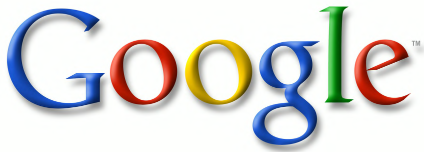

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

DE NED. BOEK- EN STEENDRUKKERIJ v/h H. L. SMITS. 'S GRAVENHAGE.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

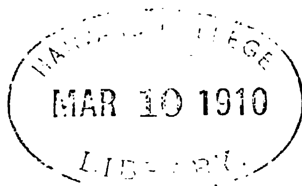
Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

ZESDE VOLGREEKS. — ZESDE DEEL.

(DEEL L DER GEHEELE REEKS.)

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1899.

MAR 10 1910

HARVARD COLLEGE LIBRARY

INHOUD.

Bladz.

Notulen van de Bestuurs- en Algemeene Vergaderingen.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

ZESDE VOLGREEKS. — ZESDE DEEL.

(DEEL L DER GEHEELE REEKS).

EERSTE AFLEVERING.

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1899.

INHOUD.

Notulen der Bestuurs- en Algemeene vergaderingen:

RAFFLES' BEZETTING VAN DE LAMPONGS IN 1818

DOOR

P. H. VAN DER KEMP.

Voor de samenstelling van dit artikel heb ik van geene stukken uit Bisschop's verzameling gebruik kunnen maken. Waar ik de bronnen niet opgeef, ontleen ik de bescheiden rechtstreeks aan onze archieven.

Van mijne eigen in deze Bijdragen verschenen artikelen zal ik onder aangewezen verkortingen aanhalen:

„Fendall's en Raffles' opvattingen", dl. XLVII (1897), bl. 341 vv.: *Opvattingen:*

„Sumatra's Westkust naar aanleiding van het Londonsch tractaat van 13 Augustus 1814", dl. XLIX (1898), bl. 205 vv.: *Padang;* en in hetzelfde deel:

„Het afbreken van onze betrekkingen met Bandjermasin enz., bl. 1 vv.: *Bandjermasin;* zoomede:

„De Singapoorsche Papieroorlog", bl. 389 vv.: *Papieroorlog.*

Verder haal ik nog aan M. L. van Deventer's „Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert 1811" (1891), *V. D.* en „Memoir of the life and public services of sir Thomas Stamford Raffles" door zijne weduwe; in één deel verscheen de eerste uitgave van dit werk in 1830, d. w. z. toen we ons in volle reactie bewogen met Handelmaatschappij en Cultuurstelsel, waardoor de voorstellingen van Raffles over Nederlandsche koloniale politiek maar al te zeer tot waarheid werden gemaakt! In 1835 verscheen in 2 deelen eene tweede uitgaaf van de *Memoir*, waarin echter veel is weggelaten.

Met de herstelling van het Nederlandsch gezag op Java in Augustus 1816 werd resident van Bantam J. de Bruijn.

Tot dit gewest rekende het bestuurshoofd te behooren de Lampongsche districten aan Sumatra's zuidelijken hoek gelegen, waarmee de Compagnie sinds 1733 betrekkingen had onderhouden. Zij waren vroeger deelen geweest van het gebied der sultans van Bantam, doch bij een besluit van 22 November 1808 door Daendels daaraan onttrokken en onder direct bestuur van de Nederlandsche regeering

gebracht. Het was echter een gezag van zeer weinig beteekenis. Zekere raden Intang, afkomstig uit een der aanzienlijkste Lampongsche geslachten, bevorens door den sultan van Bantam tot hoofd van een der districten gesteld, wist er zich eene onafhankelijke positie te verwerven en regeerde dientengevolge feitelijk in het gewest, waarvan hij, bijgestaan door zijn bloedverwant, radja Manhoeang, de schrik was.

Tijdens het Engelsch tusschenbestuur bleef men de onderhoorigheid der Lampongs aan Bantam erkennen, zoodat o. a. kolonel Yule, als resident van Bantam, de hoofden in de Lampongs benoemde dan wel bevestigde; trouwens door Raffles zelf was in zijn te Londen, gedurende het tijdelijk verblijf in Engeland geschreven werk over Java evenzeer het bestaan van dien band tusschen de Lampongs en Bantam geboekstaafd. Overigens waren de Lampongers vrijwel aan hun lot overgelaten geweest (*a*); er viel dus hier voor een belangstellend bestuurshoofd als De Bruijn wat te doen. Hij vestigde dan ook de aandacht der regeering op den bedroevenden staat van zaken in eene breedvoerige missive, gedagteekend Serang, 5 November 1816. Het optreden van Intang en zijne handlangers als roovers te land en ter zee was hoogst schadelijk, oordeelde hij, voor 's lands middelen; de Lampongs hadden eene toekomst, doch die werd onmogelijk gemaakt door het grenzenloos wanbestuur; daaraan een einde te maken zou eene taak zijn, waardig de nieuwe regeering, opdat: „de weldadige invloed van het op nieuw gevestigd gezag ook daar gevoeld, en zooveel mogelijk geluk en welvaart verspreid mogen worden in eene landstreek, die zoowel door hare natuurlijke gesteldheid als haar ligging voor Java zeer belangrijk is, en wier bewoners sedert verscheidene jaren aan de rampzalige gevolgen eener volstrekte regeeringloosheid overgegeven zijn." Als middel daartoe wenschte hij gemachtigd te worden om zich met den hoofdpersoon, „hoe strafbaar en verfoeielijk de door radèn Intang gehouden conduite ook zijn mag", in betrekking te stellen; men moest hem een brief schrijven, waarin hij werd uitgenoodigd zich aan het Nederlandsch gouvernement te komen onderwerpen „met de verzekering, dat hij onder deszelfs bescherming eene gelukkige existentie mag te gemoet zien". Verklaarde hij zich daartoe bereid, dan zou hij een gezantschap naar Commissarissen-Generaal hebben te zenden; toonde hij zich onwillig, dan moest

(*a*) Zie bl. XXXII noot [3]) V. D.

„eene kleine expeditie van ligte doch wel gearmeerde vaartuigen en een gering getal troepen naar de Lampongs kunnen afgezonden worden", om den roover tot reden te brengen. (*a*)

De resident van Palembang en Banka, Heijnis, kwam echter bij missive dd. 22 Februari 1817 met een ander plan voor den dag. Hij verzocht „qualificatie tot het prepareeren van het daartoe benoodigde", waardoor hij zich binnen eene maand in staat zou achten „om de Lampongs te bemachtigen en den ouden sultan van Palembang, Badroedin, aldaar te plaatsen." — Ik heb reeds meermalen in mijne verhandelingen dezen stokebrand genoemd; het was dezelfde vorst, die in 1811 de Europeesche nederzetting te Palembang had doen afloopen en die later door ons in eere hersteld zou worden, om op nieuw verraad te plegen; doch aan Heijnis' voorstel meende de regeering in ieder geval geen gevolg te moeten geven.

Intusschen hadden De Bruijn's bemoeiingen om radèn Intang tot eene daad van toenadering over te halen ook geen resultaat, zoodat hem in het midden van 1817 een bezoek werd gebracht door eene expeditie onder den kolonel Stout, begeleid door den assistent-resident Kruseman. De tocht liep niet onvoorspoedig af. Wij hadden vermeden er een vijandelijk karakter aan te geven, dat van den beginne af niet noodig werd geacht.

Onze handelsvaartuigen waren door den vrijbuiter ongemoeid gelaten en in eene samenkomst, die wel door 400 personen was bijgewoond, deelde Intang mede, dat hij zich in staat van verdediging had gesteld tegen de Boegies, „doch dat hij nimmer het voornemen had gehad zich tegen de begeerte van het Nederlandsch gouvernement te verzetten, te meer, daar hij door den gouverneur-generaal Daendels tot prins van de Lampongs met rang van kolonel was benoemd, waarvan hij na den overgang van het eiland Java in 1811 de acte aan den Engelschen resident had overgezonden, en dat hij verlangde als regent te worden hersteld en alsdan voor de rust en orde instond en de katoen- en pepercultuur weder tot den vorigen staat wilde herstellen." Kruseman stelde voor overeenkomstig Intang's wenschen te handelen, en hem alzoo eene acte als regent van de Lampongs uit te reiken. Verder wees het bestuurshoofd op het Toelang Bawangsche, in het noorden der Lampongs op de grenzen van Palembang gelegen; hier achtte hij vertooning van eenige macht noodig; eindelijk vestigde hij de

(*a*) Zie de Bruijn's rapport bl. 134. vv. V. D.

aandacht op *Telok Betong*, in de Lampongbaai gelegen. Hij had deze plaats na de besprekingen met Intang aangedaan en door den aria aldaar was hem de plaats aangewezen, waar in den Compagnie's tijd eene redoute was geweest; Kruseman vond deze plaats zoo geschikt dat hij er een etablissement zou vestigen.

De resident legde dit verslag der verrichtingen van de expeditie-Stout over bij advies dd. 15 Juli 1817. Het bleek, dat het gewestelijk bestuurshoofd niet zoo optimistisch over Intang dacht als Kruseman. Hij maande tot voorzichtigheid met dezen zich noemenden Juweel aan en vond het beter om te beginnen met slechts de uitreiking der acte in het vooruitzicht te stellen, voor het geval het zou blijken dat de radèn zijne beloften nakwam.

De regeering hoorde naar dit advies door bij besluit dd. 15 Juli 1817 te bepalen:

1°. Den assistent-resident te doen instrueeren over de door den resident voorgestane houding tegenover Intang;

2°. Kruseman op te dragen om, bevorens verdere maatregelen te nemen, zich van den staat der Lampongs goed op de hoogte te stellen, en speciaal een zeer nauwkeurig onderzoek te doen „naar den waren toestand van zaken in de Toelang Bawangsche districten, de oorzaak van den opstand aldaar en het aandeel, hetwelk radèn Intang zelve daaraan mocht gehad hebben, zoowel als omtrent de gezindheid, welke de oorspronkelijke bewoners van de Lampongs hem toedragen";

3°. Voorzichtigheid in acht te nemen tegenover de in de Lampongs rondzwervende Boegineezen;

4°. Aan de militaire bezetting der Lampongs eenige versterking toe te voegen.

Kruseman voldeed aan de hem gegeven bevelen, blijkens een rapport gedagteekend Batavia, 21 December 1817. Hij had zoo goed en kwaad als het ging eene kaart van de Lampongs trachten te teekenen; vele gegevens bestonden niet, daar, gelijk ook elders, waar de Engelsche gezag hadden gevoerd, Raffles „alle papieren tot de Lampongs behoorende", uit de archieven gelicht had, berichten C. C. G. G. dd. 23 December 1817 naar Nederland (*a*). Kruseman beklaagde „het lot der ongelukkige ingezetenen" van het Toelang Bawangsche, van wie wij „de grootste medewerking en goede trouw" konden verwachten, indien eene kleine militaire macht

---

(*a*) Bl. 135 noot [1]) V. D.

derwaarts gezonden werd, om de inwoners tegen moord en roof te beschermen. De geheele kust en een klein gedeelte der binnenlanden tusschen *Telok Betong* en *Vlakke Hoek* had hij bezocht „en overal de ongunstigste gevoelens wegens de ongezondheid achtergelaten". De ongezondheid van Telok Betong gedoogde bijna niet, meende hij, dat de bezetting aldaar bleef; een oogenblik had hij zich gevleid, dat *Semangka* of *Boerne*, waar in den Compagnie's tijd ook een posthouder met eenige militairen geweest was, eene uitzondering op den ongunstigen gezondheidstoestand zou maken; doch ook in deze verwachting werd hij bij onderzoek teleurgesteld. Het strand aan den voet van den berg *Kadja Bassa*, in de nabijheid van kampong Idjoe, was naar rapporteurs oordeel, een gezonder oord. Het had eene groote bevolking, en even bewesten den Vlakken Hoek liggende, bleek van hieruit de gemeenschap met Anjer gemakkelijk. Voor radèn Intang en zijne beide broeders deed de assistent-resident weder een goed woord; hij erkende dat zij het, gelet op het vroeger gebeurde, wel niet verdienden: „Dan de wijze", herinnerde rapporteur, „waarop radèn Intang zich, zoodra het Nederlandsch gezag in de Lampongs gevestigd was, heeft onderworpen, de vergiffenis voor vorige misdaden, die ik hem en den zijnen op last van Uwe Excellentiën geschonken heb, en het betamelijk gedrag sedert door die familie gehouden, geeft hun eenige aanspraak op den bijstand van het Gouvernement, om in staat te blijven zonder knevelarijen of andere onwettige middelen ordentelijk te bestaan". Hij achtte het echter nu niet meer raadzaam Intang en zijne beide broeders in eenig ambt te plaatsen, doch wilde hun een pensioen toegekend zien van f 1200 aan Intang en aan ieder der beide anderen f 600 's jaars. De Lampongsche hoofden hadden verder rapporteur beloofd peper en koffie te doen planten, waarop de assistent-resident hun gezegd had, dat in October-December 1818 gecommitteerden de Lampongs zouden komen bezoeken om de tuinen op te nemen. „De Lampongers verwachten derhalve", meende Kruseman, „tegen dien tijd zoodanige personen en zullen zich beijveren hunne tuinen alsdan in orde te hebben." Rapporteur verzocht daarom, dat alsdan gecommitteerden van Bantam gezonden zouden worden. (*a*)

De regeering vereenigde zich weder met deze voorstellen, zoodat bij besluit dd. 22 Januari 1818 n° 7 werd bepaald:

(*a*) Zie Kruseman's rapport op bl. 213 vv. V. D.

1° Ter beveiliging van de ingezetenen van Toelang Bawang eenige maatregelen te nemen;

2° Den zetel van het Nederlandsch bestuur te Telok Betong naar kampong Idjo over te brengen;

3° Aan radèn Intang en zijne beide broeders de voorgestelde pensioenen toe te kennen;

4° Ter beveiliging van de Lampongs in het algemeen kanonneerbooten en militaire hulp te verstrekken;

5° In de maand October 1818 den staat der pepercultuur te doen opnemen.

Kruseman, — „dien wij", schreven C. C. G. G. dd. 23 December 1817 aan het Opperbestuur, „als een bekwaam en ijverig man durven aanbevelen en gaarne terug verlangen", — moest inmiddels wegens ziekte naar Europa vertrekken (*a*). Voor de Lampongs werd hij opgevolgd door Du Bois, eene voor de geschiedenis van dit gewest uit die dagen niet onbelangrijke persoonlijkheid. Vooreerst bleek het hem ras, dat, zoo kampong Idjo inderdaad zeer gezond mocht heeten, het al te zeer buiten de gemeenschap met de binnenlanden van het gewest was gelegen, om het voor zetel van het bestuurshoofd geschikt te achten; hij bleef daarvoor Telok Betong het beste achten, mits men het slechts 'n 500 roeden hooger verlegde. Een besluit dd. 12 Februari 1818 beschikte dienovereenkomstig.

II.

Ten einde zich eene duidelijker voorstelling van de nu rijzende quaestiën te maken, diene de volgende geographische herinnering. De zuid van Sumatra strekt zich in drie landtongen naar de straat van Soenda uit. De meest westelijke wordt begrensd westwaarts door den Indischen oceaan, oostwaarts door de diep de Lampongs ingaande Semangka- of Keizersbaai. Over de lengte van deze landtong loopt een gebergte, waarvan de westelijke, grootere zijde behoort tot Benkoelen, en wel tot de afdeeling Kroë. Aan de

(*a*) Het lijvige rapport van 23 December 1817 is als bijl. XLVIII op bl. 217 vv. V. D. afgedrukt. Waarom voor de door mij aangehaalde woorden, die dan toch waarlijk zooveel plaats niet innemen, de heer V. D. stippels stelde (in de laatste alinea op bl. 221) is mij niet recht duidelijk. Kruseman is anders iemand geweest, die in latere jaren nogal van zich heeft doen spreken; men zie o. a. Mijer's werk over J. C. Baud. — Of is de Lampong-Kruseman een andere? Beider voornamen beginnen echter met een J.

westzijde van de breed uiteenloopende landtong ligt Blimbing met de baai van dien naam en zuidwaarts eindigende in Tandjong Rata of Vlakke hoek. Die streek was destijds Engelsch; als hoofd van plaatselijk bestuur te Kroë, ondergeschikt aan het gewestelijk bestuur te Benkoelen, fungeerde Samuel Garling, dezelfde, denk ik, die later Salmond's tocht naar Palembang zou medemaken.

In het noorden van den oostelijk gelegen inham, genaamd de Keizers- of Semangkabaai, ligt *Semangka* of *Boerne*. Deze oostelijke zijde van de breede landtong was Lampongsch gebied; de baai komt in straat Soenda uit, eindigende in Tandjong Tjina, waarboven ligt de Tampangbaai, evenals dus de Blimbingbaai boven Vlakke Hoek. In den Compagnie's tijd hadden wij er een posthouder, ondergeschikt aan Bantam; de laatste was geweest een sergeant Coeuraads.

De tweede meer oostelijk gelegen landtong heeft de vorm van een driehoek, waarvan de naar de straat toegekeerde top, Tandjong Tikoes, tegenover het eiland Lagoendi ligt; op de westzijde van de landtong aan het einde vormt de zee weder een inham, de baai van *Kalambajang* geheeten. Aan het oosteinde van de basis des driehoeks vindt men Telok Betong, de noordelijke punt van Lampongbaai

De derde nog oostelijker gelegen landtong met de genoemde baai ten westen en de Javazee ten oosten loopt met Tandjong Toea of Varkenshoek in de nauwste passage van straat Soenda uit.

De grenzen tusschen het Kroësche en Lampongsche op eerstgenoemde landtong waren nooit duidelijk afgebakend geweest. In den Compagnie's tijd stond er een paal bij Tandjong Tjina, doch de Engelsche resident John Campbell had hem meer naar de Nederlandsche zijde, noordop doen verplaatsen naar Tampang, en daar schijnt de paal gelegen te hebben, toen wij er quaestie over kregen. (*a*) Bovendien zou dit teeken, naar het beweren van C. C. G. G., geene grensaanwijzing zijn geweest voor onze bezittingen en de Engelsche, doch voor de scheiding tusschen het Nederlandsch gebied en dat van het Bantamsche sultanaat.

Ons bestuurshoofd Kruseman had, te oordeelen naar de omstandigheden, zooals zij zich later voordeden, zeker beter gedaan om van die grenzen maar niet aan zijn Engelschen buurman Garling te reppen, en, indien hij het noodig had geacht, om zoover dit hem geschikt scheen, eenvoudig er maar palen te

(*a*) Uit het op bl. 16 vermeld rapport-Du Bois dd. 2 Juni 1818.

stellen; doch hij kon natuurlijk niet weten, dat men van zijn op zichzelf genomen zeer onschuldig schrijven een gebruik zou maken zóó ver buiten de bedoeling gelegen. Hij berichtte namelijk, bij een brief, gedagteekend Semangka, 15 Augustus 1817, aan Kroë, dat het Lampongsch gebied weder Nederlandsch geworden, en dat hij er als bestuurshoofd opgetreden was: "the Government being determined to relieve the inhabitants from the oppression under which they have suffered so many years and to establish a regular administration throughout the country". Dergelijke uitingen van menschenverlossing waren, naar wij uit vorige verhandelingen weten, de *manier* geworden onder Raffles' regeering op Java. Kruseman deelde verder mede, dat op een uur gaans van Vlakke Hoek een houten grenspaal stond, doch dat van daaruit niet verder de scheiding was aangewezen, waarom hij Garling vroeg te mogen weten, hoe die lijn eigenlijk liep. (*a*)

Garling gaf evenwel het verzochte antwoord niet; hij zond den brief door naar Fort Marlborough. Het bestuurshoofd aldaar, Siddons, liet echter evenmin iets van zich hooren, en dit duurde tot Maart 1818, toen Raffles als luitenant-generaal van Benkoelen optrad.

"On arriving at Bencoolen", verhaalt Raffles' weduwe in de *Memoire* (*b*), "Sir Stamford found that the Dutch had sent over a commissioner, with the view of re-establishing their authority in the Lampung country, on the southern part of Sumatra. The object of the Dutch by the re-occupation of this territory being to exclude English vessels from a right to anchorage and refeshments in any part of the Straits of Sumatra, except at their pleasure, Sir Stamford felt it his duty to resist what he considered an undue pretension on their part, pending a reference to the authorities in Europe, adopting such preparatory measures, in the mean time, by surveying the coasts and harbours as might facilitate any arrangement eventually decided upon. That the occasion really required interference there could be no doubt. Lord Hastings stated as his opinion...." — de meening, die, na Raffles te Calcutta gehoord te hebben, de Gouv.-Gen. ter neerschreef eerst in § 51 van zijn brief dd. 26 Juni 1819 aan onzen Gouv.-Gen. over de grenzenlooze heerschzucht van C. C. G. G. (*c*)

(*a*) Zie bijlage 1.

(*b*) Zie bl. 304 der eerste uitgave. In de 2e uitgave komt deze mededeeling niet meer voor.

(*c*) Zie sub 52 *Papieroorlog*.

Commissarissen-Generaal hadden intusschen het onweer zien aankomen. Reeds in hun rapport dd. 9 October 1816 toen het nog niet eens zeker was, hoe de beslissing ten aanzien van Raffles' beleid over Java te Londen zou uitvallen, berichtten zij het Opperbestuur van genoegzaam te zijn onderricht "dat hij met Sumatra groote ontwerpen in den zin heeft en wanneer hij eens weder als resident op Benkoelen geplaatst zal zijn (waartoe hij is aangesteld) zal hij ongetwijfeld zijne beste en onvermoeide pogingen aanwenden, om van dien kant den Britschen invloed en het Britsch gezag uit te breiden". (*a*)

Ongeveer een jaar later ontvingen zij een rapport, gedagteekend Chinsurah, 29 Augustus 1817, van hun commissaris tot overneming onzer bezittingen in Vóór-Indië, J. A. van Braam. Daarin werd medegedeeld, dat het Londensch bestuur der O. I. C. Raffles van de hem door Gillespie en Blagrave ten laste gelegde beschuldigingen had vrijgesproken, en hij dientengevolge wel spoedig naar Benkoelen zou gaan. Terwijl Van Braam daarbij overlegde een afschrift van den brief, dien het Londensch bestuur hierover aan de regeering te Calcutta deed toekomen (*b*), besloot Van Braam zijn rapport aldus: "Particuliere berichten zeggen dat de heer Raffles met groote projecten omtrent het eiland Sumatra vertrekt en wel om te trachten hetzelve op dien voet binnenslands te organiseeren als hij zulks met Java begonnen heeft, en hetzelve tot zoo verre als Palembang te extendeeren. In hoeverre dit waar is zoude ik niet durven verzekeren, doch ik heb hetzelve van dat belang geacht om Uwe Excellentiën daarvan niet onkundig te laten". Den 10n October 1817 schreef ook Elout particulier aan den departementschef van Koloniën, dat C C. G. G., met het oog op de aanstaande komst van Raffles "en de plans, welke wij weten, dat hij èn op Sumatra, èn op Borneo, èn op Bali heeft", zich gehaast hadden om daar vasten voet te krijgen; en den 21n December 1817 liet hij dit volgen met de mededeeling, waarom zij vooral te Palembang krachtig meenden te moeten optreden. "Dit staat in verband", schrijft hij namelijk, "met dat andere gedeelte van Sumatra, dat de benaming van Lampongs draagt. De heer Kruseman, die, door zware onpasselijkheid genoodzaakt eene reis naar Europa te doen, voor 1½ jaar verlof heeft, zal UHEG. bekend maken met zijne idées omtrent die waarlijk belangrijke districten. De heer Raffles

---

(*a*) Zie *Opvattingen* bl. 381; *ov.* 41.

(*b*) Opgenomen op bl. 24 vv. van de „Statement of the services of Sir Stamford Raffles" (1824).

had zeker sedert lang plans tot uitbreiding aldaar, die hij bij zijne terugkomst zal zoeken te realiseeren, denk ik. Wij zijn hem eenigszins vóórgekomen, door bezit van die streken te nemen, die *de droit* aan ons behooren, en reeds met de Inlanders (geheel met hun eigen wil) verbintenissen aan te gaan" (*a*). — Wellicht, dat de roof van het gansche archief betrekkelijk de Lampongs hunne aandacht er mede op had gevestigd, althans versterkt.

Hoe ook, Raffles maakte aanstonds gebruik van het schrijven over de onzekerheid der grenzen. Met al de drukte hem eigen, stelde hij, naar aanleiding van Kruseman's eenvoudig verzoek, een ellenlangen, vervelenden brief dd. 27 Maart 1818 samen, waarin hij, onder overlegging van het afschrift van een met inlandsche hoofden door een voorganger gesloten verdrag (*b*), C. C. G. G. allerlei stukjes over het goed recht van Engeland op eene havenplaats in de Lampongs vertelde (*c*). Hij deelde een verslag mede over het Engelsche *Blimbing*, in 1802 opgemaakt door denzelfden Jarret, die, naar wij konden lezen, zulk een fraai rapport over Ajer Bangies had samengesteld (*d*); Raffles wees er op, dat diens verhaal over de plaatsing door de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie van een grenspaal niet klopte met dat hetwelk Kruseman had gegeven, wijl Jarret's aanwijzing ook de Semangka baai omvatte. Gedurende het Engelsche tusschenbestuur over Java, luidde het al verder, had men zich aan de Lampongs weinig gelegen laten liggen; doch nu waren de toestanden veranderd en gevoelde de Engelsche handel behoefte aan eene havenplaats op den weg naar China, en wel in straat Soenda; men had hieraan trouwens reeds vroeger gedacht, hetgeen kon blijken, herinnerde de Benkoeleesche brief, uit opnemingen in 1801 door Campbell van de Semangka-baai; ook had men te Semangka destijds de Engelsche vlag geheschen en het vermelde contract met de inlandsche hoofden aldaar gesloten. Dit stuk was echter, gelijk hij zelf erkende, *ongeteekend;* een feit, dat zich C. C. G. G. ongetwijfeld herinnerden, toen zij dd. 30 Juni 1818 aan het Opperbestuur, naar aanleiding van een even onvormelijk stuk betrekkelijk Padang's capitulatie, schreven, dat Raffles de gewoonte scheen te hebben "ongeteekende of eenzijdige stukken als bewijsbare te willen aannemen" (*e*). Ook de Lampongsche hoofden

(*a*) Zie de beide particuliere brieven van Elout op bl. 382 *Opvattingen*; ov. 42.
(*b*) Zie bijlage 2.
(*c*) Zie bijlage 3.
(*d*) Zie sub 98 *Padang*.
(*e*) Zie sub 6 *Padang*.

schijnen nooit iets van dit contract geweten te hebben; en als zij later om de overlegging er van verzochten aan den resident te Kroë, den heer Garling, bleek deze daaraan niet te kunnen voldoen.

Overigens liet de brief in duidelijkheid niets te wenschen over; het was een oorlogsverklaring tegen ons onbeperkt gezag in den Oost-Indischen archipel, gelijk wij het vroeger bezaten en dat het tractaat van 1814 ons naar den geest had teruggegeven; niet alleen toch noemde Raffles de Lampongs, maar ook Pontianak, Sambas, Riouw, Borneo „and numerous other states". C. C. G. G. konden zich dus voor gewaarschuwd houden. Dat inderdaad de schrijver zelf, hoe hij zich ook inspande om wellevende vormen te gebruiken, niets anders dan eene uitdaging bedoelde, is ons gebleken uit zijn brief aan Marsden met het: *I am already at issue with the Dutch Government* (*a*).

In eene missive van een paar dagen later, nl. van 2 April 1818 stelde hij voor, om gezamenlijk de kosten van een geregelden postdienst tusschen Benkoelen en Batavia te dragen; terwijl hij eindelijk bij een schrijven van 23 Maart 1818 onze regeering van zijn optreden als bestuurshoofd kennis gaf; de drie brieven gaf hij aan zijn vriend en vereerder kapitein Travers mede, opdat deze ze persoonlijk te Batavia zou aanbieden (*b*). De kapitein voldeed niet alleen aan deze opdracht, doch intrigeerde van Batavia uit tegen het Nederlandsche gezag! C. C. G. G. gaven daartoe den tijd, daar zij de brieven eerst in hunne vergadering van 7 Mei 1818 behandelden; trouwens gouv.-gen. Van der Capellen had ze eerst bij schrijven dd. 2 Mei te voren aan de Commissie-Generaal gezonden

Ingevolge het besluit dier vergadering, werd door den Gouv.-Gen. aan het bestuurshoofd te Benkoelen dd. 15 Mei 1818 geschreven. De kennisgave betrekkelijk Raffles' terugkomst beantwoordde onze regeering in den vorm; de afstand van Lampongsch grondgebied werd natuurlijk geweigerd (*c*); en eindelijk in het voorstel tot het vestigen van den geregelden postdienst evenmin getreden. Als grond voor deze laatste afwijzing gold, dat zelfs onder het Engelsche tusschenbestuur zulk een kosten-veroorzakende dienst niet bestond en ook daaraan nu geene behoefte gevoeld werd (*d*). Nochtans, ofschoon Raffles werd medegedeeld: „Dat het aanleggen van een brievenpost

(*a*) In *Opvattingen* bl. 381; *ov.* 41.

(*b*) Zie de brieven van 23 Maart en 2 April 1818 sub 99 en 100 in *Opvattingen*. — Over Travers, zie den index in *Memoir*, 1e uitgave, in voce.

(*c*) Zie nader op bl. 25—bl. 26.

(*d*) Zie *Opvattingen* bl. 380; *ov* 40.

tusschen Benkoelen en Java voor de Nederlandsche regeering niet van dat belang is, om de kosten daarop vallende te dragen; *gelijk dan ook ten tijde van het Britsch-Indische bestuur van Java zulk een post nimmer op eene geregelde wijze bestaan heeft*" — schroomde de typische leugenaar niet naar Engeland te schrijven, dat onze regeering begon met zich tegenover hem vijandig te toonen door die postgemeenschap *op te heffen*! „The first unfriendly and unneighbourly act on their part", luidt namelijk zijn brief aan R. H. Inglis, „was to discontinue the regular post which had been established between Bencoolen and Batavia; this afforded me an additional necessity of obtaining a station in the straits of Sunda, where our China-ships might refresh in passing to and fro" (*a*).

III.

Raffles, het wachten op antwoord moede en waarschijnlijk door Travers ingelicht over de stemming te Batavia, had intusschen de beslissing van onze regeering niet afgewacht om handelend op te treden, zoodat ook te dien opzichte het bericht aan Inglis de toedracht der zaak onwaar voorstelt! In Mei 1818 betrad namelijk de resident van Kroë, de heer Garling, vergezeld van eenige soldaten, het Lampongsch grondgebied. Te Semangka gekomen, trachtte hij met goede woorden niet alleen, doch ook met opium, de hoofden voor zich te winnen. — Wij troffen het echter, dat aldaar sinds vier jaren een van opium afkeerige Bantammer woonde, zeker ngabehi Alie, die zeer veel invloed op de hoofden uitoefende, wellicht ook omdat hij de eenige er was, die de schrijfkunst verstond. Deze man wenschte het Nederlandsch gezag trouw te blijven, en slaagde er in om de hoofden van Semangka voor de opiumverleiding van Garling niet te laten bezwijken (*b*).

(*a*) Over den brief aan Inglis zie het slot van sub 20 *Bandjermassin* bl. 107. De aangehaalde woorden in de *Memoir* van 1830 bl. 389. In de 2de uitgave komt de zinsnede niet voor. Dat de postgemeenschap anders met groote bezwaren gepaard ging, blijkt o. a. uit het op bl. 16 vermelde rapport van 2 Juni 1818, dat Du Bois zegt te zenden met een gehuurd vaartuig, „onder bedekking van twee dragonders", terwijl hij een antwoord op dezelfde wijze terug verzocht, daar: „de visschers, welke men gewoonlijk tot het overbrengen van brieven naar herwaarts gebruikt, vreesachtig zijn om te varen, om de menigte van kleine zeeroovers, welke gestadig op deze kusten aanwezig zijn, om vogelnesten te stelen."

(*b*) Uit het op bl. 16 aangehaald rapport-Du Bois dd. 2 Juni 1818: „De hoofden van het district Semangka zijn een soort van menschen, welke zoo volstrekt verslaafd zijn aan het gebruik van opium, dat zij bij gebrek aan dien (hetwelk zeer dikwijls het geval is) alles zouden opofferen om het te verkrijgen".

Toen alzoo deze zich bekend maakte van door den luitenant-gouverneur te Benkoelen gezonden te zijn en den hoofden verzocht een contract te teekenen, hetwelk Garling voorlas, weigerden de inlanders, *omdat zij niet wisten hoe die zaak stond.* Dit weerhield nochtans Garling geenszins om de Engelsche vlag te hijschen. — „Hoe kunt gij Mijnheer! die vlag hier hijschen", hadden zij hem daarop toegevoegd; „voorzeker is Lampong-Semangka nog niet in uw bezit." Waarop door Garling was geantwoord: „Dat doet niets af; wanneer hierover ongenoegen ontstaat, zoo neem ik het geheel voor mijne rekening." Alzoo berichtte ngabehie Alie dd. 27 Mei 1818 voor de drie hoofden te Boerne, die de samenkomst hadden bijgewoond, aan den resident van Bantam, ten slotte verzoekende, dat deze iemand tot hoofd van Boerne zou aanstellen. „Weliswaar dat wij van Semangka zijn", betuigden zij, „maar voelen ons niet geschikt om bevelen te geven en de gegevene goed ten uitvoer te brengen. Wij schrijven nu dezen brief, maar die wordt eigenlijk door een anderen geschreven; zoolang nu de man, die schrijven kan te Boerne blijft, is dit wel, maar wanneer hij nu vertrekt, wordt het ons zeer moeielijk".

Nog krachtiger deed zich een vierde hoofd hooren. — „Ik ben", haastte deze zich aan ons bestuur te berichten, „met alle hoofden daarop indachtig geweest, dat wij geene andere bevelen te gehoorzamen hadden, dan die van den resident van Bantam, die ook het gebied over Lampong-Semangka voert. Ik wist, dat mijn vader als hoofd van Semangka niemand dan den resident van Bantam gehoorzaamde; nu komt een ander mij bevelen geven; en ik vreesde door die op te volgen mij tegenover den resident van Bantam verkeerdelijk te gedragen. Ik verzoek door den heer Resident nu onderricht te worden, of ik de orders van dien heer Garling zal afwachten, ja dan neen! De heer Resident gelieve mij in alle geval spoedig met weinige woorden te berichten; want de heer Garling zegt, dat er zendelingen van hem naar Batavia gezonden zijn, om aan de Regeering te verzoeken, dat hij zich te Semangka zou mogen nederzetten, en met alle de hoofden aldaar in onderhandeling treden."

Deze belangrijke tijding zond het bestuur van Bantam door naar Batavia, juist op den dag, dat de regeering aan Raffles schreef van geene onderhandelingen over den afstand van Lampongsch grondgebied te willen weten, dus op 15 Mei 1818. Twee dagen later vergaderden C. C. G. G. opnieuw en daar werd het volgende besloten.

Een expresse zond men onverwijld naar Anjer, ten einde nog met het schip *Maria*, dat den 16[n] Mei Batavia had verlaten, het bericht van de gewelddaad naar Nederland te kunnen zenden. Dit rapport werd door eene depêche dd. 24 Mei 1818 gevolgd, waarin breedvoerig de gansche quaestie nader werd behandeld (*a*). Ook aan het bestuur van Bengalen zou de regeering het voorgevallene mededeelen. Aan de Semangka-hoofden moest verder worden te kennen gegeven: „dat het Nederlandsch gouvernement ten uiterste tevreden is over het gedrag door hen gehouden en de gehechtheid aan hetzelve", terwijl hun nog werd opgedragen: „om geen ander gezag te erkennen dan dat van den resident van Bantam of dengene, die namens hem in de Lampongs het gezag uitoefent, en dat zij zich zullen onthouden van met eenige vreemde personen eenige contracten of onderhandelingen aan te gaan". — Aan Raffles zou de bevreemding onzer regeering over het bericht te kennen worden gegeven, met bijvoeging, hoe verre zij er van af was om te gelooven, dat van den Luitenant-Gouverneur deze schending van Nederlandsch grondgebied ware uitgegaan, te minder wijl hij immers daarover met onze regeering in gedachtenwisseling was getreden (*b*). Maar aan het ministerie schreef Elout als „lawyer" dd. 9 Juni 1818 over de bezetting van Semangka: „De Britsche vlag is daar dan *previously* geheschen! dat is, men heeft van de zijde des heeren Raffles een daad van souvereiniteit gepleegd, terwijl hij iemand naar hier zond om over de afgifte van dat territoir te handelen. Als dat niet is eene hostile daad, dan verklaar ik mij een botterik in het publieke recht. De argumenten zijn nul. De inlanders houden zich goed; hunne ongedwongen verklaringen bewijzen alles voor ons. (*c*)

Toen Garling's inval te Batavia bekend werd, was de resident van Bantam, nu de heer C. Vos, juist aldaar; in zijne plaats fungeerde te Serang de assistent-resident voor de Lampongs Johannes Antonius du Bois, een man volkomen op de hoogte der Lampongsche toestanden, schrijvende en sprekende de taal des lands, zoomede zeer geschikt om met de bevolking om te gaan. Resident Vos kreeg last om onverwijld naar zijne standplaats terug te gaan, zoomede om Du Bois naar de Lampongs te zenden, met opdracht aan dezen om aan de hoofden herhaaldelijk 's regeerings tevredenheid over hun gedrag te kennen te geven en hen aan te manen daarin te volharden;

(*a*) Zie bijl. 4.
(*b*) Zie bl. 26.
(*c*) Het vervolg van dit schrijven haalde ik aan op bl. 410 *Opvattingen;* bl. 70 *ov.*

verder moest Du Bois naar het gebeurde onderzoek doen, "en bijaldien hij onverhooptelijk bevond, dat alsnog de heer Garling of eenig ander vreemd persoon of personen, militaire of burgelijke, zich in die districten mochten bevinden, dezelven af te vragen, de redenen van hun aanwezen aldaar, hen te kennen te geven, dat zij waren op Nederlandsch grondgebied, en hun beleefdelijk te verzoeken, om zich vandaar te begeven, met verderen uitdrukkelijken last eindelijk, van indien dezelve vreemde personen weigerachtig waren vandaar te vertrekken, alsdan tegen hun langer verblijf te protesteeren, en van zijne bevinding en verrichtingen door middel van den resident van Bantam aan den Gouv.-Gen. verslag te doen."

Du Bois stak dientengevolge onder bedekking van vijf soldaten, blijkens 's residents rapport dd. 25 Mei 1818, naar de Lampongs over. Ongunstig weder was oorzaak, dat hij eerst den 31n d. a v. te Semangka kwam, zoodat de op bl. 13 verhaalde ontmoeting tusschen Garling en de hoofden reeds had plaats gevonden, terwijl de resident den brief dier hoofden van den 27n Mei op den 5n Juni ontving, welken het bestuurshoofd bij missive van dien dag naar Batavia doorzond.

Ook in den staat van zaken was onderwijl eenige verandering gekomen. Resident Garling had zich naar Kroë terugbegeven (voor den tocht naar Palembang?), onder achterlating van een burgelijk ambtenaar Thomas William Baillie met eene bezetting van 6 soldaten. De bewoners van Semangka verzochten echter ten zeerste dat de bende zou vertrekken, waarop Baillie zich een paal verder naar het strand had begeven. Dientengevolge waren de Engelschen bij Du Bois' komst gevestigd op het plaatsje Tandjongan, hetwelk op Stemfoort's atlas wordt aangewezen van hetzelfde als Semangka te zijn. Daar nu wapperde de Engelsche vlag vóor Baillie's woning.

Een half uur na Du Bois' aankomst, zond deze een schriftelijk verzoek aan Baillie om bij hem te komen, waaraan de Engelschman dadelijk voldeed. Onze assistent-resident vorderde toen, behalve de verwijdering der militairen, het nederhalen van de vreemde vlag, doch kreeg ten antwoord, dat hij zelf dit kon doen, indien hem zulks goed dacht; ook de wegzending der soldaten werd natuurlijk geweigerd. Toen volgde de onvermijdelijke herhaling per schrift van het verzoek tot ontruiming (*a*); en de vanzelf

---

(*a*) Du Bois richtte ondervolgend schrijven (in het Engelsch?), gedagteekend Semangka, 1 Juni 1818 aan Baillie:

«Onaangezien het vriendelijk verzoek aan UEd. gedaan tegen een

sprekende mededeeling als antwoord, dat hieraan niet werd voldaan (*a*).

Du Bois deed van het vorenstaande aan den resident van Bantam rapport bij brief dd. 2 Juni 1818. In afwachting van nadere bevelen, verklaarde hij het noodzakelijk te achten in het district Semangka te blijven „zullende ik mijn verblijf intusschen ten nutte aanwenden met het verkrijgen van eenige locale kennis van het land."

De resident antwoordde den 8n; het werd goedgevonden, dat de assistent-resident het Semangkasche voorloopig niet verliet; doch overigens moest de Engelsche nederzetting met rust gelaten worden. „UEdGestr.", schreef n.l. het gewestelijk bestuurshoofd, „zal u intusschen met den aldaar aanwezig zijnden Britschen officier niet verder inlaten, maar denzelven beschouwen als een vreemdeling, die zich met uwe permissie aldaar bevindt (*sic*). Intusschen kan UEd.

---

langer verblijf met gewapende manschappen in het district van Lampong-Semangka te Boerne, op het Nederlandsch grondgebied, — is het, daar UEd. mijne gedane mondelinge vriendelijke instantie niet schijnt te beantwoorden, dat ik alsnog schriftelijk hierop bij UEd. insisteer van met de onder UEd. sorteerende gewapende manschappen het district van Lampong-Semangka, aan het Nederlandsch Gouvernement behoorende, te verlaten; zullende ik mij verplicht achten het in cas van verdere weigering te beschouwen als een daad van geweld en hiervan onverwijld aan mijn Gouvernement informatie verleenen."

(*a*) Baillie's antwoord luidde als volgt:

«I have the honor to acknowledge your letter of this date, wherein you request that I shall leave the place. I have to inform you that Mr. Samuel Garling, Resident of Croë, having been deputed by the Honble Sir Thomas Stamford Raffles., Lieutenant-Governor of Fort Marlborough and all its dependencies, to settle a treaty of friendship and amicable alliance with the chiefs of Semangka nearly on the same principles and foundation as was many years ago entered into with the then chiefs by the late Mr. John Campbell, Resident of Croë, on the part of the Honble the United English East India Company; and Captain Travers, a British officer, having lately gone to Java on behalf of the Honble Company to settle matters with your Government immediately connected with this subject, I was ordered by my Government to remain here (: the British flag having been previously hoisted :) until the result was known. I therefore decline leaving the place until further orders from Government."

voortgaan het vertrouwen van de hoofden te winnen en hun die orders te geven, die zij gewoon zijn van het Bantamsche gouvernement te ontvangen en verder UEdelGestr. zich gedragen als assistent-resident van Bantam in de Lampongs zonder de minste acht op den aldaar zijnden vreemden officier te slaan, dien ik UEd. echter aanbeveel niet te gedoogen, dat aan mishandelingen zoude worden geëxposeerd." — De regeering keurde bij haar brief van 9 Juni 1818 al deze inzichten goed.

Du Bois ontving het schijven, terwijl hij in de streken om de Semangka-baai op reis was. Het vertrouwen der bevolking willende winnen, begaf hij er zich allerwegen in de dorpen; den staat des lands bevond de volijverige assistent-resident hoogst ongunstig. Van de aan Kruseman gegeven belofte tot het aanplanten van peper was niets gekomen; een inlandsch hoofd voerde een soort van schrikbewind; pokziekte richtte onder de rampzalige bevolking groote verwoestingen aan; de menschen waren naar de diepste der bosschen gevlucht; op vele plaatsen heerschte gebrek. Wat betrof de Engelsche bezetting, Baillie was geen officier, verbeterde Du Bois in zijn rapport dd. 12 Juni aan den resident, doch een burgerlijk ambtenaar. Deze gedroeg zich overigens ook juist, zooals de resident het wenschte, nl. als een met verlof van ons bestuur aanwezige vreemdeling. Daden van gezag oefende hij niet uit, „waarvan het bewijs kon strekken", meende Du Bois, „dat hij nog heden aan mij het apprehendeeren van een van Kroë gedeserteerden en zich hier in de nabijheid ophoudenden Maleischen oppasser verzocht heeft". — Men vleide zich, dat deze onthouding in overeenstemming was met door Raffles gegeven bevelen. „Uit de contenance van den Engelschen zendeling te Lampong-Semangka zoude ik beginnen te gelooven", schreef de resident, in zijn rapport aan de regeering dd. 22 Juni, „dat de Engelschen in het idee zijn geweest, dat het Javasche gouvernement dit gedeelte van de Lampong uit het oog had verloren en nu door de komst van den assistent-resident Du Bois hierin anders ingelicht zijnde, mogelijk hun plan zullen opgeven, daar de resident van Kroë geene qualificatie van Benkoelen schijnt te hebben om eenige autoriteit te Semangka te laten uitoefenen, hetgeen blijkbaar is aan hun zendeling, welke zich thans aan het gezag van den heer Du Bois gesubmitteerd heeft."

Nochtans deze onderworpenheid zou niet lang duren. De berusting hield slechts verband met andere voornemens. Oorspronkelijk toch was men van Engelsche zijde zoo weinig van plan geweest

om zich als een vreemdeling te gedragen, dat eerlang een scheepspas door ons werd onderschept, welke Baillie dd. 19 Mei 1818 te Semangka had afgegeven (*a*); doch bij nader inzien scheen Semangka niet zoo wel aan het doel te beantwoorden als de baai van Kalambajang, gelegen aan de oostzijde van de Semangkabaai bij straat Lagoendi. Raffles trof nu maatregelen om daar eene nieuwe vestiging in het leven te roepen. Hierdoor kwamen de Engelschen nog dichter tot Bantam en de resident kreeg dientengevolge van de inlanders uit de Lampongs allerlei onrustbarende berichten, zonder er echter het rechte van te weten te komen, terwijl ook Du Bois niet zoo aanstonds op de hoogte van deze nieuwe gebeurtenis kon gebracht zijn. Den 3n Juli 1818 berichtte namelijk de resident aan de regeering, dat volgens rapporten van 29 Juni, „de zaken op Lampong-Semangka van een meer aangelegen aard begonnen te worden, doordien de daar aanwezig zijnde vreemde Europeaan zich bezig hield om allerlei slecht volk aan zich te trekken en hier en daar rondzond, waardoor men met grond begon te vreezen, dat hij de ingezetenen tegen het Gouvernement zoude zoeken op te ruien." Ook waren bij Baillie den 29n Juni een aantal inlandsche mannen en vrouwen van Kroë aangekomen met manden en pakken: denkelijk provisiën „of", voegde Vos er aan toe, „ook wel amphioen", waaraan het menschenverlossend gouvernement van Raffles bijzonder sterk deed. Het zou hem niet verwonderen, oordeelde de resident „dat momentaneel de Engelschen reeds zich Lampong-Semangka verzekerd hadden." — Op deze onrustbarende geruchten, die hem particulier ter oore waren gekomen, had Vos het noodig gevonden, Du Bois' troepenmacht van 5 soldaten „met nog vijf man te vermeerderen".

(*a*) De onderschepte scheepspas was van den volgenden inhoud:

Samangcabay, Tandjoongan
the 19th day of May 1818.

Pass for a padwahan burthen about 3 coyans Naquodah Dareesa. She is bound for the port of Bantam on Java. Cargo consists of 25 piculs white dammar, 5 piculs common black ditto and 60 bambus of Croë oil.

THOMAS WILLIAM BAILLIE
Asst for Samuel Garling,
agent in charge of the U. E. I. Company's
affairs at Croë & Samangca.

IV.

Aan de vestiging te Kalambajang waren opnemingen door de luitenants W. H. Hull en W. H. Johnston vooraf gegaan, waaromtrent Du Bois reeds het noodige den 2n Juni 1818 had gerapporteerd, zonder zich over de toekomst dezer plannen bijzonder ongerust te maken. „Het komt mij voor", meldde hij namelijk, „dat het Engelsch gouvernement ernstig bedacht is, op het uitvinden van een haven voor schepen tusschen den Vlakken Hoek en den hoek van Pidada aan de bocht van Telok Betong, alzoo men ten dien einde de geheele kust tusschen die twee punten gelegen, heeft opgemeten en wel voornamelijk de baai van Kalambajang, op de Engelsche zeekaarten van de straat Sunda bekend bij den naam van *Forest Harbour*, aangelood; doch deze komt mij voor hun van geen nut te kunnen zijn, voornamelijk niet in den Westmoesson."

Raffles dacht er echter anders over. „It is my intention", berichtte hij dd. 3 Juli 1818 aan het geheime Comité der O.-I. Compagnie te Londen, „to fix a respectable establishment in Caloombayan or Forest-Bay, and to maintain possession, pending the reference to Europe... The Company's onward-and homeward-bound ships may be authorized to touch there, on the passage through the Straits (Sunda).... It is the declared intention of the Dutch authorities, to assume and enforce the same influence in these seas as formerly, when their monopoly was undisturbed and the Englisch were wholly excluded. Such a course can only be met by *our* being beforehand with them, or by insisting on our flag remaining in all disputed places pending a reference to Europe... My arrival in these seas has, however, I fear, been a few months too late!" (*a*)

Bij een schrijven, gedagteekend Fort Marlborough, 17 Augustus 1818, richtte Raffles zich tot het hoofd van Kalambajang, waarin hij het volk tegen het Nederlandsch gezag opzette, het mededeelde dat de Lampongs bij het tractaat van 1814 niet aan Nederland waren overgegaan en dat hij eene vestiging aldaar verlangde (*b*). Den 31sten d.a.v. verschenen er 'n 60 tal soldaten met den luitenant W. H. Johnston, in hoedanigheid van Britsch commissaris, die nu als heer des lands optrad, een kazerne deed bouwen enz.; het was echter geen

(*a*) Zie Raffles rapport bl. 257 vv. V. D.

(*b*) Zie bijlage 5.

geregeld volk, meende resident Vos, „maar naar het aanzien bijeengeraapte lascars van de schepen", die aan de ingezetenen veel last gaven, luidde het in een der rapporten (van 6 October 1818) aan de regeering.

Toen C. C. G. G. van deze nieuwe bezetting kennis kregen, droegen zij in hunne vergadering van 12 October 1818 o. a. den resident van Bantam op, om het hoofd van Kalambajang het wederrechtelijke van Raffles' daad duidelijk te maken door hem schriftelijk mede te deelen:

„Dat het Nederlandsch gouvernement kennis draagt, dat er eene Engelsche bezetting zich op Kalambayang heeft neergezet;

„Dat deze daad is eene geweldige en onrechtvaardige daad;

„Dat hij uit den brief, die hem door den L. G. Raffles gezonden is, zelve wel zien kan, dat deze man van het recht van het Nederlandsch gouvernement overtuigd is;

„Dat het niet waar is, dat de Lampongs of eenige gedeelte daarvan, volgens het laatste vredestractaat tusschen Nederland en Engeland gesloten, aan de Engelschen behoort, dat het integendeel aan Nederland behoort;

„Dat het hoofd van Kalambayang zich dus steeds moet blijven beschouwen als ondergeschikt aan den resident van Bantam;

„Dat het Nederlandsche gouvernement ook wel zeer overtuigd is van zijne getrouwheid aan hetzelve en dat hij alleenlijk voor de overmacht van het oogenblik bukt."

Verder werd besloten, dat te Semangka woningen voor den assistent-resident zouden gebouwd worden. (*a*)

Inmiddels was Du Bois niet permanent te Semangka kunnen blijven; vooral de Palembangsche zaken hadden zijn aandacht meer naar de grenzen van dat rijk gevorderd. In brieven aan de regeering van 19 en 22 Juni 1818 was andermaal door den resident op het belang gewezen van Lampongs toekomst, op het verderfelijke van Engelsche vestigingen aldaar, en in verband daarmede op de wenschelijkheid eener reorganisatie van het Europeesch bestuur. (*b*)

Hij wilde de Lampongs tot een zelfstandig gewest zien verheven en wees Du Bois als resident aan, wiens residentie gevestigd behoorde te zijn te Boemi Agong of het een weinig westelijker gelegen Toelang Bawang, in het noorden van het gewest aan de

(*a*) Zie ook bl. 34.

(*b*) Zie den brief dd. 19 Juni 1818 op bl. 252—253 V. D.

grenzen van Palembang. De inkomsten van het zout, zoomede het opkoopen van koffie en peper zouden voldoende blijken om de kosten te dekken „zonder dat men nog op de te voorziene winst van de was, stofgoud, olifantstanden, kapas, rotting en damar zal behoeven te rekenen". In beginsel deelde de regeering deze beschouwingen. Zij vreesde echter met de administratieve scheiding der Lampongs van Bantam, in de kaarten van Raffles te spelen, die op grond der zelfstandigheid van eerstgenoemd gewest ons recht er op ontkende. C. C. G. G. bepaalden er zich daarom bij hun besluit dd. 4 Juli 1818 toe met de noodzakelijkheid te erkennen dat „een bekwaam persoon met het bestuur over de geheele Lampongs dient te worden belast en de plaatsen zooveel mogelijk persoonlijk moest bezoeken"; doch tevens: „dat het echter vooralsnog raadzaam is, om in de onmiddellijke betrekking van de Lampongs tot Bantam geene geheel afwijkende verandering te brengen", waarom verder werd besloten:

„Den assistent-resident van Bantam Du Bois te gelasten, gelijk hem gelast wordt bij deze, om de Lampongs te doorreizen met macht om tot zijne beveiliging eenige weinige manschappen ter zijner keuze mede te nemen;

„Om den staat der zaken in oogenschouw te nemen en de Lampongers in hunne gehechtheid aan het Nederlandsche Gouvernement te sterken, en hun deszelfs bescherming toe te zeggen;

„Om wijders bepaaldelijk met den Pangeran Poeloe Marga (van Boemi Agong) te overleggen de middelen om te Boemi Agong eene Nederlandsche regeering te vestigen en hetzelve dadelijk ten uitvoer te brengen;

„Om van zijne komst aldaar ten spoedigste kennis te geven aan den commissaris Muntinghe, thans zich te Palembang bevindende, en met dezen te blijven correspondeeren;

„Om verder in de regeling en beheering der zaken zoodanig te handelen als gerustelijk aan zijn ijver, trouw, kunde en bekende genegenheid voor den inlander kan worden overgelaten;

„Om van alle zijne verrichtingen en ontmoetingen aan den resident van Bantam verslag in te zenden, met bijvoeging van zijne bedenkingen en voorstellen ten nutte van Zijner Majesteits dienst."

Du Bois liet zich in deze nieuwe opdracht niet onbetuigd. „Roovers" werden verslagen; en gelijktijdig met Muntinghe goede resultaten van krachtdadig optreden verkregen: „zijnde", rappor-

teerde Vos dd. 10 September 1818 aan de regeering, „de communicatie door middel van de Palembangsche rivier met den commissaris Muntinghe geopend en de Nederlandsche vlag aan het begin en de uitwatering van die rivier wapperende; waardoor voor Zijne Nederlandsche Majesteit eene bezitting is bewaard gebleven, die reeds de aandacht van eene vreemde natie tot zich had getrokken, en welke waarschijnlijk daardoor zich niet weinig in hare oogmerken zal zien voorkomen." Maar op nieuw meende de resident er op te moeten wijzen, dat het beter ware den band van ondergeschiktheid tusschen het Lampongsch en Bantamsch bestuur los te maken, zoodat het, schreef hij den 15ⁿ October 1818 „ter voorkoming van langwijligheid in het uitvoeren van de thans gewichtige zaken, nuttig zoude zijn, dat de heer Du Bois, thans in de nabijheid van den commissaris Muntinghe, ook onder zijne onmiddellijke orders werd gesteld". — C. C. G. G. achtten daarvoor het tijdstip echter niet gekomen; in hunne vergadering van 18 October namen zij voorloopig dit schrijven „voor notificatie" aan.

Toen alzoo de gewichtige gebeurtenissen te Kalambajang voorvielen, was in het Semangkasche Du Bois niet meer werkzaam. C. C. G. G. hadden derwaarts den ambtenaar Krijgsman gezonden, die oorspronkelijk voor Sumatra's Westkust was bestemd geweest, doch met Du Puy's vergeefsche reis naar Benkoelen den 21ⁿ Juni 1818 was teruggekomen. Den resident van Bantam werd dd. 30 October 1818 opgedragen, Krijgsman aan te schrijven: „van zich in persoon te begeven naar Kalambajang, en aan dengenen, die van wege de Engelschen aldaar gezag voert, aan te zeggen, dat hij zich op Nederlandsch territoir bevindt, en denzelven ver zoeken zijn volk van daar terug te trekken, en voorts ten bewijze van de rechten, welke het Nederlandsch gouvernement ter dier plaatse uitoefent, de Nederlandsche vlag te hijschen; daarin tegenstand ontmoetende op de krachtigste wijze te protesteeren, en van zijn wedervaren te dienen van rapport."

Op *de krachtigste wijze* te .... PROTESTEEREN! C. C. G. G. durfden te weinig, schreven te veel. Zij waren bevreesd voor politieke verwikkelingen in Europa, gelijk zij mede reeds te kennen hadden geheven in nader te vermelden brieven van 9 en 30 Juni 1818 (*a*). „De Hooge Regeering van Nederlandsch-Indië", schreven zij in hun rapport dd. 9 October 1818 over de bezetting van Kalam-

---

(*a*) Zie bl. 29 en bl. 31.

bajang (*a*), »dient eenige regelen te kennen, naar welke zij zich moet gedragen in soortgelijke gevallen als deze, daar het van de zijde van eenen vreemden ambtenaar op toegelegd wordt dadelijkheden uit te lokken, die zekere bedoelde plans nuttig zouden kunnen zijn."

Krijgsman kwam den 24n November 1818 des middags ten 2 ure te Kalambajang aan en vervoegde zich onmiddellijk bij Johnston, die zeer ziek lag. Nochtans ontving hij den Nederlandschen ambtenaar voorkomend. Deze maakte hem op beleefde wijze met het doel der komst bekend, en deelde mede, dat hij de Nederlandsche vlag wilde hijschen. Ofschoon Raffles bij zijn brief van 7 Juni 1818 had toegestaan, dat te Semangka beide vlaggen nevens elkander zouden wapperen (*b*) —*faveur insigne* noemden het C. C. G. G. in hun op bl. 33 aan te halen protest — werd dit nu geweigerd, eene van zoo vele inconsequentiën, waartegen Raffles nooit opzag (*c*). Johnston zeide namelijk ernstig, dat hij kwam van wege den luitenant-gouverneur van Benkoelen met een aan C. C. G. G. gericht schrijven, hetwelk reeds verzonden was; dat hij eene opdracht had zich te Kalambajang neder te zetten en te beletten het hijschen van eene vreemde vlag, zoomede de verwijdering van de Engelsche; eindelijk dat hij slechts voor geweld zou wijken. — Krijgsman kon ontwaren, dat men er zich in staat van verdediging gesteld had, wijl er waren 6 complete vierponders, 2 zesponders, een kist met geweren, gereedschappen, 60 goenizakken met rijst, 18 sipajers, en 2 vaartuigen bemand met ongeveer 20 personen.

De ontmoeting met Johnston eindigde alzoo spoedig; eene schriftelijke behandeling volgde nu. Krijgsman zond een briefje, waarin hij het verzoek herhaalde tot het hijschen van de Nederlandsche vlag (*d*). Johnston, erkennende de ontvangst van dit verzoek, antwoordde slechts: »I cannot comply with your request"!

(*a*) Verg. *Opvattingen* bl. 388; *ov.* 48.

(*b*) Zie bl. 27.

(*c*) Bij brief dd. 8 December 1818 gaven C. C. G. G. onzen minister van Koloniën van de verhuizing der Engelschen naar Kalambajang kennis, aan het slot waarvan zij schreven. „Uwe Excellentie zal wederom hieruit ontwaren, dat de heer Raffles zich in deze niet gelijk blijft, daar hij in den beginne wel wilde toestaan dat de Nederlandsche vlag benevens de Engelsche werd geplaatst, terwijl dit thans door de Zijnentwege gestelde personen niet wordt gedoogd."

(*d*) „As my coming at Caloombayang have acqaint you through orders from my Governement of hoisting the Dutch Colours at this place being not satisfied with my verbal request, I do hereby repeat on my applying there with." In hoever dit Engelsch van Krijgsman zelf dan wel van een slecht en onduidelijk schrijvenden copiist is, kan ik niet zeggen.

De Nederlandsche ambtenaar deed daarop een protest volgen, waarvoor hem een model was gegeven, zoodat de eenigszins naïve vorm er van niet op zijne rekening mag gesteld worden; hij verklaarde er in, dat de Engelsche bezetting eene daad van onrechtvaardigheid en schending van het Nederlandsch grondgebied was en dat hij onmiddellijk de weigering tot opbreken aan de regeering zou berichten (*a*); hij deed dit protest vergezeld gaan van een briefje aan Johnston, waarin hij zijne groote verwondering uitdrukte, dat hem geweigerd was er de Nederlandsche vlag te hijschen (*b*). Johnston antwoordde andermaal dd. 25 November 1818. De hoofdquaestie werd door hem gemaakt van het voorgewende geschil over de juiste grenzen; zoolang dit geschil niet was vereffend, moest de Engelsche bezetting blijven; in hoever dit als eene schending van het Nederlandsche gebied viel te beschouwen, had hij, Johnston, niet te beoordeelen." (*c*)

(*a*) Het protest was van dezen inhoud:

Nothwithstanding my kind verbal request made to you by the orders of my Government against your any longer staying at Calombayan, His Netherlands Mayesty's jurisdiction, with men and arms, not being accomplished, I protest and insist on your leaving the place and the whole district of Samangka with your men and arms as it entirely belong to His Netherlands Majesty.

I deem it my duty further to inform you that in case you decline leaving the place, will be consider your remaining any longer in it an act of injustice and defamation to the territory of His Netherlands Majesty and I shall immediately afford information to Government on the subject.

I am

Sir!

The Assistent Resident of the Netherlands Government in the District of the Lampong Samanca

W. KRIJGSMAN.

(*b*) «With the utmost astonishment perceived of yours momently received decline of me hoisting the colour at Caloombayang, which territory and the whole districts of the Lampong Semangka entirely belongs to His Netherlands Majesty, for which conduct and likewise of my verbal request made to you of leaving the place not being accomplished, I therefore deem it my duty to enter herewith a writing protest conform to orders from Government."

(*c*) Johnston's antwoord luidde namelijk als volgt:

«I have to ackowledge the receipt of your protest of the 24 of Nov.

De Nederlandsche ambtenaar achtte hiermede zijne taak volbracht; den 27n November verliet hij Kalambajang, evenwel achterlatende 4 soldaten met 1 korporaal, "welke", berichtte de resident dd. 4 December 1818, "aldaar in naam van het Nederlandsch gouvernement verblijven zullen", zoodat er nu Engelsche en Nederlandsche soldaten op hetzelfde plaatsje gelegerd bleven!

Men ziet *Fasjoda* is geene nieuwigheid.

Alzoo keerde Krijgsman onverrichter zake naar Semangka terug Van hieruit diende hij het Nederlandsch gezag hoog te houden; maar een onaangenaam voorval maakte in de oogen der bevolking dat gezag te schande. Een sergeant van Krijgsman's gevolg bedronk zich, en beleedigde niet alleen den assistent-resident, doch stak in zijne woede een te Semangka aangekomen djoeragan over hoop! De schuldige werd onmiddellijk naar Batavia opgezonden. — Het geval schijnt in de Lampongs geene gevolgen gehad te hebben; doch een jaar later was er op Riouw ook een Nederlandsche onderofficier, die door zijn ruw optreden aanleiding gaf tot een zeer ernstig opstootje en toen, met het noodlottig gevolg, dat tal van inlandsche nijveren overstaken naar het pas gestichte Singapore en aldus medewerkten tot de verbazend snelle opkomst dezer vestiging.

V.

Gelijk wij ons uit het op bl. 11 medegedeelde zullen herinneren, hadden C. C. G G. op Raffles' voorstel om een stuk der Lampongs

---

relative to your insisting on my withdrawing the whole of the British forces from the district of Semangka.

«In reply to which I beg leave to inform you that having orders from the Government of Bencoolen to remain at Calombayan until His Excellency Baron Van der Capellen would be pleased to appoint any authority on the part of the Netherlands Government whom I might have the honor of meeting to point out the boundaries of the Lampong country and on the limits which according to the opinion of their Excellencies the Commissioners General at Batavia should desire the jurisdiction of the two Governments and such authority not having yet arrived, I am not able to send the required report respecting the boundaries and it is utterly impossible for me to withdraw any of the British forces from the district of Semanka. How far it may be considered an act of injury and injustice to the territory of His Netherlands Majesty, in not complying with your orders, I am not capable of judging."

af te staan, in hunne vergadering dd. 7 Mei 1818 den Gouv.-Gen. opgedragen hierop een afwijzend antwoord te doen geworden en wel om den luitenant-gouverneur te kennen te geven: „dat de Hooge Regeering van Nederlandsch-Indië zich onbevoegd acht om op eigen gezag eenig gedeelte van het Nederlandsche grondgebied in deze gewesten aan de zaakgelastigden van eenige Europeesche mogendheid af te staan, of aan dezelven te vergunnen op Nederlandsch grondgebied in Indië eenig etablissement te vestigen en dat dezelve zich dus beleefdelijk verschoonen moet om deswegens in eenige onderhandeling te treden, maar dat dezelve zich tevens gerustelijk verlatende op het persoonlijk karakter van den heer Luitenant-Gouverneur, in het volst vertrouwen verkeert, dat er van de Britsche zijde geen inbreuk op den tegenwoordigen stand van zaken, als op het recht van de Hooge Souvereiniteit van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden zal gemaakt worden."

Onze gouv.-gen. had hieraan bij brief van 15 Mei voldaan; doch in diezelfde maand was reeds op last van Raffles Semangka bezet geworden. Blijkens het op bl. 13 aangeteekende, leidde dat bericht tot eene vergadering van C. C. G. G., den 2^n dag, nadat 's regeerings brief aan Raffles was afgegaan, waarin de verwachting werd uitgesproken, dat hij het Lampongsche gebied zou ontzien. Nu werd den gouv.-gen. verzocht om den luitenant-gouverneur alsnog kennis te geven:

Dat het Nederlandsche Indische Gouvernement met de uiterste bevreemding vernomen had, dat eenige Engelsche militairen in het district Lampong-Semangka waren aangekomen, en dat aan de Inlandsche hoofden aldaar op last, zoo men voorgaf, van den Resident van Bencoolen was voorgelezen een contract, dat zij moesten teekenen;

Dat het Nederlandsch Gouvernement nauwelijks kan gelooven, dat zoodanig eene handelwijze door den Heer Luitenant-Gouverneur zoude zijn bevolen of toegelaten geworden, daar dezelve niet anders zoude inhouden dan eene openbare schending van het grondgebied van Z. M. den Koning der Nederlanden; dan hetzelve zulks te minder waarschijnlijk houdt in de gegeven omstandigheden, waarin juist hij Luitenant-Gouverneur over de grensscheidingen aan hem Gouverneur-Generaal geschreven had, en het dus voor zedelijk onmogelijk moest gehouden worden, dat op eene eigendunkelijke wijze die zaak door hem Luitenant-Gouverneur zoude worden uit haar geheel gebracht;

Dat aan de Inlandsche hoofden was te kennen gegeven de goedkeuring van het Nederlandsch Gouvernement, die hunne weigering om de contracten te teekenen of eenig gezag dan het Nederlandsche te

erkennen, aan hetwelk zij zelven betuigden, dat zij en hunne vaderen bij uitsluiting steeds gehoorzaamheid schuldig waren geweest; en dat hun wijders bevolen was zich in het vervolg zoo te blijven gedragen, en bijzonderlijk zich te onthouden om met vreemde personen eenige contracten of onderhandelingen aan te gaan.

Dat de Gouverneur-Generaal hem Luitenant-Gouverneur gevolgelijk verzoekt de noodige bevelen te willen geven dat de bezetting Engelsche militairen en alle Engelsche burgerlijke personen, welke zich in de genoemde plaatsen vastelijk buiten deszelfs toestemming ophielden, zich van daar verwijderen en van alle verdere schending van het Nederlandsch grondgebied onthouden zouden.

De gouv.-gen. gaf aan deze opdracht bij brief dd. 17 Mei gevolg.

Raffles beantwoordde de brieven van 15 en 17 Mei bij twee depêches van 7 Juni. Zij dragen het vervelend, onaangenaam karakter, waardoor zijne leugenachtige betoogen zich steeds kenmerkten.

In het antwoord op den brief van 15 Mei werd hoofdzakelijk het volgende medegedeeld. Het was buiten kijf, dat in een vroeger tijdperk de Engelschen op eene ankerplaats in de Semangka-baai recht hadden. De Lampongs behoorden ook niet tot de streken, die volgens het tractaat van 1814 ons toekwamen. Ze volgden niet Bantam, daar sinds lang de onderhoorigheid was verbroken geworden. Dat niettemin C. C. G. G. het voormalig Nederlandsch gezag in de Lampongs wilden herstellen, verklaarde de briefschrijver te vervullen met *groote verwondering!* — Het gewone standpunt dus van den jingo, die op alles wil de hand leggen, doch als een ander het doet, den geërgerde of den verbaasde speelt. — Raffles verklaarde verder te Semangka de Britsche vlag te hebben geheschen, doch deelde tevens mede er *geen bezwaar* tegen te maken, luidde het uit de hoogte, dat in afwachting van hetgeen men in Europa zou beslissen, *de Nederlandsche vlag nevens de Engelsche zou wapperen!* Hielden wij aldus onze aanspraken vol, dan zou men het in Europa wel weten te overwegen, luidde het altijd op denzelfden aanmatigenden toon, of het kon geduld worden, dat het gouvernement van Java aan de overzijde op Sumatra vasten voet hield op dezelfde wijze. . . . *als Groot Britannië eenige eeuwen te voren Calais in bezit had!* Wat hem betrof, luidde het in hetzelfde schrijven open ges noeg! hij aarzelde niet te verklaren, de integriteit van Sumatra voor te staan met de meest gewichtige argumenten, die hij meende te

kunnen aanwenden. Maar welke ook het verschil van meening mocht zijn, — dat niemand sterker dan hij zelf zeide te betreuren! — hij had de overtuiging, dat C. C. G. G. zijne motieven zouden weten te waardeeren en voor zijn streven om op vriendschappelijken voet te blijven een geopend oog zouden hebben! (a)

Aldus deed Raffles het voorkomen, alsof hij in waarheid iets hechtte aan eene juiste opvatting van het tractaat van 1814; doch reeds eene maand te voren, namelijk dd. 14 April 1818, had hij naar Europa geschreven: "The question is not now, whether we are to give back to the Dutch the possessions they actually possessed in 1803, according to the late convention; but whether the British Government and British merchants will be contented to be excluded from the trade altogether, in the same manner as they were before the last century; nothing less will satisfy the Dutch authorities who are now at Batavia; they make no secret of it, and openly avow the exclusion of the English, except from Batavia, as the first principles of their policy" (b).

De andere brief dd. 7 Juni 1818, het antwoord op 's regeerings schrijven van den 17n Mei, was natuurlijk in denzelfden toon. Ook daarin kwam de mededeeling voor, dat C. C. G G. in zijne handelingen slechts zucht naar vriendschappelijk en eerlijk optreden zouden zien. Zij hadden zich volstrekt niet ongerust te maken. Hun schrijven stelde hij voor, als te handelen over de maatregelen, genomen om de oude grenzen tusschen de Britsche en Nederlandsche bezittingen vast te stellen! En hadden C. C. G. G., tegen hun eigen meening in, aan Raffles geschreven, dat zijn persoonlijk karakter een waarborg voor hen was, dat geene maatregelen tot schending van het Nederlandsch grondgebied op zijn last werden genomen, — Raffles betaalde ze met eenerlei munt, door te antwoorden, dat dit vertrouwen volkomen gegrond was, dat de Britsche vlag *alleen maar* te Semangka was geheven, en dat de opneming van de Semangka-baai voltooid was! Als C. C. G. G. het mochten wenschen, konden zij een afschrift van de opneming erlangen! (c)

(a) Zie bijlage 6.

(b) Op bl. 306 der eerste uitg. van de *Memoir*. In de tweede uitg. komt het schrijven niet voor. In *Boulger*'s werk over Raffles (verg. aanhef *Papieroorlog*) wordt deze brief ook aangehaald op bl. 267—bl. 268, doch evenzeer het door mij aangehaalde weggelaten.

(c) Zie den brief in bijlage 7. — In hoofdstuk X der *Memoir*, doch slechts in de eerste uitgave van 1830, is de kaart der opneming van Kalambajanghaven afgedrukt.

Inmiddels had resident Vos bij de op bl. 15 vermelde missive dd. 5 Juni 1818 de regeering er op gewezen, hoezeer kapitein Travers te Batavia drukke correspondentie hield met Garling te Semangka (*a*); hetgeen C. C. G. G. dd. 9 Juni d. a. v. den last deed geven: „om langs alle gepaste middelen de correspondentie over Anjer, Bantam of eenige andere plaats daaromtrent gelegen, met de Lampongs of werwaarts anders ook, te stremmen en niet te gedoogen, dat eenige brieven of personen daar gebracht of aangekomen naar de Lampongs verzonden of overgevoerd worden; maar om al die brieven en personen aan te houden, de brieven aan den Gouv.-Gen. over te zenden en omtrent de personen de nadere bevelen te vragen, met last om op gelijke wijze te handelen met alle brieven en personen, die van de kust van Sumatra en bijzonderlijk van de Lampong-Semangka in het Bantamsche mochten aankomen, met dien verstande echter, dat de gewone en bekende vaartuigen en personen onder dit verbod niet begrepen zijn, doch vrijelijk zullen kunnen varen, na behoorlijk onderzoek of zij ook met eenige brieven of boodschappen van vreemde onderdanen aan ingezetenen gericht, belast zijn."

Denzelfden dag, dus den 9[n] Juni, zonden zij de gansche correspondentie, met resident Vos gehouden, naar den directeur-generaal van Koloniën in Nederland; Raffles' brieven van den 7[n] t. v. waren dus toen nog niet ontvangen. Na op den inhoud der stukken de aandacht gevestigd te hebben, berichtten zij het volgende aan den departementschef:

„Maar wij moeten UHEd.Gestr. opmerkzaam maken op de geheele zaak en niet minder op den hoogst moeielijken toestand, waarin de Hooge Regeering van Nederlandsch-Indië zich indertijd zal bevinden, wanneer zij niet voorzien is met Zijner Majesteits stellige bevelen, hoe zij zich te gedragen hebbe, in geval van schennis van het Nederlandsche grondgebied of andere soortgelijke vijandige en beleedigende gedragingen door ondergeschikte ambtenaren van vreemde mogendheden, met wie Zijne Majesteit in vriendschap leeft.

„Wij gevoelen al het nadeelige, hetwelk uit eenen te onberaden ijverzucht zoude kunnen ontspruiten, en met welk eene voorzichtigheid en beleid dient gehandeld te worden, als het aankomt op ge-

(*a*) „dat er tusschen de zich op Batavia bevindende majoor Travers over Anjer en Bantam met den heer Garling te Boerne een correspondentie geopend is en eerstgemelde verscheiden brieven in eenige dagen van Lampong-Semangka heeft ontvangen".

dragingen, die niet doordacht op de goede eensgezindheid tusschen de Europeesche moederregeeringen eene schadelijke inbreuk zoude kunnen maken; wij zullen dan ook te dezen niet dan na rijpe kennis van het gebeurde, beslissen, en ons, zoo zulks maar eenigszins doenlijk is, onthouden van dadelijkheden met dadelijkheden te beantwoorden; hoezeer wij tevens gelooven veiliglijk te mogen onderstellen, dat zulke gedragingen, als de luitenant-gouverneur Raffles zich veroorlooft, door het Britsche gouvernement hoogelijk zullen worden afgekeurd.

„Maar zulke feitelijkheden kunnen herhaald worden; zij kunnen van meer dadelijken invloed op de rust en veiligheid der Nederlandsche bezittingen worden, zij kunnen een oogenblikkelijken en krachtdadigen tegenstand noodwendiglijk vorderen, en dan maakt het voor de Indische regeering eene der neteligste omstandigheden, hoe, zonder den wil en begeerte van het Europeesche gouvernement te kennen, te handelen. Het wordt voor haar dan alleenlijk een raadsel, wat te doen, wat te laten.

„Het ware hoogelijk te wenschen, dat over vele zaken, de buitenlandsche bezittingen betreffende, maar vooral ook over dit bijzonder en teeder punt tusschen de Europeesche mogendheden vaste bepalingen onderling wierden gemaakt.

„Wij nemen de vrijheid dit alles aan UHEdelGestrenger ernstige overweging te bevelen." (a)

Maar de inmiddels opgetreden minister Falck vond blijkbaar, dat C. C. G. G. zich veel te angstvallig betoonden. Op bijna ironische wijze, zou men zeggen, keurt hij o. a. in zijn rapport aan den Koning dd. 18 November 1818, waarin hij de ontvangen correspondentie uit Indië behandelt, de zwakke houding af, die de Bataviasche regeering tegenover kapitein Travers in acht had genomen. „Eene bijzondere omstandigheid", schrijft hij namelijk, „heeft nog bijgedragen om den behoedzamen en gematigden geest van U[r]. M[s]. Commissarissen-Generaal in het helderste daglicht te stellen. De officier, die het eerste schrijven van den heer Raffles aan den Gouverneur-Generaal had overgebracht en sedert te Batavia verbleven was, had zich in heimelijke briefwisseling gesteld met den Britschen ambtenaar, die Lampong-Semangka was komen bezetten.

(a) De beide voorlaatste alinea's, ook te vinden op bl. 386 *Opvattingen; ov.* bl. 46; ik had ze destijds ontleend aan V. D. — Het „alleenlijk" staat in den origineelen brief.

Bij het ontdekken dezer briefwisseling heeft de Hooge Regeering alleenlijk maatregelen genomen om dezelve, voor het vervolg, te verhinderen, en geenszins om den onkieschen zendeling te doen vertrekken uit de kolonie in welke hij de gastvrijheid aldus misbruikt had. Over het geheel schijnen zich de Commissarissen-Generaal een te overdreven begrip te maken van het nadeel, dat eene krachtige handhaving onzer rechten in andere werelddeelen aan de goede verstandhouding tusschen de wederzijdsche Gouvernementen in Europa zouden kunnen toekennen..." (*a*) Waartoe dit *overdreven begrip* heeft geleid, zette ik in mijne verhandeling „De Singapoorsche Papieroorlog" uiteen.

De beide brieven van Raffles dd. 7 Juni 1818 werden door C. C. G. G. in hunne vergadering van 1 Juli afgedaan. Ook den vorigen dag hadden zij twee militante brieven van gelijke dagteekening behandeld, namelijk over onze bezetting van Billiton en onze bemoeienissen met Palembang (*b*): en terwijl den luitenant-gouverneur dientengevolge was medegedeeld, dat onze regeering hem niet meer zou antwoorden op zaken buiten zijn gebied liggende, was tevens door C. C. G. G. bij brief van 30 Juni het Opperbestuur andermaal gewezen op het bedenkelijke van Raffles' drijven, gelijk dit ook uit den Lampongschen inval bleek (*c*).

Omtrent die Lampongsche zaken zelven, besloten C. C. G. G. ter vergadering van 1 Juli 1818 den luitenant-gouverneur bij schrijven van onzen gouv.-gen. te laten weten, hoezeer de bezetting van Semangka in strijd was met Raffles' eigen betuigingen, dat hij het Nederlandsch gebied niet schond. Tegen deze „daden van geweld" werd *uitdrukkelijk en plechtelijk* geprotesteerd en de luitenant-gouverneur voor de gevolgen verantwoordelijk gesteld; tot het aanwijzen van de juiste grenzen tusschen Benkoelen en de Lampongs verklaarden C. C. G. G. te willen medewerken, doch niet dan op den grondslag, dat de gansche Lampongs met de Semangka-baai Nederlandsch gebied waren. Ten slotte werd spoedig antwoord verzocht. (*d*)

Raffles haastte zich echter niet, zoodat C. C. G. G. zich verplicht zagen om bij rapport dd. 25 Augustus 1818 hunne ernstige

---

(*a*) Falck's rapport dd. 18 November 1818 werd bereids door mij aangehaald in *Opvattingen* bl. 389; *ov.* 49.

(*b*) Zie *Opvattingen* bl. 386—387; *ov.* 46—47.

(*c*) Zie *Opvattingen* bl. 388; *ov.* 48.

(*d*) Het besluit der vergadering in bijlage 8.

grieven onder de aandacht van den gouv. gen. van Bengalen te brengen. Daarin werd wel in de eerste plaats de Lampongzaak, van Raffles' optreden af, uitvoerig en nauwgezet behandeld, doch tevens geklaagd over de weigering tot overgave van Padang en zijn optreden in zaken, waarmede hij als hoofd van Benkoelen niet te maken had, als met Palembang, Billiton en met de belangen van Alexander Hare. C. C. G. G. verzochten dientengevolge aan de regeering te Calcutta om Raffles uitdrukkelijk te gelasten zich van dergelijke handelingen te onthouden (*a*).

Natuurlijk moest nu hierop antwoord gewacht worden; doch onderwijl was Semangka door Raffles prijsgegeven, en had hij den 31[n] Augustus, naar wij weten, Johnston met een detachement naar de overzijde van de baai te Kalambajang gezonden. Verder vond hij goed den brief onzer regeering te beantwoorden bij een schrijven, dat hij dagteekende 19 Augustus 1818, doch waarvan hij de verzending lang genoeg uitstelde om de zaken andermaal te Kalambajang voldoende gevestigd te zien, zoodat C. C. G G., gelijk zij naar Nederland berichtten in hun op bl. 22 vermeld rapport dd. 9 October 1818, den brief eerst den 5[n] October ontvingen! (*b*) Raffles weigerde daarin natuurlijk de integriteit der Lampongs ten onzen behoeve te erkennen; doch overigens, schreef hij, om aan onze wenschen zooveel mogelijk tegemoet te komen, werd door hem Johnston als commissaris voor de grensregeling aangewezen. Verder deelde hij mede Semangka wegens ongezondheid der plaats, te hebben doen verlaten en nu Kalambajang was verkozen. Eindelijk had hij de brutaliteit er zich over te beklagen, dat wij ons met de aanstelling enz. van hoofden in de Lampongs bemoeiden. (*c*)

Den dag juist, dat C. C. G. G. dit schrijven ontvingen, dus 5 October 1818, was door hen afgezonden het protest tegen Raffles' protesten van 12 Augustus en 1 September te voren (*d*), waarmede hij reeds in een zijner brieven van 7 Juni *gedreigd* had (*e*).

(*a*) Zie dit slot van den brief in *Opvattingen* bl. 393; *ov.* 53.

(*b*) „Wij hebben de eer Uwe Excellentie bij deze te zenden nadere ingekomen stukken van den Luitenant-Gouverneur van Benkoelen; hoezeer dezelven gedagteekend zijn den 19 Augustus, zijn zij ons niet voor den 5[en] dezer maand geworden: de heer Raffles heeft zich dien tijd ten nutte gemaakt zijne plans uit te voeren."

(*c*) Zie bijlage 9.

(*d*) Zie over deze protesten *Opvattingen* bl. 394; *ov.* 54.

(*e*) Zie bijlage 6.

De stukken van den luitenant-gouverneur handelden nochtans uitsluitend over ons optreden in Palembang; het antwoord van C. C. G. G. daarentegen over de onderscheidene gedragingen van Raffles', die tot grieven bij onze regeering hadden geleid, en daaronder noemden zij in de eerste plaats de Engelsche bezetting te Semangka. Herinnerd werd, dat Raffles was begonnen den afstand van een deel der Lampongs te verzoeken en hetwelk hij had doen volgen door eene feitelijke bezetting en het uitoefenen van daden van gezag, „dans l'exercise entière de laquelle cependant il trouva des obstacles reëls dans la fidélité des natifs et dans leur attachement au Gouvernement Neêrlandais"; onze opmerkingen tegen deze handelingen hadden, herinnerden C. C. G. G. verder, den luitenant-gouverneur geleid tot een wel zonderlinge verandering van stelsel: „n'ayant pu réussir à nous faire consentir à une cession de territoir, maintenant il en soutient la propriété": en nochtans verklaart hij „par une faveur insigne, qu il nous est libre de hisser le pavillon de notre patrie à côté du drapeau Anglais". Verder zet het protest onze rechten op de Lampongs uiteen, als onderhoorig aan Bantam; en wijst daarbij op eene getuigenis van Raffles zelf in een brief dd. 26 Juli 1813 aan Calcutta, waarin deze woorden voorkwamen. „With regard to the question, whether Semanka might with greater advantage be dependent on Java or on Bencoolen, as far as concerns the interests of the British Government, the Lt. Governor in Council inclined to doubt the policy of removing it from its present connexion." (*a*) En zoo hechtten C. C. G. G. voortdurend eene zeer overwegende beteekenis aan de opvatting of het al dan niet uit een administratief oogpunt wenschelijk zou zijn, de Lampongs van Bantam te scheiden. Overigens lagen buiten kijf deze streken binnen den kring der Nederlandsche belangen, zooals de historie ze aangaf en onze regeering door een feitelijk bezit had te kennen gegeven, hetwelk nu door Raffles geweldadig was geschonden. Terecht konden dus

(*a*) „Legt men", schrijft Van Deventer op bl. XXXIII, „naast deze uitspraak van Raffles zijne beweringen van weinige jaren later en vergelijkt men zijne handelwijze als resident (lees: *als luitenant-gouverneur*) van Benkoelen met die als luitenant-gouverneur van Java, dan komt men tot eene slotsom, die weinig vleiend is voor de vastheid zijner staatkundige overtuiging en de eerlijkheid zijner bedoelingen." -- Over die *eerlijkheid* natuurlijk geen verschil; doch zijne *staatkundige overtuiging* was ons weg te dringen, waartoe de losmaking der Lampongs van Bantam een vereischte werd geacht, sinds dit laatste gewest Nederlandsch was geworden.

C. C. G. G. hun protest over de Lampongs besluiten met de gevolgtrekking: „Les prétentions donc du Lt. Gouverneur de Bencoolen sont mal fondées, et ses mesures sont une violation manifeste des droits souverains de S. M. notre Roi."

Doch, gelijk ik zeide, toen dit stuk was afgedaan, kwam het bericht der bezetting van Kalambajang. C. C. G. G haastten zich dientengevolge, hun protest van 5 October, dat naar wij weten aan de Bengaalsche regeering was gezonden (*a*), te doen volgen door de stukken over deze nieuwe quaestie, die zij dd. 8 October aanboden bij eene missive, waarin het volgende voorkwam:

L'oeil pénétrant de Votre Excellence y verra une incohérence de système jointe à une inconsequence de conduite.

Aussi le Chevallier Raffles nous épargne-t-il la peine de répéter ses arguments. Il agit, mais il ne raisonne pas. Il nous est impossible de prévoir jusqu'où peuvent aller les mesures ordonnées par un homme, dont le but manifeste est de provoquer des mesures de la part du Gouvernement Néerlandais ou de ces Agents, qui puissent lui fournir des prétextes, pour en agir selon son bon plaisir.

Une telle conduite ne peut être approuvé par ses supérieurs, elle ne peut l'être par vous Monseigneur, dont les sentiments nobles et vertueux sont connus.

Nous insistons donc encore sur la demande, que nous avons faite à Votre Excellence, de vouloir donner des ordres, mais des ordres bien précis au Chevallier Raffles, pour se retirer du territoire Néerlandais et ne plus se permettre de nouveaux actes hostiles.

Den 12[n] October had de vergadering plaats, waarin volgens het op bl. 20 medegedeelde, werd besloten om het hoofd van Kalambajang tegen de wederrechtelijke bezetting te waarschuwen; doch tevens verzochten C. C. G. G. onzen Gouv.-Gen. om aan Raffles te kennen te geven:

Dat C. C. G. G. met leedwezen hebben ontwaard, dat de L. G. Raffles, welke ook zijne innerlijke overtuiging ook zij, vastelijk gezind schijnt, zijne onrechtvaardige gedragingen voort te zetten;

Dat er dus in dezen stand van zaken geene nuttigheid is, om ten aanzien van de grensscheiding van het Britsche grondgebied en het Nederlandsche, eenige maatregelen te nemen, alzoo de L. G. den eenigen grond, op welken de Nederlandsche regeering kan en mag handelen, verwerpt;

Dat C. C. G. G. echter in dit aanbod van den L. G. een duidelijk

---

(*a*) Zie *Opvattingen* bl. 395; *ov.* 55.

bewijs zien van deszelfs overtuiging, dat het recht niet aan zijne zijde is, en dat zij daarom te meer getroffen en verontwaardigd zijn, over het gedrag van den L. G., die aan het uiteinde van de Semangka-baai op Nederlandsch grondgebied post vatte en die post versterkt;

Dat C. C. C. G. tegen deze nieuwe daad van geweld en alle de gevolgen, die de L. G. daaraan zoude willen geven, of welke daaruit met den tijd mochten voorkomen, uitdrukkelijk protesteeren;

Dat C. C. G. G. door den Resident aan het Inlandsch hoofd te Calambjang zullen doen weten, dat de Nederlandsche regeering het bezetten van die plaats door de Engelschen als eene schending van de rechten van Z. M. den Koning der Nederlanden aanziet, en dat hij Hoofd zich steeds zal hebben te beschouwen als eeniglijk ondergeschikt aan de Nederlandsche regeering.

Raffles stoorde zich natuurlijk niet aan al dat geschrijf. Terwijl onze regeering het noodig achtte om tegenover het gezwets der Britsch-Indische bladen over Raffles' schandalig optreden in de officieele Bataviasche Courant van 24 October 1818 het vertrouwen uit te spreken, dat het Bengaalsch bestuur dergelijke handelingen van een ondergeschikte zeker niet dulden zou (*a*), deed de luitenant-goeverneur zelfs, naar ik op bl. 23 mededeelde, zijn post Kalambajang aanzienlijk versterken, niettegenstaande hij bij brief dd. 19 Augustus aan onze regeering had medegedeeld, dat de Engelsche troepenmacht aldaar niet grooter zou zijn, dan die Nederlandsche bezetting. C. C. G. G. ontvingen van deze nieuwe maatregelen kennis bij brief van den resident van Bantam dd. 11 November, hetgeen hun aanleiding gaf om bij depêche van den 14n alsnog het volgende naar Bengalen te berichten:

De nouveau nous avons à importuner Votre Excellence par nos plaintes contre la conduite du Chevalier Raffles.

Dans sa lettre du 19e Août de cette année, dont nous avons eu l'honneur d'envoyer une copie à Votre Excellence au mois d'Octobre dernier, le Chevalier Raffles, tout en nous faisant par l'établissement qu'il forme sur le territoire Néerlandais à Colombian... (*b*), nous déclare

(*a*) Zie die dagbladpublicatiën in *Opvattingen* bl. 391 en bl. 392; *ov.* 51 en 52. — Ik heb daar geschreven *Bengal Hurkary*. — Het blad schijnt echter te heeten *Bengal Hurkara*, althans zoo vond ik het vermeld in N. P. van den Berg's „Regeering en Drukpers in Britsch-Indië" (1897), opgenomen in de Verslagen enz. der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, 4e reeks, deel II, bl. 81; *ov.* 5.

(*b*) De copiïst schijnt in dezen tusschenzin een paar woorden te hebben uitgelaten.

que la force armée n'excédera pas celle mise à la disposition de notre Résident dans ces parages, et quelle ne se montera que seul nécessaire «for the safety of the party"; telles sont ses expressions.

Maintenant nous apprenons que le garnison a été augmenté, que des munitions de guerre de toute espèce ont été débarqués et que quelques pièces de canon, dont douze d'un calibre assez fort, ont été débarqués de même, comme aussi tout ce qui est nécessaire pour la construction d'un établissement assez considérable,

Votre Excellence voit que le Chevalier Raffles continue d'en agir avec une violence marquée, et qu'il se fait un jeu de sa parole; nous nous étions reposés sur celle-ci, mais nous devons déclarer maintenant, que désormais nous en agirons suivant les circonstances et comme il sera conforme aux droits du Roi notre auguste souverain Nous rendons Monsieur Raffles et ses agents personnellement responsables des consequences qui pourraient en résulter.

Nous nous flattons, que bientôt les réponses aux lettres, que nous avons eu l'honneur d'adresser à Votre Excellence, nous imposerons le devoir de Lui témoigner nos sentiments de reconnaissance pour la justice qu'elle nous rendra sans doute, en ordonnant au Chevalier Raffles de cesser toute acte arbitraire et de se retirer du territoire Néerlandais, qu'il n'a cessé de violer.

De klachten onzer regeering tegen Raffles' gedragingen waren te Calcutta in goede aarde gevallen. Bij missive van 7 November 1818 werd door het bestuur van Bengalen aan C. C. G. G. medegedeeld, dat aan Raffles last was gegeven tot ontruiming van de Lampongs:

„We have signified to the Lieutenant-Generaal of Fort Marlborough", luidde het daarin, „our opinion that no attempt should be made to form a British establishment in Samanca Bay, and we have directed him to withdraw the parties he has sent to Caloonbaya Bay or in any other places of the Bay of Samangka. We are concerned that a proceeding of this nature should have given rise to any unpleasant feeling on the part of your Excellencies, and are sensible of the moderation with which you have conducted the discussion."

Deze beslissing, zoomede de afkeuring over de andere gedragingen van Raffles, ontving onze regeering, toen de Commissie-Generaal reeds was ontbonden, zoodat de heeren Elout en Buyskes zich aan boord ter reede van Batavia bevonden, wachtende op eene gunstige wind om de terugreis naar het vaderland te ondernemen. De Gouv-Gen. had daardoor nog gelegenheid zijne gewezen ambt-

genooten den 26ⁿ Januari 1819 bij elkander te roepen en ze den inhoud der depêches uit Bengalen mede te deelen. Zij beantwoordden de gunstige mededeelingen met eene warme dankbetuiging aan den gouv.-gen. van Bengalen (*a*); het verder aan den heer Van der Capellen overlatende, wel verre van aan hunne bedekte bedreiging gevolg te geven van geweld met geweld voortaan te zullen keeren, gelijk in de depêche van 14 November te lezen stond, om op de wijze als tot dusver had plaats gevonden, nu ook te protesteeren tegen de bezetting van Singapore, welke gelijktijdig was bekend geworden. In het vertrouwen, dat daarmede hetzelfde succes zou worden behaald, oordeelden zij met onzen gouv.-gen., dat men zich evenzeer van iedere feitelijke daad van gezag tegen Singapore moest onthouden: eene fout, waardoor wij Singapore en middellijk gansch Malakka eerlang zouden verliezen, gelijk ik dit in mijn »Singapoorsche Papieroorlog" heb uiteengezet (*b*)

Den Haag, *Koningskade* 23. November 1898.

(*a*) Zie *Opvattingen* bl. 409; *ov.* 69.

(*b*) Naar aanleiding van dat opstel is mij van meer dan ééne zijde mondeling de opmerking gemaakt, dat het toch eigenlijk maar goed is geweest, dat Singapore voor ons verloren ging; zoowel omdat iets dergelijks vroeg of laat toch op eene wellicht voor onze nationale eer nog krenkerder wijze zou geschied zijn; en ten andere wijl door ons gemis aan breedte van opvatting in koloniale zaken, die geld kosten, wij nooit aan de beschaving zooveel goed zouden gedaan hebben, als Engeland werkelijk voor den handel met de stichting van Singapore gedaan heeft. — Ik zou echter van het vorenstaande geen melding maken, ware het niet, dat ik daarna uit Batavia een schrijven ontving van een onzer bekwaamste kooplieden aldaar, dat hetzelfde thema behandelt en wel op eene wijze, die mij van belang genoeg voorkomt om onder de aandacht van den lezer te brengen. Uit dien hoofde nam ik den brief op in bijl. 10.

BIJLAGEN

BEHOORENDE BIJ HET ARTIKEL

„Raffles' bezetting van de Lampongs in 1818"

DOOR P. H. VAN DER KEMP.

Bijl. 1 noot *a* bl. 8. Kruseman's brief dd. 15 Augustus 1817 aan Garling luidde aldus:

The Government of His Netherlands Majesty's Indian possessions having appointed me to the administration of the Lampong provinces, I avail myself of this opportunity to inform you there of, and also that I have fixed my residency at Telok Betong on Lampong Bay.

I arrived a few days ago at this place with intention to enquire into the state of the country and at the same time to ascertain the exact boundaries of the Dutch and British territory.

The information, which I have been able to collect from the natives on those head, is but very imperfect and differs materially from what the geographical situation of the country leads me to consider as the boundary line.

The Lampongs, ever since they were ceded to us by the native Government of Bantam, have been considered as a dependency on the Bantam residency and the internal administration left in the hands of the native chiefs; during that period an exact knowledge of the boundaries was not of much consequence nor did there exist any necessity to adhere strictly to the same as the possession of the Lampongs was more nominal than real, in consequence of the miserable state to which the country had gradually fallen from the commencement of the present century.

Even the British Government of Java and its dependencies paid no attention to the Lampong provinces and no steps whatever were taken to establish a permanent administration in the country nor to ascertain the boundaries.

Now that the Lampong Provinces have again become a Dutch possession and the Government being determined to relieve the inhabitants from the oppression under which they have suffered so many years and to establish a regular administration throughout the country, you will easely conceive that

the measures which I shall be obliged to adopt include the necessity of one knowing the exact limits of the Dutch and British territory and as the information which I have received from the natives on this subject as before mentioned is very imperfect, I take the liberty of applying to You and to request the favour of a statement exhibiting the boundary line from the wooden pilar erected four miles to the northouest of Flat point to the different directions of the compass.

Ratoe Besar Jallabodin (?) has taken upon him to forward this letter to You by land and if it is possible may I request the favour of an answer by the return of the people.

Bijl. 2 noot *b* bl. 10. Het z.g. contract, waarop Raffles zich beriep luidde aldus:

Whereas, we the Pangerans and Chiefs of Semangka, and the Districts depending thereon, being long and fully sensible of the strict honor and mild Government of the Honble English East India Company, our neighbours, and being equally desirous of forming a lasting friendship and alliance with the said Honble Company, so on behalf of ourselves and successors joyfully receive the deputation sent us by Walter Ewer Esqre, Commissioner for all affairs, of the Honble English East India Company and presented us by M^r^. John Campbell, for the express purpose of concluding with us the terms of a mutual and lasting friendship founded on the most pure principles, and which are held insolvable by each of the contracting parties. We the Pangerans, and chiefs of Semangka on the part of ourselves and successors do solemnly covenant and agree with the aforesaid Walter Ewer Esq., Commissioner for the affairs of the Honble English East India Company to give immediate and full possession of the harbour and port of Semangka, with all the land to it, appointing North and South within our boundaries and that the produce of our country, principally pepper, shall be delivered to the agents of the Honorable English East India Company only, excluding all other nations whatsoever, conditionally that the said Honble English East India Company do faithfully convenant and agree to protect us from our enemies, by sea or land, conjointly with our own powers and do further bind ourselves not to make war or molest our neighbour in the Hills, but in such cases as shall be deemed justifiable by our Allies the Honble English East India Company.

And we, the aforesaid Pangerans and Chiefs of Semangka, do hereby ratify and conform these our engagements by our

seal and signature hereto affixed, holding ourselves and successors the faithfull and declared allies of the Honorable English East India Company.

Bijl. 3 noot *c* bl. 10. Ziehier Raffles' brief, gedagteekend 27 Maart 1818 aan onzen Gouv.-Gen.:

The officer deputed by Your Excellency to form settlements and establish a regular system of administration for the Lampong districts having addressed the Resident of Croë on the subject of the boundaries between the British and Dutch possessions in the southern provinces of Sumatra, I avail myself of the earliest opportunity to communicate with Your Excellency thereon and in furnishing the information which seems to be desired, to suggest for your consideration such an adjustment of the question as appears to me best calculated to preclude the possibility of future discussion or dispute.

The following is the substance of a report entered on the records of Bencoolen, in the year 1802 and furnished by Mr. Jarrett then in charge of the districts of Croë.

Billimbing. Here is the only safe harbour on the Ouestcoast in the Croë districts; all the eastern boats water here on their way up the coast. This is an excellent situation for a factory. The point perfectly shelters the bay from the N. W. winds, and the anchorage is 3 and in some places 6 fathooms; no surf; and shipping off pepper very easy. The river may be safely entered at high water; and small boats may go up to some distance.

The remaining tract of the British possessions extends from Billimbing guard round Flat point and the opposite point called Cheena, to Oedjong Tampang in Sumatra Bay, where a teaktimber, designating the chop, is erected, which serves to mark the boundary between the English and Dutch possessions.

From the guard at Billimbing to the chop is a distance of about thirty miles uninhabited.

The country is generally level; there are four rivers and a brook to pass on the road to Tampang: the largest is called Syllaman (*a*) and is distant about seven miles and a half from the guard; prows can enter at high water and proceed upwards to some distance; the others are not worthy of remark. Point Cheena forms one of the head lands of Semangka bay and is about thirteen miles from Syllaman river; from point Cheena

(*a*) *Kaap* „Sleman" vindt men op Stemfoort's altas, ten oosten van Vlakke Hoek.

to the chop is a distance of about nine miles and a half within Sumatra bay.

About fifty years ago a Dutch officer was send from Batavia for the purpose of erecting the teaktimber above mentioned, with the Dutch Company's arms on one side and the title of the Sulthan of Bantam on the other at Choose Rudda towards Billimbing, about seven miles and a half south from Tampang point; an ancestor of the present rajah of Tampang represented to this gentlemen the impolicy of erecting the timber so far from any uninhabited spot, and recommended that it should be set up at Tampang point where he (the then Rajah) would engage to take care of it, and there it was accordingly planted.

The Rajah resided at Labouan Tampang, opposite the anchoring ground (*a*), after passing the point on entering the Bay. Here he has a village on a level plain about one hundred and fifty fathoms from the beach. It consists of ten houses, containing about 35 inhabitants.

The soil is not favorable for the cultivation of pepper. The Rajas ancestors came *(onleesbaar)*... from the family of Pangeran Choukje di Singit (?).

Your Excellency will observe on reference to Mr. Kruseman's letter (a copy of which I enclose) that there is a difference in the two statements regarding the actual position of the wooden pillar or chop, which was supposed to mark the ancient boundary between the British and Dutch possessions. The site according to the statement of the British officer being within the bay of Semangka and excluding an anchorage beyond Point Cheena; while according to the present statement of Mr. Kruseman, it would appear to have been removed to the Northward of Flat point, so as to exclude the British ships from the anchoring ground.

On this point, as the report of the British Resident of Croë was made at a time when the question of boundary was not a matter of immediate interest, Your Excellency will naturally conclude, that I am inclined to give it the full weight to which it is entitled and the more so, as the intermediate space between the two supposed sites has since become an object of the first convenience to the British trade and the interests of the provinces committed to my charge.

(*a*) In de Keizersbaai ligt tegenover Tampang het eiland Taboean, en daarop ligt volgens Stemfoort's atlas een plaatsje *Labouan*.

While the British authority held the temporary possession of Java, it was not deemed necessary to go to any expence on the opposite coast for the watering of the British ships passing through the Straits, to and from China, nor was it essential in the then neglected state of the Lampong country to adopt any measures on that coast for the protection of our pepper contracts in the Croë districts; but circumstanced as the British trade now is, without any convenient place at which to procure water and refreshment, it becomes an object of some importance and particularly so with reference to our immediate interests in the Croë districts, to fix upon a station in the straits of Sunda, at which our Chinaships may touch, and where they may be assured of finding supplies and a direct communication with the British authorities at Bencoolen.

That this object has been long in contemplation of the British Government appears by the measures adopted by the British Commisioners on this coast, in the year 1801.

Mr. John Campbell, who was then deputed by the Commissioners to proceed to Semangka with the view of preparing the way to an eventual establishment in a letter dated the 29 September of that year, reports his having been received by the chiefs of that place in the most cordial and friendly manner, and that they had agreed unanimously to deliver the post of Semangka and its dependencies to the English Government under the conditions contained in a treaty of friendship and alliance of which I have the honor to enclose a copy for Your Excellency's information.

On this occasion, with a full assembly of the Pangerans, and chiefs and about two thousand people, the English flag was hoisted, under a salute of three vollies of small arms, by Mr. Campbells party and the place taken possession of in the name of the English East India Company on the 24 September 1801. The treaty however, though conditionnally agreed upon, does not appear to have been signed at the time nor since acted upon; the chiefs of Semangka, awaiting the arrival of the promised protection from the English; and the English themselves not having determined, whether it would be advisable or not to avail themselves of its conditions.

The Commissioner Mr. Ewer in reporting the above circumstance to the Supreme Government, in a letter under dato the 27 October 1801, after stating that the Dutch Government never had any right over these people by conquest or otherwise, than through treaties with the King of Bantam and that

they, in consequence considered themselves at full liberty to enter into any engagement they thought proper, provided it were with the concurrence of that King or that they could be defended from his resentment, makes the following observations.

The people considered themselves also in other respects at liberty to form engagements, with the English Company, as they have been deserted by the Dutch, who seem to have abandoned the place, by having destroyed all their public buildings and fortifications and withdrawn all their military stores of every description, at the time they retired to Batavia.

These circumstances may afford arguments for excluding them from any pretentions on account of this place, in settling their claims at the establisment of peace.

I have thus placed before Your Excellency, the principal information afforded by our records. The only other information, which I have yet been able to obtain from any native authority is that the small district of Jeram was formerly considered as the boundary between the Croë districts, and these of Lampongs.

The situation of this Districts as well as of the principal places referred to in the above reports, are shown in the enclosed charts which, for Your Excellency's convenience, I have caused to be framed from Mardens map of Sumatra and the best authorities within my reach.

Waving therefore the right of the Semangka chiefs to admit the British and the claims which the latter have to an establishment at that port by virtue of the conditional agreement above noticed, Your Excellency will perceive, that there are three distinct questions, which affect the boundary on the seacoast. First the actual site of the wooden pillar. Secondly the authority by which the Dutch Government originally erected it, without the presence of any officer on the part of the British Government and the claim which its present existence may justify and Thirdly the original connection between Tiram and the Croë districts.

On the first point it will not only be necessary to prove the actual site of the pillar at present, but that it has never been removed.

On the second, unless it can be proved that the pillar was erected in the presence of a British officer, or that the British Government was apprised of its intended erection, its existence cannot be admitted as conclusive; the less so as the principle

once admitted that the British are to be considered as excluded from all places, where such indication of foreign possession are found, would lead to endless claims, not only throughout the archipelago generally but even on this coast, where it may be supposed there are several such places or stones with inscriptions either in the Dutch of Porteguese languages.

On the third point, it is probable, opinions and informations obtained even on the spot may vary; the chiefs of the Croë district claiming what those of Semangka may not admit, and *vice versa*, and as not only Croë but even Bencoolen itself once belonged to the Sulthan of Bantam, the disputable ground may give to endless discussions.

With regard to the measure adopted by the British Government at Semangka in 1801 it remains be considered, how far His Netherlands Majesty is entitled by the convention of the 13 Augustus 1814, to exclude the British from a port in which their flag was hoisted anterior to the year 1803, and from which the Dutch Government and authority had long been previously withdrawn.

To admit the principle that this convention excludes the British from all ports where the Dutch flag may have once been hoisted or where a trace, such as a pillar or stone, is to be found of their having fifty or a hundred years ago had possession, might as well be pleaded to the exclusion of the British from forming establishments at such places as Pontianak, Sambas, Rhio, Borneo and numerous other states in which the Dutch authority has long been obsolete.

But I trust on a point where the convenience only of the British trade is consulted and where the extension of territorial influence is out of the question, there will be no difficulty in a liberal adjustement.

All that I am anxious to ensist upon is our right, to an anchorage for our ships, within the bay of Semangka, that is to say to the possession of the coast for a few miles beyond Point Cheena up to the bay as far as Oedjong Tampang or Jeram.

Should this be disputed, the only alternative we have is to establish our port at Billimbing, where indeed the object would be partly answered, but probably at a very considerable expence and risk, independent of its being out of the regular tract of the ships; passing through the Strait. But however inconvenient on this respect, it must still be restored to in such case and I leave it to Your Excellency to judge, how very different would be the feeling were our station fixed within the bay,

under a cordial and perfect good understanding from what it must be, should our ships be obliged to anchor at greater risk and expence at the very confines if a disputable ground.

With regard to the uncertain nature of the islandboundaries, as well as to the state in which this part of the Lampong country has long been left, Mr. Krusemans letter affords sufficient evidence. He observes that the information he has been able to collect from the natives on this head, is but very imperfect and differs entirely from what the geographical situation of the country leads him to consider the boundary line; and further that hitherto «an exact knowledge of the boundaries was not of much consequence nor did there exist any necessity to adhere strictly to the same as the possession of the Lampongs was more nominal than real in consequence of the miserable state, to which the country had fallen from the commencement of the present century".

It will be obvious to your Excellency that the natural boundary of the British possessions on the West coast of Sumatra drawn so as to include the pepper districts of Croë will be found in the long range of mountains terminating between Semangka and Lampongbay and should a reference to the authorities in Europe, on this question become necessary, it will be my duty to suggest that limits should be so permanently fixed. This would include on the British side the post of Semangka and for ever put an end to dispute and discussion on the subject.

Actuated by an earnest desire of preventing the possibility of future misunderstanding and contemplating the inconvenience, delay and misconceptions which may arise pending a reference to Europe, I place a full confidence in the liberality with which Your Excellency will consider this question and am inclined to hope you will at once concur in the advantage of fixing this range of mountains as the boundary and in leaving the bay of Semangka open to the establishment of such a post as the British Government may think proper to fix upon for the convenience of their trade.

In order that I may have the honor of receiving Your Excellencies communications on this subject with the least delay and that no time may be lost in unnecessary reference, I have deputed Captain Travers to proceed to Batavia in charge of this dispatch and that officer will further be able to confer on all details connected with this subject.

Bijl. 4 noot *a* bl. 14. Depêche van Commissarissen-Generaal dd. 24 Mei 1818 aan den Directeur-Generaal van Koloniën:

Wij hebben reeds een en andermaal aan UHE.Gestr. afgezonden eenige stukken betrekkelijk de zeer ongegronde vorderingen door den Britschen Luit[t]. Gouverneur te Bencoolen tot afstand van een gedeelte van het Nederlandsch grondgebied op Sumatra aan de zijde der Lampongs.

Wij bestemden dezen brief tot eene ontwikkeling dier zaak, en een betoog van het verkeerd gedrag des heeren Raffles.

Wij zullen niet treden in een geschiedkundig onderzoek over het recht op de Lampongs in overoude tijden. Dit alleen is voor ons oogmerk genoeg aan te halen, dat alle Lampongs behoorden tot de bezittingen der vorsten van Bantam: dat door overwinningen en verbonden dezelve landen door die vorsten zijn afgestaan aan de Nederlandsche O. I. C.; dat de Compagnie, als leenheer aan die vorsten, als hare vasallen, de oefening van zekere rechten daar heeft toegestaan; dat van tijd tot tijd aan de Engelschen de vestiging van enkele factoryen is vergund; doch dat deze vergunningen met geene mogelijkheid of recht kunnen worden ingeroepen verder dan dat zij kunnen bewezen worden.

Dit alles klemt nog te sterker, nadat in onze tijden de koningen van Bantam én door de Nederlandsche regeering van Java, én door het Britsche tusschenbestuur van Java geheel en al zijn ten onder gebracht, en al hun territoriaal recht aan het Gouvernement van Java hebben afgestaan.

Deze beschouwing beneemt al dadelijk alle kracht van het beweerde door den Luit.-Gouverneur van Bencoolen, dat de scheidpaal, welke in vroegere dagen gesteld is, geen bewijs kan opleveren, tenzij er tevens worde aangenomen, dat dezelve daar gesteld is met onderlinge overeenkomst met de Engelsche autoriteiten. De scheidpaal toch, die volgens den brief diens Gouverneur aan de eene zijde het Nederlandsche wapen vertoont, is aan de andere zijde met het Bantamsche gemerkt. Het is dus eene scheiding van dat gedeelte van het grondgebied, dat de Nederlandsche Compagnie aan zich gehouden heeft in vollen eigendom en beschikking, en van dat andere gedeelte, dat tot zekere hoogte aan den koning van Bantam gelaten was. Die scheiding is dus niet tusschen Engeland en Nederland, maar tusschen Bantam en Nederland (als men zich eens zoo mag uitdrukken) geregeld. De toestemming van Engeland was toen, noch noodig, noch mogelijk.

Nog minder waarde heeft de andere redeneering (om die in het voorbijgaan op te nemen), dat zoo die paal iets bewijzen zou, men eerst zou moeten doen zien, dat dezelve altijd daar

gestaan en nooit verplaatst was. Het is toch eene onbetwistbare rechtskundige waarheid (*a*), dat niet hij, die bezit, bewijzen moet, dat dit bezit wettig is; maar dat hij, die de wettigheid tegenspreekt, die onwettigheid betoogen moet, daar zooals de fransche rechtsgeleerden dit uitdrukken, *possession vaut titre.*

De Luit[t]. Gouverneur voorn[d]. heeft wel uit de aanvrage van den assist[t].-resident Kruseman aan de Engelsche autoriteit van Croë, betrekkelijk de juiste strekking der scheiding naar aanleiding van die paal, een grond willen halen, om de onzekerheid daarvan te bewijzen, dan ook dit valt dadelijk weg, wanneer men aanmerkt, dat een paal maar een punt beslaat, en dat dus de lijnen uit dat punt naar de richtingen voorwaarts en zijdelings met eenige nauwkeurigheid dienen te worden getrokken, zonder dat het punt zelve onzeker is.

Even weinig dringende is de redeneering uit het voorgevallene in 1801 en het bericht van den Engelschen resident in 1802. Dit laatste toch bewijst niets meer, dan dat ook toen de Britsche autoriteit op eene uitbreiding harer grenzen gedacht heeft; en dat, hoezeer er op dat oogenblik wel niet dadelijk over die scheiding getwist wierd, men zich zocht te wapenen, en dit is zooveel te zekerder, wanneer men nagaat (en dit bewijzen de oudere en latere oorkonden) dat sedert lange jaren de Heeren Engelschen (gelijk zij in de oude bescheiden der Compagnie genoemd werden) steeds uit waren op de vergrooting van hunne grenzen in die streken. Vandaar dan ook, dat (gelijk de Luit[t].-Gouverneur Raffles aanvoert) men in 1801 een contract heeft zoeken te sluiten met de hoofden in dat gedeelte der Lampongs, hetwelk ontwijfelbaar aan Nederland behoort, en dat men daar (zoo men voorgeeft) eene Engelsche vlag geplant heeft.

Het laatste moge waar zijn (hoezeer het niet bewezen wordt), maar hieruit zal wel voor het tegenwoordig recht der Britsche regeering geen bewijs kunnen getrokken worden; want Nederland was op dat tijdstip met Engeland in oorlog, en zoo men het dan al als een conquest mocht kunnen beschouwen (des neen, want nergens blijkt daarvan) dan zou nu het gelijk staan met alle andere bezittingen, door de Engelschen te dier tijd vroeger of later vermeesterd, en nu bij het tractaat van 1814 terug gegeven.

En wat dat contract betreft, het is in waarheid onbegrijpelijk, hoe de Luit[t].-Gouverneur zich durft beroepen op een stuk, dat hij zelve erkent nooit geteekend geweest te zyn, waarvan het afschrift door hem aan ons toegezonden, en reeds aan

(*a*) Meester Elout is hier natuurlijk weder aan het woord: de *lawyer.*

UHEd.Gestr. medegedeeld, niets anders is, dan een bloot ontwerp, hetwelk geene de minste teekenen van echtheid of wettig bestaan heeft, zoodat wij nauwelijks weten, met welken naam te bestempelen het beroep op zulk een niets beduidend stuk.

En zoo deze redeneering op zichzelve reeds alle kracht aan dit stuk en de daaruit afgeleide aanspraak beneemt, nog duidelijker blijkt de nietigheid uit hetgeen zoo toevalliglijk als ongedwongen nu onlangs ons is toegekomen: de verklaring namelijk door de hoofden van Lampong-Semangka gegeven aan den Engelschen ambtenaar, die voor korten tijd, vergezeld van eenige militairen, de stoutheid gehad heeft zich op Neerlands grondgebied te begeven, en aan die hoofden een contract ter teekening aan te bieden. Die teekening toch is door die hoofden geweigerd met de verklaring, dat zij, noch hunne vaderen ooit aan eenige autoriteit gehoorzaamheid schuldig waren geweest dan aan den resident van Bantam. Wanneer men naar bewijzen gezocht had, men zou moeite gehad hebben een beter te vinden, dan deze zoo ongedwongen en voor ons (wij herhalen het met genoegen) toevallige verklaring van eene op zich zelve onbetwistbare waarheid.

De verdere redeneeringen van den Luit^{t}.-Gouverneur te Bencoolen zelve, bewijzen dit voor ons, want hij eindigt zijn geheel betoog met eene machtspreuk, welke uit Europa verbannen, nu hier fortuin zoekt; dat in alle gevallen dit grondgebied voor de Britsche regeering onmisbaar is, en dat dezelve dan in het bezit komt van eene goede baai; en deze redeneering behoeft zoo weinig wederlegging, als alle andere argumenten van convenientie; en ook die, dat alzoo alle misverstand en oneenigheid zou worden voorkomen, dat de zaak aldus op eene liberale wijze zoude worden beslist, en wat dies meer is.

Wij ten minste hebben geene vrijheid gevonden, om de edelmoedigheid of de vrees voor misverstand zoo verre te trekken, dat wij daardoor Zijner Majesteits recht zouden wegwerpen.

Wij hebben dan ook, gelijk UHEGestr. uit het door ons genomen besluit blijkt, den heer Lui^{t}.-Gouverneur van Bencoolen te kennen gegeven, dat wij ons onbevoegd achteden in eenige onderhandelingen met hem over eene zaak, welke de macht ons toebetrouwt, te buiten ging, te treden; en wij hopen hierop de goedkeuring van Zijne Majesteit te zullen erlangen.

Wij zullen voor het overige (zoo wij vertrouwen) weinig woorden behoeven, om bij UHEGestr. de overtuiging te doen geboren worden, dat, wanneer deze zaak tusschen de beide mogendheden in Europa mocht worden aanhangig gemaakt,

het belang van Neerlands Indië, om de onwettige aanspraken van de ondergeschikte Britsche autoriteit op Bencoolen tegen te gaan, even groot is als het recht zelve.

Wanneer toch eens in die baai van Semangka (anders de Keizersbaai genaamd) een Britsch etablissement werd opgericht, dan kan dit niet anders, dan aan den handel, aan de scheepvaart, van Nederland nadeel toebrengen, én in tijd van vrede, én in onverhoopt geval van oorlog.

In de laatste onderstelling vooral kan het eene te veilige verblijfplaats voor oorlogsvaartuigen, ja voor roofvaartuigen (want ook van de Inlandsche roovers is in tijden van oorlog een verkeerd gebruik gemaakt) worden.

Ook is voor het rustig bezit van de overige gedeelten der Lampongs in den tijd te vreezen; dagelijksche en opzettelijk aangestookte twisten zijn dan te voorzien en de aanspraken of vorderingen van eene verdere uitbreiding van grenzen zullen dan niet verre af zijn. Bij dit alles moeten wij nog voegen, dat de ontwerpen van eene vereeniging dier Lampongs met de Palembangsche streken (waartoe de gronden juist door ons thans gelegd zijn, en die een groot nut zullen te weeg brengen) geheel en al daardoor zouden verijdeld worden.

Wij moeten dus de vrijheid nemen ten sterkste daarop aan te dringen, dat nimmer aan de nu gedane vorderingen worde toegegeven; terwijl deze geheele gebeurtenis niet weinig kracht bijzet aan de wenken door ons gegeven, omtrent de nuttigheid en noodzakelijkheid, die er voor de rust en het voordeel van Neerland in het bezit van Sumatra tegen eene billijke schadevergoeding of ruiling van elders gelegen plaatsen bestaat.

Wij geven dus dit plan in ernstige bedenking, en meenen, dat zoo de Engelsche bezittingen op Sumatra en die van Pulo Pinang konden worden verkregen tegen den afstand van onze bezittingen op de vaste kust van Indië, dit in alle opzichten hoogst wenschelijk wezen zou.

Wij hebben eenig vermoeden, dat het Bengaalsche gouvernement zelve niet vreemd is van eene dergelijke ruiling, hoezeer wij tevens vreezen, dat mogelijk daarbij eenige minder aannemelijke voorwaarden, als daar is de afstand van Malacca, zouden voorgeslagen worden; en hiertoe zouden wij niet raden zoo ligt over te gaan. Wij wachten den commissaris Van Braam alle dagen, en zullen dan mogelijk eenige berichten ontvangen, die wij niet in gebreke zullen blijven UHEdGestr. dadelijk mede te deelen.

Nu geven wij het op als eene gissing en wij moeten te gelijk

UwHEdGestr. nog deze belangrijke aanmerking mededeelen, dat het niet is het oogenblikkelijk gewicht van Bencoolen of eenige andere Britsche bezitting op Sumatra, dat tegen ons in de schaal kan gelegd worden; want Bencoolen is tot nog toe in een zeer geringen staat, de plaats van weinig waarde, de bevolking gering, maar kan onder een ijverigen en ondernemenden bestierder, die altijd op uitbreiding bedacht is, wichtig worden, en hoezeer nog wel niet dadelijk in den positieven zin voor Engeland, zeer hinderlijk ten minste in den negatieven zin voor ons, zoolang het in vreemde handen blijft.

Bijl. 5 noot *b* bl. 19. Raffles' schrijven dd. 17 Augustus 1818 aan het hoofd van Kalambajang luidde aldus volgens de Hollandsche vertaling (*a*):

Ik zend dezen brief, waarbij ik aan den Poengawa Oegoran laat weten dat ik thans vriendschap houden wil met de hoofden van Lampong-Semangka en mijne begeerte derhalve is, dat ik daar ter plaatse, waar de Engelsche schepen aankomen en ankeren om water, brandhout en andere ververschingen te halen, een klein station mag hebben, omdat, toen de vrede gemaakt is in Europa, daarbij niet gestipuleerd is ten aanzien van de Hollandsche Compagnie, dat deze eenig recht meer heeft op Lampong en ook omdat het gezag dat de Sultan van Bantam op Lampong had, opgehouden is, toen hij zijn land aan de Engelsche Compagnie heeft opgedragen, in plaats van welke hij toen een bestaan gekregen heeft van de Engelschen, ten tijde als zij het eiland Java en zijne onderhoorigheden in bezit hadden. Dan al staan de zaken zoodanig, zoo verbiedt echter het Hollandsch Gouvernement de Engelschen om op Lampong te komen, maar deze zaak is naar Europa gebracht, om ze daar af te doen; en ik wil dus nog geene vaste schikkingen maken vóórdat het besluit gekomen is, uit hoofde van de veranderingen, die door de regeering in Europa naderhand zouden kunnen gemaakt worden. Maar ik wil nochtans vrienschap houden met alle de hoofden in de Lampongs en zend derhalve een gevolmachtigde naar Lampong-Semangka, om daar als resident de zaken van de Engelsche Compagnie waar te nemen en zeg tevens dat naar mijne gedachten geen beter en geschikter plaats is voor eene residentie dan op Kalombian. Ik zend dezen brief opdat de hoofden van Lampong weten kunnen de begeerte van de Engelsche Compagnie om haar assistentie te kunnen verleenen.

(*a*) Later vond ik ook het Engelsche stuk, zooals C. C. G. G. het bij hun op bl. 22 vermeld rapport dd. 9 October 1818 naar Nederland zonden.

Ten teeken van vriendschap zend ik twee stukken laken ten geschenke.

Geschreven te Marlbro den 16 van de maand Sawal in 't jaar 1233.

Bijl. 6 noot *a* bl. 28. Raffles' brief dd. 7 Juni 1818 in antwoord op het schrijven van C. C. G. G. dd. 15 Mei t. v. luidde aldus:

I do myself the honor to acknowledge the receipt of Your Excellencies letter under date the 15th ultimo, communicating the decision of their Excellencies the Commissioners-General on the proposition submitted by me for fixing the boundery between the British and Netherlands possession in the Lampong country.

Their Excellencies the Commissioners-General having refused in any way to consider or deliberate upon the proposition, I had the honor to make with regard to the adjustment of the boundery by fixing upon the main of mountains between Lampong and Samanka Bay, I could have wished they had done me the honor to have stated what in their opinion they considered as the more correct boundary, as it is evident that at a very distant date (*a*) the English were clearly entitled to an anchorage within the bay.

This mode of treating the question on the part of their Excellencies the Commissioners-General compels me to be more explicit with regard to the motives which induced me to make a proposition on the subject.

By the convention, concluded between the Government of Great Bretain and that of the Netherlands on the 13th Augustus 1814, it is stipulated that all *colonies*, *factories and establishments* possessed by the Dutch in Asia on the 1th January 1803 shall be restored to them.

On the 1th January 1803 the Dutch had neither Colony, Factory nor Establishments in the Lampong country, and consequently they can not consider that country as part of the territory of His Netherlands Majesty, accreing to them by virtue of this convention.

It may perhaps be argued that the Commissioners claim the sovereignty of the Lampongs as an *ancient* dependency upon the Sulthan of Bantam. But the Sulthan of Bantam is no longer in existence; that Sovereign reseigned his sovereignty into my hands for a due equivalent. Such part of his dominions as were actually possessed by the Dutch in 1803, namely the district of Bantam, of course reverts to the Dutch by the treaty,

(*a*) Misschien stond in Raffles' schrijven: at a *not* very distant date.

but the Sumatra part remain subject to the dispositon of the British Government.

Considering therefore the whole of the Districts of Sumatra, south of Padang, either subject to the British authority or independent of European influence, I was much astonished to find on my arrival in these seas, that an attempt had been made by Your Excellency to reastablish the *ancient* authority of the Dutch in Lampongs.

Viewing the question principally as affecting the interests of Bencoolen, I fell averse to disturb any arrangements. Your Excellency might have made, and as your resident stated that he had taken up his residence in Lampong Bay, I conceived an amicable arrangement might have been made for our retaining that of Samangka, according to the ancient division of the country and I would hope that on reconsideration, their Excellencies the Commissioners-General will be inclined to such an arrangement rather than force me to the necessity of making that public and solemn protest against their proceedings which must be the consequence of a refusal on their part.

In an other letter I have reported to Your Excellency the measures adopted by me for the immediate security of the British interests in Samangka Bay; I learn that in pursuance of the orders issued by me the British flag continues hoisted at Bourne under the protection of a Naik (?) and six Sepoys.

There can be no objection too, the Dutch flag being hoisted by the side of the English, should the Commissioners-General think it advisable, and in orders that not undue advantage may be taken pending the reference to Europe, instructions shall be issued to the party in charge of the flag in no way to interfere with the administration of the country. I trust Your Excellency will admit the correctness of a similar conduct being observed on the part of the Dutch authorities.

Should it eventually be determined that the British flag is to be lowered in Samangka Bay, it will be my duty to require that it be lowered with due honors and in the presence of an authority duly appointed by me.

The proceeding which I have adopted on this occasion will be communicated to the authorities in Great Bretain, but I hope Your Excellency will perceive in my delaying to make a formal protest, every desire to enter into such an accomodation as may be mutually satisfactory.

Should however such a formal protest become eventually necessary, it will be for the consideration of the authorities

in Europe, whether at the present day and on the footing on which the two nations now stand, the necessity or policy of allowing Java to hold the opposite Districts of Sumatra in the same manner as Great Britanie some centuries ago held Calais, is admissable. And I do not hesitate to apprise Your Excellency that in any of the kind I shall be an advocate for the integrity of Sumatra by the strongest arguments I can use.

Notwithstanding the difference of opinion which appears at present to exist on this question, and which no man can regret more deeply than I do, I am convinced Your Excellency will give me every credit for the motives by which I am actuated, and for the anxious desire and determination I feel to maintain unimpaired the good understanding and friendly communication which already subsists.

I have the honor to assure Your Excellency of the high consideration and respect, with which I have the honor to subscribe myself, Sir!

Your Excellency's most obedient and faithfull servant.

T. S. RAFFLES.

Bijl. 7 noot *c* bl. 28. Raffles' schrijven dd. 7 Juni 1818 in antwoord op den brief van C. C. G. G. dd. 17 Mei t. v. was van den volgenden inhoud:

I have the honor to acknowledge the receipt of Your Excellencies letter under date the 17th Ultimo on the subject of the measures taking for ascertaining the ancient boundaries between the British and Dutch possessions in the Southern Districts of Sumatra.

Your Excellency and the Commissioners-General have done me but justice in concluding that no manifest violation of the territory of His Netherlands Majesty could ever have been authorized, and I trust you will be satisfied that nothing of the kind was ever intended as thought of.

That Your Excellency may be fully apprized of the measures I have taken for the security of the British interests on the Southern Districts of this island, I do myself the honor, to enclose copie of my instructions to Captain Travers, to the Resident of Croë and to Lieutenant Hull of His Majestys navy [1] and whenever Captain Travers may return I shall have no objection, should Your Excellency desire it, to forward to you a

[1] Deze bijlagen werden niet aangetroffen.

copy of his report; at present I am only informed that the British flag is hoisted at Samangka, and that the survey of the Bay of Samangka has been completed. As I am aware that there is no survey of the kind in the archives of Batavia, I shall also be happy to forward to Your Excellency a copy of this, should it be desired.

In thus frankly communicating to Your Excellency confidential instructions and results, never intended to have gone beyond the British Government, I trust your Excellency will find a proof of the amicable and honorable terms on which I wish to stand with Your Excellency and the Commissioners-General; at all events, a perusal of the papers now submitted, will satisfy Your Excellency that there is no cause for alarm in the measures which have been pursued.

I have the honor to remain with the highest consideration, esteem and respect, Sir!

Your Excellencies most obedient and
faithfull humble servant
T. S. RAFFLES.

Bijl. 8 noot *d* bl. 31. In de vergadering van 1 Juli 1818 werd den Gouv. Gen. namelijk opgedragen om Raffles het volgende te antwoorden:

Dat C. C. G. G. met leedwezen de handelwijze van hem Luitenant-Gouverneur hebben vernomen;

Dat uit het eigen schrijven van hem, L. G., blijkt, dat de Britsche bezetting in Lampong-Semangka zich daar op zijne uitdrukkelijke bevelen bevindt, en de Britsche vlag geheschen heeft;

Dat de betuigingen, al ware hij, L. G., geheel verwijderd van de gedachten om het Nederlandsche grondgebied te schenden, geheel strijdig zijn met de door hem bevolen daden, die zulk eene schending natuurlijk inhouden;

Dat de Nederlandsch-Indische Regeering dus met den meesten ernst moet ter harte nemen de inbreuken, welke hij, L. G., zekerlijk zonder eenen last van Zijne Hoogere Bewindvoerders en ongetwijfeld tegen de ware vriendschappelijke gevoelens van Zijne Groot Brittannische Majesteit zelve op de rechten van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden zich heeft veroorloofd;

Dat C. C. G. G. mitsdien tegen de door hem gepleegde daden van geweld uitdrukkelijk en plechtiglijk protesteeren, en hem, L. G., persooonlijk verantwoordelijk voor alle gevolgen houden, ten ware hij, L. G., alsnog die bezetting dadelijk deed terugtrekken in welk geval C. C. G. G., ten blijke dat het onder-

houden eener goede verstandhouding hun waarlijk ernst is, gaarne het voorgevallene als niet gebeurd zullen beschouwen;

Dat wat de bepaling der grenzen op zich zelve betreft, C. C. G. G. alsnog moeten blijven volharden bij hetgeen reeds aan hem, L. G., is kennelijk gemaakt;

Dat zij nu althans minder dan ooit in staat zijn het standpunt te bepalen, uit hetwelk hij, L. G., de zaak zoude willen overzien, alzoo bij elken nieuwen brief, de aanmatigingen zich al wijder en wijder uitstrekken;

Dat C. C. G. G. hem, L. G., niet kunnen beletten, om bij het Britsche Gouvernement de voorspraak te zijn van al zoodanig systema, als hij meent zich te mogen scheppen; maar dat C. C. G. G. met even veel warmte en beter recht, dus met gelukkiger uitkomst, dat stelsel zullen verdedigen, hetwelk het Nederlandsche gezag op onwrikbare gronden handhaaft;

Dat C. C. G. G. echter, ten blijke dat hunne betuigingen van vriendschap met de daden in overeenstemming zijn, hem, L. G., willen openleggen den grondslag, waarop zij meenen, dat alle onderhandelingen over de juiste afbakening der grenzen rusten moet, de gave en ongeschonden insluiting namelijk van alle de Lampongs, dus ook Lampong-Semangka en de Keizersbaai onder het Nederlandsche gezag;

Dat zij na aanneming van dezen grondslag bereid zijn een commissaris te benoemen, om die geringere onzekerheden met een Britschen commissaris uit den weg te ruimen, welke over de Britsche en Nederlandsche scheidingen aan de noordzijde van Semangka mochten bestaan en tot welke verevening de assistent-resident Kruseman zich aan den resident van Croë had vervoegd;

Dat C. C. G. G. te meer hoop voeden, dat hij, L. G., tot dit voorstel zal overhellen, daar hij uit de weigering van de inwoners der Lampongs om aan de Britsche zendelingen in het minste gehoor te geven, zoowel als uit de stellige verklaringen, dat zij altijd en steeds onder het Nederlandsche Gouvernement gestaan hebben, de weinige gegrondheid van zijn eigen stelsel zal hebben ingezien;

Dat C. C. G. G. wijders overtuigd zijn, dat het weinig moeiten kosten zoude om de weinige kracht van alle de redeneeringen door hem, L. G., gebezigd aan te toonen;

Dat het C. C. G. G. aangenaam zal zijn spoedig met het besluit van den L. G. bekend gemaakt te worden.

Bijl. 9 noot *c* bl. 32. Raffles' brief dd. 19 Augustus 1818 aan C. C. G. G. luidde, na erkenning der ontvangst van den Bataviaschen brief dd. 5 Juli, aldus:

For the reasons stated in my former letters it is impossible for me to admit any basis for negociation which would exclude the British Government from Samangka-bay, but in order to meet the wishes of Your Excellency as far as is consistent with my duty and to give every weight which may be due to the claims of His Netherlands Majesty, I have appointed Mr. Johnston as commissioner on the part of this Government to meet any person, who may be deputed on the part of Your Excellency to report on the line which their Excellencies the Commissioners-General may consider to be the boundery between the English and Netherlands possessions.

In consequence of the unhealthiness of Bourne and the advantage of fixing on a more convenient post for communicating with the homeward bound China ships, the British station will for the present be fixed at Colombyan, and I do my self the honor to inclose a copy of the letter which has been addressed to the Chief native authority at that place. (*a*)

In consequence of this arrangement and of the necessity of some defence against pirates, the Resident of Croë will be authorized to detach some military for the defence of the party but I am not aware that the strengh will exceed that now entertained by Mr. Dubois at Bourne.

I request to state for the information of Your Excellency that I have received information that notwithstanding the intimation I had the honor to make that the officer in charge of the British flag should not interfere with the native authorities, such an interference, even so far as the removal of a chief from office would appear to have been made on the part of the Netherlands Government. Under this circumstance I have naturally felt myself relieved from all stipulation on my part, but as I am not desirous of availing myself of any interference, which might possibly tend to involve the native authorities eventually, I am not aware that any will be necessary except at Calombayan, where of course it will be of very limited extent and only so far as may be indispensable for the safety of the party.

Bijl. 10 noot *b* bl. 37. De Bataviasche brief is gedagteekend 21 September 1898 en luidt aldus:

Met de meeste belangstelling heb ik dezer dagen kennis genomen van Uw opstel: De Singaporsche Papieroorlog, voorkomende in de 3e en 4e afl. van de Bijdragen tot de Taal-,

(*a*) Bedoeld wordt de brief in bijl. 5.

Land- en Volkenkunde van N. I.; het gaf mij aanleiding tot een opmerking, die ik mij veroorloven durf onder Uwe aandacht te brengen, daar zij zeker niets te kort doet aan de waarde van Uw werk. Ik acht U volkomen geslaagd te zijn in het leveren van het bewijs dat een weinig krachtiger optreden van den kant der Indische Regeering het stichten van Singapore had kunnen voorkomen, en die plek onder 't Nederl. gezag had doen verblijven. Maar ik geloof dat de zaak, zonder dat daarmede Van der Capellen in 't minst verontschuldigd kan zijn, want hij kon dat niet voorzien, wat breeder nog moet worden opgevat, en dat gevraagd behoort te worden, wat zou er vermoedelijk gebeurd zijn wanneer de kuiperijen van Raffles bij tijds verijdeld waren geworden. Ik zou mij zeer moeten bedriegen of bij degenen die het betreurden dat Nederland niet tijdig tusschen beide is gekomen, bestaat, daargelaten of zij er zich rekenschap van weten te geven, de opvatting dat de voordeelen van de stichting van Singapore dan aan Nederland ten deel zouden zijn gevallen, dat dan nog eene geheel andere positie in het Oosten zou hebben ingenomen.

Dit nu acht ik ten eenenmale onaannemelijk; en men moet al slecht op de hoogte zijn van de gevoelens die omtrent den handel en de te volgen handelspolitiek destijds in Nederland bestonden, om zich een enkel oogenblik te verbeelden dat Singapore in handen van Holland in de verste verte ooit dezelfde ontwikkeling ten deel zou zijn gevallen als thans in zoo ongelooflijk korten tijd het geval is geweest. Het spijt mij als goed Hollander het te moeten erkennen, maar voor den wereldhandel zou het een obstrucctie geweest zijn als Singapore tot N. I. had behoord; een vrijhaven zou er niet van gemaakt zijn (ik ben natuurlijk niet op de hoogte van de archieven, maar al zoudt gij daarin ook een uitlating van Koning Willem I of een zijner ministers kunnen aanwijzen dat het hunne bedoeling was Singapore op dezelfde wijze te behandelen als Engeland heeft gedaan, dan ben ik nog zoo vrij geen afdoende waarde te hechten aan een dergelijke uitlating post festum gedaan, maar blijf overtuigd dat er niets van zou zijn gekomen, zoodra de Engelschen waren verdwenen). Doch ik ga nog verder, en ik acht het ten hoogste waarschijnlijk dat als wij Singapore hadden behouden, een van twee dingen waren gebeurd , of een ander Singapore ware dicht daarbij onder engelsche vlag verrezen, of als geen geschikte plaats daarvoor te vinden ware geweest, dan zouden wij als de z[illegible]sten tegenover een antagonist die vrijwel alleen op zi[illegible]en belang let, zonder eenige

bij-consideratie, toch verplicht zijn geweest na meer of minder eervol tegenstribbelen, wellicht na minder gelukkigen krijg, Singapore aan Engeland af te staan, Engelands handelsbelang zou steeds meer en meer Singapore noodig gehad hebben, en daarmede is m. i. alles gezegd. Ja, indien de plaats met de meest mogelijke vrijheid voor een ieder opengesteld ware geworden, maar dat was niet van Willem I te verwachten. En ook dan nog zouden de Engelschen daar zeker de overgroote meerderheid hebben gevormd, en konden onmogelijk allerlei lastige quaesties uit dien hoofde uitblijven. In het licht der wereldgeschiedenis berust ik even gaarne in de inbezitname van Singapore door de Engelschen, als in het inlijven van Hanover, Nassau enz. in Duitschland.

Het is volstrekt mijn bedoeling niet om over deze quaestie een polemiek met U uit te lokken; U kunt Uw tijd beter besteden; zelfs een ontvangsterkenning van dit schrijven is niet noodig, maar mocht het U aanleiding geven in een volgend opstel Uwe meening over het hier door mij aangegeven onderwerp uiteen te zetten, dan zou mij dat zeer aangenaam zijn.

In de hoop dat een goede gezondheid U in staat zal stellen om over menig duister punt van de koloniale geschiedenis licht te verspreiden, noem ik mij met beleefde groeten hoogachtend

Uw Dw. Dienaar

N. N.

EENE EPISODE UIT HET OUDINDISCHE RÂMÂYAṆA VERGELEKEN MET DE JAVAANSCHE EN MALEISCHE BEWERKINGEN

DOOR

Dr. H. H. JUYNBOLL.

Het is bekend, dat het Oudjavaansche Râmâyaṇa niet eene vertaling, maar slechts eene vrije bewerking van het Indische heldendicht is. Dit geldt natuurlijk nog meer van de latere Javaansche en Maleische bewerkingen. Slechts enkele episoden leenen zich tot eene vergelijking. Hiertoe kiezen wij het verhaal, hoe de broeder van den reuzenvorst Râwaṇa, de woeste Kumbhakarṇṇa, na vele vergeefsche pogingen eindelijk wakker gemaakt wordt, om Râma en het apenleger te bestrijden.

In den Sanskrittekst vindt men dit verhaal in den 60en sarga van het Yuddhakâṇḍa, vers 15 tot 55. Hier wordt verhaald, hoe Râwaṇa beveelt, Kumbhakarṇṇa te wekken, die reeds 8 dagen slaapt en nog vele maanden zal slapen ten gevolge van eene vervloeking (15—17). Kumbhakarṇṇa wordt voorgesteld als iemand, die gaarne slaapt, hetgeen een laag soort van vermaak (grâmyasukha) genoemd wordt (18—20). Daarop gaan de râkṣasa's hem wekken, voorzien van spijzen, opdat hij dadelijk zal kunnen eten (21—23). Zij vinden hem slapende in een grot, waarin zij door de kracht van zijne ademhaling nauwelijks kunnen binnen dringen (24—26). Zijn blazen wordt met dat van een slang vergeleken (27—29). Zij leggen een hoop wild voor hem neer, zoo hoog als de Meru, bestaande uit herten, buffels en evenzwijnen (30—32). Bovendien zetten zij potten bloed voor hem neer en wuiven hem welriekende geuren toe (33—35). Om hem te wekken, gaan zij allerlei muziekinstrumenten bespelen, bv. çaṅkha's, bheri's, paṅawa's enz. (36—38). Als dit niet helpt, gaan zij hem steken en slaan met allerlei wapens, als musala's, gadâ's,

mudgara's enz. (39—41). Zij slaan hem met de vuisten en bijten hem (42—44). Eindelijk laten zij zelfs paarden, kameelen, ezels en olifanten op hem trappen (45—47). Ten slotte worden zij toornig (48—50). Zij gieten hem 100 kannen water in de ooren en beuken op zijn hoofd, borst en ledematen met knotsen (51—53). Als 1000 olifanten op zijn lichaam loopen, wordt Kumbhakarṇa toch eindelijk wakker (54—55).

Zoo ongeveer stelt de Indische dichter dit voor. Laat ons thans zien, hoe de Oudjavaansche omwerker hetzelfde in zijn taal overgebracht heeft. Hiertoe zullen wij de eerste versregels van den 22en sarga van 't Oudjavaansche heldendicht in tekst en vertaling mededeelen, volgens een HS. der Leidsche bibliotheek (n° 121 van 't legaat v. d. Tuuk). Het metrum is Narkoṭaka (Awitatha):

Atha winarah ta saṅ Daçamuke pati saṅ mapatih,
makin atakut manah nira nirântara kampita ya,
gupugupurĕn sireṅ gupura niṅ pura yâr paṅadĕg (HS. °âdĕg),
tuwi mawĕnĕs(s)ikaṅ muka wawaṅ ta sirâr pawuwus: 1)
„Sahanahananta râkṣasa, wuṅû pwa ariṅku gugah!
„Ikana si Kumbhakarṇṇa wiparîta daḥat maturû,
„maṅinakinak tayâṅaṅĕnaṅĕn riya tulya kĕbo,
„sinaputan iṅ tamah taman akiṅkiṅ atîta wuta.„ 2)
Daçamuka nâ ta liṅ nira madĕg sahananya kabeh,
tĕka manabĕh ta kĕṇḍaṅ anulup kala çaṅka waneh,
murawa tuwuṅ rĕgaṅ paḍahi manda mahâswara [1] len,
ya ta tinabĕhnya ghûrṇṇita parĕṅ masamûha humuṅ. 3)
Patĕmu ni çabda niṅ paḍahi ghora gĕrĕh juga ya,
karatala tâlaçabda nikanaṅ kala tulya gĕlap,
punarapi tan hanâta rinĕṅö nira saṅ winuṅû,
malĕs alisuh taṅan niṅ anabĕh murawâwurahan. 4)
Haruhara tekanaṅ mamuṅu saṅ winuṅûnya makĕg,
paḍa ta umĕtwakĕn kirakiranya, hanan panahut,
hanan anĕwĕk rikaṅ kuku kukuh ta kukûnya pupug,
hana maṅarug ryy arugnya kapĕluk tĕmahan ruwaga. 5)
Hana ta watĕk prawîra mahawan kuda çîghragamî,
mamuṅu parĕṅ maṅamba(h) i hawak nira tan maharis,
limaṅ atus aṅ liman tuwi inambahakĕn ri sira,
maṅupukupuk hiḍĕp nira rikaṅ panapaknya suka. 6)
Wwara ratha parbwatopama agöṅ ya inambahakĕn,

[1] HS. monḍa mahâsara.

mamisĕli tulya tekana guluṅguluṅan ya lanâ,
pakĕna ni çabda niṅ paḍahi ghora uyûyu juga,
makin atĕgö pakög nira humuṅ gumuruh gumĕtĕr. 7)
Tuwi ya tĕlas ṅ upâya kinĕnâkĕn anekawidhi,
tatan ika hetu niṅ mawuṅu [1] kâwitawit juga ya,
i tĕka ni paṅlilir nira ya hetu nirâr pawuṅû,
dadi inusap niraṅ mata mataṅhi wawaṅ mawuwus: 8)

De vertaling van deze 8 strophen is aldus:

Daarop vernemende, dat de patih gesneuveld was, werd Daçamukha hoe langer hoe meer bevreesd en zijn hart sidderde zonder ophouden. Verschrikt stond hij in de poort van zijn burcht, ja zelfs zijn gelaat verbleekte. Fluks sprak hij (1): „O râkṣasa's, wekt gij allen toch mijnen jongeren broeder, maakt hem wakker. Die Kumbhakarṇṇa handelt verkeerd, dat hij zoo vast slaapt, hij houdt van zijn gemak en denkt evenmin na als een karbauw, in duisternis gehuld, is hij onbezorgd, uitermate verblind.” (2) Toen Daçamukha aldus gesproken had, stonden zij allen op, zooveel als er waren en zij gingen slaan op trommels, anderen bliezen op bazuinen en tritonhoorns, weer anderen sloegen op bekkens, tuwuṅ's, rĕgaṅ's, paḍahi's, zacht en luidklinkend. Deze muziekinstrumenten nu maakten, door hen geslagen wordende, een daverend geluid en weerklonken alle tegelijk (3). De weerkaatsing van 't geluid der paḍahi's was vreeselijk als de rommelende donder, het handgeklap dat daarmede gepaard ging, was als de donderslag, maar niets daarvan werd gehoord door hem, dien zij trachtten te wekken. Integendeel werden de handen van hen, die zoo luid op de bekkens sloegen, vermoeid (4). Zij, die hem poogden te wekken, geraakten in opschudding, dat hij, dien zij trachtten te wekken, bleef doorsnurken. Ieder bedacht het een of ander middel, sommigen beten hem, anderen staken hem met hunne harde nagels, maar die werden stomp. Er waren er, die hem sneden met hun mes, maar 't werd krom-gebogen zoodat het uit elkaar viel (5). Er waren helden, die snel loopende paarden bereden, zij trachtten hem te wekken, door tegelijk onzacht op zijn lichaam te treden. Vijfhonderd olifanten lieten zij op hem treden. Hij hield hen tegen en kreeg door hun trappen een aangenaam gevoel (6). Er waren wagens, zoo groot als bergen, die lieten zij op hem treden. Zij streelden hem steeds als kluwens; het geduchte geluid der paḍahi's kwam tot hem

[1] HS. mawuṅû.

als een zacht gekweel; hoe langer hoe harder was zijn snurken, daverend, donderend (7). Ten einde raad beproefden zij allerlei middelen, maar dat was niet de reden van zijn ontwaken, dit was geheel toevallig. Toen hij tot zijn bewustzijn kwam, dat was de reden van zijn ontwaken; eindelijk wreef hij zich de oogen, stond op en zeide snel: (8)

Alvorens tot eene vergelijking over te gaan, mogen hier eenige opmerkingen over het Oudjavaansche fragment volgen. Prof. Kern heeft reeds vroeger opgemerkt (B. T. L. V. Feestnummer 1883 p. 1), dat sommige gedeelten vol zijn van woordspelingen en andere stijlkunstjes. Hiervan levert dit fragment voorbeelden: de woorden pati saṅ mapatih (1a), nira nirântarâ (lees nirantara) (1b), gupugupurĕn sireṅ gupura (1c) enz. zijn zeker niet bij toeval gekozen.

r. 1 a. Winarah is een goed voorbeeld van een Part. Praes. Pass Daçamuke is natuurlijk Daçamuka + i. Het woord i mist 't lidwoord ṅ, omdat op pati de Gen. saṅ mapatih volgt. (vgl. Prof. Kern's verhandeling in B. T. L. V., 3e volg. XI p. 146).

r. 1 c. Yâr wordt hier gebruikt in plaats van yan, omdat van een aanzienlijk persoon sprake is. Voor yâr paṅadĕg zou men in hedendaagsch Javaansch [illegible] gebruiken.

r. 1 d. Mawĕnĕs beteekent „verbleeken”, evenals 't Mad. bĕnĕs (vgl. Proeve uit het O. J. Râm. p. 15). Vgl. Âdip. 89, Ram. II. 74, V. 89, VIII. 101, VI. 168, XI. 45, XXI. 4 en kawĕnĕsan (Âdip. 49, 89 en Râm. XXIII, 35). Ook in Mal. HSS. komt het niet zelden voor, bijv. in 't Pandjigedicht Tjarita Wayang Kinudang (cod. 3367) p. 26 enz.

r. 3 c De meeste der hier opgenoemde muziekinstrumenten heb ik onvertaald gelaten, omdat zij in 't N. Jav. niet meer voorkomen en in de Bal. interlineaire vertaling telkens door verschillende woorden weergegeven worden. Murawa wordt hier vertaald met het Bal. reyoṅ. Dit woord ontbreekt in R. van Eck's Bal. Holl. Woordenboek. In Dr. H. N. van der Tuuk's Kawi-Bal. woordenboek wordt het vertaald door: „twee muziekbekkens op een tlawah of voetstuk tegelijk met de kĕpoṅgaṅ bespeeld.” In sarga XXV, vers 11 wordt het weergegeven door 't Bal. tarompoṅ, dat volgens v. E. „gamĕlanklavier” beteekent. Op twee andere plaatsen (sarga XXI vers 203 en s. XXVI v. 26) wordt het vertaald door kĕṇḍaṅ „eene langwerpige trom, die met stokken

geslagen wordt.″ Ook in 't Oudjav. gedicht Arjunawiwâha str. 235 wordt het in de interlineaire Bal. vertaling weergegeven door kĕṇḍaṅ. In str. 288 van 't zelfde gedicht heeft de Bal. vertaling ten onrechte goṅ, de djarwa echter kĕṇḍaṅ. Uit deze verschillende vertalingen blijkt duidelijk, dat de Balineezen 't woord tegenwoordig niet meer kennen. In het N. Jav. beteekent het jĕjĕl ″propvol″, of muṅĕl ″geluid geven″ volgens C. F. Winter's Kawi Jav. woordenboek. Dat het in 't O. J. een muziekinstrument beteekent, is zeker. Het is misschien 't Skr. woord muraja (tamboerijn).

Tuwuṅ wordt weergegeven door 't Bal. ceṅceṅ, ″kleine koperen bekkens, bij de gamĕlan behoorende.″ Deze beteekenis kan wel juist zijn. In het N. Jav. beteekent het ″kom.″ Er schijnt dus een komvormig instrument bedoeld te zijn.

Rĕgaṅ wordt vertaald door 't Bal. gaṅsa, ″een muziekinstrument, dat in de hand gedragen en zoo bespeeld wordt.″ De uitdrukking tuwuṅ rĕgaṅ komt reeds in de K. O. voor. In 't N. Jav. ontbreekt het. De stam gaṅ hangt natuurlijk samen met goṅ.

Paḍahi wordt hier weergegeven door 't Bal. gamĕlan, elders door gagamĕlan, bv. I, 62, VIII, 47, XIX, 19, XXII, 7, XXIII, 72, XXVI, 7. Bij Winter wordt het ook vertaald door tatabuhan, ″muziekinstrumenten, die geslagen worden″ Dr. v. d. Tuuk vertaalt het ″door muziek (trommen en bekkens)″, in B. T. L. V. 3e volgr. VI p. 26.

Monda wordt vertaald door 't Bal. kĕmuk, dat bij v. Eck ontbreekt. Het woord monda is eene N. Jav. verbastering van 't Skr. woord manda (langzaam, zacht).

Mahâsara wordt hier en ook XIX, 3 en XXVI, 23 weergegeven door 't Bal. kĕmpul, ″een middelmatig groote gong van metaal.″ Het door Winter met jĕmpariṅ linaṅkuṅ omschreven woord mahasara is natuurlijk 't Skr. mahâçara (groote pijl). Hier is bedoeld 't Skr. woord mahâswara (luid).

v. 4 b. Karatala wordt hier vertaald door 't Bal. kagamĕlaṅ en XXI, 202 door magamĕl. In 't N. Jav. wordt het gelijkgesteld met timbul. Het is 't Skr. woord karatala (handpalm). Hier beteekent het: handgeklap.

v. 4. c. Saṅ winuṅû is 't pass. van ″degene, dien zij trachtten te wekken. Dit is een goed voorbeeld van de conatieve kracht, die het durat. soms heeft. Winuṅû is hier Part. Praes. Pass.

v. 4. d. Alisuh ontbreekt in 't N. Jav. Woordenb. Het wordt weergegeven door 't Bal. kěñěl „vermoeid zijn". Ook Winter omschrijft het met „sayah sañět těměn" (zeer vermoeid). Vgl. ook lěsu (Jav. Mal.).

v. 5. a. Makěg ontbreekt in 't N. Jav. In 't Bal wordt het vertaald door sirěp of pulěs „slapen" (XXIII, 25), doch het beteekent „snurken".

v. 6. c. añ is hier 't Oudjav bep. lidwoord, dat in 't N. Jav. verloren gegaan is. In 't Râm. komt het dikwijls voor, b.v. II, 5, 9, III, 28, VIII, 138, XI, 14, XV. 46, XX, 22, XXI, 113.

v. 7. b. Mamisěli ontbreekt in 't N. Jav. In 't Bal. wordt het weergegeven door maměcik „tusschen twee vingers nemen, klemmen." Het is 't zelfde woord als Tag. pisil, „met de hand streelen" en Bis. pisil „zachtjes drukken".

v. 7. d. Ook atěgö ontbreekt in 't N. Jav. Het wordt in 't Bal. vertaald door lěplěp „bezwaard van de oogen, slaap gevoelen". Het is 't N. Jav. těgěn.

v. 8. a. ñ is een kortere vorm van 't lidwoord in 't O. J. die nog meer voorkomt dan añ, b v. II, 66, VI, 117, VIII, 159, X, 15, XII, 15, 16, 18, XX, 29, XXIII, 27, XXIV, 155 enz. Ook in 't Mahâbhârata komt het veel voor, b.v. Âdip. 14, 17, 18, 27, 38, 42, 73, 75, 81, Udyogap 89 enz.

v. 8. b. Kâwitawit beteekent „toevallig". Zoo ook II, 1, IV, 28, V, 15, 372. Het beteekent hetzelfde als 't Mal. terkadañ. Vgl. Proeve uit het O. J. Râm. p. 19.

Als men de O. Jav. omwerking met het Indische origineel vergelijkt, ziet men terstond, dat het laatste veel uitvoeriger is. In 't Kawi b.v. wordt niet vermeld, hoe lang Kumbhakarṇa reeds sliep (Sanskr. v. 17: mantraṁ kṛtwâ prasupto'yaṁ itas tu nawame'hani), dat hij in een grot slaapt, (Sanskr. v. 24: Tâṁ prawiçya mahâdwâraṁ sarwato yojanâyatâṁ Kumbhakarṇaguhâṁ ramyâṁ puṣpagandhaprawâhinîm) waarin de râkṣasa's eerst niet kunnen komen door Kumbhakarṇa's zware ademhaling (ibid 25: Kumbhakarṇasya niçwâsâd awadhûtâ mahâbalâḥ pratiṣṭhamânâḥ kṛcchreṇa yatnât prawiwiçur guhâm). Ook wordt in de Kawi-bewerking niet verhaald, hoe de râkṣasa's allerlei eten en drinken vóór Kumbhakarṇa neerzetten en hem zalven enz. Als muziekinstrumenten, waarmede Kumbhakarṇa gewekt wordt, worden in den Skr. tekst

genoemd (v. 38) çaṅkha (tritonschelpen), evenals in vers 3 b van 't Kawi, verder bherî (pauken) en paṇawa, waarvoor de O. J. bewerking (v. 3. c.) heeft: murawa, tuwuṅ, rĕgaṅ, paḍahi. Later noemt de Skr. tekst nog (v. 42) mṛdaṅga (soort trommel). Als wapenen, waarmede Kumbhakarṇṇa gestoken of geslagen wordt noemt de Skr. tekst (v. 39): bhuçuṇḍî, musala, (knots), gadâ, mudgara (hamer), terwijl in 't Kawi (v. 5. d.) slechts sprake is van een arug. Verder wordt in den Skr tekst gezegd, dat paarden, kameelen, ezels en olifanten op Kumbhakarṇṇa trappen, terwijl in 't Kawi (v. 6. b.) slechts sprake is van kuda çîghragamî en liman (v. 6. d.). Terwijl in den Skr. tekst (v. 44) gesproken wordt van 1000 olifanten (wâraṇânâm sahasraṁ), is in 't Kawi (v. 6. c.) slechts sprake van 500 Daarentegen is in den Skr. tekst geen sprake van „wagens zoo groot als bergen", zooals in 't Kawi (v. 7. a.). In den Skr. tekst wordt Kumbhakarṇṇa eindelijk wakker tengevolge van alle in 't werk gestelde pogingen der râkṣasa's, terwijl in 't Kawi uitdrukkelijk gezegd wordt, dat al deze pogingen niets baten, maar dat Kumbhakarṇṇa toevallig (kâwitawit) ontwaakt (v. 8. b.). Uit dit alles blijkt ten duidelijkste, hoe vrij de O. Jav. bewerking is en hoever zij van den grondtekst afstaat.

Wenden wij ons thans tot de Nieuwjav. bewerking. In Winter's editie (Verh. Bat. Gen. XXI) p. 423 r. 3 v. b. wordt gezegd, dat Daçamukha weenende tot de râkṣasa's spreekt, terwijl in 't Kawi slechts staat, dat hij verbleekt (mawĕnĕs). De Oudj. versregel 2 c wordt letterlijk in 't Nieuwjav. overgebracht door: ambĕke muṅ kaya kĕbo. Als muziekinstrumenten, waarmede Kumbhakarṇṇa gewekt wordt, worden hier slechts genoemd: kĕṇḍaṅ, beri en goṅ en gurnaṅ (oorlogsbekken) en als wapenen baḍama, parasu, kunta, limpuṅ, naṅgala en candrasa. De Oj. versregel 5 c wordt in 't N. Jav. tot: kuku pupug tan karasa. Terwijl in 't Kawi sprake is van 500 olifanten, spreekt de N. Jav. bewerking van 500 wagens. Vooral de wijze, waarop Kumbhakarṇṇa ontwaakt, wordt hier geheel anders voorgesteld dan in 't Kawi. Terwijl hij toch daar toevallig wakker wordt, geschiedt dit hier tengevolge van de tooverspreuken, die een oude buta over hem prevelt (añjapani).

In Winter's prozabewerking van den Rama (p. 135) worden als muziekinstrumenten, waarmede Kumbhakarṇṇa gewekt wordt, genoemd: kĕṇḍaṅ, beri, bĕṇḍe. Hier is sprake van honderden

(a t u s a n) olifanten. Overigens is de voorstelling dezelfde als in de poëtische bewerking.

Dit is niet het geval met den Maleischen Sĕri Râma. Daar wordt verhaald, hoe 4 hofjuffers de haren in Kumbhakarṇṇa's neusgaten uittrekken, waardoor deze niest en wakker wordt (ed. Roorda van Eysinga p. 145). Het is trouwens niet anders te verwachten, dan dat de Maleische tekst de grootste afwijkingen van 't oorspronkelijke vertoont. De Maleische Sĕri Râma toch is eene navolging van eene Tamilbewerking van 't Sanskritgedicht, zooals o.a. blijkt uit de eigennamen M a h â m e r u p a r w a d a m, B i b u s a n a m, B a r a d a n enz.

Uit het bovenstaande ziet men: 1°. dat de Kawitekst eene vrije bewerking van 't Sanskritgedicht, doch geenszins eene vertaling is.

2°. dat het Nieuwjavaansche gedicht in vele opzichten van 't Oudj. afwijkt, waarvan 't slechts eenige versregels vertaald heeft.

3°. dat de Maleische Sĕri Râma geheel onafhankelijk van de Javaansche bewerkingen ontstaan is en eene andere bron heeft.

MATJAN GADOENGAN.

DOOR

G. P. ROUFFAER.

Over den »vermomden tijger«, den mensch die tijger wordt of den tijger die mensch wordt, had prof. Wilken in zijn »Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel«, Indische Gids 1884, I, pag. 945—949 (of overdruk pag. 21—24) de getuigenissen aangehaald die uit de verschillende deelen van Indonesië, met inbegrip van Malaka en de Philippijnen, het inlandsch geloof aan een dergelijken mensch-tijger of tijger-mensch konden bewijzen.

Naar analogie van »weerwolf«, »weergeld«, zulk een matjan gadoengan »weertijger« noemend, heeft daarop prof. De Groot in zijn jongste studie »De weertijger in onze koloniën en op het Oostaziatische vasteland«, Bijdr. Kon. Inst. 6, V, 1898, pag. 549—584 een reeks van vooral Chineesche opvattingen van den weertijger gegeven, die, door den systematischen toestand waarin zich de Chineesche geschriften bevinden, tevens een historisch geordend overzicht mocht zijn. In één belangrijk punt bestreed daarbij prof. De Groot de opvatting van prof. Wilken. De laatste meende dat het geloof aan een rechtstreeksche gedaanteverandering van mensch in dier, of omgekeerd, in geen geval oorspronkelijk kon zijn, maar een jongeren vorm van geloof moet vertegenwoordigen; doch dat het oudste begrip dit moest zijn, dat er geen lichaamsverwisseling, doch enkel zielsverhuizing plaats had. Prof. de Groot daarentegen betwijfelde, loc. cit. pag. 561—563, of dit wel zoo vast stond, drukte er op dat, ook in ons Indië, het geloof aan directe lichaamsverandering het meest algemeen was, en haalde, voor zoover de Chineezen betrof, eenige meer dan duizend jaar oude getuigenissen aan waarbij aan zielsverhuizing niet te denken viel. Tevens wekte hij herhaaldelijk op om voor onzen Archipel dit onderwerp eens gezetter te gaan behandelen.

Misschien dat de drie navolgende gegevens, geheel toevallig gevonden, een eerste aanvulling kunnen zijn tot de door prof. Wilken uit Indonesië bijeengebrachte en nader door prof. De Groot

besproken getuigenissen. Prof. Wilken dan gaf — van West naar Oost gaande — de volgende aan: een van Malaka door Newbold uit 1839; een van de Korintji's door Van Hasselt uit 1882; een van de Pasoemah's door Mohnike uit 1874, en Van Hasselt uit 1882; en eindelijk één over de Javanen van den Lamongan uit 1881. Louter gegevens uit den jongsten tijd. Daarnaast dan nog analoog geloof aan overgang in andere dieren dan den tijger, vooral in een krokodil, een wild varken, en dergelijke.

Een vrij wat ouder getuigenis, een van 1416 A. D., vertelde echter reeds van *Malaka*:

„Sometimes there is a kind of tiger which assumes a human shape, comes to the town and goes among the people; when it is recognised it is caught and killed." (Groeneveldt, Notes on the Malay Archipelago and Malacca, Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880, 1e stuk p. 125).

Dit Chineesche bericht over een geloof aan den tijger die mensch wordt in de kota Malaka van 1416, vult op aardige wijze het door prof. Wilken genoemde bericht van Newbold uit de kota Malaka van 1839 aan, omtrent een toenmalig geloof aan menschen die in tijgers veranderen.

Het tweede getuigenis is van *Java* zelf, veel jonger, van 1826, maar vooral belangrijk omdat het een wel wat haastig getrokken conclusie van prof. Wilken lijnrecht tegenspreekt, en zich geheel aansluit bij de opmerkingen van prof. De Groot. Op grond van het ééne korte berichtje over matjan's gaḍoengan op den Lamongan in Tijdschr. Bat. Gen. XXIV, 1881, p. 304—305 en 307, schreef toch Wilken (loc. cit. pag. 949 of overdruk p. 25): „Van de voorstelling van eene rechtstreeksche verandering van het lichaam van den mensch in dat van het dier, kan oorspronkelijk geene sprake zijn geweest, gelijk bij de Javanen, zooals wij gezien hebben, zulks ook nu nog het geval niet is." Doch het nu volgende bericht is eene goede vijftig jaar ouder, spreekt van een streek in Kĕḍiri, en getuigt op de meest duidelijke wijze van een geloof in een onmiddellijke gedaantewisseling van mensch tot tijger. Het is te vinden in hs. nº. 131 van het Koninklijk Instituut, geschreven in een erbarmelijk verindischt Hollandsch, en dragende tot aanhef: „Beknopte Beschrijving van het Hof *Soerokarto*, derzelver afbeeldingen, Burgerlijke en Godsdienstige gewoonten, zeden manieren, handel en Levenswijze, mitsgaders etc.... opgerigt uit eigene aandrijving en geringe kunde door *F. E. Von*

Reichenbach von Schueltz gewezene Landmeter in de Residentie *Kadoe* in welk vak hij gedurende zijn aanwezen aan het Hof te *Soerokarto* aldaar het interrieur daarvan heeft van nabij gezien en leeren kennen, etc.″ Dit hs., 130 halverblads geschreven quarto-bladzijden groot, moet uit 1826 zijn, daar op pag. 9 gesproken wordt over Soenan Pakoeboewana VI die ″in 1823″ den troon beklom, en op pag. 24, na een verhaal over ″Wijlen Pakoe Boewono de 4e″, wordt voortgegaan ″zijn vóór drie Jaren overleden zoon PakoeBoeono de 5e, was etc.″ Dat verder de opsteller van dit geschrift voldoende met de Javaansche maatschappij bekend was, blijkt uit de verscheidene belangrijke dingen die in het hs. voorkomen, waarop ik later elders nog hoop terug te komen; alsmede uit het zeggen van den opsteller op pag. 32 ″ik hebbe er geduurende mijne negentienjarige verblijf te Soerokarto nog gene een van gezien etc.″ Ook het papier, het schrift, de bizonderheden van het hs., enz., zijn geheel als in de handschriften op Java uit den Engelschen tijd en de periode der Commissarissen-Generaal. Kortom, het hs. is authentiek uit 1826, en opgesteld door een half verinlandschten Europeaan. Op pag. 106—107 dan heet het (letterlijk gecopieerd):

″Vermits men aan de verschillende zielsverhuizingen van het ligchaam in het ander geloof (sic!) zegd men dat de ziel van een gierigaard na zijn dood een beestelijk ligchaam zoude gaan bezielen, en. het wordt een:

Djrank-Kong zijnde dit een vier voeten (sic!) dier van statere (sic!) een wind hond niet zeer ongelijk; latende deze *Djrank-kong*, zich een (sic!) en dan wel zien als hij namentlijk uit zijn graf kruipt om zijn kost, bestaande in doode krengen te zoeken:

Ook geloofd den javaan, dat een mensch zich in een teiger kan veranderen; dit geloof is veroorzaakt door dat er zich te Soerokarto in de Bosschen van Lodoio en daaromstreeks vele teigers ophouden en karbouwen en menschen verslinden, zulks een tijd noemt men:

Prasee. (: brondstijd:) Men zijd, dat eenige behoeftige menschen die kwalijk aan de kast (sic!) kunnen komen bij deze gelegendheid teigers worden, zulk een teiger noemt men:

Matjan-Gadoengan Doch alvorens men zich in vleeschde verweiderde men zich 's avonds van zijne wooning, en ging in een eenzame struikt (sic!) zijne kleeren afleggen alweer bij moeder naakt knielende bad, spingende (sic!), en, wentelende zich daar zoolang, tot dat hij geheel hervormd werd, en die plaats verliet; — voor het aanbreeken van den dag, kwam hij verzadigd van zijne buit op de plaats weder terug, en vleeschte zich daar ten tweede maal in en werd gelijk te vooren een mensch.—

Indien men een gedurende zijne gedaanteverandering in een teiger, zijne daar gelatene kleederen bestal of wegnam, zoude hij zich niet weder kunnen hervormen, en altoos teiger moeten blijven :— „

De in dit hs. gegeven uitleg van het Jav. *djrangkong* komt uitstekend overeen met wat b. v. Roorda-Vreede, Jav. Nederd. Hdwbk. (3ᵉ druk), Amsterdam 1886, pag. 855 daarover meedeelt; het is de schim van een gestorven gierigaard die in een fabelachtig soort van hond gaat rondwaren; echte zielsverhuizing dus.

Het verdere omtrent de matjan gaḍoengan is slechts in zooverre min duidelijk, dat het niet blijkt of de menschen die zich in de *prase*-periode (d. i. in den bronstijd der tijgers, zie ib. Roorda-Vreede, pag 743) „invleezen" — men herkent den Duitscher! — tot tijgers, dit enkel heeten te doen „in de Bosschen van Lodoio", dan ook wel elders deze gedaanteverwisseling volbrengen. Doch overigens is de voorstelling zoo helder als men maar wenschen kan. Geen sprake van zielsverhuizing; het woord „zich invleezen" en „zich hervormen" zegt genoeg, contra de meening van prof. Wilken, en vóór die van prof. De Groot. Het zeggen dat een matjan gaḍoengan als hij weer mensch wil worden, moet kunnen beschikken over zijn eigen menschenkleeren, is bovendien een uitstekend analogon van het door prof. De Groot (loc. cit. pag. 567—570) aangehaalde Chineesche geloof dat men, door zich te bekleeden met een tijgerhuid, van mensch tot tijger kan worden.

Alleen nog iets naders over het hier als tijgerstreek uitdrukkelijk genoemde Loḍaja. De „Bosschen van Lodoio". de „alas Loḍaja" zijn genoeg bekend; het is een van de twee oude verbanningsplekken van Mataram, waarvan de eene was de door malaria

verpeste moeras-streek Ajah in Z. W. Bagĕlen op de grens met Banjoemas [1]), de andere de wilde bosch- en tijger- rijke streek Lodaja in Z. O. Kĕdiri (geen van beide te vinden in Roorda-Vreede, op. cit.) Ajah was al bewoond in den Hindoetijd; er komt een badkuip met kawi-inscriptie voor; als verbanningsoord wordt het al genoemd in den tijd van Padjang, dus ± 1550 A. D., zie de stukken gepubliceerd door Dr. Brandes in Notulen Bat. Gen. 1893, Bijlage XI. Lodaja wordt als verbanningsoord door de oud-Hollandsche stukken reeds genoemd in 1678, in Troenadjaja's tijd, want bij De Jonge, Opkomst VII, pag. 249 heet het „Pangeran Sampan. van denwelken hiervoren dikwijls gesproken staat, door Troenadjaja op Lodaija gebannen en die door deze overwinning zijn verlossing gekregen had, kwam hier mede bij den Soesoehoenan voor deszelfs voeten nedervallende en met weenende oogen zijn Hoogh. gratulerende."

En juist hier schijnt de gelegenheid zich aan te bieden om een nieuw getuigenis te vinden omtrent matjan's gadoengan in ditzelfde Lodaja, en uit een vrij wat vroeger tijd, uit ± 1700. Want datzelfde verhaal over het verbannen van Pangeran Tjakraningrat II van Sampang (Madoera), die eerst Tjoenadjaja had belaagd, dan in diens handen viel en door hem naar Lodaja verbannen werd, om eindelijk, toen Troenadjaja (zijn eigen neef) voor Kĕdiri het onderspit had gedolven, ongedeerd uit die tijgerstreek te voorschijn te komen en Praboe Mangkoerat II te voet te vallen, wordt met belangrijk meer bizonderheden verteld in de Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma 1874 p. 313 (in 2^{en} druk der 1^{e} helft, 1884, p. 310) en 353—354. Reeds eerder (ib. p. 10) was Lodaja er ter spraak gekomen als een der 8 ongure plekken van geesten waarover Wisnoe, uit den hemel op aarde neergedaald, de regeering aanvaardde, en waaronder behalve den vuurberg Mĕrapi, de geiser-streek Koewoe (beZO. Wirasari in Sĕmarang), de plek van eeuwige branding der zee Pamantingan = Mantjingan aan Jogja's Zuidkust, ook te herkennen zijn Kabarejan = Barejan (later óók een verbanningsoord, van Jogja n l.; waarover straks), en het eigen Lodaja (verg. Meinsma's

[1]) Op de residentiekaart van Bagelen „Aja"; bij Stemfoort en Ten Siethoff ten onrechte „Ajo". Evenwel, dit is alleen de desa Ajah. De streek Ajah strekte zich westelijker uit, en zou volgens inlichtingen in 1889 ter plaatse verkregen, welcer het heele district Adirĕdja in Banjoemas hebben beslagen, het terrein dus tusschen de kali Djĕtis en de kali Sĕrajoe. In de desa Ajah liggen een zestal graven van vroeger daarheen verbannen aanzienlijken.

„Aanteekeningen" op de Babad Tanah Djawi, 's Gravenhage, 1877, p. 18). Loḍaja dan stond in een kwaad gerucht. Maar wáárom in Troenadjaja's tijd; ons oververteld in ± 1700 door de Babad Tanah Djawi? Op de beide aangehaalde plaatsen wordt het ons verhaald. Troenadjaja had niet gewild dat Trakraningrat, nadat hij ernstig verstoord was wegens de plundering van de kraton van Plered door de verbonden Madoereezen onder Toemĕnggoeng Mangkoejoeda, gedood zou worden, want het was zijn oom; maar „Tjakraningrat werd daarop verbannen naar het bosch Loḍaja; het oogmerk van Troenadjaja was dat zijn gezegde oom er den dood zou vinden door verslonden te worden van *droebiksa's*" [1]; en ook op p. 353—354, als Tjakraningrat reeds gehoord heeft dat zijn neef het verloor tegen Amangkoerat, en terwijl hij zich gereed maakt óm zijn verbanningsplek met vrouw en kind te verlaten, om den vorst zijn hulde te brengen, wordt nog eens verzekerd dat Troenadjaja zijn oom indertijd niet had willen dooden, doch naar Loḍaja verbannen had; „de bedoeling van Troena was dat zijn gezegde oom er sterven zou door *droebiksa's*; edoch Tjakraningrat was nog ongedeerd." [2]

Wat nu moest men verstaan onder deze *droebiksa's*? — want de spelling „*doebriksa's*" in den Jav. tekst was een drukfout, en werd door prof. Meinsma in zijn „Aanteekeningen" p. 59 verbeterd —. Met een beroep op Winter die in zijn Javaansche Zamenspraken, I[e] dl. (1[en] druk 1848, p. 168; 3[en] druk 1882, p. 87) al verteld had van de buitengewone hoeveelheid tijgers in de „alas Loḍaja", zóó dat men die met recht „de hofplaats der tijgers" zou kunnen noemen [3], — schreef prof. Meinsma t. a. p. „*Loḍaja*. Volgens *Winter's* Zamenspraken... zouden hier heel veel tijgers zijn. Hiermede kunnen wel eigenlijk de *droebiksa*... waarvan hier gesproken

---

[1]) De tekst heeft: „Tjakraningrat ladjĕng kaboetjal ḍatĕng wana Loḍaja; panĕdjanipoen Troenadjaja ingkang paman wahoe soepados pĕdjaha amargi dipoenmangsa ing droebiksa". (p. 313, r. 4—1 v. o.; of p. 310, r. 7—5 v. o.)

[2]) „panĕdjanipoen Troena ingkang paman wahoe soepados pĕdjaha dening droebiksa; nanging Tjakraningrat taksih wiloedjĕng." (p. 354, r. 2—3).

[3]) Zij spreken in Gesprek 44 o. a. over lieden met kropgezwellen. „Kĕrtapati.... De verblijfplaats van die lui met die kroppen is Kĕḍiri, (in) het bosch genaamd Loḍaja; daar zou je het kunnen noemen de residentie der tijgers (kĕdatoning matjan). — Wiradangsa: Het aantal tijgers in Loḍaja, is dat meer dan in Kĕdoewang? (in Soerakarta, in het Wanagiri'sche) — Kĕrtapati: Wel ja; gold het een woonplaats van menschen, (dan was) Kĕdoewang de dorpscontrei (pĕdesan) en Loḍaja de hofplaats (kĕratone)".

wordt, bedoeld zijn." Doch het volgend jaar kwam prof. Kern in zijn "Javaansche Mengelingen" (Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878, pag. 523—526), naar aanleiding van Meinsma's Aanteekeningen, op sommige uitdrukkingen in de Babad Tanah Djawi terug, en schreef daarbij over deze plaats:

"Onder de *droebiksa (doerbiksa)* van 't verbanningsoord Lodaya zullen wel booze geesten, duivels verstaan zijn. Dat is ten minste eene der beteekenitsen die men aan 't woord hecht, ook thans nog... Ook in de proza-omwerking van den Damar Wulan door Winter, bl. 119, wordt van de doortrapte schurken Layang Seta en Layang Kumitir gezegd dat zij "duivels zijn in menschengedaante", *sa-estoe manawi doersila moepoet*, *sami droebiksa awarni tijang* De eigenlijke beteekenis van 't Skr. *durbhiksha* is hongersnood; de Javanen hebben dit substantief ook als adjectief gebruikt, gelijk zij met zooveel andere woorden .. gedaan hebben, en dus genomen in den zin van hongerlijdend, hongerig Daar nu onverzadelijke honger en vraatzucht een vast kenmerk is der Bhûta's, duivels, laat het zich verklaren hoe men *droebiksa* als synoniem heeft gaan beschouwen met de overige zeer talrijke namen voor die wezens." (p. 525—526).

Doch waar dan "droebiksa" [1] naar zijn oorsprong het beste met "hongerende duivels" zou te vertalen zijn — al is dan misschien tegenwoordig het begrip dier bijvoeging weggesleten —, daar mag gevraagd, in verband met het Solo'sch verhaal van 1826 dat in de bosschen van Lodaja gedurende den bronstijd der tijgers "eenige behoeftige menschen die kwalijk aan den kost kunnen komen bij deze gelegenheid tijgers worden", of met het "*droebiksa*" der Alas Lodaja, op wier vraatzucht Troenadjaja in 1677 rekende, en waarover ons verhaald wordt in de Babad Tanah Djawi, "die haar vasten vorm verkregen heeft in het einde der 17e of het begin der 18e eeuw van onze jaartelling" (Brandes, Pararaton 1896, pag. 178) — niet die eigenaardige vorm van gemetamorfoseerde duivels *toenmaals bedoeld werd*, die nog heden onder den uitsluitenden naam van "*matjan gadoengan*" in de verbeelding van den desa-Javaan blijven rondspoken?

---

[1]) In overeenstemming met prof. Kern's opmerking geeft de 3de druk van Roorda-Vreede, 1886, p. 357, dan ook „*doerbiksa* of *droebiksa*", en stelt het o. a. gelijk aan *boeta*, en *doerdjana* (schurk, roover); welk laatste weer bijna gelijkbeteekend is met het boven ook voorkomende *doersila* (booswicht). „Doersila moepoet" „volledige (vollendete) booswichten", „doortrapte schurken".

Zoo ja, dan hebben we hier een tweede nieuw getuigenis voor Java en Lodaja uit ± 1700; een, dat bovendien historisch belangwekkend is.

Bij de splitsing nu van het Mataramsche rijk in 1755, mocht ook in zooverre Soerakarta zijn historisch overwicht doen gevoelen, als zoowel Lodaja en Ajah werden toegewezen aan Solo, doch Jogja zich moest tevreden stellen voor verbanning met het reeds genoemde Barejan, vlak bezuiden Panggoel, Z. W. Kĕdiri (verg. Roorda Vreede, pag. 1066 [1]), en Sengkleh, waarvan het me niet gelukt is de ligging te weten te komen (evenmin te vinden bij Roorda-Vreede als plaatsnaam). Zoo worden dan in art. 22 der Anggĕr Agĕng deze vier verbanningsplaatsen opgenoemd; een wet van Zo. 3 Bĕsar, Wawoe 1745, d. i. van Zo. 4 Oct. 1818. Terwijl in art. 41 van de Solo'sche Nawala Pradata en in art. 55 van de evenzeer Solo'sche Anggĕr Sapoeloeh, natuurlijk alleen de twee Solo'sche verbanningsplaatsen Lodaja en Ajah vermeld staan; van welke beide wetten de eerste, de Nawala Pradata, op denzelfden datum Zo. 4 Oct. 1818 te Soerakarta onderteekend is als de Anggĕr Agĕng, en de Anggĕr Sapoeloeh zoo goed als zeker óók op dienzelfden dag afgesloten werd, al is dit laatste, bij verloren gaan van het origineel, helaas niet absoluut zeker te bewijzen. [2] In de niet geheel zuivere vertaling nu, welke de heer G. J. Oudemans het vorig jaar gaf van art. 22 der Anggĕr

[1]) Tot op 1883 ressorteerde Panggoel onder Patjitan, dus onder Madioen. Doch door Ind. Stbl. 1883, No 19 werd het bij Trĕnggalek, dus bij Kĕdiri gevoegd.

[2]) In deze zinsnede loop ik vooruit op de publicatie in de Bijdragen van de *authentieke* Hollandsche en Javaansche teksten van de Anggĕr Aroebiroe, Anggĕr Agĕng, Nawala Pradata en Anggĕr Goenoeng, halverblads naast elkaar geschreven, welke ik in 1888, met krachtige medehulp van den translateur voor de Jav. taal, den heer C. L. G. van den Berg, te Solo mocht terug vinden. Alleen dit: dat de teksten door prof. Roorda in 1844 gepubliceerd, nog altijd verreweg de zuiverste zijn; terwijl daarentegen de jongste uitgaaf der Javaansche Wetten door Oudemans de zeer sterk omgewerkte, zeer sterk vermeerderde, en *dus veel moderner Jogjasche* lezingen dezer Wetten geeft, alle van nà 1830, nà de voor beide Vorstenlanden zoo belangrijke wetten-vaststelling op Zondag, 4 October 1818. En ook toen kwamen deze wetten — alleen de Anggĕr Goenoeng is van later, van 1840 — maar niet zóó uit de lucht vallen, doch hadden een heele geschiedenis achter zich, welke ik hoop te geven. De meening van prof. Poensen in zijn onlangs gegeven aankondiging van de uitgave door Oudemans in Bijdr. Kon. Inst. 6, V, 1898, pag. 587: „dat de uitgave van den heer O... zeker boven de uitgave van R. is te schatten" en dat deze „in de gelegenheid (was) ons de meest-juiste lezing dezer Wetten te bezorgen", mag dan ook op goeden grond betwijfeld worden.

Agĕng, in zijn »Javaansche Wetten en andere bepalingen, geldig in Jogjakarta«, Jogjakarta 1897, I, pag. 68—69, wordt het »ladjĕng kaboetjal ḍatĕng Loḍaja, oetawi ḍatĕng Ngajah« van den tekst (zie Roorda, Javaansche Wetten, Amsterdam 1844, pag. 126, reg. 6—7 [1]) vertaald met: »en verbanning daarna naar LoḍȂjȂ (een streek destijds nog geheel oerwoud vol tijgers en booze geesten in het Blitarsche) of naar onbekende streken,« (loc. cit. pag 68 onderaan). Het is hier nu allerminst de vraag of de vertaling van »Ajah« met »onbekende streken« niet wel wat al te vrij mag heeten; doch belangrijk is in dit verband slechts de verklaring welke de heer Oudemans bij Loḍaja tusschen haakjes invoegde, blijkbaar naar in den jongsten tijd te Jogjakarta verkregen mededeelingen. Ook nu nog is Loḍaja dus in Jogja als tijgerstreek bekend, evenals in 1826 en 1848 te Solo, en evenals wel uit Loḍaja de tijgers zullen komen voor de nog steeds beroemde Kĕḍiri'sche, vooral Blitar'sche, tijgergevechten. En merkwaardig sluit zich hierbij nu weer aan, dat in de redactie van de Sĕrat kaṇḍa welke Dr. Brandes in zijn Pararaton, Verh. Bat. Gen. XLIX, 1e stuk, 1896, p. 188—201 in gedeeltelijk overzicht teruggaf, als een der kampioenen van vorst Menak Djingga, d. i. den legendairen hoofdpersoon van het rijk Balambangan in diens strijd tegen het rijk Madjapahit, wordt genoemd een »Matjan poetih van Loeḍaya« (loc. cit. pag. 192, regel 6 v. b.), een natuurlijk óók legendaire persoon, maar waarin óók »matjan«, en wel een *witte* matjan, ons anders het best uit Bĕsoeki bekend als plaatsnaam, weer samenkomt met Loḍaja De Sĕrat Kaṇḍa nu is, volgens Dr. Brandes, vermoedelijk uit het laatst der vorige of het begin van deze eeuw«, maar steunt op ouder gegevens (zie op. cit. pag 186 en noot 2).

Kortom, óók nu nog *zal het distrikt Loḍaja* in de afdeeling Blitar *de meest geschikte plek op Java zijn* om het door prof. De Groot zoozeer gewenschte onderzoek in te stellen naar de opvattingen van den inlander omtrent den »matjan gaḍoengan.« Moge daartoe een bestuursambtenaar zich geroepen voelen!

---

[1]) Dezelfde tekst bij Oudemans, II, 1895, pag. 103, reg. 8; doch op pag. 104, r. 7 de drukfout „djatĕng Ngajah". Evenzoo foutief bij Oudemans (I, pag. 69; II, pag. 106, r. 8 v. o.) „Sengkeh"; bij Roorda (pag. 128, r. 3—2 v. o.) ten rechte „Sengkleh". Dit foutieve schrijven van een oud-Jogja'sch verbanningsoord in een Jogja'sche redactie, bewijst op zichzelf reeds hoezeer de plaats vergeten is; niemand, wien het ik in 1889 op Jogja vroeg, wist waar Sengkleh lag.

EXCURSION A HUÉ, CAPITALE DE L'ANNAM.

PAR

CH. LEMIRE.

On peut se rendre à Hué en partant de Tourane par la route mandarine. La distance est de 105 kilomètres, divisés en 10 étapes. On traverse le village de Gia lé, puis celui de Tham lam après avoir passé en bac le Song (fleuve) Vuc où s'étale un grand marché, entouré d'arbres à fruits. La résidence du *huyen* de Phu loc est sur la route. On franchit ensuite un plateau de sable de 5 kilom. au bout duquel est le *tram* de Thua nong, où l'on trouve les relais de porteurs et les hommes de la poste. Ceux-ci reçoivent par mois 30 rations de riz et un franc de solde. C'est maigre pour un service quotidien de jour et de nuit. Chaque tram a pour chef un *doi*. C'est une sorte de caravansérail pour les fonctionnaires en voyage. Les trams ont été créés en Annam par le roi Ly Thai Tong de 1042 à 1047. C'est à dire bien des siècles avant la poste française. Ces stations postales servaient aussi de logement aux voyageurs et aux ambassadeurs du Cambodge et du Ciampa (Kiams).

Le nom d'un tram est toujours formé d'un des deux mots formant le nom de la province. Ainsi dans la province de Quang Duc où est située Hué qui s'appelle plus souvent Thu'a-tiên, les trams se nomment Thu'a nong, Thu'a hoa, etc.

On nomme en même temps *tram* la maison de poste et les courriers à pied ou à cheval, qui courent en faisant résonner un grelot attaché à leur poignet.

Le second tram est celui de Thu'a hoa sur le Song Nong, qu'on passe en bac pour arriver à Câu hai.

C'est l'extrémité d'une grande lagune qui communique avec Thuân-an et avec Hué par la rivière de Phu cam. On trouve toujours à Câu hai et à Trûoi des barques pour se rendre de là à Hué par eau. En barque la distance de Câu hai à Trûoi

est de 2 heures. En 3 heures on va de Câu hai à Trûoi par une route bordée de beaux arbres. On y trouve un marché bien approvisionné. La route est coupée par le col de Câu doi. On pense qu'avant 1858 un canal mettait en communication Câu hai avec le Song Cudé qui se jette dans la baie de la Tourane. Nous en parlons plus loin.

Les vapeurs font le trajet de Tourane à Hué en 8 heures. Ils franchissent la barre de Thuân-an et remontent la rivière qui communique avec la lagune de Tru vi. Thuân-an (ou Dai-an) est à 14 kil. de Hué. Il y existe un sémaphore, une ambulance, un poste militaire, un régiment européen, une mission catholique, un bureau de télégraphe et de poste. Les chaloupes à vapeur de et pour Hué, les nombreuses barques, les pêcheries, donnent quelque animation à ce port intérieur. Les dunes sont plantées de quelques palmiers sur la rive droite, autour des anciens forts et dans l'île Hai do. On atteint bientôt le village de Ba truc. Les rives deviennent verdoyantes. De ravissantes pagodes se dessinent sous les gros banians, jusqu'au croisement de la rivière et du canal devant le Mang-ca. On nomme ainsi la partie de la citadelle réservée à nos troupes et à divers services européens. En général, les vapeurs mouillent à Dong ba. On prend là un sampan et l'on traverse la ville établie sur les deux rives du canal. Le parcours est très pittoresque et très animé. Des pagodes avec portiques, encadrées d'ombrages, se succèdent et alternent avec les boutiques des annamites et des chinois.

Une scierie à vapeur, une usine à glace, une fabrique d'eaux gazeuses et un magasin installés par des français, les frères Bogaërt, sont situés à l'entrée du canal.

Des quais ont été construits. Des ponts ont été créés ou rendus praticables aux voitures attelées.

La Légation est sur la rive droite. C'est un grand bâtiment à étage, avec dôme central, d'un aspect imposant. Il est a 700 m. des remparts de la citadelle.

Les casernements des troupes sur la rive droite sont en bordure de la route de Tourane.

Les postes et télégraphes sont à gauche de la Légation.

Si l'on suit la rive gauche du fleuve on longe la citadelle, on passe devant le village de Kim long où sont établis l'évêché, la mission, la Ste Enfance, l'habitation de l'ancien Kinh Luoc du Tonkin, Nguyen Húu Do, et l'on arrive à l'angle nordouest du

canal. Cette pointe est occupée par des pagodes Boudhiques et par le temple de Confucius.

Deux édicules flanquent une tour de style chinois, à 7 étages, en avant de laquelle un péristyle et des escaliers précédés de pilastres conduisent du fleuve à la tour. L'ensemble de ces monuments étagés forme un joli paysage. Des bosquets touffus renfermant des temples se succèdent sur la rive jusqu'à un promontoire très boisé, où l'on aperçoit dans le feuillage les toits ouvragés et dentelés de la pagode élevée par Dong Khanh à sa nourrice. Il faut prendre un sampan pour aller en 6 heures jusqu'au tombeau de Minh Mang et en 8 heures à celui de Gia Long, tous deux sur la rive gauche; mais sur deux bras différents de la rivière.

Pour s'y rendre par la rive droite, on peut aller à cheval de Hué jusqu'à un affluent où l'on prend un sampan qui mène en une demi-heure au débarcadère de Minh Mang. Le sentier passe à travers les nécropoles de Dong Khanh, Tu Duc et Thieû Tri.

On va aussi de Hué directement en sampan aux débarcadères de Tu Duc et de Thieû Tri sur la rive droite.

Les voitures peuvent aller de Hué (rive droite) par le pont de Phu Cam jusqu'au delà de l'Esplanade des sacrifices.

Nous partons à cheval. Nous traversons la rivière de Phu Cam et le marché. Nous laissons à droite les arènes royales abandonnées, où avaient lieu autrefois des combats d'animaux. Près de là on retrouve les traces de l'enceinte d'une très ancienne citadelle des Kiams ou Tsiampois.

A gauche, une montagne en forme de trapèze dont les crêtes sont garnies d'une dentelure de pins sert d'écran naturel au Palais; de là son nom de montagne ou d'écran du roi.

Voici la grande enceinte carrée à 4 portes renfermant des quinconces de pins séculaires. Ils ont été plantés par les membres des familles royales et chaque arbre porte sur une tablette en métal le nom de celui qui l'a planté.

Deux terrains carrées superposées, à balustrades ajourées, entourent une troisième terrasse ronde, au centre de l'esplanade.

C'est l'aire des grands sacrifices.

Sur les quatre côtés s'ouvrent des escaliers orientés selon les quatre points cardinaux.

Lorsqu'au milieu de ces allées de pins, le cortège royal gravit dans la nuit ces escaliers éclairés par des torches, c'est un spec-

tacle imposant. Les mandarins en grand costume rangés sur les marches, les tables d'offrandes, les pavillons, les insignes royaux, les grands brûle-parfums, les orchestres, les gongs et tamtams, les mélopées des maîtres de cérémonies, tout cet appareil donnent à la cérémonie du Nam Giao un caractère solennel et grandiose [1].

Dans une autre partie de l'enceinte s'élèvent plusieurs édifices clos de hautes murailles. C'est là que le roi, les ministres, les princes se retirent pour observer la retraite, le jeûne et l'abstinence qui précèdent l'offrande des grands sacrifices.

Sur la droite, on gravit une colline dont la crête est couronnée de pins. De ce point on jouit d'un splendide panorama, embrassant les vallées d'où émergent les monuments des nécropoles royales, les tombeaux en pyramides, les pylônes enfouis dans la verdure.

On parvient bientôt a la nécropole de Dong Khanh, le dernier roi. La durée du règne (de 14 Septembre 1885 au 28 Janvier 1889) a été trop courte pour achever l'oeuvre à laquelle les souverains président de leur vivant. Ils en sont à la fois les architectes, les régisseurs et les occupants. Par leur ordres et sous leur direction, une armée de plusieurs milliers de travailleurs, coolies, maçons, peintres, charpentiers, forgerons, fondeurs, jardiniers, briquetiers, carriers, sculpteurs, incrusteurs, se rendent sur l'emplacement choisi par le royal constructeur. Pendant de longues années, on approprie les accidents du sol, on dalle des avenues, des cours, des terrasses, on plante des arbres, des bosquets, des jardins; on creuse des bassins, on les alimente d'eau et on assure l'écoulement des eaux de pluie. On dresse des enceintes de murailles, on élève les bâtiments, les portiques, on construit les ponts, on prépare le caveau.

L'ensemble d'une nécropole comprend une entrée monumentale à trois ouvertures cintrées à triple dôme, conduisant à une large cour dallée analogue à l'entrée du palais de Versailles. De chaque côté se dressent en grandeur naturelle les statues des ministres et grands mandarins, les civils d'abord, la règle d'ivoire à la main, comme les anciens sénateurs de Rome; puis les militaires, l'épée au côté; puis les deux chevaux du roi, ses deux éléphants de guerre, taillés d'un seul bloc. Sur leur piédestal, les deux grands dragons dorés à 3 griffes, symbole de la dynastie, gardent la première terrasse. Trois grands escaliers, celui du milieu étant réservé au roi,

[1] Voir l'étude sur „le Culte officiel des annamites", par Ch. Lemire (1893).

mènent à la seconde et à la troisième terrasse. Au milieu s'élève le dôme à étage qui abrite la stèle royale. C'est un monolithe énorme en grès poli qui repose sur un soubassement sculpté. Ces blocs ont 3 mètres de large sur 4 mètres de haut. On les apporte généralement des carrières du Thanh-hoa, c'est à dire de 350 kilomètres; et le travail de sculpture, de gravure et de transport exige plusieurs années. C'est ce qui explique comment le roi défunt Dong Khanh n'a pas encore de stèle, tandis que son père en a une dressée par les soins de son royal fils.

Les européens croient à première vue que ces épitaphes recouvrent la tombe des rois. Il n'en est rien; le tombeau forme une enceinte à part dans la partie la plus reculée de la nécropole, et se reconnaît aux portiques impériaux qui précèdent les portes de bronze toujours fermées, et qui ne s'ouvrent qu'une fois l'an devant le roi seul. C'est la troisième partie de la nécropole. On n'y entre jamais. On n'en voit que la porte.

En 1892, le Gouverneur Général, et le Résident Supérieur M. Brière, furent admis pour la première fois à pénétrer avec le jeune roi Thanh Thai, âgé de 14 ans, de la dynastie des Nguyen, dans l'enceinte où repose son illustre aïeul Gia Long (mort en 1819), et à contempler son tombeau.

Un grand brûle-parfums en bronze à anses et à quatre pieds est placé devant la stèle.

Le dôme de la stèle est naturellement la première partie de la nécropole. La seconde partie est la pagode mortuaire, la *nha-tu*, la chapelle funèbre qui est véritablement l'habitation des mânes du défunt.

Des stores peints et des étoffes jaune et rouge en garnissent les entrées; on y pénètre par 3 portes dorées, ornées de dragons. Une perpétuelle obscurité règne dans l'intérieur et l'on ne s'y dirige qu'à l'aide d'une lumière.

Ce palais se compose de plusieurs salles soutenus par des colonnes, laquées rouge et or comme les boiseries, les chevrons sculptés, les tables etc. Le sol est en carreaux vernissés. Au milieu est suspendu un lustre à cristaux de fabrication européenne, et des lanternes à verres peints. Sur des guéridons devant chaque colonne un cadre de verre abrite une corbeille, soit en émail de Hué, soit en cristal de roche, soit en lames d'or, contenant les fleurs d'or que les peuples tributaires apportaient autrefois comme hommage. Des vases européens en porcelaine décorée avec de fausses fleurs, sont également placés sous globes. Au-dessus de chaque

pilier, dans des cadres dorés, des tableaux chinois à cadre doré représentent les attributs traditionnels annamites: l'épée, le brûle-parfums, l'aiguière à vin de riz, les coffrets, les pinceaux, etc.

Sur les côtés on remarque des vases de bronze très anciens, de formes bizarres et ornés de caractères en saillie.

Au milieu et au fond de la pièce s'ouvrent les portes dorées et ajourées d'un autel laraire. Le lit royal entouré de tentures jaunes se dresse en avant. Au centre de la première travée l'autel ordinaire est garni de brûle-parfums, de vases de fleurs, et de grands chandeliers.

A droite, la table de toilette supporte les aiguières et les bassins; sur des séchoirs les linges sont prêts à servir. Du vestiaire pendent les robes et vêtements royaux, et au-dessous s'alignent les souliers chinois en soie brodée d'or et à grosse semelle de feutre blanc.

Sur la table (phan) à manger, avec les supports des plats, les deux grands vases en porcelaine bleue pour l'eau et le vin, tout est préparé pour un repas.

A gauche sont conservés les ustensiles pour écrire, les cachets en jade, les sceptres, les boîtes incrustées, ou en ivoire à jour, armées de pierreries, ou en argent repoussé ou filigrané, les boîtes à bétel que l'on garnit de chiques toutes préparées et renouvelées. On y a rassemblé les ustensiles qui rappellent l'existence et les fonctions royales. [1]

Dans ces habitations posthumes, au milieu des trésors royaux, à la lueur vacillante d'une pauvre veilleuse, les femmes du défunt et ses anciens serviteurs veillent à perpétuité. De sorte que l'ombre du souverain y retrouve tous les ustensiles à son usage, tout le nécessaire de la vie et son entourage ordinaire, prêt à le servir.

Dans la nécropole de Minh Mang vit une vieille femme de 78 ans qui y est cloîtrée depuis 1840, date de la mort de son auguste époux. Elle aime à recevoir elle-même les visiteurs qui laissent généralement une offrande à ses servantes. Après avoir salué cette veuve royale, les gardiens et gardiennes de la pagode conduisent les étrangers.

Dans les magasins latéraux sont les parasols, les malles royales laquées noir et incrustées de nacre, les paniers à provisions de

[1] Il est à remarquer que dans ce mobilier royal, on ne trouve aucun sabre, aucune épée, aucune arme, bien que ce soit un attribut royal. On se rappelle que le sabre de Gia Long, orné de diamants, fut confié par un officier au général De Courcy et envoyé en France. On aimerait à savoir où l'on a placé cette pièce de grande valeur intrinsèque et surtout historique.

bouche, en laque rouge dorée, les palanquins aux stores jaunes, les tables incrustées, les lanternes peintes, les lances, hallebardes, masses, et autres insignes. Dans le magasin de Minh Mang est un guéridon superbe, présent de Louis XVI au roi Gia Long.

Derrière la grande pagode s'étagent des parterres entourés de balustrades en tuiles ajourées, moulées et vernissées. Tout autour sont placés sur des piédestaux en pierre de grands vases à fleurs de fabrication chinoise et de la famille bleue.

Les portiques qui précèdent et terminent les ponts sur les bassins sont formés de quatre colonnes de bronze, autour desquelles s'enroule le dragon impérial. Elles sont surmontées de fleurs de lotus et rattachées les unes aux autres par des plaques de porcelaine à fleurs peintes et à fond alternativement bleu et jaune.

Les rampes d'escalier figurent des dragons en pierre, la perle dans la gueule, et dont les replis écaillés se déroulent de degré en degré.

La nécropole la plus proche est celle de Dong Khanh. Les femmes guident le visiteur dans la pagode; mais on ne pénètre pas dans le fond qui est sur un soubassement plus élevé. Les ouvertures en sont garnies de verres de couleur.

Dans le compartiment voisin, habitent le jeune fils du roi et ses autres enfants. Un vieux professeur leur apprend les caractères. Le jeune prince portait, quand nous l'avons vu, une robe de brocard damassée rouge et or. Les petits doigts étaient chargés de bijoux. Sa physionomie était tout à fait avenante.

Cette nécropole n'a pas d'enceinte; ses jardins ne sont qu'ébauchés. Les bassins ne sont que des rizières.

Un peu plus loin, on reconnaît le tombeau du père de Dong Khanh aux deux édicules qui le flanquent. Les sujets en relief peints sur les faces représentent des scènes de piété familiale: le fils qui sauve son père de l'attaque du tigre; la fille qui nourrit de son lait son vieux père.

En suivant le sentier qui descend de la colline, on arrive á la porte de la nécropole de Tu Duc, qui règna de 1847 à 1883. Elle est en tuiles ajourées et à clochetons superposés, dont les angles sont garnis de clochettes que le vent fait résonner.

On suit une allée dallée qui longe les bassins, à droite. Une île y répand sa verdure. De vastes escaliers conduisent à la grande pagode d'où l'on domine un coquet paysage. Les toitures en pointe, les portiques, émergent des bosquets. En bas, un petit pavillon

précède l'escalier accédant au bassin, et à gauche, à fleur d'eau, une pittoresque maison de bains borde le lac au fond duquel deux pirogues sont amarrées.

La forme tourmentée des bassins, l'entre-croisement des balustrades et des ponts, les arbustes qui en garnissent le tour et les bosquets qui les surplombent, rendent ce séjour plus attrayant que funèbre.

Dans la pagode, le trésor royal est très curieux. Il y a des jades, des émaux, des ivoires, des cristaux, des objets de grand prix. Tu Duc n'étant mort qu'en juillet 1883 après un règne de 36 ans, sa dernière demeure a été achevée soigneusement. Les laques et les ors sont d'une grande fraîcheur.

Pour visiter la pagode, il est nécessaire de le demander aux gardiens en déclinant ses qualités.

La stèle royale se trouve dressée entre quatre colonnes sous un dôme imposant au milieu d'une terrasse qui est à droite de la pagode et en face du tombeau. Deux grands pylônes ornés de tuiles ouvragées flanquent le monument, qu'entourent des frangipaniers, des litchis, des hibiscus, etc. Des dragons aux vives écailles courent sur les crêtes des toitures ou sont accroupis aux angles, la gueule béante et les yeux menaçants. Leur corps est formé de tessons de porcelaines. En voyant cette profusion inouïe de morceaux de vases dans les décorations, les soubassements, les piliers, les balustrades et jusque sur les crêtes des murs d'enceinte, on se demande combien de millions de tasses chinoises il a fallu rassembler et briser pour faire emploi de tant de morceaux miroitants et cimentés sur toutes les murailles et les toitures!

Dans plusieurs pagodes des nécropoles, on voit encadrées de mauvaises lithographies de fleurs servant à l'étude du dessin et qui détonent au milieu de ces trésors de l'orient.

Dans la même enceinte et sur la gauche du tombeau de Tu Duc s'élèvent en amphithéâtre les bâtiments servant de tombeau à Kien Phu'oc. Ce petit roi était tout jeune lorsqu'il monta sur le trône. Il ne règna que 7 mois. Son intronisation n'ayant pas été ratifiée par le Protectorat, les régents l'empoisonnèrent le 31 Juillet 1884, comme ils avaient fait mourir violemment Duc Du'c et Hiep hoa le 30 Décembre 1883, pour avoir au lendemain de la prise de Hué accordé aux représentants de la France la première audience directe et personelle.

Dans la pagode royale de Kien Phu'oc, les femmes éclairent de la lueur blafarde d'un cierge les jouets, les oiseaux chanteurs

et désormais muets, les cadeaux que le jeune prince avait reçus de la France. Quel contraste entre ce luxe enfantin et cette fin si tragiquement prématurée!

Poursuivant la route à travers les larges avenues de jacquiers, de pins, de cay mu'u, on aperçoit bientôt au-dessus de la cime des arbres le lotus sacré qui couronne les énormes pylônes entourant la stèle de Thieû Tri, fils de Minh Mang (1841 à 1847).

La nécropole est divisée en deux enceintes juxtaposées. Dans l'une la pagode aux portes dorées, dont les escaliers dominent un vaste bassin. Dans l'autre la vaste cour où sont rangés les mandarins de pierre, puis la terrasse au milieu de laquelle s'élève le dôme qui abrite la stèle. Derrière sont les jardins. Puis les portiques s'ouvrant sur les ponts jetés sur les pièces d'eau et au fond l'enceinte du mausolée et au milieu ses portes de bronze cadenassées et verrouillées, entourées de plantations de pins et de superbes bosquets en amphithéâtre.

L'aspect de cette nécropole est plus imposant, et son caractère plus antique revêt une religieuse solennité.

En la quittant, pour suivre le sentier qui longe la rive droite du fleuve on traverse un sombre bois de sapin où s'élève dans l'ombre une plus modeste nécropole. C'est celle du père de Gia Long.

Plus loin, on abandonne les chevaux et un sampan nous conduit sur la rive droite à l'entrée de l'avenue de Minh Mang (1820 à 1840).

Nous pénétrons avec les gardiens dans l'enceinte. La perspective en est admirable, au delà du vaste bassin qui entoure les bâtiments. On le traverse à gauche sur un pont rustique et l'on a devant soi la cour peuplée de mandarins en effigie et l'ensemble des bâtiments qui se succèdent en droite ligne, au milieu des terrasses superposées et bordées de vieux arbres. Ces bâtiments sont séparés par des jardins et des bassins du mausolée royal adossé à la montagne boisée. L'ensemble est harmonieux et grandiose.

Le sampan nous ramène sur la branche principale du fleuve et l'on accoste à l'avenue de Gia Long. Les avenues de Tu Duc et de Thieû Tri sont les seules qui soient munies de débarcadères en pierres et en bois. L'avenue de Minh Mang n'a pas plus de 300 mètres de longueur. Celle de Tu Duc et de Thieû Tri ont 1 kilomètre et celle de Gia Long 2 kilomètres et demi. Celles de Minh Mang et de Gia Long, la dernière surtout, sont très peu praticables en

hiver ou en temps de pluie. En outre, les chemins dallés et les escaliers de marbre sont très glissants et dangereux dans la même saison.

On laisse à droite le modeste mausolée du prince Canh, fils de Gia Long. Ce monument dans sa simplicité rappelle les souvenirs du voyage du jeune prince en France et des espérances que son séjour à Versailles, il y a juste un siècle, avait fait concevoir. Sa fin prématurée, à 22 ans, fut une grande perte pour l'influence française qui devait aller en s'amoindrissant après la mort de Gia Long.

Plus loin, à droite, s'étend la nécropole de la mère de ce souverain.

On entre dans la nécropole du roi par une porte opposée aux façades des bâtiments. Le mausolée et la pagode royale en effet se font vis-à-vis, et c'est vers le tombeau que descendent les grands escaliers, les terrasses, et les jardins, qui en sont séparés par des bassins et des ponts.

Dans la pagode, on ne retrouve plus que le lit de repos du grand roi. Les portes et les architraves sont massives et sculptées en bosse; mais la laque est ternie; les ors ont disparu; aucun objet de prix ne subsiste à l'intérieur. Les bâtiments et leurs alentours sont mal entretenus.

Ce qui donne à cette nécropole un cachet special, c'est la sauvagerie imposante du site, un enchevêtrement de collines boisées, de ravins, de jardins étagés, de bassins profonds, de hauts et rapides escaliers, que relient des dragons de pierre noircis par le temps. On remarque, çà et là, des arbres à pain que les annamites appellent Xa Ké (artocarpus incisafolia). De grands banians, des pins séculaires, des euphorbes aux tiges serpentueuses, des litchis couverts de mousse, une nature abrupte et accidentée, la décrépitude des bâtiments, tout indique que nous reculons dans un passé plus éloigné. Les dynasties ont varié. Les princes du sang ont disparu. Les courtisans sont morts. Les épouses qui veillaient à l'entretien des bâtiments ont rejoint leur royal maître.

Il y a comme un indice d'abandon auquel le jeune roi, en qui revit la dynastie des Nguyen, a déjà pensé à remédier. La mémoire du grand roi auquel l'Annam doit ses citadelles, ses routes, ses monuments, ses grands travaux et une partie de ses grandes institutions, mérite que son mausoleé soit mis a l'abri des injures du temps.

Lorsqu'en mai 1892 le jeune roi Thanh Thai est allé rendre ses hommages avec toute sa cour et en présence des représentants de

la France à son illustre ancêtre, quelles pensées ont dû assaillir son jeune esprit? Tant d'oeuvres grandioses ont été, au milieu des plus grandes difficultés, d'incessantes péripéties, de luttes opiniâtres, accomplies par son prédécesseur, que la tâche doit l'effrayer. Il m'a été donné de le voir (en 1891) assis sur son trône, ses petits pieds reposant sur la tête des dragons dorés. Sa physionomie était grave et soucieuse, intelligente et énergique. Puisse son règne être encore plus long que ceux de Tu Duc et de Ly Nho'n Tong!

L'impression qui ressort de la visite des nécropoles royales est une révélation de la grandeur et de la vitalité du royaume, dans un passé encore bien près de nous. La majesté royale s'y affirme dans le silence funèbre, comme dans la vie. A la cour d'Annam on ne parle qu'à voix basse. Les paroles du roi sont à peine perceptibles. Les ministres errent dans ces vieux palais comme des ombres muettes dans leurs longs vêtements bleus.

Même à la lueur des flambeaux, la lumière y pénètre à peine. Le séjour des rois vivants est moins luxueux et moins agréable que celui des rois défunts.

Chaque nécropole est un Trianon où règne un éternel printemps, et où les bosquets gardent toute l'année leur verdure et leurs fleurs. Voici des monuments pittoresques, au milieu d'une nature luxuriante embellie par l'art.

Dans ses traditions et ses moeurs nationales, comme dans son culte funéraire pour ses souverains, le royaume d'Annam a su honorer et perpétuer leur mémoire d'une façon beaucoup plus solennelle, plus charmante, et plus imposante à la fois, que nous n'avons su le faire pour nos morts les plus illustres. Ce n'est pas la seule leçon de haute philosophie et de grandeur de sentiments que le protégé ait offert au Protecteur.

Hué, le 24 Décembre 1894. CH. LEMIRE.

GEGEVENS BETREFFENDE EENE HANDELSVERBINDING TUSSCHEN INDIË EN CHINA OVER TIBET GEDURENDE DE OUDHEID

DOOR

J. PH. VOGEL.

Bestond er oudtijds een handelsweg tusschen Indië en China over den Himâlaya en oostelijk Tibet? Deze vraag werd door Oscar Peschel [1] in bevestigenden zin beantwoord, en evenzoo door von Richthofen [2]; daarentegen spreekt Kiepert [3] alleen van den bekenden verbindingsweg van China met het Westen door het Tarym-bekken; ook door Wilhelm Götz [4] wordt het bestaan van een tweeden weg over Tibet betwijfeld. Bij zoodanig verschil van meening scheen het mij van belang, samen te vatten, wat door genoemde auteurs aan Chineesche, Indische [5] en Grieksch-Latijnsche bronnen is ontleend aangaande de betrekkingen van Indië met de landen benoorden den Himâlaya en na te gaan, wat hieruit omtrent het bestaan van den bedoelden handelsweg mag worden besloten.

Uit Chineesche bronnen blijkt het bestaan van een handelsweg over Tibet naar Indië niet; wat meer zegt, Tibet was den Chineezen vóór de 9de eeuw na Chr. zoo goed als onbekend. Ook is zeer opmerkelijk, dat het eerste bericht omtrent Indië China over Bactrië bereikte en wel in het jaar 127 v. Chr. [6]. In 139 nl. was door keizer Hsia-woe-ti van de Han-dynastie een generaal, Tshang-

[1] Geschichte der Erdkunde [2], p. 13 vlg.

[2] China I, p. 465 vlg.

[3] Lehrbuch der alten Geographie, p. 44, § 46.

[4] Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels, p. 490 †.

[5] Bij Chineesche namen behield ik de door von Richthofen gegeven spelling; alleen verving ik u door oe; h is dus als Ndl. ch, sh als Ndl. sj, w als Eng. w uit te spreken. Sanskṛt-namen geef ik in de thans meest gevolgde spelling, waarbij ik echter u door oe, v door w vervangen heb. Men leze dus voor c tsj, voor j dzj.

[6] Von Richthofen t. a. p. I, p. 448 vlg. Lassen t. a. p. II, p. 569.

kiën genaamd, als gezant naar Bactrië gezonden, om een bondgenootschap te sluiten tegen het volk der Hioeng-noe, die het Tarym-bekken onveilig maakten en den handel met het Westen bemoeilijkten. Deze Chineesche gezant rapporteert bij zijn terugkomst aan den keizer, dat hij in Ta-hiâ (d. i. Bactrië) bamboesriet uit Kioeng en stoffen uit Shoe had aangetroffen, beide landstreken in zuidwestelijk China en op zijn vraag, vanwaar die goederen kwamen, had men hem geantwoord, dat zij werden ingevoerd uit een land, Shin-toe genaamd, verscheidene duizenden li zuidoostelijk van Ta-hiâ gelegen aan een groote rivier, een land, vlak, verzengend-heet en vochtig, waar de olifant tot den oorlog werd afgericht. Dit land (waarmede niets anders dan Indië kan bedoeld zijn) moest dus, meende Tshang-kiën, van Shoe niet ver verwijderd zijn; wellicht zou het een doortocht voor den handel met het Westen opleveren, waarbij men geen gevaar liep voor de Hioeng-noe of voor den zuidelijker wonenden stam der Kiang, die eveneens den Chineezen vijandig gezind waren. De pogingen echter, die reeds weinige jaren later werden gedaan, om Shin-toe van Zuid-China uit langs vier verschillende wegen te bereiken, mislukten door den tegenstand der tusschen-wonende barbaren. Nochtans zien wij uit het bericht van Tshang-kiën, dat in de 2de eeuw v. Chr. zuid-Chineesche producten Indië bereikten, langs welken weg blijkt niet, maar zeker niet over het Tarym-bekken en Bactrië, aangezien die artikelen juist van Indië in Bactrië werden ingevoerd.

Thans de Indische berichten; uit deze blijkt althans dit met zekerheid, dat het land, onmiddellijk benoorden de westelijke Himâlaya-keten den Indiërs welbekend was, vooral het brongebied van Ganges, Dzjamna, Indus, Setledzj en Brahmapoetra, de streek der heilige meren, die het doel was van talrijke bedevaarten [1]. Het meer Mânasa, verblijfplaats der wilde ganzen gedurende den regentijd, en de berg Kailâsa, de zetel van Çiwa en van Koewera, den god van den rijkdom, worden in de Indische poëzie herhaaldelijk genoemd en geprezen.

Ook Tibets hoofdrivier, de boven-Brahmapoetra of Yaroe-dzangbo was niet alleen den Indiërs, maar door hen ook den Grieken bekend, die haar Bautisos of Bautes noemen, d. w. z. de rivier der Bautai. Dit is de Grieksche benaming, ontleend aan de Indische B h o ṭ a of B h a u ṭ a, voor de Tibetanen, die zich zelf B o d

---

[1] Lassen t. a. p. I, p. 841.

noemen [1]. Dat reeds in een tamelijk vroege periode de Indiërs den Yaroe-dzangbo bij name gekend hebben, meen ik te mogen aannemen op grond van een plaats uit het 6de boek van het Mahâbhârata [2], waar als de zeven hoofdrivieren der wereld, die uit de hemelsche Gangâ zijn ontstaan, genoemd worden: Waswokasârânalinî, Pâwanî, Saraswatî, Jambôe-nadî, Çîtâ, Gangâ en Sindhoe. Lassen vermoedt, dat met de eerstgenoemde dezer rivieren den Yaroe-dzangbo wordt bedoeld, daar zij oostelijk van den Kailâsa heet te stroomen. Het komt mij echter aannemelijker voor, dat wij in de Jamboê-nadî d. i. de Jamboê rivier den Yaroe-dzangbo hebben te zien, daar volgens een plaats uit het 2de boek van het Mahâbhârata de Jamboê-nadî gezegd wordt, om den berg Meroe naar de Oettarakoeroe te stroomen en dit is juist een Indische benaming voor de bewoners van oostelijk Tibet, welke wij in Grieksche bronnen in den vorm Otthorokorrhai terugvinden [3]. Bovendien wordt in het Indische epos herhaaldelijk gesproken van jâmboênada ter aanduiding van een bepaald soort goud, „van de Jamboê-nadî afkomstig", ook van goud in 't algemeen; dit wijst er op, dat wij met een werkelijk-bestaande, niet met een fictieve rivier te doen hebben, zooals Lassen meende [4].

Wat nu de handelsbetrekkingen aangaat, die tusschen Indië, Tibet en China bestonden, hiervoor is zeer belangrijk een plaats in het 2de boek van het Mahâbhârata [5], waar verhaald wordt, hoe aan koning Yoedhishṭhira, den oudste der Pâṇḍawa's, eergeschenken worden aangeboden door verschillende noordelijke volken, waar-

[1] Lassen t. a. p. I, p. 441. Kiepert t. a. p. p. 46. v. Richthofen t. a. p I, p. 487. De moeilijkheid, die tot veel misverstand aanleiding gaf, dat met den Bautisos elders de Hwang-ho wordt aangeduid, is door v. Richthofen (t. a. p. I, p. 490 vlg.) op voortreffelijke wijze verklaard.

[2] Lassen t. a. p. I, p. 843 vlgg.

[3] Over de Oettarakoeroe vgl. Lassen. Zschr. f. d. Kunde des Morgenl. Bd. II, p. 62 vlgg., waar o. a. wordt opgemerkt, dat de ideale voorstelling, die bij de Indiërs omtrent de Oettarakoeroe (d. i. de noordelijke Koeroe) bestond, door de Romeinen werd overgedragen op de Seriërs.

[4] Lassen t. a. p. brengt Jamboê-nadî in verband met Jamboe-dwîpa d. i. het jamboe-eiland, één der zeven eilanden, waaruit volgens Indische voorstelling de wereld bestaat, bij de Boeddhisten Indië. De Jamboê-nadî is volgens Mah. VI, 277 ontstaan uit het sap van een reusachtigen, op den berg Meroe staanden jamboe-boom (Eugenia Jambolana Lam.). Dit sprookje bewijst niets tegen de realiteit van de Jamboê-nadî en laat zich gereedelijk verklaren uit de zucht tot etymologiseeren, den Indiër eigen. Ook Böhtlingk noemt m. i. ten onrechte in het Petersb. Wb. de Jamboê-nadî een mythische rivier.

[5] Vgl. Lassen t. a. p. I, p. 321 [1]) en 848 vlgg.

onder allereerst worden genoemd de Çaka's, de Toekhâra's en de Kaṅka's. Zij nu deze mededeeling al niet als historische waarheid op te vatten, toch blijkt er uit, dat genoemde volken en hunne producten den Indiërs niet onbekend waren. De Çaka's (Gr. Sákai) en Toekhâra's zijn de bewoners van Toerân en Sogdiana, die nauwelijks voor den invoer van Chineesche producten in aanmerking komen; de Kaṅka's echter, hier van bizonder belang, zijn een volksstam in oostelijk Tibet, dien wij in Chineesche berichten onder den naam Kiang terugvinden [1]. Zien wij nu, welke geschenken door deze volken aan Yoedhishṭhira worden gebracht, dan vinden wij daaronder, gelijk Lassen opmerkt, juist die producten, welke door Plinius [2] als Serische worden genoemd nl. huiden, ijzer en zijden stoffen. Dat hier bepaald het laatste, zoo typisch-Chineesche product wordt bedoeld, bewijst het gebezigde Sanskṛt-woord kîṭa-ja d. i. „uit wormen ontstaan." Als Tibetaansch voortbrengsel kunnen de schapevellen worden aangemerkt, die eveneens onder de geschenken worden genoemd. Iets verder wordt nog van andere noordelijke stammen gesproken, de Khaça's, Pârada's, Koelinda's, Taṅgana's en Parataṅgana's, die den Indischen vorst goud, câmara's en honing aanbieden. Het hier genoemde goud heet pipîlika d. w. z. mierengoud, omdat het volgens de sage in een noordelijke woestijn door mieren werd opgegraven, een verhaal, dat ook aan Herodotus bekend was, die zegt, dat deze mieren kleiner dan honden en grooter dan vossen waren, terwijl latere Grieksche berichtgevers verhalen, dat de huiden dezer dieren, die zij zelve in Indië hadden gezien, op die van den panter geleken. Uit deze berichten blijkt voldoende, dat hier geen mieren kunnen bedoeld zijn; zeer aannemelijk is Lassen's onderstelling, dat deze zoogenaamde mieren niets anders waren dan een soort gevlekte marmotten, die op de hoogvlakte van Tibet voorkomen en wier leefwijze in hoofdzaak overeenkomt met die der „goudgravende mieren."

In de tweede plaats wordt gesproken van „zwarte, fraaie câmara's en andere witte, de maan in glans gelijkend;" de câmara, welke behoort tot de insignia der Indische râjâ's, is de als vliegenwaaier gebruikte staart van den Tibetaanschen yâk (Bos grunniens, Skr. camara), welk dier echter niet uitsluitend

[1] Zoo o. a. in het boven-besproken rapport van Tshang-kien. Vgl. Lassen t. a. p. I, p. 851 en von Richthofen t. a. p. I, p. 466.

[2] Hist. Nat. XXXIV, 41.

op het hoogland van Tibet voorkomt, maar ook in alle daarmede samenhangende hooggebergten en voor korten tijd nog in het boven-Setledzj-dal [1].

Uit deze berichten mogen wij dus besluiten, dat reeds in den tijd, toen het Indische epos tot stand kwam, de Indiërs met het land benoorden den Himâlaya bekend waren en zoowel Tibetaansche als Chineesche producten vandaar naar Indië werden ingevoerd.

Beschouwen wij ten slotte de berichten uit klassieke bron. In de eerste plaats Plinius [2], die zijn kennis van Indië ontleende aan de mededeelingen van een Indisch gezant, Rachias genaamd, omstreeks 50 n. Chr. door een Singhaleesch vorst aan keizer Claudius gezonden. Deze Rachias deelde o. a. aan Plinius mede dat zijn vader in het land benoorden den Emodus (Himâlaya) handel had gedreven, welken hij beschrijft als een zeer primitieven ruilhandel.

Uitvoeriger berichten geeft de Periplus maris erythraei; in dit voor de handelsgeschiedenis zoo uiterst belangrijke geschrift, dat tusschen 80 en 90 na Chr. moet zijn outstaan, wordt gesproken van *Θῖναι*, de Chineesche hoofdstad, *„ἀφ ἧς τό τε ἔριον καὶ τὸ νῆμα καὶ τὸ ὀθόνιον τὸ Σηρικὸν εἰς τὰ Βαρύγαζα διὰ Βάκτρων πεζῇ φέρεται καὶ εἰς τὴν Λιμυρικὴν πάλιν διὰ τοῦ Γάγγου ποταμοῦ"* [3].

Hier is dus sprake van twee wegen van China naar Indië, den éénen over Bactrië (dus den gewonen weg door het Tarym-bekken) naar Barygaza, de bekende Indische stapelplaats aan den mond der Narmadâ (Narbada), den anderen langs den Ganges naar Limyrica, de Malabârsche kuststreek met de havenstad Muziris [4]. Het lijdt m. i. geen twijfel, of deze laatstgenoemde weg liep over den Himâlaya; immers werd ook hier een weg bedoeld, die over den Pandzjâb Indië bereikte, dan zouden de goederen langs den Indus naar Limyrica zijn vervoerd en niet den zooveel langeren weg langs den Ganges [5].

Ten slotte vermeld ik nog een bericht van den grooten geograaf

---

[1] Brehm's Tierleben III, p. 254.

[2] Hist. Nat. VI, 24, waarover Lassen t. a. p. III, p. 60 vlg. en p. 85.

[3] Periplus § 64, waarover Lassen t. a. p. I, p. 321 en von Richthofen t. a. p. I, p. 506 vlg. Volgens Kiepert (t. a. p. p. 44) zou met Thîn een stad aan den beneden Hwang-ho bedoeld zijn, wellicht Lo-yang, tijdelijke residentie der Han.

[4] Kiepert t. a. p. p. 40 vlg.

[5] Von Richthofen neemt hier een weg over Assam aan, maar hoe kan die langs den Ganges naar Limyrica voeren?

der Oudheid, Claudius Ptolemaeus (± 140 n. Chr.), die, sprekend van *Σῆρα μητρόπολις*, de hoofdstad der Seriërs, mededeelt: „*ὅτι οὐ μόνον ἐπὶ τὴν Βακτριανὴν ἐντεῦθέν ἐστιν ὁδὸς διὰ Λιθίνου Πύργου, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὴν Ἰνδικὴν διὰ Παλιμβόθρων*" [1]. Hier wordt dus uitdrukkelijk vermeld de plaats, waar de tweede handelsweg Indië bereikte; het is Pâṭalipoetra, het Grieksche *Παλί(μ)βοθρα*, aan de vereeniging van Ganges en Çoṇâ gelegen, niet ver van het tegenwoordige Patna. Immers evenals *Λίθινος Πύργος* „de steenen burcht" een localiteit is, die gezocht moet worden op de grens van Serica en Bactrië [2], zoo hebben wij in *Παλίμβοθρα*, zoo niet de grensplaats, dan toch de eerste Indische stad te zien, die door dien handelsweg werd aangedaan.

Waar nu deze weg den Himâlaya overschreed, is bezwaarlijk uit te maken; veel waarschijnlijkheid heeft de meening van Peschel [3], dat hij leidde langs de Koçî, wier twee bronrivieren, op het noordelijk plateau ontstaan, door het gebergte breken, om nog vóór zij de vlakte bereiken, één rivier te vormen, die zich beneden Pâṭalipoetra met den Ganges vereenigt. Langs beide bronarmen voert een weg naar Tibet; die langs den westelijken arm, in zijn bovenloop Bhoṭîyâ (d. i. Tibetaansche) Koçî geheeten, heeft zelfs aan legers een overtocht verschaft [4]. Het verder beloop, aan de overzijde van den Himâlaya, zal volgens von Richthofen vermoedelijk geweest zijn langs het dal van den Ki-tshoe, waaraan thans Lâssa ligt, langs het Sterrenmeer (Hsing-soe-hai) en het Khoekhoe-nor [5].

Het is vreemd, dat Peschel, waar hij, wellicht met al te groote zekerheid, het beloop van den Tibetaanschen handelsweg beschrijft, nl. van Palimbothra langs de Koçî, door Oost-Nepâl, over het gebied van den Bhoṭa-stam der Besatai, over den Himâlaya en den Bautisos, zich beroept op § 65 van den Periplus, waar echter van geen handelsweg sprake is en alleen verhaald wordt, hoe van het volk der Sesatai het door de Romeinen gezochte reukwerk mâlabathrum (Skr. t a m â l a - p a t t r a d. i. tamâla-blad) verkregen wordt. Men zou geneigd zijn aan een vergissing te denken, daar

[1] Geogr. I, cap. 17. Kiepert t. a. p. p. 44, § 45 [3]) en von Richthofen t. a. p. I, p. 489 zien in Sera metropolis de hoofdstad der Han: Tshang-ngan-foe, tegenwoordig Hsi-ngan-foe.

[2] Von Richthofen t. a. p. I, p. 498.

[3] Gesch. der Erdk. [2] p. 13.

[4] Lassen t. a. p. I, p. 59.

[5] Von Richthofen t. a. p. I, p. 166.

in de vorige paragraaf wel van een handelsweg sprake is (vgl. boven), indien niet juist de vermelding der Besatai bewees, dat niets anders dan § 65 kan bedoeld zijn.

Dat de Sesatai van den Periplus inderdaad dezelfden zijn als de Besadai van Ptolemaeus, wordt op grond van de bijna gelijkluidende beschrijving van hun uiterlijk in beide bronnen algemeen aangenomen. Hun eigenlijke naam was Tiladai; Besadai schijnt een bijnaam te zijn, die hun door de Indiërs gegeven werd en welke door Lassen wordt verklaard uit Skr. waishâda, dat „träge und trübselig" zou beteekenen [1]. Zij worden beschreven als klein van gestalte, breed van gezicht, dik van haar, plat van neus; op grond hiervan ziet Lassen in hen één van die Bhoṭa-stammen, die den zuidkant van den Himâlaya bewoonden, evenals de in de Indische litteratuur vaak genoemde Kirâta's. Deze laatsten hadden en hebben nog tegenwoordig hun woonplaats in Oost-Nepâl aan de Koçî en in deze zelfde streek, meent Lassen, moeten ook de Tiladai geplaatst worden. Hiervoor spreekt ook de omstandigheid, dat, terwijl de Besadai (alias Tiladai) in den Periplus worden genoemd als het mâlabathrum-verschaffende volk, Ptolemaeus van Kirradia spreekt als het land, waar het beste mâlabathrum groeit [2]. Echter dient opgemerkt, dat Ptolemaeus Kirradia niet in den Himâlaya plaatst, maar op de N.W. kust van Achter-Indië, wat Lassen hieruit wil verklaren, dat de naam Kirâta door Ptolemaeus ten onrechte op een ander volk zou zijn overgedragen. Ook de Periplus plaatst de Kirâta's aan zee, maar bewesten de Ganges-monding. Inderdaad is het begrijpelijk, dat de Grieksche berichtgevers omtrent de woonplaats van een barbaarschen stam aan de grenzen der terra cognita geen juiste voorstelling hadden, maar ook Indische berichten spreken van de Kirâta's als een aan zee wonend volk, zoodat wellicht eerder is aan te nemen, dat hun gebied

[1] Lassen t. a. p. III, p. 154 vlg. Echter dient hierbij opgemerkt, dat waishâda in het Petersb. Wb. niet wordt opgegeven. En ook al mocht het bestaan van genoemd woord als wṛddhi-afleiding van wishâda worden aangenomen, dan nog zou daaraan niet de door Lassen gegeven beteekenis mogen worden toegekend. Volgens de meening van prof. Kern hebben wij in de Besadai veeleer den stam der Wasâti's te zien.

[2] Het schijnt mij zelfs waarschijnlijk, dat het woord Tiladai niets anders is dan Skr. kirâta, dat in Mâgadhî-dialect kilâda zou luiden en inderdaad in den vorm kilâta voorkomt (Çat. Brâhm. I, 1, 4, 14). Over de Kirâta's en hun woonplaatsen werd uitvoerig gehandeld door Lassen in het Zschr. f. d. Kunde des Morgenl. Bd. II, p. 35 vlgg.

oorspronkelijk zich veel verder zuidelijk, ja tot aan de Bengaalsche golf uitstrekte, vanwaar zij door de Ariërs naar het noordelijk gebergte werden teruggedrongen. Waar Kirradia genoemd wordt als het land, dat het beste mâlabathrum oplevert, zal zeker eerder aan een streek in den Himâlaya te denken zijn, daar de tamâla (Cinnamomum tamala) uitsluitend in dat gebergte voorkomt [1]. Wat echter de kwestie nog ingewikkelder maakt, is het feit, waarop dr. M. Greshoff mij welwillend opmerkzaam maakte, dat het nl. onzeker is, of inderdaad Cinnamomum tamala de plant is, die het mâlabathrum opleverde. Door Dymock [2] wordt dit althans beslist ontkend, daar volgens hem het betel- of sirihblad (Piper s. Chavica betli) zou bedoeld zijn. De beschrijving bij Plinius is deels op Cinnamomum tamala, deels op Piper betli van toepassing. Echter verdient opmerking, dat Plinius bepaaldelijk spreekt van een boom, een kwalificatie, die op Piper betli al zeer weinig past. Bovendien is het woord mâlabathrum toch ongetwijfeld aan Skr. tamâla-pattra ontleend (ik vermoed, dat de Grieken het als Pluralis en ta als lidwoord hebben opgevat): met tamâla nu kunnen twee boomen bedoeld zijn: Garcinia Xanthochymus (Xanthochymus pictorius) of Cinnamomum tamala (Laurus cassia), maar nooit Piper betli. Ten slotte schijnt het volgende mij zeer tegen het betelblad te pleiten, wat ik ontleen aan dr. L. Lewin's geschrift: "Ueber Areca, Chavica Betli und das Betelkauen (p. 57): "Nach Europa gebracht, verliert das Blatt jede Würze. Ich vermochte z. B. nach Empfang einer directen Sendung indischer Betelblätter in diesen keine Spur von angenehmer oder unangenehmer Schärfe beim Kauen und auch kein Aroma mehr wahrzunehmen." Is dit zoo, hoe kan dan met het welriekende mâlabathrum der Romeinen het betelblad bedoeld zijn?

Wordt nu door hen, die het bestaan van een handelsweg van Indië naar China over den Himâlaya en oostelijk Tibet in de Oudheid ontkennen, gewezen op de onbekendheid der Chineezen met Tibet en de mislukte pogingen, onder keizer Hsia-woe-ti gedaan, om Indië langs dien weg te bereiken, op de toch altijd

[1] Volgens Sir J. D. Hooker. The Flora of British India p. 128 groeit C. t. in den „tropical and subtropical Himalaya from near the Indus to Bhotân.", evenzoo Dymock, Pharmacographia indica III, p. 208.

[2] Pharm. indica III, p. 184.

vage kennis, die de Indiërs van het land benoorden den Himâlaya bezaten, op de moeilijkheid van het terrein en de vijandigheid der Tibetaansche stammen [1], terwijl aan den anderen kant inheemsche berichten op handelsbetrekkingen met Tibet en door Tibet met China wijzen en twee Grieksche berichtgevers, onafhankelijk van elkaar [2], het bestaan van een handelsweg van China's hoofdstad naar het Ganges-dal verzekeren, dan kan deze schijnbare tegenspraak slechts worden opgeheven, door met von Richthofen een handel aan te nemen, die niet direct tusschen Indiërs en Chineezen, maar die door bemiddeling van tusschen-wonende volken werd gedreven, waarbij wij in de eerste plaats te denken hebben aan de daareven genoemde Bhoṭa-stammen, die het zuidelijk deel van den Himâlaya bewoonden. Van dezen toch mogen wij aannemen, dat zij met hunne noordelijke stamverwanten in nauwe verbinding stonden en dat ook de Indiërs met hen handel dreven, moge o. a. blijken uit een vers in het Pañcatantra (I, 17), dat in de vertaling van H. G. van der Waals luidt:

„Vol of niet gevuld de maat,
Oude klanten steeds bedriegen
En omtrent den koopprijs liegen
Geldt als recht bij den Kiraat [3].”

[1] Ook de Periplus (§ 64) zegt: „εἰς δὲ τὴν Θῖνα ταύτην οὐκ ἔστιν εὐχερῶς ἀπελθεῖν. σπανίως γὰρ ἀπ' αὐτῆς τινὲς οὐ πολλοὶ ἔρχονται."

[2] Dat de Periplus hier niet Ptolemaeus' bron is geweest, meen ik op grond hiervan, dat de eerste van de stad Thin, de tweede van Sera metropolis spreekt, te mogen aannemen.

[3] De Prâkṛt-vorm Kirâṭa heeft volgens het Petersb. Wb. uitsluitend de bet. „Kaufmann."

BIJDRAGEN TOT DE SPRAAKKUNST VAN HET OUDJAVAANSCH [1]

DOOR

Prof. Dr. H. KERN.

Aanwijzende voornaamwoorden en lidwoorden.

De meest gebruikelijke aanwijzende voornaamwoorden zijn ikă, die, dat; iki en ike, deze, dit; iku en iko, die daar, dat, gindsch. Het eerste komt in 't gebruik het meest overeen met het Latijnsche is, ea, id, doch soms ook met ille; iku en iko laten zich overal vertalen met het Lat. iste (ista, istud); dus met minachtende bijbeteekenis iku çatru-nta „iste inimicus vester" (BY. 413); tan yogya ulah-teku, ongepast is dat gedrag van u (Âdip. 11, a); in 't algemeen wijst het op iets wat op een afstand staat of gedacht wordt te staan van den spreker en dicht bij den aangesprokene. In de hedendaagsche taal is de beteekenis eenigszins verschoven, doch het duidt in allen gevalle nooit „deze, dit" aan [2]. Iko schijnt een bijvorm van iku te wezen, bijv. Sutasoma 116, a; het is dus in 't algemeen = Lat. iste. Iki en ike zijn gelijkwaardig en vereischen geen nadere toelichting.

Bovenstaande vormen zijn de zelfstandige; worden die voornaamwoorden bijvoegelijk gebruikt, dan moeten ze — behalve in een later te vermelden geval — met het lidwoord ng verbonden worden; daardoor ontstaan de vormen ikăng, iking, ikeng, ikung, ikong. Dus is ikâ sang Râmabhadra, dat is Râmabhadra; ikă râkṣasa, die (dat) is een demon, maar ikăng râkṣasa, die demon; iki wwang, deze (dit) is een mensch, maar iking wwang, deze mensch; zoo ook ikung, enz. Alleen wanneer het door ika, enz. voorafgegane substantief

[1] Vervolg van D. XLIX, 654.

[2] Zonderling mag het heeten dat van dit passim voorkomende iku in 't Wdb. van v. d. Tuuk voorbeelden uit het Oudjavaansch geheel ontbreken.

door een volgenden genitief nader bepaald wordt, blijft het lidwoord achterwege; bijv. ikânak-ta, dat kind van u; iki kudungku, dit paard van mij; meer hierover bij de behandeling van 't lidwoord ang, ng. In een zin als kaharĕp-teku, istud quod vis, is itu 't nader bepaalde, dus zelfstandig.

Niet verschillend van ikă is ikăna, bijvoegelijk ikănang [1]. Bij beide, ikăng en ikănang is dikwijls de aanwijzende kracht zóó gering, dat ze geheel als bepalend lidwoord dienst doen; bijv. ikăng alas is nu eens met „dat woud”, dan weêr met „het woud” te vertalen. Voorbeelden van dit gebruik levert bijna elke bladzijde. Voorts is op te merken dat ikang, ikanang, als lidwoord, menigmaal te vertalen zijn met ons bezittelijk voornaamwoord; bijv. ikanang pratâpa, zijn heldhaftigheid. Een overblijfsel van dit gebruik, is het Nieuwjav. ingkang, wanneer het als Krama Inggil in briefstijl en anderszins dienst doet. Op zich zelve is ikang, ikanang geen bezittelijk vnw. en in bedoeld geval als bepalend lidwoord op te vatten. In 't Latijn en Sanskrit wordt een substantief in een afhankelijken naamval zelfs zonder lidwoord gebruikt, waar onze taal een bez. vnw. vereischt; bijv. pater amat filium, de vader bemint zijnen zoon.

Wanneer het substantief, zonder van een volgenden genitief gevolgd te zijn, op andere wijze nader bepaald wordt, hetzij door een voorgevoegd si of sang, of een volgenden locatief, is de toevoeging van 't lidwoord ng overbodig; bijv. ikana si Tâṭakâ, die Tâṭakâ (Râm. 2, 26); ikana alas i Lintakan KO. I, 1.

De uitzonderingen op den gegeven regel ten opzichte van 't al of niet toevoegen van 't lidwoord zijn zeldzaam en daarenboven hier en daar verdacht.

De genitief van bovenvermelde woorden luidt nikă, niki, nike, enz.; ook wel ikă, iki, enz. vooral achter een op n uitgaand woord; de locatief en datief rikă, irikă, zeldzaam ika; riki, iriki, enz. Bijvoegelijk nikang, niking, enz. Bijv. inaka nikang bhuwana kabeh (Râm. 1, 2); ratwa nikanâng Ayodhyâpura (3, 2), doch volgens den regel: sawet nikana satya sang prabhu (2, 9), uit hoofde van het door den vorst gegeven woord; lara niking priyawiraha, het hartzeer van deze van haar geliefde gescheidene hier (d. i. van mij hier die van

[1] Als 't substantief nader bepaald is, natuurlijk zonder artikel; ikana wuwus sang K.

den geliefde gescheiden ben); rikăng alas, in het bosch; rikeng alas, in dit bosch.

Ten opzichte van de wijze waarop 't Oudjavaansch het zelfstandig aanw. voornaamwoord onderscheidt van 't bijvoegelijke, staat het niet alleen. In talen van anderen stam treft men dezelfde constructie aan. Zoo beteekent in 't Grieksch οὗτος ἀνήρ, dit is een man, maar „deze man" heet οὗτος ὁ ἀνήρ. Evenzoo in 't Magyaarsch: ez ember, dit is een man, ez az ember, deze man. Onder de Indonesische talen volgt het Tagalog nagenoeg denzelfden regel; bijv. ito ang hatol-ko, dat is mijn raad; daarentegen itong tawo-ng ito, die mensch. Het verschil bestaat slechts daarin, dat in het Tagalog 't voornw. herhaald wordt.

Tot versterking van de aanwijzende kracht, voegt men aan ika, iki enz. de lettergreep ĕn [1]: ikahĕn, ikihĕn. Zoo ook in 't Sundaneesch etaön, ituön [2]. In 't Nieuwjav. beantwoordt aan ikahĕn enz. wel niet vormelijk, maar toch in beteekenis het toevoegsel e, in kahe, kiye, kuwe. Dat ĕn ook bij een pers. vnw. kan voorkomen, blijkt uit het Oostjav. kowĕn, waarvoor elders kowe in gebruik is. Dit zelfde ĕn is m. i. ook vervat in 't pers. vnw. akĕn, Tagal. akin, Bis. akon, ik; waaruit volgt dat de eigenlijke, onversterkte stam van 't vnw. is ak, dat in een of anderen vorm nog in verscheiden Indonesische talen te herkennen is [3]. Ook u in aku moet dus een toevoegsel zijn, al behoeft het niet noodzakelijk een oud synoniem van ĕn te wezen.

De toevoeging van een of anderen klank met aanwijzende kracht is een gewoon verschijnsel ook in talen van andere familie. Zoo is Skr. twam ontwijfelbaar een samenvoeging van tu en am, blijkens Grieksch σύ, Lat. tu, Litausch tu; Skr. ayam is ontstaan uit ai + am, vgl. Lat. i-s; Skr. id-am uit id + am; vgl. Lat. id, Engelsch it, Hoogduitsch es. Dat akĕn inderdaad uit ak en een aanhechtsel ĕn bestaat, wordt zijdelings bewezen door den vorm sanghulunĕn, ik, als versterking van sanghulun [4]. Een gelijkwaardig toevoegsel is i in Bulusch iyai, itii, deze, dit; Iloko itai, die, dat; itoi, gene; Bentenansch itui.

[1] Gespeld hĕn, daar 't Oudjav. schrift geen teeken bezit voor den zelfstandigen klinker ĕ.

[2] Het door v. d. Tuuk K. B. Wdb. I, 18 met ĕn gelijkgestelde Bataksche on is een zelfstaand woordje, doch kan niettemin één zijn met ĕn.

[3] Vgl. de vormen ter vergelijking aangetogen bij de behandeling van 't pers. vnw. 1 ps.

[4] Aangehaald bij v. d. Tuuk l. c.

Wanneer men de reeks ika, iki, iku enz. in 't Javaansch, Oud en Nieuw, vergelijkt met de gelijksoortige woorden der verwante talen, dan kan het niemand ontgaan, dat de k in die woorden recht karakteristiek is, omdat tegenover die k in de verwante talen een t staat. Zoo beantwoordt aan ika Pampanga ita, Iloko ita; vgl. ook Sund. eta. Tegenover Jav. iku staat Mal. Sund., Bulusch, Pakewasch, Seasch itu, Tagal. ito, Bis. idto, Iloko itoi, Bentenansch itui, itue, Mak. antu. Met iki is te vergelijken Pampanga iti, Malagasi ity, Bulusch, Seasch, Danosch itii. Al deze woorden zijn samengestelde vormen en bevatten gemeenschappelijk met de Javaansche een bestanddeel i. De eenvoudige stammen komen voor, wat het Nieuwjav. betreft, in kahe, kiye, kuwe; elders in Dayaksch tä, die, dat; samengesteld djetä; Iloko ta, samengesteld ita, ita-i; tu in Bugin. tu, Bentenansch tu-i naast itu-i; Iloko to-i, naast ito-i; ti in 't Ilokosch lidwoord ti naast iti.

Onwillekeurig rijst de vraag of wij in de k-vormen van 't Javaansch voorbeelden hebben van een klankovergang die in enkele verwante talen, zooals 't Hawaisch regelmatig, in andere, zooals 't Mafoorsch, dikwijls voorkomt, nl. dat t in k verandert. Edoch in 't Javaansch bestaat die regel niet; daarenboven is het niet alleen een t, die zich als tegenhanger van Jav. k voordoet, maar ook andere klanken, als n, in Maleisch, Bikol, Pampanga, Sangir ini, deze, dit; ook dji, waaruit Dayaksch dje, Iloko di (uit dji), Tagal. di in ya-ri, Ibanag dje in yujje en yajje. Verder is op te merken, dat de k in verscheiden talen der stille Zuidzee een gewoon demonstratief partikel is; bijv. Anaitom ki, hier; ko, daar; iningki, deze, dit; inaigo, die, dat; bijzonder merkwaardig is het fèit dat op Araga ke en te als gelijkwaardig naast elkaar in zwang zijn; dus keko of teto, die (op geringen afstand); keki, deze, dit [1]. Uit dit alles mag men de gevolgtrekking maken dat reeds de grondtaal zoowel ka, ki, ku als ta, ti, tu als demonstratieven bezat.

In zeer veel talen, misschien wel in alle, bestaat in meerdere of mindere mate de neiging om de voornaamwoorden te verbreeden door samenkoppeling van aanwijzende partikels of reeds bestaande woorden. Duidelijk is dit bijv. zichtbaar in onze taal, in woorden als degene, dewelke, iets minder duidelijk in deze, dit; in

[1] Meer voorbeelden bij Codrington, Melan. Lang. 105; vlg. 434.

't Latijn in hi-c, hi-cce, is-te; in 't Fransch in celui; in 't Italiaansch in questo, enz. Niet anders is het in de M. P. talen. Oorspronkelijk werd er stellig onderscheid in 't gebruik gemaakt tusschen de langere, meer nadrukkelijke vormen en de kortere, zwakkere, doch op den langen duur plegen zelfs de versterkte vormen hun kracht te verliezen. Vandaar dat een Oudjav. ikana in 't spraakgebruik onmerkbaar van ika verschilt, en zelfs de rol van lidwoord vervult, hoewel na op zich zelf, vooral als voegwoord, nog eene bepaalde beteekenis heeft [1].

Versterkte vormen zijn atika, die zelfde, dat zelfde; atiki, deze zelfde, dit zelfde, die meestal bijwoordelijk gebruikt worden; bijv. atika, op datzelfde oogenblik, Skr. tatkṣaṇam, Sutas. 28, a; atiki, in dit geval, nu, Bij. 159. In dezelfde beteekenis vindt men ateki, Sutas. 30, b, waardoor de meening van v. d. Tuuk, dat atika, atiki samengesteld zijn uit ata en ika, iki eenigszins aan waarschijnlijkheid wint [2]. Niet verschillend in beteekenis zijn matika, matiki.

Als verkorte vormen hiervan zijn misschien te beschouwen tikă, tiki, tiku, bijvoegelijk: tikăng, tiking, tikung, die alleen in den nomin. en accus. voorkomen en in beteekenis van ikă, iki alleen verschillen door meer nadruk; dus z. v. a. ons „díe, dát” met klem. Ook tiko, = Lat. iste, heb ik aangetroffen: dhik hâhâ ḍah tiko manah-ta, foei, ach, bah, dié gezindheid van u, Hariw. 36, b. Voorts is te vermelden tikăna, bijv. tikanang manonton, de toeschouwers, Râm. 2, 59.

Atika en atiki worden in de Balineesche tusschenregelige vertolking weergegeven met punika en puniki, worden dus beschouwd als hoogere, deftiger vormen. Een voorbeeld van punika in de oude taal levert KO. 16, 1: mangke ta punikang karâman ri Parung, terwijl de var. l. 19, 1 heeft panikang, welke laatste te vergelijken is met Madur. paneka, en Jav. mĕnika; vgl. ook Jav. pĕniki. Het bestanddeel pun zullen wij later wederom aantreffen bij de persoonlijke lidwoorden als deftiger vorm van si, juist gelijk in de nieuwere taal; bij de vragende voornaamwoorden in punapi. Ook als alleenstaand aanw.

---

[1] Met ika-na is te vergelijken Bulusch a-na, die, dat. Tegenover na staat eenerzijds ni, ne, om aan te duiden wat dichtbij is; zoo in Mal. enz. i-ni, Mak. an-ne, Njav. ke-ne, mrene; anderzijds nu in Bug., Bul. tanu; no in Jav. kono.

[2] KB. Wdb onder ata.

vnw., of wil men pers. vnw. komt het voor; bijv. Âdip. 83: sarwwâstra ni pun, alle wapenen van die of van hen; het wordt daar gebezigd van vorsten, maar niet met achting, zoodat pun slechts middelmatig beleefd klinkt. Dit is niet in strijd met bovenstaand punika of panika in een vorstelijke verordening gericht tot de magistraten van Parung.

Ditzelfde pun is vervat in 't dichterlijke Nieuwjav. punang, samengesteld uit pun en 't lidwoord ang, in waarde = ingkang.

Het is moeielijk vooralsnog een bevredigend antwoord te geven op de vraag of er, en zoo ja, welk verband er bestaat eenerzijds tusschen dit pun en 't bekende pu, mpu, Nieuwjav. ĕmpu, Bulusch ĕmpung, baas, meester, heer; anderzijds tusschen pun en pwa, pwan, of oud-Boegineesch powi, die of deze. Vergelijkt men 't Bataksche ompu, dat o. a. grootvader, grootmoeder, beteekent, dan herkent men licht in pu, mpu hetzelfde woord, met gering verschil in uitspraak, als Tag., Bis. apo, Ibanag afu, Bul., Pakĕw. opo, Saleier opu, Letisch opu, enz., die deels grootvader, grootmoeder, deels kleinkind (Ibanag dan afut), deels heer (Tagal. po) beteekenen [1], deels alle drie beteekenissen in zich vereenigen. Opmerkelijk is het dat bij de Bataks de vocatief ompung „door oudere menschen tegen zeer jonge gebezigd.” wordt [2], vrijwel zooals wij „baasje” gebruiken. In onze oudere taal is baas niet enkel „meester, huisbaas”, maar ook „vriend”; basinne, „bazin, en vriendin”, terwijl in 't Oudhoogduitsch basa een woord is voor „tante”, in 't Nieuwhoogduitsch zoowel voor „nicht”, als voor „tante”, dus optredende als verwantschapswoord juist als ĕmpu, upu enz.

Aangezien in alle talen de kern der woorden, waarmede verwanten worden aangesproken het karakter draagt van een natuurklank, en aangezien de voornaamwoorden zich blijkbaar ook uit uitroepen ontwikkeld hebben, is er niets ongerijmds in, wanneer men aanneemt dat de eenvoudigste verwantschapswoorden, die tevens dienen als achting aanduidende betitelingen van verschillenden graad, ten slotte uit denzelfden wortel spruiten als de voornaamwoorden, die iemand of iets aanwijzen, volgens den meerderen of minderen afstand.

---

[1] Po = pu, acht ik ook vervat in Sund. powe. We is Oudjav. we, daglicht, dag; Singkansch Formosaansch wagi, dag. Feitelijk komt po op hetzelfde neer als sanghyang, zoodat po + we letterlijk = sanghyangwe, de daggod, de zon is, Nieuwjav. singenge, srĕngenge.

[2] Bataksch Ned. Wdb. van v. d. Tuuk p. 31.

Het heeft niets bevreemdends dat Oudjav. pungkulun, vermoedelijk uit pu + genitiefteeken n + kulun beteekent „Mijn Heer" (Âdip.), waarmede het Nieuwjav. pu-kulun, te vergelijken is. Doch Oudjav. pukulun wordt ook gebezigd in den zin van „dienaar, (ik, wij)"; bijv. i ḍuh pukulun hyang kaki, Kosmog. en Smarad. 19, b. Daarentegen is pwa-kulun en pwangkulun wederom „Meester" of „Meesteres;" Âdip. 145; Râm. 15, 42; Kosmog. 16, a; 21, a; 35, a; doch ook pwangkulun, ik, wij, Âdip. 146. Hoe deze schijnbare tegenstrijdigheid te verklaren? Vermoedelijk op de volgende wijze. Pu, onpu, opu, enz. is een benaming zoowel voor grootouders (a) als voor kleinkinderen (b). De afstand van a tot b is evenver, natuurlijk, als van b tot a. Pu, enz. is dus een afstandaanduider: de afstand is grooter dan bijv. van ka, kaka, en van pa, bapa, welk laatste trouwens evenzeer door 't kind tot den vader, als door dezen tot het kind gezegd wordt [1]. Bij uitbreiding is het z. v. a. „geëerde," bijv. kaka pu Tilottamâ! Bhoma. K. p. 46; 71. Dit gebruik komt vrijwel overeen met dat van pun in 't Sundan., bijv. pun akang, hoewel het spraakgebruik dit beperkt tot „uw oudere broeder," d. i. „ik, uw oudere broeder;" in den 3den p. bijv. pun bapana, zijn vader. Hieruit schijnt men 't besluit te mogen trekken, dat pu en pun niet wezenlijk verschillen. Een zeer naverwante vorm nu van pu schijnt te zijn pwa, dat meestal als bijwoord in den zin van „daar ginds, toen," en als voegwoord in dien van „echter, voorts," nauwkeuriger Latijn autem, Skr. tu voorkomt, doch meermalen ook als aanw. vnw. kan opgevat worden; bijv. ko pwa By. 472, zou in de nieuwere taal heeten [illegible]; 16, 697: paḍa pwa hrû, die pijlen gelijkelijk. Dit pwa vindt men terug in Tagal. datapoua, echter. Naast pwa staat pwan = Skr. tu, Lat. autem, steeds voegwoordelijk. Neemt men aan dat pwa slechts eene varieteit van pun is, dan zal Oudjav. pwang, die, dat, bijv. in pwang rudhirârṇṇawa, die zee van bloed, ook als bijvorm van Nieuwjav. punang mogen beschouwd worden.

Het Bugin. powi bevat po, pu en het deiktische i, dat wij o. a. ook in Bul. itii, iyai, Benten. tui, itui, Iloko toi, toi hebben aangetroffen. Opmerkelijk is het dat ook de vnw. stam tu de beteekenis van „vorst, hoofd, meester" kan hebben; blijkens

---

[1] Evenzoo Skr. tâta, vaderlief, en kindlief.

[2] Voor meer bijzonderheden zie Coolsma onder poen.

Fidji tu-ranga, opperhoofd; ra-tu, heer; tui, koning; Samoa tui, voornaam hoofd; Fidji tuaka, oudere broeder; vgl. hiermede Sund. pun akang; Atjehsch tu, vader (beschaafd); Tagal. tuai, opperhoofd; Jav. ra-tu, enz. Het Maleische tun, titel van den Bandahara, schijnt tot tu in dezelfde verhouding te staan als pun tot pu.

Het bovenstaande geeft slechts in hoofdtrekken aan, in welke richting het onderzoek aangaande de onderlinge verhouding der verwantschapstitels en voornaamwoorden zich moet bewegen. Als eerste proef — want voor zoover ik weet, heeft dit onderwerp nooit een punt van onderzoek uitgemaakt — is het betoog begrijpelijkerwijze zeer onvolledig en gebrekkig, doch dit was geen reden om het geheel achterwege te houden.

Alvorens van pwa af te stappen, wil ik nog opmerken, dat eene afleiding daarvan is kapwa, gelijkelijk, evenzoo, insgelijks. Het is een synoniem van paḍa. Kapwa bestaat ook in het Tagal. kapowa, gelijke, bijv. kapowa-mo tauo, uw evenmensch. Het is gevormd met behulp van 't voorvoegsel ka, dat in waarde overeenkomt met Latijnsch cum (con), en Nederl. ge, mede. Deze functie van ka is zeer gewoon in het Tagolog; dus kababayan, dorpsgenoot; kasama, gezel, genoot; katulong, medehelper.

Behalve de vele reeds behandelde aanw. voornaamwoorden is nog te vermelden ta, bijvoegelijk tang, dat in beteekenis van ikă, ikăng, ook als lidwoord, niet verschilt, behalve dat het ietwat deftiger is. Ta wordt gebruikt juist onder dezelfde omstandigheden als ikă; dus 1, zelfstandig; 2, waar 't volgende substantief nader bepaald wordt of een titel is. Dus 1, ta hetu, dat is (de) oorzaak; 2, ta mahârâja, de Koning; doch ook wel met ng: tangpuhawang, met bijvorm tampuhawang; dit laatste kan verklaard worden als ta + mpu (= pu) doch ook zóó, dat m door assimilatie uit ng ontstaan is. In 't algemeen vindt men titels even vaak met als zonder voorafgaand lidwoord gebruikt [1]. Voorbeelden van tang zijn: inayat nira tang sudhanwa (in 't Hollandsch z. v. a. zijn schoone boog); tang agni, het vuur, de Vuurgod; tang bhuwana, de aarde. Op

[1] Tampuhawang, tang puhawang, ook puhawang, en in Nieuwjav. ḍapuhawang is de scheepsgezaghebber, Nachoda, tevens opperkoopman, Skr. sârthawâha. Hawang is identisch met Singkansch Formos. awang, schip.

ta als persoonlijk lidw. bijv. ta Suprabhâ, komen we later terug.

Als lidwoord kan tang aan den zelfstandigen vorm van een aanw. vnw. worden toegevoegd om dit bijvoegelijk te maken. Bijv. cala ron ikana tang kayu, de bladeren der boomen bewogen zich, Râm. 6, 734; ri laku nikana tang wwil, bij den tocht der Reuzen, 420; irika tang pakṣa kâlih, aan de beide partijen, KO. 19, 1.

Met ta komt overeen Bul. ta, Day. tä, Iloko ta; samengestelde vormen zijn Iloko ita, deta, Pampanga ita, Sund. eta, Day. djetä. Evenals Oudjav. ta doet Day. tä dikwijls dienst als bep. lidwoord. Ta, tang komt, op zich zelf staande, alleen voor in nomin. en accusatief, in tegenstelling tot het Pampanga spraakgebruik, dat een genit. neta en datief keta (d. i. ka + ita) en kanita heeft. Daarentegen onderscheidt het Iloko den genit. en dat. niet van den nominatief.

Zeer gebruikelijk is de verbinding van ta met een voorafgaand ya, waardoor de uitdruk eene terugwijzende beteekenis krijgt, overeenkomende met het gebruik van 't Lat. relatief, ofschoon wij in onze taal niet altoos in dezelfde gevallen een relatief gebruiken; bijv. ya-ta magawe pĕtĕng, hetgeen duisternis veroorzaakte (of: en dat (juist) veroorzaakte duisternis); BY. 258; zoo ook 336; 344; ya-ta pinapag Marutsuta, d. i. welken (of: en hen) trok de Zoon des Winds te gemoet; 272; zoo ook 294; 329. Hiermede komt overeen Day. djetä (= idjä tä) welke, dezelfde, en die; en Jav. [illegible] In veel gevallen zal men ya-ta in onze taal kunnen weergeven door „die, dat" met een sterker rijzend accent uit te spreken, of met een relatief voegwoord; een voorbeeld van 't eerste levert BY. 289: sarwwasañjatawiçeṣa yatâstra nira, allerlei uitstekende wapens, dát waren zijne wapenen; van het tweede: yata mehakĕn strîngku, dewijl hij (of: die immers) mijne vrouw uitgehuwelijkt heeft, Âdip. 20, a. Het bijwoordelijk gebruik van ya-ta, gelijk trouwens van alle aanw. voornaamwoorden, ook in de hedendaagsche taal, is zóó gewoon, dat de uitdrukking thans alleen bijwoordelijk gebezigd wordt in den zin van „daarop, en toen." Niet alleen vóór ta, maar ook vóór ika, ikana, iki, iku, heeft ya eene beteekenis die men gevoegelijk met het Engelsche very zou kunnen weêrgeven; yeka, that very; yeki, this very — (persoon of zaak).

Het eigenlijke, meest gewone bepalend lidwoord is ang, ng.

Beide vormen zijn nagenoeg evenveel in gebruik, doch na klinkers alleen ng; bijv. ang abhiṣeka; ng asĕp; kinon ng-anak minggata, de zoon (Hollandsch: zijn zoon) werd gelast weg te gaan; doch regelmatig ning, ing, ring; ikang, iking, ikung, ikeng, enz. Het bepalend lidwoord in het Tagal. is eveneens ang; de vorm ng is uitsluitend in gebruik na voornaamwoorden, bijv. ito-ng tawo ito, die mensch; ang iyo-ng ama of ang ama-mo, dijn vader [1]. De genitief is nang, uit nyang, zoodat hier de vollere vorm gebleven is. Een Oudjav. nyång, bijv. Råm. 8,89 unggwanyång Apsarî kan nya + ang zijn.

Het lidwoord blijft achterwege wanneer het substantief op andere wijze voldoende bepaald is; bijv. anak-mu, uw kind; umah-nya, zijn huis. In dit geval dus volkomen als in 't Hollandsch. Andere voorbeelden zijn: lara ning anak, des (d. i. zijn) zoons leed; de ni sĕnö hyang Arkka, door den glans der zon. Ook in dit geval komt ons ouder spraakgebruik met het Oudjav. overeen; immers ook wij zeggen nog „Jans boek," niet „Jans het boek;" „der keerlen god," niet „der keerlen de god" [2].

Als algemeenen regel dan kan men stellen, dat in 't Oudjav. 't bep. lidwoord vereischt wordt, waar ook wij het bezigen. De afwijkingen zijn luttel en bepalen zich tot het volgende.

Vooreerst is het Oudjav. vrijer dan onze taal in 't al of niet gebruiken van 't bepalend lidwoord vóór eigennamen van plaatsen; men vindt nu eens bijv. riy Ayodhyå, dan weer ring Ayodhyå. De reden hiervan zal wel zijn, dat plaatsnamen oorspronkelijk appellatieven zijn; vandaar dat ook in de Europeesche talen, voor zoover ze een lidwoord bezitten, dit bij menigen plaatsnaam in zwang is gebleven; bijv. den Haag, den Helder, 't Gooi; la Valette; la Coruña, enz. enz. Voorts is 't lidwoord niet noodzakelijk vóór titels: dus kan narendra evengoed „de Vorst" heeten als „sang narendra"; ook als genitief. Nu zeggen ook wij „Koning Willem", „Admiraal de Ruyter", wanneer achter den titel de naam vermeld wordt. Intusschen is de uitlating van 't lidwoord ons toch niet geheel vreemd; bijv. „Professor zegt";

[1] In verbindingen als salanta-ng tawo, een behoeftig mensch, is ng geen bepalend lidwoord, maar een relatief; het wordt dan ook na een medeklinker vervangen door na (vgl. Bataksch na); magaling na tawo, een goed mensch

[2] De verzwijging van 't lidw. in overeenkomstige gevallen is zóó natuurlijk, dat men ze in allerlei talen terugvindt; o. a. in 't Oudiersch; bijv. leth in tigi (de helft van 't huis) la Connachta, ocus in leth aile, (de andere helft) la Ulto.

„Dominé heeft mooi gepreekt.” Het is bekend hoe in tal van bijwoordelijke uitdrukkingen onze taal 't lidwoord of vast weglaat of willekeurig bezigt; bijv. „de aarde”, maar „op aarde”, hoewel steeds „in den hemel”; „te land”, maar „ter zee”; „te midden” en „in 't midden”; „in gemoede, te harte” en „in 't hart.” Evenzoo in 't Oudjavaansch: „i tĕngah” naast ing tĕngah, te midden, in 't midden; i tĕngĕn, rechts; i sor en ing sor, beneden, onder; ri of i hati en ring of ing hati, te harte, in 't hart; en dgl.

Eene andere afwijking, en van meer belang is het, dat waar 't hedendaagsche Javaansch de benaming van eenig voorwerp hetwelk gezegd wordt ergens te zijn, met het possessief aanhechtsel van den 3den ps. verbindt [1] en waar wij het bepalend lidwoord niet gebruiken, het Oudjavaansch dit wel doet. Bijv. volgens het tegenwoordig spraakgebruik zegt de Javaan [illegible] in dat bosch zijn tijgers, doch oudtijds heette dat ang macan. Bijv. tatan hana'ng bhaya rikang patapan, er is in 't geheel geen gevaar in (of: voor) de kluizenarij; Râm. 2, 25; honyâng gulma latâ, daar waren struiken en slingerplanten. BY. 663.

Eindelijk wordt, in afwijking van onze gewoonte, het bepalend lidwoord gebruikt waar de spreker of schrijver een bepaald voorwerp, dat echter nog niet genoemd is, voor den geest heeft; bijv. tĕmu ng âçrama dibya „men vond een schoone kluizenarij”, waarop volgt patapan sang Çarabhangga, de kluizenarij (namelijk) van Çarabhangga; Râm. 4, 9 [2].

Een bijzonder soort van lidwoorden zijn sa, meer gewoon sang; ḍang; si; pun; waarbij te voegen ta. Men zou ze persoonlijke voegwoorden kunnen noemen, al wordt met deze benaming 't eigenaardige dezer woordjes niet volledig uitgedrukt. Sang is eigenlijk de bijvoegelijke vorm van sa, als bestaande uit sa + lidwoord ng, doch vóór een eigennaam kan 't lidwoord weggelaten worden; van daar dat men mag zeggen sa Duryyodhana BY. 140; sa Pulomâ Âdip. 19. Verreweg 't meest gewone is sang. Dit is 't hooge lidwoord bij uitnemendheid, en staat vóór namen

---

[1] Zie Roorda Jav. Gramm. § 488, en vgl. Poensen Gramm. § 143, 4.

[2] Dit eigenaardig, doch zeer verklaarbaar spraakgebruik, is niet tot het Oudjav. beperkt; men vindt het ook in 't Oudiersch; bijv. Nirbo cian in irnaidiu di, con accai in fer n-ingalair dia dochum, letterlijk „den zieken man”, doch naar ons spraakgebruik „een zieken man.”

van aanzienlijke personen of die men als zoodanig wil eeren; vóór de titels of andere praedicatieve bepalingen van zulke personen: vóór de benaming van vorstelijke dieren. Het is, in één woord in de hooge taal, wat si is in de lagere. Dus: sang Janârddana; sang Dropadî; sang prabhu; sang nâtha; sang âryya Widura; sang kaka; Nakula lawan sang antĕn (d. i met Deszelfs jongeren broeder); sang tuhu sâdhu, de waarachtige vrome; sira sang gumantya, Hij, de moetende opvolgen (d. i. die moest opvolgen); sang brâhmaṇa; sang dwirada, de olifant (nl. van den vorst).

Sang wordt ook als genitief gebruikt, zonder voorzetsel; bijv. ghâra sang narendra, de gemalinnen des konings, Râm. 1, 17; hungkâra sang brâhmaṇa, 't gebrom der brahmanen, BY. 54. Betrekkelijk zelden neemt het ni of i vóór zich; als gelijkwaardig met den genitief sang kan men echter beschouwen nirang; bijv. wanwa nirang dhîmân KO. 23, 22; alsook nira sang.

Ḍang bevat ḍa, de oudere uitspraak van 't Jav., Malag., Fidji, enz. ra, dat deel uitmaakt van ratu, ḍatu, Mal. datuq, Bat. datu, Fidji ratu, Tagal. dato, enz. In 't Oudjav. staat het als pers. lidw. vóór den titel of naam van hoogeerwaarde personen, als priesters, brahmanen, leeraars. Bijv. ḍang âcâryya, de (geestelijke) leeraar; Âdip. 11, a; Râm. 1, 5; ḍang hyang, ib. Zeer dikwijls wordt het gevolgd door hyang, wat men zou kunnen vertolken met „de hoogeerwaarde;" bijv. ḍang hyang Droṇa Bij. 179; 185; 312; 326; aan Droṇa, als brahmaan kwam die titel toe; zoo ook ḍang hyang Kṛpa 103; ḍang hyang purohita, de hoogeerwaarde purohita; ḍang hyang, de hoogeerwaarden, d. i. de priesters (Çiwaïetische en Buddhistische) BK. 164. In 't Nieuwjav. heeft men zoowel ḍahyang, ḍaheng, rahyang, dus zonder lidw. ng, als ḍanghyang, en verbasterd ḍanyang, gewoonlijk in den zin van „beschermgeest van een oord, veld, huis."

Een ander vereerend pers. lidw. is ta; bijv. ta Suprabhâ AW. 143 en 307, waar de Balin. vertolking het met sang weêrgeeft, en 296, waar de Balinees ni heeft. Dat dit ta in waarde weinig verschilt van ḍa en dikwijls als volkomen synoniem te beschouwen is, blijkt in 't Jav. zelve, want voor Oudjav. ta puhawang, ta mpuhawang, tang puhawang, komt in de nieuwere taal voor ḍa-puhawang. Met ta-mpu komt overeen Dayaksch tĕmpo, heer, en Malag. tompo. Een verder bewijs

dat ta, verzwakt soms tot t, voor ḍa in plaats kan komen, is, dat Oudjav., râma, vader, reṇa, moeder, rari, jongere broeder, in schier alle Polynesische en Melanische talen tama, of tamâ (uit tamang), tinâ (voor tinang), tazi, enz. luiden. Het Singkansch Formosaansch heeft, overeenkomende met het Jav. ra, gewestelijk za (gespeld sa): rama, rena.

Si staat vóór de namen van personen die geen titel of rang bezitten. Het behoort tot de gemeenzame taal, en zal dientengevolge minachtend klinken waar het op personen die wegens hun stand op eene beleefde behandeling aanspraak hebben, wordt toegepast. Anderzijds gaat gemeenzaamheid van zelf licht over in vertrouwelijkheid, zelfs innigheid, en zoo kan si eene vleiende beteekenis krijgen, een hypokoristikon worden. Vleiwoordjes nu vallen in alle talen samen met de verkleinwoorden. Als middel om verkleining uit te drukken, kan si ook vóór namen van plaatsen of dingen staan, hetzij met bijbegrip van nederigheid, of minachting, of zonder. Bij diernamen drukt het verschillende schakeeringen van algemeene bekendheid, beruchtheid, of kleinheid en liefheid uit, 't laatste bij vogels, vooral kleinere; 't eerste bij grootere en gehate dieren, zooals de tijger. Kortom, het spraakgebruik van si in de oudere taal verschilt niet wezenlijk van dat in 't hedendaagsche Javaansch.

Het gebruik van si vóór eigennamen en persoonlijke voornaamwoorden is in de Indonesische talen zeer verbreid; sommige vervangen het door i. Ook in de meeste Melanesische talen en 't Malagasi is i het pers. lidwoord; vgl. Codrington, Melan. Lang. p. 108—110. Als genitief van si dient in 't Bis., Ibanag, Tagalog, Oudjav. ni; dus Tag. si Pedro, is Pieter, nominatief, ni Pedro, van Pieter. In 't Oudjav. moet men een genitief als ni kokila, van den koekoek, ook als gen. van si kokila opvatten, want ware dit niet het geval, dan zou het gewone lidwoord niet mogen ontbreken. Doch men kan ook zeggen ni si; bijv. dushṭakarmma ni si Pâṇḍusuta, de euveldaad van den (met minachting) Pâṇḍuzoon, BY. 384. Beleefder dan si is pun, bijv. hulu nira pun Priyambadâ Hariw. 38, a; pun Kaca, Âdip. 64.

Si duidt oorspronkelijk eene eenheid, dus ook een enkeling aan. Dit blijkt o. a. uit si-lih, elkander, Duitsch: einander; uit siki, één persoon; pitung siki, de zevenen. Wordt het vóór een persoonsnaam geplaatst, dan krijgt het de beteekenis van „een

zekere, een quidam." Duidt men iemand aan als "zekere Jan," dan merkt de hoorder dat bedoelde persoon noch aanzienlijk, noch beroemd is. In 't Latijnsche "quidam" ligt zulks ook opgesloten. Doch het Grieksche τις, dat toch evenzeer "iemand" beteekent, geeft juist het tegendeel te kennen, namelijk het tegendeel van een nobody; bijv. ηὔχεις τις εἶναι is "gij pochtet iemand van beteekenis te wezen." Voor deze opvatting van "iemand" nu bezigt het Oudjavaansch sa, waarin logisch hetzelfde begrip van "één, eenheid" ligt, maar dat zich door verschil van klinker van si onderscheidt; de kleur des klinkers a wordt klaarblijkelijk als edeler beschouwd dan die der i, en sa staat tot si in dezelfde verhouding als Grieksch τις, en Latijnsch aliquis tot Lat. quidam. Hoe "een zekere" een pers. lidwoord kan worden, is licht te verklaren, als men zich herinnert wat hierboven omtrent ng is opgemerkt in gevallen waar onze taal geen bepalend lidw. en 't Nieuwjav. het possessief aanhechtsel vertoont. Hoe gering de overgang is, blijkt ook uit de zeer gewone Duitsche uitdrukking "ein bestimmter Baum", dat bij slot van rekening op hetzelfde neêrkomt als "een zekere boom."

Eene algemeene opmerking, die op alle lidwoorden en als zoodanig optredende aanw. voornaamwoorden van toepassing is, moge hier eene plaats vinden. Wanneer het lidwoord of als zoodanig optredend vrw. gevolgd wordt, niet door een substantief of pers. vnw., maar door een woord of zinsnede welke den vorm hebben van een praedicaat, dan nadert de functie van het lidwoord die van een betrekkelijk vnw. Bijv. mâtangga pirang puluh ikâng mâtya, hoeveel tientallen der olifanten zijn het die zullen omkomen! BY. 136; anghing Yudhiṣṭhirekang inawe; slechts Yudhiṣṭhira was het die gewenkt werd; ib. 162. In 't hedendaagsch Javaansch zou men ook in beide gevallen kang gebruiken en dit als betr. vnw. beschouwen. Andere voorbeelden zijn: sang maweh kûng lulut, de minnepijn veroorzakende, z. v. a. die minnepijn veroorzaakt, BY. 52; sira sang gumantya, hij, de zullende opvolgen, z. v. a. hij die zou opvolgen, 346, si utsâha ri patya ring çatru, z. v. a. de persoon die tracht zijnen vijand te dooden. Ofschoon men hierbij in 't oog heeft te houden dat de praedicatiefvormen in 't Oudjav. niet geheel met onze werkwoordsvormen in den modus finitus overeenkomen, maar met onze deelwoorden, en in al de aangehaalde

voorbeelden in 't Grieksch bijv., beter nog dan in onze taal, het lidwoord mèt volgend tegenwoordig of aorist-deelwoord van pas zou wezen, blijkt toch de nauwe verwantschap tusschen bepalend lidw. en betrekkelijk vnw. onmiskenbaar. Begrijpelijkerwijs is dan ook in het Tagal. ng zoowel bijv. lidw., gelijk in ito-ng tawo ito, die mensch, als betr. vnw., gelijk in salanta-ng tawo, een ongelukkig mensch; in 't laatste geval wordt ng dan ook na een op een medeklinker uitgaand woord vervangen door na, bijv. magaling na tawo, een goed mensch. Ook in 't Oudjav. komt, hoezeer zeldzaam, na als betr. vnw. of bijv. lidw. voor; bijv. umajarakĕna bhakti rasika na tĕka, om over te brengen de betuiging van onderdanigheid van hem die aangekomen was (of: van den aangekomene) Râm. 15, 6; eenvoudig lidwoord in nâri, de (Holl. zijn) jongere zuster, 23, 24 waar ang, ng niet in de maat zou passen. Men vgl. behalve het Tagal. na ook Bat. na, en gewestelijk Maleisch nan.

Over 't bijwoordelijk gebruik der aanw. voornaamwoorden zal hier niet uitgeweid worden, dewijl dit beter bij de behandeling der bijwoorden van plaats en tijd kan geschieden.

Behalve de hierboven vermelde aanw. voornaamwoorden en lidwoorden, zijn er zeker nog andere die aan onze waarneming ontsnapt zijn. Toch is het aantal, in de voorafgaande bladzijden behandeld, zóó groot, dat wij, om het overzicht gemakkelijker te maken, hieronder eene tabel laten volgen van de behandelde woorden. De eerste kolommen geven de zelfstandige, de tweede de bijvoegelijke vormen. De aanduiding der wisselende quantiteit blijft hier achterwege.

ika . . .	ikang	atika	
ikahĕn		matika	
iki . . .	iking	atiki	
ikihĕn		matiki	
ike . . .	ikeng	ta . . .	tang
iku . . .	ikung	pwa . . .	pwang
iko . . .	ikong	pun . . .	pung (?)
ikana . . .	ikanang		ang, ng
tika . . .	tikang	sa . . .	sang
tiki . . .	tiking	si	
tiku . . .	tikung	(ḍa) . . .	ḍang
tiko . . .	(tikong)	na	

HET TIJDPERK VAN GODSDIENSTOVERGANG (1400—1600) IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL.

DOOR

G. P. ROUFFAER.

1e Bijdrage: **Wanneer is Madjapahit gevallen?**

Uitgenoodigd door prof. Van der Lith om een artikeltje van een pagina te schrijven over Madjapahit, bestemd voor de Encyclopaedie van N. I., 17e aflevering, en met name daarbij verzocht de gissing — al even vermeld in de 15e afl. dier Encycl., dl. II, p. 325, 2e kol. — waarschijnlijk te maken dat M. eerst in ± 1518 gevallen zou zijn en niet in ± 1488 zooals men tot nog toe uiterlijk stelde, heeft schrijver dezes weldra bij het opstellen bemerkt dat een goede argumentatie onmogelijk was binnen zoo beknopte ruimte. Terwijl ik daarom dit stuk eerst ter beschikking stelde van prof. Van der Lith om daaruit een kort overzicht naar eigen goeddunken te excerpeeren, hoop ik in de Bijdragen de ruimere plaats te mogen vinden voor het geheele betoog. En daar mijne studiën al geruimen tijd geconcentreerd waren op die nog vrij duistere periode van ons Indië waarin de Islam gekomen is, veld heeft gewonnen, en ten slotte getriomfeerd heeft, wilde ik deze tegenwoordige geschiedkundige bijdrage als de eerste van meerdere volgende aanbieden; zoo zullen b.v. het eerst na deze ter spraak komen het Mohammedaansch-worden van West-Java in 1526; een hoogstbelangrijk Portugeesch rapport van 6 Jan. 1514; en de geschiedenis van de opkomst en het overwicht van Malaka, dat middelpunt weleer van Mohammedaansche propaganda in de jaren ± 1400—1511. —

Dank zij dat merkwaardige Middel-Javaansche geschrift, de Pararaton, voortreffelijk uitgegeven, met vertaling en naschriften op elk hoofdstuk, door Dr. Brandes (Verh. Bat. Gen. XLIX, 1e Stuk, 1896), kan

er tegenwoordig heel wat meer van Madjapahit worden gezegd tot den jare 1400 Çaka = 1478, dan b. v. bij Veth in diens Java, 2^en^ druk, ed. Snelleman en Niermeyer, I, 1896, p. 58—71 te lezen staat.

Naar aanleiding van die gegevens zou de geschiedenis van M. tusschen de jaren ± 1278 en 1478 A. D. ongeveer aldus beknopt kunnen worden samengevat:

Vrij veilig gaat men door de stichting van M. op een woesten grond in 't Soerabaja'sche, Trik genaamd, te stellen op 1200 Çaka = 1278 A. D. Zij had toch plaats nà 1275 A. D., toen het rijk Koeṭaradja = Toemapěl = Singasari ten val werd gebracht door het rijk Daha = Kěḍiri (+ Madioen?), de laatste vorst van Toemapěl, Kěrtanagara, gedood werd, en Daha een nieuwen kortstondigen bloei begon onder vorst Djaja Katong (1276—1293). En toen in 1293 de Mongolen naar Java kwamen, uitgezonden door den beroemden veroveraar Koeblai Khan (Marco Polo's vriend), om een beleediging te wreken vóór 1275 door Kěrtanagara van Toemapěl aan Chineesche gezanten aangedaan, was M. reeds een plaats die naam had. [1]

De val van Toemapěl leidde tot de stichting van Madjapahit; de val van het in Toemapěl's plaats getreden rijk Daha werd de grootheid van Madjapahit. Raden Widjaja, achterkleinzoon van den stichter van Toemapěl, Ken Angrok, en schoonzoon van Kěrtanagara, bevorderde listiglijk de overweldiging van Daha door de Chineezen, om dezen daarna in den rug te vallen, tot snellen terugtocht te dwingen en zoo zelf in 1294 oppervorst te worden van (Oost-) Java. En

---

[1] De oorkonde van Djaha in het Sidaardja'sche, met het zoogenaamde jaartal 762 Çaka = 840 A. D., vermeldende „Madjhapahit" aan het eind, is onecht, zie Brandes, Pararaton, p. 94—99. Eerst nà 1278, en waarschijnlijk eerst na 1400, is deze falsificatie, deze Pseudo-Isidorische decretaal van M., opgesteld. Vervallen doen dus in Veth, Java 2^en^ druk, I, 1896, p. 47—48 en 59—60; alsmede dat wat daar uit deze oorkonde wordt overgenomen, als gegeven van 840 A. D., op p. 41, 44 (dit verkeerdelijk op rekening gezet der in 1373 vernieuwde oorkonde van 782 Çaka = 860 A. D.!), en 102.

Wat Kěrtanagara zelven betreft, zoo vernamen we uit de hier in Holland pas ontvangen (2 Dec.) afl. 2 der Notulen Bat. Gen. 1898, hoe aan Dr. Brandes gebleken was dat deze laatste vorst van Toemapěl niet geregeerd heeft van 1272—1275, zooals door hem in de Pararaton p. 63—66 het meest waarschijnlijk werd geacht, maar dat Kěrtanagara reeds in 1264 — hetzelfde jaar vanwaar Koeblai Khan zijn eigen regeering officieel dateerde, vermeesteraar van China als hij was —, of iets daarvóór, zijn vader Ranggawoeni = Wisjnoewarddhana op den troon verving; welke laatste na zijn aftreden eerst in 1272 stierf. Zie Not. Bat. Gen. 1898, p. 78—80 en 88.

nu begint een volle eeuw bijna (1294—1389) van stijgende grootheid, waardoor M. werd tot het legendaire M. van nog heden ten dage. De vorsten dezer periode zijn:

1. Raden Widjaja = (als koning) Çri Kërtaradjasa = vulgo Bra Widjaja I . . . 1294—1295
2. R. W.'s zoon bij een Maleische sëlir, Djajanagara . . . . 1295—1328
3. R. W.'s dochter bij vorst Kërtanagara's dochter, Bhreng Kahoeripan = Djajawisjnoewarddhani; treedt af, ... 1328—1351 (?)
4. Hayam Woeroek, de beroemde; de groote veroveraar; ook Radjasanagara en na zijn dood Sang Hyang wëkas ing Soeka geheeten, zoon van de afgetreden vorstin Djajawisjnoewarddhani. Heeft als patih (mangkoeboemi, mantjanagara) den even beroemden Gadjah Mada, die dat is van 1346—1368. Met hem, ook nog na diens dood, begint en voltooit Hayam Woeroek de befaamde uitbreiding van M.'s politieke macht over de heele „noesantara" (wel = archipel), met het Maleische schiereiland incluis. Mpoe Tantoelar, de dichter van de Ardjoenawidjaja en de Soetasoma, verheerlijkt hem. Prapantja voltooit in 1287 Çaka = 1365 A. D., op zijn (en Gadjah Mada's) heldendaden, het lofdicht Nâgarakërtâgama. [1] Van Aroe op Sumatra; en Pahang, met Toemasik (zeker toch = Oedjoeng Tanah = Singapoera) op Malaka; en Tandjoeng poera (wel = Matan op Zuidwest-Borneo); tot Ceram, de Goram-eil., en Dompo op Soembawa, in het Oosten; erkennen

[1] Zie over dit lofdicht, zijn naam, zijn ouderdom, zijn maker, de korte mededeelingen van Brandes in Not. Bat. Gen. 1898, p. 88. Zeker mag ik hier aan toevoegen, dat daarvan Dr. Brandes een uitgave voorbereidt in den geest van die der Pararaton. Allen die belang stellen in de geschiedenis der Javaansche Middeleeuwen, zien zeker met de grootste verwachting deze uitgave tegemoet. Er komt o. a. een heele lijst in voor van die streken in den Indischen Archipel, welke Hayam Woeroek aan zich ondergeschikt maakte! De meening van V. d. Broek (Encycl. v. N. I., II, p. 122, 2e kol., en p. 124 noot 1), dat die politieke expansie van M. maar een vertelseltje is, kan dan ook als onjuist worden voorbijgegaan.

M.'s opperheerschappij. Gezwegen van Bali, dat al sinds ± 1340 Java gehoorzaamde: van Mĕnangkabau, waar, hoogst waarschijnlijk, de Toemapĕl'sche krijgstocht tegen »Malajoe« (de Pamalajoe) van 1275—1293 vruchteloos heengericht was, doch welks vorst, Aditya Warman, in 1343 de vorstin van M., n°. 3, als zijne suzereine openlijk erkent; gezwegen van Soenḍa, dat in 1357 klop krijgt; gezwegen van Palembang dat na Gadjah Mada's dood (1368) in 1377 onderworpen werd. 1351(?) [1] --1389

Maar met Hayam Woeroek's dood is ook het toppunt bereikt, en begint dadelijk het verval. In 1389 wordt het rijk van M. gesplitst in een Westelijk rijk, het heusche M. + Toemapĕl, onder Hayam Woeroek's schoonzoon Hyang Wiçesja = Adji (vorst) Wikrama; en een Oostelijk rijk, Balambangan, onder Hayam Woeroek's zoon Bhre Wirabhoemi. En wel wordt Balambangan in een oorlog van 1403—1406, door M., met krachtigen bijstand van den onderkoning van Toemapĕl, overwonnen; doch M'.s groote tijd is in hoofdzaak voorbij. Hyang Wiçesja trekt zich als kluizenaar tijdelijk uit de regeering terug, van 1400—1401, en tot dezen piëtistischen vorst moet wel, misschien in 1398, de Moh. vorst van Tjĕrmin (op Sumatra immers?) [2] gekomen zijn om hem te

---

[1] In zijn Pararaton (zie b.v. p. 124 en 134) had Brandes nog het beginjaar van Hayam Woeroek's regeering moeten openlaten; alleen geconstateerd dat het viel vóór 1356, en nà 1343. Dank zij blijkbaar nieuwgevonden gegevens kon Brandes in Not. Bat. Gen. 1896, p. 46 het stellen op, waarschijnlijk, 1351.

[2] Prof. Veth schreef in zijn Java, 1ᵉⁿ druk, II, 1878, p. 184 en desgelijks in den 2ᵉⁿ druk I, 1896, p. 230: „maar waar ter wereld Tjermen te vinden is, heeft niemand nog kunnen aanwijzen." Ter laatst a. p. vermeldt hij als gegevens: „De babad weet het slechts aan te duiden als een land van „sabrang", „een overzeesch gewest;" en in noot 4 aldaar „Hij zou vorst van Gedhah geweest zijn (wellicht Kedah op Malakka), welke naam naast Tjermen in sommige babads voorkomt." Maar . . . Mal. „tjĕrĕmin = Mĕnangkab. „tjamin" = spiegel; en Jav. „gĕḍah" = óók (spiegel)glas! Dat is dus: Tjĕrmin is hetzelfde als Gĕḍah in dezen! Zooals men weet is het „Tjĕrmin" van Raffles [History of Java, 1817, II, p. 113 „The Raja of Chérmen (a country of Sábrang)"; 2ᵉⁿ druk, 1830, II, p. 122]; en het Grĕsik'sche rapport van 1822 (zie Tijdschr. v. N. I. 1852, II, p. 408 en 411) schrijft „de vorst van Tjermin of Gedah", en „den vorst van Gedah of Tjermin", hoewel het authentieke hs. (in het bezit van het Kon. Inst., hs. n°. 123) beide malen „Tjermen" spelt, en eerst „gedag", dan „gedah"; Roorda v. Eysinga (Handboek L. en Vkkunde v. N. I., IIIᵉ Boek, 3ᵉ dl., Amst. 1850, p. 195) had ook

bekeeren tot den Islam. Dit mislukt; maar tijdens de hernieuwde regeering van Hyang Wiçesja, 1401—1428, sterft te Grissee (Grĕsik) op Maandag, 8 April 1419, de aldaar al jaren lang gevestigde (Maleische?) koopman en propagandist, Maulana Malik Ibrahim, Java's eerste invloed-krijgende wali. Verg. Veth, Java, I, 1896, p. 229—232.

Innerlijke twisten eenerzijds, Mohammedaansch voortdringen anderzijds, afval al meer van de onderworpen Buitenbezittingen, — geen wonder dat M. zienderoog vervalt. Een groote figuur doet zich niet meer voor. Het licht van M. verzwakt, en gaat, volgens de Pararaton p. 172, als een nachtkaars uit in 1403 Çaka = 1481 A. D. Een lijstje der vorsten volsta:

5. Hyang Wiçesja = Adji Wikrama = (immers) vulgo Angka Widjaja[1]. . . . . 1389—1400
6. Vorstin Dewi Soehita, tijdelijk voor haar kluizenarenden vader . . . . 1400—1401
7. Hyang Wiçesja opnieuw; weet met Toemapĕl's hulp Balambangan te overwinnen in 1406 . . 1401—1428

---

reeds, en nog duidelijker, geschreven „een vorst van Gedag of Tjaremèn." Nu daarlatende dat het Jav. „gĕḍah" = „lichtblauw", of = „glas" (katja gĕḍah = spiegelglas) zeker in oorsprong wel teruggaat tot Kĕdah op Malaka's Westkust; zoo wijst de naam van „den vorst van Tjĕrmin (= Gĕḍah)" onmiddelijk naar een Maleisch-sprekend land, waarschijnlijk naar Sumatra. Welk Tjĕrmin bedoeld is, blijft de vraag; een Pantai Tjermin ligt aan de Tapong kiri, even beO. Patapahan, op den rivierweg dus naar Mĕnangkabau; een Koeta Panté Tjereumèn ligt vlak beO. Oleh-leh, Groot-Atjeh; nog een Panté Tjeureumèn ligt dicht bij Padang Tidji, in de VII moekims Pedir; enz. Waarschijnlijk zal het een aan zee of aan een groote rivier gelegen rijkje zijn geweest; maar dat het op Sumatra moet gezocht worden, staat m. i. vast.

[1] Mijns inziens is dit óók de vorst tijdens wiens regeering de stichting van Malaka plaats had in een der jaren tusschen 1390 en 1400, en misschien wel in dat jaar 1398 door Godinho de Eredia in een hs. van 1599 vermeld. Dat Malaka in 1252, desnoods in 1281, zou gesticht zijn, zooals de Maleische kroniek (Sadjarah Mĕlajoe) aangeeft en bijna algemeen aangenomen wordt — verg. Pararaton, p. 131 noot 1 van Brandes —, is een praatje; dit kàn eerst geschied zijn kort voor 1400 A. D., gelijk ik in een der eerstvolgende Bijdragen van het Kon. Inst. hoopt te bewijzen. Dat daarmee de stichting van Singapoera (= Toemasik) van ± 1200 A. D., zooals tot nog toe geloofd wordt, ook verschoven wordt op ± 1330, is duidelijk. Noch Marco Polo (± 1292), noch Ibn Batoeta (begin 1346) vermelden hetzij Malaka (dat nog niet bestond), hetzij Singapoera (dat tijdens Ibn Batoeta nog van jongen datum was). Doch even later, in ± 1351, is Hayam Woeroek al op Toemasik belust.

8. Vorstin Dewi Soehita opnieuw, na den dood van haar vader . . . . 1428—1429

Koningloosheid 1429—1437 (?)

9. Vorstin Bhre Daha (M.'s derde vorstin) . . . 1437—1447
10. Bhre Toemapĕl = (zoo goed als zeker) Kĕrtawidjaja (getrouwd met de Poetri Tjĕmpa?)[1] . 1447—1451
11. Bhre Pamotan = Radjasawarddhana; heeft zijn zetel te Kĕling in Kahoeripan! . . . . . . 1451—1453

Koningloosheid 1453—1456.

12. Hyang Poerwawiçesja; „wordt bijgezet in de poeri". . . . . 1456—1466
13. Bhre Pandan Salas, die „de kraton verlaat" . 1466—1468
14. „De koning, die gestorven is in de kraton Çaka 1400" = vulgo Bra Widjaja V. . . . . . .1468(?)—1478

Reeds dit enkele lijstje duidt aan welk een hortend en stootend bestaan het rijk M is gaan leiden sinds 1400 A. D. De burgeroorlog tusschen M. en Balambangan van 1403—1406, wel tot legende geworden in het Menak-Djingga-verhaal en den Damar-Woelan-roman, was slechts het begin der ontwrichting. Dat „Bhre Daha", „Bhre Toemapĕl", „Bhre Pamotan" doet sterk vermoeden hoe nu dit, dan dat deel van M's buitengebied de baas werd over de kern van het M.'sche rijk. Wat is er gebeurd in de periode 1453—1456 waarover de Pararaton wèl, wat in de zooveel langere periode 1429—1437 waarvan die niets rept? En hoe zit het, dat de Pararaton de rij der vorsten wel sluit met het sacramenteele jaar 1400 Çaka = 1478 A. D., waarin M. volgens een deel der babads zou gevallen zijn, doch over welken val de Par.

[1] Immers op dier grafsteen staat ingebeiteld het jaartal 1370 Çaka = 1448 A. D., zie Veth, Java I, 1896, p. 211 en 233. Het jaartal 1419 van des eersten wali's dood, en dit sterfjaar van de den Islam bevorderende Ratoe Poetri Tjĕmpa in 1448 zijn de eenige vaste gegevens tot nog toe, omtrent het aanzwellen van den Mohammedaanschen invloed op Java tot 1511. In ± 1400 beginnen geïslamiseerde en waarschijnlijk halfbloed-Arabische Maleiers een krachtigen religieusen aanval op Java's middelpunt, die echter mislukt; in 1450 ongeveer is de Islam te Madjapahit zoo te zeggen „hoffähig"; in ± 1480 schijnt de politieke worsteling te beginnen, die in ± 1518 met de zegepraal van den Islam voldongen wordt.

geheel zwijgt, enkel nog, evenals wel eerder en misschien symbolisch, vertelt van een natuurverschijnsel in 1403 Çaka = 1481 A. D?

Kan M. wel in 1400 of 1403 Çaka te gronde zijn gegaan, zooals de Jav. Babads nu eenmaal beweren? [1] Reeds is een afdoend ontkennend antwoord gegeven door niet minder dan drie beschreven steenen, alle uit den onmiddelijken omtrek van M., alle drie met het jaartal 1408 Çaka = 1486 A. D., alle drie vermeldend dan wel aanduidend Vorst Girindrawarddhana, in zijn jeugd geheeten Dyah Ranawidjaja, in een dezer drie genoemd Maharadja, koning van Wilwatikta (= Madjapahit!) [2], Daha, Djanggala, en Kĕḍiri, in een der andere aangeduid als suzerein over een vorst van Kling uit zijn eigen geslacht, terwijl de derde inscriptie zoowaar spreekt over een reeds (in 1481??) voorgevallen „strijd tegen Madjapahit". Zie Verbeek (die ze ontdekte) in zijn Lijst van Oudheden van Java (Verh. Bat. Gen. XLVI. 1891, nos. 480, 491 en 492), en Brandes (die ze las) in Not. Bat. Gen. 1888, Bijlage II, sub d. op p. XIII—XVIII. En hieruit had dan ook al Veth in zijn Java, 2en druk (ed. Snelleman en Niermeijer), I, 1896, p. 70—71 en 242—243, opgemaakt, dat men „tenzij nieuwe vondsten het noodzakelijk ma-

---

[1] Er wordt te weinig op gelet, dat menige Babad niet 1400, doch 1403 Çaka geeft voor den val van M., en dus precies het zelfde slotjaar stelt als het jaar waarmee de Pararaton eindigt. Raffles geeft op drie plaatsen (History of Java, 1817, II, p. 126, 230 en 233; of 2en druk, 1830, II, p. 137, 254, en 257) 1400; maar zegt op de eerste plaats, even verder, dat M. eerst vernield werd in 1402, en rekent op de tweede plaats het regeeren van Sultan I van Dĕmak eerst sinds 1403; ook Roorda van Eysinga in 1841 geeft 1400 (verg. Meinsma, Aanteekeningen Bab. Tan. Djawi, 's-Grav. 1877, p. 9); evenzoo mijn Jogja'sche Babad Moemana of Babad Sĕngkala, aan het eind nog te noemen; evenzoo, gelijk mij bleek, het hs. te Leiden Cod. 2003 (Vreede, Catal. Jav. en Mad. Hss., Leiden 1892; n° CI). Doch daarentegen bleken mij de twee hs. te Leiden Cod. 1859 (2e stuk) en 2000 (Vreede, nos. XCIX (2e stuk), en C) den „val van M." te stellen op 1403, waarbij niet vergeten mag, dat eerstgenoemd hs. afkomstig is van Rad. Ngab. Kĕrto Prodjo, den proza-bewerker der eigen Babad Tan. Djawi, dus een Solo'sche autoriteit van ± 1830. En Millies-Meinsma's Babad Sĕngkala, nu in bezit van het Kon. Inst. als hs. n° 619 [evenals het daaraan gelijkluidende hs. te Leiden 1859 (1e stuk); verg. Meinsma's Aant. p. 5 en 9 met Vreede's Catalogus n° XCIX (1e stuk)] stelt de „stichting van Dĕmak" op 1403, wat weer met Raffles klopt.

[2] Jav. tikta = pahit = bitter. Zoo schrijft dan ook het stuk uit 1710, afgedrukt in Biăng-Lala, 4en Jrg., Batavia 1855, op p. 263: „Madjapait, ook genoemd Madja-Ticta". Voor „wilwa" geeft Roorda-Vreede's Jav. Ned. Hdwb. 1886 op p. 620 de lakon-beteekenis „tijger."

ken, den val van Madjapahit ook niet veel later (zal) moeten stellen dan 1408, dus omstreeks 1410 (1488 n. C.)."

Welnu, er mag gezegd: **deze nieuwe vondsten zijn gedaan;** nog wel niet in Javaansche bescheiden, doch in een Portugeesch stuk van 6 Januari 1514 dat eerst sinds Sept. 1892 gedrukt is. En dit Port. afdoende stuk wordt op zijn beurt weer zóó merkwaardiglijk ondersteund èn daarvoor èn daarna door andere niet-Javaansche bescheiden dat men gerust beweren kan: Madjapahit is, na een langdurig stormachtig bestaan, dat eigenlijk al in 1400 A. D. ingeleid was, eerst voorgoed gevallen, eerst voorgoed, als stad die reeds lang op haar ouden roem en prestige geteerd had, te gronde gegaan, door de Mohammedanen veroverd en vernield, tusschen 1516 en 1521, en wel hoogstwaarschijnlijk in 1440 Çaka = 1518 A. D.

Ziehier kortelijk in volgorde der jaren, de quintessence der bewijzen:

a. In 1486 bestond M. nog goed en wel als éérste Hindoesch rijk op Java, zie boven de drie inscripties.

b In 1498, op zijn vroegst, moet geplaatst wat João de Barros, de zeer kundige, als tijdelijk officieel kroniekschrijver beschikkend over Port. archiefstukken, 1552 laat afdrukken in dl. I, lib. IX, cap. 2 van zijn beroemd historiewerk "Da Asia" (= Over Azië): "Al het land gelegen van af de rivier van Cintacora tegenover het eiland Anchediva" — op 14° 45' N. B. en 74° 8' O. L., tusschen Goa en Honawar of Onor — "naar het noorden en westen, ten tijde dat wij inkwamen in Indië" — op 20 Mei 1498 kwam Vasco da Gama het eerst te Calicoet aan — "was van de Mooren, en vandaar verderop naar het oosten van de Heidenen: uitgezonderd het rijk Malaka, een deel der zeekust van Sumatra, eenige havens van Java, en de Moluksche eilanden, die óók van de Mooren waren, welke pest van Malaka uitging langs den weg des handels." [1])

---

[1] Hier en verderop wordt steeds zoo letterlijk mogelijk vertaald, en alles vermeden wat bedoeld zou zijn op het verkrijgen van vloeiende zinnen; alleen cursiveerde ik tot meerder duidelijkheid die zinsneden waar het vooral op aan komt. De Port. tekst luidt: „Toda a terra que está do rio de Cintácora defronte da ilha Anchediua pera o norte & ponente, ao tẽpo que entramos na India era dos Mouros, & dahi por diante cõtra o Oriente dos Gentios: tirando

c. In 1499, wordt door de annalen der Chin. Ming-dynastie verhaald, kwamen "envoys with tribute" van Java (dat vlak daarvóór genoemd wordt), "and after this their envoys arrived very rarely"., terwijl onder den jare 1446 al vermeld was dat van toen af het tribuut-brengen van Java aan den keizer van China, "became gradually more rare"; zoodat ook enkel daarvan nog de jaren 1452, 1460, en 1465 worden genoemd vóór 1499, en er nà 1499 geen enkel jaar meer met name gegeven wordt (Groeneveldt, Notes, Verh. Bat. Gen. dl. XXXIX, 1880, 1e stuk, p. 39). En kijkt men nu eens op het lijstje hiervóór, dan blijkt dat 1452 het jaar is na de troonsbestijging van den vorst van M. n°. 11, en 1460 met 1465 vallen onder de regeering van den vorst van M. n°. 12, welke door het Chin. bericht van 1460 "king Tu-ma-pan" = vorst van Toemapĕl wordt genoemd; een bij de Chin. gebruikelijke aanduiding, sinds de tijdelijke splitsing van het rijk M. in 1389—1406, voor het heusche M. zelve.

d. In 1511 (± begin Nov.), een paar maanden nadat Malaka op 16 Aug. definitief door de Portugeezen ingenomen was, kwam er volgens de eensluidende berichten der oudste Port. geschiedschrijvers over die periode (Castanheda in zijn Liv. III van 1552; Barros in zijn Dec. II van 1553; Affonso (alias Braz) d'Albuquerque in zijn Commentaren op het leven zijns vaders, van 1557), onder de verschillende gezanten der omliggende rijken die den veroveraar Albuquerque aldaar hulde kwamen brengen, óók een gezant (of meerdere) "van een heidensch koning van het eiland Java", zegt Barros; "van den koning van Java", zeggen Castanheda en Albuquerque. [1] En om iets wat deze laatsten er nog bij vertellen,

o Reyno de Malaca, parte do maritimo de Camatra, algũs portos da Jaua & as ilhas de Maluco, que tambem erão dos Mouros, a qual peste procedeo de Malaca per via de cõmercio como etc." (Ed. 1628, fol. 179 recto). Lees voor „Camatra" juister „Çamatra".

[1] Barros (Dec. II, lib. VI, cap. 7) zegt „Tambem vierão neste tempo embaixadores de hum Rey Gentio da ilha Iauha com hum presente, etc." (Ed. 1628, fol. 150—151). Castanheda in zijn „Da Historia da India" (= Over de geschiedenis van Indië) Liv. III, cap. 62 — door een schrijffout staat er bij Veth I, p. 262, noot 1: „liv. IV" — vertelt, sprekend over het Java van Albuquerque's tijd: „De voornaamste vorst van dit eiland is heidensch, en woont in 't binnenland, en is een groot heer van gebied en machtig aan volk. Aan den zeekant zijn er andere koningen die Mooren zijn en aan dezen Heiden gehoorzamen, en

wordt het dubbel duidelijk dat dit de nog Hindoesche vorst van Madjapahit is geweest. Verg. Veth, Java I, 1896, p. 262.

e. In 1513 (begin Jan.) doet de weldra befaamd wordende „Pate Unuz" der Port., d. i. Dipati Oenoés [1], zijn vergeefschen zeetocht tegen het nu Portugeesche Malaka, wordt geheel verslagen, bergt zijn lijf op zijn groote strijdjonk — op welker buitmaking een hooge prijs was uitgeloofd door een rijk en machtig heidensch Klingalees van Malaka —, en beveelt, te Djapara, waar hij heer en meester toen was, teruggekomen, die jonk daar als herinnering aan dezen zeeslag op strand te zetten; èn — zegt alléén Castanheda in 1552 er bij — „toen andere heeren hem kwamen bezoeken en troosten over zijn nederlaag, zei hij hun dat hij getroost was, omdat hij op dien tocht veel eer verworven had, daar hij gestreden had met het dapperste volk dat er ter wereld was, en dat hij zich gered had in die jonk, die hij altijd zou bewaren als getuigenis van zijn eer, welke (scil. „eer") de Javanen zoo groot achtten dat zij nu nog (d. i. dus vóór 1552) spreken van deze daad, en

---

bij tijden tegen hem opstaan, en hij onderwerpt ze (dan) weer. Deze koning, wetend dat de Gouverneur (= Albuquerque) Malaka had genomen, was zeer verschrikt, en besluitend met hem vrede en vriendschap te maken, zond hij daartoe zijn gezant, die, na te Malaka gekomen te zijn, en hem (nl. Albuquerque) zijn boodschap gedaan te hebben, hem een geschenk gaf van wege den koning („lhe deu hũ presente da parte del rey"), dat waren een dozijn lansen enz." (Ed. 1833, p. 217—218); zie nu verder Veth I, p. 262 over dit geschenk. En Aff. d'Albuquerque zegt in zijn „Commentarios de Afonso Dalboquerque", Parte III, cap. 37: „toen deze gezant van den Koning van Kampar vertrokken was, stond hij (n.l. Albuquerque) een ander te woord, die vele dagen geleden daar was heengegaan van den Koning van Java („que havia muitos dias que ali andava do Rey da Jaoa"), die hem bracht aan geschenk etc...., en volk (kwam) aanbieden, en ververschingen, en al wat hij meer noodig had voor dien oorlog te Malaka; en de reden was, omdat hij (n.l. de koning van Java) zeer in geschil stond met den Koning (n.l. den verdreven Sultan van Malaka), door de vele afpersingen die men zijn onderdanen deed als zij daar (n.l. te Malaka) kwamen." (Ed. 1774, p. 181).

[1] Of dat Pati = Dipati is, hoeft wel nauwelijks betwijfeld, zie Veth I, 1896, p. 250. Maar vooral moet „Unuz" als „Oenoés", met het accent op den laatsten lettergreep, worden uitgesproken; wat Veth p. 266, noot 2 niet vermeldt. Empoli's schrijfwijs „Pattivonuzzi" en Pigafetta's „Patiunus", beide van Italianen, doen de letterlijke uitspraak „Pati Oenoésj" van het Port. woord, wijzigen tot „Pati Oenoés."

om haar (n.l. »om deze daad«) hem daarna koning maakten van een stad, genaamd Dĕmak « [1] Over deze hoogst belangrijke aanwijzing is Tiele, die haar vermeldt (Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878, p. 346 en noot 1), heengegleden, zegt zelfs niets van dat typisch-inlandsche van het tot trofee maken der jonk; terwijl Veth, die in hoofdzaak op

---

[1] De Port. tekst in het reeds genoemde geschiedwerk van Castanheda is: „& quãdo outros señores ho vinhão ver & consolar de seu desbarato lhe dezia que elle estaua consolado, por q̃ naquella viagẽ ganhara muyta honrra, pois pelejâra cõ a mais esforçada gente que auia no mundo, & que se saluara naquele jũgo, que ele teria sempre goardado pera testemunho de sua honrra, que os Jaos ouuerão por tamanha q̃ ainda agora falão neste feyto, & por ele ho fizerão despois rey de hũa cidade chamada Adema." (Liv. III, cap. 102). (Ed. 1833, p. 346). Door Barros, Dec. II, lib. IX, cap. 5 weten we dat Djapara de plaats was waar deze ontredderde jonk als negatieve krijgstrofee op strand gezet werd, daar hij daar eerst zegt hoe er door een rijken heidenschen Klingalees van Malaka een prijs van 10.000 cruzaden gesteld was op het buitmaken van de strijdjonk van Dipati Oenoés, en dan voortgaat: „Maar hoezeer Jorge Botelho zich daartoe ook repte, loopend meer dan veertig mijlen: hij vond al niet meer Pati Oenoés, die zich in veiligheid stelde in Java in de stad Djapara, en daar beval de jonk op strand te zetten ter herinnering aan zijn persoon: zeggende dat het voldoende was om die (n.l. herinnering) te bezitten voor lange tijden, (maar) te zien hoe die jonk uit den strijd was gekomen dien hij met de Portugeezen gehad had." (Ed. 1628, fol. 211 recto) En nu vertelt Damião de Goes in zijn „Kroniek van koning D. Manoel" (1[en] druk, Lissabon 1566—1567) er nog iets zeer interessants bij; eerst zegt hij dat „de stad van Djapara" („a cidade de Iapora") de plaats was waar deze strijdjonk op strand werd gezet ter heugenis, maar dan óók dat Dipati Oenoés („Pateonuz") haar beval te „overdekken met een pendopo" („cobrir de hũa alpendorada"; letterlijk volgens het Wdb. is „alpendrada" of „alpendorada" = „zuilenhal", dus hier = pendopo)! (III[a] Parte, cap. 42). (Ed. 1619, fol. 207 verso; verkeerdelijk 201). En nu vergete men vooral ook niet dit: Damião de Goes was van midden 1548—1571 Rijksarchivaris te Lissabon („Guarda mór da Torre do Tombo"); Barros, hoewel zijn geschiedwerk Da Asia uit vrijen aandrang schrijvende, had tot vóór 1558 allerlei archiefstukken in huis gehad voor het officiëel schrijven van een Kroniek van koning Manoel, wat hij echter niet volbracht, en wat in 1558 aan Goes opgedragen werd; terwijl Castanheda, die van 1528—± 1540 zelf in Indië was geweest, in ± 1548 een betrekking kreeg te Coimbra, óók belast met de zorg voor het archief daar, tot zijn dood in 1559 sterk bevriend bleef met Goes, die sinds 1548 Rijksarchivaris te Lissabon immers was. Een groot deel van het werk dezer drie berust dus op authentieke stukken! Ik voor mij geloof dat, met een beetje geluk, dat verhaal van alle drie omtrent het op het strand zetten van die strijdjonk te Djapara als krijgstrofee, en Goes' mededeeling omtrent het overdekken er van met een pendopo, te eeniger tijd in staat zal stellen ontwijfelbaar te herkennen wie Dipati Oenoés precies geweest is! Zie trouwens noot 1 op p. 138 hierachter, en het slot van het artikel.

Tiele steunt, in zijn Java, I, 1896, p. 272 nog onvollediger is. En toch, in begin 1619 vertelt nog Coen hoe "Den ouden Coninck van Cheribon" sprak van den vergeefschen tocht in 1512 der Javanen tegen Malaka (De Jonge, Opkomst IV, p. 135)!

f. In 1513 (30 Nov.) schrijft de beroemde Albuquerque, Gouverneur-Generaal van Port.-Indië, uit Cananoor (even beN. Calicoet) aan koning Dom Manuel van Portugal o. a.: "de Koning van Pahang (op Malaka's Oostkust), vanwaar goud komt naar Malaka, wenscht u tribuut te betalen en wil uw dienaar zijn; de voornaamste Koning van Java wenscht uw vriendschap en verlangt haar, en die steden die daar zijn in zijn land, zullen het zijn (d. i. zullen uw dienaar zijn) uit noodzaak, of (anders) met een heel kleine vloot die tot hulp gaat van dezen Javaanschen voornaamsten koning, zult ge ze vernielen;" ("Cartas de Affonso de Albuquerque", Lissabon, I, 1884, p. 138; brieven van Alb. openbaar gemaakt naar de origineelen in het Rijksarchief te Lissabon) [1]. In den loop van 1513 trachtte dus de Hindoe-vorst van M. door Port. hulp zich de Moh. beheerschers der havensteden van Java, van het lijf te houden!

En nu komt het afdoende bewijs:

g. In 1514 (6 Jan.) schrijft de "kapitein" (= gouverneur) van de stad Malaka, Ruy de Brito, in een hoogst belangrijk rapport — wat ik in zijn geheel in vertaling met aanteekeningen zal publiceeren in de Bijdragen van het Kon. Inst. — aan denzelfden koning D. Manuel van Portugal o. a.: "Java is een groot eiland. Het heeft twee kafir-vorsten (dus = heiden-vorsten): de een heet koning van Soenda; de ander koning van Java. Het heele eiland is één, enkel wordt het verdeeld door een rivier die hier en daar droog is.... De stranden der zee zijn van Mooren,

[1] De Port. tekst van dit archiefstuk luidt: „el Rey de pam, domde vem ouro a malaca, quer vos pagar trebuto e quer ser voso servidor: ho primcipall Rey de jaoa quer vosa amizade e a deseja, e esas pouoaçõees que hy ha em sua terra, ho seram de necesidade, ou com muy pyquena armada que vaa em ajuda deste jaao rey primcypall os destroyrees". Net zoo terug te vinden op p. 297 der „Alguns Documentos" van 1892, sub *g* genoemd, alleen met een nog angstvalliger letterlijke transcriptie der oude spelling, doch overigens woord voor woord hetzelfde.

en (wel) erg machtige; groote kooplui en heeren heeten zich gouverneurs. Ze hebben veel jonken, grooten overvloed. Ze hadden altijd handel met Malaka. Eenigen hunner zijn onze vrienden; de anderen kunnen wel niet minder doen." (Alguns Documentos do Archivo Nacional da Torre do Tombo ácerca das Navegações e Conquistas Portuguezas" Lissabon, 1892, p. 346—347; documenten uit het Rijksarchief te Lissabon openbaar gemaakt ter eere van het 4e eeuwfeest van Columbus; de voorrede gedateerd 20 Sept. 1892[1]. Hierin ook o. a. herdrukt de sub *f* genoemde brief van den G. G. Albuquerque).

En nu moet vooral in aanmerking genomen dat deze mededeelingen onmiddelijk volgen op het rapporteeren hoe op 22 Juni 1513 terug waren gekeerd te Malaka de vier schepen onder João Lopez Alvim, die vandaar op 14 Maart waren uitgezeild, en nu in April en Mei 1513 al de havens van Java hadden bezocht en o. a. Dipati Oenoés in Sidajoe hadden aangetroffen, waar ze zeer goed door dezen ontvangen waren; zie Veth, Java I, 1896, p. 274, en Tiele, loc. cit. p. 346 en 358.[2] De inlichtingen waren dus van de bovenste plank; en derhalve: in midden 1513 was de opperheerschappij van Java nog in handen van een Hindoe-vorst in 't binnenland, en waren alleen de zeehavens in handen van de Mohammedanen. Dat deze oppervorst van Java te Madjapahit zetelde zal verder gelukkig sub *j* blijken.

En nu ook eerst wordt duidelijk waarom Dipati Oenoés, die in Januari 1513 bij Malaka verslagen was, in ± Mei daarop te Sidajoe zoo vriendelijk was. "De javaansche vorst wist dappere tegenstanders te eeren;" zegt Tiele, loc. cit.

---

[1] De Port. tekst luidt: „A Java he ylha gramde. Tem dous reis caferes: hum se chama rey de Çunda; outro, rey d Ajoaa. A ylha toda he hũa; somente he partida por hum rio a lugares seco:.... As beiras do mar sam de mouros, e mujto poderosos; gramdes mercadores e senhores chamam se governadores. Tem mujtos juncos, gramde copia. Tiveram sempre trato com Malaca. Alguns d eles sam nosos amjgos; os outros nom podem fazer menos." Het bijv. nw. „cafere" wordt herhaaldelijk in het oud-Port. gebruikt om er, in navolging der Mohammedanen, „heiden" of „Hindoe" mee aan te duiden.

[2] Veth loc. cit. schrijft ten onrechte „Aluim", zooals wel in de oude spelling staat, maar gelezen moet als „Alvim", gelijk Tiele terecht ook geschreven had (loc. cit. p. 358).

p. 358. Gekheid! De slimme Javaansche Dipati had de den Hindoe-Javanen genegen Portugeezen vóór zich, en de Madjapahit'sche Hindoe-Javanen in den rug, dus... zette zijn gezicht op mooi weer.

h. In 1515 (8 Jan.) rapporteert de in Juli 1514 nieuw opgetreden kapitein van Malaka, Jorge d'Albuquerque, aan denzelfden koning D. Manuel o.a.: »Mijnheer, wat ik zeg van de tuchtiging der Javanen: als daar eens heengingen zeshonderd man en hun de fusten en schepen die zij hebben en jonken verbrandden, wat alles zich liet doen in eenen moesson, zullen ze niet meer bij machte zijn om iets tegen Uwe Hoogheid te kunnen doen. Daar die welke zich vereenigen, zijn Pati Katír, Pati Oenoés, Pati Rodién, die elk voor zich niets kunnen uitrichten; daar, zoolang de Mooren geen nadeel van ons hebben, dunkt hun altijd dat zij machtig zijn tegen ons; zoodra ze dat (wel) krijgen, hebben ze dadelijk eerbied voor ons.« (Onuitgegeven archiefstuk te Lissabon, R. A., daar geregistreerd als Corpo Chron., parte 3a, maço 5, nº. 87; [1]

[1] De tekst luidt: „Senhor ho que diguo do castigo dos jaos que yndo lla huma vez seys centos homens lhe quejmaram a fustalha/ e navjos que tem e junquos que tudo se farja em huma monçam nam seram majs poderrosos pera cousa nenhuma comtra vosa allteza poderem fazer/ que estes que se ajuntam sam patiquitiz pateamoz paterodym que cada huum per sy nam podem fazer nada/ que em quanto os mourros nam recebem de nos dano sempre lhe parece que sam poderosos comtra nos/ como huma vez o recebem llogo nos tem acatamento." Naast de vier lezingen van het woord Pati Katir, al door Veth vermeld (I, p. 260, noot) vinden we hier dus nog „Patequitiz"; een vorm die nog het meest nadert tot „Coutis" = Koedoes, zooals de oude Hollanders nog in 1613 naar Port. trant schreven, zie Veth, ib. p. 354; toch moet bij Pati Katir evenmin vergeten worden de naam van „Pangeran Hadiri", zoon van den Dipati Djapara, met wien later een dochter van Sultan III van Dĕmak trouwt. En naast de drie lezingen welke Veth geeft ib. p. 266 van Pati Unuz, hebben we hier een „Pateamoz", en kan men bij Castanheda, Liv. III (van 1552), cap. 57 nog vinden een „Patehonum" en een „Patehanum", welke laatste vorm, als hij te vertrouwen was en niet zoo alleen stond, onmiddelijk zou doen denken aan Dipati Anom; het „Pattivonuzzi" en „Patiunus" der Italianen Empoli en Pigafetta is hiervóór al genoemd. Doch vooralsnog is herkennen dezer eigennamen onmogelijk. Het „paterodym" is geheel nieuw; waar alle gissing nog veroorloofd is bij deze onbegrijpelijke namen, zou men desnoods kunnen denken aan een Dipati Rĕdi (Kawi: Ardi) = Dipati Goenoeng = den Dipati van den Berg (d. i. òf van Giri = berg, bij Grĕsik; òf veeleer van Prawata = giri = berg, beZO. Dĕmak). Doch zelf voelt men het best hoe dit maar louter konjekturen zijn.
Iets anders is echter dit: als aanvoerders van de Javaansche vloot tegen

in einde 1897 vroeg en verkreeg ik hiervan, zoowel door de goedheid van den Rijksarchivaris J. M. da Costa Basto, als door vriendelijke bemiddeling van den Consul-Generaal der Nederlanden te Lissabon, den heer Ernst George, een letterlijk afschrift in duplo). Hier vinden we dus in Januari 1515 nog Dipati Oenoés, dan den ons uit 1511—1512 van Malaka welbekenden Dipati Katír, (zie Veth, Java I, 1896, p. 260—266), en een nog geheel onbekenden Dipati Rodién, als samen de zeemacht deelende op Java en zamenspannende tegen de Portugeezen.

i. In 1516 stelt Duarte Barbosa zijn beroemd geschrift, „O Livro de D. B.", op, waarin hij zijn jarenlange ervaringen te boek stelt aan de kust van Malabar en o. a. te Ormuz en Aden, waar hij zelf was; terwijl hij van tal van anderen, Portugeezen enz., de beste gegevens tracht te verkrijgen omtrent die landen en rijken in het Oosten, welke hij niet zelf bezocht. Zoo ontstaat zijn „Boek" in 1516, misschien nog hier en daar in 1517 en 1518 wat aangevuld, maar voorgoed afgesloten vóór 10 Aug. 1519, toen Barbosa met Magalhães te Sevilla scheep gaat en evenals deze omkomt in de Philippijnen (Cebú), op 1 Mei 1521. Vriend van Francisco Serrão die sinds 1512 op Ternate zat, kan hij eerst — zooals bewezen kan worden [1] — korte maanden

---

Malaka in Dec. 1512 en Jan. 1513 noemt Barros (Dec. II, lib. IX, cap. 4) 1°. Pati Oenoés, 2°. „een Javaan van veel macht, heer van de stad Palembang, die de tweede persoon van de vloot was, (en) dien ze Toemĕnggoeng noemden", 3°. „en in een andere jonk kwam (mee) een neef van hem („hum seu sobrinho", d. i. dus een oomzegger van dezen „Timungão" van „Polimbam"), die omdat hij een dapper man was („por ser homẽ de sua pessoa") in die streken gevreesd was, en evenzoo (kwamen mee) andere aanzienlijke Javanen, enz." (Ed. 1628, fol. 207 recto). Kan deze oomzegger van den Toemĕnggoeng Palembang uit Jan. 1513 soms Pati Rodién van Jan. 1515 zijn? Ook die Toemĕnggoeng van Palembang zelve, welke de tweede vlootvoogd in 1512—1513 was, is belangwekkend, omdat bekend is welke nauwe betrekking toenmaals Dĕmak, óók volgens de Jav. Babads, had met Palembang, zoodat Sultan I van Dĕmak = Raden Fatah (Patah), eigenlijk zoon was van den Dipati van Palembang. Men zou haast gaan vragen of Raden Fatah en de door Barros uit 1513 genoemde Toemĕnggoeng van Palembang niet één en dezelfde persoon zijn? Zie nog noot 1 op p. 140 hierachter.

[1] Barbosa is — na eerst, sinds Jan. 1503, verscheiden jaar tolk voor het Malabaarsch te Cananoor geweest te zijn, en na een terugkeer naar Portugal van 1508 (?)—1511 — sinds Aug. 1511 als eerste pennist weer te Cananoor werkzaam, en schrijft als zoodanig op 12 Jan. 1513 den brief afgedrukt achteraan Stanley's Hakluyt-uitgave: „The three voyages of Vasco da Gama",

vóór Sept. 1515 te Calicoet zijn éérste nadere inlichtingen over den Molukschen Archipel en Java, hebben ontvangen. Als men dus stelt dat wat hij over Java schrijft, op zijn vroegst slaat op einde 1514 of begin 1515, dan is men eer te veel dan te weinig voorzichtig. Wat hij daarvan schrijft, staat al vrij wel bij Veth, Java I, 1896, p. 249—250 en verg. p. 262; die echter zijn hooge vertrouwbaarheid ten onrechte in deze zaak betwijfelt. Integendeel, zéér zeker was, blijkens al het voorgaande, in *begin* 1515 op Java de oppervorst nog een Hindoejavaan die in voortdurenden strijd leefde met de geïslamiseerde Dipati's van zijn voornaamste zeehavens, in naam zijn

Londen 1869, p. XX—XXIX. En uit Albuquerque's bovengenoemde Brieven (Cartas, I, 1884, p. 367) blijkt dat Barbosa in Dec. 1514 te Cochin weer als tolk („lingoa") had dienst gedaan. Dan schrijft Albuquerque op 22 Sept. 1515 uit Ormuz — waar hij in eind Febr. 1515 van uit Goa was heengegaan — aan koning D. Manuel: „Na mijn zijn (hier) te Ormuz, bereikten me berichten uit Indië dat etc.... en over de aankomst (scil. in Cochin) van den kapitein die in Malaka geweest is (n.l. Ruy de Brito, zie sub *g*, die, in Juli 1514 afgetreden, eerst in het najaar vandaar naar Voor-Indië's Zuidwestkust weggezeild was),... (en) berichten van Francisco Serrão, dat hij in leven was en de Kruidnagel-eilanden in zijn macht had, en den Koning en het heele land beheerschte, en dat hij gekomen was naar het eiland Banda (om te) spreken met de schepen van Uw Hoogheid (n.l. de Molukkenvloot onder Antonio de Miranda d'Azevedo, die in Mei 1513 van Malaka naar Banda was vertrokken en in het midden van 1514 te Malaka terug was), en dat hij weer teruggekeerd was naar Ternate („Maluco")". Cartas I, p. 372. Derhalve: de éérste nadere berichten omtrent de Molukken en Java kan Barbosa ook eerst in 't voorjaar van 1515 ontvangen hebben; hij was toen te Calicoet om als supercarga („feitor") mee te gaan met een tweetal galeien van den Vorst van Calicoet naar Aden, gelijk uit dienzelfden brief van Albuquerque, p. 375, blijkt. Nu verlaten ons de vaste cijfers, in zooverre niet zeker is of hij werkelijk deze reis ook gedaan heeft; maar bijna geheel zeker is dat hij op 8 Febr. 1517 uit Goa moet meegegaan zijn met de vloot van den nieuwen Gouv.-Gen. Lopo Soares naar de Roode Zee, waarop hij in eind Juli 1517 de inneming van Zeila (golf van Aden) moet bijgewoond hebben. Eerst in Juni 1518 op zijn vroegst kan hij daarna in Portugal zijn aangekomen, met een retourscheepje in Sept. 1517 van uit Calayate vertrokken. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij dus vóór zijn zeereis, in de laatste helft van 1516 zijn „Boek" te Cananoor(?) opgesteld en afgesloten. De jongste berichten daarin over de Molukken en Java kunnen dus van uiterlijk Oct. 1516 zijn, teruggaande tot den toestand op Java in midden 1516. Daargelaten altijd latere mogelijke, doch hierbij toch min waarschijnlijke aanvulling in Sevilla tot Aug. 1519. — Het „1516" bij Tiele (Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878, p. 322) moet verbeterd in 1517", en in het dan volgende „1517 of 1518" (p. 323) kan alleen „1518" blijven staan. Zie hierover het Appendix I, blz. 186, noot 2.

onderdanen, maar feitelijk gedurig tegen hem rebelleerend, hoewel vooralsnog zonder uitslag.

Maar Barbosa noemt ook den naam van den vorst! „Pale vdora" staat in de Ital. vertaling bij Ramusio — den éénigen tekst die vooraan een inleiding heeft van Barbosa's hand, met daar aan 't eind het jaar 1516 —, in den 2[en] druk van 1554 (1[en] dr. 1550) der „Delle navigationi et viaggi etc.", Venetië, fol. 353 recto; waarin blijkbaar „l" een oude copisten-fout is voor „t", en we dus krijgen een Dipati Oedora. „Pateudra" schrijft de, vooral hier tegen het einde, onzuiver wordende Port. tekst, zelf een copie naar den verloren gegaanen oorspronkelijken tekst, gepubliceerd in de „Collecção de Noticias para a historia e geografia das nações ultramarinas qui vivem nos dominios portugueses", dl. II, 7[e] Stuk (in 1[en] druk van Lissabon 1813, p. 376; in 2[en] druk van Lissabon 1867, p. 369); hier krijgen we dus Dipati Oedra, tweelettergrepig. Veth, loc. cit. p. 250, weet hiervan niets te maken [1]. Doch hij vergat

---

[1] De Port. tekst letterlijk vertaald luidt: „Rijk van Java. — Gaande meer naar verderop, verlatend het eiland van Soenda, naar de zee daarvan naar den kant van het westen en zuiden (d. i. dus gaande van Soenda door de zee van Soenda om de Zuidwest; immers Barbosa hield Soenda voor een afzonderlijk eiland), komen er veel groote en kleine eilanden, onder welke ligt een heel groot eiland dat ze Java („Jaoa") noemen bewoond in 't binnenland door Heidenen, en in de zeehavens door Mooren; dewelke hebben heel groote vlekken en plaatsen, waar moorsche Koningen zijn, edoch allen leven onder gehoorzaamheid aan den Heidenschen, die leeft in 't binnenland, die een zeer groot Heer is, welken ze noemen „Pateudra": enkelen die in opstand komen brengt (hij) weer in onderwerping; eenigen hunner hebben zeer grooten haat tegen de Portugeezen, anderen verlangen met hen vrede en vriendschap." En de tekst bij Ramusio luidt letterlijk vertaald: „Java major. — Voorbij het Eiland Soenda tusschen den kant van het oosten (sic! „oosten"; veel waarschijnlijker dan het „westen" van de Port. en Sp. teksten!) en zuiden, bevinden zich veel groote en kleine Eilanden, onder welke er een is dat Java major heet, bewoond door vele heidenen en mooren in de zeehavens, in welke (scil. zeehavens) er veel dorpen zijn, en plaatsen met oneindig veel woningen van Mooren, en Moorsche Koningen, dewelke evenwel allen staan ter gehoorzaamheid van den Koning des Eilands (hier heeft de tekst „Isoa" voor „Isola"!), die een heiden is, en residentie houdt binnen in 't land, en een zeer groot heer is, en heet „Pale vdora", enkele keeren staan zij tegen hem op, maar hij dadelijk weer brengt ze ten onder. Eenigen van deze heeren, en Moorsche volken van Java verlangen den Koning van Portugal te dienen, en anderen haten hem, en zijn hem kwaadwillig." Men zal zien bij vergelijking met het Appendix I, p. 189-190, hoe Ramusio's tekst veel nader staat tot de Spaansche vertaling van 1524, dan tot den,

te vermelden dat er nog een derde tekst van Barbosa's Boek bestaat; en wel de Spaansche vertaling, blijkens den kolophon afgesloten te Vitoria (Baskische Prov.) op 1 Maart 1524, nu in copie te Barcelona bewaard, en op haar beurt (geenszins geheel vertrouwbaar) weer vertaald in 't Engelsch door Hon. H. E. J. Stanley als Hakluyt-uitgave van 1866: "A description of the coasts of East Africa and Malabar". Ongelukkig had Stanley niet den Spaanschen tekst gegeven waarnaar hij vertaalde; hem controleeren was dus niet mogelijk; en evenmin had Stanley de varianten opgenomen van twee hss. te München die deze zelfde oud-Spaansche vertaling van 1524 behelzen, hoewel hij dier bestaan wel in zijn Voorrede signaleerde. Doch gelukkig ben ik in staat deze pijnlijke leemte aan te vullen. Door de groote vriendelijkheid van den Chef der Bibl. Provincial y Universitaria te Barcelona, D. Marcial Morano y Serrano, ontving ik pasgeleden (3 Dec.) een copie van wat dat Barcelona'sche hs. over Java Major zegt; en door de vrijgevigheid van den Directeur der K. Baier. Hof- und Staats-Bibliothek te München, den heer Dr. G. Von Laubmann, werden mij op 9 Dec. jl. de beide Münchener hss. naar den Haag gezonden, zoodat ik ook daaruit de varianten kan opgeven van ditzelfde stuk over Java Major. Een en ander zal hierachter in het Appendix opgenomen worden (zie bl. 189—195). Maar, waar het hier vooral op aankomt, zoo heet dan respectievelijk in deze drie Spaansche hs. (1°. Barcelona; 2°. München A; 3°. München B) de oppervorst van Java "Patev dara", "paten dara", en "palendara", d. i. alle drie ontwijfelbaar Dipati Oedara, drielettergrepig als bij Ramusio [1].

En nu is.... Oedara een zeer welbekende naam

---

waarschijnlijk in 1558 gecopieerden, Port. tekst. Ook dit pleit zeer voor „Oedara", wat alle drie de Spaansche mss. feitelijk aangeven.

[1] Stanley, p. 197 schrijft, niet geheel letterlijk, „Patev" en „dara" aanéén, dus „Patevdara." Het gemakkelijk verlezen van n voor v = u ligt voor de hand. Dat v = u is, vooral in den aanvang van menige lettergreep oudtijds, zal wel niemand betwijfelen, en zou met honderde bewijzen te staven zijn; nu nog is in 't Spaansch de meest gewone afkorting voor „Usted" (= U, gij), een V, geen U. Interessant is de copisten-fout „pale" voor „Pate", evenals bij Ramusio. Bij Stanley loc. cit. noot 3 staat, evenmin geheel letterlijk, „Palevdora" als Ramusio's lezing; en, door een drukfout, „Pateudru" in plaats van „Pateudra", als de Lissabon'sche lezing vermeld.

uit den tijd van Madjapahit's bestaan! Volgens de Babad Tanah Djawi, verg. het overzicht in de Pararaton van Brandes, 1896, p. 183, zou vorst Praboe Anom van M. = Bra Widjaja II, zijn patih Wahan wegens meeningsverschil hebben laten vermoorden, doch zou de zoon van dezen Wahan, Oedara, zelf adipati van Kĕḍiri = Daha, dezen moord hebben gewroken door Bra Widjaja II, terwijl hij op jacht was, overhoop te steken [1]. Volgens de Sĕrat Kaṇḍa, zie het overzicht in de Pararaton van Brandes, p. 190—193, is er een Oedara, zoon van Bra Widjaja III van M. (= Ardiwidjaja), die bij de troonsbestijging van zijn jongeren broeder als Bra Widjaja IV (= B. W. sang Kalamisani) diens patih eerst blijft, dan zijn ontslag vraagt, gaat reizen o. a. naar Kambodja, als zoon heeft den befaamden Damar Woelan (die later opvolgt als Bra Widjaja V), en zelf sterft na een lang leven van volkomen loyauteit tot den M.'schen troon. [2] We hebben dus een Oedara-vorstenmoordenaar, en een Oedara-vorsteneerder. Zoolang een ouder en in zichzelf geloofwaardiger Jav. geschrift steeds in zake historie zal blijven voorgaan boven een jonger, mag het meeste afgegaan op de Babad Tanah Djawi die in ± 1700 volgens Dr. Brandes haar beslag heeft gekregen — daargelaten toevoegingen later tot 1743; — méér zeker, dan op de Sĕrat Kaṇḍa die eerst in ± 1800 werd vastgesteld, evenzeer volgens Brandes (zie Pararaton, p. 178 en 186). We houden dus, als waarschijnlijk-historische figuur, den Oedara, zoon van een patih Wahan. Doch.... nu heeft juist weer Brandes in de Not. Bat. Gen. 1888, Bijlage II,

[1] Zie den Jav. tekst in de ed. van Meinsma, 1ste druk (1874), en 2de druk der eerste helft (1884), p. 22—23. Nadat Oedara met een lans den in een bosch van zijn jachtgenooten afgeraakten Bra Widjaja II heeft gedood, wordt deze „poetranipoen Patih Wahan, ingkang dados Adipati Kaḍiri" (p. 23) niet meer in de Babad genoemd.

[2] Toch staat ook wel degelijk het verhaal omtrent Wahan's vermoorden in de Sĕrat Kaṇḍa! Doch hij heet hier — zie Brandes, Pararaton, p. 189 — patih „Wahas", niet „Wahan" (in Jav. schrift kan een n en een s vrij licht verwisseld worden). En zijn zoon die hem wreekt, en ook dipati van Kĕḍiri is, heet Djajasena, niet Oedara. De Sĕrat Kaṇḍa voegt er dan nog de geschiedenis aan toe, dat de opvolger, Bra Widjaja III, dezen Djajasena, die èn zijn vader Bra Widjaja II, èn diens nieuwen patih overhoop gestoken had, nu bij zijn troonsbestijging tot zijn eigen patih maakt; welke dan, na diens dood, weer als patih wordt opgevolgd door Oedara! Hoe jonger de Jav. verhalen, hoe mooier en ingewikkelder!

waar hij de drie inscripties van 1408 Çaka = 1486 A D. besprak, hiervóór sub *a* aangehaald, in noot 1 van p. XVII opgemerkt dat dit „Wahan” der Babad Tanah Djawi waarschijnlijk moet luiden „Tahan”, [1] welke Tahan in 1486 A. D. op een dezer drie steenen (die van Djijoe, Verbeek's Lijst n°. 491) als Rakryan Poe Tahan de patih heet van den toenmaligen vorst van Madjapahit, Girindrawarddhana = in zijn jeugd Dyah Ranawidjaja!

Bij een zoo frappante overeenstemming tusschen wat die inscriptie van 1486, die Port. tekst van 1516, en die Babad Tanah Djawi van ± 1700, ieder voor een stukje vertellen, mag met groote waarschijnlijkheid beweerd:

de „heidensche”, dus Hindoejavaansche Oppervorst van Java in 1515 was een Dipati Oedara zooals de Portugeezen in Java's havensteden hoorden, liever een Praboe Oedara, vroeger Dipati van Kĕḍiri, zoon van den gewezen patih van Madjapahit, Rakryan Poe Tahan, welke Tahan nà 1486 door zijn vorst vermoord werd, doch gewroken door zijn zoon, die zichzelf daarop van den troon van M. meester maakte in een der jaren tusschen 1486 en 1515; misschien wel in ± 1498, zoodat in 1499 gezanten van dezen nieuwen vorst in China konden gearriveerd zijn (zie sub *c*)!

Wat er nu precies gebeurd is tusschen 1516 en 1521 weten we niet, en zullen we wellicht nooit te weten komen.

---

[1] Door een eenvoudige verwisseling toch van een oorspronkelijke groote tå met een latere foutieve wå. Als belangwekkend analogon van zulk een verwisseling moet gewezen op de plaats in Cohen Stuart's Bråtå-Joedå, Verh. Bat. Gen. XXVII, 1860, p. 167, waar de Jav. tekst zegt „banåtå beteekent vaartuig;” terwijl uit de daarbij behoorende Kritische Aanteekeningen, Verh. Bat. Gen. XXVIII, 1860, p. 310 (en verg. XXVII, p. 25 der Voorrede) blijkt dat alléén Ronggo Warsito dit woord uit Zang LVII las als „banåwå”. Volkomen terecht! Over het algemeen Mal.-Pol. woord „banawa” = „vaartuig”, zie prof. Kern in Versl. en Meded. Kon. Ak., afd. Letterk. 3, VI, 1889, p. 279; waaraan ik nog toe kan voegen dat Pigafetta in zijn lijst van Bisaya-woorden uit Cebú in 1521 ook opneemt „banaoa” = „nave” (Ital.), d. i. „schip.” Het „banata” = prahoe” in Roorda-Vreede's Jav. Ned. Hdwb. 1886, p. 1044, steunend op deze foutieve lezing in de Brata-Joeda, is dan ook „banawa” te lezen. Maar de vernuftige verklaring van Brandes dat „Wahan” = „Tahan” is wordt er machtig door versterkt. Over den „Pangeran Banawa” = den „Prins van het Schip”, dien de Jav. Babads in den tijd van Padjang vermelden zie noot 1 op blz. 138.

Maar in dezen tusschentijd moet Madjapahit gevallen zijn; want:

j. In 1522 (11 Februari) verlaat het Spaansche schip La Victoria, het eenige schip van het eskader van Magalhães dat onder commando van Elcano de eerste rondreis om de wereld gelukkig volbrengen zou, het eiland Timor, na daar ruim 14 dagen aan den wal te hebben gelegen. Op dit schip is de Italiaan Antonio Pigafetta, meegegaan met den wil zich een naam te verwerven; dagelijks maakt hij zijn aanteekeningen; door zijn gevatheid treedt hij telkens op als afgezant der Spanjaarden naar inlanders op den vasten wal; zoo ook is hij op Timor degeen die alles bedisselt. Nauwelijks met zijn schip goed en wel te Sevilla aangekomen (8 Sept. 1522), kan hij een week daarna op audiëntie bij Karel V te Valladolid een dagboek der reis aanbieden: maar Karel V eert hem niet zooals hij verwachtte. Met zijn aanteekeningen gaat hij nu aan het zwerven, zoekt beschermers, en een drukker: maar eerst tusschen 1524 en 1534 verschijnt te Parijs een trouwens vrijwel goede Fransche vertaling, verkort naar zijn Italiaanschen tekst; Ramusio daarentegen moet in 1550 bij de uitgaaf van dl. I zijner Reisbeschrijvingen te land komen bij den Franschen tekst, en vertaalt hiervan zeer onvolledig weer in het Ital. over. Eindelijk vat Amoretti in 't eind der vorige eeuw belangstelling op voor een vrij zuiver Ital. hs. van Pigafetta's journaal, doch begaat de dwaasheid het min of meer omgewerkt, en de domheid het verdere dan nog onnauwkeurig uit te geven. Eerst sinds zeer kort, sinds 1894, bezitten we dit hs. van Milaan afgedrukt met al de stiptheid die men wenschen kan; in 1894 toch werd te Rome door Andrea da Mosto deze kostbare tekst uitgegeven met ondersteuning van den Minister van Onderwijs, als „Relazione sul primo viaggio intorno al globo", in-fol., waardoor Amoretti's uitgaaf van 1800 (in Ital.) en van 1801 (in Fransche vert.) teneenenmaal op zij is gezet. Een ex. bezit het Kon. Instituut.

In Amoretti's tekst nu stond, juist waar het ons Madjapahit betreft, een venijnig-kleine, ellendige, verwarrende fout, waar zoowel Tiele als Veth rechtstreeks ingeloopen zijn!

Bij Amoretti, p. 172—173 van den Ital. tekst, Milaan 1800, zou Pigafetta, naar aanleiding van de informaties die hij tusschen Zo. 26 Jan. en Di. 11 Februari 1522 aan

Timor's vasten wal had ingewonnen, aldus over Java geschreven hebben:

„.... Java Major, hetgeen door die volken niet genoemd wordt Java, maar Jawa. — In dit eiland van Java zijn de grootste steden. De eerste is Madjapahit („Magepaher"), welker Koning, toen hij leefde de grootste was van al de Koningen der naburige eilanden, en hij heette Radja Pati Oenoés soenda. Daar groeit veel peper. De andere (scil. steden) zijn Daha, Dĕmak, Gadjahmada, Mĕntaraman, Djapara, Sidajoe, Toeban, Grĕsik, en Soerabaja.

Een halve mijl van Java verwijderd zijn de eilanden van Bali, genaamd Java Minor, en van Madoera: deze zijn van eender grootte." [1]

Tiele schreef naar aanleiding van dezen tekst „Pigafetta verwart hem echter (n.l. radja Pati Unus = Dipati Oenoés, die óók volgens Barros vorst van Soenda zou zijn geworden!) met den laatsten vorst van Madjapahit" (Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878, p. 346, noot 4). En ook Veth, zich houdend aan het gezegde van Barros „Dipati Oenoés, dewelke later zich Koning van Soenda maakte", vindt het in zijn Java, I, 1896, p. 279 noot 4: „Zonderling en moeilijk verklaarbaar" wat Pigafetta — altijd volgens Amoretti's tekst — zou gezegd hebben; en meent: „Door misverstand der hem

[1] Ziehier Amoretti's tekst naar dit ms. in de Ambrosiaansche Bibl. te Milaan: „...Java Maggiore; che da que' popoli non è chiamata Java, ma Jaoa. — In quest' isola di Java son le maggiori ville. La primaria è Magepaher, il cui Re, quando viveva era il maggiore di tutti i Re delle isole vicine, e chiamavasi Raia Patiunus sunda. Ivi nasce molto pepe. Le altre sono Dahadama, Gagiamada, Minutarangan, Ciparafidain, Tubanoressi, e Cirubaia. Distanti mezza lega da Java sono le isole di Bali, detta Java minore, e di Madura: esse sono d'ugual grandezza." (p. 172—173). Reeds met volkomen goed gevolg hadden de schrijvers „S(paan?) en V(alck?)" in hun vervolg-opstel „Nog iets over de oudste Mohammedaansche vorsten op Java", in Tijdschr. van Ned. Ind. 1871, II, p. 444—446 de verschillende rijken en plaatsen herkend, die door Pigafetta in de al even slecht uitgegeven Fransche tekst-vertaling door Amoretti (Paris, l'An IX, dus tusschen 22 Sept. 1800 en 23 Sept. 1801) op p. 216—217 zouden aangeduid zijn; zij splitsten de koppelingen, herkenden het rijk Gadjahmada (verg. Veth, I, p. 256), en, wat misschien lastiger was, herkenden terecht in „Minutarangan" het rijk Mataram of, ouderwetscher, Mĕntaraman. Bij Veth, I, p. 279, noot 4 staat ten onrechte als jaartal van de Ital. uitgaaf van Pigafetta „Milaan, 1830"; lees „Milaan, 1800"; dit is een der talrijke kleine drukfouten die in dit 1e deel der 2e ed. van Veth's Java voorkomen.

geworden berichten schijnt hij de hoofdstad der Soenda-landen met de oude hoofdstad van Java verwisseld te hebben.〃

Doch nu denke men eens aan het grapje onzer kinderjaren:

〃De boeren van het Noorderland
Hebben tien vingers aan elke hand, (komma)
Vijf en twintig aan handen en voeten; (komma-punt)
Wie zal ooit zoo'n boer ontmoeten?〃

Diezelfde boeren van het Noorderland hebben door verkeerde interpunctie hunne parten gespeeld aan Tiele en Veth! Hoe toch zegt diezelfde tekst in de uitgaaf van Andrea da Mosto van 1894 (p. 107—108):

〃.... en Java Major [deze volken noemen haar niet Java, maar J a w a]; de grootste steden zijn in Java zijn (sic! 2 maal) deze: M a d j a p a h i t (〃Magepahor〃) [dier koning, toen hij leefde, was de grootste van al deze eilanden en heette radja P a t i o e n o é s], S o e n d a [in deze groeit veel peper], D a h a, D ĕ m a k, G a d j a h m a d a, M ĕ n t a r a m a n, D j a p a r a, S i d- a j o e, T o e b a n, G r ĕ s i k, S o e r a b a j a en B a l i; en zooveel als Java Minor (zeiden zij, n.l. de lui op Timor die aan Pigafetta inlichtingen gaven) te zijn het eiland Madoera, en te liggen naast Java Major (op) een halve mijl.〃 [1]

---

[1] Ziehier dan Andrea da Mosto's tekst naar juist datzelfde hs. in de Ambrosiaansche Bibl. te Milaan: „...et Iava Magiore (questi populi non la chiamano Iava, ma I a o a): le magiori ville sono in Iava sonno queste: M a g e p a h o r (il suo re, quando viveva, era magiore de tutte queste ysolle et chiamavasse raia P a t i u n u s), S u n d a (in questa nasce molto pevere), D a h a, D a m a, G a g h i a m a d a, M i n u t a r a n g h a n, C i p a r a, S i d a i n, T u b a n, C r e s s i, C i r u b a i a et B a l l i; et como Iava Minore essere la ysola de Madura et stare apresso Iava Magiore meza legha." (p. 107—108). Voor meerdere duidelijkheid heb ik boven in de vertaling datgene wat in den Ital. tekst tusschen haakjes staat, tusschen groote haken gezet, evenals in de volgende aanhaling van Barros. Het is haast onbegrijpelijk, bij vergelijking der twee lezingen van hetzelfde hs., hoe Amoretti in 1800 zóó jammerlijk aan het uitgeven is gegaan; het eenige wat hem vrijpleit is, dat hij zelf in zijn voorrede openlijk zegt allerminst een zuivere tekstuitgaaf bedoeld te hebben, integendeel aanstootelijke dingen besnoeid of bemanteld en mooier vloeiende zinnen in modern-Italiaansch gemaakt te hebben „van het Toskaansch vermengd met Venetiaansch en Spaansch" van het oorspronkelijk hs. (p. XLII der Ital., p. LII—LIII der Fr. uitgaaf, Inleiding); en op sommige plaatsen (zoo b.v. in noot a op blz. XI der Inl. van de Ital. uitgaaf, juncto p. 161 in den tekst) geeft hij zelf een staaltje van den oorspr. tekst en van zijn omwerking, waaruit zijn puristische dwaasheid te voorschijn treedt. Prachtig is het dat

De ongelukkige koppeling bij Amoretti" van radja Patioenoés" met "Soenda" heeft, in verband met een lapsus van Barros, de heele verwarring gesticht! Terwijl men anders sterk zou zijn gaan twijfelen aan de betrouwbaarheid in dezen van den anders zoo betrouwbaren Barros, maakte Amoretti dat men den flater van Barros voorop schoof en de getuigenissen van meer dan één ander ter zijde liet.

Wat toch schreef Barros in zijn in 1553 voor het eerst verschenen IIe Decade van zijn geschiedwerk "Da Asia"? Inleidend het verhaal hoe Malaka in eind 1512 stond aangevallen te worden door de vloot van Dipati Oenoés, den geboren Javaan, geeft hij in lib. IX, cap. 4 van dat deel een korte beschrijving van Java, vroeger geheel door afgodendienaars ("pouo idolatra") bewoond, doch langzamerhand aan de kusten en in de havensteden geïslamiseerd door Moh. kooplui uit Malaka; en zegt dan: "En onder eenige Mooren van het eigen geslacht der Javanen [omdat door de leer der Maleiers veel Javanen zich hadden bekeerd] was, ten tijde dat wij Malaka namen (scil. 1511), de voornaamste heer van de stad Djapara een die heette Pati Oenoés: dewelke later zich Koning van Soenda maakte, zooals wij verderop zullen zien." [1]

---

hij van aanstootelijke dingen heel wat méér meedeelt in zijn Franschen tekst, dan in zijn Ital.; „de Franschen willen daarvan wel graag meer slikken!" dacht de slimmerd zeker. Maar het verbaast dan dubbel de woorden van Tiele te lezen: „het merkwaardige reisverhaal van den Italiaan Antonio Pigafetta... werd voor de eerste maal volledig uitgegeven te Milaan in 1800 door Carlo Amoretti." (Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878, p. 324). Zeer juist daarentegen zegt Andrea da Mosto in zijn uitgave, p. 43, na Amoretti's dwaas systeem gereleveerd te hebben: „Bij een zóó onvolledige reproductie, mag men zeggen dat het Ambrosiaansche ms. wat het *Reisverhaal* van Pigafetta bevat, tot nog toe onuitgegeven is gebleven."

[1] De Port. tekst luidt: „E entre algũs Mouros da mesma linhagem dos Iaos (porque per doutrina dos Malayos se conuerterão muitos Iaos) ao tempo que nôs tomamos Malaca, era o principal senhor da cidade Iapára hum per nome Páte Vnuz: o qual despois se fez Rey da Çunda, como veremos a diante." (Ed. 1628, fol. 207 recto). En onmiddelijk volgt dan nog over dien Pati Oenoés: „Deze, daar hij een machtig en invloedrijk („aparentado", letterlijk: „die familie-betrekkingen heeft") man was, en bij wijze van zeeschuimer („cossairo") zich heer des lands had gemaakt, vatte de gedachte (op) om op de stad Malaka los te gaan, aangezien het grootste deel van dier bewoners Javanen waren." In de ed. van 1628 wordt steeds gedrukt „Vnuz"; in de oorspronkelijke van 1553 staat altijd „Unuz"; dit slechts als een klein bewijsje voor het reeds gezegde over de gelijkwaardigheid vaak

Doch hoe is het nu mogelijk dat Barros later met geen enkel woord in zijn verderen tekst terug is gekomen op deze verwijzing? Uit vergeetachtigheid kan dit moeilijk wezen; tallooze malen zegt Barros dat hij later iets behandelen zal, en dan behandelt hij dat ook later; voor wie in zijn geschiedwerk meermalen gelezen heeft, is het een last dat hij dit zoo vaak zelfs doet, en of naar vroeger of naar later verwijst zonder de plaats juist aan te geven, waardoor dikwijls tijdroovend zoeken noodig is [1]; doch ten slotte vindt men toch steeds wat hij zoo aangewezen heeft. Maar hier bij dit koningworden van Pati Oenoés over Soenda blijft hij verderop stom als het graf (verg. Veth, I, p. 279). En toch, wáár was een nieuwe bespreking beter op zijn plaats geweest dan in cap. 12 van lib. I der IVe Decade, welke Decade wel is waar lang na zijn dood en in onvoltooiden vorm door Lavanha werd uitgegeven (Madrid 1615; Barros stierf 1570 in Portugal), maar die dan toch juist in die eerste Libri zoo goed als volledig af was? En in dat cap. 12 van lib. I nu, geeft Barros, blijkbaar met eigen woorden, niet met invoegsels van Lavanha (die trouwens zoo verstandig was dezulke bij voorkeur tusschen aanhalingsteekens of in margine te zetten), een omstandig relaas van het Mohammedaansch-worden van Soenda in 1526, nadat hij uitvoerig nog behandelt een contract op 21 Aug. 1522 tusschen de Portugeezen en den toen nog Hindoeschen Sanghyang van Soenda Kalapa gesloten — verg. Veth, I, pag. 280-281 —; zóó uitvoerig dat tegenwoordig, nu de origineele tekst van dit Contract, nog te Lissabon aanwezig, afgedrukt is geworden in de reeds sub *g* genoemde uitgaaf „Alguns Documentos etc." Lissabon, 1892, p. 460—461, we zeggen kunnen dat Barros, toen hij in Dec. IV, lib. I, cap. 12 van zijn „Da Asia" hierover schreef, dit origineel naast zich had liggen. Wat ware natuurlijker geweest dan dat hij, zij het met

---

van V en U. Zoo ook drukt de oudere uitgaaf „Jaos", de jongere meer antiek „Iaos."

[1] De andere uitgaven van Barros bezitten geen registers; maar in den totalen druk van Barros-Couto, Lissabon 1778—88, 23 deeltjes klein 8°., is dl. 1—8 de Decade I—IV van Barros, dl. 9 een register daarop, dl. 10—22 de Decade IV—XII van Couto, en dl. 23 weer een register daarop. In de Encycl. v. N. I., I, p. 126, 2e kol., en II, p. 422, 2e kol. staat „24 deelen"; lees 23.

korte woorden, even verteld had hoe vóór 1522 Soenda tijdelijk óók al in Mohammedaansch bezit was geweest (van Pati Oenoés), zoodat dan de verklarende redeneering van Veth, I, 1896, p. 279 omtrent den waarschijnlijken gang van zaken met Pati Oenoés tusschen 1513 (toen hij slag leverde bij Malaka en verloor) en 1522 (toen hij dood was), niet geheel in de lucht hoefde te hangen? Maar Barros zegt niets niemendal verderop, wat dit Vorst-worden van Pati Oenoés over Soenda vóór 1522 rechtvaardigt. En niet alleen staat hij in dit beweren alleen, maar Pigafetta vertelt — nu we eindelijk den zuiveren tekst terug hebben die óók al in verkorte Fransche vertaling tusschen 1524 en 1534 te Parijs (On les vend a Paris en la maison de Simon de Colines, libraire) verschenen was — uitdrukkelijk d a t Pati Oenoés zich vorst had gemaakt van Madjapahit; en Castanheda zegt dat hij vorst werd van Dĕmak; alles vóór begin 1522 toen hij dood was.

Kortom, Barros heeft zich vergist. En waarschijnlijk heeft hij bij zijn verder werken dezen lapsus calami begrepen, en, politiek als hij was, verderop het zwijgen bewaard over zijn flater. *Hoe* hij tot zijn flater is gekomen ondanks de officieele bescheiden die hij, minstens evenveel als Castanheda, heeft kunnen raadplegen, is misschien óók nog na te gaan; uit de Fransche uitgaaf van Pigafetta kón hij het niet hebben, want daar stond Pati Oenoés en Soenda behoorlijk gescheiden; maar waarschijnlijk heeft hij een foutief copie hs. van Pigafetta's tekst gebruikt, gelijk er blijkbaar in den tijd dat hij zijn IIe Decade uitgaf, meer dan een bestond. De fout van „Raia Patiunus Sunda" is dus al 3½ eeuw oud; [1] en zoo werd

---

[1] Reeds had A. da Mosto in de noten onderaan bij zijn uitgaaf van 1894 de belangrijkste varianten vermeld, zoowel van den oud-Franschen gedrukten tekst uit ± 1530 (tusschen 1524 en 1534), als van 2 mss. in de Bibl. Nationale te Parijs, n°. 5650; en n°. 24224. Van deze twee mss., zijnde oud-Fransche vertalingen naar Pigafetta's Ital. tekst, is n°. 5650 het oudste en van ± 1550; terwijl n°. 24224 jonger (± 1600), mooi opgeluisterd, op mooi perkament, en met gecastigeerden tekst is, waarschijnlijk een present-ex. aan een hooge vrouw. Een ander nog bestaand en zeer rijk uitgevoerd ms. met oud-Franschen tekst (van ± 1550), thans berustend te Cheltenham in de boekerij der Erven van Sir Thomas Phillips, kon Da Mosto helaas niet collationneeren. Om het groot belang der zaak wendde ik mij nu tot den beheerder dezer bibliotheek, Hon. T. FitzRoy Fenwick, Thirlestaine House, Cheltenham, die mij hoogst vriendelijk dd. 23 Nov. jl. den variant in dat hs., waar het hier op aan

het volkomen juiste vermelden van peper die alléén in West-Java uitvoerartikel was, dwaselijk gelezen als ware het toen

---

komt, toezond; terwijl ik aan mijn nicht, mej. J. S. de Jongh, welke te Parijs studeert, nauwkeurige collationneering vroeg, zoowel van de twee varianten, naar den oud-Fr. gedrukten tekst en het ms. n°. 5650, die Da Mosto reeds in zijn noten vermeldde, als transcriptie van den variant in ms. n°. 24224 welke door hem achterwege gelaten was; bij brieven dd. 28 en 29 Nov. jl. mocht ik ook deze ontvangen. Ik ben dus zoo gelukkig àl de varianten te kunnen geven welke van deze, voor ons zoo veel beteekenende zinsnede uit de 16e eeuw bewaard zijn gebleven. De in ± 1530 te Parijs gedrukte oud-Fr. tekst nu, zegt hier: „Les plus grandes villes de Java sont Maghepaher, son roy plus grand que tous de ceste isle, et se nomme Raia Patimus (sic!), Sunda (en ceste croist moult de poivre) Daha, Dama, gagiamada, Munutarāghan, Sipara, Sidain, Duban, Cressi, Cerubaia & Balli. Java mineur est comme lisle de Madere pres de Java, mais demie lieue." Doch in het hs. in de Bibl. Nationale te Parijs, n° 5650, uit ± 1550, uit den eigen tijd dus dat Barros zijn geschiedwerk het licht deed zien (Ie Dec. 1552; IIe Dec. 1553; IIIe Dec. 1563; hij sterft 1570), staat hier, blijkens da Mosto en mej. De Jongh: „Et les plus grandes villes qui soyent en Java sont cestes/. Maggepaher/. Le roy de la quelle quand il vivoit estoit le plus grand et puissant de toutes ces isles/ et se nommoit Raia Patiunus Sunda/ Et la croist beaucoup de poyvre/. Les aultres sont Daha/ Dama/ Gaggiamada/ Minutaranghan/ Cipara/ Sidain/ Tuban/ Cressi/ Cirubaia/ et Balli/. Et encores nous dirent comme Java la petite estoit lisle de Madura/ et situee pres de Java la grande a demye lieue/." Zooals men weet heeft Hon. H. E. J. Stanley in zijn al evenmin streng-methodische Hakluyt-uitgave „The first voyage round the world by Magellan, translated from the accounts of Pigafetta and other contemporary writers", Londen 1874, naar dit Parijsche hs. n°. 5650 vertaald, al zegt hij dat niet uitdrukkelijk. En het zeer fraaie, rijk-geïllustreerde hs. te Cheltenham, blijkbaar uit dienzelfden tijd ± 1550 als dit ms. te Parijs, zegt hier nu: „Et le (sic) plus grandes villes qui soyent en Iava son cestes Maggepaher le roy de la quelle quand il vivoit estoit le plus grand de toutes ces isles et sappelloit Raia Pativaus (sic!) Sunda Et la croist beaucoup de poyvre. Les aultres villes sont Daha Dama Gaggiamada Minutaranghan, Cipara Sidaiu Tuban Cressi Cirubaia et Bailli et encores nous dirent comme Java la petite estoit lisle de Madura et aupres de Java la grande a demye lieue." (Lezing van Hon. T. FitzRoy Fenwick). Terwijl het jongere, rijke, ook zeer mooi geïllustreerde hs. te Parijs, n°. 24224, van ± 1600, in geheel gelijken geest als de beide andere mss. leest: „Et les plus grandes villes qui soyent en Java sont cestes/ Maggepaher/ le roy de la quelle quand il vivoit estoit le plus grand de toutes ces isles/ et se nommoit Raia Patiunus Sunda/. et la croist beaucoup de poyvre/. Les aultres sont/ Daha/ Dama/ Gaggiamada/ Minutaranghan/ Cipara/ Sidain/ Tuban/ Cressi/ Cirubaia/ et Balli/. Et ancores nous dirent comme Java la petite estoit lisle de Madura/ et pres de Java la grande a demye lieue/." (Lezing mej. De Jongh). Bij alle drie gaat bovendien vooraf dat de inlanders (op Timor) niet „Java" zeiden, maar „Jaoa", wat wij het beste

hoofdproduct van gansch Java. En als er iemand was die dit laatste in en vóór 1550 het beste misschien wist in heel Lissabon, dan was dat.... de eigen João de Barros, „feitor proprietario da Casa da India et Mina”, d. i. hoofd-administrateur van het Oost-Indische Huis, waar alle koloniale lading in pakhuis kwam!

Maar hoe dan ook, vergist heeft hij zich! En door zijn ongelukkige fout heeft hij, in verband met Amoretti's ellendig uitgeven van Pigafetta, een verwarring gesticht in ons begrijpen van de Mohammedaansche omwenteling op Java en den val van Madjapahit, waaraan het tijd wordt dat een einde kome.

Neen! Castanheda heeft gelijk, niet Barros! En Pigafetta danken we het dat we nu met klem van redenen kunnen zeggen:

Pati Oenoés, of Dipati Oenoés, of wat te eenigertijd zijn precieze Javaansche naam moge blijken, [1]

---

transcribeeren met „Jawa”, terwijl de oude Hollanders in ± 1600 nog schreven „Jaúa.”

Gelijk men dus ziet, hebben al deze drie hss. de foutieve schrijfwijs „Raia Patiunus Sunda.” Naast het curiosum van het Cheltenham'sche ms. „Pativaus”, staat het curiosum in den oud-Franschen gedrukten tekst „Patimus.” Het oud-Fransche boekje van ± 1530 is zeer zeldzaam, en was blijkbaar aan Tiele onbekend, hoewel Brunet in zijn Manuel du Libraire, Parijs, IV, 1863, i. v. „Pigafetta” het beschrijft. Een ex. is in de Brera-bibl. te Milaan, gebruikt door Da Mosto; een in het Britsch Museum (Grenville-coll.) aangehaald door Stanley; en een natuurlijk in de Bibl. Nat. te Parijs, wat mej. De Jongh gebruikte.

Over een anderen lapsus calami van Barros die misschien evenveel verwarring heeft gesticht als deze, en waar Tiele óók is ingeloopen, zie men het Appendix blz. 186, noot 2.

[1] Hier moet gewaarschuwd dat de „Pangeran Banawa” of „Bĕnawa”, de „Prins (van het) Schip”, welke in de Jav. kronieken voorkomt, nooit mag verward worden met Dipati Oenoés, hoezeer deze ook, blijkens de Port. geschiedschrijvers, iets bizonders had gemaakt van het schip waarin hij naar Malaka was getogen. Deze Pangeran Banawa toch is blijkens Raffles, History of Java 1817, II, p. 145—146 („Ráden Benáwa”; 2en druk, 1830, II, p. 158—160), en de Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma, 1874, p. 112—180 (herdruk van Eerste Stuk, 1884, p. 111—178) de oudste zoon van Djakatingkir = Sultan I van Padjang; werd de speelbal van Senapati; was een korten tijd zelf Sultan III van Padjang (verg. Veth, I, p. 1896, p. 309; die zijn naam echter niet noemt), en valt dus een 60-tal jaren later dan Dipati Oenoés. Dr. Brandes was zoo vriendelijk mijn aandacht te vestigen op 's mans zonderlingen naam, Pangeran Banawa, den „Prins van het Schip”.

heeft zich tusschen 1516 en 1521 meester gemaakt van Madjapahit; de hoofdstad der Hindoe-heerschappij op Oost-Java definitief ten val gebracht; nadat hij, of terwijl hij in een dierzelfde jaren vorst van Dĕmak was geworden, en als beheerscher van èn Dĕmak èn Madjapahit in 1521 overleed.

En nu dan zeker is dat Madjapahit tusschen 1516 en 1521 ingenomen is geworden door een vorst van Dĕmak, die voorloopig als Dipati Oenoés moet aangeduid blijven; nu het zeker is dat de definitieve, beslissende ommekeer van Hindoe-oppermacht in Mohammedaansche oppermacht voor Oost- en Midden-Java, door den val van de kota Madjapahit, voldongen is geworden tusschen 1516 en 1521; — nu gaan we verder vragen.

Officieel volgens de Jav. Babads, welke ook, heeft men drie Sultans van Dĕmak gehad:

1°. Raden Patah (Fatah) = Sultan Dĕmak I = Panĕmbahan Djimboen (= „de bejaarde Panĕmbahan"); regeert 9, of 12, of 25, of 27, of 28, of 42, of 52 jaar![1]

2°. Pangeran Sabrang Lor = Sultan Dĕmak II; regeert met verwonderlijke eenstemmigheid òf 2 òf hoogstens 3 jaar; (overlijdt aan longontsteking).

3°. Pangeran Trĕnggana (= „Prins Ster") = Sultan Dĕmak III; regeert met hoogen roem 7, of 46, of 49, of 55, of 56, of 70 jaar![1]

Verg. naast deze gegevens Veth, Java I, 1896, p. 238—244, en dan vooral p. 266—268.

De ingewikkelde geschiedenis van Raden Patah, die quasi een zoon was van den Dipati van Palembang, doch in werkelijkheid een kind zou geweest zijn van den laatsten Bra Widjaja van Madjapahit; die deze stad in 1400 Çaka = 1478 A. D. zou hebben doen vallen; die daarna nog een niet te gissen aantal jaren

[1] Ziehier de bewijsplaatsen. Van Sultan I: 9 of 12 (Raffles, 1817, II, p. 136; of 1830, p. 148); 25 (Roorda v. Eysinga; zie Meinsma, Aanteekeningen 1877, p. 9); 27 (hss. Leiden, Cat. Vreede 1892, nos. XCIX, 1e Stuk, en C; ook Meinsma, loc. cit. p. 9); 28 (hs. Rad. Ngab. Kĕrtoprodjo, Cat. Vreede, XCIX, 2e Stuk); 12 (mijn Jogja'sche Babad Sĕngkala, zie tekst achteraan); 52 (Raffles, loc. cit. p. 230 of p. 231). Van Sultan III: 7 (Roorda v. Eysinga, bij Meinsma p. 10); 46 (Raffles, loc. cit. p. 230 of p. 151); 49 (Raffles, ib. p.136 138, of p. 148—151); 55 (mijn Jogja'sche Babad Sĕngkala); 56 (nota Rijksbestierder Solo bij Serrurier, De Wajang Poerwå, 1896, p. 105—106); 70 (alle drie de hss. te Leiden voornoemd, en Meinsma, p. 10).

zou geregeerd hebben, en eigenlijk nooit den Sultan's titel doch den Panĕmbahan-titel zou hebben gevoerd; — deze figuur moge hier blijven rusten Al zal er zeker een stuk waarheid in deze verhalen zijn, het voorgaande bewijst genoeg hoe dienomtrent de volgorde en jaartelling der feiten uit de lucht gegrepen is. [1]

Ook blijve rusten de figuur van Pangeran Trĕnggana die zeer zeker in den lateren tijd valt, toen Madjapahit goed en wel vernietigd was, toen Dĕmak goed en wel de opperheerschappij had gekregen, al is het bijna volstrekt zeker dat óók hij nooit den Sultan's titel machtig werd; ja, volgens sommige boosaardige inlandsche bronnen (o. a. het West-Javaansche stuk uit 1710, afgedrukt in Biäng-Lala, 4^{en} Jrg., Batavia 1855, p. 270), eigenlijk maar Kjahi Gĕḍe zou zijn geweest.

Maar dan blijft over die vorst van Demak met dien raadselachtigen naam, met dien (volgens alle Babads) korten regeertijd, en die, al even zonderling, gezegd wordt aan een longontsteking gestorven te zijn. Raffles — wien Veth zoo goed als uitsluitend gevolgd is „bij gebrek aan betere nieuwere bewerkingen" (I, p. 231, noot 5), wat in zeer beleefden vorm een bittere aanklacht is tegen de Nederlandsche Javanici sinds 1817! —, Raffles schrijft in zijn History of Java, Londen 1817, II, p. 136 (2^{en} druk van 1830,

[1] Reeds hiervóór (p. 124 noot 1) is gezegd dat Rad. Patah (Fatah) volgens de Jav. Kronieken eigenlijk een Palembang'er geweest is, en daarom sterk herinnert aan den Toemĕnggoeng van Palembang der Portugeesche geschiedschrijvers, die in eind 1512-begin 1513 tweede vlootvoogd is naast Pati Oenoés. De Babad Tanah Djawi geeft zoowaar zijn officieelen titel (ed. 1874, p. 48; herdruk 1e Stuk, 1884, p. 47): „Senapati Djimboen (= de bejaarde krijgsoverste!) Ngabdoerrahman Panĕmbahan Palembang (Panĕmbahan van Palembang!) Sahidin Panata-agama." En evenzoo geeft het hs. te Leiden van denzelfden Rad. Ngabehi Kĕrtoprodjo die de Babad Tanah Djawi in proza overbracht (verg. Meinsma's Aanteekeningen, p. 4), Codex Leiden n°. 1859, 2^{e} Stuk, en Cat. Vreede 1892, n°. XCIX, 2^{e} Stuk, gelijk mij bij onderzoek bleek, hem den naam: „..Ratoe..I. Adipati ing Bintara; adjoedjoelock Adipati Poelembang; 28 tahoen;" d. i. dus: „Vorst (van Dĕmak) I. Dipati van Bintara (volgens Brandes, Pararaton, p. 165 en 170, misschien de plek van het ouder Hindoe-heiligdom Sabyantara, later Dĕmak), bijgenaamd Dipati van Poelembang (= Palembang)"! Dat noch de Toemĕnggoeng van Palembang, noch diens dappere „neef" (= Pati Rodién?) sneuvelden in den zeeslag bij Malaka in Jan. 1513, blijkt o. a. uit de beschrijving van den harden kamp (Barros, Dec. II, lib IX, cap. 5) dien oom en neef tegen de Portugeezen bestonden, doch welke eindelijk, in bootjes springende, hun lijf wisten te redden. Waren zij beiden of een van beiden gedood, dan had Barros dit zeker uitdrukkelijk gezegd.

p. 148): "**Pangéran Sabrang Lor**, who succeeded his father in 1409, after a reign of less than two years, died of an inflammation of the lungs, and was succeeded in 1412, by his brother, named **Pangéran Tranggána**, the third Sultan of Demák." [1] En getrouw schrijft dan ook prof. Veth met slechts geringe wijziging in zijn Java, I, p. 268: "Panembahan Djimboen regeerde volgens sommige berichten negen, volgens andere twaalf jaren.

[1] Raffles zegt hier belangrijk meer dan wat de Babad Tanah Djawi, ed. Meinsma, vermeldt. Deze somt in beide drukken op p. 61 eenvoudig de zes kinderen, door Raden Patah = Sultan Dĕmak I bij zijn dood achtergelaten, aldus op: „de voorste (= oudste) was 'een meisje genaamd Ratoe Mas, getrouwd met den Pangeran Tjarĕbon; de op een na oudste heette Pangeran Sabrang Lor, dewelke zijn vader verving in de koningswaardigheid; vervolgens Pangeran Seda Lepen; vervolgens Raden Trĕnggana; vervolgens Raden Kaṇḍoeroewan; en de laatste heette Raden Pamĕkas. Dan, hij die, als gezegd, vorst werd, stierf weldra binnenkort; hij had nog geen kinderen; die hem verving in de regeering was Raden Trĕnggana, anders genaamd Soeltan Dĕmak." Verder niets over Pangeran Sabrang Lor! Zoolang er nog zoo weinig zekers bekend is over de Dĕmak'sche Vorsten, zijn alle gegevens, hoe gevaarlijk ook, min of meer welkom. Daarom wil ik hier vermelden hoe ik in een Sadjarah (Geslachtsregister) van de Javaansche Vorsten, dat ik in 1889 te Jogja mocht doorwerken van mijn voortreffelijken vriend, den tegenwoordigen Regent-Politie te Klaṭen, Rad. Toem. Soetonagoro, het volgende lijstje vond der 9 — niet 6, noch 5 — kinderen van Raden Patah: 1°. Rad. Soerja, later Pang. Adipati Sĕpoeh dalĕm ing Sabrang Ler, of Pang. Adipati Sabrang Lor, wordt Vorst als Sultan Sah Ngalam Akbar (Sultan II van Dĕmak); 2°. Rad. Sangka, later Pang. Adipati Anom dalĕm ing Sabrang Kilen of Pang. Adipati Sabrang Koelon; sterft nog tijdens het leven zijns vaders; 3°. Rad. Trĕnggana, wordt na den dood van zijn ouderen broer Vorst onder den naam van Sultan Sah Ngalam Akbar (Sultan III, tevens de laatste Sultan van Dĕmak, en vandaar Sultan Dĕmak Pamĕkas); 4°. Rad. Ajoe Kirana, later Ratoe Mas Poernamasidi; trouwt met den Panĕmbahan van Bantĕn; 5°. Rad. Ajoe Woelan, later Ratoe Mas Njawa, trouwt met den Panĕmbahan van Tjirĕbon; 6°. Rad. Tedja, later Pang. Pamĕkasan; 7°. Rad. Wangkawa, wordt door zijn ouderen broer, Rad. Trĕnggana, verheven tot Pang. Kĕṇḍoeroehan, en wordt aangesteld tot Adipati van Soemĕnĕp; 8°. Rad. Djaladara, sterft; 9°. Rad. Mas Alit, wordt door zijn ouderen broer, Rad. Trĕnggana, verheven tot Pang. Sĕkar, sterft te Lepen, en krijgt vandaar den naam Pang. seda ing Lepen." Dit lijstje ziet er anders erg verdacht uit; dat parallelisme van Sabrang Lor en Sabrang Koelon b.v.! De eerste zou dan zijn paleis („dalĕm") ten Noorden, de andere ten Westen van... wat, de kali?, de pasar?, of zoo iets?, gehad hebben; dus evenals men het bekende „Pangeran Ngabehi Lor ing Pasar", als vasten oud-Javaanschen titel, uitlegt met „de Pangeran Ngabehi (die zijn dalĕm heeft) ten Noorden van de pasar"? Doch in de aangehaalde Sadjarah is de duiding van „Sabrang Lor" zeker volkomen gezocht, en wordt door de Babad Tanah Djawi te niet gedaan.

Van zijne vijf zonen volgde Pangéran Sabrang Lor hem op, doch stierf reeds na twee of drie jaren aan een longontsteking. De derde vorst was zijn broeder, volgens anderen zijn zoon, Pangéran Tranggånå, een veelgeprezen vorst.„ Maar... bij dat „Pangéran Sabrang Lor„ kan Veth niet nalaten in een noot aan te teekenen: „Den oorsprong van dezen vreemden naam, die, „Prins van den noordelijken overwal„ beteekent, kan ik niet verklaren.„

Die longontsteking, hoe curieus het ook zij dat ze vermeld wordt, laten we daar. Mij persoonlijk zou het niet ongerijmd voorkomen voor „longontsteking„ te lezen „krissteek„!

Maar dat „Pangeran Sabrang Lor„ en die korte regeeringsduur? Die „Pangeran, die die geschiedenis had aan den noorder-overwal„ — want zoo mag men uitvoeriger vertalen, minstens even goed als „die Pangeran, vàn den overwal gekomen„ of iets dergelijks — doet zéér sterk denken aan Pati of Dipati Oenoés, die ter herinnering aan zijn roemrijke nederlaag voor Malaka, aan den Noorder-Overwal, zijn ontredderde jonk op strand zet te Djapara, onder een pendopo, als een blijvende krijgstrofee!

En die „Prins van den Noorder-Overwal„ die maar 2, hoogstens 3 jaar regeert, doet weer sterk denken aan Pati of Dipati Oenoés die in 1521 al sterft of gestorven *is* als vorst van Dĕmak en overweldiger van Madjapahit, doch in 1515 nog doodeenvoudig „Pate Unus„ was!

En als we dan weer eens denken aan de betrekkelijke historische waarde van zoo'n rond Javaansch jaartal als 1400 Çaka waarop Madjapahit *zou* gevallen zijn; als we dan in een merkwaardig Javaansch stuk gelijk die memorie van den Rijksbestierder van Solo, Raden Adipati Sosronagoro, voor de Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam in 1883 opgesteld over den loop der wajang in de Jav. geschiedenis, en in vertaling afgedrukt door Dr. Serrurier in zijn „De Wajang Poerwå„, Leiden 1896, p. 98 vlg., vrucht dus van officieel-Solosche geschiedschrijving van tegenwoordig, een zinsnede lezen als deze: „Toen Raden Patah in het sangkålå-jaar 1439 als vorst te Dĕmak regeerde, onder den naam van Kangdjĕng Sultan Sah Ngalam Akbar, begonnen de inwoners van het eiland Java den Islam aan te nemen„, zoodat Raden Patah als vorst van Dĕmak nog in 1439 Çaka = 1517 A. D. het beleefd zou hebben hoe de Islam begòn ingang te vinden op Java!; als ik dan zie hoe in een Jogja'sche Babad Sĕngkala (alias Babad Moemana) samengesteld door Pang. Soerjanagara, en welk hs. ik in 1889 van Pang. Aria Adiwidjaja te Jogja tot excerpeering te leen mogt hebben, het volgende o. a.

voorkomt: „Alip 1443 sterft Sultan Bintårå en wordt Pang. Sabranglor Vorst; Djimawal 1445 sterft Pang. Sabranglor en wordt zijn jongere broer, Rad. Mas Trĕnggånå, Vorst;" zoodat volgens dit Jogja'sche gegeven Raden Patah eerst sterft in 1443 (Çaka) = 1521 A. D., en Pang. Sabrang Lor geregeerd zou hebben van 1521—1523 A. D.; als men dan ziet dat prof Meinsma blijkens zijn Aanteekeningen op de Babad Tanah Djawi (Den Haag, 1877, p. 31, bij bl. 61 van den tekst der Babad) in de door hem geraadpleegde en van prof. Millies afkomstige Babad Sĕngkålå [1] als regeeringsjaren van Pang. Sabrang Lor vermeld vond 1430—1432 A. J. = 1508—1510 A. D.; en als men daar dan nog aan toevoegt hoe bij Raffles, History of Java, 1817, II, p. 230 (of 1830, p. 254) weer als regeeringsjaren van Pang. Sabrang Lor gegeven worden 1455—1457 Çaka = 1533—1535 A. D.; — dan mag met groote waarschijnlijkheid het totaal van al die gegevens hiertoe worden samengevat:

Pati of Dipati Oenoés die vóór Januari 1513 heer was van Djapara, waarvan hij zich zeer waarschijnlijk, zooals Barros bedoelt en Veth (I, 1896, p. 269) wel ten onrechte betwijfelt, door geweld met een vloot had meester gemaakt; die op 1 Jan. 1513 zijn vergeefschen aanval ter zee beproeft op Malaka, doch in die eigen maand ontredderd de vlucht moet nemen naar zijn stad (Veth, p. 270—272); die als herinnering — en waarschijnlijk om zijn naam bij de Javanen te redden — „bij het aankomen in de stad van Djapara van waar zij uitgegaan waren, beval de (= zijn) jonk op den vasten wal te zetten. en haar te overdekken met een pendopo, zeggende dat hij dat deed om tot geheugenis te blijven, zooveel tijds als het kon uithouden, van den wreeden strijd dien zij hadden met de Portugeezen, en van de eer die hij behaalde door hen te gaan aanvallen, en te ontsnappen aan hun handen" (Damião de

[1] Dat moet dezelfde Babad Sĕngkala zijn, die thans in het bezit is van het Kon. Inst., als hs. n°. 619 (nummer volgens Voorloopigen Inventaris, in Febr. '98 achtergelaten door Dr. Brandes, van de n°s. 501—628; een duplicaat van dit hs. is de Babad Sĕngkala te Leiden, Codex 1859 of Cat. Vreede 1892, n°. XCIX, 1e Stuk). Precies dezelfde jaartallen 1430—1432 voor den regeeringsduur van Pang. Sabrang Lor worden gegeven door de twee Codices te Leiden, Cat. Vreede, n°. XCIX, 2e Stuk (van den Kliwon, Rad. Ngab. Kĕrtoprodjo, der Babad Tanah Djawi), en n°. C. — Raffles (History 1817, II, p. 136; of 1830, p. 148) gaf, gelijk boven in den tekst bleek, de jaren 1409—1412, Çaka = 1487—1490 A. D. en noemt dezen duur „less than two years"; dit „two" zal zeker een schrijffout wel zijn voor „three."

Goes, Kroniek van koning D. Manuel, 3ª Parte, 1567, cap. 42; ed. 1619, fol. 207 verso; verkeerdelijk gepagineerd als fol. 204); die in ± Mei 1513 als Dipati („Sangue de Pate") van Sidajoe verdacht lief was jegens het Port. eskader (Veth I, p. 274); die nog in begin 1515 volstrekt geen eerste plaats innam onder de machtigste Mohammedaansche havenkoningen van Oost-Java (zie hiervóór sub *h*);

dat deze Pati of Dipati Oenoés zich tusschen 1516 en 1521 heeft opgeworpen tot Radja van Děmak; Praboe Oedara, den Oppervorst van Madjapahit, den zoon van wijlen patih Tahan, heeft aangevallen en verslagen; diens stad ten val gebracht in hoogstwaarschijnlijk 1440 Çaka = 1518 A. D; en als beheerscher van eigenlijk Java, van Děmak en van het voorgoed verwonnen Madjapahit, geregeerd heeft als Oppervorst van 1518—1521 A. D.; toen gestorven is aan een „longontsteking" (= krissteek?); en als Pangeran Sabrang Lor, als „de Prins die Malaka op den Noorder-Overwal te lijf was gegaan", vereeuwigd is in de Javaansche Kronieken.

APPENDIX I.

Weinig stukken zijn van zoo groote waarde voor de kennis van den toestand in den Maleischen Archipel bij het eerste begin der 16e eeuw, als Duarte Barbosa's „Livro" van 1516, waar dit aan het eind achtereenvolgens een beschrijving geeft van Siam + Kĕdah, Malaka, de Nikobaren, Sumatra, Soenda (als afzonderlijk eiland opgevat), Java-proper, Java Minor = Soembawa, Timor, de Banda-eilanden, Ambon, de Ternataansche eilanden = de Molukken-proper, Celebes = wel te verstaan Zuidwest-Celebes, Banggaai, „Solor" d. i. hier de Soeloe-eilanden, en Broenei; waarop dan nog enkel volgt een beschrijving van Tjampa, van China en van de Lioe-Kioe-eil., om daarmee feitelijk te eindigen. Want de lijst van Oostersche handelsartikelen die dan nog volgt, en essentieel bij het werk behoorende, is niet anders als een Appendix.

Barbosa's Livro van 1516 — welk jaartal gelukkig bij Ramusio bewaard is gebleven — vergoedt tot op zekere hoogte het vrij vele, dat, juist omtrent dien intreêtijd van de Europeanen in Indonesië, verloren is gegaan.

Verloren is de zeker kostbare beschrijving van de eerste wereld-omzeiling door Magalhães en Elcano (1519—1522), opgesteld naar gegevens van ooggetuigen door den geboren Milanees, maar te Sevilla werkzamen, officieelen kroniekschrijver Petrus Martyr Anglerius [1]; het hs. was reeds te Rome aanwezig om daar gedrukt te worden, toen het in 1527 te loor ging bij den „Sacco de Roma", de Plundering van Rome door de Duitsch-Spaansche troepen; hiervan vertelt Ramusio, in dl. I van zijn Delle Navigationi et Viaggi, 1en druk, Venetië 1550, fol. 382 verso (ed. 1554). Anders zou dit werk zeker de waardige tegenhanger zijn geweest van Pigafetta's kostbare beschrijving dier door hemzelf meegemaakte reis; en menig ding zou daardoor of voor het eerst vermeld, of van een anderen kant bekeken zijn geweest.

Verloren, en zelfs met opzet vernietigd, is juist dat slotstuk

[1] De man was zelf geen martelaar, zooals zijn naam zou doen vermoeden, maar had zijn doopnaam naar den H. Petrus Martyr, den Dominikaan uit de eerste helft der 13e eeuw, wiens heiligendag op 29 April valt.

over den Maleischen Archipel, wat de afsluiting moest zijn van het hoogstbelangrijk en deskundig „Sommario di tutti li regni, citta, & populi orientali, con li traffichi & mercantie, che iui si trouano, cominciando dal mar Rosso sino alli populi della China. Tradotto dalla lingua Porthoghese nella Italiana.", wat alléén bij Ramusio bewaard is gebleven in zijn Ital. vertaling, terwijl het Port. origineel, dan wel een oude overzetting in ander idioom, onvindbaar schijnt Ramusio, die het reeds in den 1en druk van zijn Ie Deel (1550) liet opnemen, vertelt hoe het opgesteld was door een „Portugeesch edelman" („uno gentil'huomo Portoghese") die het Oosten doorzworven had, en, na het lezen van Barbosa's Livro (van 1516), lust kreeg op dergelijke wijs zijn ervaringen te boek te stellen; en hoe hij het hs te Lissabon liet copieeren, helaas zònder het slot machtig te kunnen worden, wat de beschrijving van ons Insulinde inhield, en hetgeen men in Portugal uit naijver gesupprimeerd had om buitenslands den weg niet àl te verlokkend te maken naar den met Argus-oogen bewaakten rijkdom der Molukken. Niets treft meer bij het doorlezen van dit werk, dat zijn staart mist, dan de analoge opzet als bij Barbosa's Livro; maar evenzeer herkent men overal den onafhankelijken schrijver, die eigen gegevens heeft en dingen vertelt welke nergens anders te vinden zijn; en de enkele gegevens omtrent den Maleischen Archipel welke verstrooid liggen tusschen de beschrijving der Achter-Indische landen en Malaka, die bij Ramusio nu het gekortwiekte einde is, duiden overtuigend aan hoe kundig de ongenoemde schrijver was juist van alles, wat Insulinde aanging. Het is dus niet genoeg te bejammeren dat dit einde reddeloos verloren schijnt. En zelfs is de naam van den schrijver niet bekend; noch het juiste jaar van afsluiting der beschrijving. Ramusio heeft zeker 's mans naam wel geweten, maar uit voorzichtigheid niet genoemd; het moet een Portugees zijn geweest die langen tijd óók ergens in onzen Archipel, waarschijnlijk in de Molukken, had vertoefd. Het jaar van samenstelling is nog eenigszins te benaderen; het moet vóór 1550 natuurlijk geweest zijn; en wegens een gegeven in het werk zelve, zou ik ± 1545 het meest waarschijnlijk achten [1].

[1] Dit Sommario is afgedrukt in Ramusio Ie dl., op fol. 358 verso-fol. 372 verso van den 1en en 2en druk (resp. 1550 en 1554), onmiddelijk achter Barbosa's „Libro", waar het ook genetisch bijbehoort; terwijl Ramusio's voor-

Verloren is, reddeloos verloren, het IV[e] Deel van Ramusio's beroemd verzamelwerk van oude reisbeschrijvingen, de reeds genoemde „Delle navigationi et viaggi etc.". Nog altijd moet Ramusio's naam met de hoogste eer genoemd worden. Deze scherpzinnige en ondernemende Italiaan was, na den Novus Orbis in 1532 van Grynaeus, te Bazel uitgegeven, de eerste, die het denkbeeld van zulk een ontdekkings-compendium op oorspronkelijke wijze aanvatte en voortreffelijk uitvoerde, levend als hij nog was te midden der spanning van avontuurzucht en moed en fantasie, door de ongedroomde vinding van verre vreemde landen in Oost en West. Zijn arbeid is het model geweest voor alle latere, diergelijke verzamelaars. Meer dan een tekst heeft hij, door dien af te drukken, gered. En als men weet wat een onderzoek, wat een relaties in verschillende landen (in Portugal o. a. met Damião de Goes en Barros), wat een beleid er noodig was om al deze stukken met oordeel te kiezen en in handen te krijgen, nu in originali, dan in afschrift, dan in vertalingen, zoo kan men niet anders als bewondering hebben voor den man, die ter wille van zijn gevaarlijk verzamelen, zijn naam niet dorst te vermelden op wat in de drukkerij der Giunti te Venetië van hem verscheen, en in stilte als anonymus voortging documenten bijeen te brengen. Nog tijdens zijn leven verscheen — hij stierf in Juli 1557 te Padua — de 1[e] en 2[e] druk van zijn I[e] Deel (1550; en 1554); alsmede de 1[e] druk van zijn IIIe Deel (1556); maar de 1[e] druk van deel II verscheen eerst na zijn dood (1559), toen natuurlijk met vermelding van den naam

---

rede voor beide geschriften te zamen, te vinden is op fol. 319 verso. Het „Sommario" eindigt met Ramusio's slotnoot: „Hier ontbreekt het heele deel dat spreekt van de Moluksche Eilanden, Djilolo, en van Java, en van Sumatra". Volgens Ramusio's Voorrede had de samensteller met name ook gehandeld „over dat deel waar de Moluksche Eilanden zijn, die ten noorden een groote landkust hebben . . . . en geheel bewoond, en vol van steden, en blanke menschen, begaafd met goed begrip, en beschaafd; en over het daar aanwezig-zijn buitendien (van) heel veel eilanden, goed bevolkt, en overvloedig in alles wat noodig is voor menschelijk onderhoud". Dit wijst alles duidelijk op Japan, dat in 1542 door drie Portugeezen inderdaad ontdekt werd; dit kan een vingerwijzing zijn om nog eens te weten te komen wie de schrijver van het Sommario was. De innerlijke tijdsbepaling van dit geschrift volgt uit fol. 362 recto bij Ramusio, waar à-propos van Cambay, niet alleen het jaar 1522 als vrij lang voorbijgegaan wordt voorgesteld, maar ook gesproken wordt over „Diu . . . . vóórdat de Portugeezen daarheen gingen". Hun 1e fort nu in Diu stichtten de Portugeezen in 1535, hun tweede eerst in 1546. Alles saamgenomen, dunkt mij het jaar ± 1545 het meest nauwkeurig.

des gestorvenen. En helaas ging het manuscript van Deel IV, gereed tot drukken, in Nov. 1557 bij den brand in de werkplaats der genoemde firma Giunti reddeloos verloren, hoewel reeds in de voorrede van den 2en druk van Deel I, afgesloten Maart 1554, niet alleen deel II en III als geheel in manuscript sinds 1550 gereed doch nog niet afgedrukt werden vermeld, en als nu spoedig („in breuissimo tẽpo") te verschijnen, — maar ook beloofd werd door Tommaso Giunti dat, als de ontdekkingen naar het „Zuidland" („quella parte, che è verso Mezo dì sotto il Polo Antartico") daartoe aanleiding gaven, hij alle moeite zou doen om ook het IVe Deel te doen verschijnen („per poter dar fuori anche il Quarto volume"); een belofte waaraan Ramusio zelf nog blijkt voldaan te hebben. Terwijl deel I in 't bijzonder over het Oosten handelt, dl. II de reis van Marco Polo bevat, en beschrijvingen van Voor-Azië, Perzië en Moscovië, dl. III geheel gewijd is aan de ontdekkingen in Amerika, zou waarschijnlijk deel IV weer veel hebben ingehouden wat den Maleischen Archipel betrof, in verband met het „Zuidland", dat men toch vooral van daaruit steeds heeft willen bereiken.

Nooit verschenen is de „Geographia" van João de Barros, hoewel toch door hem reeds in de Ie Decade van zijn geschiedwerk „Da Asia" (Ien druk, Lissabon 1552) herhaaldelijk daarheen verwezen wordt, Ramusio in 1553 tweemaal duidelijk er over spreekt, en Barros eerst in 1567 zijn rijksbetrekking neerlei, en in 1570 stierf. Het is daarmee gegaan als met Barros' werk over den „Handel" („Commercio"), zijn „Geschiedenis van Brazilië" („Historia da Provincia de Santa Cruz"), zijn „Kroniek van koning D. Manoel", die hij alle in zijn hoofd had, waaraan hij alle gewerkt heeft, maar waarvan de bij zijn dood nagelaten manuscripten spoorloos verdwenen zijn. Toch zouden vooral de Geographie van een zoo helderen, en de Handel van een zoo deskundigen man als Barros, werken zijn geweest van het hoogste aanbelang, óók voor de kennis van den Maleischen Archipel. Maar het ongeluk heeft gewild dat niet alleen deze ongeboren bleven, doch dat ook de IVe Decade van zijn Da Asia, welke de voor Insulinde zoo belangrijke periode 1527—1539 behandelt, en in het eerste der 10 Libri die zoo'n Decade (= Tiental Boeken) noodzakelijkerwijs bevat, al dadelijk het Mohammedaansch-worden van Soenda beschrijft, bij zijn dood in 1570 in zóó onvoltooiden toestand als manuscript achterbleef, dat Lavanha, die haar in 1615 te Madrid eindelijk uitgaf, in zijn

Voorrede allerlei droeve mededeelingen daaromtrent moest doen. Want, ondanks dat Barros in het allereerste caput van het allereerste Livro van de I[e] Decade (in druk afgesloten te Lissabon 28 Juni 1552, bij Germão Galharde), vertelt dat hij zijn heele stof in drieën splitst, n.l. Verovering en Krijgswezen, Scheepvaart en Geographie, en Handel, van welke de Scheepvaart en Geographie „zal verschijuen in Latijn” („hira en latim”), terwijl de Handel „als kunst met algemeene en bizondere wetten” (in Portugeesch) door hem zal uiteengezet worden, en de rubriek Verovering en Krijgswezen weder door hem onderverdeeld was in 1°. Europa, 2°. Afrika, 3°. Azië. 4° Brazilië („Sancta Cruz”); ondanks dat hij dan in dien druk van 1552, ter verklaring van den titel „Asia de Joam de Barros”, voortgaat in dat allereerste caput te zeggen: „En van al deze vier gedeelten van het krijgswezen, eindigt dit Oostersch deel (d. i. dus, dit deel wat over Azië handelt) voor het oogenblik in het jaar 1539, waar wij een getal van 40 boeken hebben afgesloten, die 4 Decaden vormen, welke wij in het licht hebben willen geven, ten blijke van onzen arbeid: totdat (ter spraak) kome een andere cyclus van jaren, die op dezen zal volgen in eenzelfde reeks van Decaden, zoo God ons leven en gelegenheid schenkt om dat te kunnen doen”, [1] — oudanks dit alles kan allerminst, noch in 1552, toen dit door Barros gedrukt werd, noch in 1570, toen hij stierf, het handschrift der 4 Decaden voltooid zijn geweest noch geworden: maar bleef het in 1563 steken na de uitgaaf der III[e] Decade, loopende deze tot en met het jaar 1526. Lavanha weet daarvan mee te spreken! [2] Als „'s Rijks Opper-Kosmograaf” (Cosmo-

[1] Ziehier den tekst naar dien 1[en] druk der I[e] Decade, welk kostbaar boekwerk uit de Bibliotheek van wijlen Isaac Vossius, evenals de 1e druk der IIe Decade (1553), en IIIe Decade (1563), uit diezelfde boekerij, berust in de Univ. Bibl. te Leiden, —: „E de todas estas quátro partes da milicia, esta Oriètal, fenece ao presente no anno de mil & quinhẽtos & trinta & noue, onde acabamos de cerrar numero de quorenta liuros, q̃ compõem quatro Decadas, q̃ quissemos tirar a luz, por móstra do nósso trabalho: te que venha outro curso de annos, que seguirá a estes na mesma ordem de Decadas, dãdonos deos vida & lugar pera o poder fazer”. (fol. 4 verso). Het teeken & is hier in de plaats gezet van het nog ouderwetscher, niet in de drukkerij aanwezige teeken van boeken uit de periode 1500—1560, en wat het meeste lijkt op een loopende „r”, zooals velen die schrijven. In de IIIe Decade, 1[en] druk, van 1563, komt dit r-teeken al niet meer voor, doch is door & vervangen.

[2] Dec. I behandelt de tijdruimte 1415—1506; Dec. II die van 1507—1516; Dec. III die van 1517—1526; en de eerst in 1615 door Lavanha uitgegeven Dec. IV de slot-periode 1527—1539, die reeds in 1552 met name genoemd werd.

grapho-mór do Reino) door Philips III van Spanje belast met het voor den druk gereed maken der door Barros achtergelaten papieren van die IVe Decade, schrijft hij in dier uitgaaf (Madrid, 1615; opdracht aan den Koning van 14 Juni) in het Voorbericht: [1] „Te dezen behoeve beval Z. Majesteit mij te overhandigen tien cahiers, welke gevonden waren van de tien boeken dezer Decade, gescheurd, inkompleet, geschreven in brokstukken van verschillende letter, en zoo onvoltooid, als werk alsof dat de eerste gedachte ware, en waaraan men enkel de eerste hand had gelegd.”

„Daarom dan”, gaat hij voort, „dat ik met heel wat moeite en nog meer studie deze vierde Decade (zoo) hervormde, alsof ik haar van nieuws af had samengesteld: waarom ik [met navolging zooveel mogelijk van den stijl van João de Barros], onder goedkeuring van een minister van Z. Majesteit aan wien dat overgelaten was, heele hoofdstukken toevoegde, en groote brokken uit anderen [wat alles tusschen aanhalingsteekens aangegeven wordt] uitlichtte, er voorvoegde, en enkele achtervoegde, en heele perioden, tot betere schikking van wat in deze (hoofdstukken) behandeld werd; (en) ik liet weg het onnoodige en reeds gezegde, en voorzag de zijkanten van noten tot beter begrip van de dingen door João de Barros beschreven, en van diegene waarin (andere) Auteurs van hem verschillen.” „Maar”, zoo eindigt hij, „in de Apologie die hij (scil. Barros) maakte bij wijze van Voorrede, dewelke ik tusschen andere papieren in haar geheel vond, en geschreven doer zijn hand [wat niet het geval was met de tien cahiers] veranderde ik zelfs geen komma, om onaangetast te bewaren wat deze voortreffelijke man, en eere van Portugal voltooid had achtergelaten.” Zoo is dan die IVe Decade van Barros een zeer gevaarlijke lectuur geworden, waarbij men eigenlijk nooit vast weet of men des schrijvers eigen zinnen voor zich heeft, al heeft Lavanha blijkbaar te veel eerbied voor den grooten historicus gehad om niet alles te behouden wat, naar zijn beste inzicht, van de 10 cahiers der 10 boeken belang had. Ook kan men, bij verder nagaan van den tekst en met behulp van Lavanha's goede gedachte om dingen overgenomen uit andere geschiedschrijvers (vooral Couto, Castanheda, en Andrade), tusschen aanhalingsteekens te zetten, aanwijzen welke gedeelten vooral onvol tooid waren, en evenzeer aanwijzen dat het I^e Boek, wat o. a. het

[1] In de volgende aanhaling van Lavanha, zijn diens eigen zinnen welke tusschen haakjes staan, hier tusschen groote haken teruggegeven.

Mohammedaansch-worden van West-Java behandelt, vrijwel af moet zijn geweest. [1]

Verloren helaas ook, vernietigd zelfs met voorbedachten rade, evenals dat slotstuk van Ramusio's Sommario, zijn verder de Boeken IX en X van Castanheda's voortreffelijk geschiedwerk, „Historia do descobrimento & conquista da India pelos Portugueses", verkort meestal aangeduid met „Over de Geschiedenis van Indië" (Da Historia da India); dit waardevol pendant van Barros' Historiewerk, reikt daardoor maar tot het einde van 1537, terwijl de beschrijving der periode 1538—1548 niet meer terug te vinden is. De groote heeren aan het Lissabon'sche hof, in samenspanning met de Koningin-Regentes Dona Caterina, hebben deze verminking, die ook al weer onherstelbaar schijnt, op hun geweten. Hoewel de laatste zinsnede van het op 26 Aug. 1561 te Coimbra afgedrukte Livro VIII, in de opdracht door de zoons van Castanheda — in 1559 was deze gestorven — aan den nog minderjarigen en onder voogdij van zijn genoemde grootmoeder staanden D. Sebastião I, gezegd had „wij verzoeken aan Uwe Hoogheid dat zij onder haar bescherming wille nemen dit Achtste Boek [en daarmee (tevens) het volgende Negende en Tiende, welke zeer spoedig gedrukt zullen worden]", zoo heeft D^a^. Caterina dit tusschen Sept. 1561 en Oct. 1562 (toen zij als Voogdes-Regentes werd vervangen door 's konings oudoom, D. Henrique) zóó radikaal weten te verhinderen, dat de twee slot-Boeken voorgoed in manuscript verdwenen zijn. Dit blijkt onloochenbaar uit een interessant ex. van Castanheda's Livro VIII, dat Damião de Goes, Castanheda's trouwe vriend, in ± 1562 aan den een of ander aanzienlijke moet hebben toegezonden en waarin hij toen aan het slot deze belangrijke aanteekening geschreven heeft: „De andere boeken (d. i. dus boek IX en X) zijn (nog) niet afgedrukt omdat de Koningin onze meesteresse (het) niet wil, — als ze (dat) worden zullen ze aan Uwe Doorluchtigheid gestuurd worden. D. de Goez."; welk ex. later in de beroemde boekenverzameling

[1] Hoewel de eerste kleine invoeging al begint in cap. 2 van Livro I, en hier en daar verder dan nog iets dergelijks tusschen aanhalingsteekens voorkomt, treft men eerst in cap. 8 van Livro II een groote tusschengeschoven periode aan met Lavanha's margenoot: „Dit alles ontbrak in de cahiers van João de Barros, waarvan men, naar het schijnt, het blad wegnam waarop het moet geschreven zijn geweest". Sterk corrupt schijnen dan verder geweest te zijn cap. 11 uit Boek II — cap. 2 van Boek III, cap. 22 — cap. 25 van Boek IV, cap. 10—16 in Boek VI, cap. 21 van Boek VII — cap. 2 van Boek VIII, cap. 14—22 in Boek IX, en cap. 12—17 in Boek X.

kwam van den Spaanschen bibliofiel D. Vicente, en diens zoon D. Pedro Salvá, te Valencia, en tegenwoordig, na den verkoop der boekerij Heredia in 1893, in handen is van de firma Quaritch te Londen.[1] Ook Castanheda dus, die »meer dan 20 jaren« aan het samenstellen van zijn historiewerk had besteed; die zelf van eind 1529—± 1540 in Portugeesch-Indië was geweest — zij het ook noch te Ternate (»Maluco«) noch te Malaka[2] — en daardoor een groot voordeel heeft op Barros die nooit verder kwam dan St. George d'Elmina (S. Jorge da Mina) aan de kust van Guinee; die feitelijk

[1] Men kan deze autograaf van Goes reeds afgedrukt vinden in den lijvigen „Catálogo de la Biblioteca de Salvá", Valencia 1872, II, p. 614, 1e kol., en in den nog lijviger „Catalogue de la Bibliothèque de M. Ricardo Heredia", Parijs, IIIe Partie, 1893, p. 165, doch blijkbaar onzuiver getranscribeerd; toen ik nu in den Catalogus der firma Quaritch over Sp. en Port. boeken, van Febr. 1895, bij het aanbod voor 100 pond sterling(!) van een oude compleete ed. van Castanheda uit deze Salvá-bibl., een aanteekening las die de identiteit van het ex. buiten twijfel stelde, wendde ik mij tot die firma om nauwkeurige transcriptie, en verkreeg bij briefkaart dd. London, 10 Jan. '98 de juiste lezing: „Hos otros Liuros não saon acabados dimprimir por q̃ não quer a Raynha nossa Sñora — si lo forhem mandarse hã a V S Ylltr — D. de Goez". Het merkwaardige is ook dat in dit ex. Castanheda-zelf zijn handteekening heeft geschreven in Livro I en Livro V; dus misschien zelfs is het een present-ex. geweest aan zijnen vriend Goes. Met Barros stonden beiden op gespannen voet; Castanheda's zeggen in de voorrede van zijn, op 12 Oct. 1552 te Coimbra afgedrukt, Livro III — terwijl juist Barros' Decada I op 28 Juni 1552 te Lissabon was voltooid geworden —: „Want zeer bovennatuurlijk moet het vernuft zijn dat zal kunnen schrijven over dat wat hij nooit zag", is een hatelijkheid aan 't adres van Barros; en over Barros' wat al te mooie voorstelling in zijn Dec. III, lib. V, cap. 8 aan 't eind, alsof hij toen in 1563 zijn Kroniek van koning D. Manoel voltooid had, werpt Goes in 1567 koud water door in zijn eigen heusch-gedrukten, en hem sinds 1558 in de plaats van Barros opgedragen Kroniek van dien vorst, de juiste toedracht van ontstaan dezer Kroniek te vertellen. (Chronica etc., 4a Parte, cap. 37 aan 't eind).

[2] Couto in zijn Dec. IV, lib V, cap. 1 (1en druk, Lissabon 1602; voorrede van 1597; ex. Leid. Univ. Bibl., fol. 8o verso) beweert èn dat Castanheda omtrent 10 jaar in Indië was, èn zelfs tot Ternate („Maluco") reisde, èn dat koning D. João het verschijnen van alléénlijk Boek X verhinderde. Het eerste is vrij juist, het tweede zoo goed als zeker onjuist, het derde heelemaal onjuist, ook al omdat D. João III al op 11 Juni 1557 gestorven was, terwijl Boek VIII eerst in 1561 verscheen! Felner, in zijn straks te noemen uitgaaf van Correa, drukt in de Voorrede van dl. I der Lendas (1858) dat getuigenis van Couto in noot 22 over, doch met de kleine schrijffout (??) „Malaca" voor „Maluco"! Mooi zoo! Couto zegt ook nog dat Castanheda van 's Konings wege naar Indië was gezonden, om de daden (der Portugeezen) aldaar te beschrijven; ook dit is zoo goed als zeker onjuist.

Barros vóór is geweest in het publiceeren van zijn eerste twee deelen — Livro I van Castanheda was afgedrukt 6 Maart 1551; Livro II 20 Jan. 1552, maar kreeg eerst privileges dààrop en op de volle "X Boeken der Geschiedenis van Indië" ("dos dez liuros da historia da India") den 14^{en} Juni 1552; terwijl net 14 dagen later Decade 1 van Barros afgedrukt werd, 28 Juni 1552 —, en daarom altijd met een scheel oog door den begaafden maar eerzuchtigen Barros aangekeken bleef, en nóóit met name door hem genoemd wordt; die door zijn vriendschap met den Rijksarchivaris D. de Goes veel dingen had uit de beste bronnen; die, minder rijk en rijp van geest dan Barros, dezen overtreft in oprechtheid en onpartijdigheid; óók Castanheda is, helaas, in gekortwiekten vorm tot ons gekomen, evengoed als zijn mededinger Barros. En daarbij buiten zijn schuld, integendeel wegens zijn oprechtheid die onthullingen deed welke menig Portugeesch edelman niet smaakten. En in tegenstelling tot Barros die in 1552 aan zijn lezers 4 Decaden als voltooïd voorstelde, wat een jokken was, en die tusschen 1563 (uitgaaf Decade III) en 1570 (toen hij stierf) de geestkracht heeft gemist zijn IVe Decade te voleinden, had óók Castanheda reeds in 1552 zijn Tien Boeken vermeld als gereed; doch dit was waarheid. In snelle opeenvolging verschenen te Coimbra van 1551—1554 de Livro's I—VII, en een verbeterde en vermeerderde herdruk van Livro I (1554); toen moet er iets tusschen beide zijn gekomen; Castanheda zelf sterft in 1559; maar in 1561 geven de zoons Livro VIII in het licht, belovende dat Liv. IX en X "spoedig" ("cedo") óók gedrukt zouden zijn; doch toen kwamen de intrigues; en Castanheda's ietwat droog, maar door en door eerlijk geschiedwerk, vol vertrouwbare gegevens, was daarmee voorgoed verminkt.

Slechts pro memorie moet vermeld dat zelfs Damião de Goes, Castanheda's vriend, als Rijksarchivaris een man van invloed en rang, door zijn lange buitenlandsche reizen en zijn vele relaties in tal van landen met allerlei geleerden, een man van toenmalige Europeesche beroemdheid, niet ongedeerd te voorschijn kon komen met zijn, in vier Deelen ("Partes") tusschen 1566 en 1567 te Lissabon uitgegeven, "Kroniek van den allergelukkigsten Koning Dom Emmanuel". Doch hier beperkte zich de hof-censuur maar tot schrappen, vooral in caput 23 en 27 van het III^{a} Parte, terwijl het reeds tweemaal in 1566 gedrukte Parte I in beslag werd genomen. Maar behalve dat deze partieele verminkingen in onzen tijd (1866) hersteld zijn kunnen worden naar een

nog behouden manuscript [1], gaat dit slechts in zeer geringe mate onze kennis van Indië aan. Evenzoo hoeft pro memorie slechts vermeld dat Goes toch óók, als persoon, ten slotte niet opgewassen bleek tegen de reeds sinds 1545 en 1550 tegen hem begonnen intrigues, in April 1571 door de Inkwisitie in de gevangenis werd gezet, in Dec. 1572 zijn goederen door deze zag konfiskeeren en zelf tot penitentie in het klooster van Batalha werd gezet, om — zooals we tegenwoordig door de onderzoekingen van Joaquim de Vasconcellos (1897) weten — op 30 Januari 1574 als vrij man te Alemquer te sterven. Doch het voor ons hier vooral belangrijke van Goes is dat hij niet alleen het „Livro" van Duarte Barbosa uitdrukkelijk in 1566 in zijn Kroniek noemt en roemt, maar dat Ramusio ook hèm, den „Heere Damianus van Goes" [„S(ignor) Damiano Di Coes" (sic!)], met name vermeldt als verschaffer aan hem, Ramusio, — blijkbaar tusschen 1540 en 1550 — van een zelfstandige copie naar een in Lissabon verschenen werk [2] Zoodat we, met groote mate van waarschijnlijkheid, kunnen vermoeden, ja haast beweren: Goes is ook degene geweest die aan Ramusio de copie van het achter Barbosa's Livro bij Ramusio afgedrukte „Sommario" van ± 1545, uit Lissabon overgezonden heeft.

En hiermee zijn we weer op Barbosa's Boek teruggekomen.

[1] „Elencho das variantes e differenças notaveis que se encontram na primeira parte da Chronica d'El Rey D. Manoel escripta par Damião de Goes, e duas vezes impressa no anno de 1566. Ajunctam-se tambem os capitulos 23 e 27 da referida Chronica, conforme se leem em um manuscripto existente na Bibliotheca Publica do Porto. Porto, na typ. partic. do Visconde de Azevedo 1866." Tot mijn spijt kon ik dit boekje nog niet onder oogen krijgen.

[2] De studie van Vasconcellos heet: „Damião de Goes, Novos Estudos, Porto 1897" (ter eere van de Vasco da Gama-feesten); doordat de schrijver een present-ex. stuurde aan de Kon. Bibl. te Den Haag, mocht ik hiermee kennis maken. Ook bestaat van denzelfden een studie „Goësiana. As variantes das Chronicas portuguezas, Porto 1881", hetgeen waarschijnlijk nog ruimer hetzelfde onderwerp behandelt als het hiervóór in de noot genoemde werkje; doch dit mocht ik evenmin nog ontmoeten. — De woorden van Goes over Barbosa's Livro staan in zijn Kroniek van Koning D. Manoel, Ia Parte, cap. 42 (1e uitgaaf afgedrukt Lissabon 17 Juli 1566), waar hij, de lieden op de kust van Malabar beschrijvend, voortgaat: „maar . . . . (daarvoor) verwijs ik den lezer naar het boek dat Duarte Barbosa in Portugeesche taal maakte over de zeden van al het volk dat er is van de Kaap de Goede Hoop tot aan China, en de Lioe-Kioe, waarin hij handelt over de zeden, ceremonies, en geloof dezer Kanareezen en Brahmanen, en over al het volk van Malabar, vrij uitvoeriglijk". — En de woorden van Ramusio over Goes staan in dl. I (1en druk van 1550, 2en druk van 1554, welken laatsten ik

Want alleen uit volledigheid dient nog vermeld dat óók ons onthouden werd een van de oudste Portugeesche bronnen welke waarschijnlijk, zij het oppervlakkig, over den Maleischen Archipel zou gesproken hebben. Dit is een stuk dat nu eens niet verbrand, of vernield, of gekortwiekt, of door een ander omgewerkt geworden is, maar dat heelemaal niet geschreven werd. De "Esmeraldo de Situ Orbis". waarin Duarte Pacheco Pereira, om zijn heldendaden van Sept. 1503—Dec. 1504 te Cochin door Camões als "de Lusitaansche Achilles" bezongen, zijn geographische kennis, op meer dan een zeereis opgedaan en vermeerderd door zijn genoemd verblijf in Zuidelijk Voor-Indië, in 1505 ging neerleggen, is niet verder voltooid dan tot in caput 6 van Boek IV, en bevat aldus niet meer dan de kustbeschrijving van Afrika's Westkust, en even den hoek nog om van Kaap de Goede Hoop, tot aan de groote Kei-rivier ("o Rio do Infante"); maar het heele verdere Boek IV en het Boek V, wat het slot geweest zou zijn, bleef ongeschreven. En daardoor bleef dus steken de behandeling van het eigenlijk Indische gedeelte, waarbij zeker ook van Indonesië gezegd zou zijn, wat de Portugeezen tot in eind 1504 daarvan te Cochin van hooren-zeggen te weten waren gekomen. De uitgaaf dan ook in 1892 van Pacheco's manuscript (door R. E. de Azevedo Basto te Lissabon, ter eere van het 4e Eeuwfeest van Columbus) bevat voor ons niets.

En hoe weinig nieuwe bronnen zijn er, die, van gelijke waarde als Barbosa's Livro, mededeelingen doen omtrent den toestand van den Maleischen Archipel in die zoo hoogst belangrijke, immers zoo hoogst kritieke, periode van zeg 1500—1530, waarin het toongevende Java in de blijvende macht kwam van den Islam, en daarmee het allengs Mohammedaansch-worden van de nog niet bekeerde gedeelten van Insulinde tevens beslist werd!

Want de andere bron die moest aanvullen wat Barros niet gezegd had, en wat Castanheda niet heeft kunnen zeggen, is een eerlijkwillende, maar desondanks onvertrouwbare schrijver. Diogo do

mocht raadplegen) van R.'s Verzamelwerk f°. 208 recto, in de Inleiding („Discorso") van R.-zelf op het reisverhaal van D. Franc. Alvarez omtrent Ethiopië, waarin R. zegt hoe hij een uittreksel had gekregen uit het daarover door Alvarez geschreven dikke boek — dit was inderdaad te Lissabon in 1540 voor het eerst gedrukt —, maar waarin nog al fouten waren, want: „En dat dit waar is, daarvan heb ik het bewijs gezien, omdat de kopie mij gestuurd door den Heere Damianus van Goes, op verscheiden plaatsen verschilt van het gezegde boek, gedrukt te Lissabon". Dus tusschen 1540 en 1550 was dit gebeurd!

Couto is te veel nàkomer geweest, heeft ook onder te ongunstige omstandigheden gewerkt, dan dat zijn talrijke Decaden, bedoeld als vervolg op den arbeid van Barros, niet van veel geringer gehalte moesten zijn naast het werk van zijn, bovendien veel geestrijker, voorganger. Zijn IVe Decade, in 1602 te Lissabon verschenen na in 1597 door Couto te Goa afgesloten te zijn en verzonden, gaat natuurlijk onmiddelijk door op de III[e] Decade van Barros, daar diens eigen IV[e] Decade, door Lavanha bewerkt, eerst in 1615 te Madrid zou uitkomen; ook hij begint dus bij den tijd waar Barros in 1563 het had laten steken, begint dus (met een kleine retrospectieve beschouwing) bij 1526, en behandelt in Liber III, cap. 1 het Mohammedaansch-worden van West-Java; terwijl de eigen IV[e] Decade van Barros, welke dertien jaar later het licht ziet, bij 1527 aanvangt en aldus in haar Liber I, cap. 12 en 13 deze zelfde episode teruggeeft. En hoe blijkt nu, door vergelijking dezer twee beschrijvingen, niet alleen Barros' meerderheid van kennis omtrent onzen Archipel, ondanks dat hij nooit Indië gezien gezien had en Couto sinds 1557 te Goa had geleefd; maar hoe blijkt zelfs Couto's grof misverstaan in 1597 van wat in 1527 op Soenda gebeurd was! Terwijl ik de aantooning hiervan uitstel totdat de godsdienstige ommekeer van West-Java in een volgende Bijdrage ter sprake zal komen, moge hier alleen geconstateerd dat Barros tot, zeg 1570 toen hij stierf, over heel wat rijker en zuiverder bronnen te Lissabon heeft kunnen beschikken, dan Couto een 25 jaar later in de hoofdplaats van Portugeesch-Indië, in Goa. En ook is het duidelijk, waarom dit zoo *moest* zijn. In Lissabon had men een sinds oudsher welgeordend Rijksarchief, zeker een van de alleroudste inrichtingen van dien aard uit heel Europa, het welbekende "Torre do Tombo", letterlijk "Archief-toren". [1] Doch in Goa was het in

---

[1] Het Port. „tombo", dat èn „val" èn „inventaris", en zoo bij uitbreiding ook „archief" beteekent, komt ook in Noord-Spanje voor als „tumbo", dan speciaal met de beteekenis van „kloosterregister", en wel alleen de oude, die op perkament. Zoo bv. te Oviedo (Asturië). Volgens F. C. Danvers „Report to the Secretary of State for India in council on the Portuguese records relating to the East Indies, contained in the Archivo da Torre do Tombo, and the public libraries at Lisbon and Evora", (Londen) 1892, p. II der inleiding, zou de systematische bewaring der Port. archieven al begonnen zijn met de stichting van het koninkrijk (door D. Alfonso I) in 1139; „and a fixed place for their permanent custody was established in Lisbon during the reign of Dom Diniz (reg. 1279—1325), about the commencement of the 14th century". Het is mij nog niet gelukt het werk, waaraan

de 17e eeuw zooals het in de 17e en 18e en de eerste helft der 19e eeuw bij ons te Batavia geweest is: van een ordelijke bewaring van papieren was geen sprake; de meest belangrijke bescheiden te Goa werden overgezonden naar of werden opgevraagd door Lissabon; de betrekking van Rijksarchivaris, die in Portugal al sinds de 14e eeuw bestond, was in Portugeesch-Indië tot en met 1595 een pium votum .... precies als in Nederlandsch-Indië tot 1880! En hoezeer de verschillende oudere koningen van Portugal, en de hen van 1580—1640 vervangende Spaansche vorsten, door het benoemen van officieele kroniekschrijvers en het voorthelpen van niet-officieele historici zich ook verdienstelijk hebben gemaakt voor de geschiedwetenschap; wat wel mag opwegen tegen de verminkingen die zij zich ook niet ontzagen te gelasten als de teksten wat al te vrijmoedig bleken; en waardoor het historiewerk van den half-officieelen João de Barros is ontstaan, dat geen andere Europeesche koloniale mogendheid vermocht te evenaren, — evenmin als eenig ander land een dichter van 's lands heldentijd en koloniale expansie bezit gelijk Camões; — daar kon toch geen koninklijke wil in het moederland verhinderen dat aan de geschiedpapieren in de kolonie, méér dan „de tand des tijds", en „de Indische mot", de „Oostindische doofheid" voor streng beheer haar schade toebracht. Zoo kwam het dat Couto; die bij Koninklijk besluit van 25 Febr. 1595 benoemd werd tot Hoofdbewaarder („Guarda Mór") van het toen tevens opgerichte „Rijksarchief van het Gouvernement van (Port.-)Indië" („Torre do Tombo do Estado da India"), onder aanbeveling om van deze Indische stukken gebruik te maken voor zijn vervolgwerk op de Decadas van Barros; en die in 1597, toen hij zijn eersten arbeid — Decade X, behandelend de periode 1580—1587, dus den eigen Portugeeschen regeeringsaanvang van Philips II van Spanje, den Overweldiger — naar genoegen van zijn vorst had ingeleverd, benoemd werd door

---

Danvers hoogstwaarschijnlijk deze gegevens ontleent — J. P. Ribeiro „Memorias authenticas para a historia do Real Archivo", Lissabon 1819, een onder de Portugeezen zeer gunstig bekende studie — in handen te krijgen. Maar merkwaardig nog is wat Danvers, die zelf „Registrar and Superintendent of Records" aan het India Office is, even daarvóór zegt: „I cannot speak in too great praise of the admirable manner in which the Portuguese Public Records are arranged and preserved". Door D. Diniz ook was in 1290 een universiteit te Lissabon gesticht, die in 1308 was overgebracht naar Coimbra, het Leiden van Portugal. Met D. Diniz begon ook de Port. litteratuur, en ontstond het nationale bewustzijn.

dezen tot Kroniekschrijver („Chronista”); ondanks al die titels en die bescherming van Philips II en (sinds 1598) Philips III, voor zijn nu geregeld achter elkaar samengestelde IV[e], V[e], VI[e], VII[e], voor de hem dan in manuscript ontstolen en later uit zijn geheugen weer gecompendieerde VIII[e] en IX[e], en voor de het slot vormende XI[e] en XII[e] Decade, in hoofdzaak moest afgaan op allerlei onzuivere bronnen, persoonlijke mededeelingen of aanteekeningen en handschriften van anderen, doch slechts zeer weinig ontleenen kon aan de papieren van zijn eigen Goa'sch Archief, waar het de oudere Port. periode betrof. Trouwens, vertelt Couto niet openhartig in zijn gestolen en toen weer verkort neergeschreven IXe Decade, — tegelijk met de evenzoo verminkte VIIIe bij gezamenlijke voorrede van 28 Jan. 1616 aan Koning Philips III opgedragen, — dat de koning met zijn bevelen omtrent het Goa'sche Archief „nooit het met de Onderkoningen (van Portugeesch-Indië) kon klaarspelen dat zij het ook zoo deden uitvoeren, en (dus) dat dit huis (n.l. het Goa'sche Archief) als het ware enkel pro forma bestaat met den titel van Rijksarchief, zonder meer te bevatten dan eenige weinige oude boeken”? En had Philips III niet zelf bij Kon. Besl. van 13 Febr. 1602 zijn bevelen omtrent dit Archief aan den toenmaligen onderkoning, Ayres de Saldanha, moeten inscherpen? [1]

---

[1] Het zeggen van Danvers, op. cit. p. II der inleiding: „In India a Torre do Tombo was established at Goa in 1617”, is onjuist; het is trouwens onbegrijpelijk hoe Danvers zoo iets schrijven kon, waar de titel van de in 1602 te Lissabon uitgekomen IVe Decade van Couto reeds aldus luidt: „Decada quarta Da Asia por Diogo do Couto, guarda mor da torre do tombo do estado da India”! De bovengegeven juiste datums van 25 Febr. 1595 en 13 Febr. 1602 ontleen ik aan Teixeira de Aragão's „Descripção geral e historica das moedas cunhadas em nome dos Reis, Regentes e Governadores de Portugal”, dl. III („India Portugueza”), Lissabon 1880, p. 78; hetgeen Danvers toch ook had kunnen kennen. De oudste levensbeschrijving van Couto, waarin dus ook de loop van zijn geschiedwerk verhaald wordt, is te vinden in M. S. de Faria's „Varios discursos politicos”, Evora 1624, 2[en] dr. Lissabon 1791, van welken herdruk de Kon. Bibl. een ex. bezit. Couto stierf te Goa op 10 Dec. 1616, zijn XII[e] Decade half-voltooid (Boek I—V) achterlatend, en aldus eindigend met den jare 1600, met het Onderkoningschap van zijn vroegeren beschermer, D. Francisco da Gama (Mei 1597—Dec. 1600). De in aanhaling vertaalde woorden luiden „nunca pude acabar com os Viso-Reys que o fizessem assim executar, e quasi que está esta casa por fórma só com o titulo de Torre do Tombo, sem ter mais que huns poucos de livros velhos”, en staan in cap. 13 van de voor het eerst in 1736 en toen in 1786 uitgegeven IXe Decade (p. 85). De XIe Decade is ganschelijk verloren gegaan, dus de heele periode 1588—1597; en wordt in den

Is het dan wonder dat Couto in zijn voor ons meest belangrijke IVe—VIIIe Decade, die den tijd 1526—1578 behandelen, niet dan met voorzichtigheid te gebruiken is; een voorzichtigheid die het grootst bovendien moet zijn, waar hij den oudsten tijd (1526—1535) in zijn IVe Decade ten jare 1597 te boek stelde?

En dan is er nòg een Portugeesch geschiedschrijver uit de eigen zestiger jaren der 16^e^ eeuw, Gaspar Correa (of Correia), de "praatvaêr", zooals men gerust hem doopen kan. Zoo er ooit iemand in de gelegenheid ware geweest om voortreffelijk werk te leveren, beter dan Barros, beter dan Castanheda, gezwegen van Couto, dan was het deze Portugees die als jonkman van omtrent 16 jaren in Maart 1512 naar Indië ging (met de vloot van Jorge de Mello Pereira), en alzoo 12 jaar nà Barbosa, doch 17 jaar vóór Castanheda, in Sept. 1512 te Cochin aan wal stapte, om daar bijna onmiddelijk in dienst te treden als een van de vier pennisten welke Albuquerque, — die pas, sinds begin Febr. van dat jaar, te Cochin terug was gekomen uit het veroverde Malaka, en daar nog tot eind October bleef vertoeven om dan naar Goa te gaan — in zijn dienst placht te hebben. Niet weinig grootsch was Correa op de drie volle jaren die hij zoo, tot Albuquerque's dood (op de reede van Goa, 16 Dec. 1515), bij dezen Portugeeschen Coen en koenen Portugees, als schrijver zijn werk deed; ja, hij vertelt zelfs hoe hij in die functie een geschrift zag van een geestelijke, João Figueira, over de eerste outdekkingsreis van Vasco da Gama (8 Juli 1497—8 Sept. 1499), en zoo den lust voelde ontwaken om óók over de Indische gebeurtenissen te schrijven. Doch nu stelle men zich voor iemand in zoo exceptioneel-gunstige positie; die uiterlijk in 1515 als negentienjarige (hij moet ± 1497 geboren zijn) reeds het plan opvat zijn ervaringen in het Oosten te boek te stellen; die tientallen jaren in Port.-Indië blijft, alleen van 1526—1529 in Portugal schijnt teruggeweest te zijn, en zichzelven dan ook beroemt alle Gouverneurs-Generaal van Indië buiten den allereersten (D. Francisco d'Almeida, 1505—1509) persoonlijk gezien en taliter qualiter gekend te hebben; en die dan eerst in de jaren 1560—1563 er toe komt tallooze vellen papier vol te schrijven met zijn "Legenden", of wil men "Levens-

totalen herdruk der 4 Decaden van Barros plus 9 Decaden van Couto (Lissabon, 1778—88, 23 deeltjes, waarvan dl. 9 een register op Barros, en dl. 23 een register op Couto vormt) aangevuld door een extract uit andere oudere schrijvers door de uitgevers van deze totaal-editie getrokken. Dezen druk bezit de Leidsche Univ. Bibl., afkomstig van de Kon. Akad. te Delft (1864).

beschrijvingen" ("Lendas")[1], gedeeltelijk, zoo duidt hij zelf aan, naar aanteekeningen in vroeger jaren gemaakt. Levensbeschrijvingen, die desondanks zóó wemelen van fouten dat, om maar één klein doch sterk staaltje te geven, de dood van den beroemden Albuquerque, bij wien Correa drie jaar in dienst was geweest, wien hij in Febr. 1515 naar Ormuz gevolgd was, met wien hij van daar in Dec. terugkeerde en zoo als 't ware bijwoonde op die eigen schepen dat zijn meester den laatsten adem uitblies, door hem gesteld wordt op 27 December 1515 (Lendas II, p. 459), terwijl de groote veroveraar al op 16 Dec. gestorven was! Wat had deze man een monument kunnen stichten Albuquerque en hemzelven waardig, indien hij met zijn driejarigen haast dagelijkschen, zij het subalternen, omgang, en ingewijde in 's meesters correspondentie, het leven en streven van dezen Portugeeschen kolonialen Alexander met doorzicht te boek had gesteld; hij die immers vroeg reeds roeping voor schrijven gevoelde. Ziethier, mag men dan ook gerust zeggen, ziethier wat bekrompenheid van geest vermag! Want inderdaad heeft deze goedwillende doch botte, langdradige geschiedschrijver een historiewerk nagelaten dat droog is als zand, vol zit van fouten, wemelt ook van booze en valsche praatjes die deze lichtgeloovige met zeldzame domme slimheid overal bijeengeraapt moet hebben; kortom een — in de Lissabon'sche uitgaaf van 1858—1866 — stapel van acht kwartijnen, bij wier lezing men dan alleen vertrouwen mag hebben als men van elders óók weet dat het zoo gebeurd is, doch waarbij men dadelijk met vraagteekens gereed moet staan

[1] Ik voor mij heb de heilige overtuiging dat de groote prikkel om aan het werk te gaan in 1560 voor Correa is geweest: naijver op den roem dien niet zoozeer Barros, als wel Castanheda, die eerst in 1529 in Indië was gekomen en omtrent 1540 thuiswaarts was gegaan, zich verworven had met zijn in 1554 afgedrukte VII Boeken. De dood van dezen te Coimbra op 23 Maart 1559, waarvan het bericht waarschijnlijk in den herfst van datzelfde jaar nog in Indië is gearriveerd, moet toen een zoodanig gevoel van opluchting aan Correa gegeven hebben, dat hij zich onmiddelijk aan het schrijven zette en in 4 jaar tijds zijn 4 Deelen Lendas vol had. Deze 4 Tomos loopen resp. over de perioden 1497—1509; 1510—1526; 1527—1537; en 1538—1550; elk in de Lissabon'sche editie, wegens de omvangrijkheid, uitgegeven in 2 vol., doch met doorloopende pagineering van elk Tomo. Interessant is, dat te bewijzen valt hoe Correa voor zijn in 1563 afgesloten Tomo IV nog gebruikt heeft Livro VIII van Castanheda, loopend 1529—eind 1537, afgedrukt te Coimbra 26 Aug. 1561 en dat dus eerst, op zijn vroegst, in Aug. 1562 in Indië heeft kunnen komen. Doch Correa noemt Castanheda's naam nergens en nooit! Wèl Barbosa, zooals blijken zal verderop.

zoodra hij, Correa, alléén het zegt. Later hoop ik eens, in een Appendix tot een volgende Bijdrage, een lijstje te geven van blunders die de goede man gemaakt heeft, en waaronder er zijn die doen vragen of hij soms ging schrijven als hij half in den dut was. Maar als er ooit iets rechtvaardig is geweest, dan was het dat dit eerlijk-bedoeld en toch, door des schrijvers bekrompenheid, boosaardig-valsch geschiedwerk nooit in de 16e, 17e of 18e eeuw gedrukt is geworden, en eerst sedert een 40 jaar Correa's naam besproken heeft gemaakt. Dat men toèn, in 1858, te Lissabon meende met iets bijzonder belangrijks voor den dag te komen, is begrijpelijk; trouwens een dergelijke lijvige, zij het onbetrouwbare, vermeerdering der kennis omtrent dat toch zoo interessante tijdvak van Portugal's heldentijd in de landen van overzee, *is* belangrijk, hoe dan ook. Dat dus Stanley in zijn bewerking der drie zeetochten van Vasco da Gama naar Correa, in zijn Hakluyt-uitgave van 1869, aandoenlijk spreekt over 's mans groote oprechtheid en onversaagde eerlijkheid; dat zelfs de voorzichtige Tiele in het Voorbericht voor het Eerste Gedeelte zijner voorbeeldige en allerdegelijkste „De Europeërs in den Maleischen Archipel" nog in 1878 vrij gunstig over Correa oordeelt, al erkent hij dat deze „evenwel met behoedzaamheid geraadpleegd (moet) worden" (Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878, p. 325); dit is evenzeer begrijpelijk. Doch nu, nu de verrassing dezer uitgaaf voorbij is; nu het nieuwtje zoo te zeggen er af is; en nu men eindelijk, zij het op bekrompen voet (pecuniae causa wel!) en zonder eigenlijk wetenschappelijk systeem, in Portugal begint met stukken uit het Rijksarchief over deze vroegste koloniale periode in het licht te geven — iets waar Tiele in 1878 vergeefs naar uitzag, loc. cit. p. 324 —, en we zoo een deel van Correa's afwijkende vertellingen met de heusche gebeurtenissen kunnen vergelijken: nu mag men wel van „zéér groote behoedzaamheid" gaan spreken als onmisbaar bij de lezing van dit achttal kwarto-deelen. Uit de grove fouten in de Inleiding van den bezorger dezer Lendas, den weinig degelijken Rodrigo José de Lima Felner, is hiervóór (p. 152, noot 2) al een kenmerkend staaltje gegeven. Doch — wat hier van het meeste belang is — Correa heeft zelf alle illusie weggenomen dat we bij hem ook konden aankomen voor de kennis van den toestand der inlandsche volken en landen en staten, waarmee de Portugeezen in de door hem te boek gestelde periode 1497—1550 telkens in losser of nauwer aanraking kwamen. Want hij zegt uitdrukkelijk in zijn Lendas, I, p. 2—3 van zijn generale inleiding tot „de Heeren

Lezers": "En omdat ik.... dit werk op mij nam... en niets zal schrijven over de landen, het volk, en den handel, omdat er anderen zijn geweest die zich daarmee bezig hielden, waarvan ik eenige boekdeelen zag, en voornamelijk een boek dat daarover maakte Duarte Barbosa, schrijver van de factorij van Cananoor, weshalve ik, zoo Gode belieft, alleen moeite zal doen om zeer vollediglijk te schrijven de edele daden van onze krijgvoerende Portugeezen in deze streken van Indië, zoo van de groote als kleine, naar het noodzakelijk zij en billijk, zal ik in groote waarheid van ieder zijn kwade en goede (sic! "máos e bons", de volgorde kenschetst!) daden beschrijven zóó als ze voorvielen, zonder aan iemand zijn verdienste van goed of kwaad te onthouden." [1] In tegenstelling dus tot de goede gewoonte zoowel van Barros als van Castanheda, die telkens als zij de aanrakingen begonnen te beschrijven der Portugeezen met een nieuw deel van het uitgestrekte Indische gebied, aanvingen met een inleidend hoofdstuk over den aard en zeden der bevolking, waarin zij tal van belangrijke gegevens meedeelen; Barros op zijn meesterlijke, men mag wel zeggen wijsgeerige manier, Castanheda in zijn nuchteren, zakelijken trant; daar redeneert de "booze tong" van Correa er maar op los over de helden- en dwergen-daden der Portugeezen, zonder omzien naar hun en zijn eigene Indische omgeving, in waarheid aldus "legende" op "legende" stapelend zonder zweem van kritiek.

Behoort Correa tot de twijfelachtige aanwinsten van onze eeuw, Navarrete in 1837 had voor Spanje heel wat beters gegeven. Voortwerkend in den geest van den te vroeg gestorven Muñoz, "den

[1] Zooals men ziet worden hier in één adem door Correa genoemd zijn eigen gebrek aan lust om over de inlandsche toestanden in Indië te schrijven, en zijn beroep op Barbosa die dat al zoo goed gedaan had. In een tweede merkwaardige plaats nu dierzelfde Lendas, I, p. 357, komt precies dezelfde combinatie voor; nadat hij zich eerst verontschuldigd dat hij tòch zal moeten spreken over de zeden en gewoonten der Malabaren zegt hij: Bij dit Malabar-volk heeft men etc. . . . . waarvan ik hier niet spreek, omdat verderop op andere plaatsen ik dat wel uit noodzaak zal doen, daar mijn plan is niets te schrijven over deze landen en hun zeden, zooals er eenigen waren die dat deden, waaronder een hunner was Duarte Barbosa, neef van den factoor van Cananoor Gil Fernandes Barbosa, die een Verhandeling („Tratado") maakte, die ik gezien heb, over al de landen, volken, zeden, gewoonten, en handelsverhoudingen, beginnende bij de Lioe-Kioe, door den heelen Oceaan, en eindigend aan de Kaap de Goede Hoop". Is het niet merkwaardig dat Correa hier den inhoud van Barbosa's Boek precies in averechtsche volgorde opsomt? Zoo gaat het telkens met hem; om den haverklap kan men hem op een grooter of kleiner onjuistheid betrappen, praatvaêr die hij was!

laatsten kroniekschrijver van (Spaansch-)Indië", gelijk de Spanjaarden dezen betitelen (ob. 1799), had hij terecht begrepen dat voor een juist verstand der koloniale geschiedenis van de eerste halve eeuw der Spaansche en Portugeesche overzeesche veroveringen, niets nuttiger kon zijn dan het verwerken der belangrijke Iberische archieven. Muñoz had al te Sevilla, te Simancas, en ook te Lissabon tal van extracten en copieën genomen, de Portugeesche stukken daarbij voor zich zelf vertalend; doch de dood kwam tusschenbeide, en van diens "Geschiedenis der Nieuwe Wereld" verscheen niets dan het I[e] deel in 1793, wat ons Oost-Indië niet aangaat. Navarrete echter kwam eerst in 1825—1829 met drie deelen documenten plus inleidingen over de ontdekking van Amerika, die ons in dezen koud laten; maar dan in 1837 met twee kostbare deelen over de reizen naar de Molukken der drie Spaansche vloten van Magalhães + Elcano, van Loaysa, en van Saavedra, hiermede den Spaansch-Indonesischen tijd van 1521—1535 op hoogst lofwaardige, streng-wetenschappelijke wijze te boek stellend, in gelijken geest als later, in 1862, De Jonge dit zou beginnen voor ònze koloniale geschiedenis. Daarbij verwerkte Navarrete-zelf alleen Spaansche archiefgegevens uit Sevilla (waar het Archivo de Indias, het Koloniaal Archief, berust), uit Simancas (waar het Rijksarchief bijeen is), uit het Escorial, en uit Madrid; maar opnemen deed hij ook verschillende stukken die Muñoz indertijd uit het Rijksarchief te Lissabon in Spaansch had geëxcerpeerd. Tot op den dag van heden mag deze vijfdeelige "Coleccion de los viages y descubrimientos, que hicieron por mar los Españoles" van Navarrete, een standaard-werk worden genoemd; een archief-arbeid bovendien waarmee de Spanjaarden den anderen kolonialen mogendheden zijn vóór geweest. Bitter moet het bejammerd worden dat het sterven van Navarrete in 1844 ons het VIe deel onthield, dat den 4[en] en 5[en] zeetocht der Spanjaarden van Amerika naar de Molukken zou behandeld hebben, de reizen onder Grijalvares en Villalobos, dus de periode 1535—1551 (zie Navarrete's aankondigen hiervan in 1837, op p. 21 van zijn voorrede tot Deel IV). Dit is dus alwéér een van die werken over de belangrijke eerste helft der 16e eeuw in den Maleischen Archipel, welke wij missen; toch kan deze leemte nog te zijner tijd worden aangevuld, zij het dan niet door een zoo in dezen bevoegde als Navarrete [1].

---

[1] De heer A. J. de Mare van de Kon. Bibl., maakt mij opmerkzaam op de Nouvelle Biographie Générale uitgegeven bij Firmin Didot Frères te

Van Portugeesche zijde is men met koloniaal-historische studie naar modernen trant, iets later begonnen dan Spanje, maar zonder eigenlijke methode; en tot heden is men er nog niet kunnen komen tot het standpunt waartoe Spanje in 1825 en Nederland in 1862 het gebracht had: nauwkeurig afdrukken der stukken mèt wetenschappelijke verwerking tegelijk van de nieuw aangeboden stof. Wat publiceeren der bloote teksten betreft, kan Portugal gerust zijn reeds gedanen arbeid laten zien; maar, zelfs bij de belangrijkste uitgaven, blijven onvoldoende en zelfs deels foutieve inleidingen, en onvolledige registers, schering en inslag. Van het hoogst belangrijk

---

Parijs, waar in dl. 37 (verschenen 1863) in voce „Navarrete“, p. 542, 1e kol. gezegd wordt van diens Coleccion etc. „Les t. VI et VII sont restés entre les mains de la famille de l'auteur, et sont prêts pour la publication". Dit zou doen vermoeden dat inderdaad het ons belang inboezemende, door Navarrete zelf beloofde dl. VI, nog eenmaal verschijnen kon. Doch uit de biografie van Navarrete in dl. VI (1845) der „Coleccion de Documentos Inéditos para la historia de España", p. 21, blijkt dat het in hs. achtergelaten 6e en 7e deel hoofdzakelijk documenten bevatten omtrent Columbus, en de inleidingen missen die N. er bij had willen schrijven. Het schijnt dus of N. het plan van zijn VIe deel over de zeetochten van Grijalvares en Villalobos heeft laten varen, en teruggekeerd is tot zijn oude liefde: Columbus. De archiefuitgaaf van het „Archivo de Indias" te Sevilla, begonnen in 1864 — vooral, naar mij in Maart '97 ter plaatse meegedeeld werd, om het gewezen lid der Cortes, D. Luis Torres de Mendoza, aan een winstgevende betrekking te helpen —, en in haar oudere serie geheel zonder het wetenschappelijk systeem van Navarrete en De Jonge, bevat in haar Tomo V (Madrid 1866), behalve een herdruk van het, reeds in Navarrete's Ve Deel weergegeven, scheepsjournaal van Urdaneta uit 1537, een belangrijk rapport uit ± 1534 over den tocht van Saavedra (p. 68—96), en een ander belangrijk journaal van 1548 over den tocht van Villalobos (p. 117—209). Men moet echter deze koloniale serie „Coleccion de Documentos Inéditos relativos al descubrimiento, conquista y colonizacion de las antiguas posesiones españolas en América y Oceanía", welke in 1864 aanving en in 1884 met haar 42e dl. sloot, scherp onderscheiden van de reeds in 1842 door vooral Navarrete-zelven begonnen, reeds genoemde, en beroemde „Coleccion de Documentos Inéditos para la historia de España", waarvan bij Navarrete's sterven in 1844 reeds 5 dln. verschenen waren, en die in 1895 met dl. 112 eindigde, hoofdzakelijk vol gegevens over het moederland. Wat de „Nueva Colección de Doc. In. p. l. h. d. Esp. y de sus Indias" — dl. I, 1892; dl. VI, met bescheiden over Peru, 1896; — voor ons zal brengen, moet afgewacht. De jongere en degelijker serie-uitgaaf van het Archivo de Indias te Sevilla, begon in 1885, dadelijk na Mendoza's dood, en bracht met den titel „Col. de Doc. In. rel. al desc., conq., y organización d. l. ant. pos. esp. de Ultramar", in 1885 haar 1e, in 1897 haar 10e dl.; dl. 2 (1886) en dl. 3 (1887) behandelen vooral den tocht van Legazpi en Urdaneta naar de Philippijnen (1564—1565). In de oudere serie van 42 dln. is dl. 33 een register op de voorafgaande 32.

materiaal aan historische papieren dat vooral te Lissabon in Rijksarchief en Koninklijke Akademie van Wetenschappen (″Academia Real das Sciencias″) bewaard wordt, is zoo al heel wat in het licht gegeven; zonder dat van eigenlijk verwerken dezer aanwinsten door de eigen Portugeezen sprake kan zijn. De ″sesquipedalia verba″ zijn bovendien nog te zeer bij hen in trek, dan dat zij, enkelen hunner daargelaten, meer vooralsnog wisten te geven dan historische rhetorica. Onder die enkelen uit onzen tijd mogen met eere genoemd L. Cordeiro, secretaris van het Aardrijksk. Genootschap, schrijver van meer dan een degelijk artikel vooral over de oudste Portugeesche ontdekkingen; en dan, wel de meest wetenschappelijke en meest vruchtbare, A. C. Teixeira de Aragão, die in zijn omvangrijk penningkundig werk ″Descripção geral e historica das moedas cunhadas em nome dos Reis, Regentes e Governadores de Portugal″ (3 dln., Lissabon, dl. I 1875, dl. II 1877. dl. III 1880), geheel steunend op oorspronkelijk archief-onderzoek, in dat IIIe deel wat geheel gewijd is aan Portugeesch-Indië (″India Portugueza″) ons een boekwerk schonk, vol belang ook voor de koloniale geschiedenis van dat gebied in de 16^{e} eeuw.

Toch zou — en dit mag niet vergeten —, bij de vroege zorg in Portugal voor de Rijksdocumenten, er veel meer belangrijks nog behouden zijn indien niet de Lissabon'sche aardbeving van 1755 ook hiervan vreeselijk veel vernield had. Aan den anderen kant had men bij ruimer middelen en bij strenger methode reeds belangrijk meer aan het daglicht kunnen brengen van datgene, wat toen behouden bleef en af en toe later, langs verschillende kanalen, vermeerdering vond.

De oudste dezer soort uitgaven, evenals de meeste der volgende, verschenen door onmiddelijk toedoen der Academia Real das Sciencias, de in 1812 begonnen ″Collecção de noticias para a historia e geografia das nações ultramarinas que vivem nos dominios portuguezes″ kon toen ter tijd van verdienstelijk karakter heeten; maar verloor dit al spoedig, toen bij het verschijnen van meerder deelen in later jaren naar den ouden, onvolledigen. en half-wetenschappelijken trant werd voortgegaan. In 1812 verscheen zoo deel I, en de 6 eerste stukken van deel II; terwijl dit laatste in 1813 met een 7^{e} stuk compleet werd, den verloren gewaanden doch teruggevonden Port. tekst van Duarte Barbosa's ″Livro″ van 1516. In 1813 mocht men terecht blij zijn dan eindelijk een Port. manuscript van dit reeds sinds drie eeuwen zoo beroemde geschrift uit-

gevonden te hebben; een manuscript van welks bestaan de Lissabon'sche academici altegaêr zich zoo weinig bewust waren, dat de geleerde ongenoemde uitgever in zijn Inleiding van toen, met naïve openhartigheid vertelt, hoe hij Barbosa's Boek al aan het vertalen was gegaan uit het Italiaansch van Ramusio's tekst, „toen wij ons herinnerden („nos lembrou„ sic!) in een ouden handschriftelijken Codex, die onder ons beheer berustte, een werkje te hebben gezien dat zeer op dit geleek, en bij het vergelijken van het een met het ander, hadden wij de satisfactie (sic!) om het oorspronkelijke van Duarte Barbosa aan te treffen, hetgeen we tot toen niet gekend hadden, daar er de naam van den schrijver aan ontbrak, en de Voorrede die het begeleidt in de Italiaansche vertaling.„ Duiden deze potsierlijke woorden al voldoende aan met welk fonds van kennis de „Koninklijke Akademie van Wetenschappen„ in 1812 te Lissabon haar historisch-koloniale uitgaven aandurfde, in 1867 maakte zij het nog krasser toen ditzelfde IIe deel de eer genoot een herdruk te vereischen, wat tot nog toe bij geen der andere 6 deelen van deze Collectie het geval is geweest. Doch daarover straks, als Barbosa's Livro uitsluitend ter spraak komt. Hier volsta er op te wijzen dat van deze Collecção in 1825 deel III verscheen, wat niets over Indië bevat, in 1826 dl. IV, waarin een, ons hier interesseerend, scheepsjournaal over den tocht van Magalhães-Elcano; in 1836 dl. V, met een groot stuk uit 1685 over Ceilon; eerst in 1856 (hoewel het reeds eerder begonnen was doch zooveel later afgedrukt werd) dl. VI, met een voor ons hoogst belangwekkende beschrijving der Molukken uit 1569, evenwel „vrij incorrect„ uitgegeven (aldus Tiele in Bijdr. Kon. Inst. 4, IV, 1880, p. 261); en reeds in 1841 dl. VII, wat ons koud laat; terwijl daarna geen andere deelen volgden, zoodat de Collectie hiermee afgesloten mag heeten.

Doch reeds daarvóór was, „op hooger last„ („Por Ordem Superior„), een nog veel belangrijker uitgaaf, zij het een herdruk, tot stand gebracht. In 1833 verscheen te Lissabon de volledige tekst van Castanheda's VIII Boeken, met prijzenswaarde zorgvuldigheid letterlijk herdrukt naar de oude totaal-uitgaaf van 1552—1561; welke zóó zeldzaam is dat tegenwoordig Quaritch te Londen 100 £ durft vragen voor een volledig ex., en ik zelve mij herinner nog maar één ex. ooit in handen te hebben gehad (Salamanca, Univ. Bibl.). Dit was dus een goede daad. Maar helaas begon hiermee tevens dat soort van half-wetenschappelijke edities waarboven de Portugeezen zich nog maar niet weten te verheffen: zéér goed af-

drukken van den tekst-zelf — veel beter b.v. dan in 1778—88 aan den totalen herdruk van Barros-Couto ervaren was —, maar een onbeduiden inleidinkje, en ditmaal zelfs in het geheel géén register; wat gerust een crime mag heeten, en zulk een voltooiing der uitgaaf van Castanheda nog altijd broodnoodzakelijk doet zijn [1].

Zóó bont hebben de Lissabon'sche Academici het toch later niet meer gemaakt! Toen Felner in 1858 uit hun naam begon met het in het licht geven van dl. I der nieuw ontworpen „Verzameling van onuitgegeven gedenkstukken voor de geschiedenis der veroveringen van de Portugeezen in Afrika, Azië en Amerika" („Collecção de monumentos ineditos para a historia das conquistas dos Portuguezes em Africa, Asia e America"), waartoe men allereerst, gelijk reeds gezegd, Correa's geschiedwerk had uitgekozen, lag een index reeds dadelijk in het plan, en is dan ook achter het slotdeel (1866) van deze 8 kwarto-boeken, die Tomos I—IV dezer Collectie

[1] De uitgever — zijn naam wordt niet vermeld, maar zal zeker een lid der Akademie geweest zijn; misschien de hiervóór (p. 156, noot 1) genoemde archivaris J. P. Ribeiro die in 1839 stierf, en ook voor de Acad. Real das Sciencias van 1810—1836 een vijftal dln. „Dissertações chronologicas e criticas sobre a historia e jurisprudencia ecclesiastica e civil de Portugal" in het licht had gegeven; — zegt in zijn Bericht tot den Lezer, in dl. I, dat er „voor de volmaking der Editie . . . . noch vrije tijd nu is, noch gezondheid voor meer" („para a perfeição da Edição: . . . . não ha agora vagar, nem saude para mais"). Maar had men dan niemand toentertijd in Portugal, wien men „op hooger last" het maken van een register kon opdragen, en die wèl vrijen tijd en gezondheid had? En is het niet sterk dat deze leemte nog op geen wijze sinds 1833 aangevuld werd? De herdruk van Livro I is niet naar den 1en druk (afgesloten te Coimbra op 6 Maart 1551), doch naar den verbeterden en vermeerderden herdruk van dit Boek op 20 Juli 1554 aldaar („agora emmẽdado & acrecentado"); deze eerste ed. van Livro I is zóó zeldzaam, dat de uitgever van 1833 erkent haar nooit gezien te hebben. — In Tiele's opgaaf van Bronnen vóór zijn eerste studie (Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878) p. 325 noot 1 staat door een drukfout „1835" voor 1833; verbeter daar ook het jaar „1514" waarin Correa naar Indië ging, in 1512, en „1561" in 1560; lees op p. 326 „Diogo do Couto" voor „de Couto", gelijk Tiele ook later nog, ten onrechte, schrijft, en overgenomen werd door Veth (zie bv. Java, 2en druk, I, 1896, p. 282 noot 2, p. 299 noot 2 enz.); lees aldaar bij Tiele ook voor „1529" 1526; en, in de noot, 1778 voor „1777"; en lees op p. 327 Damião de Goes voor „a Goes", hoewel hij in Latijn natuurlijk „Damianus a Goes" werd genoemd. De ingrijpende verbetering van „1516" in 1517, en dus ook van „1517 of 1518" in 1518, beide op p. 322—323 bij Tiele aan te brengen, is hiervóór (p. 126, noot) reeds vermeld en komt straks (p. 186, noot 2) nog ter spraak.

vormen, van Felner's eigen hand aanwezig. Van welk gehalte, zullen we maar niet vragen; vooral daar een slecht register — mits men maar weet dat het slecht is — vrij wat beter toch is dan geen register; en ook omdat wijzelven heelemaal niet grootsch kunnen gaan op òns, alleen eigenlijk personen en plaatsen opsommend "Alphabetisch Register", bij de 13 kostelijke deelen van De Jonge's Opkomst ("bewerkt door J. W. G. van Haarst", 's Gravenhage 1888).

Daarna volgde in 1868 van deze zelfde Collecção van Onuitgegeven Gedenkstukken het misschien best uitgegevene Ve Tomo, evenzeer door de zorg van R. J. de Lima Felner, waarin drie documenten (2 van 1554, en 1 van 1525) het licht zagen, die alle van beslist en groot belang zijn voor de kennis van Portugeesch-Indië in de eerste helft van de 16[e] eeuw; terwijl het middelste stuk, Simão Botelho's "Tombo do Estado da India" niet alleen een overzicht geeft van de inkomsten en uitgaven op elk der Port. forten toentertijd, maar een aantal traktaten met inlandsche vorsten bevat welke Botelho, door ze hier af te schrijven, van den ondergang redde, en zoo in waarheid, gelijk de titel aangeeft, het oudst bewaarde "Archief van het Gouvernement van (Port.) Indië" ons schonk. En behalve een Voorrede die van vrij goed gehalte is, gaf Felner aan het eind, tusschen het plaats-, naam- en zaakregister in, een lijst van weleer bij de Portugeezen in Indië gebruikte Indische woorden welke nog niet in de groote Port. dictionnaires waren opgenomen; een koloniaal-lexikografischen arbeid dus, waarvoor we niet anders dan dankbaar kunnen zijn, vooral omdat dit belangrijk onderwerp toch altijd nog zoo vergeten ligt in Portugal [1].

Toen kwam in 1876 als Tomo VI de "Decade over de geschiedenis van Indië" van Antonio Bocarro (ob. ± 1642), die weer op zijn beurt het vervolgwerk had willen leveren op de 12 Decaden

---

[1] Het woordenboek van verouderde Port. termen van Fr. Joaquim de Santa Rosa de Viterbo, „Elucidario das palavras, termos e frases, que em Portugal antiguamente se usaram" (1e dr. Lissabon 1798—99, 2 dln.; 2e veel vermeerderde druk, door I. F. da Silva, Liss. 1865, 2 dln.) begrijpt alleen de oud-Port. termen tot op koning D. Sebastião I (1557), maar laat de overzeesche woorden ter zijde. Een oppervlakkige studie „Les vocables malais empruntés au portugais" schreef de anders degelijke Port. philoloog A. R. Gonçalves Vianna in den feestbundel „Mélanges de Harlez", Leiden 1896; een goede studie hierover, evenals over de zeker nog talrijker woorden welke het Port. aan het Maleisch ontleende, bestaat zoover ik weet nog niet.

van Barros en Couto, zoodat zijn historieboek (hier in 2 vol. uitgegeven) als Decade XIII der gansche serie beschouwd kan worden, hoewel Couto's XII[e], half-voltooid als zij bleef, eindigt bij 1600, en Bocarro's XIIIe aanvangt met 1613. Doch dit late tijdperk gaat ons hier ook niet aan.

En evenzeer hoeft pro memorie alleen vermeld dat in 1880 daarop begonnen werd met een uitgaaf van langen adem, in den trant van onze Dagh-Registers in Batavia en Den Haag. Van de zoogenaamde »Livros das Monções«, of, meer deftig, de »Documentos remettidos da India«, dus van de uit Lissabon naar Port.-Indië jaarlijks met de vloten meegegeven Regeerings-Correspondentie, berusten niet minder dan 62 folianten sinds 1777 te Lissabon, na in 1774 uit Goa opgevraagd te zijn. De lijst er van kan men vinden in het meergenoemde deel III van Teixeira de Aragão's »Descripção geral etc.«, 1880, p. 82, waaruit blijkt dat de jaren 1605—1651 compleet zijn, en dan nog een 62[e] deel volgt met diversen uit de periode 1624—1697. Inderdaad zijn van deze Portugeesche Moesson-Boeken al de eerste 10½ in 4 dln. verschenen, de periode omvangend 1605—1618, en zoo reeds ten deele de gaping aanvullend der jaren 1601—1612 die tusschen Couto's XIIe en Bocarro's XIIIe Decade onbeschreven bleef. Deze 10½ Boek der totale, eenmaal uit te geven 62, vullen dl. VII (1880), dl. VIII (1884), dl. IX (1885), en dl. XI (1893) van de genoemde »Collecção de Monumentos Ineditos« — altijd nog van de »1[e] Serie. Geschiedenis van Azië«; want diergelijke archiefstukken over Afrika en Amerika zijn in deze Collectie nog niet verschenen. Hun verschijnen werd bezorgd door R. A. de Bulhão Pato, welke na Felner's dood in ± 1878, als vertegenwoordiger in dezen van de Kon. Ak. v. Wet. optrad. Gewonnen daarbij heeft de uitgaaf echter niet; deze heer drukt bij voorkeur maar af; en laat de zorg voor registers blijkbaar over aan wie na hem komen. Doch ook deze serie interesseert ons hier niet, omdat zij eerst na 1600 aanvangt.

Gelijk men zal hebben opgemerkt, werd geen dl. X der Collectie nog vermeld. En gelukkig begint hier het voor ons belangrijkste. Want of men eindelijk in Lissabon tot het inzicht kwam, dat er voor de koloniale geschiedenis toch nog heel wat belangrijker stukken in het Rijksarchief berustten dan die papieren van nà 1600, toen Portugal's macht over Indië al half gebroken was, en weldra ganschelijk vernield zou worden, —zoo verscheen dan in 1884 als dl. X het Tomo I der »Brieven van Affonso de Albuquerque«,

waarin de eigenlijke brieven van dien aard (6 Febr. 1507—6 Dec. 1515; met, helaas, een voor ons bejammerenswaardige lacune tusschen 22 Dec. 1510 en 1 April 1512, dus juist uit den tijd der verovering van Malaka!) alle reeds afgedrukt werden. In het voorwoordje beloofde de genoemde academicus Bulhão Pato een 2e deel waarin documenten zouden opgenomen worden, die deze brieven nader zouden toelichten; mitsgaders "een nauwkeurigen algemeenen index" ("um minucioso indice geral"). Onderwijl had hij den tekst der Brieven zoo aarts-nauwkeurig laten afdrukken, dat alle eigennamen en plaatsnamen met kleine letter voorkomen, waardoor, bij gebrek aan een register, het gebruikmaken van zulk een deel onnoodig nog meer verzwaard wordt. En om bovendien nog eens te doen blijken hoe de Lissabon'sche geleerde heeren naar vaste methode en volgens wel overwogen plannen arbeiden, kwam daar eindelijk als dl. XII [1] der collectie in Mei 1898, met de Vasco da Gama-feesten — dus 14 welgetelde jaren na Deel I — het Tomo II der genoemde "Cartas de Affonso de Albuquerque", steeds door denzelfden, nu 14 jaar ouderen, heer Bulhão Pato. Met "zorgvuldig algemeen register"? Wel neen! Compleet dan nu met zijn IIe Deel? Wel neen! Na een vrij dragelijk, natuurlijk gezwollen, historisch voorbericht, wordt ons meegedeeld aan 't einde: "Het derde deel van deze Brieven, is reeds geheel bijeen en grootendeels gedrukt. Wij hopen met het vierde deel den arbeid te besluiten waaruit een geschiedschrijver zal doen verrijzen, waarachtig en volledig, de gestalte van onzen veroveraar van het Oosten." Deze vermakelijke, naïf-slimme "wetenschappelijke" manieren — "onschuld" en "blankheid" noemen ze zoo iets aan gene zijde der Pyreneën, "candidez", — geven een proefje van hoe daarginds een Akademie werkt. Hoe het ook is, *wij* zijn blij dat we ten minste de teksten in handen krijgen, moge het dan wezen in poedelnaaktheid. Maar zeker is dat Portugal nog tevergeefs wacht naar een man van zooveel diepe kennis, edele geestdrift, en noeste arbeidzaamheid, als Spanje in Navarrete heeft bezeten.

Nog één werk van belang moet genoemd: de in 1892 ter eere der Spaansche Columbus-feesten uitgegeven "Alguns Documentos

[1] De nummering „Tomo XI", vooraan op den Franschen titel aangebracht, is foutief, en moet gelezen „Tomo XII"; immers dl. XI dezer Serie was reeds ingenomen sinds 1893 door deel 4 der Livros das Monções. Op mijn schrijven naar Portugal om opheldering over deze „akademische" vergissing, ontving ik geen antwoord.

do Archivo Nacional da Torre do Tombo ácerca das navegações e conquistas Portuguezas″, waarmee Portugal natuurlijk aan Spanje zijn: ″Anch'io son.... scopertore!″ beleefd-wetenschappelijk toeriep. Wij lachen wat om die ijverzucht en zegenen haar tegelijk. Want nu kregen we, naast een aantal bescheiden over Afrika en Brazilië die ons koud laten, en een grooter aantal over Portugeesch Voor-Indië die slechts in hun verband ons interesseeren, en een herdruk van menigen Brief van Albuquerque dien we sinds 1884 kunnen missen, een drietal geheel nieuwe stukken omtrent den Maleischen Archipel, en den oorspronkelijken Port. en volledigen tekst van een stuk dat Navarrete reeds uit de collectie van Muñoz had opgenomen [1]. En van deze drie is één, het rapport van den kapitein van Malaka, Ruy de Brito, aan koning D. Manuel, dd. Malaka 6 Jan. 1514, van zóó hoog belang, dat we niet blij genoeg kunnen wezen dit machtig te zijn geworden, en met groot verlangen uitzien naar diergelijke Archief-publicaties uit Lissabon. Toch waarschuwt Danvers' genoemd Report van 1892 om onze verwachting aangaande de Rijksschatten daar van vóór 1600, niet te hoog te spannen; en wel kan ik hier bijvoegen dat het gehalte der 12 archiefstuk-copieën welke ik tusschen Nov. '97 en April '98 door vriendelijke bemiddeling van den Ned. consul-generaal te Lissabon, den heer Ernst George, aanvroeg en verkreeg, mij beslist tegen-

---

[1] Dit zijn: een brief van den gevangen Ruy d'Araujo aan Albuquerque, uit Malaka, dd. 6 Febr. 1510 (p. 219–226); het rapport van Ruy de Brito aan den koning, uit Malaka, dd. 6 Jan. 1514 (p. 345–350); en het origineel van het contract door den Sanghyang van Soenda te Soenda Kalapa met de Portugeezen op 21 Aug. 1522 gesloten (p. 460–461). Den brief van den kapitein van Ternate, Antonio de Brito, aan koning D. João III, uit Ternate, dd. 6 Mei 1523, hier afgedrukt in zijn geheel p. 461–476, gaf Navarrete hoofdzakelijk reeds terug in zijn Tomo IV (1837), p. 305–311; toch ontbraken daar een paar niet ónbelangwekkende gedeelten. Dan zijn nog in dezen Bundel der „Alguns Documentos" op meer dan een plaats interessante kleine aanwijzingen te vinden; en naar de extracten die van een aantal andere documenten gegeven worden, met vermelding van hun archief-nummer te Lissabon, vroeg ik daarop de copieën van 12 stukken aan. Op een en ander kom ik in deze Bijdragen terug. De „Alguns Documentos" beginnen bij 1416, en geven een klein getal stukken tot 1480, maar behandelen dan uitvoerig den tijd 1480–1529, eindigend met het Molukken-tractaat van Zaragoza, dd. 22 April 1529. Dan volgt nog een Appendixje, waarin o. a. een stuk van 1554. De inleiding – van José Ramos-Coelho – geeft een paar inlichtingen, en daaronder eenige geheel foutieve aanwijzingen; evenals een gedateerd stuk in den bundel een grove fout behelst. Het register is dragelijk, maar als altijd in Portugal, onvolledig. Zelf bezit ik een ex.

gevallen is. Het genoemd rapport van 6 Jan. 1514 staat in zijn hooge waarde vooralsnog alleen.

Ter volledigheid dient ook vermeld hoe reeds in 1881 door J. F. Biker het I^e deel te Lissabon was uitgegeven van zijn "Verzameling van traktaten en vredes-verdragen welke het Gouvernement van Port.-Indië sloot met den Koningen en Heeren waarmee het betrekkingen had in de streken van Azië en Oost-Afrika van het begin der verovering tot het eind der XVIIIe eeuw" ("Collecção de tratados e concertos de pazes que etc."), in welk I^e deel, behalve een paar Moluksche stukken uit de 16^e eeuw, vooral onze aandacht trekt het traktaat met den "Adji Dipati" van Grĕsik dd. 27 Jan. 1532, waarvan Veth ten onrechte dacht dat Danvers in 1894 het voor het eerst het licht deed zien [1], hoewel het maar door Danvers deels foutief deels oppervlakkig geëxcerpeerd werd. Ook dit eigen werk van Danvers "The Portuguese in India", London 1894, 2 dln., moet genoemd, al mag dit nu allerminst een monument van degelijkheid heeten; veeleer een deels handige, deels onbetrouwbare compilatie; men zie daarover de artikelen van prof. Heeres in den Ned. Spectator van 9, 16 en 23 Maart 1895. En als hier nu nog ten slotte vermeld wordt hoe in dit jaar der da-Gama-feesten A. C. Teixeira de Aragão zijn vroegere studies omtrent dezen eersten ontdekker van Indië, uit 1871 en 1886, vereenigd met de vondst van L. Cordeiro in 1892, samensmolt en vermeerderde tot een belangrijk boek "Vasco da Gama e a Vidigueira", Lissabon 1898; en dat de Hakluyt-Society te voorschijn kwam met haar 99^e deel: "A journal of the first voyage of Vasco da Gama, 1497—1499, transl. and ed., with notes, an introduction and appendices, by E. G. Ravenstein", Londen 1898 — die veel aan Teixeira de Aragão en Cordeiro ontleent —, dan zal hiermee een overzicht zijn gegeven van het meest belangrijke wat ons ten dienste

---

[1] Veth, Java 2^e druk, I, 1896, p. 287 noot 2: „Eerst voor kort is een document, waarin dit vroeger onbekende verdrag vermeld staat, door Danvers uit de archieven van Lissabon te voorschijn gebracht". Ook ik dacht zoo, en vroeg daarom in eind 1897 de volledige copie te Lissabon aan. Maar in Sept. jl. maakte Dr. H. T. Colenbrander mij opmerkzaam op de 14 deelen van Biker, die door de zorg van prof. Heeres voor de boekerij van het Rijksarchief waren aangeschaft; en daar vond ik in dl. I het bewuste stuk al sinds 1881 afgedrukt; dl. XIV dezer serie is van 1887 en vormt een supplement.

staat voor de kennis van den Maleischen Archipel in de Portugeesche periode, 1500—1600 [1].

Het was noodig dit overzicht te geven, wegens het klein aantal personen ten onzent, die van deze toch zoo belangrijke oudere koloniale bronnen werk maken. Te meer daar Tiele, wiens voortreffelijke studiën voor deze periode tegelijk baanbrekend en voorbeeldig mogen heeten, wel wat al te sober was bij de bespreking zijner gegevens.

En hiermee worde dan teruggekeerd tot het »Livro« van Duarte Barbosa uit 1516.

De eerste uitgaaf was, als gezegd, in 1813 gebeurd; het vormde toen het 7e en laatste stuk van dl. II der »Collecção de Noticias para a historia e geografia etc.« Het manuscript was, na herkend te zijn, in de zitting der Akademie van 29 Juli 1812, aan deze aangeboden door den ongenoemden bezorger van dien eersten druk.

---

[1] De bedoelde studie van L. Cordeiro: „De como e quando foi feito conde Vasco da Gama", verscheen in 1892 te Lissabon in het „Boletim" van de „Sociedade de Geographia de Lisboa", ter eere van het Intern. Oriëntalisten-Congres. Een ex. van Aragão's laatste studie en van Albuquerque's 2 dln. Brieven kocht in dit jaar het Kon. Inst. aan.

Onder de oudere Hakluyt-uitgaven zijn natuurlijk ook verscheidene die betrekking hebben op den Portugeesch-Indischen tijd en de kennis die men in Europa vóór 1500 van het Oosten had; ik wijs bv. met name op n° 22 (uitgegeven 1857); n° 30 (1862); n° 31 (1863); n° 32 (1863); n° 35 (1866; zijnde de vertaling van Barbosa's Livro naar de oud-Spaansche vertaling, in ms. te Barcelona aanwezig); n°s 36 en 37 (1866); n° 39 (1868); n° 42 (1869); n° 52 (1874; zijnde de vertaling van Pigafetta's Relazione naar de oud-Fransche vertaling, in ms. te Parijs aanwezig); n°s 53, 55, 62 en 69 (1875, 77, 80 en 84; zijnde de vertaling der 4 dln. Commentaren van Aff. d'Albuquerque op het leven zijns vaders); n° 64 (1881); n°s 70—71 (1885; vertaling van Linschoten, door Burnell en Tiele); n° 98 (1897); en eindelijk dit n° 99. De volledige opgaaf der titels staat tegenwoordig achter elk Hakluyt-deel. Een doorloopend ex. der serie bezit de Kon. Bibl. te Den Haag.

In den tekst boven is n i e t gesproken over den archief-arbeid te Goa gedurende de jaren 1855—1877 gedaan door den verdienstelijken J. H. d a C u n h a R i v a r a, die er op gelijke wijze heeft gearbeid als Mr. Van der Chijs te Batavia deed en doet. Van de 10 octavo-deeltjes van het „Archivo portuguez-oriental" te Nieuw-Goa 1857—1876 uitgegeven, is nergens in Holland een ex. aanwezig; trouwens deze serie begint eerst met 1584, en staaft de afwezigheid van oudere documenten te Goa; men vergelijke daarover wat Teixeira de Aragão zegt in dl. III van zijn „Descripção geral etc.", 1880, p. 81—84. Danvers wist een ex. dezer 10 deelen machtig te worden, zie zijn Report etc. 1892, p. IX der Inleiding. Zoo zijn er nog eenige Goa'sche, doch in Holland onvindbare uitgaven, van de 2e helft dezer eeuw.

Helaas was het allerminst een autograaf van Barbosa; integendeel maakte het deel uit van een copieboek, in den jare 1558 geschreven aan boord van een schip dat meeging met de vloot van den nieuwbenoemden Gouv. Gen. en Onderkoning van Port.-Indië, D. Constantino de Bragança. Door twee verschillende handen gecopiëerd, was het „zonder twijfel tot op de helft getrouwer en zuiverder dan van daar af verderop", zooals de uitgever zegt. In aanmerking nemende dat de Maleische Archipel geheel achteraan komt, is men gewaarschuwd dat dit behoort tot de mindere correcte helft. Vandaar dat de uitgever van 1813 voortgaat: „Onafhankelijk van deze overweging, was het al genoeg dat het handschrift niet autografisch was, om ons een ander te (trachten te) verschaffen om het te vergelijken; en toen al onze moeiten te dezen opzichte vergeefs waren, zagen wij ons in de noodzakelijkheid de hand te leggen op de vertaling van Ramusio, en etc." Wat gebeurde? Bij het opmerken van menig verschil tusschen Ramusio's vertaling en dezen Portugeeschen tekst van ± 1558, kwam men op het weinig gelukkig denkbeeld om datgene wat Ramusio méér zeide, weer terug te vertalen in het Port., en in te schuiven, goddank in cursief schrift, tusschen den Port. tekst van het manuscript; terwijl men datgene wat dit ms. méér had dan Ramusio, afzonderlijk kenmerkte door het tusschen aanhalingsteekens te zetten. Dit alles gebeurde in 1813; en al moet men zulk uitgeven met inschuifsels een verkeerde methode achten, zoo mag de tijd waarin dit geschiedde, allerminst over het hoofd worden gezien; en voor 1813 is en blijft deze editie dus een verdienstelijke arbeid.

Doch wat zegt men nu van een Koninklijke Akademie van Wetenschappen die in 1867, toen aan dit IIe deel der Collectie de zeldzame eer te beurt viel herdrukt te moeten worden, doet alsof er sinds 1813 niets ontdekt, niets geschreven is, niets nieuws te voorschijn is gekomen? Die aldus in 1867 *letterlijk* en nogmaals *letterlijk* herdrukt, wat in 1813 door haar in het licht was gegeven? Geen jota wordt toegevoegd zelfs niet aan de inleiding; die inleiding van 1812 wordt zelfs niet gedateerd; de heele herdruk wordt van geen stom woord uit 1867 begeleid; en al wie niet let op het „Segunda Edição" van het titelblad, en daarnevens het geluk heeft de 1^e editie ergens aan te treffen en te kunnen vergelijken met de tweede, komt er niet achter wat een „wetenschappelijk boerenbedrog" deze „Segunda Edição" eigenlijk is, voorzoover Barbosa's Livro betreft. Men kan zijn schouders ophalen over de daaraan

voorafgaande 6 stukken, oververtaald uit Ramusio bij gebrek aan beter, zoodat men hier te doen heeft met b.v. 3 stukken in Port., vertaald naar diens Ital. tekst welke zelf weer vertaling was naar een ouden Port. tekst! Wie slaat dan niet Ramusio-zelf op? Doch in zake Barbosa, mag men gerust spreken van *boerenbedrog*.

Want er wàs tusschen 1813 en 1867 een ander en *veel beter* manuscript van Barbosa's Livro ontdekt, n.l. in de gemeentelijke bibliotheek van Porto, Portugal's tweede stad en Lissabon's mededingster, als bij ons Rotterdam naast Amsterdam. En over dit betere handschrift had men niet gezwegen, maar had het meer dan eens vermeld; men had er excerpten uit gegeven; men had er te Porto een uitgaaf van beloofd. In 1833 was te Parijs, door de goede zorgen van A. Nunes de Carvalho, verschenen het scheepsjournaal omtrent een reis door den lateren Gouv. Gen. van Port. Indië, D. João de Castro, in 1541 van Goa tot Suez meegemaakt [1]; en op p. 170—171 van dit »Roteiro« werd al melding gedaan van dit betere hs. van Barbosa's Livro in de Porto'sche bibl., terwijl beloofd werd dat de bibliothecaris, Alex. Herculano, daarover verslag zou doen in een toenmaals te Porto bestaand tijdschrift, het »Repositorio da Sociedade Litteraria do Porto«.

Of dit geschied is toenmaals, durf ik niet zeggen; bij de niet geringe moeilijkheden om in Holland een eenigzins volledige kennis te krijgen van de diverse Port. uitgaven, is het me nog niet mogen gelukken het bedoelde tijdschrift uit die jaren in handen te hebben; ja zelfs de bedoelde Parijsche uitgaaf van 1833 kreeg ik nog niet onder oogen, doch citeer eens anders mededeelingen dienomtrent. Maar in 1843 gaf de verdienstelijke Porto'sche genie-officier en geschiedliefhebber Diogo Köpke van dienzelfden D. João de Castro een ander scheepsjournaal uit, ditmaal van een reis van Goa naar Diu in de jaren 1538—1539, meegemaakt op de vloot van den Gouv. Gen. en Onderkoning van Port. Indië, D. Garcia de Noronha [2]; en van dit »Roteiro« mocht ik in Dec. '97 bij de firma

[1] „D. João de Castro. Roteiro em que se contém a viagem que fizeram os portuguezes no anno de 1541, partindo da nobre cidade de Goa até Soez, public. p. Antonio Nunes de Carvalho", Parijs 1833. Met atlas. João de Castro, een goed nauticus, was toen in het gevolg van den Gouv. Gen. D. Estevão da Gama (1540—1542), terwijl hijzelf in Sept. 1545 Gouv. Gen. werd. Veertien dagen vóór zijn dood (6 Juni 1548, te Goa), gewerd hem zijn benoeming tot den hoogeren titel van „Onderkoning" (Viso-rey, Vice-rei).

[2] „D. João de Castro. Primeiro roteiro da costa da India desde Goa até Dio: narrando a viagem que fez o vice-rei D. Garcia de Noronha em socorro

Martinus Nijhoff te Den Haag niet alleen een ex. aantreffen, doch ook door de groote vriendelijkheid der firmanten voor mijn doel doorwerken en excerpeeren. En aan het eind van deze uitgaaf van 1843, haalt Köpke op p. 257—258 bij het bespreken eener kwestie over den bouw der oude Port. galeien, een nergens elders in de teksten van Barbosa's Boek voorkomende bewijsplaats aan, met de slotvermelding „Exemplaar van het Boek van Duarte Barbosa (1521—22) in de Openbare Porto'sche Bibliotheek" [1]. Derhalve: van 1833 tot 1843, en, zooals we straks zien zullen, tot 1847, bezat de Porto'sche gemeentelijke boekerij een ander en beter hs. van Barbosa's kostbaar geschrift uit 1516; want dat „1521—22" schijnt een vergissing van Köpke. En de eigen bibliothecaris, later bibl. des Konings, zelf geschiedschrijver, uitgever van Portugeesche en koloniale documenten in 1837, 1844 en 1861, aanvanger in 1856 der belangrijke uitgaaf van de Portugaliae Monumenta Historica, samensteller in dien tusschentijd van een 4-deelige en meermalen herdrukte „Geschiedenis van Portugal", de heer Alexandre Herculano de Carvalho e Araujo [2], zou reeds in 1833 van het toenmaals blijkbaar nieuwgevonden of pasherkende manuscript een verslag geven in een tijdschrift van O Porto.

Gelooft men heusch dat de geleerde „Koninklijke Akademie van Wetenschappen" te Lissabon in 1867 van dit alles niets wist? Kwamen haar de Parijsche en de Porto'sche uitgaaf van 1833 en 1843 niet onder oogen? Moet zij niet in die jaren haar ooren ge-

---

desta ultima cidade, 1538—1539; public. por Diogo Köpke", Porto 1843. Met atlas. In 1838 had Köpke ook al het scheepsjournaal uitgegeven van den eersten tocht van Vasco da Gama, 1497; doch in Febr. 1844 stierf hij.

[1] „Exemplar do Livro de Duarte Barbosa (1521—22) na Bib. Pub. Port.", p. 258. Door de vriendelijkheid der firma Nijhoff heb ik op dit oogenblik (Dec. '98) het Roteiro weer naast mij liggen. Over dat „1521—22", en dat zonderlinge van het heelemaal niet voorkomen van deze mededeeling over galeien in een anderen tekst, zie nog noot 1 op p. 178.

[2] De uitgaaf van 1837 was: „Fr. Bernardo da Cruz. Chronica d'El rei D. Sebastião, publ. p. A. Herculano e o Dr. A. C. Paiva", Lissabon 1837; toen verscheen in 1844 te Lissabon: „Fr. Luiz de Sousa. Annaes de elrei D. João III, publ. p. A. Herculano"; de latere van 1861 was een tweede, verbeterde uitgaaf van Vasco da Gama's scheepsjournaal van 1497, dat, gelijk hiervóór in de noot gezegd werd, voor het eerst door Köpke in 1838 te Porto was uitgegeven; dit scheepsjournaal is nu in 't Engelsch bewerkt in de laatste Hakluyt-uitgave, n° 99, Londen 1898, door E. G. Ravenstein; met hardnekkigheid wordt hier „Kopke" voor „Köpke" geschreven. Van Herculano's geschiedwerk „Historia de Portugal", 1en druk Liss. 1846—53, verscheen in 1876—87 een 4e editie.

spitst hebben, toen zij verluiden hoorde van een beter hs. van Barbosa, óók in Portugeesch; zij, die toch in 1812—13 verzekerd had dat „al hare moeiten vergeefs waren geweest" om een ander ms. op te sporen ter collationeering? Zou de heer Herculano, man van naam, invloed en rang, zelf toen woonachtig te Lissabon, den Lissabonschen heeren nooit gesproken hebben van die vondst „in de tweede koopstad des rijks"? Zou zij, als officieel lichaam, bij de rivaliteit die ontegenzeggelijk tusschen Lissabon en Porto bestaat, gevreesd hebben afgewezen te worden als zij vroeg dit hs. te leeren kennen en desnoods voor haar doel te copieëren, waar toch aan den heer Herculano, óók lid van haar eigen Akademie, wèl kennismaking met het ms indertijd te beurt gevallen was als bibliothecaris te Porto?

Geloove, wie het wil! Maar zelfs afdoend te bewijzen valt het, dat zij niet onkundig kàn geweest zijn in 1867 van wat er in 1833 of even vroeger in Porto gevonden was. Want in 1858 had de vlijtige Port. bibliograaf, Innocencio Francisco da Silva, zijn omvangrijken „Portugeeschen bibliografischen Dictionnaire" („Diccionario bibliographico Portuguez") begonnen uit te geven, natuurlijk volgens gegevens sinds jaren verzameld; in dat jaar verscheen te Lissabon dl. I, de A en B bevattend — altijd naar de doopnamen, niet naar de familienamen der schrijvers, gelijk dat in oude Holl. boekbeschrijvingen óók voorkwam [1] —; en in 1859 kwam dl. II uit, met de C tot en met halverwege de F. Hier moest aan 't eind der D ook behandeld worden „Duarte Barbosa". En dat is ook zoo. Natuurlijk sprak Silva — of „Innocencio", zooals hij naar zijn eigen systeem ook wel aangehaald wordt, met name in Portugal — over de uitgaaf in 1813 van Barbosa's Livro door de Acad. Real das Sciencias van Lissabon. „Maar" — voegt hij daar op p. 206 in dl. II, 1859, aan toe — „in de openbare bibliotheek

[1] Op het gebied der nationale bibliografie bezitten de Port. twee werken gelijk wij in Nederland niet kunnen aanwijzen. Het is de „Bibliotheca Lusitana, historica, critica, e chronologica", in 3 dln. plus Supplement te Lissabon in 't midden der vorige eeuw verschenen (dl. I 1741, dl. II 1747, dl. III 1752, dl. IV 1759); van dit standaardwerk bezit de Univ. Bibl. Leiden de eerste 3 dln. En net zoo wat een eeuw later kwam Silva's „Diccionario", oorspronkelijk in 7 dln. (Lissabon 1858, 59, 59, 60, 60, 62, 62) waarop in 1867 en 1870 twee supplementen van hemzelven volgden, en door een ander daarna nog meer, zijnde suppl. IV (1881) een Index. De firma Nijhoff bezat een ex., en door haar vriendelijkheid mocht ik in Dec. '97 gebruik maken van dit werk van grooten vlijt.

van O Porto bestaat een copie in handschrift van hetzelfde werk, die aangeeft in 1539 te zijn genomen naar een oudere copie vervaardigd in 1529, en (welke) uitvoeriger schijnt te zijn dan die der Akademie, en verscheidene varianten te tellen waard om benuttigd te worden" [1].

Welnu, Silva's Bibliografiisch Woordenboek is hèt standaardwerk op dit gebied in Portugal uit deze eeuw, en was dat ook reeds in 1867, toen immers sinds 1862 de 7 deelen A—Z compleet waren, en Silva aan zijn eerste Supplement bezig was. Wie dus beweert dat de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Lissabon in 1867 niet wist wat kostbaar manuscript er te Porto geweest was sinds 1833, die zegt .... eene "candidez"!

Maar erger dan "quasi-onnoozelheid" was het daarom, dat die Akademie in dat jaar 1867 opnieuw en letterlijk den ouden tekst en de oude inleiding dorst te herdrukken van 1813, alsof er niets gebeurd ware; in plaats van eerlijk te vertellen wàt er gebeurd was, en op welke droeve manier zijzelve moest boeten voor eigen slofheid.

Want dit manuscript van Barbosa was in 1847 uit de bibliotheek te Porto gestolen, te samen met twee andere waardevolle codices!

---

[1] „Porém na Bibl. publica do Porto existe um traslado manuscripto da mesma obra, que inculca ser tirado em 1539 de outra copia mais antiga feita em 1529, e parece ser mais ampla que a da Academia, e contar muitas variantes dignas de se aproveitarem." Dit is tevens de eenige nadere mededeeling omtrent den ouderdom van dit Porto'sche hs., welke ik mocht vinden. Daar deze copie van 1539 was, gemaakt naar een copie van 1529 die onmiddelijk naar het origineel schijnt genomen te zijn van 1516 — misschien in diens bijgewerkten toestand, nadat Barbosa met Magalhães in Aug. 1519 onder zeil ging —, stond ze in allen gevalle nader in tijd tot dat origineel dan de Lissabon'sche copie van 1558, geschreven op een schip, dus óók naar een copie. De hiervóór (p. 176, noot 1) vermelde uiting van Köpke dat het Porto'sche ex. van Barbosa's Livro uit 1521--22 zou zijn, is misschien zóó te verklaren: hoogstwaarschijnlijk zal Barbosa bij zijn inscheping op de vloot van Magalhães een ex. van zijn eigen geschrift uit 1516 hebben meegenomen, ook al met de gedachte den tekst te vervolledigen; ingescheept den 10en Aug. 1519 te Sevilla, sneuvelt Magalhães op Mactan (eilandje bij Cebú) den 27en April 1521, en Barbosa den 1en Mei daarna op Cebú-zelf; doch den 6en Sept. 1522 is een dezer schepen, de Victoria, onder Elcano en met Pigafetta, terug aan den mond der Guadalquivir. Kan nu tegelijkertijd mee terug zijn gebracht het handexemplaar van Barbosa van zijn eigen Boek, misschien bijgewerkt door hemzelf en allicht geïnterpoleerd later nog door een ander? Zóó kan ik mij alleen Köpke's anders geheel foutief-schijnende mededeeling verklaren.

En Silva schijnt dit in 1859 nog niet geweten te hebben; maar bij speciale navraag kon dat in 1867 niet verborgen zijn gebleven aan de Lissabon'sche Akademie.

Mijzelven werd het, door de stelselmatige geheimhouderij van dat geleerde genootschap, eerst opgehelderd in het begin van dit jaar; want toen ik, naar aanleiding van de vingerwijzingen bij Köpke uit 1843 en bij Silva uit 1859 aangetroffen, mij schriftelijk wendde tot den tegenwoordige beheerder der Porto'sche Bibliotheek, den heer E. A. Allen, in levendige hoop zoo een beteren tekst van Barbosa, vooral tegen het eind dat onzen Archipel behandelt, machtig te worden, kreeg ik bij vriendelijk antwoord dd. Porto, 1 Maart '98, de ontnuchterende mededeeling hoe en wanneer dit manuscript ..... vervluchtigd was. Want de heer Allen zond mij toe de in 1886 te Porto gedrukte 2e aflevering van den "Catalogo da Bibliotheca Publica Municipal do Porto" (2° fasciculo, 1a secção), verwees mij daarin naar p. 130—131, en liet mij zoo de treurige geschiedenis lezen hoe tusschen de jaren 1846—47 de drie codices nos 152—154 (nieuwe nummering; oude nummers 429, 1191, en 840) bij de toenmalige politieke woelingen in Portugal en het destijds onregelmatig beheer der Porto'sche bibliotheek, verdwenen waren, gelijk men in het eigen jaar 1847 reeds officieel constateerde. En daarmee is onze Codex n° 154 (vroeger n° 840) met "O Livro" van Duarte Barbosa misschien voorgoed verdwenen; en blijft alleen de mogelijkheid bestaan dat over een honderd jaar dit ms. nog eens weer komt opduiken uit de bibliotheek van den een of anderen Engelschen rijkaard, aan wien de beschaafde en deskundige dief van 1847 zijn roof wel verkocht zal hebben.

Ieder kan nu beoordeelen welk vertrouwen kan gehecht worden aan de in 1867 door de "Academia Real das Sciencias" klakkeloos herdrukte uitgaaf van 1813; en met welke mate van wetenschappelijkheid dit Lissabon'sche toongevende lichaam, dat toch juist in de jaren 1858—1866, door Felner, de uitgaaf van Correa's lijvig handschrift had doen voltooien, in 1867 goedvond zich tevreden te stellen. Tot vermijding van alle misverstand zij er dus op gewezen, dat de zinsnede in dezen herdruk van **1867**, dat het manuscript van Barbosa's Livro werd aangeboden "aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen in hare Zitting van 29 Juli van het tegenwoordige jaar" slaat op **1812**, daar de 1e druk uit het begin van 1813 is! En alleen aan de moeilijkheid om ten onzent eenigzins volledig op de hoogte te komen van Port. uitgaven, is

het te wijten zoowel dat prof. Veth in 1871 moest erkennen nog niet den reeds tweemaal toen gedrukten tekst van Barbosa's Lissabon-uitgave gezien te hebben, en in 1896 (Java, 2^{en} druk, I, p. 249, noot 3) het implicite voorstelt of de druk van 1867 de eerste en eenige zou zijn; als dat Tiele in 1878, toen hij in de Bijdr. Kon. Inst. 4, I, p. 322—323 eenige zeer juiste opmerkingen meedeelde omtrent de authenticiteit van Barbosa's Boek, waarvan hij de „Segunda edição” aanhaalt, blijkbaar noch den 1^{en} druk heeft gekend, noch de mooie geschiedenis van 1847 te Porto en van 1867 te Lissabon geweten heeft [1].

Zooals dan nu de zaken staan, heeft men van Barbosa's kostbaar werk uit 1516 drie gedrukte teksten:

1°. de Italiaansche vertaling bij Ramusio, gemaakt vóór 1550 naar een Port. hs. te Sevilla voor hem gecopieerd, misschien met zijdelingsche medehulp van Damião de Goes, die zeker tusschen 1545 en 1550 van uit Lissabon hem moet geholpen hebben aan den Port. tekst van het bij Ramusio vlak achter Barbosa, óók in Ital. vertaling, afgedrukte Sommario van den onbekenden Portugees uit ± 1545. Deze Ital. vertaling van Barbosa staat in den 1^{en} druk van dl. I van Ramusio (1550) en in den gelijken, alleen aan het eind met een tweetal stukken vermeerderden, 2^{en} druk (1554; door mij geraadpleegd; ex. van de Leidsche Univ. Bibl.), op f°. 320 recto—f° 358 recto, terwijl Ramusio's inleiding zoowel tot dit Livro als tot het Sommario daaraan vooraf gaat op f° 319 verso. En in den aanhef nu van het Livro staat alléén bij Ramusio dat korte voorberichtje van Barbosa-zelf, aanheffende met: „Boek van Odoardo (= Duarte) Barbosa Portugees. Hebbende ik Duarte Barbosa, edelman van de zeer erentfeste stad van Lissabon etc.”, voortgaande met te vertellen hoe hij een goed deel van zijn jongelingstijd in Indië èn varende doorbracht èn aan den vasten wal, daar allerlei dingen zag, er toen over schrijven wilde, daartoe overal en bij iedereen zijn inlichtingen inwon, en van die plaatsen en streken

[1] Veth loc. cit. verwijst zelf naar zijn noot bij zijn vertaling van Wallace's Insulinde, Haarlem, II, 1871, p. 504, alwaar hij nog moest schrijven: „Barbosa... het best bekend door de vertaling van Ramusio, ofschoon er ook eene Portugeesche uitgave van bestaan moet.” Ook de Leidsche Univ. Bibl. bleek mij den 2^{en} druk van 1867 te bezitten, misschien wel, evenals meer andere Port. en Sp. werken, aangekocht op Tiele's verzoek. Alléén de boekerij van het Rijksarchief in den Haag bezit den 1^{en} druk van 1813, en wel dl. I en II der Collecção in één band bijeengebonden.

waar hij niet persoonlijk was „vertrouwenswaarde informatiën" wist te verkrijgen, zoodat hij dan nu over die landen van „Mooren" en „Heidenen" gaat getuigenis doen, hun zeden, hun gewoonten, hun handel, naar gegevens met allen vlijt naar beste kracht en waarheidsliefde bijeen gebracht; en dan, als kostbaarste slot van dit kostbaar voorwoord, de zin aan 't einde: „& in het huidige jaar 1516. beëindigde ik te schrijven het hieraanwezig boek." [1]
We kunnen Ramusio niet dankbaar genoeg zijn, dat hij deze inleiding gered heeft, die nog nergens elders teruggevonden werd; blijkbaar omdat latere copisten den lezer dadelijk „in medias res" wilden verplaatsen, en daarom aanvangen met „De Kaap St.-Sebastiaan voorbij de Kaap de Goede Hoop".

---

[1] Daar Ramusio's werk niet iedereen ter beschikking staat, volge hier wat de 2e druk (1554) als aanhef, op fol. 320 recto behelst: „Libro di Odoardo Barbosa Portughese. Hauendo io Odoardo Barbosa gentil'huomo della molto nobile città de Lisbona nauigato gran parte della giouentu mia nella India discoperta in nome della Maestà del Re nostro signore, & andato anche fra terra in molti & varij paesi vicini à quella, & in questo tempo veduto, & inteso varie & diverse cose: conoscendole marauigliose, & stupende, & che mai per li nostri antichi non sono state vedute, nè intese: per beneficio vniversale ho voluto scriuerle, si come di giorno in giorno già le viddi, et intesi: sforzandomi di dichiarare in questo mio libro i luoghi, & li confini di tutti quei regni, dou'io sono stato personalmēte, ò da altri degni di fede ne intesi, & qual sia regno, & paese di Mori, & qual di Gentili, & lor costumi: nõ lasciando i traffichi, & le mercãtie che si trouano in quelli, & doue nascono le cose, & doue si cõducono. Imperò che oltre à quelle cose che ho vedute, io mi sono sempre dilettato di dimãdare à Mori, à Christiani, & à Gētili, dell' usanze, & costumi di paesi, de quali essi erano pratichi. le quali informationi nõ dimeno ho voluto poi bene essaminare insieme, per hauerne piu certa la verità, ch'è stato il mio principale intēto, como debbe esser di ciascuna psona, che scriue simil cose: del qual fine, & diligenza mia di ritrouare il vero io non mi diffido, che si conoscerà ch' io non ho mancato, per quãto portano le debil forze del mio ingegno, & nel presente anno 1516. io diedi fine a scriuere il presente libro". Het is niet te verwonderen dat Ramusio in zijn voorbericht dan aldus aanvangt: „Vertoog („Discorso") over het Boek van Odoardo (= Duarte) Barbosa . . . . Het hiervolgende („presente") boek van Odoardo Barbosa enz."; wat zeker het oudste gedrukte getuigenis is omtrent dit geschrift. — Blijkens het titelblad van den 2en druk, zijn daaraan in vergelijking met den 1en, alleen nieuw toegevoegd, behalve een index en drie kaarten, 1°. een relaas over de ontdekking van Japan, zijnde 5 brieven van St. Franciscus Javier en 2 andere Jez.-paters uit 1549 en 1550; 2°. een Ital. vertaling van eenige capita uit de 1e Decade van João de Barros, die op 28 Juni 1552 te Lissabon afgedrukt was. De pagineering van den Index vooraan is onafhankelijk van de pagineering in het eigenlijke werk.

2°. den Portugeeschen tekst in de meergenoemde Collecção, deel II, naar een ± 1558 gemaakte copie van een copie, thans berustend in de boekerij van de „Academia Real das Sciencias" te Lissabon. Uitgegeven als 7e Stuk in 1813, tot slot van dat deel II, waarvan de voorafgaande 6 stukken alle in 1812 gedrukt waren; het geheel der 7 teksten letterlijk, zonder tittel of jota veranderd, herdrukt door die Akademie in 1867, met de bloote vermelding „Segunda Edição" op het titelblad. Te vinden in den 1en druk (ex. van de boekerij van het Rijksarchief) op p. 231—396, met p. III—IX (Inleiding) daaraan voorafgaand, terwijl met uitzondering van de apart genummerde Inleiding, de pagineering van stuk VII regelmatig met de voorgaande stukken I—VI doorloopt; in den 2en druk (ex. van de Kon. Bibl. te Den Haag) op p. 235—388, ditmaal met inbegrip van de óók doorloopende pagineering der Inleiding. De tekst is vooral in zijn 2e helft onzuiver; mist het inleidend woord van Barbosa, mist ook de lijst van handelsartikelen aan het slot, en geeft dus alleen de aardrijksbeschrijving van de Kaap de Goede Hoop tot de Lioe-Kioe eilanden. Japan natuurlijk ontbreekt; dat was nog niet ontdekt. De voor 1813 niet kwade „Introducção" van den ongenoemden uitgever en vertegenwoordiger in dezen der Lissabon'sche Akademie (wien? J. P. Ribeiro?), zonder de minste verandering hèrdrukt in 1867. Noten, geografische ophelderingen, andere aanteekeningen bij den tekst, die zoo hoognoodig eigenlijk waren, ontbreken geheel; hier en daar slechts een opmerking over het verschil in tekst in dit Port. hs. en bij Ramusio, van wien de voorrede, het slot, en menig tusschenstukje herverhaald en tusschengeschoven wordt. Alleen aan 't eind een alphabetisch geographisch registertje. Hetgeen de Port. tekst meer heeft, is soms van beteekenis, en zouden interpolaties uit 1519 kunnen zijn van Barbosa-zelf. Doch hierover zoo dadelijk.

3°. den Engelschen tekst vertaald door Stanley in n° 35 der Hakluyt-uitgaven, 1866, naar een oud-Spaansche vertaling van Barbosa's Livro, aanwezig in de Provinciale en Universiteits-Bibliotheek te Barcelona (oud nummer aldaar 8—2—72; nieuw nummer 16—2—30). Een vertaling naar een vertaling dus. Stanley daarbij een zeker kundig, maar geenszins nauwkeurig en diep-ervaren man als de voortreffelijke Yule bijvoorbeeld geweest is. Meermalen kan men Stanley op fouten betrappen, die, al naar gelang, uit vluchtigheid of uit gebrek aan zaakkennis voortvloeiden. En waar Stanley de, men mag wel zeggen, ongelukkige gewoonte van alle Hakluyt-

uitgaven natuurlijk volgt om den in Eng. vertaling aangeboden tekst niet in zijn origineelen vorm óók af te drukken, al was het maar in Bijlaag achteraan met kleine letter bij handschriften of hoogstzeldzame edities, is men ook hier overgeleverd aan de genade of ongenade van den vertaler. Het overtuigendst bewijs van vluchtigheid gaf Stanley door in zijn reeds afgedrukt boek, gepubliceerd als "A description of the coasts of East Africa and Malabar in the beginning of the sixteenth century by Duarte Barbosa, a Portuguese" (Londen 1866) een los blaadje te doen inleggen als "Note", waarbij ineens het vaderschap van Duarte Barbosa overboord ging, naar aanleiding van één Spaansch hs. te Madrid, dat op méér dan duidelijk-valsche wijze het auteurschap toeschreef aan Magalhães! Weg ging Ramusio's getuigenis van 1550; weg ging Damião de Goes' zijn mededeeling van 1566; beide door Stanley nog wel vermeld. Weg ging ook Correa's dubbel getuigen uit 1560 en 1561, wat Stanley kòn gekend hebben; immers zijn ingelegd blaadje is gedateerd "Madrid, Februari 1867" en in 1858 was niet alleen het 1e stuk van deel I der "Lendas" van Correa te Lissabon verschenen, waarin dat beide staat (zie hiervóór p. 162 en noot 1), maar zelfs in 1866 was het laatste deel compleet gekomen, waar aan 't eind een register zich bevindt dat Stanley maar had behoeven te consulteeren.[1] Terecht heeft Tiele dan ook in 1878 (Bijdr. Kon. Inst. 4, I, p. 323 en noot 2) dezen inval van Stanley als "zeer zwakke gronden" gewraakt, daarbij er op wijzend hoe Navarrete reeds in 1837 (Coleccion de los viages y descubrimientos etc., IV, p. LXXXIX der inleiding) naar aanleiding van een door hem in 1793 in een kerk-bibliotheek

[1] Barbosa Machado in zijn Bibliotheca Lusitana, hiervóór genoemd (ex. Leidsche Univ. Bibl.) vermeldt in dl. I van 1741 (omvattend de A–E) in voce „Duarte Barbosa", op fol. 728, nog als andere schrijvers die het Livro aan Barbosa toekenden, buiten Ramusio en Goes, 1°. Gonçalez de Mendoza in diens „Historia... de la China", in lib I, cap. 10 (1ᵉⁿ druk, Rome 1585); 2°. Alonso de Sandoval in diens „Historia de Aethiopia" in Parte 2a, lib. III, cap. 9 (1ᵉⁿ druk, Madrid 1627). Ik heb deze getuigenissen zelf nog niet kunnen nagaan; dus citeer naar Barbosa Machado. Doch uit de jaartallen alleen reeds ziet men, hoe deze beide in waarde heel wat achterstaan bij wat Ramusio in 1550 en de Port. Rijksarchivaris Goes in 1566 zeggen, welke laatste uitdrukkelijk meedeelt: „(zoo) verwijs ik den lezer naar het boek dat Duarte Barbosa in Portugeesche taal maakte" („remeto ho lector ao liuro que fez Duarte Barbosa em lingoa Portuguesa"), Chronica del Rei Dom Emanuel, Ia Parte (1e druk, Lissabon 1566), cap. 42; (in ed. 1619 fol. 29 recto, 1e kol.). Ook Correa's dubbel getuigenis uit 1560 en 1561, neergeschreven op onafhankelijke wijs in Port. Indië, is van groote waarde; hiermee kon Barbosa Machado in 1741 uitteraard niet bekend zijn.

te Madrid aangetroffen Spaansch hs. van diergelijken vervalschten aanhef, voorzichtig en terecht geconcludeerd had dat dit niet waar kòn zijn.

Stanley gaf bij zijn werk een korte inleiding, een paar facsimiles, dragelijke geografische noten, aanhalingen uit het Xe Canto van Camões' Lusiadas — wat men zeer fraai en waar als "het Boek van Barbosa in dicht van Camões" heeft kunnen aanduiden [1] —, en achteraan een paar naschriftjes en een kleinen index. Het hs. waarnaar hij vertaalde, miste weer den aanhef van Ramusio, bezat daarentegen evenals bij Ramusio de lijst van handelsartikelen aan het slot, en werd dan nog gevolgd door een apokrief verhaal van een rondreis door den Maleischen archipel in 1512, van een zekeren Juan Serrano ("Serano"), terecht door Yule ("The Book of Ser Marco Polo", 2[e] ed. Londen 1875, II, p. 278) aan de kaak gesteld als litterarisch bedrog.

Maar het kostbare toch van dezen Spaansch-Engelschen tekst is, eerstens dat hij, juist in die tweede helft waarvan de Maleische Archipel met Tjampa en China het slot vormen, blijkbaar veel ongerepter en betrouwbaarder is dan de Port. tekst, zich daarin geheel aansluitend bij Ramusio's vertaling; en ten tweede dat hij aan 't eind van de eigenlijke aardrijksbeschrijving, nà de Lioe-Kioe-eil. dus en vóór de handelslijst, dezen belangrijken kolophon draagt: "Finis. Het vertalen van dit boek uit zijn oorspronkelijk in Portugeesche taal, overgezet in Kastieljaansche taal, werd voleindigd te Vitoria, vertoevende aldaar de Keizer en Koning van Spanje (d. i. Karel V), den eersten dag van Maart van het jaar duizend & vijfhonderd & twintig & vier jaren door Martino Cinturione, Gezant van het Gemeenebest van Genua, met vertolking van Diogo Ribeiro, Portugees, cosmograaf van Zijne Majesteit en zeilkaartenmeester." [2]

[1] De aanduiding is, in wat andere bewoordingen, van den Port. philoloog G. de Vasconcellos-Abreu, die, in zijn studie „Passos dos Lusiadas", Lissabon 1892, p. 3, sprekend over Canto X van het dichtwerk van Camões, er van zei: „het werk dat het meest vergeleken moet worden met hetgeen de Dichter ons zegt in dezen zang, is de bekende rondvaart („periplo") van Duarte Barbosa." Camões overigens heeft vooral partij getrokken van Barros, buiten wat hij met eigen oogen in Port. Indië, Malaka, Kambodja en Macao gezien had gedurende 14 jaren, 1553—1567.

[2] Dit gaf Stanley gelukkig in facsimile, op het tweede blad na pag. XI der Inleiding, en luidt aldus: „Finis. Acabose de trasladar este ljbro de su original en lengua portoguesa traduzida en lengua castellana en vitoria/ estando ende el enperador y Rey despaña primero dia de março Año de

Als men nu bedenkt hoe Diogo Ribeiro, evenals Barbosa-zelf en diens oom Diogo Barbosa, evenals Magalhães, evenals de cosmograaf Ruy Faleiro, een Portugees was die in Spaanschen dienst was getreden; hoe hij, als »Diego Ribero«, de wereldkaart van 1529 teekent waarover Tiele een verslag, met het Indisch gedeelte in facsimile, publiceerde in het Feestnummer van het Kon. Inst. 1883 (ter eere van het 6e Oriëntalisten-congres te Leiden) afd. Land- en Volkenkunde, p. 3—4; en waarschijnlijk óók de auteur is van de daar (p. 2—3) genoemde wereldkaart van 1527; dan begrijpt men eenerzijds hoezeer er vertrouwd mag op de zuiverheid der vertaling; en aan den anderen kant welk een belangrijk samentreffen het is dat deze Spaansche vertolking van 1524 in Spanje-zelf gemaakt werd naar het Portugeesche origineel — zonder noeming van den auteur — en dat Ramusio een 25 jaar later uitdrukkelijk erkent hoe de copie van zijn in 't Portugeesch geschreven »Boek van Duarte Barbosa« genomen was geworden te Sevilla. [1]

In 1524 nu leefde nog te Sevilla de daar juist genoemde Diogo Barbosa, oom (en *niet* »vader«) van Duarte B., schoonvader van Magalhães, en vervulde daar de aanzienlijke betrekking van tweede beheerder der koninklijke paleizen en dokken; in 1525 echter stierf deze, zooals we door Navarrete weten (Coleccion etc. IV, 1837, p. XXXIV, LXXI en XC der Voorrede). Het ligt ten zeerste voor de hand dat van dezen in 1524 het origineel of een getrouwe copie van Duarte Barbosa's Boek geleend werd, om daarnaar voor

---

mill & quynjentos & veynte & quatro Años por mĩn (= martin) Cinturion enbaxador dela comunidad de genova con ynterpretacion de diego Ribero portugues cosmografo de sumag[t]. y mõ (= maestro) de cartas de navegar/." Met het teeken „&" is hier getranscribeerd het reeds hiervóór (blz. 149 noot 1) vermelde andere teeken, wat op een schrijf-r lijkt, en niet in de drukkerij aanwezig is.

[1] Ramusio zegt toch in zijn Voorwoord (2e dr. van dl. I, 1554, fol. 319 verso) éérst van het „Sommario": „en wij in dezen tijd met overgroote moeite en last, besteld hebbende het te copieeren heelemaal (= zoo ver weg als) in Lissabon, hebben tenauwernood er een afschrift van kunnen krijgen, & dat nog onvolledig," — „en", zoo gaat hij in één adem voort over het „Libro" van „Barbosa" — „& hetzelfde hebben wij gedaan met het boek van Barbosa in Sevilla. wel hadden wij gewild, naardien van onze zijde niet nagelaten is allen vlijt aan te wenden om deze boeken terug te vinden, dat fortuinlijker luk hen in onze handen hadde gebracht meer ongerept, & meer louter, want zeer veel liever, & eerder hadden wij ze (dan) openbaar gemaakt, & in het licht gezonden."

Karel V een Spaansch translaat te maken. Of men toen reeds den alleen bij Ramusio te vinden aanhef weggelaten heeft, is niet na te gaan zoolang geen authentieker afschrift gevonden is dan de Barcelona'sche copie, hoe goed die ook schijne te zijn; dat men echter toen al den naam van Magalhães zou ondergeschoven hebben in dat begin — zooals er nu minstens twee hss. in Spanje schijnen aanwezig te zijn [1] —, is zeer weinig waarschijnlijk. Maar nu Ramusio in 1550 erkent zijn Port. tekst gekregen te hebben uit Sevilla, ligt evenzeer de onderstelling voor de hand dat deze wel genomen zal zijn naar een hs dat daar in berusting was gebleven bij de kinderen van dien Diogo Barbosa, de volle neven (Fr. cousins germains, Sp. primos hermanos) dus tevens van Duarte. Èn de waarschijnlijkheid, èn de logica der feiten maken het dus bijna zeker dat Duarte Barbosa toen hij, vermoedelijk reeds in de tweede helft van 1518 en anders zeker in 1519, zich te Sevilla bevond bij zijn oom Diogo en zich daar aansloot bij diens schoonzoon, tevens zijn eigen behuwdneef, Magalhães, het hs. van zijn Boek niet in Portugal — wat hij den rug toe had gekeerd — achtergelaten had, doch met zich mee naar Sevilla had genomen. Des te moeilijker te verklaren blijven de enkele zinsneden die dat Port. hs. méér bevat dan de Spaansche en Ital. teksten, en die niet alleen kennelijk uit de jaren 1517 en 1518 en 1519 moeten wezen indien Barbosa zelf ze geschreven heeft, doch juist ook de eenige aanwijzing bevatten dat Duarte op 8 Febr. 1517 met de vloot van den Gouv. Gen. Lopo Soares den zeetocht aanving uit Goa naar de Roode Zee; [2] de eenige aanwij-

---

[1] N.l. het eene, door Navarrete loc. cit. p. LXXXIX der Voorrede vermeld, uit de kerkelijke boekerij van San Isidro el Real te Madrid, waarvan een afschrift werd genomen dat in het Hydrografisch Depôt te Madrid berust; een hs. uit de 16e eeuw, vol jonger bijschrijvingen in den tekst en aan den kant; het tweede, dat wat Stanley in zijn vermeld ingelegd blaadje noemt als in 1867 in bezit van den bekenden Spaanschen Arabist, vriend van wijlen prof. Dozy, D. Pascual de Gayangos; een hs. dat uit ± 1600 lijkt, en een oude copie misschien is naar het door Navarrete genoemde. De tijd heeft mij ontbroken om naar deze twee reeds onderzoek te doen. Toch stel ik mij voor dit nog te beproeven.

[2] Op 8 Febr. 1517 en niet 1516, zooals Barros in Dec. III, lib. I, cap. 6 neergeschreven heeft bij vergissing; welke vergissing niet opgemerkt is geworden indertijd, en daardoor, evenals zijn flater over Pati Oenoés die Koning van Soenda zou zijn geworden, voortdurend blijft rondspoken in allerlei soort boeken en studies! Om maar twee moderne voorbeelden te noemen, zoo schreef niet slechts de weinig nauwkeurige Danvers in zijn „The Portuguese

zing dus van wat er met hem gebeurd is tusschen 1516, het jaar zijner afsluitende Voorrede welke *zeker* nog aan Indië's vasten wal geschreven is, en 18 Juli 1519 toen hij eerst weer vermeld wordt als aanwezig te Sevilla, klaar om met Magalhães mee te gaan, en als „oomzegger” (sobrino, sobrinho) van Diogo Barbosa (zie het in 't Sp. vertaalde Port. document bij Navarrete, IV, 1837, p. 155; en den oorspr. tekst in Alguns Documentos, 1892, p. 434). Kan hij nu in de eerste dagen van Aug. 1519, vlak vóór zijn vertrek (10 Aug.), een copie van zijn Boek gezonden hebben naar den een of anderen goeden vriend in Portugal, waar hij zelf die enkele zinsneden aan toegevoegd heeft, welke later, door andere copieën in Portugal daarnaar genomen, alléén dáár ook bewaard zijn gebleven? Op zichzelf is hierin niets tegennatuurlijks, en waar die toevoegingen alle kunnen gerechtvaardigd worden wat den tijd aangaat, bijgeval men dit aanneemt, zoo moet die onderstelling voorloopig de juiste worden geacht.

---

in India", Londen 1894, I, p. 334: „He (scil. Lopo Soares) sailed from Goa on the 8 th. day of February, 1516", en laat hem, nà zijn terugkomst van dien tocht naar de Roode Zee over Ormuz, op 25 Sept. 1516 het tractaat sluiten te Cochin (ib. p. 335—336); maar zelfs de voorzichtige en kundige Tiele schreef in Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878, p. 322: „In 1516 bevond hij (nl. Duarte Barbosa) zich op de vloot die onder Lopo Soarez naar de Roode Zee voer." En toch hadden èn Castanheda (Liv. IV, cap. 10, ed. 1833, p. 17); èn Damião de Goes (Chronica del Rei Dom Emanuel, IVª Parte, cap. 12; ed. 1619, fol. 270 recto, 1e kol.) volkomen juist aangegeven dat dit op 8 Febr. 1517 begonnen was van uit Goa, en (op 5 Dec.) 1517 dus ook weer te Goa eindigde; ja men kan uit Barros' eigen mededeeling in Dec. III, lib I, cap. 2 bewijzen dat hij zich in cap. 6 eenvoudig **verschreven** heeft. Op dit oogenblik mogen hier deze aanduidingen volstaan, terwijl ik het bewijs zelf in een latere Bijdrage wel eens afdoend geven zal. Doch het is een waarschuwing om niet bij de autoriteit van Barros te zweren, als verscheidene andere en ook goede bronnen hem tegenspreken. — De zinsnede in het Port. hs. van Barbosa's boek over Seila (tegenover Aden, aan de kust van Harrar): „Deze plaats werd genomen, en vernield door de Portugeezen wier vlootvoogd was Lopo Soares, die toen Gouverneur was van Indië; en hij nam haar, komende van de haven van Djiddah in den jare 1517", en het dan weldra volgende: „Dat zag ik bij eigen ervaring, omdat ik mij bevond bij de inneming van Seila waarvan ik te voren al repte" (ed. 1813, p. 243 en 244; ed. 1867, p. 256 en 257) is dan ook 1°. volkomen juist in dateering; Seila werd op dien tocht genomen in eind Juli 1517, niet 1516; 2°. bevat het de kostbare aanwijzing dat Barbosa-zelf daarbij was; 3°. is het een zinsnede die eerst in midden 1519 kàn neergeschreven zijn, omdat het Gouv. Gen.-schap van Lopo Soares als voorbijgegaan voorgesteld wordt, en deze op 20 Dec. 1518 in Indië aftrad; zoodat men eerst in Juni of Juli 1519 te Lissabon en Sevilla de zekerheid kon hebben gekregen dat de bestuurs-overgave had plaats gehad.

Des te meer jammer is het dat het eenige, tot nog toe in druk gegeven, Port. hs. èn zoo posterieur is, èn zoo onvolledig in zijn tweede, voor ons meest belangrijke helft. De outstentenis van de voorrede uit 1516 óók hier, wordt vergoed door het getuigen van Goes, die veel te veel bronnen kende om in 1566 klakkeloos Ramusio's gegeven van 1550 na te schrijven; èn door de dubbele bekentenis van Correa uit 1560 en 1561 aan Indië's vasten wal, Correa, die zeker geen Italiaansch heeft gekend en te Goa wel niet zal hebben kunnen beschikken over een Port. vertaling naar Ramusio.

Het wordt dus van groote waarde den juisten tekst te kennen van wat dat Spaansch translaat uit 1524 behelsde over Java Major, voor zoover die juiste tekst terug te vinden is in de drie copieën welke tot heden het vertrouwbaarst mogen worden geacht. Deze drie zijn: 1° het genoemde Barcelona'sche hs. uit misschien 1550 of daaromtrent; 2° het Münchener hs. dat ik als A zal blijven signaleeren (zie hiervóór blz. 128), te München ingeschreven als hs. n° 570 of Cod. Hisp. 8; waarschijnlijk wat jonger dan het Barcelona'sche; uit ± 1570; en zeker minder vertrouwbaar; 3° het Münchener hs. dat ik, evenals hiervóór, aan zal blijven duiden met B, te München gecatalogiseerd als hs. n° 571 of Cod. Hisp. 12; klaarblijkelijk nog flink wat jonger dan A; misschien uit ± 1600, en zeer zeker nog heel was minder nauwkeurig dan A, hoewel het daarmee kenmerkende familietrekken gemeen heeft, die niet terug te vinden zijn in het beste hs., het Barcelona'sche.

Naar n° 1 heeft Stanley vertaald; zijn vertolking van den tekst over Java Major is te vinden op. cit. p. 197—198; uit enkele opmerkingen bij de nu volgende Hollandsche vertaling, zal blijken dat zijn translaat geenszins overal den toets kan doorstaan. Van n°s 2 en 3 maakte hij alleen de aanwezigheid te München en hun nummers aldaar kenbaar, zie zijn Voorrede, p. III; in de paar noten achteraan voegde hij enkele varianten uit n° 2 toe, hem zeker uit München toegezonden; want nergens elders vermeldt hij zulke meer, en bovendien is zijn opmerking op p. III dier Voorrede: „perhaps N° 571 agrees more exactly with the Barcelona MS.", zóó openbaar onjuist voor ieder die hs. 2 en 3 onderling, en dan weer met Stanley's vertaling en den nu volgenden origineel-Spaanschen

tekst uit Barcelona vergelijken kan, dat men gerust de gevolgtrekking mag maken: Stanley heeft zelf de Münchener hss. niet gezien.

Dat mij dit laatste wèl mogelijk is geworden door de vriendelijkheid van Dr. G. Von Laubmann; en dat ik de getrouwe copie van het stuk over Java Major in het Barcelona'sche hs., dank aan de groote voorkomendheid van D. Marcial Morano y Serrano, is hiervóór (blz. 128) reeds dankbaar herdacht.

Aan den eenen kant volgt nu de Barcelona'sche tekst, aan den anderen een zoo getrouw mogelijke Holl. vertaling; van de varianten in A en B (nos 2 en 3 hiervóór; München nos 570 en 571) zullen alleen diegene vermeld worden welke van min of meer waarde zijn. Afwijkingen dus in spelling als in deze hss voorkomen, zoo bv. dat beide aan het begin van een woord gewoonlijk rr schrijven voor r (rrebelan, rrayda, rrey, rrapina), en dat B in veel gevallen de cédille (Sp. cedilla = het c'tje) weglaat en dus schrijft cabeca voor cabeça, en evenzoo maconeria, zoowel caca als caça, enz. — deze spellings-varia worden ter zijde gelaten. Ook zal Stanley's foutief vertalen aangewezen worden; opdat, waar in dit kleine stuk reeds meer dan één flinke fout op te merken valt, men beter wete hoe ook die geheele Hakluyt-uitgave niet zonder zekere dosis wantrouwen kan aangekeken worden. De bijeenhoorende perioden komen afzonderlijk te staan; wat tusschen groote haken gaat, is bijvoeging.

Tekst van hs. Barcelona.	VERTALING.
„**Java** [1] **mayor.**	**Groot-Java.**
Adelante [2] la dicha ysla hazia [3] la banda del poniente y del medio dia van muchas yslas grandes y pequeñas entre las quales ay vna muy grande á que llaman Java mayor lexos del cabo de malaca	Voorbij het gezegde eiland [n. l. „het eiland van Soenda", wat door Barbosa als afgezonderd werd beschouwd van Java; tusschen dit en Sumatra] naar den kant van het westen en het zuiden [verg. hiervóór blz. 127, noot 1], liggen vele groote

[1] A en B „Jaba".

[2] A „E adelante".

[3] B „azia".

CLXX [4] leguas á [5] medio dia y siloque y es [6] poblada de muchos gentiles y moros y en los puertos de mar della ay muchas villas y lugares [7] con grandes poblaçiones de moros con Reyes moros en pero estan todos obedicntes [8] al Rey de la ysla ques gentil y bive en la tierra adentro y es muy gran señor llamase Patev dara [9] y algunas vezes se le Rebelan algunos [hier volgt een doorgeschrapte zinsnede „destos señores y pueblos moros de Xava,„ welke, zooals men ziet, even verder moet volgen; een duidelijke schrijffout dus van den copist, door hem zelven verbeterd; maar overtuigend wijst deze weer doorgeschrapte zinsnede aan: 1° dat we hier met een copie te doen hebben naar een ouder voorbeeld; 2° dat de copist zijn afschrift van fouten zuiverde, dus een goede copie wilde geven;] los quales despues torna á sojuzgar algunos destos señores y pueblos moros de Xava desean servir [10]

en kleine eilanden, onder welke er een heel groot is, dat zij Groot-Java noemen [onmiddellijk hierna volgt bij Barbosa de beschrijving van „Java Minor" = Soembawa], verwijderd van de kaap van Malaka 170 zeemijl [onbegrijpelijkerwijs zegt Stanley hier „one hundred and twenty" evenals A en B] naar zuiden en zuidoost [dus ZZO.], en is bevolkt door vele „Heidenen" en „Mooren" en in deszelfs zeehavens zijn vele steden en plaatsen met bevolkingen van Mooren met Moorsche Koningen, edoch zijn allen gehoorzamend aan den Koning van het eiland, die Heiden is, en leeft in het binnenland, en een zeer groot heer is, en heet „Patev dara" [= Pate udara = „Dipati" (juister „Praboe") Oedara] en eenige malen staan eenigen tegen hem op [hier de schrijffout] dewelke hij daarop weder onderwerpt; eenige van deze Moorsche heeren en volken [kan ook als „plaatsen" vertaald, aangezien het Sp. „pueblo" beide beteekent; toch zal hier wel „volken" bedoeld zijn] wenschen den Koning van Portugal te dienen, en anderen haten hem.

[4] A „CXX"; B „ciento y beinte"; noch Ramusio, noch het Port. hs. geven dezen afstand van de kaap van Malaka (= Oedjoeng Tanah) aan, maar springen ineens van „Java" op „bevolkt"; het Port. hs. zegt bovendien alleen „Java", Ramusio echter „Giaua maggiore"; èn hier èn in den aanhef beide aldus, gelijk uit de letterlijke vertaling op p. 127, noot 1 blijkt.

[5] B „al".

[6] B mist „y es".

[7] A „logares".

[8] A „obidientes".

[9] A „paten dara", of wil men „paten Dara"; B „palendara", overeenkomstig Ramusio's „Pale vdora".

[10] A „y püeblos & moros [dit „& moros" later er bovengeschreven, dus ingevoegd] deseaban servir"; B „y pueblos moros deseaban servir"; doch óók Ramusio zegt, evenals het Barcelona'sche hs., „& popoli Mori della Giaua desiderano".

al Rey de portogal y otros le quieren mal [11]

dizen questa dicha ysla es la mas abastada [12] tierra del mundo ay en ella mucho y muy buen [13] arroz y muchas carnes de todas suertes domesticas y salvages [14] hazen aqui mucha zezina [15] para muchas partes nasçe [16] en ella pimienta canela gengibre cañafistola cubebas [17] y oro

los abitadores della [18] son baxos y gruesos de cuerpo y los rostros grandes/ los mas dellos andan dela çintura arriba desnudos/ [19] otros traen unas ropas de seda hasta [20] medio muslo y las barbas raydas los cabellos tresquilados [21]

[De tekst loopt feitelijk in één adem door].

Ze zeggen, dit gezegde eiland is het best-voorziene land ter wereld; er is daar vele en heel goede rijst, en vele vleezen van allerlei soorten, tamme en wilde; ze maken hier veel rook-vleesch [„zezina" = „cecina = gerookt gezouten vleesch] voor vele streken; er groeit daar peper, kaneel, gember, cassia fistula [Stanley, verleid door „caña" = „riet", vertaalt „bamboos"!!], cubebe en goud.

De bewoners daarvan zijn klein en dik van lijf, en hun gezichten groot; de meesten hunner gaan van het midden opwaarts naakt; anderen dragen zijden kleêren tot halver-dij, en hun baardharen uitgetrokken [Stanley vertaalt „raydas" met „thin"!!], hun hoofdhaar van boven geschoren

---

11 B „portugal", en „los quieren mal", welk laatste nonsens is.

12 B „avastada".

13 B „mucho y buen". Ramusio alléén noemt vóór de rijst als voortbrengsel van Java „molte radici dette Ymane", d. i. vele yam-wortels, dus Jav. „tales"- of „taro"-knollen; waarschijnlijk een inschuifsel.

14 B „e saluages".

15 Èn A èn B „ceniza", d. i. asch! Volstrekte nonsens, die alleen reeds bewijst hoeveel onbetrouwbaarder A en B zijn! Ramusio omschrijft; „& nè isalano", d. i. „en zij zouten er van in". De Port. tekst heeft „vele vleezen in groote hoeveelheden, veel hamels (sic!), koeien, kippen, geiten, vele en groote tamme varkens, ook wilde („outros montezes"; de 1e druk 1813 zegt bij vergissing „ouros", wat in den 2en dr. zoowaar verbeterd is!!): ze zijn gewoon te zouten-en-rooken („checinar", verouderd Port.) herten en koeien"; dus zegt hier vrij wat meer.

16 A „naçe", B „naze".

17 B „cubelas", d. i. „tobbetjes"!! Het Port. hs. laat „cubebe" hier weg hoewel juist de staartpeper (Jav. kĕmoekoes, ook wel tjabe) het alleroudste product is wat van Java speciaal vermeld wordt als dáár alleen voorkomend. Over de groote hoeveelheid „cassia fistula" nog in 1600 op Java en Sumatra, zie Begin ende Voortgang, 1645, I, 2e stuk (Eerste Schipvaerd van 1596) p. 88. Ramusio natuurlijk heeft „cassiafistola", maar laat óók „cubebe" weg.

18 A en B „dellas", een openbare fout.

19 A en B „descubiertos".

20 B „asta".

21 A en B „baruas" en „trasquilados".

por alto y crespados hazia arriba [22] no traen nada en las cabeças dizen que sobre sus cabeças no ha [23] destar nada ni cosa alguna/ y si [24] alguna persona le pusiese [25] la mano sobre la cabeça matarlo ya

en naar opwaarts gekruld [het idee van de Jav. „konde" en „koetjir" blijkbaar]; zij dragen niets op hun hoofden [sic! géén hoofddoeken dus, evenmin als nu nog de Solo'sche panakawan's]; ze zeggen dat op hun hoofden niets noch iet het minste moet rusten, en indien iemand hem [sic! niet „hun"] de hand op het hoofd plaatste, zou hij [sic! „ya" is enkelvoud] dien dooden.

no hazen casas de soberados [26] por no andar unos ençima [27] de otros

Zij maken geen huizen van verdiepingen om niet te gaan de eenen boven de anderen, [het verband met het vlak voorgaande springt in 't oog; dit is hoogst belangrijk én als feit èn als uitlegging; dit moet waar zijn, zóó als het er staat.]

son onbres [28] muy sobervios [29] mentirosos y traydores muy inginiosos [30] carpinteros de maçoneria [31] y muy buenos artilleros

Het zijn heel trotsche lieden, leugenachtig en verradelijk; zeer vernuftige houtsnijders [Stanley vertaalt „carpinteros de maçoneria", wat letterlijk „timmerlieden van schrijnwerk"

---

[22] B „azia arriua".

[23] A „a".

[24] A „sy".

[25] A „les pusiese", dus „hun . . . . plaatste", doch blijkbaar fout omdat er geen „yan" in plaats van „ya" daarna in A volgt.

[26] A en B „sobrados". Het Port. heeft „cazas sobradadas", dus in bijvoegelijken vorm; Ramusio omschrijft „case, che habbino solaro", d. i. „huizen, die een verdieping hebben".

[27] B „enzima".

[28] A en B „honbres".

[29] A „soberbios".

[30] A „inginosos", B „engeniosos".

[31] Zéér duidelijk verraadt zich hier het vertaald-zijn uit het Port.; want eigenlijk alléén Port. „macenaria" (ouderwetsch) = „marcenaria" (tegenwoordig), beteekent „schrijnwerk"; terwijl Sp. „maçoneria" (oud) = „mazonería" (nieuw), naast „metselwerk", meer algemeen nog „reliefwerk" beteekent; de Port. tekst heeft dan ook „sotis carpinteiros de macenaria", d. i. letterlijk: „handige timmerlieden van schrijnwerk"; evenmin als Stanley in 1866, heeft Ramusio in 1550 het Portugeesche woord begrepen, want die vertaalt „di grādissimo ingegno di fabricar naui", dus „van zeer groot vernuft om schepen te bouwen", wat hier foutief is, maar overigens in zich zelf waar. Want Barros vertelt bv. in zijn Dec. II (verschenen 1553, dus 3 jaar nà Ramusio's 1en druk van dl. I), lib. VI, cap. 7, dat Albuquerque,

hazen alli [32] muchas [33] escopetas y espingardas y otros muchos artificios [34] de fuego y en todas las otras partes son para este oficio [35] y bonbarderos [36] muy estimados

is, met „carpenters and masons", blijkbaar verleid weer door „maçoneria" = „mazonería", dat nu gemeenlijk „metselwerk" beteekent!!], en zeer goede geschut-werkers; zij maken daar veel roeren en bussen en vele andere schiettuigen, en in al de andere streken zijn zij voor dit vak en (voor) kanonniers zeer geacht.

tienen muchas naos y grande navegaçion y muchos navios [37] de remos son muy grandes cosarios y navegantes [38]

Zij hebben veel schepen en groote scheepvaart en vele roeivaartuigen; zij zijn zeer groote zeeroovers en varenslieden.

hazen muchas maneras de armas y muy rezias y de muy buen azero y labradas de muy hermosa ataussia [39] de oro y de marfil

Zij maken vele manieren van wapenen, heel sterk en van goed staal en bearbeid met zeer schoon oplegwerk [= „ataussia" = modern Sp.

in Jan. 1512 bij zijn vertrek uit Malaka meenam een buitgemaakte jonk, geheel bemand met „Javanen" (Iáos): onder welke waren vele timmerlieden (carpinteiros), scheepstimmerlieden (calafates), en handwerkslieden (officiaes mechanicos), die Affonso d'Abboquerque in hooge waarde hield, omdat deze „Javanen" groote lieden zijn in dit zee-bedrijf (por estes Iáos serem grãdes homẽs deste mister do mar)." (Ed. 1628, fol. 152 recto, 2e kol.)

32 B „azen ally".

33 A „muy buenas".

34 B „artefizios". Ramusio vertaalt verkeerd „fuochi artificiati", dus „vuurwerken", waarvoor de Port. tekst zou hebben moeten luiden „foguos de arteficio", terwijl die inderdaad heeft „arteficios de foguo", dus vuur- d. i. schiet-tuigen.

35 B „ofizio".

36 A en B „lonbarderos", wat wel op hetzelfde neerkomt, maar afkomt van „lombarda", niet van „bombarda"; gelijk ook het Port. hs. heeft „bombardeiros"; Ramusio verkort hier.

37 B „nabios".

38 B „e nabegantes". De Port. tekst zegt hier met duidelijke afwijking „Behalve de jonken waarvan ik op vele plaatsen al melding maakte, hebben ze roei-vaartuigen goed gemaakt en zeer licht, waarin eenigen op roof gaan, daar onder hen groote zeeschuimers zijn („cosairos")". En ook de dan volgende aanhef: „Ze zijn ook zeer goede slotenmakers" („saralheiros" = serralheiros, dus in den fijneren zin van Jav. „paṇḍe", kunstsmid, ter onderscheiding van den gewonen „toekang bĕsi", den grofsmid), — dit belangrijk zinnetje opent alléén in het Port. hs. de periode.

39 A en B „atauxia". Op hoogst interessante wijze schrijft Ramusio hier: „& le lauorano di tarsia, cioè all'a zemina cõ oro: & le lãcie, et archi cõ auorio". Doch eerst in mijn onder handen zijnde studie over „Beeldende

son muy grandes hechizeros y ni-gromanticos [40] y hazen armas en ciertos puntos y horas [41] con las quales dizen que no pueden morir de hierro [42] los que las traen y que matan en sacando sangre y otras con las quales dizen no poder ser vençidos [43] los que las traxeren y dizen que ay armas que en acabarlas estan ocho [44] y diez años aguardando oras y puntos y minutos [45] dispuestos para ese efeto y los Reyes mucho las estiman y guardan [46]

„ataujía" of „taujía"; voor deze vertaling met „oplegwerk" heb ik mijn zeer goede redenen, die elders wel gegeven zullen worden; Stanley zegt, min zuiver, „inlaid work] van goud en ivoor. Zij zijn zeer groote toovenaars en bezweerders, en maken wapenen op zekere tijdstippen en uren waarmee zij zeggen, dat niet door staal kunnen sneven degenen die die (wapenen) dragen, en dat (deze) dooden als zij bloed te-voorschijn halen; en andere (scil. wapenen maken zij) waarmee zij zeggen dat niet kunnen overwonnen worden degenen die die mochten dragen, en zeggen dat er wapenen zijn die zij acht en tien jaren aan het voltooien zijn, wachtende op uren en tijdstippen en oogenblikken geschikt tot dat doel; en de Koningen achten ze (n. l. de wapenen) zeer en bewaren ze. [Verg. met dezen interessanten passus, hetgeen de Pararaton, ed. Brandes 1896, p. 48—49 beschrijft omtrent het maken van een kris in ± 1140 Çaka = 1218 A. D., drie eeuwen vóór Barbosa; al is de Pararaton-zelf afgesloten in diens eigen tijd!]

Kunst in Ned. Indië" zal aangetoond worden, wáárom deze vertaling plus omschrijving van Ramusio voor de kennis van een onderdeel der Jav. kunst zoo belangrijk is. Het Port. hs. bezit dit woord niet, doch zegt: „en zij maken alle soort van heel krachtige en sterke wapenen, en van goede staalsnede."

[40] B „e nygromanticos."

[41] A en B „en ciertas horas y puntos."

[42] B „yero."

[43] B „venzidos."

[44] B „esta noche" = „van nacht"; voor „estan ocho" = „(zij) zijn acht." Prachtige fout!! Het Port. hs. heeft „dez doze anos", dus „10 (of) 12"; maar Ramusio weer „otto, & dieci", dus „8 en 10", evenals het Spaansch translaat.

[45] A en B „momentos", evenals Ramusio. Het Port. hs. spreekt van „dag en conjunctie." Bovendien springt B in eens van „para" op „ellos" over, dus hier werd een heele regel overgeslagen.

[46] A „las estiman mucho y las guardan."

son ellos muy grandes monteros y caçadores tienen muchos cavallos y muchos y buenos perros de caça [47] y aves [48] de rapina para la caça/ quando van [49] a monte llevan consigo sus mugeres en carretas muy ricas y entoldadas [50] y los Reyes y grandes señores andan tanbien en aquellas carretas que llevan [51] cavallos quando van a la caça/

Zij zijn zeer groote weilieden en jagers; zij hebben veel paarden en vele en goede jachthonden en roofvogels voor de jacht. Wanneer zij ten weispel gaan, nemen zij hunne vrouwen mee in zeer rijke en overdekte wagens [het „carts with canopies and curtains" van Stanley is te vrij, „daar „entoldado" alleen een „door een baldakijn overdekt" iets aanduidt; deze wagens hadden dus alleen een „hemel"], en de Koningen en groote heeren gaan ook in die wagens, welke paarden trekken als zij op jacht gaan.

las mugeres son [52] blancas y de muy hermosos cuerpos y de buenos [53] rostros mas algo largos cantan muy bien son corteses y muy grandes labranderas.„ [54]

De vrouwen zijn blank, van zeer fraaie lichamen en met goede gezichten, doch ietwat breed; zij zingen heel goed, zijn beleefd en zeer groote werksters." [een merkwaardig getuigenis zeker omtrent de Jav. vrouwen van om en bij 1500 A. D.].

---

[47] A „muchos cauallos y buenos/. y buenos perros de caça"; B „muchos caballos e buenos peros de caca".

[48] B „abes".

[49] B „ban".

[50] Het Port. hs. zegt: „in wagens met paarden, die zij goed en mooi hebben, met rustbedden versierd door rijk schrijnwerk (com leitos laurados de riqua macenaria)". Ramusio vertaalt er op los: „zeer rijke wagens van binnen & van buiten met zijde bedekt."

[51] A en B „lleban".

[52] B „caca y las mugeres que son."

[53] A „y buenos."

[54] Ramusio zegt hier „sanno cãtar molto bene, & parlar cõ gran gẽtilezza, ma sopra tutto sanno far lauori eccelenti delle lor mani con l'agho", dus „ze kunnen heel goed zingen, en spreken met groote bevalligheid, maar vooral weten zij uitstekende werken te maken eigenhandig met de naald", wat waarschijnlijk er maar op los vertaald is. De Port. tekst zegt: „zij zijn groote musiciennes (muzicas), werksters (laurandeiras), die in alles zeer handig (engenhosas) zijn, en zeer teederlijk (amauiosas)". Nu wordt wel is waar Port. „lavrar" en Sp. „labrar" van vrouwen vooral gebruikt in de beteekenis van „met naaldwerk bezig zijn", en is daarom Ramusio's overzetting uit ± 1550 èn belangwekkend èn begrijpelijk; maar bij Jav. vrouwen moet aan iets anders gedacht worden. Ik voor mij zou aan niets zoozeer denken als aan batikken, maar erken dat de uitdrukking van den tekst veel te algemeen is om dit meer dan te mogen vermoeden.

Voor wie zich de moeite heeft gegeven eenigszins nader te letten op de varianten van A en B, en verder op de overeenkomst en het verschil die Ramusio's tekst en het Port. hs. weer aanbieden met den Spaanschen tekst, voor dien zal het meer dan vast staan:

1°. dat A en B onderling ten nauwste verwant zijn, doch samen zich kenmerkend onderscheiden van het Barcelona'sche hs.; A daarbij wat zuiverder dan B; doch geen van beide bijster vertrouwbaar.

2°. dat het Barcelona'sche hs., hetgeen verreweg den zuiversten Sp. tekst behelst, weer nauw verwant is met den inhoud van Ramusio's vertaling, zóózeer dat men Ramusio's tekst als een deels wat vrije, deels wat korter, deels ook geïnterpoleerde overzetting kan aanzien van den Spaanschen tekst die, blijkens den kolophon, teruggaat tot een officieele vertolking voor Karel V in 1524

3°. dat de Port. uitgaaf van Lissabon zeer kenmerkend, op meer dan een plaats, afwijkt van het Spaansch-Ital. type, en terug moet gaan tot een prototype dat, vóór 1558 in Portugal aanwezig, hetzij door Barbosa's eigen hand, hetzij door anderen, hetzij door beide oorzaken, een deels omgewerkte deels vermeerderde lezing van het »Livro« bevatte. Des te bitterder blijft het te bejammeren dat het Porto'sche hs. hetgeen, volgens Silva's Diccionario, II, 1859, p. 206, een copie was uit 1589 naar een copie van 1529, en door Köpke geacht werd terug te gaan niet tot 1516 als bij Ramusio, doch tot 1521—22 — altijd indien dit laatste geen vergissing is —, sinds 1847 verdwenen is. Kan dit een tekst zijn geweest, gewijzigd en vermeerderd door Barbosa-zelf, tijdens hij op de vloot van Magalhäes was, en totdat hij op 1 Mei 1521 te Cebú het leven verloor?

Doch dit laatste zij zooals het zij, — voor ons is het allerbelangrijkste dat Barbosa in zijn Boek, wat hij in 1516 afsloot, den naam heeft genoemd van den Hindoejavaanschen Oppervorst, in het binnenland gevestigd, en van tijd tot tijd zijn Mohammedaansche havenkoningen weer tot gehoorzaamheid brengend. Nu deze naam op, ik durf zeggen, ontwijfelbare wijze te herkennen is als Oedara, is tevens de zekerheid verkregen dat we met Madjapahit te doen hebben, en niet b.v. met een vorst van dien naam die te Toemapĕl = Singasari, of Daha = Kĕḍiri, de opperheerschappij over Oost-Java tijdelijk in handen kon gekregen hebben nà Madjapahit's val.

Want de Jav. Babads noemen Oedara in onmiddelijk ver-

band met Madjapahit, en zoon van wijlen patih "Wahan" = Tahan van M., en zelf later tot Dipati van Kĕḍiri = Daha geworden. Dat inderdaad reeds in 1408 Çaka = 1486 A. D. Daha nummer één was na Madjapahit = Wilwatikta, blijkt uit de inscriptie van Madjadjedjer, die Girindrawarddhana, in zijn jeugd genaamd Dyah Ranawidjaja, vorst noemt van "Wilwatikte, Daha, Djanggala, en Kaḍiri" (Veth, I, 1896, p. 70—71; en Brandes, Not. Bat. Gen. 1888, Bijlage II, p. XVI). En ernstig gevraagd mag worden of de "joêdhalawaning madjapahit", d. i. "de kampvechter tegen Madjapahit", waarvan de inscriptie van Doekoehan ḍoekoe uit datzelfde jaar 1486 A. D. schijnt te gewagen (Brandes, ib. p. XV) niet reeds terugslaat op het overwicht dat een of ander Daha'sch vorst in hetzij 1400 Çaka hetzij 1403 Çaka over Madjapahit wist te verkrijgen; wie weet daarmee den naam veranderend in Wilwapahit = Wilwatikta? Dat de Madjapahit'sche dynastie in ± 1403 Çaka = 1481 A. D. voorgoed van het tooneel verdwijnt, mag krachtens de Pararaton wel als volstrekt zeker aangenomen worden. Dat toen een andere, waarschijnlijk Daha'sche dynastie, opperheerschend is geworden in Madjapahit, is meer dan waarschijnlijk; doch zeker is dat het oppergezag der Hindoejavanen over Java-proper, onder een vorst zetelend te Madjapahit en geheeten (Praboe) Oedara, stand heeft gehouden tot minstens 1515, ja tot minstens het midden van 1516, indien we slechts bedenken dat Barbosa zijn éérste nadere berichten omtrent de Molukken en Java pas kan gekregen hebben te Calicoet of Cananoor of Cochin in begin 1515, teruggaande tot het Java van midden 1514; doch dat de laatste berichten dienomtrent hem moeten bereikt hebben vóór 8 Febr. 1517 toen hij zich te Goa inscheepte met Lopo Soares, terwijl hij in 1516, d. i. waarschijnlijk in het einde van 1516, zijn Boek had afgesloten op een der drie plaatsen bovengenoemd. Zijn dan die laatste berichten hem in eind 1516 te Calicoet, Cananoor of Cochin geworden, dan waren deze met den zoogenaamden "kleinen moesson" (in September) uit Malaka naar Cochin en verderop overgebracht; d. i. gingen op zijn laatst terug tot toestanden op Java-proper van midden 1516. En in dit licht is de opsomming van Pigafetta uit begin Febr. 1522 dubbel merkwaardig, die immers een volgorde geeft welke wij aldus mogen commenteeren:

Politieke Toestand op Java in einde 1521.

1°. MADJAPAHIT. Vroeger Hindoesch, thans in handen der Mohammedanen. De Dĕmak'sche overweldiger, Dipati Oenoés = Pangeran Sabrang Lor, reeds gestorven in den loop van 1521.

2°. SOENḌA = Soenda Kalapa = Padjadjaran (?) = West-Java. Hindoesch. Jav. „soeṇḍa" = „twee, tweemaal", d. i. „nummer twee"!!

3°. DAHA = Kĕḍiri (+ Madioen?). Hindoesch.

4°. DĔMAK. Mohammedaansch. Hoofd der Moh. rijkjes, en sinds 1518 (?) óók feitelijk van gansch Midden- en Oost-Java, na den val van Madjapahit in dat jaar. Toch was in einde 1521 de toestand van Java nog zóózeer in hoofdzaak Hindoesch, dat Madjapahit voorop wordt genoemd ondanks zijn val, en het overwinnend Dĕmak n°. 4 is. Een politieke rangschikking die eerst veranderen zou in 1526, toen Dĕmak óók Soenḍa onder het „Moorsche" juk bracht. Jav. „dĕmak" = aanpakken, aangrijpen"!!

5°. GADJAHMADA = Toemapĕl = Singasari. Hindoesch. Schijnt na den val van Madjapahit vooraan te hebben gestaan in het verzet tegen de Mohammedanen, véél meer dan Daha. Was waarschijnlijk zoo herdoopt, na het verdwijnen der Madjapahit'sche dynastie in ± 1481, naar Hayam Woeroek's beroemden patih.

6°. MĔNTARAMAN = Mataram. Hindoesch. Was volstrekt niet dood. De „300 huisgezinnen" die het zou geteld hebben in ± 1568 A. D. toen Kjahi gĕḍe Mataram er hoofd van werd (Veth, I, 1896, p. 307), moeten dan ook cum grano salis opgevat. Raffles (History of Java 1817, II, p. 142; of 1830, II, p. 155) spreekt trouwens van „three hundred villages" in het gebied van Mataram toen, en van 1800 tjatjah („eighteen hundred working men") die aan Kjahi gĕḍe Mataram in den aanvang reeds werden toegewezen.

En nu volgt eerst de reeks der 5 Mohammedaansche havensteden:

7°. DJAPARA. Moh. Nog lang daarna, en reeds lang daarvóór, de groote marine-stad van Java.

8°. SIDAJOE. Moh. Zetel van „Soenan Dradjat"? In 1513 zetel van Dipati Oenoës.

9°. TOEBAN. Moh. Zetel der Aria Tedja's. Onderhielden veel betrekkingen met Ambon en Ternate.

10°. GRĔSIK. Moh. De groote koopstad van Java. Aanzienlijk ook door de nabijheid van „der Mahometisten paus" op Giri, den „berg" bij Grĕsik; van den „Wali" bij uitnemendheid.

11°. SOERABAJA. Moh. Komt eerst krachtig op na de fnuiking van Grĕsik door Mataram (1613).

en

12°. BALI; mitsgaders, als men wil, 13°. MADOERA = „Java Minor". (Barbosa zegt: Java Minor = Soembawa).

Met deze gegevens als vaste basis zal in een volgende Bijdrage allereerst het Mohammedaansch-worden van West-Java in 1526 behandeld worden, en getracht ook daarin eenig meerder licht te brengen.

VRUCHTBOOMEN KUNSTMATIG ONDER BESCHERMING VAN MIEREN BUITEN ONZEN ARCHIPEL

DOOR

J. J. M. DE GROOT.

Ruim drie jaren geleden vestigde de heer Vorderman in het tijdschrift Teysmannia (deel VI blz. 673) de aandacht op het feit, dat de inlandsche vruchtkweekers te Tjilintjing, oostwaarts van Tandjong Priok, hunne manggatuinen kunstmatig onder de bescherming van mieren stellen, welke zekere snuitkevers, die hunne eieren in het vruchtbeginsel leggen en wier larven dus groote verwoestingen onder de vruchten aanrichten, bemachtigen en verorberen. Om te zorgen dat die mieren niet naar elders verhuizen, worden zij van tijd tot tijd op krengen van leguanen en ander gedierte onthaald, die in de boomen worden opgehangen. Men haalt de nesten uit het bosch en brengt ze met de noodige voorzichtigheid naar de gaarden over, terwijl men een vijandige miersoort zorgvuldig met heet water, vuur en dergelijke middelen verdelgt.

Nu viel onlangs onze aandacht op het feit, dat men hier volstrekt niet met een speciale uitvinding onzer inlanders heeft te doen, wijl iets dergelijks reeds vóór eeuwen in Kwang-tsjioe geschiedde, dat wil zeggen, in het landschap waarvan de stad Canton de hoofdplaats is. In de Khi leh phiën 雞肋編, een Chineesch werkje uit de twaalfde eeuw, staat namelijk het volgende te lezen:

„In de bebouwbare gronden van Kwang-tsjioe komt het veel „voor, dat de kleine man uit winstbejag tevens oranjeappelen „en mandarijntjes plant. Hierbij heeft hij last van kleine larven, „die de vruchten beschadigen en opvreten. Zijn er echter vele „mieren op de boomen, dan kunnen die larven niet ontstaan; en „op dezen grond koopen de eigenaars van zulke gaarden mieren „in. Er is dan ook een klasse van lieden ontstaan, die mieren „opzamelen en verkoopen. Zij nemen varkens- of geiteblazen, „doen daar vet in en leggen ze opengespalkt ter zijde van „een mierennest, om wanneer de diertjes er ingekropen zijn, de „blazen weer weg te halen. Men noemt de zaak: het kweeken „van oranjeboommieren". 廣州可耕之地小民多種柑橘以圖利。嘗患小蟲損食其實。惟樹多蟻則蟲不能生、故園戶之家買蟻於人。遂有收蟻而販者。用猪羊胞、盛脂其中、張口置蟻穴傍、俟蟻入中則持之而去。謂之養柑蟻。

De Bijdragen van het Koninklijk Instituut verschijnen in driemaandelijksche afleveringen van 8 à 10 vel druks. De prijs wordt berekend à 20 cents per vel druks, en à 10 cents per plaat. Bij de 4e aflevering van ieder deel ontvangen de inteekenaren titel en inhoud voor het geheele deel. Iedere aflevering is afzonderlijk verkrijgbaar.

De Bibliotheken van het Instituut en het Indisch Genootschap (Heerengracht, n°. 21) zijn voor de leden toegankelijk van 10 tot 12 en van 2 tot 4 uur op alle werkdagen, behalve des Donderdags.

Heeren Leden, vooral in Indië, worden **dringend** verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Secretaris.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

ZESDE VOLGREEKS. — ZESDE DEEL.

(DEEL L DER GEHEELE REEKS).

TWEEDE AFLEVERING.

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1899.

INHOUD.

Bladzijde.

IETS NADERS OMTRENT HET BIJGELOOF DER HAARWERVELS OP HET PAARD IN OOST-AZIË

DOOR

J. J. M. DE GROOT.

Sedert Veth in zijn werk over „Het Paard onder de Volken van het Maleische Ras", en de heer Mayer in zijn „Blik in het Javaansche Volksleven" uitvoerige mededeelingen ten beste gaven over de haarkrullen, die, volgens de inlanders in onzen Archipel, elk paard behoort te bezitten of niet te bezitten, wil het gezond, sterk en deugdelijk zijn en den eigenaar geen nadeel berokkenen of ongeluk toebrengen, viel mijne aandacht op het tot dusver vermoedelijk onbekend gebleven feit, dat ook Chineesche geschriften over zulk bijgeloof gewagen. Toevallig dit den heer Groeneveldt mededeelende, vernam ik van hem, dat hij, bij het rangschikken en bewerken van in het Rijksarchief berustende stukken over onze betrekkingen met China en Japan, teekeningen van paarden had gevonden, in de vorige eeuw van wege het Japansche hof aan een onzer gezagvoerders op Decima ter hand gesteld, om dezen met de haarkrulletjes bekend te maken, welke eenige paarden, die men door zijne tusschenkomst uit Perzië wenschte te verkrijgen, al dan niet behoorden te bezitten. Het bleek mij dus, dat het bijgeloof in quaestie vrijwel in geheel Oost-Azië heerscht.

Door welwillende bemiddeling van Dr. Colenbrander en het bestuur der Leidsche Universiteitsbibliotheek werden mij toen die stukken ten gebruike afgestaan. De teekeningen zijn in waterverf, op stevig Japansch papier, en gaan vergezeld van een schrijven op hetzelfde materiaal, gedagteekend „Nangasacky, den 1 November anno 1765" en door J: M: Gennemon, „als keyzerlijk zaek bezorger" onderteekend. „Zijn keyserlijke Majesteyt", dus luidt het, „begeert drie Persiaansche hengsten hoog en groot en van coúleúr soo als „de afftekening aanthoont, verwagten deselve soo 't mogelijk is „aanstaande jaar".

Volgen eenige beschouwingen over de kleur, het kruis en de „klauwen".

„Ook moeten de paarden glad over 't Lijff en niet wolagtig „sijn, off hair die teegen elkander staan en desen rond maaken, „gelijk de afteekening N° 5 aanwijst, die sijn ook niet goed voor „Japan".

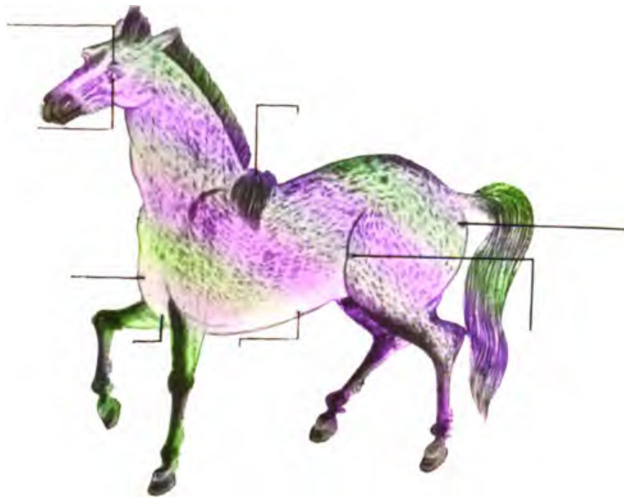
Hierop komen nog eenige voorschriften omtrent leeftijd en hoogte, met de verklaring dat zij tot rijpaarden voor Zijne Majesteit zullen moeten dienen, zoodat tamheid, schoonheid en dressuur vereischten zijn, en ten slotte: „dog vooral geene sneede paarden off merie, mâer moedige hengsten".

Dus was in Japan het geloof in de beteekenis der haarkringen voor de eigenschappen van het paard volstrekt geen onbeteekenende eigendommelijkheid van het gewone volk, maar heerschte het er zelfs in de hofkringen. Rijst hier niet de vraag, of het wellicht dienst kan doen tot opsporing van het oord, van waar onze Archipel het paard ontvangen heeft? Dit dier toch is er, zooals op taalkundige gronden vrijwel is uitgemaakt, niet van oudsher inheemsch. Mocht er de wrongenleer in hare onderdeelen treffende punten van overeenkomst vertoonen met die van ergens elders in Azië, dan voorzeker wint de waarschijnlijkheid veld, dat dààr ter plaatse de bakermat van onze Indische paardenrassen gelegen is, met andere woorden, dat het paard van daar tegelijk met de wrongenleer is ingevoerd. Aanbevelenswaardig is het dus, dat in verschillende deelen van Azië die leer nauwkeurig worde onderzocht; aanbevelenswaardig ook, dat men binnen den Archipel het onderwerp niet late rusten, zelfs niet na het vele wat reeds door Veth en Mayer, en door Matthes in zijn Makassaarsch en Boegineesch Woordenboek daaromtrent aan het licht is gebracht.

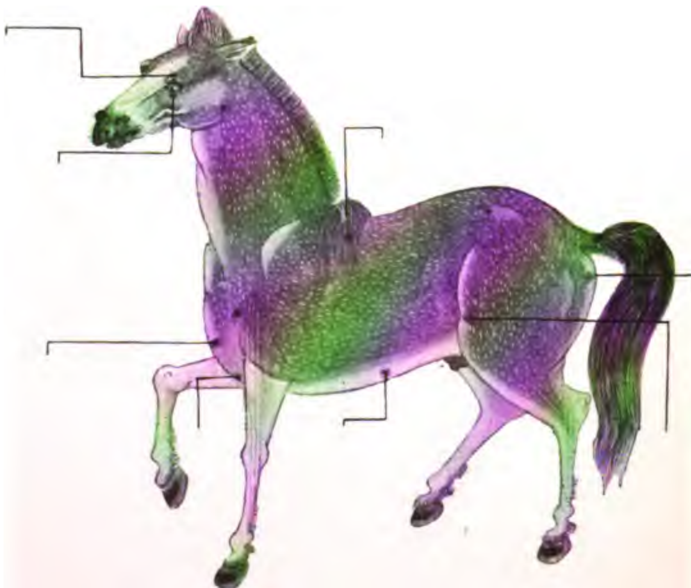
Voor zulk onderzoek kan het zijn nut hebben, dat de Japansche teekeningen van het Rijksarchief publiek eigendom worden. Tot het doel bieden wij hier den lezer daarvan photografische reproducties aan. Nos 1 en 2 wijzen de ongunstige haarwrongen aan: — „Dies coleűren en haijren", dus luidt het bijschrift van No 1, „sijn niet naar de smaek en dies niet begeerdt, en bij aldien de teegen malkander aenkomende haeren, op de hier nevenstaende rood getekende plaetse komen, is in 't geheel niet naer de smaeken".

Die rood geteekende plaatsen nu zijn negen in aantal en, op twee na, door rechte, daarop uitloopende lijnen aangewezen; zij geven dus de slechte wrongen aan. No. 3. toont tien goede krullen,

№ 1

№ 2

mede door rechte lijnen aangegeven, behoudens een of twee krullen op de achterdij, waarheen twee lijntjes wijzen, doch die vermoedelijk door verkleuring onzichtbaar geworden zijn.

Die teekenen te vergelijken met der oesĕr-oesĕrans, oenjĕngan's of koelintjirans's van onzen Archipel is slechts bij benadering uitvoerbaar, aangezien de plaatsing van laatstgenoemde niet met groote juistheid door Veth, Mayer en Matthes is aangegeven en niet door hen met teekeningen is toegelicht. Wij gelooven echter al de kwade wrongen van het Japansche paard, op slechts een drietal na, in de geschriften dier schrijvers terug te vinden:

1. De taḍah heloeh, volgens Wilkens de oenjĕng-oenjĕngan onder het oog, die oorzaak is dat de eigenaar van het paard dikwijls ziekte zal oploopen, en met moeite in zijn levensonderhoud zal kunnen voorzien (Veth, blz. 75). Mayer (I, blz. 156, n° 60) noemt ditzelfde teeken taḍah-loeh, en voegt er bij: "oenjĕngan's onder de oogen; een paard met dit teeken doet den bezitter dikwijls weenen en brengt huiselijke ongelukken aan". Vermoedelijk is hier dezelfde wervel bedoeld die, volgens Veth (blz. 76), in de Soendalanden een rol speelt als toeroen tangis: "een haarwervel onder de denkbeeldige lijn, die de oogen verbindt; een paard met dezen wervel wordt zeer gevreesd, daar het aanleiding geeft tot droefheid, verdriet en tranen (tangis)".

2. Goeḍig-ngilo, oenjĕngan's vlak boven de oogen. Een aldus geteekend paard is schichtig, vol kuren, slecht van aard (Mayer, 25).

3. Kĕmĕl (kĕmĕlta), oenjĕngan's aan de onderzijde der wangen. Een zoodanig geteekend paard heeft een weerspannigen, slechten aard (Mayer, 33).

4. Kala-misani, d. i. een oenjĕngan midden op de borst. Zulk een paard veroorzaakt dikwijls den dood zijns berijders (Mayer, 28). Vermoedelijk dezelfde als de Soendasche boetĕk haté, (van boetĕk, troebel, en haté, hart), één enkele wervel op de borst, die een boosaardig paard met valsche streken teekent (Veth, blz. 77).

5. Kore-bandoma, oenjĕngan's aan de kooten; een paard met dit teeken brengt onheil aan (Mayer, 36).

6. Kala-pinipit, oenjĕngan's op dat gedeelte van het lichaam hetwelk bij het gezadelde paard door den buiksingel wordt bedekt. Een paard met dit teeken is wat de Javaan panas, heet, noemt

en bezorgt zijnen bezitter allerlei kwalen en ziekten (Mayer, 30). Of: baja-sangar, een oenjĕngan aan de onderzijde en in het midden van den buik; een aldus geteekend paard is gevaarlijk, en bezorgt den bezitter of berijder altijd ongelukken (Id. 5).

7. Toenggang-toja, d. i. één oenjĕngan ter plaatse waar de manen op de schoft eindigen; een aldus geteekend paard veroorzaakt dikwijls den dood zijns bezitters (Mayer 64).

8. Klabang anglĕng. Volgens Wilkens zit deze oenjĕngan op de bil, zoodat het haar in den aars steekt, en is dat teeken zeer ongunstig, daar het den eigenaar met vrouw en kinderen panas, heet, maakt, d. i. hun allerlei onheil aanbrengt (Veth, blz. 76).

De Japansche gunstige draaien, op teekening n° 3 aangestipt, vinden wij, op een drietal na, onder die van den Archipel terug. In de eerste plaats die, welke midden op het voorhoofd staat. De baja kĕpranggoel, zegt Mayer (n° 2), wil zeggen, twee oenjĕngan's midden op het voorhoofd, vlak onder elkander en iets boven de verbindingslijn der oogen. Een aldus geteekend paard is vlug ter been, een goed oorlogspaard, en het gewenschte rijdier voor een policieman. En (n° 7) de djaga-moengsoeh zijn vier oenjĕngan's op het voorhoofd, samen een kruis vormend; een van dit teeken voorzien paard behoedt den bezitter tegen alle mogelijke onheilen.

2. Palisoe maboeri lâppó, een palisoe op den rug. In dezen naam wordt, volgens schriftelijke mededeeling van den heer Matthes, met lâppó bepaaldelijk een lâppó-âse, een hoop padi, bedoeld. De zin is dus: een palisoe die een hoop padi onder zich heeft. Het is een goed teeken, en brengt den eigenaar van het paard overvloed van padi aan (Veth, blz. 82).

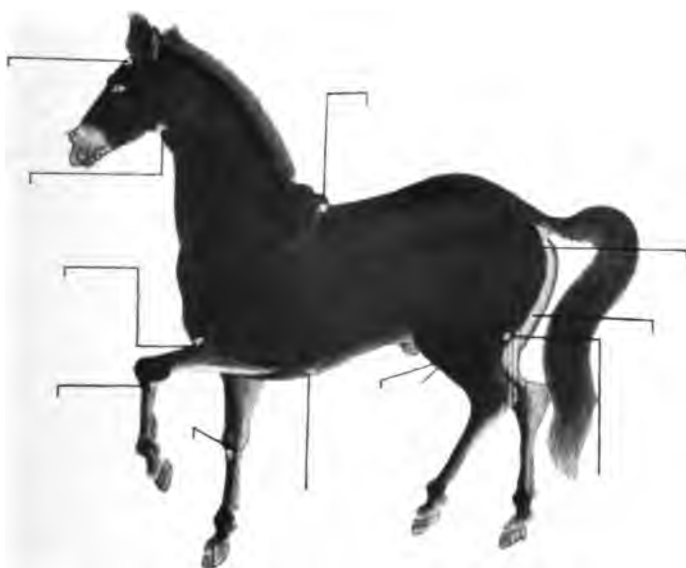
3. Djaja-parosa, een oenjĕngan op iedere knieschijf. Een dus geteekend paard is een vlug en moedig krijgsros (Mayer, 8).

4. Boentoet soeroeng, d. i. een oenjĕngan op het kruis, en wel zoover achteruit, dat de lus van den staartriem dit wrongetje insluit. Een dus geteekend paard is een vlugge renner (Mayer, 4).

5. Moektisari, d. i. een oenjĕngan op het ondereinde der billen. Een paard met dit teeken is een goed en vertrouwbaar strijdros (Mayer, 19).

6. De palisoe-pasôrong (van sôrong, schuiven, ook afschuiven in den zin van betalen), een palisoe van achteren op de dijen. Dit teeken is dubbelzinnig. Het kan beteekenen, dat de

№ 3

eigenaar zijne schulden spoedig zal kunnen b e t a l e n, maar ook, dat men zijn goed w e g z a l h a l e n (Veth, blz. 81).

Zoo al die overeenstemming iets kon bewijzen, zou het wel dit zijn, dat men met het trekken van conclusies ten aanzien van volksbijgeloof uiterst voorzichtig te werk moet gaan. Immers, het is moeielijk denkbaar, dat het paard door onzen Archipel uit Japan is ontvangen, en wel omdat het dier daar te lande zelf niet van oudsher inheemsch is; vermoedelijk werd het er van het Aziatische vasteland ingevoerd. De treffende gelijkvormigheid der beide oesĕran-stelsels plaatst ons dus voor een lastig vraagstuk, want zij is haast te groot om aan toeval te doen denken. Nog minder aannemelijk is het, dat de Japanner zijn haarwrongenleer aan den inlander van den Archipel heeft ontleend. Of hebben beiden haar gemeenschappelijk uit een derde bron geput? En waar is die gelegen? Wij weten het niet, maar dat zij op het onmetelijke Aziatische vasteland moet gezocht worden is meer dan waarschijnlijk.

Hare eerste beschaving heeft Japan hoofdzakelijk aan China te danken. Kan het ook uit dit rijk het daar wel degelijk inheemsche paard ontvangen hebben en, met het dier, het bijgeloof der haarwervels? Kan hetzelfde ook met onzen Archipel het geval wezen? Aanleiding bestaat dus, om onderzoek in die richting te doen.

Ik heb dan ook in eenige Chineesche geschriften naar gegevens omtrent het onderwerp gezocht. Doch tot eenig vast resultaat heeft mijne moeite voor de bepaling dier migratiebewegingen van het paard geenszins geleid. Dit sluit nochtans de mogelijkheid niet uit, dat anderen bij het zoeken naar licht in diezelfde richting gelukkiger zullen zijn. Maar wat de Chineesche bronnen ons wel leeren, is dat het geloof in geluk- of ongelukbrengende haarwrongen op het paard iets door en door Chineesch is, en in het Rijk van het Midden reeds vóór het begin van onze jaartelling heerschte. Reeds deze twee feiten alleen zijn voldoende aanleiding om even na te gaan wat die bronnen ons te vertellen hebben.

In de 'R h - y a, een woordenboekje van onbekende hand, vermoedelijk eenige eeuwen vóór onze jaartelling geschreven, wordt in de laatste sectie, die over de huisdieren handelt, gezegd: „Heeft het gedraaide „haren op de borst, dan is het een i - s j i n g (letterl. „wat voor „berijding past„); heeft het die achter op de dijen, op de zijden of „op den rug, dan is het respectievelijk een k i ë n - y a n g, een „f o e h - f a n g of een k h u e h - k w a n g. Terugstaande haren maken

„het dier tot een ku-yoen". (Aanhangsel, A). Zich nog na zoovele eeuwen aan eene verklaring dier paardenamen te wagen, kan, daar zij zijn weergegeven in schriftteekens die hun uitspraak en beteekenis sedert sterk gewijzigd kunnen hebben, natuurlijk op niets anders dan blind giswerk uitloopen. Men heeft zich dus te vergenoegen met de wetenschap, dat in die oude tijden op de haarwrongen bij paarden zóó sterk werd acht geslagen, dat men naar gelang van de lichaamsdeelen, waarop zij voorkwamen, dien dieren bijzondere namen gaf.

Kwoh Poh (Aanh. B.), een vermaard geleerde uit de derde en vierde eeuw na Christus, voegde in den commentaar, dien hij op de 'Rh-ya schreef, aan bovenstaande passage de volgende opmerking toe: „Fan Kwang zegt, dat het volk zulk een i-sjing een man-„darijnpaard noemt. Li Poh-yoh (of Poh-loh) zegt in zijne Methode „om paarden te onderzoeken, dat paarden met gedraaide haren, „die als tepels onder den buik hangen, duizend mijlen (daags) „kunnen afleggen" (Aanh. C). Gegevens ontbreken mij om nauwkeurig te bepalen wanneer die Li Poh-yoh leefde en schreef, en zijn werk is mij niet onder de oogen gekomen. Een encyclopedie uit het jaar 1735, Koh-tsji king yuen geheeten, geeft ons echter uit zijn „Boek voor Paardenonderzoek" verschillende uittreksels, waarin wij omtrent de haarkrullen het volgende lezen: „Gedraaide haren beneden aan het oog heeten 'tsjing-lei, „traan-„opvangers", en bezorgen den mensch geen voordeel. Bevinden „zich zulke haren aan weerszijden van het lichaam, dan past men „daarop de benaming „opstijgende slang" toe; zij zijn doodelijk „voor den eigenaar" (Aanh. D).

Omtreeks een eeuw na Kwoh Poh leefde er in China een zekere Kia Szĕ-hiëh of Kia Szĕ-nioe (Aanh. E), die een werk schreef over nuttige kennis van planten en dieren, Tshi min yao sjoeh geheeten, d. i. „Noodzakelijke Wetenschappen om het lot des Volks te effenen". Dit boek is thans nog in omloop, verrijkt met toevoegsels van latere eeuwen, die, helaas, maar zelden meer van het origineel te schiften zijn. In de sectie getiteld: „Over de teelt van Runderen, Paarden, Ezels en Muildieren" vindt men de volgende aanteekeningen: „Haarwerveltjes beneden de oogen „heeten 'traanopvangers'; die verschaffen den mensch geen voor-„deel. Bevinden er zich achter de mondhoeken, dan zijn het „'bit-onheilen' en brengen den mensch evenmin heil; en het-„zelfde is het geval met wrongetjes onder aan den nek. Zijn er

„onder het zadel, dan heeten zij 'lijkdragers' en bezorgen iemand „ook al geen voordeel. Een wrong onder de oksels te bezitten heet „'een lijk onder den arm dragen', en een paard met witte recht „naar beneden gaande haren op de linkerdij heet een 'zwaard-„drager'; en door geen dier beide soorten wordt geluk aangebracht„ (Aanh. F.)

In de achtste eeuw van onze jaartelling gaf Twan Tsjhing-sjih (Aanh. G.) in een belangrijke verzameling aanteekeningen op het gebied van mythologie en volkenkunde, die onder den naam van Y i o e-y a n g t s a h t s o e bekend staat, d. w. z. „Mengelingen van de Zuidzijde der Yioe-bergen„, verschillende beschouwingen ten beste over goede of slechte kenmerken van het paard, waaronder de volgende: „Bevinden er zich kringen of wrongen onder den hals, of onder „het zadel of de oksels van een wit of zwart paard, of achter de „mondhoeken van een geel paard met witten bek, dan moet men „het dier niet berijden„ (Aanh. H). En in de T o e n g-h i ë n p i h l o e h, een werkje uit de elfde eeuw, door zekeren Wei Thai (Aanh. I) geschreven, staat te lezen: „Het jaspiskleurige wolken-„ros was een stalpaard, dat de keizerin-weduwe Tsjhwang-hiën, „toen haar gemaal pas den troon bestegen had (A. D. 805), „den prins van Khing ten geschenke bood. Deze was echter met „afkeer van de haarwerveltjes van het dier vervuld, en toen de „keizerin-weduwe dit te weten kwam, sprak zij: 'Kunnen haar-„wrongetjes iemand schade berokkenen? Ik geloof er niets van'. „Het paard bleef dus waar het was, om ter verpoozing van Zijne „Majesteit dienst te doen, en het werd het voornaamste onder de „keizerlijke paarden. Op grond van de omstandigheid dat het „vleesch aan zijn bek een jaspiskleur bezat, als ware het een stuk „uit het wolkenuitspansel, gaf men het den gezegden naam. De „wereld beschouwde het dier als leelijk vanwege zijne haarkringen. „maar hier werd het om die kringen een wezen van beteekenis„. (Aanh. J).

Zooals er de ouden zongen, zoo piepen in China de jongen. Zóó dom kan wat de voorvaderen spraken en schreven niet zijn, of het is voor den naneef heilig en wordt hoogstens maar door eene in het niet verzinkende minderheid met eenig wantrouwen bejegend. Geen wonder dan ook, dat men in moderne geschriften over paarden de in oude werken geboekte bijzonderheden van het haarwervelsbijgeloof trouw terugvindt, zij aan zij met andere, misschien ook wel aan oude, nog onbekende bronnen ontleend.

Als hoofd- of standaardwerk over paardenkennis gold vóór een tweetal eeuwen de Siang ma sjoe (Aanh. K), „het Boek over Paardenonderzoek”; vandaar dat een fragment van dat geschrift, zonder bijvoeging van den naam des schrijvers of het jaar van publicatie, afgedrukt is in de Koe-kin thoe sjoe tsih tsjhing (Aanh. L), den vermaarden reuzethesaurus, het grootste boek ter wereld, in het jaar 1725 onder keizerlijk patronaat voleindigd. Dit fragment geeft eene houtsnede, die de goede en slechte haarwervels aangeeft, met de benamingen ernevens, en die de lezer op nevensgaande plaat langs photographischen weg gereproduceerd vindt, met behoud van het bijschrift, hetwelk luidt:

„Prent van de haarwrongen.

„Deze correspondeeren met het getal van hemel en aarde, nl. „vijf en vijftig [1]. De lichtkleurige kringen behooren alle tot den „Yang (het mannelijk beginsel der Natuur, correspondeerend „met licht), en draaien naar links, terwijl de donkere altegader „tot de Yin behooren (d. i. het vrouwelijk beginsel der Natuur, „vertegenwoordigd door de duisternis), en naar rechts draaien; de „bovenste zijn naar beneden gekeerd, en de onderste naar boven, „de linksche naar rechts, en de rechtsche naar links; en nu is „het stuk voor stuk duidelijk, dat boven en beneden, links en „rechts, zwart en wit, tegenover elkander staan als rechts en „averechts, en uit zulke tegenstellingen de omzettingen en „evoluties in de Natuur plaats grijpen. Dit alles geldt echter „alleen maar voor de draakvormige paarden van het grijze verleden, „en geenszins voor andere paarden. Deze hebben ook wrongen, „en daarvan zijn die, welke naar boven, beneden, rechts of links „zijn gekeerd en in meegaande orde draaien, alle gunstig, doch „de averechts draaiende en dwarsstaande altegader slecht”.

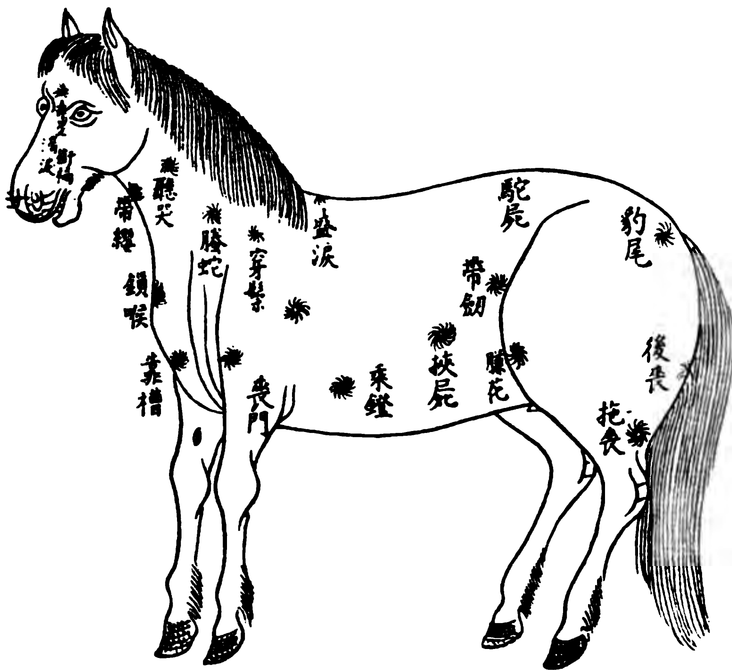
Dit geleerde betoog wil dus der menschheid bewijzen, dat de haarkringen op een paard de natuurinvloeden aangeven, die het dier in zich omdraagt, invloeden die, elkander tegenwerkend en bestrijdend als duisternis en licht, boven en beneden, links en rechts, in het heelal het wisselproces van voortbrenging en vernietiging in stand houden. Dus draagt het paard zijn noodlot, hetwelk, evenals dat van alle schepselen, wordt bepaald door de

---

[1] De oude klassieke Yih king leert, dat het getal des hemels 25 en dat der aarde 30 is, en dat deze getallen in de evoluties des heelals een hoofdrol vervullen.

旋毛圖

旋毛合天地之數五十五白圈皆陽左旋黑圈皆陰右旋上而向下下而向上左而右右而左上下左右黑白順逆一一分明所以成變化此古之龍馬爲靈物也他馬則不然矣他馬亦有旋毛如上下左右向之順者爲善其反背横差皆惡也

„'panterstaart' nabij den staart(wortel), brengen ook onheil en „schade aan, waartegen men zichzelf niet kan beveiligen.

„Zijn de gunstige haarwervels in de meerderheid, en de kwade „in de minderheid, dan kan het paard er nog bij door; in het „omgekeerde geval is het van geringere hoedanigheid; en zijn zij „altegader slecht, dan moet men het dier niet gebruiken. Het „komt echter wel voor dat men, door het met de teugels goed te „mennen, de slechte eigenschappen kan verwijderen en tot goede „maken" (Aanh. M).

Vergelijking van dit Chineesche oesĕran-stelsel met dat van onzen Archipel toont erbarmelijk weinig punten van gemeenschappelijke overeenkomst. De onder het oog gelegen kwade wrong van den Archipel vinden wij zoo beslist mogelijk reeds in China's oude werken genoemd (blz. 206 en 209), en wel als „traanopvanger" of „traandruppel"; zoo ook komt in China de goede op het voorhoofd voor als „ster van een lang leven" (blz. 209). Verder meenen wij nog overeenkomst te zien tusschen de Chineesche kwade wrong op de ruggegraat, daar waar de manen eindigen, op de teekening als „tranenvuller" aangeduid, en de Javaansche t o e n g g a n g-u j a w a, waarvan Mayer (n° 63) zegt, dat zij zich bevindt op den nek ter plaatse waar de zadelknop komt te liggen, en den bezitter van het paard steeds ziekelijk doet zijn; eindelijk schijnt de Chineesche „halsbeklemmer", midden aan den hals, overeen te stemmen met de s a r a p van Mayer (n° 51), „een oenjĕngan juist midden aan den hals; een paard met dit teeken is slecht en nijdig van aard".

Dat het Chineesche stelsel ook zoogoed als geen overeenkomst met het Japansche vertoont, kan de lezer zelf door vergelijking onzer illustraties in weinige oogenblikken nagaan. Men voelt zich op grond van dat feit bijna gedwongen om aan te nemen, dat Japan zijn paard niet uit China kan hebben ontvangen, want, zou het in dit geval ook niet het haarwrongenbijgeloof, althans in hoofdtrekken, hebben overgenomen? Wij staan dus hier voor een nieuw raadsel in de geschiedenis van de verbreiding van het paard. Zal kennis van het oesĕran-bijgeloof van andere streken van Azië, bijv. van Voor- en Achter-Indië, Perzië, Arabië en Mongolië of Tartarye, eenig licht over die geschiedenis ontsteken? Wij betwijfelen het niet; doch wie helpt ons aan die kennis?

AANHANGSEL.

A. 回毛在膺宜乘、在肘後減陽、在幹莆方、在背闋廣。逆毛居馻. Zie 爾雅.

B. 郭璞.

C. 樊光云、俗呼之官府馬。(李)伯樂相馬法旋毛在腹下如乳者千里馬.

D. 相馬經。廻毛在目下名曰承淚、不利人也。兩邊有廻毛曰騰蛇、殺主. Zie 格致鏡原, hst. 85. f° 3.

E. 賈思勰.

F. 旋毛在目下名曰承泣、不利人。旋毛在吻後爲銜禍、不利人。廻毛在頸不利人。鞍下有廻毛名負尸、不利人。腋下有廻毛名曰挾尸、不利人。左脅有白毛直下名曰帶刀、不利人. Zie 齊民要術, aangehaald in de *Koe-kin thoe sjoe tsih tsjhing* (zie L), sectie 禽蟲, hst. 90.

G. 段成式.

H. 廻毛在頸、白馬黑馬鞍下腋下回毛、黃馬白喙旋毛在吻後、並不可騎. Zie 酉陽雜俎, hst. 16.

I. 魏泰.

J. 碧雲騢者廐馬也、莊憲太后臨朝初賜荊王。王惡其旋毛、太后知之曰、旋毛能害人耶、吾不信。留以備上閑爲御馬第一。以其吻肉色碧如霞片故號之。世以旋毛爲醜、此以旋毛爲貴. Zie de 東軒筆錄, aangehaald in de *Koe-kin thoe sjoe tsih tsjhing*, sectie 禽蟲, hst. 100.

K. 相馬書.

L. 古今圖書集成, sectie 禽蟲, hst. 91.

M. 旋毛細膩溫鮮者良。善旋五、所謂若滅若沒若亡若失也。惡者粗逆、惡旋十四、所謂毛病最爲害者也。凡毛重首、次頸、次尾、

次背、次腹。善旋首壽星、齒長德力優。頸帶纓俊逸。腹靠槽充肥。背乘鐙安重、近尾臁花矯强。皆健行馴善。

惡旋各所病傷人害物。首口銜禍聽哭、背騰蛇、腹喪門、慘激於前。背駝屍、尾喪門拖喪挾屍狠厲於後、最傷害、不可負載。口滴淚、頸鎖喉、背穿鬃盛淚帶劍、尾豹尾亦傷害不自保。

善多惡少者猶可、惡多善少者次之、皆惡者勿用。或按勸制之亦能去惡爲善也。

EENE OUDJAVAANSCHE POËTISCHE OMWERKING VAN HET ÂÇRAMAWÂSAPARWAN

DOOR

Dr H. H. JUYNBOLL.

Toen in 1893 de Oudjavaansche prozabewerking van het Âçramawâsaparwan of het vijftiende boek van het Indische epos Mahâbhârata door mij uitgegeven werd, was het mij niet bekend, dat van dit en de volgende parwan's eene Oudjavaansche omwerking in poezie bestaat, getiteld Kṛṣṇântaka, d. i „Kṛṣṇa's dood." Dit onderwerp wordt in het Mausalaparwan of 16e boek van het Mahâbhârata behandeld, doch in de eerste zangen van het Kṛṣṇântaka getitelde gedicht wordt ook de inhoud van het Âçramawâsaparwan in hoofdtrekken weergegeven. Dr. van der Tuuk zegt in zijn Kawi-Balineesch Woordenboek, deel II, p. 90, s. v. Kṛṣṇântaka: „S(anskrit), titel v(an) e(en) kĕkawin, getrokken uit de Mosalaparwwa, Adip(arwa), 7, behelzende den dood v(an) Krĕšṅa en de zijnen; de vier laatste parwwa's zijn daarin mede verwerkt." Onder de Oudjavaansche Handschriften, die Dr. van der Tuuk aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek vermaakt heeft, is een afschrift van het Kṛṣṇântaka, n° 178 (I). Dit gedicht bevat 34 zangen, in Indische versmaten. In zang I (vers 1—5) wordt Rudra aangeroepen: Oṁ sang hyang parameṣṭi Rudra [w]uningan sĕmbah ning anggöng langö. In het tweede vers wordt naast Çiwa ook Brahma en Wiṣṇu aangeroepen: Brâhmâ Wiṣṅu Maheçwara pwa wĕkas ing çâstrottamekâkṣara. De volgende zangen zullen hier volgen, in tekst en vertaling. In de aanteekeningen zal gewezen worden op de overeenkomende plaatsen van het O. Jav. Âçramawâsaparwan. Hiervan stonden mij twee Hss. ten dienste, die nog niet in Europa waren, toen ik dit parwan uitgaf. Dit zijn de codices 3411d en 3428a van het legaat van der Tuuk. De Oudjavaansche tekst luidt als volgt:

Zang II.

Manggĕh manggala ning kathâ wijaya Paṇḍusuta ri hilang ing Suyod(h)ana,
Ngkâ çrî Keçawa mamwite nṛpati Dharmmatanaya muliheng swanâgara,
Ngkâneng Astinarâjya sang prabhû sirândiri subhaga di nâtha ning jagat,
[H]embĕh tuṣṭa manah narendra ri hanâng Parikṣit (t)uwi wangça Pâṇḍawa (1).
Ngûnî kâla wijil nirân mati tĕkap dwijasutaçara dug sireng wĕtĕng,
Towin pûrṇṇa sulakṣaneka karaṇang hurip inuripa de Janârddhana [1],
Mangkâ çrî Dhṛtarâja Korawa lawan walu-walu'n iniwö wineh suka,
De çrî Dharmmasuteki lolyana sirang huwa sumungani ratna bhojana (2)
Manggĕh katwanga de narendra gurusiṣya bangun ulalahirân panĕmbaha,
Harṣâmbĕk Dhṛtarâja nâtha mari luh nira sumawaki sang Suyodhana,
Nghing sang Bhîma jugânpurik mulati tingkah i paniwi nirang nareçwara,
Engĕt ngûni ri duḥka sâka ri Jatûgṛha kinirakireng Suyod(h)ana (3).
Yângde prih ni manah nirân pirapirang dina tinahĕna mangkin anglare,
Mojar taupanahâ kitâryya Dhṛtanâgara [h]awirâng i patya ning anak,
Tuṣṭâmbĕk ta sinewa de nikang aweh lara mati wĕka wandhu wandhawa,
Towin wut[t]a matanta tulwi ri hatinta wuta samasâmâmbĕk ing kĕnas (4).
Nâhan tojar irâng Wṛkod[h]ara madĕg mûman-uman apĕḍĕs wuwus nira,
Mangkin tibra lumuh nirantara manah nira lara ri wuwus Wṛkod[h]ara,
Lĕnglĕng lwir kawuhan hurippamah ikang lara [h]atutur i sang Suyodana,
Nâhan marmma nirâmwite nṛpati mûra tapa sira ring tapowana (5).
Mojar sang prabhu: He narendra tak aweh mami mura tapa ring tapowana,
Tan tṛṣṇânta mangâryyakĕn kwa pakurang ni nagara rajatâdi bhojana,
Lâwan mâs maṇi râja mulya kita mulya sinini pakarâma yak hiḍĕp,
Om rakryan tuwi tan kahinghani [h]asih nira laku taku haywa pâdaka (6).
Âpan rakwa purih nikang dadi sujanma ratu warĕg amûktya ring prajâ.
Yogyânûting ulah muniçwara kuminkina manguna tapâdi len brata,
Tuṣṭâmbĕk naranâtha mogha manganugraha tinuduh ikang balângiring,
Mwang çrî Kunti mahâ tumût tumuturâtapa mawarahi sang Yudhiṣṭhira (7).
Mojar çrî nṛpa Dharmmaputra tak aweh nghulun umura mareng tapowana,
Tolih putra wuyut kawiryyan apa don ika wibhawa phalang hanak daya,
Om putrangku katon twangebu kapatibrata jûga kaharĕpku tan waneh,
Ngûnin sang prabhu Paṇḍu râma lumah ing giri tumut aku mâtya ring wukir (8).
Haywâ mâs kaharĕpku haywa wadakâ tapahamatapakĕn sirang bapa,
Towin çabda nirang Wyasâ tĕka mangaywani wuwus ira yogya tûtana.

---

[1] Hieromtrent leest men in het Âdiparwan: Prasiddha kâsih bhaṭâra Kṛṣṇa, hinurip-nirânkneng hrû sang Açwatthâma, ri sḍĕngira haneng jro wtĕng sang Uttari. Mijil taya winastwan mahuripa de bhaṭâra Kṛṣṇa. Vgl. Dr. Hazeu's vertaling in B. T. L. V. 6ᵉ volgr. V, p. 191 en zie ook noot 2.

Harṣâmbĕk nṛpa Dharmmaputra sumuyng marĕk angusapi pâda sang ṛṣi,
Sâmpun mangkana sûkṣma sang ṛṣi sirang Dhṛtanagara huwus madandana (9).
Ngkân mangkat ri tĕlas nikang wĕngi ring endjing uwus(s)aman umunggah ing ratha,
Lâwan sang Widurâryya Sañjaya saselwa laku tumuture sirang bapa.
Tan warṇṇân tĕka ring Wyasâçrama pirang dina lawas angiwö tapa brata,
Mwang çaktindriya towi sâmpun amatĕh tĕkap ira masamâddhi nityasa (10).
Wwantĕn parwwata çûnya çûci patapan nira lĕngĕng angûngang sakendriya,
Endah lwir ni yaçanya wahwa wangûnan ri yawa tinatâ tĕke dalĕm,
Janggâmĕmbang arûm rikang taḍahalasnya lĕngĕng asĕmu râmya ning tulis,
[H]anglîlângilîlan dwaranya'n aras ing limut asĕmu kaḍatwan ing tawang (11).
Pinggir ning patapan sumar surabhi campaka kajĕnar awor lawan wungû,
Handong bhang kayu kañcanâsana lawan kanigara sumĕkar paḍâsinang,
Lwir wintang pakatonan ing kusuma râmya paḍa-paḍa pinanta tût tawan,
Mattang satpada wibhramângrĕng angusir sĕkar asĕmu pasambat ing rimang (12).
Lor wetan patapan katon lĕngĕng acâmara paḍa-paḍa litnya tuntunan,
[H]asrang pasyang i sûndarinya'n alangö hinûwuhan i paçabda ning kuwong,
Kryang ning ghaṇṭa masanggha santi nira sang ṛṣi kukus ing asĕp nirantara,
Byakta lwir hawanâu nirang ṛṣi yadin mralaya hĕlĕm anĕmwa çûnyata (13).
Râmyang kirṇṇa samîpa ning patapan ârjja tirisan ika tĕb lawan lirang,
[H]açrî warṇṇa nikang pucang gaḍing awor patalĕsan i hiring nikang jurang,
Air tambang sumirat sake parangan ârjja tinalangan (h)ilînya tanpĕgat,
Mĕmbang mopih ikang mayang lawan ikang surabhi'n inaras ing madhubrata (14).
Mangkin konang-unang tikang wukir alasnya wahu paḍa tininggal ing jawuh,
Angde raçmi limutnya rantunan i lambung ing acala hanan pĕgat-pĕgat,
Wĕr ning pakṣyangḍap-pdap [h]anĕlat ing rĕmĕng umidĕr awûk samar-samar,
Tumrâng teja ning ârkka ring [H]udayaparwwata nuluh ikang açrameng gĕgĕr (15).
Tan ngeh yan huningan halĕp ni patapan paḍa mamuhara râga ning mangö,
Warṇṇân çrî nṛpa Dharmmaputra sasanak nira tĕka samasâma wijil nira lagi madulur lawan ratu (16).
[Nâhan çabda nire narendra nadawan wuwus irang ayu bhagya sang prabhû,
Warṇṇân sang tapa ring tapowana saharṣa tĕka paḍa manamya sang prabhu,
Salwir ning phala mulya sahaneng wukir inaturakĕn sag[h]orawa,
Lâwan pûja sahungkarâṣṭawa panambrama nira saha citta nirmmala (17).
Mangkin hârṣa manah Yudhiṣṭhira tumon ṛṣiwara paḍa kapwa sambrama,
Mâs lâwan maṇi mulya wastra ya paweh nira kawaca mapâdukang maṇik,
Yekân tuṣṭa manah maharṣi ri [h]anugraha narapati bhâra yâk hidĕp,
Tan waktan pakulĕm nareçwara ring enjing umulih i tĕlas nikang pĕtĕng (18).
Tan warṇṇân ri [h]ulih Yudhiṣṭhira sang âryya Dhṛta manglawad,]

Ngkâneng açrama de nirang [h]ibu huwus malawas atapa tan papangguha,
Dewî Krṣṇa sirang Subadra ya dulur nira mararĕm (h)uwus kṛtañjali (19),
[H]antyan tuṣṭa manah nirang nṛpati Paṇḍudayita ri ḍatĕng nareçwara,
Lâwan çrî Dhṛtarâja garjjita sumambrama mapag ing ujar manohara,
Om-om putra huwus katon parama dharmma nira sakala dewata krama,
Yan ring deya sadeya ning ratu tatan winarawarah apan huwus tama (20).
Anghing tan dadi tan lingĕnkwa ri kitânaku tulusa makirttya ring jagat,
Nghing sang pâṇḍita dibyakantangana sâmbawa ya pinakadîpa ning praja,
Yan sang bhûpati sampay ing wiku pĕtĕng paḍa nika wulan âng hilang çriya,
Yâwat pâṇḍita çirṇṇa nâng prabhu wijil nira lagi madulur lawan ratu (21).
Nâhan çabda nire narendra nadawan wuwus irang (h)ayu bhagya sang prabhu,
Warṇṇân sang tapa ring tapowana saharṣa tĕka paḍa manamya sang prabhu,
Salwir ning phala mûl[y]a sahaneng wukir inaturakĕn sag[h]orawa,
Lâwan pûja sahungkarâṣṭawa panambrama nira saha citta nirmala (22).
Mangkin hârṣa manah Yudhiṣṭhira tumon ṛṣiwara paḍa kapwa sambrama,
Mas lâwan maṇi mulya wastra ya paweh nira kawaca mapâdukang maṇik,
Yekân tuṣṭa manah mahârṣi ri [h]anugraha narapati bhâra yâk hiḍĕp.
Tan waktan pakulĕm nareçwara ring eñjing umulih i tĕlas nikang pĕtĕng (23).
Tan warṇṇân ri [h]ulih Yudhiṣṭhira sang âryya Dhṛtanagara nocapĕn muwah,
Kâlanyân tĕka ring patirthan adulur sĕnĕng i sĕḍĕng irân haneng hawan,
Tingkah ning dadi towi tan dadi kalingsir i samaya nikang pati'n tĕka,
Pangde ning widhi sangka ring dawalang agni mĕtu sinirir ing samîraṇa (24).
Mangkin wṛddhi dilahnya'n ujwala tĕkânggĕsĕngi kanana sâdu mangliput,
Tan wring daya nirâryya Sañjaya tĕkap nira bapa laku tan wĕnang gyakĕn,
Byaktang mâtya tĕkap hyang Agni manangis mulati kasiharĕp nirang bapa,
Mojar çrî Dhṛtarâja: »Sañjaya bapangku laku sihana tâku taryyakĕn (25).
Pĕngpĕng tapwa ḍatĕng hyang Agni palarĕn hurip anĕmuha çûddha ning hiḍĕp.
Nâhan ling nirang âryya Sañjaya hilang [h]asih ira [h]inaweṣa ning takut,
Lunghânglĕs Himawân wukir ya pinaran nira layu kawĕkas sirang bapa,
Mwang sang Gandhari Kuntabhojatanayânana ginĕsĕng ikang mahânala (26).
Yekân çoka sapaṇḍawâjarira sang ṛṣi Narada ri patya ning [h]ibu,
Ling çrî Dharmmasute hyang Agni lalu nistura nirang ibu tapwa râkṣaka,
Ngûnî'ndug rika Kaṇḍawâ[w]wana si [H]arjjuna [h]asiha sumung [ha]bhojana,
Towi pwâ ri huyung surendra sira râkṣaka ri warayang âryya Phalguna (27).

De tekst van bovenstaand gedicht is te corrupt, om eene volledige vertaling toe te laten. Bij het ontbreken van een tweede Hs. zijn emendaties eenigszins gewaagd. Daarom zal ik mij hier beperken tot eene uitvoerige inhoudsopgave of ontleding.

1. Na Suyodhana's (of Duryodhana's) dood vraagt Keçawa (d. i. Kṛṣṇa) aan Dharmmatanaya (of Yudhiṣṭhira) verlof, om naar zijn rijk terug te keeren.

2. Dhṛtarâjya (zoo leze men voor Dhṛtarâja) of Dhṛtarâṣṭra wordt met eerbied behandeld door Yudhiṣṭhira.

3. Dhṛtarâṣṭra's verdriet begint te verminderen. Alleen Bhîma blijft verbitterd op hem bij de gedachte aan het verdriet en de rampen, die Suyodhana over de Pâṇḍawa's gebracht heeft met het Jatugṛha of huis van lak. Dit vers stemt overeen met het begin van het Âçramawâsaparwan. Ook daar wordt gezegd, dat Wṛkodara (of Bhîma) Dhṛtarâṣṭra vijandig gezind blijft (anghing sang Wṛkodara juga tan anggâpratipratyaya ya tika jñâna pratikûla enz.) Daar wordt echter niet gezegd, dat Bhîma vertoornd is bij de gedachte aan het Jatugṛha, maar bij de gedachte aan de verbanning van de Pâṇḍawa's naar het woud en de schande, die Draupadî aangedaan was en de vernederingen, die de Pâṇḍawa's zich moesten getroosten tijdens hun verblijf in Wirâṭa's rijk.

4. Bhîma doet Dhṛtarâṣṭra verwijten. Regel 3 van dit vers kan men vergelijken met de volgende woorden in het Âçramawâsaparwan: Menak pwa pinûjâ dening winehnya larâmbĕk, suka pwa kinabhaktyan de nikang huwus manĕmu lara denyu? De vierde regel van dit vers is te vergelijken met de woorden: Kita ya-ta sang wuta tke hatinta en de laatste woorden van regel 3 (mati wĕka wandhu wandhawa) zijn de vertaling van de laatste woorden van çloka 69ı van den Sanskrittekst: Hataḥ sasutabândhawaḥ (gedood met zonen en bloedverwanten).

5. Dit heeft ten gevolge, dat Dhṛtarâṣṭra aan Yudhiṣṭhira verlof vraagt, om zich naar een tapowana (kluizenarij) te begeven.

6. Yudhiṣṭhira wil hem dit eerst niet toestaan.

7. Eindelijk stemt hij echter toe. In het Âçramawâsaparwan geschiedt dit eerst, als Wyâsa Dhṛtarâṣṭra's verzoek ondersteunt en nadat Dhṛtarâṣṭra eerst gezegd heeft, dat hij zich anders van het leven zal berooven door niet meer te eten.

8. De eerste regel van dit vers is corrupt en moet vervallen.

Het is slechts eene herhaling van vers 6, regel 1. Het volgende (regel 2—4) moet vroeger staan, daar dit woorden van Dhṛtarâṣṭra tot Yudhiṣṭhira zijn. In regel 4 zegt Dhṛtarâṣṭra, dat hij evenals Paṇḍu in het gebergte wil sterven.

9. In dit vers worden verhaald, hoe Yudhiṣṭhira zich door Wyâsa laat overhalen, om Dhṛtarâṣṭra toe te staan, naar het woud te gaan.

10. Widura en Sañjaya vergezellen Dhṛtarâṣṭra. In het Âçramawâsaparwan worden eerst uitvoerig de raadgevingen opgesomd, die Dhṛtarâṣṭra aan Yudhiṣṭhira nalaat, waarbij vele Sanskritverzen aangehaald worden (çloka 187*b*—190*b*, 220*a*, 224*b*, 232*a*, 246, 250*a*, 283, 289*b*, 329*a*, 330, 331*a*, 341). Dan wordt daar verteld, hoe een offer gebracht wordt aan de schimmen der overledenen, waarvoor belangrijke sommen besteed worden, ondanks Bhîma's tegenstand. Ook Kuntî gaat mede (dit wordt hier reeds in vers 7 gezegd). Dhṛtarâṣṭra komt eerst bij den ziener Çatayûpa, wiens naam hier niet voorkomt. Hier vindt men echter eene zeer uitvoerige beschrijving van Wyâsa's kluizenarij, die in het Âçramawâsaparwan niet voorkomt. Deze beschrijving vormt den inhoud van vers 11 tot 15.

Vers 16 is corrupt, zooals reeds blijkt uit het feit, dat er twee regels aan ontbreken en de 2e regel 9 lettergrepen te veel heeft.

Vers 17 tot vers 19, regel 1 wordt herhaald in vers 22, tot vers 24, regel 1. Natuurlijk moet dit gedeelte slechts eens staan in het gedicht. In regel 1 van vers 19 is de tekst corrupt: sang âryya Dhṛta manglawad. In regel 1 van vers 24 staat beter: sang âryya Dhṛtanagara nocapĕn muwah. Vers 17 en 18 zijn eene anticipatie op vers 22 en 23. De eerste regel toch van vers 17 (nâhan çabda nire narendra) slaat niet op het voorafgaande in vers 16, regel 2, maar wel op regel 4 van vers 21. Op regel 2 van vers 16 moet dus regel 3 van vers 19 volgen.

20—21. Bezoek van de Pâṇḍawa's aan Dhṛtarâṣṭra. De woorden, die de laatste bij deze gelegenheid spreekt, komen in inhoud hoofdzakelijk overeen met wat men vindt in 't Âçramawâsaparwan, p. 57.

22—23. Yudhiṣṭhira schenkt goud, edelgesteenten en kostbare kleederen aan de kluizenaars in ruil voor de vruchten en wortels, die hij van hen ontvangt. Dit komt overeen met p. 58 van 't Âçramawâsaparwan. In dit gedicht wordt niet gesproken over Widura's dood, die in den prozatekst voorafgaat.

24—25. Beschrijving van Dhṛtarâṣṭra's dood tengevolge van een boschbrand. De boschbrand wordt in regel 4 van vers 24 aangeduid

door dawala ng agni. In vers 1029*a* van den Sanskritttekst staat dâwâgnir en in de Oudjavaansche vertaling dâwânala.

26. Sañjaya laat bij die gelegenheid Dhṛtarâṣṭra in den steek en vlucht naar den Himâlaya. Dit vindt men ook in 't Âçramawâsaparwan, p. 66: Malayû ta sang Sañjaya, mungsir sang hyang Himawân. Men kan zeggen, dat de 4e regel van dit vers eene paraphrase is van de woorden: Kunang Dhṛtarâṣṭra, sang Gândhârî, sang Kuntî, ya-ta kagsĕngan de sang hyang Agni in den prozatekst (p. 66).

27. In dit vers verwijt Yudhiṣṭhira aan god Agni zijne onmeedoogendheid, terwijl toch Phâlguṇa hem vroeger een dienst bewezen heeft bij het verbranden van het Khâṇḍawa-woud. Dit vindt men in 't Âçramawâsaparwan op p. 67: Sang Phâlguṇa arddha [1] tika pamûjanta ri sang hyang Agni.

Taalkundige Aanteekeningen.

1, regel 4. De *h* van hembĕh moet wegvallen, want ĕmbeh is samengetrokken uit a + imbĕh. Het praefix *a* drukt hier uit, dat het verbum intransitief is, evenals bĕr in het verwante Maleische woord bĕrtambah. Het Nieuw-Javaansche woord voor „vermeerderen, toenemen" is imbuh, Ng. wĕwah, K. De wortel is bĕh, bah, wah of buh.

2, regel 1. Voor dug leze men duk „toen."

Regel 3. Dhṛtarâja is verkeerd. De gewone naam is Dhṛtarâṣṭra, maar ter wille van het metrum kan dit Dhṛtarâjya worden, zooals hier, of Dhṛtanagara, zooals in vers 4 en op andere plaatsen.

3, regel 2. Sumawaki schijnt hier te beteekenen „betreuren, beweenen" of iets dergelijks.

Regel 4. Kinira-kira beteekent hier „bedrogen worden." Evenzoo in het Oudjavaansche Râmâyaṇa, XIV, 53: Ring dangû hana musuh kinira-kira, hetgeen de Balineesche interlineaire vertaling weergeeft met: Dening ne suba ada çatru gawenang daya.

4, regel 3. Wandhawa is eene minder juiste spelling van

[1] Voor arddha leze men wyartha dahat, zooals uit de andere Hss. blijkt. Hierdoor wordt de vertaling (p. 124, r. 1): Phâlguṇa, gij hebt god Agni tevergeefs geprezen.

bândhawa (Skr.) "bloedverwant." Op dezelfde wijze wordt het geschreven in het Oudjavaansche Râmâyaṇa, VI, 172, waar de Balineesche interlineaire vertaling terecht "kadang" heeft. Ook in het hedendaagsch Javaansch luidt het wandawa of waṇḍawa.

5, regel 1. Apĕḍĕs wordt hier figuurlijk gebruikt als "scherp" van iemands woorden. Evenzoo in het Râmâyaṇa, VIII, 125: Sumahur saniṣṭura ujar nirâpĕḍĕs, Balineesch: Masahut tanpaçruti muñindane sĕpĕt.

Regel 2. Lumuh is eene nieuwere vorm. De echte Oudjavaansche vorm is lĕmĕh, dat o. a. voorkomt in het Râmâyaṇa, VIII, 181, XIII, 23; alĕmĕh vindt men l. c. VI, 52, XX, 49, X, 44, III, 47, V, 55; alĕmĕha: III, 52, 82; malĕmĕh: VI, 135, VIII. 244 enz.

Regel 3. Kawuhan hurippamah. Deze plaats is mij duister.

6, regel 1. Tak aweh. Uit deze plaats blijkt duidelijk, dat tak hier beteekent "tan aku." De verkorte vorm wordt gebruikt, omdat de nadruk niet valt op aku, maar op tan. Andere voorbeelden vindt men o. a. in het Râmâyaṇa, V, 15: Yan ika jugânakĕbya tak angipya waneha ta ya, waar de Bal. vertaling tak angipya weergeeft met: norana ngipiang. V, 50: Sahana nikang watĕk Raghu kabeh tak anon alayû, waar tak anon weergegeven wordt met: dereng kapanggih. V, 58: Aku tak angön-angĕn laki waneh sira tunggal atah. (Balineesch: Kahi nora enz), XVII, 36: Tak adoh aku sake sukunta nâtha. (Bal. nora pasah tityang enz.), XIX, 24: Sangke doṣangku'k anglĕs mara ri kita alah tibra mahyun tak amwit, I, 55: Tak anumoda yar paminta çaraṇa ngke, XXI, 89: Deni tûtta saparanku tak angluk, XXIII, 79: Tak aharĕp ing hurip pati patĕmwaning sang bhuwana, IV, 62: Apa tak perung irangku tan sipi enz. Vgl. ook Prof. Kern's Proeve uit het Oudj. Râm. in het Feestnummer der Bijdragen, p. 21.

Regel 3. Râja mulya. Hiervoor misschien te lezen: râjatulya (Skr.) "een vorst waardig, betamende." Intusschen is mûlya, prijs, nauw verwant met argha en arhati, zoodat râjamulya z. v. a. râjârha kan wezen.

Regel 4. Voor pâdaka leze men bâdhaka. Dan beteekenen de laatste woorden: Ik verzet mij er niet tegen. Vgl. vers 9 regel 1.

8, regel 2. Wuyut beteekent "kleinzoon," evenals het Maleische "buyut."

Regel 4. Lumah beteekent: "Ligt begraven;" eigenlijk hetzelfde woord als Jav. lumah.

10, regel 3. Angiwö (vgl. iniwö in vers 2). Omtrent dit woord heb ik vroeger reeds gezegd [1], dat het beteekent "bedienen, eer bewijzen, onthalen, op prijs stellen, zich toeleggen op (Skr. niṣewate)" en dat het verwant is met Tag. ibig "willen, beminnen, verlangen" en Bulusch iwĕ. Ook in het Râmâyaṇa komt het dikwijls voor, b.v. XIII, 30: Apâ guṇâ ningwang ahöm tĕwas iwö? De Balineesche vertaling geeft iwö hier weer door abot. Het passief iniwö komt voor Râm. VII, 45, waar tevens de actieve vorm angiwö te vinden is: Jâtî mûḍha minitra tan wruh iniwö tan ngeh gumantyângiwö (Bal. vertaling: tingkah i bog masumitra tan ngĕh kaingû norana nahur pangingû). Hier beteekent het "weldoen, welgedaan worden." Verder XIII, 31: Mangke pwa yan mânuṣa çatru yeniwo, waar de Bal. vert. ten onrechte kakewĕhang als vertaling van iniwö geeft. Râm. VII, 38: Parigraha jugeniwönya tar angĕnnangĕn mitra ya. Bal. vertaling: mangwiçeṣa kewala pangingûnya nora pangrasana ring kanti. De Gerund. vorm iwön komt voor Râm. XIII, 34: Tatan iwön tan sapahömakĕna ya. Bal. vertaling: norana rahat nora sĕḍĕng rawosang ikang daya. Deze vertaling is verkeerd. Het beteekent: ter harte te nemen, of Duitsch "beachten," Skr. âdriyate. Ten slotte Râm. XXIV, 201: Swastâ ning bhuwanatrayekana iwön nâhan phalantât jaya. Bal. vert. rahayu ning trilokane punikâ patĕpĕkin mangkana phalana cahi molih. Zie verder dr. van der Tuuk's Kawi-Balineesch Woordenboek, I, p. 235 s. v. iwö.

Regel 4. Amatĕh tĕkap ira enz. Hier bekleedt tĕkap dezelfde functie als in tegenwoordig Javaansch den of ĕnggon. Volgens Winter's Kawi-Javaansch woordenboek is patĕh het Javaansche luluh, lĕbur, abdi. Hier beteekent het: zich bedwingen, zich beteugelen, zich in toom houden enz.

11, regel 3. Taḍahalas. Dit woord is mij onbekend.

Regel 4. Deze regel is mij duister.

12, regel 1. Kajĕnar van jĕnar, een Kawiwoord, dat "geel" beteekent.

13, regel 3. Kryang beteekent "gerinkel." Vgl. dr. van der Tuuk's Kawi-Bal. Woordenboek, II, p, 102, s. v.

---

[1] In mijn proefschrift, pag. 207.

14, regel 2. I hiring. Hier is hiring blijkbaar met een h geschreven. Evenzoo in Râmâyaṇa XIX, 106: ahiring. De beteekenis van hiring is: "kant, opstaande zijde, helling." Zie verder dr. van der Tuuk's Kawi-Balineesch Woordenboek, s. v. hiring.

Regel 3. Tinalangan. In het hedendaagsch Javaansch beteekent nalangi, waarvan tinalangan het passief is: "iets van een goot voorzien." Hier beteekent het: "er langs geleid" of iets dergelijks.

Regel 4. Mopih van upih. Dit beteekent tegenwoordig "de bladschede van den pinangboom." Voor ngupih vindt men: "als ungih." Dit woord ontbreekt in het Javaansche woordenboek van Vreede. Verder: "nl. bol, v. e. dikken, vooruitstekende buik." Dr. van der Tuuk geeft in zijn Kawi-Balineesch woordenboek de beteekenis niet op, maar wel parallelplaatsen, b.v.: Mopih wâhwa mayang ri hati ning mulat en mupih-upih alis tikĕl. (Sum. 60, 4). Uit deze plaatsen zou men opmaken, dat het beteekent "zich buigen, zich krommen" of iets dergelijks.

20, regel 1. Antyan is eene verbastering van atyanta (Skr.) "buitengewoon, bovenmatig, zeer." Dit werd eerst antyanta en daarna antyan, omdat men ta voor het Javaansche gelijkluidende woord aanzag, niet wetende, dat atyanta bestaat uit het praefix ati en het substantief anta (einde.) Van antyan maakte men zelfs mantyan, in de meening, dat a het bekende Javaansche praefix was, dat door ma vervangen kan worden. Zie van der Tuuk's Kawi-Balineesch Wdb. s. v. antyan.

22. regel 2. Manamya van namya. Dit is eene afleiding van nam (Skr.) "buigen, eerbied betuigen." Van nam is ook het bekende praṇata afgeleid, dat zoo dikwijls in het Oudjavaansch voorkomt. Zie ook dr. van der Tuuk's Kawi-Balineesch Woordenboek, s. v. nâmya.

23, regel 4. Pakulĕm beteekent hier: "de wijze, waarop (de vorst) de nacht doorbracht." Kulĕm in de beteekenis van "nacht" komt dikwijls in het Râmâyaṇa voor, b.v. II, 66: Lunghâng kulĕm rahina kâla wijil hyang ârkka (Bal. vertaling: liwat pĕtĕnge diwasa sĕḍĕk mĕdal hyang rawi), VII, 21: Moni tarpahuwusan rikang kulĕm (Bal. vertaling pĕtĕng), IV, 25: Kramakâla umeh kulĕm tĕkâ (Bal. vertaling: tingkah diwasa das wĕngi rawuh), IV, 26: Rahinanya atîta tang kulĕm (Bal vertaling wĕngi), VIII, 36:

Rikanang kulĕm suka ya mâmĕng-amöng. (Bal. vertaling: Hana ring wĕngi lĕga ya macangkrama), XX, 78: Kapwâmangan manginum magoṣṭi ring kulĕm (Bal. vertaling wĕngi), XI, 89: ... tuwi nikanang kulöm atanghi (Bal vertaling: Wyakti hana ring ratrî ngĕndusin): Ook in het Oudjavaansche Mahâbhârata komt kulĕm in de beteekenis van „nacht" dikwijls voor, b.v. Wirâṭaparwan f. 11, Udyogaparwan f. a, 11, Swargârohaṇaparwan f. 76 enz. Verwante woorden zijn het Oudjavaansche tilĕm, Jav. malĕm, Mal. malam enz.

24, regel 3. Kalingsir schijnt hier niet te beteekenen: „voorbij den middag, over den tijd," zooals in het hedendaagsch Javaansch, maar: begon te naderen tot.

26, regel 2. Inaweṣa is een passieve vorm van aweṣa, eene verbastering van âweça (Skr) „het ingaan." Men kan het hier vertalen door „bevangen door." De vorm inaweṣa komt ook voor Udyogaparwan f. 7. Kâweṣa vindt men in het Âdiparwan, f. 129: Kâweṣa ta sira dening râkṣasa. Daar beteekent het: „bezeten door een râkṣasa" In het Skr. zou men zeggen: âwiṣṭha. Ook in het Râmâyaṇa vindt men kâweṣa, XVII, 32: Kadi kâweṣa Banaspati'n sirâtah (Bal. vertaling: lwir kasusupan Banaspati ida ika. De vorm añaweṣa komt voor Âdiparwan, f. 129 in de beteekenis van: in te gaan (om bezeten te worden). Ook Wirâṭaparwan f. a, 17 en Râmâyaṇa XXI, 64: Grahagaṇa gaṇa bhûta yângaweṣa (Bal. vertaling: yen rahu gaṇa agöng bhûta ya ngawiçeṣa). Mangaweṣa vindt men Râmâyaṇa V, 54: Ikanang asih takut ya mangaweṣa rikang hṛdaya (Bal. vertaling: punika lulute wĕdine ya ngawatĕk ikang manahe). De vorm pangâweṣa wordt gevonden in Râmâyaṇa XXIV, 231: Ri pangâweṣa nikângunĕng-unĕng ya (Bal. vertaling: dening pangwiçeṣan ikung rimang smalihnya). Vgl. ook dr. van der Tuuk's Kawi-Balineesch Woordenboek, I, p. 250, s. v. âweça.

Regel 3. Anglĕs. De wortel lĕs beteekent „weg," b v. Râmâyaṇa, XXIV, 3: Âgneyâstra panah apuy pwa pamalĕs sang Râma lĕs lîna ya (Bal. vertaling: Agni astra sañjata api ika pangwalĕs sang Râma raris hilang ika). Hier staat lĕs voor lîna, dat hier de beteekenis heeft van antarlîna (verdwijnen), zooals uit de Bal. vertaling (hilang) blijkt. Evenzoo gebruikt men in het Sundaneesch lĕs als redewoord voor löngit (verdwijnen). Over de verbinding jag lĕs zie men mijn proef-

schrift, p. 177. Alĕs beteekent „zich verwijderen" in Râmâyaṇa, III, 15: Waṅguṇ-ḍahina çîghra minggat alĕs ta sang Râghawa (Bal. vertaling: di das lĕmahe glis matinggal manilib ida sang Râma). Dezelfde beteekenis heeft anglĕs hier. In het tegenwoordige Javaansch beteekent het: „diep slapen, diep getroffen of aangedaan zijn." De wortel lĕs beteekent nu „in eens weg raken, in slaap of in een flauwte vallen" en nglĕlĕs „dommelen, insluimeren; ben. van een ziekte, aan den invloed van een booze geest toegeschreven." Bij de laatste beteekenis dacht men zich waarschijnlijk, dat de ziel het lichaam verlaten heeft door den invloed van booze geesten, welke voorstelling men nog vindt bij de Bataks, Dayaks enz. [1].

27, regel 3. Kaṇḍawâwwana. Hiervoor leze men: Khâṇḍawa-wana (Skr.) „het Khâṇḍawa-woud." De brand van dit woud wordt beschreven in het laatste gedeelte van het Âdiparwan, dat vandaar Khâṇḍawadahan aparwan heet (vers 8050—8479). Dit gedeelte is reeds in deze Bijdragen beschreven door dr. Hazeu (6e volgr. V, p. 182—183). Vgl. ook mijn proefschrift, p. 195.

Thans volgt de Oudjavaansche tekst van zang 3 van het Kṛṣṇântaka:
(metrum Çârdûlawikrîḍita).

Nâhan çabda nire hyang Agni manĕsĕl mojar sirang Nârada:
„Om putrangku hade wuwusta tuwi tan mangkâ prawṛtteng apuy,
Towin râkṣaka reṇa sang mati matangnyekân pĕjah reṇaji,
Dening yoga mijil tang agni riyawak çîrṇṇânggĕsĕng sâkṣaṇa (1).
Lâwan haywa narendra çoka ri pĕjah reṇanta ring açrama,
Lâwan çrî Dhṛtarâṣṭra sâmpun ayaçâng dânâdi lâwan brata,
Yogyâyogya nike narendra gawayĕn sang matyaweh tarppaṇa,
Lumrekang paradâna puṇya katĕke çewâdi len çogata" (2).
Nâhan ling ṛṣi Nârade nṛpati harṣâmbĕk nirângañjali:
„Singgih sâjña maharṣi tad wihang apan yogyân [h]ujartenghulun,
Nghing sih sang ṛṣi ngeratonakĕn ikang dâno(†)tameng rât kabeh,
Sâmpun kobhaya de maharṣi panaḍah çrî Pâṇḍuputra prabhu (3).
Lumrang çabda narendra ring bala lawan mantryâdhikâryyang gawe,
Çîghrâpan ratu cakrawarttya tĕka tang gawyâyu sopâkara,
Mwang sang brahmaṇa siddhimantra paḍa tâmûjâ humung ghûrṇṇita,
Pûrṇṇâng yajña narendra wah paḍa nikang mâs len maṇik bhojana (4).

[1] Vgl. Wilken, Animisme (Indische Gids, VI, 1), p. 933 en 935 sq.

Tatkâlan ri tĕlas nikang yaça madĕg mûkṣâ sirang Nârada,
Mwang sang brahmaṇa çewa çogata paḍâmwit mungsir ing [h]açrama,
Tuṣṭâmbĕknya ri lâbha mulya nguniweh tang peka tuṣṭang manah,
Dening yajña narendra lumra mibĕking rât lwir hudan ring langit (5).

Het begin van dezen zang komt overeen met pag. 68 van het Âçramawâsaparwan: „Mangkana, sâjñâ haji mahârâja Yudhiṣṭhira," ling maharṣi, „haywa tâlara enz.

1, regel 1. Manĕsĕl. In het Oudjavaansch heeft sĕsĕl niet de beteekenis van „dichtmaken, ergens in- of tusschen kruipen, zich verstoppen," zooals in het hedendaagsch Javaansch, evenmin die van het Maleische sĕsal (berouw hebben), maar het beteekent „verwijten," evenals het Sundaneesche sösöl, het Bugineesche sasaq en het Balineesche sĕlsĕl. Voorbeelden hiervan zijn: Râmayâṇa XXI, 32: Sĕsĕl ikang dewata lawan swakarmma (Bal. vertaling: ñĕlsĕl ikang widhi makamiwah pagawene). Hier is sĕsĕl een absolutief. Manĕsĕl vindt men Râmâyaṇa V, 3: Ri sira ta sang Daçânana masö ya mahâ manĕsĕl (Bal. vertaling: ring dane ika sang Râghawa mara ya misadya masĕlsĕlan). XXII, 41: Nâ ling sang ari Kumbhakarṇṇa manĕsĕl makrodha sang Râwana (Bal. vertaling: Mangkana ujar sang ari Kumbhakarṇṇa mañĕlsĕl lĕwih gĕlĕng sang Daçâsya), Sumĕsĕl beteekent „beklaagde zich, bezwaarde zich" in Âdiparwan; fol. 151. (ri „over").

Regel 2. Hade beteekent hier „verkeerd, onjuist." In dezelfde beteekenis komt het voor in het Râmâyaṇa, V, 48: Sira karikânangis syapa wĕruh ta kunang ya hade (Bal. vertaling: ida ke nangis sapa sira uning manawi te boya). Hier beteekent het „niet zijn." Vgl. dr. van der Tuuk's Kawi-Balineesch Woordenboek, I, 153, s. v.

2, regel 3. Tarppaṇa (Skr.) beteekent „bevrediging" en „offer ter bevrediging (van de schimmen der overledenen)." In het Âdiparwan heeft de Conj. vorm tarpanakĕna de beteekenis: „(indien) het gebruikt wordt als middel, om te voldoen." De vorm tumarpaṇa komt voor in het Âçramawâsaparwan, p. 67. Men kan regel 3 beschouwen als eene omwerking van deze woorden van het Âçramawâsaparwan: Manggawaya udakatarppaṇa kita, angilyakna pitṛpiṇḍa, waar udakatarppaṇa beteekent: „bevrediging met waterplengingen."

Regel 4. Voor çogata leze men Sogata. Dit is het Skr. woord Saugata, dat Buddhist beteekent. Het staat tegenover Çewa, het Skr. woord Çaiwa, d. i. aanhanger van Çiwa.

3, regel 2. Tad wihang. Vóór woorden, die met w beginnen, neemt tat den vorm tad aan, b.v. Râmâyaṇa, XXVI, 2: Tad wulat (Bal. vertaling: twara mawâs). Evenzoo XVII, 67 en XXI, 39. Verder XXIV, 197: Tad waluya (Bal vertaling: hĕḍa malih).

Regel 3. Deze regel is corrupt.

5, regel 3. Peka is het Perzische paika, overgegaan in 't Hindustani als paika. Het komt in 't Oj. voor o. a. Bhârata-Yuddha 444; 580; Hariwangça fol. 47, a; Bhoma-k. 137, 9; 192, 1; 4. Het laat zich ook vertalen met „gemeen soldaat."

Zang IV van het Kṛṣṇântaka.

Byâtîtan gati tuṣṭa ning bala muwah tucapa ta sira sang Yudhiṣṭhira,
Sâkṣât hyang Girinâtha dharmma paramartha nira kaçita ring purantara,
Swastâng rât ta nanâng musuh wĕdi ri çakti nira sira bhaṭâra ning jagat,
Mwang çrî Keçawa Wiṣṇumûrtti sakalândiri saphala pangöban ing jagat (1).
Ndáh mangkin waluyâng kṛtang bhuwana durjjana mari mangulah kadurjjanân,
Kapwânût ing ulah munîçwara raṣâgama ya paḍottameng mara,
Nâhan hetu nikang jagaddhita taman kataman apara ring [h]ulah dudu,
Mwang sang brâhmaṇa Çewa Çogata sameling ulah ira ri tatwan ing dadi (2).
Tan warṇnân ri lawas nareçwara miwö bhuwana tĕka patang puluh tahun,
Sangke lyus ni pĕjah Suyodana tĕkang Kaliyuga ri sirang watĕk Yadu,
Âpan ngûni sirâdi ning guṇa suçîla masih i sira munîçwara,
Ndan mangke pramadeng munîçwara ya kâraṇa manana ri çâpa sang ṛṣi (3).

Het begin van dezen zang komt overeen met de volgende woorden van het Âçramawâsaparwan: Tan ucapĕn maharṣi, wuwusĕn mahârâja Yudhiṣṭhira (p. 68).

1, regel 2. Kaçita is het Skr. woord kâçita „zichtbaar, glanzend gemaakt." Het beteekent hier „beroemd."

2, regel 1. Kṛta beteekent hier reeds hetzelfde als in het Nieuwjavaansch: „rustig, in vrede, veilig," doch hier is het een substantief. De Kṛtayuga staat als een gouden eeuw tegenover den daarop volgenden Kaliyuga.

3, regel 2. Sangke lyus beteekent hier „ten gevolge van." In Winter's Kawi-Javaansch woordenboek wordt lyus gelijkgesteld met tulus, sarĕng en tumut. Het is verwant met Dayaksch lius (weggaan). In het Âdiparwan f. 110 vindt men kâlyus in de beteekenis van „op de vlucht geslagen": Kâlyus tanpanolih. Een geheel ander woord is lyus, waarvan afgeleid is malyus, dat voorkomt in het Râmâyaṇa, VIII, 76: Lâwan bâhu rwang puluh yeka mâlyus (Bal. vertaling: miwah tangan dwang daça punika paslengkat) en XIX, 113: Gaḍingnyan atitikṣṇa malyus alungid (Bal. vertaling: dantanya dahat mangan maros tajĕp). Alyus komt voor XII, 44: Bâhuntâlyus lobha hatingku' gwulatî ya (Bal. vertaling: tangan idewa lĕmuh luluh mami ngatonang ika). XXI, 198: Âmbĕknyâlus tan imbâ mangangĕnangĕn ikâ çrî mahârâja tan len (Bal. vertaling: Hiḍĕpnya pragat nora gingsiran ne knĕhknĕhange punika sang prabhu tan mari. XXV, 79: Rahayu malantas wĕtis akilâlyus (Bal. vert. Bĕcik mĕros bĕtĕk batis makĕḍep rurus.)

Uit het bovenstaande blijkt, dat zang 2 tot het slot van zang 4 van het Kṛṣṇântaka (vers 6 tot 40) den inhoud van het Âçramawâsaparwan weergeeft. Het Leidsche Hs. 3134 was bij mijne uitgave van dit parwan het eenige, waarover ik destijds beschikken kon. Daar dit Hs. echter eenigszins geschonden is, zijn er in mijne uitgave eenige hiaten, die thans aangevuld kunnen worden door vergelijking met de Hss. die aan dr. van der Tuuk toebehoord hebben. Vooreerst vertoont het Sanskritvers, waarmede dit parwan begint, een hiaat. In de Hss. van dr. van der Tuuk is dit vers even corrupt als in cod. 3134, n.l. in cod. 3428[a]: Açwamaḥ pinggâlajaṭâpadwakapaḥ, pranggupaṇḍakṛṣṇâtukuribhanah, sarwwaçlokapâḍayamarṇṇaḥ kawimûktaḥ sarwwagâmalamwiwṛthanyeti. Dan volgt: yyuwus ning Açwamedayajñaparwwa, tumut tang açramawaçâparwwa, kaping limawlas parwwa, yata ikâ pintonakna caritanya.

In cod. 3411[d] leest men na het gewone Awighnam astu: Açwamaḥ pinggâlajaṭapadwakâmaḥ, pranggupaṇḍakṛṣṇâtukuridanaḥ, sarwwaçlokâpaḍayamanaḥ kawimûktaḥ, sarwwagâmalamwiwṛthorti. Yyuwus ning Açwame-

dayajñaparwwa, tumûtang Açramawâsaparwa kaping limawlâs ing parwwa, yata ikâ pintonakna caritanya.

Men ziet dus, dat de lezing van het Sanskritvers in deze beide Hss. even corrupt is als die van cod. 3134. Tevens ziet men, dat voor wadayajñaparwwa niet Ityaç uitgevallen is, maar ryyuwus ning Aç. De beteekenis blijkt evenwel dezelfde. Alleen begint nu de nazin bij tumût en de vertaling luidt dus: Na het einde van het Açwamedhaparwan volgt het Âçramawâsaparwan enz. De naam Âcramawâsa komt ook voor op het einde. De lezing in cod. 3134 Âçramawasana is waarschijnlijk onjuist. In het Sanskrit-Mahâbhârata heet dit parwan Âçramawâsika. Ook de lezing kang ping limawlas in cod. 3134 is verkeerd. Hiervoor leze men kaping limawlas. De vorm kang is geen Oudjavaansch. Tevens blijkt uit de beide andere Hss., dat men yâkti in cod. 3134 niet moet verbeteren in yukti, maar in ya ta.

Op p. 34 van het Âçramawâsaparwan (f. 2) zijn twee lacunes: Kadang sa:.... n ri kita ta kabeh en yapwan.... kna. Uit cod. 3428[a] en 3411[d] blijkt, dat men dit moet aanvullen tot: Kunang samaya ninghulun ri kita ta kabeh en yapwan hanâ sira gumawayakna en de komma hierachter moet vervallen. Er volgt onmiddellijk op: wuwus tan enak i sira enz. De vertaling van beide plaatsen wordt: „Maar ik maak een afspraak met u allen" en: „als er iemand is, die woorden uit, welke hun onaangenaam zijn.

Ook op p. 35 (f. 3) zijn twee lacunes: Mangan i mik... dakṣiṇa en kunang sangka.... makaka. Dit moet men aanvullen tot: Mangka nimita udani en de komma achter dakṣiṇa vervalt. De vertaling is: „Dit geschiedde met medeweten van" enz. Op de tweede plaats zijn de woorden: ri bhakti nikang uitgevallen. Uit mijne vertaling: „uit eerbied jegens zijnen ouderen broeder" blijkt, dat ik deze conjectuur reeds gemaakt had.

De lacune op p. 36 (f. 4): Mengĕt i nghulun lak.... ya nyanak ni nghulun sang Duryodhana moet aangevuld worden tot: Mengĕt nghulun laki ri kadûrnayanyanak ni nghulun sang Duryodhana. Dit laki, zooals cod. 3428[a] en 3411[d] lezen, verbetere men in laku. De vertaling is dan: Ik herinner mij de wijze, waarop mijn zoon Duryodhana zich misdragen heeft.

De lacune op p. 37 (f. 5) tusschen mahârâja Dhṛtarâṣṭra en gasahasreṇa is door mij reeds aangevuld tot: Yasya nâgasahasreṇa. Uit cod. 3438ᵃ en 3411ᵈ blijkt ten overvloede, dat dit zoo moet zijn. Dit Sanskritvers (çloka 123 van den Sanskrittekst) luidt in cod. 3428ᵃ: Yasya nâgâsahaçrana daçasatyana we ṭali (sang prasiddhâ kâdi kâçaktin ing liman sayutta), soya narim âwyaçritya çewâ râjya natasuwat. In cod. 3411ᵈ: Yasya nâgâsâhaçrâna daçasatyana we wâli (sang prasiddha kâdi kâsaktin ing liman sayutta), so ya narim âwyasçritya çewo râjya datasuwat. Hieruit ziet men, dat de aangehaalde Sanskritverzen in deze beide Hss. even corrupt zijn als in cod. 3134. De ware lezing is n.l.: Yasya nâgasahasreṇa çatasaṃkhyena wai balam, so' yam nârîm wyapâçritya çete râjâ gatâsuwat (De vorst, wiens kracht die van honderdduizend olifanten evenaarde, die ligt hier nu, tegen eene vrouw aangeleund, alsof het leven hem ontvloden had).

Op p. 38 is eene lacune: Taha i nghulun.... Hungsu tan angga manaḍaha. Hiervoor leest men in cod. 3428ᵃ (na Dhṛtarâṣṭra): lawung su tan anggâ hulun manaḍaha en in cod. 3411ᵈ: Taha hungsu tan angga hulun manaḍaha. De woorden: apa sangka ning tan manaḍah, die in cod. 3134 volgen op Dhṛtarâṣṭra ontbreken zoowel in cod. 3428ᵃ als in cod. 3411ᵈ. In alle Hss. is deze plaats corrupt.

Op p. 44 r. 11 leze men in plaats van panlâ wtis, zooals cod. 3134 heeft: panas lâwan tis (warmte en koude).

Na Wirâṭanagara (r. 13) volgt in cod. 3428ᵃ en 3411ᵈ: tka mara sang Dropadî enz. (vgl. p. 43 r. 17), hetgeen hier dan ook beter in het verband past.

Op p. 55 moet hinipus (r. 8 v. o.) veranderd worden in hinapus.

Op p. 56 is een groote hiaat achter campakadâmagaurî (r. 2). In cod. 3428ᵃ en 3411ᵈ volgt daarop deze vertaling: „Kunang rasikâ sang kâdi warṇṇa ning câmpakâ hinapus, tanpamaḍâ ring ayu, anak sang Jarasandha ratu ning Magadha, prasiddhâ kasih sang Sahadewa.” Dit is werkelijk de O. Javaansche vertaling van het voorafgaande Sanskritvers 668: Iyan tu râjño Mâgadhâdipasya sutâ Jarâsandha iti çrutasya, yawîyaso Mâdrawatîsutasya bhârryyâ matâ campakadâmagaurî. (Deze echter is de dochter van den vorst van Magadha, genaamd Jarâsandha, zij, die bekend is als de vrouw van Mâdrî's jongsten

zoon, geelblank als eene guirlande van campakabloemen.) Daarop volgt in cod. 3428[a] en 3411[d] nog een aangehaald Sanskritsvers: Indiwârasyamatanuḥ sthitaca yehâ parasaṇâ mitangga yâṣṭih, bhâryya mahâmadrâwiti sutâsya jyaiṣṭâsya yaço kamalayatâkṣî. Dit is eene verbastering van vers 669: Indîwaraçyâmatanuḥ sthitâ tu (of ca) yaiṣâ purâsîna mahîtale ca, bhâryyâ matâ Mâdrawatîsutasya jyeṣṭhasya se yaṃ (of yaiṣâ) kamalâyatâkṣî. (Zij echter, wier lichaam donkerkleurig als de blauwe lotus is en die vooraan op den grond zit, is bekend als de vrouw van Mâdrî's oudsten zoon, zij met hare lange lotusoogen). Hierop past dan ook de O. Javaansche vertaling (p. 56 r. 3): Kunang sang kadi warṇna ning indîwara, tumungkul tekang anggayaṣṭi kḍikḍik, yeka Ṛtumatî ngaran ira, prasiddha kâsih sang Nakula. De naam van Nakula's vrouw wordt in den Skr. tekst niet genoemd. Ṛtumatî is een conjectuur voor Retupati, zooals in cod. 3134 staat. Cod. 3428[a] heeft Ratuwati en cod. 3411[d] Retuwati.

Op p. 56 r. 9 v. o. moet dawalânggapriyah niet veranderd worden in dhawalottarîya, maar in dhawalâ, sa priyâ.

Op p. 67 r. 9 v. o. leze men in plaats van arddha liever: wyartha dahat (zeer doelloos) en r. 8 v. o. in plaats van tayanta: kâlanta en r. 7 v. o. in plaats van Pâṇḍawâhala: Khâṇḍawadahana.

Op p. 68 r. 3 v. o. moet in plaats van sabhâ sira ta gelezen worden: sang Bhagîratha.

Op dezelfde blz. r. 14 leze men in plaats van kamer ing: kabeh maring.

Men ziet dus, dat de vergelijking met de Hss. van dr. v. d. Tuuk vele corrupte plaatsen van cod. 3134 kan herstellen. Een ander maal zullen wij dat gedeelte van het Kṛṣṇântaka, dat met het Mausalaparwan overeenkomt, uitgeven.

BIJDRAGEN TOT DE SPRAAKKUNST VAN HET OUDJAVAANSCH [1]

DOOR

Prof. Dr. H. KERN.

Vragende voornaamwoorden.

Het gewone woord voor "wat?" is apa, gelijk in 't Maleisch, Madureesch, Balineesch, Makassaarsch, Bugineesch, Bentenansch, Sangirsch apa, Maori aha; in 't Samoaansch bestaat de afleiding afaina "door wat getroffen, gedeerd", = Maori ahatia: een bewijs dat apa eenmaal ook in 't Samoaansch in gebruik is geweest. Apa of pa is ook vervat in 't Pakewasch en Toudanosch sapa, wat?, Mota o sava, Fidji cava, Arag hava, Volow hav, Pak sav, Vanua Lava sav en na-av, Merlav sava, Lakon naha, Norbarbar na-hav, Lo ne-va, Maewo sava, Espiritu Santo na-sava, Sesake sava, Fate insafa, Florida hava, Fagani tafa, Wango taha, Bugotu hava en na-hava [2], Aneityum ne-ve en in-he, Sula hapa, Kisar in-aha, Alor pai, Timor saa.

't Spraakgebruik van apa in 't Oj. komt geheel en al overeen met dat der hedendaagsche taal, zoodat voorbeelden overbodig zijn.

Na een voorzetsel neemt apa het lidwoord vóór zich; dus ing of ring apa, waartoe? waarom? waarmeê? hoe? BY. 566; 656; 678; ring apa wĕnanga-nya, hoe zou het kunnen (of: mogen)? Âdip. 86 [3]. Gelijk in 't Skr. kutas en katham drukt ing of ring apa in levendigen stijl eene sterke ontkenning uit [4].

---

[1] Vervolg van D. L, 110.

[2] Vgl. Codrington, Melan. Lang. p. 183.

[3] In veel Melanesische talen wordt sava enz. insgelijks door 't lidwoord voorafgegaan, zooals uit de boven aangehaalde voorbeelden blijkt.

[4] Nog andere voorbeelden van ring apa geeft het K. Bal. Wdb. van v. d. Tuuk, I 304, vg.; ring apa 'n wĕnang aldaar is „hoe is het, (ring apa) dat (n)".

Eene eigenaardige uitdrukking is apa tâ (d. i. ta dan, toch, met conjuntiefteeken), wat zou het baten? kunang apa tâ, doch wat zou het baten? z. v. a. doch het zou niets baten; BK. 69. De werkwoordelijke afleidingen van apa, zooals angapa, inapa, umapa, enz. worden hier niet behandeld, evenmin als 't bijwoordelijk en voegwoordelijk gebruik van apa.

In dezelfde beteekenis, doch niet zoo dikwijls, komt voor mapa. Bijv. musuh mapa tikâta tan hilanga nira, wat voor vijand (of: „welk vijand," niet = „welke vijand") zou niet door hem sneven? BY. 489; mapa ta hetwa-ntâwehang pura satĕngah, om wat reden zoudt Gij (wat voor reden zoudt Gij hebben) om de helft van het rijk af te staan? 37. Andere voorbeelden in hetzelfde gedicht 209; 530; 531; 654; Âdip. 85, 158; mapeki donmu, wat is dit (d.i. hiermeê) uw doel? Râm. 18, 5. Mapa kunĕng, letterlijk „wat verder", AW. 198, heeft geheel en al den zin van Skr. atha kim, ja zeker! ja natuurlijk!

Uit de voorbeelden kan men zien dat apa en mapa zoowel „wat" als „wat voor" beteekenen, in 't laatste geval dus naar het wezen of den staat vragen. Hetzelfde geldt van het Tagal. en Bikol ano, dat hoewel van een anderen stam, in beteekenis volkomen aan apa beantwoordt; evenzoo het Bat. aha.

Naar het mij toeschijnt, zijn apa en mapa beide samengestelde woorden, bevattende pa en de synonieme voorvoegsels a en ma. Ook sapa, hetwelk mut. mut. in zoo'n groot aantal der verwante talen voorkomt, is blijkbaar samengesteld, doch de verhouding van sa (dat uit dja of ḍja kan ontstaan zijn) tot *a* is mij niet duidelijk.

Een vorm punapi, die in 't nieuwere Javaansch tot de hoftaal gerekend wordt, heb ik niet anders aangetroffen dan in den Tantu, welks taal het Middeljavaansch nadert; bijv. punapi don ing pwangkulun, wat is het doel van mijn Heer? In 't Balin. is punapi als hoog woord zeer gewoon, ofschoon het eigenlijk niet Balin. is.

Een ander deftig of hoog vrag. vnw. dat met apa en mapa in beteekenis groote overeenkomst vertoont, is aparan of paran. Het is bekend dat dit ook thans nog, ten minste in de schrijftaal, in zwang is en als volkomen gelijkwaardig met apa beschouwd wordt. Dit is echter in 't Oj. niet het geval. Want in 't Oj. kan aparan ook op personen slaan; bijv. Âdip. 70, b. aparan ta swâmya ni nghulun lena sangke mahârâja, wie anders dan de groote Koning zou mijn gemaal en heer zijn? Niettemin

is het ook „wat”, gelijk apa; bijv. paran kunang, wat verder?, Skr. kiñca, waar de Balin. tusschenregelige vertaling punapi smalih heeft: te recht, ook in zooverre de glossator het als een hoog woord beschouwt. Zoo wordt ook aparan kunang AW. 158 weêrgegeven met smalih ya punapï. In een volzin als aparan ta kahyun rahadyan sanghulun Âdip. 13 kan men het evengoed met „wat” als met „hoedanig, hoe” vertalen, doch zulks geldt ook van apa. Aparan ikang kâryya yukti, wat is de zaak die behoort (d. i. hoe behoort er gehandeld te worden)? Âdip. 18. Als conjunctiefvorm komt voor aparâna AW. 286: aparâna kasangçaya, hoe zou hij aarzelen? (de Bal. glosse sapunapi).

Niet overal komt het duidelijk uit, dat aparan een hoog woord is; bijv. Râm. 17, 39 leest men: dânapuṇya aparan ta guṇa-nya, de deugd der milddadigheid, wat is het nut er van? Toch is er in dezen volzin niets wat in strijd is met de opvatting dat aparan tot de hooge, of wil men plechtige taal behoort, en op de meeste plaatsen is elke andere opvatting uitgesloten. Duidelijk spreekt eene verbinding als deze: aparan ta rahadyan sanghulun kabeh, wat zijt Gij, mijne edele Heeren, alle? Âdip.

Over den oorsprong van aparan, paran verkeer ik in twijfel; ik vermoed dat het oorspronkelijk een plaatsaanduidend woord is, van denzelfden stam als para, gaan, Mal. pada, plaats, en dat het, evenals ndi, Njav. ĕndi overgegaan is in de beteekenis van „welke” en eindelijk van „welk, wat [1].” Dezelfde begripsontwikkeling zien we in Mal. en Sund. mana, waar? hoe? en welke, welk? Een Mal. mana bicara-mu, welk (of: wat) is uw oordeel? laat zich vergelijken met het boven aangehaalde Oj. aparan ikang kâryya yukti en aparan tikâng ulaha, hoe moet men te werk gaan? AW. 139. Als bijwoord heeft aparan dezelfde beteekenis als Mal., Sund. mana, hoe?

In allen deele komt met Mal. en Sund. mana, wat beteekenis en spraakgebruik betreft, overeen Oj. ndi, daargelaten dat dit zeer dikwijls met het conjunctief aanhechtsel als ndya voorkomt, hetgeen met mana natuurlijk niet plaats kan hebben. Ndi is een plaatsaanwijzend woord, dus een bijwoord. Als zoodanig is het te beschouwen in verbindingen als ndi deça, dat wij vertalen

[1] Vgl. De Fidjitaal 49.

met „in welk land", doch strikt genomen is „ubi locorum"; ndi is dus „waar?" Hierbij hebbe men in 't oog te houden, dat men volgens algemeen Maleisch-Polynesisch gebruik niet, gelijk in onze taal, zegt: „wat (of: hoe) is uw naam?", maar „wie is uw naam?": niet „dat was de datum der proclamatie", maar „toen was de d. der p.[1]"; niet „wat is de naam van dat dorp", maar „waar is de naam van dat dorp[2]."

De overgang der bijwoordelijke functie van ndi in die van een voornaamwoord is zeer geleidelijk, zoodat voor het taalgevoel zelfs van een Maleisch-Polynesisch volk ndi als voornaamwoord geldt. Zoo leest men bijv. Râm. 6, 178: ndya hetunya „wat zou wel de reden er van wezen?" waar de Bal. glosse apa heeft. Toch is het eigenlijk: „waarom (of: hoe) is de reden er van". Men kan echter even goed zeggen apa hetunya, wat is de reden? d. i. „wat voor reden (hadt gij), terwijl ndi hetunya, wil men onderscheid maken, zou kunnen vertolkt worden met „welke reden (van de vele denkbare) hadt gij". Het met ndi verwante Bataksche diya heeft bepaaldelijk het karakter van een voornaamwoord, als adjectief welke? en als substantief welke van een bepaald getal of eene bepaalde hoeveelheid[3]; di diya, waar? De vraag is of ndi niet ontstaan is uit an + di, welk an nog voortleeft in 't Malagasi in den zin van „te".

Het stellige correlatief van een vragend ndi hetunya is nâ (of: iti) hetunya, en aangezien nâ beteekent „zóó" en niet „dat", dient men ndi in soortgelijke verbindingen als bijwoord op te vatten.

„Wie" heet in 't Oj. syapa, waarvan de beleefde of hooge term luidt sangapa. Bijv. syapa ko, wie ben je?, maar sangapa sira, wie is hij (de geëerde persoon)? Sangapa ngaran nirâta, sira sang siniwinta, hoe (eig. wie) is de naam van hem, den door U hooggeëerde (d. i. die uw gemaal is)? Râm. 5, 72.

De wijze waarop syapa en sangapa gevormd zijn, vereischt

---

[1] Bijv. KO. II, 1; irikâ diwaça ny âjñâ Çrî Mahârâja, waarvoor wij zouden zeggen: dat is de datum van het bevelschrift van Z. M. den Koning.

[2] De reden hiervan is, dat de plaatsnaam als een locatief beschouwd wordt. Van sommige plaatsnamen is de vorm met voorgevoegd lokatiefpartikel schier de eenige gebruikelijke, bijv. Indramajoe, Ngalĕngka. Hetzelfde zien wij op Madagaskar, bijv. Antananarivo beteekent eigenlijk: te Tananarivo.

[3] Vgl. v. d. Tuuk, Tobasche Spr. p. 232.

geen nadere toelichting. Een ieder ziet dat ze bestaan uit eene verbinding van apa met de persoonlijke lidwoorden si en sang. Evenzoo heeft het Maleisch siyapa, Njav. sapa (uit syapa). Ook onder de verwante talen welke voor apa een ander woord bezigen, zijn er verscheidene waarin de vorming van 't vnw. „wie?" op hetzelfde beginsel berust. Aldus heeft het Tagalog voor „wat?" ano, terwijl „wie?" uitgedrukt wordt door sino, d. i. pers. lidw. si en no de kortere bijvorm van ano; Ibanag heeft voor „wat?" anni, en voor „wie?" sinni; Bug. aga, wat? iga, wie? Het Sund. saha (uit si-aha) en ook het Bat. si-aha, dienen meer bepaaldelijk om naar iemands naam te vragen.

Als algemeene regel voor de vragende voornaamwoorden — om niet te spreken van het bijwoordelijk gebruik — geldt, dat ze nooit als accusatief kunnen voorkomen. [1]

Het vraagwoord „hoeveel?" luidt pira, zelfstandig; pirang, bijvoegelijk. Hetzelfde woord komt in schier alle MP. talen voor. [2]

Onbepaalde voornaamwoorden.

Tot deze klasse van woorden behoort in de eerste plaats ngwang, „iemand, men," bestaande uit lidwoord ng en wwang, mensch, menschen. Behoudens het voorgevoegde lidwoord, wordt „men", op dezelfde wijze uitgedrukt in 't Mal. door orang, Njav. wong, Bat. halak, Mak. en Bug. tau, en men mag er bijvoegen ons „men" en 't Fransche on (uit homo.) Wat de toevoeging van 't lidwoord betreft, beantwoordt ngwang volkomen aan Fransch l'on. Voorbeelden zijn: tan dadî ngwang kadi kita, het past niet iemand zooals Gij; Âdip. 11, a; lâwan ngwang kadi sanghulun, en iemand zooals ik; Râm. 14, 65; lwir ni ngwang kadi sanghulun, salah ikâ ring dosa yan tan tinut, wanneer iemand zoo gehandeld (of: gesproken) heeft als ik,

---

[1] Vgl. Tob. spr. § 174, waar ook nog er aan toegevoegd wordt, dat ze niet als agens met een passieven werkwoordelijken vorm gebezigd worden. Dit is volkomen juist, maar valt onder een meer algemeenen regel, volgens welken geen werkw. vorm gebruikt wordt wanneer de nadruk niet op dezen vorm valt, tenzij het bestanddeel waarop de nadruk valt buiten den volzin wordt geplaatst, welke laatste met een relatief voegw. an, n, yan enz. dan wordt ingeleid, op de wijze van 't Fransch qu'est ce que.

[2] Zie de Fidjitaal p. 191 en 209; men kan daar nog aan toevoegen Mota visa, Tonga fiha.

dan is hij vrij van schuld als hij (d. i. zijn raad) niet opgevolgd wordt; 14, 66; ngwang yan tan wiçwaseng deça, wanneer iemand (of: men) niet vertrouwd is met de streek, AW. 230.

Een ander onbepaald vnw. is anu, „een zeker iemand, NN., dinges," overeenkomende met Njav., Mal., enz. anu. Gewoonlijk wordt het in 't Oj. voorafgegaan door si of het beleefde sang. Bijv. aku karih syanu; ko wĕka sang anu, ik ben namelijk die en die; gij zijt de zoon van Die en Die; Râm. 26, 20. In 't Skr. wordt het begrip syanu uitgedrukt door asau en amuka, N.N.; „iemand uit het geslacht N.N." is âmuṣyâyaṇa of amukakula, e. dgl Hiermeê nu is te vergelijken Oj. sânu [1], met dien verstande dat sânu, als ik wel zie, beteekent „van hetzelfde geslacht N.N."; sânu lâwan ikâ, „v. h g. N.N. als die."

In den zin van „'t een of ander" heb ik het niet aangetroffen, ten minste als op zich zelf staand woord. Want in uitdrukkingen als anu-ngku, de, het mijne; anunya, de, het zijne; anunta, de, het uwe, enz. is het een substantief geworden, in den zin van „bezitting". Nu kan zich deze beteekenis zeker wel ontwikkeld hebben uit „iets van mij", „iets van hem, haar", enz., doch het onbepaalde van „'t een of ander" heeft het toch afgelegd, en men zou, aangezien anu ook een betrekkelijk vnw.is, anungku kunnen laten ontstaan uit „hetgeen van mij is." Van het tot substantief verheven anu is ook afgeleid makânu, tot bezit maken of hebben, benuttigen [2].

Op gelijke wijze als in 't Oj. dient in 't Sundaneesch anu om te kennen te geven wat of wie iemand toebehoort, van iemand is; Sund. anuna, „de, 't zijne, hare" = Oj. anunya [3]. Daar nu behoudens verschil van taalsoort gaḍuh en kagungan volkomen gelijkwaardig zijn met anu, kan dit laatste niet anders beschouwd worden dan als volledig het karakter aangenomen hebbende van een substantief. Dit gebruik van anu (en nu) is zóó heinde en verre verbreid over 't geheele MP. taalgebied, dat men het als een erfenis der gemeenschappelijke grondtaal moet aanmerken. Om te beginnen met het Makassaarsch en Bugineesch, ook in deze talen is anu-ngku,

---

[1] Zie de plaats aangehaald in K. Bal. W. onder anu.

[2] K. Bal. W. t. a. p. Anubhâgya, waarin v. d. Tuuk anu vermoedt, is de imperfectieve actiefvorm van subhâgya, en bet. „welkom heetende", zooals de Bal. glosse terecht heeft

[3] Zie verder Oosting Soend. Gramm. § 268.

anu-ku, de, 't mijne [1], van welk anu afgeleid is panganuwang, (iemands) bezitting, werk, taak; vgl. het boververmelde Oj. makânu. In 't Maori is no-ku, mijn bezitting, wat voor mij is; no Rewa, wat aan Rewa toebehoort. Evenzoo in 't Fidji nongku, de, 't van mij zijnde [2]. In 't Mota is ano-k, of meer gewoon no-k, 't mij toebehoorende; bijv. no-k gasal, 't mes van mij [3]. Een voorbeeld uit het Rotuma is ono-n, 't zijne, uit anu of ĕnu-na; Eromanga enungkik, 't mijne, naast enyau, het eerste duidelijk uit enu + ngkuki (vgl. Oj. -ngkwi en akw iki; het tweede hetzij uit enu of uit eni [4] + iau (voor i-aku: Aneityum unyak, 't mijne; mijn; uit ĕnu + iaku; unyum, 't dijne; dijn; uit ĕnu + i + mu; Sawuneesch unu-ja of nu-ja, de, 't mijne, mijn; Roti au nu-ng, mijn, uit aku nu-ngku [5]. Dit is voldoende om het boven beweerde te staven; voor andere Melanesische talen dan de boven genoemde, zij verwezen naar Codrington's uitnemend boek.

In den zin van „wie of wat het ook zij" komt voor barang; bijv. ri barang angölakĕn lara, voor wie (of: wat) het ook zij die (dat) smart verduurt; BK. 56. Dit komt overeen met het gebruik van balang in 't Maleisch en Tagalog; bijv. sa balang manalo, aan wie het ook zij die overwinnen zal. Eigenlijk is alleen bara, Tag. bala een onbepaald voornaamwoord, en ng het lidwoord of relatief, waardoor bara-ng, bala-ng als geheel genomen den indruk maakt van een betr. vnw. Wanneer nu in 't Mal., Sund. enz. barang als een afzonderlijk woord optreedt, dan mag men veronderstellen dat in vroeger tijd in deze talen evenals in 't Oj. en Tag. de regel gold dat bara met een volgend substantief en een deelwoord verbonden werd door 't lidwoord ng. Deels kon daartoe bijdragen de neiging om klinkers met een nasaal te sluiten; ten minste voor 't Mak. barang, soms, tegenover Bug. en Jav. bara schijnt men zulks te moeten aannemen In 't Bisaya neemt bala, elk, (bijv. elke dag, elke maand) geen ng aan; doch hier is het misschien als bijwoord te beschouwen.

Barang, soms ongerijmder wijze bharang gespeld alsof het Skr. ware! kan samengesteld worden met een stamwoord, zoo dat

[1] Matthes Mak. Wdb. onder anu; Boeg. Spr. 204.
[2] Vgl. De Fidjitaal p. 25 vgg.
[3] Codrington, The Melan. Lang. p. 270, 271.
[4] Mogelijk zijn nu en ni, Fidji ne, Ibanag anni dooreengeloopen.
[5] Fanggidaej en Niemann, Bijdr. T. L. Vk. D. XLI, p. 563.

de samenstelling eene klasse van zgn. werkwoorden vormt. Bijv. mogha prabhungku kaka haywa bharang-wirodha, wat ik u bidden mag, mijn vorst en ouder broeder, wil geen ruzie maken; BY. 650. Met dit spraakgebruik kan men vergelijken dat van 't Sund. in barang-hakan, barang-gawe, barang-böli [1]. Er ligt iets onbepaalds in zulk eene samenstelling; het voorbeeld uit het Oj. maakt op mij den indruk alsof barang beantwoordt aan een Skr tâwat, althans bij imperatieven; het Fransche un peu, Hollandsch ereis [2].

Nauwverwant met bara, eveneens meermalen dwaselijk bhari gespeld, is bari. Bari-bari is "iemand wie het ook zij" en "alles wat het ook zij." Bijv. yan hana bari-bari mangrampad drĕwya swa, indien er iemand is wie het ook zij, die zich onrechtmatig (gewijd) eigendom toeeigent; Tantu 28, b; baribari kapwa ya, alles wat dat ook zij; BK. 78; baribari ni wuwus nira, wat het ook zij dat hij zegt; Râm. 17, 55. Baryan is in beteekenis gelijk aan Njav. sabĕn; bijv. baryan (ook bâryyan gespeld) râtri, elken nacht; Sutas. 4, a. Dit afgeleide baryan is m. i. een bijwoord, maar ook in den stamvorm komt bari veelvuldig als bijwoord, en ook als voegwoord voor; het is identisch met Bisaya bali, bijgeval, alsof [3]; vgl. Oj. bari, soms, bijgeval; BK. 82; baribari, telkens, er is veel kans dat, z. v. a. Skr. prâyaças: AW. 150; tan baribari 'n ikâ, er is geen twijfel aan of; BK. 81. Men behoeft slechts het Njav. bara en barabara, alsook Bug. bara, Mak. barang te vergelijken, om te ontwaren hoe nauw deze woorden onderling verwant zijn. In de zooeven aangehaalde plaats AW. 150 heeft de var. barabara voor baribari. Eene varieteit van bara is Tag. baga, bijgeval.

Met "elk, ieder" kan men vertalen Oj. angkĕn en nangkĕn (ook nângkĕn gespeld). Bijv, angkĕn tahun, ieder jaar; KO. III, 5; angkĕn sandhyâ, elke (morgen- en avondschemering; Âdip. 27, a; angkĕn parwwani, op elke parwan; 100; nangkĕn dalu, elken nacht; nângkĕn Soma, elken Maandag; 23. Soms neemt het substantief nog sa vóór zich, zonder

[1] Vgl. Oosting, Soend. Gramm. § 87—§ 90.

[2] Met bhâra in AW. 14, 19: anu bhâra dona ni bapangku, d. i. „wat de taak is waarnaar gij, zoonlief, moet streven", heeft MP. bara niets gemeen.

[3] Oj. sabarinya is „bijaldien eens", Râm. 8, 137.

dat dit den zin wijzigt: nângkĕn salek, iedere maand; Râm. In beteekenis is dit angkĕn, nangkĕn volkomen gelijk aan Jav. sabĕn of saban, in 't Sund overgenomen als saban. Dit leidt tot de vraag of angkĕn, nangken een vnw. mag heeten. Immers het zooeven aangehaalde angkĕn parwwani is eene vertaling van Skr. sadâ parwaṇi, en aangezien sadâ, altoos, een bijw. is, en 't Jav. sabĕn niets anders dan een Kramavorm van sadâ, komt men tot het besluit dat angkĕn, nangkĕn ook een bijwoord is. Zeer stellig een bijwoord is sanangkĕn, telkens als, zoo dikwijls als, en nangkĕn wordt evenzoo gebruikt [1].

Een eigenaardige hooge uitdrukking voor „een zekere" is sira. Bijv. sira ratu, een zeker koning; Âdip. 13; sirang ratu daarentegen betere kent „hij de koning;" hana sira bhagawân Bhṛgu ngaran ira, er was een zeker hoogeerwaarde heer (Ziener) Bhṛgu met name; 19, a; hana sira ratu dibya rĕngön, er was een zeker uitmuntend, vermaarde koning; Râm. 1 1. Ook voor zaken is sira in gebruik; kadi ta sira wukir agöng, als een (voorname) hooge berg; Âdip. 18, a. In si ligt het begrip van „één", terwijl het toevoegsel ra voornaamheid aanduidt. Het is dus de hooge vorm van si „één, enkeling", hetgeen niet wegneemt dat het oorspronkelijk toch hetzelfde woord is als 't pers. vnw. sira. Vgl. hetgeen we vroeger opgemerkt hebben over 't gebruik van 't lidwoord ang, ng in gevallen waar men in onze taal 't onbepaalde lidw. of in 't geheel geen lidwoord bezigt.

Voor „ettelijke, verscheiden, eenige" heeft het Oj. pira, zelfstandig, pirang bijvoegelijk. Bijv. pira ta lawas, eenigen (een geruimen) tijd lang, Âdip. 9; pirang dina kunĕng lawas, ettelijke dagen later (of daarna); BY. 129; pirang, ettelijke tientallen; 136; pirang iwu, ettelijke duizenden; 395. Volgt een woord dat nader door een genitief bepaald wordt, dan heeft ook het bijvoegelijke pira niet het lidwoord achter zich; dus pira kunang antaranya, na verloop van eenigen tijd; Âdip. 69; pira ta kunang atusnya, ettelijke (of: eenige) honderden nog meer van hen"; BY. 150. Het ligt in den aard der woorden van onbepaalde hoeveelheid en maat, dat men bij pira aan betrekkelijk veel, en ook aan betrekkelijk weinig kan denken; vandaar dat in 't Mota bijv. visa z. v. a. talrijk is, het Oj. tanpira „niet weinig" beteekent; bijv. dudû tikang mâti cinakra tanpira, onder de

[1] Zie de voorbeelden in KBal. W. p. 561.

andere gesneuvelden waren er niet weinig die door den discus getroffen werden; BK. 211. Tan sapira is „niet het minste”, z. v. a. onbeduidend; Âdip. 65; 96.

Voor 't begrip „ander” bestaan tal van uitdrukkingen: waneh, len, lyan, muwah, anyat, dudû, enz.

Waneh (Nj. wĕneh) en len beteekenen „ander” in 't algemeen; bijv. strî waneh, andere vrouwen; BY. 51; waneh wahu mapahyasan, anderen waren juist bezig hun toilet te maken, 25; tan waneh kita, geen ander dan Gij, 385; kita tan waneh, Gij en geen ander, 348. Als bijv. nmw. beteekent waneh: een vreemde, een vijand; bijv. ike sojar ni ngwang waneh, dit is de raad van een vijand; Râm. 14, 67. Als bijw. of voegw. is waneh „ook”; evenzoo wanehan, „daarenboven, buitendien, ook”.

Len als onbep. vnw. heeft dezelfde beteekenis als waneh, al is het eigenlijk „verschillend.” Bijv. len tang strî, anderen van die vrouwen; BY. 51; çakti ning len, eens anders kracht, 97; tan wwang len kita, niemand anders dan Gij; BK. 15; tan len sira, geen ander dan hij; BY. 409; ri denyân tan len, daar het nu eenmaal niet anders was, 510. Als bijv. nmw. is het „een vreemde”; tan wwang len amisan sake kami, geen vreemde, een volle aanverwant van ons; Sutas. 72. Als voorzetsel is het „met”; als voegwoord „en, ook, of.” Onmiddellijk na eene ontkenning wordt meest kalen gebruikt, ofschoon len in dit geval niet geheel ongewoon is; bijv. narendrasuta Râmadewa sira çakti, tâtan kalen, Prins R., die is machtig, geen ander; Râm. 3, 2. Zeer gebruikelijk is dit kalen met voorafgaande ontkenning als stoplap; bijv. tunggal sangkya ning akṣare sapada, uktâranya tan kalen, bedraagt het aantal lettergrepen in elk vierel één, dat heet het Ukta, niet anders (z. v. a. eenvoudig Ukta); Wṛttas. 3.

Len is natuurlijk hetzelfde woord als Bisaya en Mal. láin, Sund. laïn, hoewel dit laatste, alsook het Bis. láin, in 't spraakgebruik overeenstemt met Jav. dudu, dede, Oj. dudû.

Wanneer len vóór 't daarbij behoorende substantief staat, bijv. in len tang strî, dan is het niet bijvoegelijk, want het bijv. nmw. moet achter het substantief staan. Het substantief strî kan hier dus niet anders wezen dan, syntaktisch, een partitief-genitief. Om nu uit te maken welke functie len in soortgelijke constructies vervult, mogen we het aan 't Skr. ontleende anyat vergelijken. Hier eenige voorbeelden hoe anyat gebruikt wordt: anyat teka

ring antarâla, hetgeen, in onze taal overgezet, is: „anderen van hen in 't luchtruim", doch eigenlijk is het: een ander (gedeelte, van hen; AW. 259; anyat tang amalaga, anderen die vochten, 240; anyat ta mañâmarani, anderen bewuifden hem met den vliegenwaaier", 217. Anyat heeft ook, evenals len en wanehan den zin van „behalve." Vermits anyat een neutrum sing. is, moet ook len als zoodanig, d. i. als „een ander gedeelte" in het taalbewustzijn opgevat zijn.

Muwah, als partikel „wederom, wijders, ook," doet dienst als onbep. vnw. in den zin van „nog of weêr andere." Bijv. akweh muwah bini nareçwara, nog veel andere vrouwen des vorsten; Hariw. 64, a; muwah tang angikĕt sĕkar, nog anderen (of: weêr anderen) van hen vlochten bloemen; BY. 25; eigenlijk „weêr anderen waren het die."

Dudû is eigenlijk „verschillend" en als zoodanig gelijkwaardig met Skr. bhinna, hetwelk ook in 't Maleisch is overgegaan in den vorm bĕhina. Dudû gaat over in den zin van „apart, bijzonder, bijzonder groot, vervaarlijk"; vgl. Mak. dudu, zeer. Dewijl bhinna geheel met dudû gelijk gesteld werd, nam het van 't laatste beteekenissen over, die het in 't Skr. niet heeft. Vandaar Oj. bhinna of bhinnabhinna, en kabhinnabhinna; bijv. bhinna himpĕr khagendra, ontzettend groot als de vogelvorst; Smarad. 39, a; bhinna lwir Kumbhakarṇṇa, vervaarlijk groot als Kumbakharṇa; AW. 74; dhûmângarabarab kabhinnabhinna, de rook vlamde allergeweldigst; Smarad. [1] Voorts is dudû ook „averechtsch, verkeerd". Terwijl zich in 't Jav. bij dudu, dede de beteekenis ontwikkeld heeft van „iets of iemand niet zijn, niet zóó zijn", is dit in 't Sund. geschied bij laïn, Oj. len.

Ofschoon dudû als synoniem van len en waneh kan gelden, wordt het, voor zoover ik weet, niet bijvoegelijk gebezigd in den zin van „ander", wel in dien van ander of anderen als afzonderlijke groep van een grooter geheel. Bijv. dudû tang asisig, anderen er van (d. i. een deel hunner) maakten zich de tanden zwart; BY. 23; mijil i tangan, dudû ng mijil i cangkĕm, (sommige wapenen) kwamen voort uit de handen, andere kwamen voort uit de monden, 289. Als gezegde beteekent het „niet dezelfde als"; bijv. dudû Kaçyapa bapa sang Garuḍa. niet dezelfde als

[1] Vgl. Jav. Wdb. onder ꦢꦸꦢꦸ ꦢꦼꦢꦺ

Kaçyapa de vader van Garuḍa; Âdip. 45; ook "vervaarlijk, onzeggelijk" en "verkeerd".

Lyan is een minder gebruikelijke bijvorm van len; bijv. tan lyan, geen ander; BY. 248; wwang lyan, een vreemde; Âdip. 5.

Er zijn nog andere manieren om het begrip "een ander gedeelte van een geheel of menigte" aan te duiden. Natuurlijk kan dit alleen voorkomen wanneer in minstens twee gecoördineerde volzinnen van verschillende deelen of groepen sprake is. Zeer gewoon in zulk een geval is hana — hana, of hana — len, of hana — dudû, of sawaneh — hana, enz. Bijv. kumetĕr sawaneh, hanâlajû, sommigen beefden van angst, anderen vluchtten; Râm. 4, 72 Ook andere met hana, er is, er zijn, gelijkwaardige woorden, gelijk wwara (wara), kunnen zoo gebruikt worden. Naardien hana in bedoeld geval niet met een volgenden partitief-genitief geconstrueerd word, kan men hana — hana vertalen met "deels — deels", en in elk geval ligt in hana, wwara op zich zelf nooit het begrip van "ander". In een constructie als deze: hana 'n gaganamârgga, hana 'n padâti, er waren er die door de lucht den weg namen, er waren er die te voet gingen, AW. 21, 9, mag men wel volgens onc spraakgebruik vertalen "sommigen — anderen", doch met dat al beteekent hana in die volzinnen eigenlijk niets anders dan "er zijn".

De gewone term voor "sommige" is sawaneh, nog over in Njav. sawĕneh; een voorbeeld er van werd boven medegedeeld.

Waar wij ons van "iemand, niets" bedienen, bezigt het Oj. gewoonlijk uitdrukkingen als tan hana, tan ora, d. i. "er is niet". Het uit tanora (oorspronkelijk tan wara (wwara) vgl. Mad. [illegible]) verkorte nora, waaruit Njav. ora voortgekomen is, heeft reeds in de oude taal ook de beteekenis der eenvoudige ontkenning "niet" aangenomen, en zulks is alleen te verklaren als men aanneemt dat tanora, nora eenvoudig "niets" beteekende. Evenzoo is ons "niet", het Duitsche nicht, eigenlijk "niets", eene samenkoppeling van ni en wiht, d. i. "geen ding".

Voor "een iegelijk, een ieder" van eene menigte, en "ieder afzonderlijk", in distributieven zin, Lat. singuli, heeft de oude taal, gelijk de hedendaagsche sowang (ook soang gespeld), en sowang-sowang, welks bestanddeelen zijn het tot prefix geworden sa "een, gelijk, al" en u(w)ang, de oudere vorm van wwang. Bijv. paḍa mulih angusir kuwungnya sowang zij gingen terug ieder zijn legerrent opzoekende; BY. 19; kris

sawiji sowang, één kris ieder; KO. I, 3; mantuk ta mare gṛhanya sowang-sowang, zij keeren dan iegelijk naar hun huis terug; KO. II, 11; mas mâ 4 ing sowang-sowang, 4 Mâ;a gouds voor ieder (hunner); I, 1. De spelling soang-soang komt ettelijke malen voor in KO. XI.

De behandeling van de verschillende zegswijzen om de begrippen "al" en "geheel" uit te drukken, zal ik tot eene andere gelegenheid besparen.

Betrekkelijke voornaamwoorden.

Als betrekkelijk vnw. beantwoordt anu, zeldzamer nu, aan ons "dewelke, welke, hetwelk; (degene, dezulke) die; dat." Het neemt het lidw. achter zich in dezelfde gevallen als de aanw. voornaamwoorden ika, iki enz., waaruit men mag opmaken dat het relatiefgebruik zich ontwikkeld heeft uit een verbinding van anu als onbepaald vnw. met het lidwoord. Ziehier enkele voorbeelden: syapa tânung makaprabhâwa ikâ, wie is dezulke welke die macht heeft; Âdip. 45; yajña kabeh anung makaphalânak dibya, alle offers welke (d. i. zoodanige offers dat ze) uitmuntende zonen tot vrucht hebben; Râm. 1, 22; anung amuhara duhkeng wwang nâ ulahnya, wie (d.i. iemand van dien aard dat hij) een ander leed berokkent, handelt zoo; 12, 35; anung atuha patih ngkâ, sang Prahasta, degene die daar de senior der Patihs was, was Prahasta; 12, 54 [1] dyûta durwyasana kunĕng, yekânung tan gawayakĕna, 't dobbelen en wat al zoo verder ondeugden zijn, dat zijn zulke dingen die men niet moet doen; 3, 69; anghing kitekana anung wĕnangomayat ya, Gij alleen zijt degene (d. i. een zoodanige) die hem (den boog) kan aanleggen; 2, 52; yapwan hanânung umĕṭĕng ya mayat ya çaktya, indien er nu iemand zoo krachtig is dat hij hem (den boog) kan spannen en aanleggen; 2, 53; ndyânung kasangçaya, wat is er waarvoor men terugdeinst; Harsiw. 35, a; amet dâyânung angyogyana, een middel zoeken dat daarvoor geschikt zal wezen; BY.

---

[1] De vertaling van anung op deze plaats met „alwat" in KBal. W. i. v. anung berust op misverstand.

Aan eene vergissing is ook het als glosse voorgestelde asing t. a. p. te wijten; niet in de glosse, maar in den tekst, staat asing. Citaat en vertaling van anung wil t. a. p. is ook verkeerd.

487; anu kâraṇa ni ngwang anghrĕt âmbĕk, hetgeen de reden is dat ik mijn gemoed (toorn) bedwing 572. Hier blijft het lidwoord achterwege, dewijl kâraṇa door den volgenden genitief nader bepaald wordt.

Anu is als relatief wat apa en syapa als interrogatief zijn; met andere woorden, het is is allen deele het correlatief van apa en syapa, beantwoordt dus evenzeer aan bijv. Grieksch οἷος als aan ὅς, en dat is licht verklaarbaar, als men bedenkt dat het vragende apa in eenige der verwante talen, o. a. Tag. en Bikol vertegenwoordigd wordt door ano, en syapa door síno; waarmeê overeenkomt Florida hanu, Lepers' Island heno, letterlijk = Oj. syanu, doch gebruikt als men vraagt naar den naam van iemand of ook wel van een ding; dus ons „dinges", doch vragend [1].

Soms neemt anung een aanw. vnw. in bijvoegelijken vorm, of te wel lidwoord vóór zich, te vergelijken met ons „dezulke" in onderscheiding van „een zulke". Bijv. mangkâ pwâpa tang anung enaka gatingku, nu dan wat is (niet: wat is er) van dien aard dat ik in mijn toestand mij behagelijk (of: gerust) kan gevoelen? Hariw. 60, b; vgl. het Grieksche τὸ ποῖον. Ook kan het door een aanw. of pers. vnw. gevolgd worden; bijv. anung ikang yukti gawayakĕna, hetgeen van dien aard is dat het spoedig behoort verricht te worden; Âdip. 18, a; syapânung sira sang tumaṇḍinga, wie is hij, een zoodanige, die er tegen opgewassen zou wezen? Sutas. 64, a.

Een voorbeeld van nung is: syapa ta ratu waneh çaktya nung amanaha kidang mâyâ, welk ander vorst toch zou in staat wezen een tooverhert te schieten? Râm. 10, 60. Hier eischt ons taalgebruik een betr. voegwoord, doch in 't Skr. zou men hier het betr. vnw. yah in 't mannel. geslacht gebruiken.

Wanneer anung en nung niet gevolgd zijn van een werkwoordelijken vorm, maar van een substantief, nemen ze eenigermate het karakter aan van een lidwoord; bijv. ndyânung phala gañjaranta pamalĕs nikang sura, hoe en wat is de vrucht waarmede de goden U als vergelding zullen beloonen? Smarad. Evenzoo vóór een zelfst. vnw.; yekânung sira sang wruha, dit is degene (de zoodanige persoon) die het zal weten; Sutas. 60, b. Toch schijnt er eenig verschil te zijn in 't spraakgebruik; bijv. anung anak sang ari Kumbhakarṇṇa; Ram. 19, 10. Dit

[1] Vgl. Codrington op. cit. p. 135.

beteekent, als ik het wel begrijp: „die de zonen waren van zijn jongeren broeder Kumbhakarṇa", hoewel het mij niet duidelijk is waarom anu hier het lidwoord aanneemt.

De overgang in functie van betr. vnw. tot lidwoord eenerzijds, en van lidw. tot betr. vnw. anderzijds, waarvan bij de behandeling der aanwijzende voornaamwoorden boven reeds sprake was, is schier onmerkbaar. Men kan dit ook opmerken bij vergelijking van het Sund. en Njav. Gelijk men weet, is Sund. anu of nu 't gewone betr. vnw., dat ook dienst doet als lidwoord, en wel in die gevallen waarin 't Njav. kang bezigt, eigenlijk een aanw. vnw. „waarmeê met nadruk gewezen wordt op het volgende in tegenstelling van iets anders of van het tegenovergestelde; ook als betr. vnw. die, dat [1]". Hoe dicht het Sund. spraakgebruik van anu, nu staat bij 't Oudjavaansche, blijkt o. a. ook als men vergelijkt anu kâraṇâ in den bovenaangehaalden volzin anu kâraṇa ni ngwang anghrĕt âmbek met het zoo gebruikelijke Sund. nu matak.

Gelijk reeds gezegd, is anu in allen deele het correlatief van apa en syapa, en wijst het dus nooit op een aantal of hoeveelheid; het quantitieve betr. vnw. nu is sing, asing. Dit laat zich in onze taal weêrgeven met „wie, wat" als betrekkelijk vnw. en wijst op een onbepaald aantal; menigmaal komt het op hetzelfde neer als „alwie, alwat", ofschoon dit eigenlijk Oj. sasing, sâsing of singsing is. [2] Voorbeelden van sing, en het deftigere asing mogen hier volgen. Sing mangsö kabalik, wie (alwie) aanrukten werden teruggeslagen: BY. 577; tĕñuh sing inarug, vermorseld werden wie gestoken werden; 422. remuk sing kĕna, vermorzeld werd wie geraakt werd; Sutas. 103, a; sing sakaton lawan sakarĕngö, al wat zij zag en hoorde; BY. 596; asing apulih pĕjah, alwie den strijd hervatteden, sneuvelden; 296: rikang wwang asing maharĕp anglĕbura, z. v. a. aan alle lieden die (of: alwie) willen vernietigen; KO. II, 8; asing sapinanganta, al wat door u gegeten wordt, als vertaling van Skr. yad açnâsi; Bhîṣmap. [3]; asingasinga len, wat ander het ook zijn moge; Râm. 17, 53; sâsing kahawan, alwat betreden werd; AW. 245; sâsing paramarasa bhinukti, alwat zeer smakelijk was (of: allerlei zeer smakelijks) werd genuttigd; 322,

[1] Jav. Wdb. i. v. [illegible]

[2] In de Skr. volzinnen aangehaald in KBal.W. onder asing is yat niet te vertalen met „dat", maar met „wat"; nagenoeg = yat kiñcit, alwat.

[3] Vollediger aangehaald in KBal.W. onder asing.

waar de Balin. glosse heeft salwir ning. De vorm sasing komt voor KO. XXII, 3.

Staat sing vóór een substantief, dan heeft men het vertalen met „al de, al het”; dus sing kalana, al de demonen; Hariw. 3; hetgeen iest anders is dan anung wil „de demonen”, in tegenstelling tot anderen die geen demonen waren; sing wangkay hana ring ratha, al de lijken op de wagens; BY. 601.

Hetzelfde sing en hoog asing is in gebruik gebleven in 't Bal. als „wie, alwie, alwat, een iegelijk die”; in 't Sund. is sing het gewone woord voor „ieder, iedereen”; sing sing, elk en een ieder; masing, ieder persoon (van een geheel); masing masing, ieder voor zich; dus geheel een distributief onbep. vnw. Maleisch masing, ieder op zich zelf, iedereen; allen; zelfstandig gebruikt, dus minder ruim in toepassing dan Oj. sing. Het Mak. ngaseng is „alle”; Aneityum asenga, alle, al; en distributief asengasenga, vertolkt met Engelsch apiece. Hetzelfde woord, hetzij sing of asing, is ook vervat, schijnt het, in 't Fidjisch kacenga, al.

Gelijk anung eene verbinding is van anu met het lidwoord, zoo is sing het van si, waarin het begrip ligt van eenheid, gelijkheid; voorts van gelijkelijk, geheel, al, en gemeenschappelijk, met. Uit „één, een enkeling, een persoon, iemand” ontwikkelt zich de beteekenis van „een ander (dan de sprekende)”, zoodat ten slotte „gelijk” en „vreemd” uit één stam spruiten. In 't Maleisch is asing inderdaad ook „vreemd” dus = Oj. len en waneh. Men vergelijke Bal. iba, zelf, en ook gij; Bal. iba, iemand; Tag. iba, ander, een ander; een vreemde; en Tag. isa, één, = Jav. ĕsa, Mal. ăsa, is tevens in bepaalde gevallen „een ander”; bijv. hindi dito, kundi diyan sa isa, niet aan die, maar aan die andere [1].

---

[1] Totanes § 55.

DE TERUGGAVE DER NEDERLANDSCHE FACTORIJEN IN HINDOSTAN KRACHTENS HET LONDENSCH TRACTAAT VAN 13 AUGUSTUS 1814

DOOR

P. H. VAN DER KEMP.

Ten tijde der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie was ons koloniaal bezit in Hindostan niet bijzonder omvangrijk geweest; doch de factorijen ontleenden vooral haar gewicht aan zekere daaraan verbonden voorrechten omtrent salpeter- en opiumleveringen tegen bepaalde prijzen, omtrent gemonopoliseerde parelvisscherij, vrijdom van in- en uitvoeren, enz. Oorspronkelijk waren ze ons door de inlandsche besturen toegestaan, doch ook, nadat dezen in het souverein gezag van Groot-Britannië ten ondergingen, had Engeland die voorrechten nog tot 1795 in beginsel blijven erkennen. Sinds waren evenwel onze kantoren in handen van Engeland gevallen; wel beloofde de vrede van Amiens ons de teruggave, doch de spoedig weder uitgebroken oorlog verhinderde de uitvoering van het tractaat. Niettemin werden ze gerekend tot die streken, welke wij op 1 Januari 1803 bezaten en vielen zij ons dientengevolge toe, krachtens den door het tractaat van 13 Augustus 1814 aangenomen datum van bezit. Bij de sluiting van deze overeenkomst hebben echter onze staatslieden niet gedacht aan het bestaan der met de vroeger aan onze factorijen verbonden voorrechten.

Wij waren overigens niet de eenigen, die in Vóór-Indië bezittingen hadden terug te nemen uit handen der Engelschen; immers ook de Franschen, de Portugeezen, de Denen herkregen hunne rechten op aldaar vroeger bezeten hebbende kantoren. Naar de opvatting van het Engelsche bestuur kon echter de terugkeer van al die vreemdelingen een bron van gevaar worden voor de Britsche uitbreiding van het gezag in Hindostan, waarnaar in de laatste tientallen jaren voortdurend was gestreefd. Werd het

van Engelsche zijde der Nederlandsch-Indische regeering hoog en als bekrompen aangerekend, dat deze tegen intriges in van ons afhankelijke landen door Britsche fortuinzoekers waakte, reeds in 1815 werden de autoriteiten in Vóór-Indië geïnstrueerd, dat alle pogingen moesten worden tegengegaan, die wellicht de te verwachten vreemdelingen zouden aanwenden, om verbintenissen te sluiten met van Engeland nog *onafhankelijke* staten in Hindostan: „to counteract", luidde de lastgeving, „any attempts on the part of foreigners to establish themselves in the territories of any native states unconnected with the British Government"; en toen in April 1819, een paar dagen vóór de komst van den Nederlandschen commissaris voor de overneming van de factory te Suratte, de Nabob een brief schreef aan het Engelsch plaatselijk bestuur, houdende de mededeeling, dat, nu beide natiën in vriendschap verkeerden, hij gaarne een vertrouwd persoon naar Suratte wilde zenden om onzen commissaris te verwelkomen, werd den vorst het verlof daartoe geweigerd! Waarlijk, de heeren hadden wèl reden om onze besturende ambtenaren van bekrompen uitsluitingszucht te beschuldigen. (*a*)

Geheel denzelfden geest ademt de naar Londen door het Britsch-Indisch bestuur gezonden missive dd. 30 Juni 1817. In die depêche, geschreven toen pas te Batavia het besluit was genomen ter afvaardiging der commissie voor de overneming, dus toen deze nog niet eens was aangekomen, werden de bezwaren tegen het gemengd bezit in Vóór-Indië en de wenschelijkheid om de vreemde factorijen te annexeeren, breedelijk uiteen gezet. Men rekende de luttele geldelijke winsten voor, die de Indische kas er uit had getrokken en kwam dientengevolge tot de conclusie, dat men moest trachten ze voor een appel en een ei over te nemen, en ze dus af te koopen, daar het bestuur niet zeide te weten: „that territory in any other quarter of the globe could be ceded to the powers possessing them as an equivalent for the sacrifice, small as in reality we had shown it to be" (*b*).

(*a*) De beide hier medegedeelde feiten komen voor in de §§ 3 en 71 van een rapport dd. 9 October 1819 door het Engelsche Bombay-bestuur aan het bestuur der O. I. C. te Londen gericht. Het is mogelijk, dat dit lijvige stuk betrekkelijk de overgave der Hindostansche bezittingen ook in andere opzichten belangrijk voor onze geschiedenis blijkt, waarom ik het in bijl. 1 heb doen afdrukken.

(*b*) De inhoud van dit schrijven van 30 Juni 1817 leest men in eene missive dd. 1 Juli 1821, weergegeven in bijl. 2.

De redeneering was in den grond verkeerd, doch zoo plachten steeds de Engelsche gezaghebbers afstanddoenigen door andere mogendheden als *onbeduidende opofferingen* voor te stellen. Wat toch een onbeduidend bezit kon geacht worden voor de natie, die over het gansche land in den omtrek havens en handelswegen had, kon althans van een zeer groot belang zijn voor mogendheden, die bij gemis van deze op zichzelf onbeduidende plaatsen, in het geheel geen vasten voet meer in het land zouden hebben. Dat gevoelden de Engelsche bestuurders zelven ook wel; en omdat zij zeer goed het groot belang van een onverdeeld bezit inzagen, waren zij zoo verlangend om er de Nederlanders met de Franschen, Portugeezen en Denen uit te verdrijven. Nog geen half jaar waren wij er terug, of de Eerste Secretaris van het Britsche hoofdbestuur te Calcutta, de heer Ricketts, gaf in een onderhoud van November 1817 met onzen voor de overneming aldaar gezonden commissaris J. A. van Braam te kennen, dat wij maar van onze bezittingen in Hindostan moesten afzien en wel, *door ze tegen Engelsche in onzen archipel te verruilen.* „De heer Ricketts avanceerde", luidde het particuliere schrijven van Van Braam aan commissaris-generaal Elout (*a*), „dat bij de differentie, waarmede zij thans het Hindostansche rijk bezaten, onze positie aldaar veranderd, en van een werkelijk bezwaar geworden was; dat het voor Nederland vrij voordeeliger zoude zijn om zich van deze possessiën te ontdoen, en onze bezittingen meer om de Oost te concentreeren; — dat hij volkomen zou medewerken en zelfs aandringen, wanneer dit zoodanig mocht voorgesteld worden, en mij aanraadde dit aan UExc. voor te stellen."

Waar deze ruilingsdenkbeelden begonnen op te komen, was het tevens van Engelsche zijde zaak om aan onze ambtenaren in Vóór-Indië onderwijl goed te doen gevoelen, dat er het Nederlandsch bezit van niet de geringste waarde was, dat wij er niets beteekenden, dat wij er nooit iets aan zouden hebben, dat wij maar beter deden ten spoedigste weer te vertrekken; en het traktaat van 1814 met de betreurenswaardige weglating omtrent de vroeger genoten voorrechten maakte dit streven bijzonder gemakkelijk. Wanneer men hier van *prachtig* kan spreken, dan moet overigens erkend worden, dat de Britsch-Indische heeren het op prachtige wijze hebben verstaan; want

(*a*) Van Deventer „Nederlandsch gezag" bl. 213 noot [1]). Verg. Falck's „Ambtsbrieven" bl. 123–bl. 124.

klachten op klachten van onze ambtenaren, officieele en particuliere, bereikten Batavia en Nederland, over het ellendige van onzen toestand in Bengalen. „De situatie der plaatsen is in aller deerniswaardigsten staat", schreef Van Braam dd. 26 Mei 1818 van Sadras (op de kust van Coromandel) particulier aan Falck: „alle forten en publieke gebouwen zijn deels door de Engelschen geraseerd, en deels door den tijd als zonder reparatiën blijvende, geheel ingestort; zoodat in alle de possessiën op deze kust geen enkel publiek gebouw meer is, waarin men kan huisvesten. De weinige plaatselijke inkomsten van alle de bezittingen kunnen niet eens goedmaken dat, hetwelk volgens de voormalige bepalingen aan subsidiepenningen voor differente bezittingen moest betaald worden, laat staan de tractementen en pensioenen, welke aan de dienaren en de armen en ongelukkige oude gebrekkige lieden en weduwen hebben moeten toegelegd worden. Vooruitzichten tot eene verbetering van staat en inkomsten durf ik Uwe Exc. niet mede vleien. Deze plaatsen waren enkel geschikt tot den inzaam van lijnwaden, waartoe importante voorschotten moesten gedaan worden. Het gouvernements systeem dat niet medebrengende en de handel in lijnwaden voor Europa den bodem geheel ingeslagen zijnde, is omtrent den staat dezer bezittingen geen verbetering te wachten, te minder daar het belang der Engelsche O. I. Compagnie is *om de positie der vreemden in deze gewesten zoo onaangenaam te maken als immer mogelijk is.*" (*a*)

De man, aan wien dit *onaangenaam maken*, zooals Van Braam spatieerend schreef, vooral buitengewoon ergerde en daaraan op origineele wijze lucht gaf, was onze driftige resident der op den 15en September 1817 overgenomen en over te nemen Ganges-factorijen D. A. Overbeek, door commissaris Van Braam, die zich niet zoo lang aldaar kon ophouden, er achtergelaten om de quaestiën verder af te wikkelen (*b*).

(*a*) Zie in „Ambtsbrieven" bl. 121.

(*b*) Volgens Hock's „Herstel", bl. 155, bestonden onze bezittingen in Bengalen uit Chinsurah, Fultha, Calcapore, Padna en Behar. — Smulders in zijne dissertatie over het tractaat van 1824 noemt op bl. 25 noot 1, slechts de drie eerste, doch in den tekst op die bladzijde maakt hij tevens melding van Cassembazaar. — Van Braam spreekt in zijn rapport aan C. C. G. G., gedagteekend Calcutta, 4 December 1817 van „Calcapoor, een klein plaatsje te Cassambazaar".

Hock deelt verder op gezag van Mr. Mijer's kroniek mede, dat de door hem genoemde factorijen dd. 15 September 1817 ons werden teruggegeven. Dit is wat Calcapoor betreft, niet juist, wijl de overgave hiervan werd geweigerd, op grond, bericht Smulders op bl. 25, van al. 2 art. 4 der conventie van 23 Augustus 1814, waarbij wij hadden beloofd geene versterkingen te leggen

Onze resident van Chinsurah had een brievenboek aangelegd, waarin hij niet alleen opnam wat het bestuurshoofd aan het ondergeschikt Engelsch bestuur te Calcutta schreef (de brieven komen voor in het Hollandsch, ofschoon zij natuurlijk in het Engelsch zullen verzonden zijn), maar tevens wat er in zijn gemoed omging, alvorens hij zich tot het schrijven zijner epistels nederzette! Dit geeft natuurlijk kleur aan zoo'n officieele correspondentie. Ongelukkig wist hij zich evenmin altijd in te toomen, wanneer hij met de regeering te Batavia moest correspondeeren, als deze zijne ontevredenheid had gaande gemaakt.

Een der voornaamste middelen om ons den voet dwars te zetten, bestond in het betwisten der „voorrechten" indertijd aan het bezit onzer factorijen verbonden, en waaraan, blijkens het op bl 247 aangeteekende, de Nederlandsche bewindslieden in Europa niet gedacht hadden. Onze oude Compagnie's dienaren daarentegen waren hiervan volkomen op de hoogte en vorderden ze dan ook als de natuurlijkste zaak ter wereld aanstonds op. — Geen quaestie van, voegde men hen van Engelsche zijde bij brief dd. 30 September 1817 toe: teruggave van territoriale bezittingen doet geene bevoorrechte handelsbetrekkingen herleven, tenzij uitdrukkelijk bepaald, en dat was geenszins geschied (*a*). Later als de onderhandelingen te Londen voor de herziening van het tractaat van 1814 geopend worden, blijkt het, dat de Britsche gemachtigden geneigd waren onze vorderingen ten deze, althans voor een deel, wel zeker te erkennen (*b*). Maar intusschen zag het er met onze bezittingen *om de West*, zooals het heette, treurig uit. Aanspraken op eene bevoorrechte positie met betrekking tot in- en uitvoer ontzegd, eigen territoir voor invoer geweigerd; op die wijze werden wij zoo goed als iedere andere vreemde natie in onze factorijen met differentieele rechten

---

„in the establishments which are to be restored to Him, within the limits of the British sovereignty upon the continent of India." Het verband is moeilijk in te zien; trouwens in de door mij weder te geven correspondentie wordt niet speciaal van al. 2 art. 4 der conventie, doch wel van art. 4 zonder meer — zie b.v. § 17 op bl. 13 — melding gemaakt m. a. w. er word gehandeld over de al of niet handhaving der bij al. 1 van het artikel vermeldde privilegiën, doch dezen hadden blijkbaar geen betrekking op de speciale voorrechten in Hindostan.

(*a*) Zie den brief aan onzen commissaris Van Braam sub 8 mijner verhandeling betrekkelijk de overneming van Padang: Bijdragen dl. XLIX (1898), sub 8, bl. 240 vv.; *ov.* bl. 36.

(*b*) Zie sub 72 van mijn „Singapoorsche papieroorlog"; Bijdragen deel XLIX, bl. 546—bl. 547; *ov.* bl. 158—bl. 159.

gekweld, zoodat de daar gevestigde handelshuizen en de voorname ingezetenen, die er de lasten van moesten dragen, naar naburige meer bevoorrechte Engelsche havenplaatsen verhuisden (*a*).

Fultha of *Foltha*, sinds 1738 eene factorij onzer O. I. C aan de Hoogly, was gedeeltelijk door de rivier weggeslagen, had een moordend klimaat, terwijl het eene handelstoekomst ook daarom niet scheen te hebben, wijl de schepen het naderbij gelegen Calcutta verkozen; aanstonds deed men van Engelsche zijde aan Overbeek het voorstel om het haar maar voor wat geld te laten, evenals wij *Bernagore* reeds bij het tractaat van 1814 hadden afgestaan (*b*); weder eene opmerkelijke bijdrage omtrent het verkeerde van koloniën als het ware te *verkoopen;* van het eene komt men er mede op het andere en men daalt al lager. Zoo zat het reeds van beide zijden vroeg in de lucht, dat de bezittingen in Vóór-Indie door ons maar prijs gegeven moesten worden: in *Nederland* wist men ze niet te waardeeren, omdat men met de daaraan verbonden voorrechten onbekend was (*c*); in *Vóór-Indië* van *Engelsche* zijde, omdat men de vreemde eend in den bijt al bijzonder onaangenaam vond.

Overbeek erkende ook voor zich zelven de geringe waarde van Foltha, doch enkel, teekende hij in zijn brievenboek verstandig aan: „als men alleenlijk ziet op pecunieel belang, en er niet om geeft, of de vlag van Nederland aan de boorden der Ganges op meer dan eene plaats blijft waaien"; en in zijn antwoord aan Dowdeswell dd. 7 Januari 1818, waarin hij aandringt op de overgave, die geweigerd was, — omdat men de grootte van het terrein niet precies wist op te geven! — schrijft hij mede over de beweerde onwaarde der factorij: „UEd. schijnt juist te redeneeren, wanneer men de zaak in het afgetrokkene beschouwt; dan het kan UEd. niet onbekend zijn, dat vele plaatsen door rijken en staten van groot gewicht worden beschouwd, schoon zij, verre van voordeel op te leveren, niets anders dan lastposten zijn" (*d*).

(*a*) Smulders bl. 27.

(*b*) Zie den brief dd. 2 Januari 1818 van den vice-president van den Raad te Calcutta G. Dowdeswell, in bijl. 3, waarin deze aan Overbeek de redenen uiteenzet, die de ondergeschikte autoriteiten aan de Hoogly de overgave der factorij deden weigeren.

(*c*) Zie de correspondentie tusschen Falck en Fagel bij het sluiten van het tractaat van 1814 in mijne verhandeling hierover: bl. 278 dl. XLVII (1897) der Bijdragen; *ov.* bl. 40.

(*d*) Zie zijn antwoord geheel in bijl. 4.

Onze resident kreeg daarop dd. 16 Januari 1818 van het bestuur te Calcutta ten antwoord, dat aan zijn ondergeschikten zou overgegeven worden het stuk van Foltha, dat nog volgens Dowdeswell in Rade (Stuart en Ricketts) van de Hoogly-overstroomingen was verschoond gebleven (*a*). Dit kwam hierop neder, dat Foltha in het geheel geen ligplaats voor zijne schepen zou hebben; zoodat het antwoord den heer Overbeek ten zeerste verbitterde, wegens: "de lage streken., waartoe het Engelsche gouvernement zich vernedert, om ons te ontzetten van onze rechten" (*b*).

Evenzoo had de weigering tot de teruggave van Calcapoor Overbeek's ergernis opgewekt. Door Van Braam was reeds te vergeefs de plaats met de vroeger daaraan verbonden voorrechten opgeëischt; en wijl de commissaris op de afwikkeling der quaestie niet had kunnen wachten, werd Overbeek opgedragen voor de zaak verder zorg te dragen.

Deze nu ontving een voorstel om dan maar alvast de factorij alléén over te nemen, en de quaestiën er over aan het oordeel der regeeringen in Europa te onderwerpen (*c*); hetgeen onzen resident alweder deed zien: "dat deze brief, zoowel als alle de handelingen van het gouvernement van Fort William in deze gewesten, blijken draagt van den ingevreten haat, dien zij Nederland en alle andere vreemde natiën toedragen"; en "dat het Engelsche gouvernement met de zwakheid onzer bewijzen bekend, daar zij door eigenbaat gedreven, steeds gereed gestaan hebben onze archieven te doorsnuffelen en te vertalen, en thans daarop doordraven (*d*).

Wij wilden ons ook natuurlijk in de eenmaal terugverkregen factorijen als een Nederlandsch tehuis inrichten, met eigen rechtspleging, ook eigen loodsdienst; maar op Van Braam's verzoek dd. 19 September 1817 kwam evenzeer dd. 9 Januari 1818 een afwij-

---

(*a*) „Under these circumstances We deem it our duty to comply with your application, and the Magistrates of the 24 Purgunnahs will accordingly be autorised at once to make over to Mr. Hoff such portion of the land, as may be ascertained to have heretofore belonged to the Dutch factory at Fultha, and which may have been preserved from the encroachments of the river, on the terms prescribed in our original instructions to the Magistrate, relative the transfer."

(*b*) Zie de deliberaties van Overbeek in bijl. 5 op den in den tekst vermelden Calcuttaschen brief dd. 16 Januari 1818.

(*c*) Zie het geheele stuk in bijl. 6.

(*d*) Zie het geheele stuk van Overbeek in bijl. 7.

zend antwoord van Dowdeswell in Rade (*a*). — Overbeek vervulde dit antwoord „met verontwaardiging". Een eigen loodsdienst hadden wij er immer gehad; gedreven door „eigenbaat, bevelzucht en ongenegenheid", door „laag zelfbelang" wilde men ons dien niet toestaan; doch, aangezien „er geene reden altoos is", teekende Overbeek aan, „die Nederland verplicht voor Engelsche convenientie de knieën te buigen en zijne rechten op te geven", zond hij een ernstig protest tegen dergelijke schending onzer rechten te Calcutta in (*b*). „Het is hunne genegenheid", schreef hij verder in zijn verbaal over Calcapoor dd. 22 Januari 1818, „ons in dit land alle mogelijke vexatiën aan te doen en daardoor ons verblijf zoo verdrietig te maken, dat wijzelven tot heengaan en eene overdracht voor geld besluiten (*c*).

En zoo is het ook gebeurd. De eerste stappen, die de Nederlandsche regeering bij het Britsche ministerie heeft gedaan om tot eene herziening van het tractaat van 1814 te komen, vonden hare rechtstreeksche aanleiding in den treurigen staat onzer factorijen in Hindostan, gelijk den lezer nader zal blijken, wanneer ik mij in de gelegenheid zal bevinden om die herziening zelve te publiceeren.

DEN HAAG, Maart 1899.

(*a*) „This Government will be at all times anxious to conform to the wishes of the officers of His Majesty the King of the Netherlands, to the extent, consistent with its public duty, but as the adoption of that plan is opposed by many considerations, connected with the convenience of the British Government, we are not prepared te admit a claim of that nature. At the same time, we refrain from any lengthened discussion of the subject, in the hope that the convenience and advantage of the subjects of His Netherlands Majesty will be found to be sufficiently consulted by the regulations at present established at this port, under which foreign nations generally are subject to the payment of single duty for British pilotage."

(*b*) Zie bijl. 8.

(*c*) Zie Falck's „Ambtsbrieven" bl. 121—bl. 122.

BIJLAGEN

BEHOORENDE TOT HET ARTIKEL

„De teruggave der Nederlandsche factorijen in Hindostan krachtens het Londensch tractaat van 13 Augustus 1814."

DOOR

P. H. VAN DER KEMP. (a)

Bijl. 1 noot a bl. 248. Rapport dd. 9 October 1819 van het Britsch-Indisch Bombay-bestuur aan de Oost-Indische Compagnie te Londen (B):

1. Our last address to Your Honorable Committee in this Department was dated the 8th Instant.

2. We have now the honour to detail to Your Honorable Committee our proceedings in relation to the provisions of the 8th, 11th, 12th and 14th Articles of the Treaty of Paris of the 30th May 1814 and the 1st, 3rd, 4th and 5th articles of the convention with the United Netherlands of the 13th August of the same year.

3. In the month of June 1815 we were furnished by the Honorable the Vice-President in Council at Fort William, with the instructions of Your Honorable Committee dated the 7th November 1814 founded on the above mentioned articles of the Treaty of Paris and in consequence of which we called on the Chief at Surat to furnish us with such informations as he could collect in respect to the tenures under wich all the lands or other property formerly possessed by the French had been held, and in communicating such parts of your instructions to the Chief Civil Authorities at each station, as their purport required, we called for their exertions to counteract any attempts on the part of Foreigners to establish themselves in the territories of any Native States unconnected with the British Government. In the same month we were also furnished by His Excellency the Governor-General, for our guidance, with the copy of a letter which His Lordship had received from His Majesty's principal Secretary of State forwarding the warrant of His Royal Highness the Prince Regent for the restoration of the French possessions.

(a) De bijlagen (B) zijn uit Mr. Bisschop's verzameling; al de overigen uit 's Rijks archief.

4. In the reply from the Acting Chief of Surat dated the 24th June 1815, he stated to us that the factory and privileges of the French at Surat appeared to have been granted to that nation by the Emperor Aurungzebe in the 11th year of his reign, about the year A. D. 1668, but that the records at Surat did not go further back than 1719, that there could not be found among them any copies of their Royal Firmauns nor of the title deeds to two small pieces of ground without the walls (described in a letter from him of the 30th January preceding) although a diligent search had heen made by the Nabob at his request amongst his records for that purpose.

5. That the two pieces of ground above noticed were the only lands the French had ever held to the Northward ot Bombay; and that their right to them, as well as to their Firmaun privileges, had been acknowledged bij their restoration on every return of peace.

6. It appeared also from the letter of January above mentioned that the French never owned any building or ground within the walls of the city, and that for the purposes of factory they rented a building in the town.

7. In the month of December 1816 the Governor-General in Council transmitted to us for our guidance a copy of the warrant of his Royal Highness the Prince Regent for the restitution of the Dutch possessions to the Government of the Netherlands under the Convention which had been received from his Majesty's principal Secretary of State; accompanied by the instructions of the Honorable Committee.

8. In acquainting His Lordship in Council that we should be prepared to deliver up the Dutch premises at Surat, the only possessions held by them within our limits, we informed his Lordship that we conceived ourselves authorized to act upon the authority, conveyed to us in the dispatch from the Supreme Government of the year 1815 already noticed, in restoring to the French the premises which had been occupied by that nation at that place, the operation of which had been suspended in consequence of the state of affairs in Europe. This measure His Lordship in Council was pleased to approve, intimating to us at the same time that, should any claims be preferred by the French or Netherlands Officers for privileges or powers similar to those they possessed within the limits of their own colonies and possessions, which were not considered to extend to more factories, the question should be referred to the Supreme Government.

9. In the month of March 1818 we received from the Honorable the Vice-President in Council at Fort William a communication of the proceedings which had taken place relative to the transfer of the Dutch possessions within the Bengal Presidency, by which it appeared that on the restoration of the factory of Calcapore, the Netherlands Commissioner (the Honorable J. A. van Braam) had claimed, as annexed to it, the exercise of sovereign and independent authority within its limits, that the question had been referred to the Honorable Court, and that it was to be considered simply on the footing of a Commercial Factory.

10. The Netherlands Commissioner having deputed Mr. B. C. Verploegh to receive charge of the Dutch premises at Surat, we authorized Mr. Elphinstone, the Chief, to conduct their restitution, under the provision contained in the documents with which we had been furnished by His Lordship in Council, and directed the records and documents belonging to the Factory to be given up, but that any public stores which might be there of value or utility should be tendered to Mr. Verploegh at a fair valuation. We further directed that all Allowances, Establishments and Pensions on account of any of the Dutch Officers during the occupation of the Factory should cease.

11. The Premises which have been delivered over to the Netherlands Commissioner are the Dutch Factory and Garden House, an area of ground within the city with a shed built upon it, and another piece of ground appropriated as a cemetery. In respect to the public stores Mr. Verploegh claimed their restoration, considering them as coming under the 1st Article of the Convention, and they ought consequently to be delivered up as part of the Dutch possessions.

12. Although we did not, as we apprized Mr. Verploegh, concur with him in that opinion, still as the value of the stores amounted only to about 5000 Rs., and desirous of manifesting our disposition to remove every obstacle that could create any dissatisfaction on the part of the Netherlands Government connected with the restoration of their Factory, we authorised Mr. Elphinstone to deliver over the stores without reference to the condition originally prescribed.

13. Adverting to the terms of the document delivered by Mr. Elphinstone to Mr. Verploegh, in restoring the Dutch premises, we perceived it contained a declaration that it was restored with all the rights and privileges formerly possessed by the Dutch East India Company, which was neither in conformity with the instructions Mr. Elphinstone had received nor

the provisions of the convention, and apprized Mr. Verploegh that these terms could not be sanctioned; calling on him at the same time to state what he conceived to be the extent of the privileges it acknowledged.

14. In reply thereto Mr. Verploegh informed us that the only construction to be put on the general terms used in the act of transfer was in substance «that all merchandize shall be imported freely and directly into the Dutch Factory at Surat, free of all duty, and that in the event of sending into the interior of the country, or exporting merchandize, a fixed duty of two and a half percent, shall be paid", the above mentioned privileges in trade being such as the Dutch East India Company enjoyed at the time the British Government took possession of their property at Surat on the commencement of the last war.

15. Mr. Verploegh subsequently, in explanation of what he had before stated, referred to the contents of the Firmauns of the Kings of Delhi, and particularly to those of the years 1618, 1627, 1645, 1662, 1769, 1712 (*a*), of which the following is the substance, «that for every species of goods imported and exported or returned, the usual duty of two and a half percent shall be paid with the exception of every article for the use of the Factory, such as all articles of dress, eatables, wrought gold, silver or copper, and every kind of jewelry which are exempted from all duty", observing at the same time that it appeared to him the same thing whether the customs duties were paid at the time of importation or after their exportation from the Factory.

16. In reply to that letter we acquainted Mr. Verploegh that the question connected with the restoration of the privileges granted bij those Firmauns remained for decision with the superior authorities; in the meanwhile (as he was then on the eve of departure for Java) we had no hesitation in admitting the trade of the Dutch at Surat to be subject to the payment of a duty of 2½ percent only, but that their claim to import articles for the use of the Factory free of duties would be considered and determined on in communication with the Dutch Resident at Surat. That in respect to the place where the duty should be collected we were desirous it should be done at the Custom House at the time of importation as calculated to remove these inconveniences which must arise by the adoption of any other system since if the goods were allowed to be carried to the Factory and the duty not to be levied until after

(*a*) Wellicht 1812? is de aanteekening op de copy.

they might be sold and issued from it, the British Government must possess some degree of control over the warehouses wherein the goods might be deposited.

17. While these subjects were under our consideration, we deemed it expedient to request the opinion of the Supreme Government whether the terms of the 12th Article of the Treaty of Paris and the 4th Article of the Convention with the Netherlands Government ought to be considered as superseding the privileges formerly enjoyed by the French and Dutch at Surat under the Firmauns granted by the Moghul authority, and were informed by the Vice-President in Council that previously to any conclusive opinion being formed on that subject it would be necessary we should furnish full information regarding the origin, nature and extent of the privileges which the Portugese actually enjoyed, and which the French and Netherlands officers might be expected to claim under the Firmauns of the ancient Moghul Government.

18. In reply to this call of the Vice-President in Council we acqainted him that the Firmauns possessed by the Portuguese were purely of a commercial nature, fixing the duty payable on their trade and on gold, silver and copper at 2½ per cent on the market price, payable in money or in kind.

19. That no documents were traceable on the records nor had any ever been produced explanatory of the privileges of the French, but that there was no doubt they had been also exclusively of a commercial character.

20. The Firmauns possessed by the Dutch were forty in number, of the contents of which we forwarded abstracts to the Vice-President in Council observing that besides fixing the duty at 2½ percent, they provided for the decision of disputes among themselves by their Chiefs, a privilege which had probably been enjoyed by the Chiefs of the Portuguese and French as far as related to the members of their factories respectively within their precints.

21. That the privileges enjoyed by the Honorable Company were of the same description until the year 1759, when possession having been obtained by conquest of the castle of Surat the power vested in the Killadar or Governor of that Castle of administering justice in civil matters to those of the Natives applying for it (as explained in the preamble to the Regulation I, 1800, of the Bombay Code) devolved on the Chief in whose hands that Government was placed, who was also considered as the protector of the privileges of the foreign factories against encroachments on the part of the Nawaub; but

that all applications from foreign factories for redress against the Natives or against the Members of another foreign factory were preferred to the Nawaub, in whom the government of the city was vested previously to that year.

22. That, on the termination of the war in 1783, the Dutch and French factories were restored, without any restriction on their firmaun privileges, but that their was a material difference in the terms of the Treaty of Paris and the Convention between Great Britain and the United Netherlands, compared with former Treaties since the British sovereignty upon the Continent of India was for the first time recognised and acknowledged.

23. That a material change had also taken place in the internal Government of Surat since the occupation of the French and Dutch factories. Bij the 2nd Article of the Treaty concluded with the Nawaub, «the administration of Civil and Criminal Justice, and, generally, the whole Civil and Military Government of the City and its dependencies was vested for ever entirely and exclusively in the Honorable English Company".

24. That we had not the means of being informed of the nature of the connection that subsisted between the British and the Moghul authority at Delhi, but that it might be of importance to a decision of the question to state that, notwithstanding the rights of the Moghul have been considered to have been entirely superseded for many years prior to the Treaty in 1800, the Moghul flag continued to be displayed at the Castle with the British, a circumstance, though nominally recognising the existence of the Moghul's authority, that tended to countenance pretensions the permanency of which might otherwise have been more affectually resisted.

25. That on a reconsideration of the Convention and of the Treaty of Paris, it appeared to us that the 1th Article of the former and the 8th of the latter, by using the term „restore", contemplated the re-establishment of the foreign factories under their former grants, and those under the 3rd Article of the one and the 12th of the other of these documents had relation to their trading to ports on the Continent of India at which they had no privileges, and wherein they were to enjoy the same facilities, privileges and protection as were then granted, or should be granted, to the most favoured nations, but that this interpretation did not appear to be supported by the tenour of the instructions of your Honourable Committee, dated the 7th November 1814.

26. That we, however, conceived that the French would not have any just grounds of complaint if the 12th Article were to be strictly applied to their commerce at the Port of Surat,

until, by the production of their Firmauns, they established the privileges to which they might be entitled; — that the records would explain the privileges they had been permitted to enjoy, but that they might have originated from grants or concessions from the Nawaub and not from Delhi, and would not, therefore, be considered as valid.

27. Such was the substance of the communication we made to the Vice-President in Council on which he remarked that until the French and Dutch Agents, empowered to receive charge of the factories at Surat, should have declared the nature and extent of the privileges they claimed and the grounds on which they might demand them, it would be difficult to define the terms on which those factories should be restored.

28. That he had experienced considerable difficulty in forming a conclusive judgment respecting the precise character and scope of the privileges conveyed by the Firmauns of the former Emperors of Hindostan to the subjects of the European Powers in question, and apprehended that the solution of the difficulty must depend on the nature of the case itself, if not to be found in the terms of the Firmauns, or that, in fact, the main object of enquiry was, whether the privileges granted to those Powers by the Emperors of Delhi were binding upon them and their successors in perpetuity or wether the Moghul Government was at liberty, under the powers which every State must, generally speaking, be considered to possess with regard to taxation, to alter the rates of duty established on the trade of the Portuguese and others by the Firmauns in question. That the answer to these questions would necessarily determine the course which should be pursued by the British Government as exercising the powers formerly possessed by the Emperors of Delhi and bound as their successors to fulfil all obligations contracted by those sovereigns towards Europeans, foreigners, in common with all other classes of persons.

29. That in like manner the Vice-President in Council was not aware that the decision of the question could be in any material degree affected by the circumstances of the change in the internal British Government of Surat, for the decision of the Government must ultimately be made to rest upon the broad basis of equity and good faith. That adverting, however, to the difficulties in which the question was involved, he was solicitous to be apprised of our sentiments on the subjeet, and with a view to facilitate the ultimate decision of the case, wished to be furnished with copies and translations of such of the Firmauns or other instruments as might appear from the

terms and tenour of them, best calculated to show whether the privileges should be regarded as of a permanent character or revocable at the pleasure of the authorty exercising the sovereign powers of the State.

30. In this communication the Vice-President in Council did not make any distinction between the Portuguese and Dutch on the one hand, and the French on the other; because supposing the claims of the former powers to be admitted, the French might reasonably expect an exemption from any higher rate of duty than 2¼ percent at Surat under the 12th Article of the Treaty of Paris, by which they were to be placed upon the footing of the most favoured nations; but that should we see this question from a different point of view, it was still open to a full and unreserved discussion.

31. As it was essential to obtain the most correct information of the extent and nature of the privileges enjoyed by the Foreign Factories at Surat, we appointed a Committee composed of the Chief, Collector and Custom Master at Surat to ascertain those points from the records of their respective Departments. Attention was particularly directed to the following points, viz

1stly Whether, to entitle Foreign Nations, having factories at Surat, to the enjoyment of their Firmaun privileges, the goods they exported were, or were not, required to be *bona fide* their own property, and to be exported in ships of their own nation? Or in other words, could a foreign factory trade to either of the Gulphs on Arab, or other Asiatic bottoms, or to China in British or Asiatic bottoms, under the Phirmaun privileges, and thus evade the British rates of duty?

2ndly Could a subject of the Honourable Company, a Merchant of Surat or any member of the Nawaub family, claim as matter of right, to carry on his trade through any of the foreign factories, and thus evade the British rates of duty?

3rdly Did the Phirmaun grant any greater privileges to the import trade of Foreign factories than to the export?

4thly Were treasure, jewels and precious stones liable by the Phirmauns to the same rate of duty on import and export as articles of merchandise?

5thly Whether articles intended for the use of any of the foreign factories at Surat, namely, articles of dress, eatables, wrought gold, silver and copper and jewelry of all kinds have been imported free of duties either as a claim of right or as an indulgence?

6thly Whether the Phirmauns should be regarded as of a permanent character or revocable at the pleasure of the authoriry exercising the sovereign power of the state?

32. We refer your Honourable Committee to the reply of the Committee to the various queries above stated.

33. On the 1st Query, the Committee observed that the tenour of the Portuguese Phirmaun (which seemed to be founded on the privileges granted to the Dutch) in their opinion implies that the goods were required to be the *bona fide* property of that nation and that their own ships and vessels only should be employed in the Trade. But the Government of this Presidency had acted on a different construction of the nature of the privileges, and sanctioned the practice of allowing others to trade under the privileges of the foreign factories, by declaring that the duties should be regulated according to the flag born by the vessel importing or exporting the goods without reference to the nation of the owner of the property.

34. In the course of the enquiry the Committee had ascertained that the Dutch, French and Portuguese were accustomed to trade from Surat to the two Gulphs of Persia and Arabia to Europe, to China, to Bengal and to places to the Eastward on the payment of 2½ per cent, the rate of duties specified in their Phirmauns, though the particular nation of the vessels by which this trade was carried on did not appear, and that the Portuguese had the additional privilege which their trade still enjoys of deducting 5 percent from the amount valuation of their goods, so that that nation pays on 95 rupees at the rate of 2½ per cent.

36. It appeared, however, that in 1806, it was decided by the then Government that the trade of the Portuguese with the Gulphs was to be subject to the extra duty on that branch of the commerce of Surat.

36. On the 2nd Query, in addition to what is stated in reply to the 1st, the Committee observed that although they had not been able to discover an instance of any merchant of Surat, or subject of the Honourable Company, having ever claimed that privilege as a matter of right, they entertained no doubt it was enjoyed through the medium of the Foreign Resident, who according (as they believe) to an understanding between him and the merchant, makes application for the goods to be passed, as if belonging to his nation, by which means they become only liable to the Firmaun duty of 2½ percent, and hence the difference between that rate and the duty which they would otherwise have to pay becomes a positive loss to the Company.

37. On the 3rd Query, it appeared by the Portuguese Firmaun, that no distinction was made between Imports and Exports, both of which they were of opinion were intended

to be charged with 2½ percent «on the cost of the goods» or «current price in the Bazar».

38. The question adverted to the 34th paragraph seemed to the Committee to give rise to an expectation that all merchandise imported by the Dutch into their Factory at Surat should pass free of duty and only be liable to the fixed rate of 2½ percent in the event of its being sent into interior of the Country or re-exported by sea, but an application from the Representatives of the Netherlands Company to the Governor in Council of the 15th of July 1786, claiming a right to export all merchandise from Surat free of duty, which had previously paid the duties on importation, contains an acknowledgment that their goods were subject to and had previously paid an import duty, and that this was fully confirmed by a letter from the Phooza Master in the same year, which clearly established that goods imported by the Dutch, after having paid the import duty, were further liable to, and actually did pay customs on exportation both before and after the acquisition of the Castle of Surat by the Honourable Company in the year 1759.

39. On the 4th Query «whether treasure, jewels and precious stones were liable by the Phirmauns to the same rate of duty on import and export as articles of Merchandise" their opinion was in the affirmative, as the Portuguese Firmaun expressly states that «the duties on their gold, silver and copper, etc., shall be fixed at 2½ percent, the same as the Dutch". That so far as they have been able to trace, they do not find that any duties have been levied on the importation of bullion by the Foreign Factories since the year 1760, and that no article of jewellery has ever been manifested by them for export, on which customs could be collected; although it was well known that the Portuguese annually make large purchases in the city of Surat, which must be clandestinely exported. That the late Portuguese chief had indeed acknowledged in a note to the custom master in the year 1805 that such articles were liable to duties. That in the year 1815 the above articles were exempted generally from customs and town duties, and as no exemption was made in regard to the Foreign Factories, it had been considered by the Custom Master, as well as on this account as from the practice which had so long prevailed, that the articles in question were to be passed altogether free.

40. That on the 5th Query, the Committee were not aware of any ground on which it could be maintained that articles intended for the use of the Foreign Factories could as matter of right be imported free of duties.

41. With regard to eatables the Committee observe that in the Firmaun to the Dutch of 1627 it is provided «that they may embark on their vessels custom free according to ancient usage the provisions requisite for their consumption", and that in as far as relates to liquors they had found a claim advanced by the Portuguese Director in the year 1808 that wines imported in Portuguese bottoms should be exempted from the payment of customs, was conditionally sanctioned bij Government on the 5th of March of the same year, on the grounds of former practice, if found to exist, and that this having been certified by different merchants said to be acquainted with the former usages of the Factory, to the satisfaction of the Chief of Surat, the claim was accordingly admitted and the exemption may still be considered to exist.

42. On the last question «whether the Firmauns should be regarded as of a permanent character or revocable at the pleasure of the authority exercising the sovereign powers of the State", we beg to refer Your Honourable Committee to the 14th and subsequent paragraphs of the report under consideration for information of the grounds on which the Committee have offered an opinion «that the enjoyment of their Firmaun privileges by the Foreign Factories, since the transfer of the Government of the city and its dependencies to the Honourable Company in the year 1800, may be regarded rather as matter of favour than of right; and that the British Government, as exercising exclusively sovereign authority in Surat, possesses at any time the power of annulling those antiquated privileges of Foreign nations, which can no longer be claimed as matter of right".

43. In forwarding the Committee's report to the Supreme Government, we observed that on a full consideration of the subject we could not perceive that the privileges conceded to the Foreign Factories could be viewed as binding in perpetuity, even on the Emperors of Delhi, much less on successors.

44. That in the year 1778, prior to the introduction of the British sovereignty into Surat, the French Chief had protested against our occupation of the French Factory as a conquest, on the plea of the neutrality of the Port and of its being a dependency of the Moghuls, but that this plea had been disregarded on the ground of the sovereignty of the Moghuls having ceased to exist.

45. That the Firmaun privileges, moreover, fixed the rate of duty to be paid on the trade of foreigners, on its transit from Surat to Agra, Delhi and even to Calcutta, concessions

which have not been considered binding by the Mahrattas.

46. That these grants could not be viewed in the light of treaties or alliances. That the latter, however, «fall to the ground with the public power that had contracted them"; and that permanency of possession could not therefore be conveyed by an instrument which may be considered of a character inferior even to a personal Treaty.

47. That the provisions of the recent treaties with the Dutch and French had restored their factories but not the privileges under which they were formerly held, though they grant, in respect to trade, the same privileges as are enjoyed by the most favoured nations, that is, favoured as we submit not by Foreign but British concessions, since they could not be admitted to more favourable terms than were enjoyed by our own subjects, which they would be if admitted to the privileges enjoyed by the Portuguese.

48. Whilst then we entertained little doubt of the terms on which the French and Dutch Factories had been restored, we were of opinion that if the right of domain which he had acquired since the grant of the Firmauns empowered us in the exercise of our supremacy, to render Foreigners, as they have been, amenable to our Courts of law in their intercourse and dealings with our own subjects; we possessed the right also of regulating the rates of duty to which the trade of Foreigners should be subjected, independently of any ancient concessions by a Power whose sovereignty was no longer recognised.

49. That the amount of pecuniary loss to which we should be subject by preserving to the Foreign Factories their Firmaun privileges could not be immediately estimated, as it depended on the extend to which their trade might be carried, but that the inconvenience which would be felt by that decision could easily be remedied by reducing the rate of duty on the British trade to 2½ per cent, a modification the adoption of which we should recommend at the earliest period, should His Lordship in Council take a different view of the nature and extent of the privileges to which the Foreign Factories at Surat were entitled under the Firmauns granted by the Emperors of Delhi.

50. Shortly after the preceding enquiries regarding the Firmaun privileges were submitted for the final decision of the Supreme Government, we received from the Chief at Surat a report of a right claimed by the Portuguese Director to consider all merchandise laden on board of Portuguese bottoms, as Portuguese property, to the subjects of whatever nation it might belong, and as such to be cleared out from the Portu-

guese Factory and to be liable to a duty of 4½ per cent of which 2½ was to be made over to the Honourable Company, and the difference, or 2 per cent to remain for the use of that Factory. This claim was brought forward by the Portuguese Director in consequence of Mr. Agar, our Collector of Customs, having levied the regular duties of 3½ per cent on a quantity of cotton, the property of a British subject residing at Bombay, laden on board of two Portuguese boats for its conveyance to the Presidency.

51. This claim was stated to be founded on an order passed by this Government on the 4th of April 1800; but having carefully examined all the proceedings connected with this question we acquainted the Chief at Surat that we had failed to trace any authority in support of Mr. Loureiro's statement that *goods laden* on Portuguese vessels should be subject to the duty of 4½ per cent divided in the manner above stated.

52. That the instructions of the Bombay Government of the 4th of April state generally that goods imported at Surat in Portuguese bottoms, are to pay Portuguese duties; but do not prohibit the levy of English duties to which the trade of British subjects is liable.

53. That the Firmaun privileges, of the Foreign Factories relate exclusively to goods *bona fide* the property of the subjects of each nation and that the admission of a contrary principle would place British subjects trading from a British port, under the protection of Foreign Factories by which they would enjoy (if Mr. Loureiro's construction of the rate and appropriation of the duty were correct) greater advantages than their own Government extends to its trade; a result sufficiently preposterous to prove the inaccuracy of his data.

54. We therefore confirmed the levy of the regular customs of 3½ per cent which had been made by the Custom Master on the cotton belonging to British Merchants exported in Portuguese boats and as they had thought proper to ship their cotton on a foreign bottom we abstained from all interference in regard to the claims of additional duty which the Portugese director might prefer, these persons having sought the protection of a Foreign Flag ought to abide the consequences, and should be left to take their award in the Courts of Law if they conceived themselves aggrieved.

55. Your Honourable Court will observe this decision was founded on the same authority as that on which the Portuguese Director grounded his pretentions, though under a different interpretation; but the order of the Bombay Government of

the 4th April 1800, even if it had supported Mr. Loureiro's claims, obviously had been superseded by Regulation 9, 1800, passed on the 18th June of that year by the Governor of Bombay whilst at Surat, and confirmed by the Government on the 1st of August following.

56. Sections 5 and 7 — Clause 2nd — of that enactment prescribed the means to be adopted for ascertaining what goods shall pass through the Latty or Phoorza Departments, and the Rules in respect to Foreign European Nations trading under Firmauns which we conceived must constitute the law from the date of its promulgation.

57. The regulation in question had not in any degree affected the rights claimable by the Firmauns. Under that instrument, the Portuguese, Dutch and French are Phoorza Merchants and must carry on their trade through the Phoorza Custom House, but if a British Merchant should think fit to resort to that Department, he would not only forfeit the privileges of that Regulation, but be liable also to the British and Foreign duties. Under this construction Section 8 and its clauses apply only to English goods, or in other words to the trade carried on through the Latty; and no exemptions from the payment of further duties were accordingly allowable on goods imported into the Phoorza, nor were any certificates to be granted in favour of goods exported from that Department, and in order that no further misconception might arise on these points, we issued a Proclamation at Surat in conformity to this interpretation of the Regulation.

58. On the same occasion we corfirmed the decision assumed by Mr. Romer when acting for Mr. Elphinstone during the absence of the latter at Bombay, that no duties would be levied by the Portuguese Fa^tory on articles imported at Surat which having been exempted from the payment of Sea duties by the Moghul authority have continned so under the regulation of the Honourable Company's Government.

59. Having submitted our correspondence on this subject to His Lordship in Council he has informed us that this claim is so intimately blended in the general subject of the privileges to be allowed to the Dutch, French and Portuguese nations trading at Surat, it was advisable that the whole question should be considered at once, that His Lordship in Council could not however satisfactorily ascertain from the documents then before him the exact grounds on which the Portuguese assert a right to collect duties for their own benefit on goods imported at their Factory, on vessels bearing their flag, and he therefore

directed that the Portuguese authorities at Surat might be called upon to represent the grounds of their claim to the privilege in question in such a precise shape as to enable His Lordship to pronounce an opinion on its merits. This call has accordingly been made on the Portuguese and here the questions regarding the Firmaun privileges at present rest.

60. The following questions respecting the jurisdiction of our Courts over the Factories were submitted to us by the Judge at Surat grounded on the 4th paragraph of your Honourable Committee's instructions to the Governor-General of the 7th November 1814 in which it is stated that with the exception of the precincts of their own territories they are, equally with other Europeans resident in India, amenable to the jurisdiction exercised under the authority of the British Government.

1st Are the precincts of Foreign Factories situated within the walls of the City of Surat or gardens and houses belonging to the same, without the walls of the place, open to the ordinary process of the Judge or the Magistrate of the Adawlut in matters civil or criminal?

2nd Are the persons of Foreigners residing within the precincts of the said Factories, gardens or houses subject to like process within the said limits?

3rd Are the persons of natives of India residing within these limits, in the service of such Foreigners, subject to the like process?

4th. Are matters of a civil or criminal nature, arising within the precincts of the said Factories, gardens or houses in which both parties may be foreigners cognizable by the local, civil and criminal courts?

61. These questions, having been submitted to the Advocate-General, he stated to us that from the best view he could take of the subject he did not suppose that either the Dutch or French Commissioners would acquiesce in the determination of Government should it be founded on his opinion; though there could be no doubt that neither the Supreme Government nor the Court of Directors meant to recognise the right of any of the European Powers to hold an independent jurisdiction in India, except where they have an independent and exclusive territory, a right which he did not conceive could by possibility exist within the limits of British sovereignty. Vattel B II Ch. 7, S. 84.

62. That the Firmauns of the Dutch appeared to him to be nothing more than commercial licences of grants of protection from the ruling powers, whereas the British sovereignty over

Surat and the Territories, places and other dependencies thereof was expressly recognised in the treaty with the Nabob and had been exercised at least since the year 1800 without being once questioned even by the Native Power.

63. On these principles Mr. Macklin was of opinion that the civil and criminal jurisdiction of the Zilla Court of Surat extended to every person and place within the territory defined by the Regulation and that the Foreign Factory was only an estate in that territory to the possession of which as an estate the foreigner was entitled but not to the exercice of any civil or criminal jurisdiction, an opinion which we have adopted for the guidance of the judicial authority at Surat.

64. In the month of January we received from the City Magistrate at Surat a report of his having failed to obtain from the Portuguese Chief an amicable adjustment of the circumstances connected with a serious breach of the peace committed by part of the crew of the Portuguese ship Amelia then lying in the river; and it appearing to us that the Chief had evaded the demand, made upon him by the British Magistrate for the surrender of the persons accused preparatory to an investigation, in a manner unbecoming the representative of a Sovereign in such close alliance with the British Government, we thought it proper to support the dignity of our Government and to direct the British Chief to make an immediate demand on the Portuguese for the surrender to the Magistrate of the persons so charged with a violation of the peace, and empowered the Chief, in the event of the demand not being complied with, to declare the commercial privileges enjoyed by the Portuguese at Surat to be suspended until a representation of the circumstances should have been made to the Vice-Roy at Goa.

65. Before these instructions reached Surat, the Amelia had sailed; and in communicating the circumstance, and that he was therefore unable to produce the accused persons before the Magistrate, the Portuguese Director observed that even if the ship had been in the river it would have been necessary that the parties accused would have been actually pointed out to him, professing that he had done all in his power to discover the offenders though without success, and that he could not be expected to deliver up innocent people.

66. The sincerity of these professions, however, may easily be refuted by a reference to the correspondence, where the conduct of Mr. Loureiro appears manifestly evasive and failing in his promise to deliver up the parties under the pretence that the name of the offender was not made known «it being

impossible», observes the Magistrate, «either for the complainants or myself to spell with accuracy a Portuguese appellation».

67. Your Honourable Committee will observe from the deposition of the complainants that the assault was said to have been made by «Francis Chico and others», and there can be no doubt that if the Portuguese Director had, in his professed disposition to support the British Magistracy, produced the crew or allowed the complainants to have access to them, the persons of the delinquents would have been identified.

68. The suspension of the commercial privileges under the circumstances above detailed not having been enforced, we informed the British Chief that after a full review of the Proceedings we could not refrain from expressing our regret that so little disposition should have been manifested on the part of the Portuguese Director to assist the Magistrate in promoting the ends of public justice; that such communications as had lately been made to him by the Magisterial authority with the view of bringing matters to an amicable adjustment were not to be considered as a matter of right, but conceded as acts of courtesy towards the representative of a Foreign nation, and that a failure on the part of the Portuguese Director to meet those marks of attention in a manner the Government had a right to expect, must disincline it to continue them in future.

69. That although, in instances where public justice may not be impeded by applications to the Portuguese Director, such acts of courtesy might be continued, still in all other cases, the Magistrate was directed to proceed to execute the process in the mode prescribed by the regulations.

70. The Portuguese Director, having in a subsequent letter stated that the conduct of the Magistrate in the proceedings under review was derogatory of the customs privileges and invariable practice of the Portuguese Factory acknowledged by the Honourable Company and the Government of Bombay from the time of their having received charge of the administration of Surat from the Nawaub, and still preserved and enjoyed by the Portuguese Chief and Director, we called upon Mr. Loureiro to state the grounds on which this assertion was founded; but have received no specific reply. In a late visit to Bombay Mr. Loureiro wished to enter into a verbal explanation on the subject with the President, but he was informed that it would be regular for him to send an official reply through the same channel through which the call had been made, when it could be regularly laid before the Government by our Chief.

71. In the month of April last, a few days before the arrival of the Netherlands commissioner to receive charge of the Dutch Factory at Surat, a message was delivered to the British Chief from His Highness the Nawaub intimating that as the British and Dutch Governments were now on terms of amity, he was desirous of sending some confidential person to congratulate the Dutch Commissioner upon his arrival. Had nothing more been intended than a mere complimentary message Mr. Elphinstone conceived there would have been little cause for hesitation in acceding to his request, but aware that it might be considered as a prelude to a direct intercourse in future with the Dutch and other Foreign Chiefs, he very judiciously expressed his regret that he did not feel himself at liberty to sanction the intercourse of the nature proposed, without the previous authority of Government. We approved of this communication to the Nawaub and authorised Mr. Elphinstone, in case His Excellency should express any wish to hold an intercourse with the Chief of the French Factory on his arrival at Surat, to follow the same line of conduct.

72. Mr. Elphinstone was at the same time directed to acquaint His Excellency that, should he wish it, he would refer for instructions to the Government on the subject, but not until he had pointed out to His Excellency that such intercourse was open to doubtful constructions, which it would be impolitic on the part of His Excellency to raise, and had better be avoided.

73. Monsieur de Maisonneuve, whose appointment by the Government of France to be Chief of the French Factory at Surat was notified to us in the Honourable Court's despatch of the 27st August 1817, having arrived at Bombay on the 17th May, was received with every mark of attention and respect due to his rank, and after passing some days at the Presidency, was provided with one of the Honourable Company's Pattamars for his conveyance to Surat, the best vessel then available, and in conformity with the definitive Treaty of Peace, signed at Paris on the 30th May 1814, and the instructions of your Honourable Committee of 7th November. The British Chief was directed to restore Mons. de Maisonneuve, the French Factory and all the buildings and grounds connected with it together with all records and documents belonging to the late Factory, which might then be under his charge.

74. Shortly after the Chief's arrival at Surat, Mr. Elphinstone reported to us that Mons. de Maisonneuve had declined to sign the receipt tendered to him on the transfer of the French Factory. since it did not expressly provide for the restoration of the

rights and privileges formerly enjoyed by the French nation at Surat.

75. We conceived that the instructions we had previously transmitted to Mr. Elphinstone would have enabled him to answer not only the present, but any other claim which might be made in respect to such privileges; but as he appeared to wish for more specific instructions, we acquainted him that, if the claim to commercial privileges was founded, as it appeared to be, on the Convention of 1787, he was to inform Mr. de Maisonneuve that, under the instructions which had been received by this Government from the Authorities in England, the stipulations of that instrument were not to be considered applicable to the relative situation of the two nations in India, as established under the Treaty of 1814, and consequently any pledge which may have been intended to have been given in a letter from Mr. Cherry, the Secretary to the Council at Surat, addressed to Mr. Bruix on the 9th April 1793 and on which Mr. de Maisonneuve appeared particularly to found his claim, could no longer have affect.

76. That by the 12th Article of the Treaty concluded at Paris on the 30th May 1814, the subjects of the Most Christian King were entitled to the same facilities, privileges and protection, with respect to commerce and the security of their persons and property within the limits of the British sovereignty on the continent of India as are now, or shall be granted, to the most favoured nation, an engagement which it was the first wish of the British Government in India to see fully and permanently maintained, that the subject of the duties levied at Surat on the Trade of Foreign Nations, having been some time since submitted to the consideration of the Most Noble the Governor-General in Council at Fort William, it was impossible to say what His Lordship's decision on this important question might be, but in order that Mr. de Maisonneuve might experience no inconvenience in his commercial arrangements for the ensuing season, Mr. Elphinstone was authorised to assure him, that until His Lordship in Council should decide otherwise, the duty to be levied on the trade of his nation at Surat would be calculated at 2½ per cent, the same as is now paid by the Portuguese and Dutch.

77. That with regard to the several articles of moveable property taken charge by the British authorities on the capture of the Factory in 1793, which Mons. de Maisonneuve seemed to claim, we observed that we could hardly suppose that that gentleman could place much importance on their restauration,

even if they were now in existence, particularly when he adverted to their perishable nature, and to the ruinous state in which they were acknowledged to be by Mr. Bruix so far back as the 1st of March 1791, — as will appear by his Memorandum at the bottom of the statement wherein they are particularised. That it appeared therefore only to be necessary that Mr. Elphinstone should explain the circumstance to Mons. de Maisonneuve and acquaint him that the only trace that could now be obtained of them was an entry on the public accounts of the year 1799, wherein it is stated that sixty rupees had been received as the proceeds of the sale of four bullocks, formerly belonging to the French gardens.

78. It occured to us also to explain to Mr. Elphinstone that, according to the 11th Article of the Treaty of Paris the places to be restored to His Most Christian Majesty were to be given up in the state in wich they might be at the time of the signature of that Treaty, and that under these circumstances we conceived M. de Maisonneuve would no longer hesitate in signing the receipt tendered to him by the Chief after some slight alterations introduced by us and into which it could not be necessary that any mention should be made of commercial rights and privileges, and having heard no more on the subject we conclude that everything has been satisfactorily adjusted.

Documents transmitted.

79. By this opportunity we have the honour to forward the following Diaries, viz: —

A continuation of the ship to ship diary in this Department from the 11th of November to the 31st December 1818 with index complete.

Ditto, Ditto, from the 2nd January to the 9th October 1819. This index is not complete, a press of business in the Office not admitting of a fair copy being made for this opportunity.

Secret Diary from the 2nd January to the 31st December 1818 for the Right Honourable the Commissioners of the Board of Control, with Index complete.

We have the honour to be with the greatest respect,

Honourable Sirs,

Your most faithful and obedient humble servants,

Evan Nepean,
A. Bell,
G. L. Prendergast,
J. Warden.

Bombay Castle,
9th October 1819

Bijl. 2 noot b bl. 248. Brief dd. 1 Juli 1821 van Calcutta aan Londen over de Nederlandsche bezittingen in Vóór-Indie (B):

In our letter to Your Honourable Committee of the 1st of March last (*a*) we had the honour to intimate our intention, as soon as we should have collected the information contained on our records, to submit our sentiments on the subject of the 24th paragraph of your letter of the 8th August 1820.

2. On a reference to our former proceedings we find that all the information which we possess respecting the extent and value of the Dutch possessions in India, as well as of those of the French and Danes, has already been submitted either to your Honourable Committee or the Honourable, the Court of Directors.

3. In our letter to your Honourable Committee of the 30th June 1817, we had the honor to express our opinion of the inconvenience and embarrassement likely to result from the existence of settlements under an independent foreign authority in the heart of our possessions and, after some detail of the sources of inconvenience above alluded to, we earnestly recommended to the attention of your Honourable Committee and His Majesty's ministers, the measure of endeavouring to obtain the annexation of those settlements to the British possessions.

4. In the same despatch we did ourselves the honour to lay before your Honourable Committee a statement of the gross and net revenue of the colonies in Bengal for the last five years, from that date of the British administration, and to state that we had directed the Governor of Fort St. George to transmit, by the earliest opportunity, a similar statement of the settlements which were under the charge of that Presidency.

5. Your Honourable Committee will have learnt from those statements, that the net revenue of French, Dutch and Danish settlements in Bengal, and on the Coromandel and Malabar coasts, during the five years of British management above alluded to, averaged about 51.000 rupees per annum in Bengal, and about 48.000 at the Presidency of Fort St. George; and you will have been apprised of our opinon at that period, that, as far as we were able to judge, the annexation of those foreign possessions to the British territory could only be effected by

(*a*) Dit is een brief, dien ik reeds herhaaldelijk aanhaalde; men zie o. a. sub 130 mijner verhandeling over „Fendall's en Raffles' opvattingen" Bijdragen dl. XLVII (1894) bl. 463; *ov.* 123. In mijne nog te verschijnen verhandeling over de herziening van het tractaat van 1814 geef ik dien brief geheel terug.

purchase, since we were not aware (and if the case were otherwise it would not be within our competence to propose it) that territory in any other quarter of the globe could be ceded to the powers possessing them as an equivalent for the sacrifice, small as in reality we had shown it to be.

6. Respectfully referring your Honourable Committee to the communications, above alluded by regarding the foreign settlements, as comprising all the information which it is in our power to afford on the several points to which you have called our attention, it only remains for us to state, that nothing has since occured to alter the sentiments we had formerly the honour to express, and that we trust an arrangement may still be effected with the several European powers holding possessions within our Indian empire, by which those settlements may either be wholly annexed to our dominion, or be reduced at least to the condition of mere factories, without any exclusive privileges or independent jurisdiction.

Bijl. 3 noot b bl. 252. Brief dd. 2 Januari 1817 van Dowdeswell aan Overbeek:

Mr. Van Braam having requested to be apprized of the reason why the transfer of the former Dutch possessions at Fultah to the authority of the officers of the Netherlands Government had not taken place, we called upon the magistrate of the 24 Purgannahs to explain the cause of the delay in carrying into execution the orders with which he had been furnished, directing him to deliver over Fultah to such persons as should produce sufficient powers from Mr. Van Braam to receive it.

It appears from the Magistrate's reply that the agent of the Dutch Government had not found it practicable to ascertain with precision the extent of land formerly appropriated to the site of the Dutch Factory at Fultah. It is further stated that of the ground which formed a part of the Dutch possessions a considerable portion had been washed away by the current of the river, and that under these circumstances the completion of the transfer had necessarely been postponed.

Adverting to these difficulties and to the small adventage which the Netherlands Government may be expected to derive from the possession of a tract of land of such very circumserved limits as appears to have been assigned to the Dutch Factory at Fultah, it has occured to us that a proposition for the transfer to the British Government of the reputed Dutch possessions af Fultah for an annual pecuniary compensation.

as in the case of Bernangore (a), would receive the concurrence of the Dutch authorities on the East Indies, and ultimate prove acceptable to His Majesty the King of the Netherlands; under this impression it is our intention to recommend to the Honorable the Court of Directors that a communication be made to His Majesty's Ministers on the subject with the view of effecting the arrangement in question with the Netherlands Government. — In the mean time we propose with your acquiescent to suspend all further proceeding in this quarter relative to the transfer of Fultah.

Bijl. 4. noot d bl. 252. **Overbeek ging in zijn antwoord aan Dowdeswell dd. 7 Januari 1818 achtereenvolgens na: 1° de weigering der overgave; 2° de weinige voordeelen der nederzetting; 3° het voorstel tot afstanddoening aan Engeland. Omtrent een en ander schrijft hij dan het volgende:**

Op het eerste punt zij het mij alleen gegund te remarqueeren, dat ofschoon niet met nauwkeurigheid te bepalen is, de uitgebreidheid lands voorheen door de Hollandsche Factory beslagen, omdat een gedeelte door de stroom der rivier is weggespoeld, evenwel de plaats vanwaar de Nederlandsche vlag weleer woei bepaald scheen te zijn aangetoond. Dit zoo zijnde, weet ik niet wat zwarigheid men heeft kunnen vinden om de Nederlandsche vlag aldaar weder te doen hijschen. De order tot het overnemen van alle plaatsen is positief; ik, als een ondergeschikt dienaar, ben genoodzaakt daar aan te obedieeren en verzoek derhalve op nieuw, dat Fultha aan Nederland wordt overgegeven op dezelfde wijze als die plaats weleer is bezeten geweest, te weten: als de ligplaats van Nederlandsche schepen en vaartuigen onder de protectie der Nederlandsche vlag.

Over het gewicht der bezittingen van Fultha zal ik geen oordeel vellen. UEd. schijnt juist te redeneeren, wanneer men de zaak in het afgetrokkene beschouwt; dan het kan UwEd. niet onbekend zijn, dat vele plaatsen door Rijken en Staten van

(a) Het tweede additioneele artikel van de Londensche conventie dd. 13 Augustus 1814 luidde nl. aldus: „The small district of Bernagore, situated close to Calcutta, being requisite to the due preservation of the peace and police of that city, the Prince of Orange agrees to cede the said district to His Britannic Majesty, upon a payment of such sum annually to His Royal Highness as may be considered by commissioners to be appointed by the respective Governments, to be just and reasonable, with reference to the profits or revenue usually derived by the Dutch Government from the same."

Zie over den afstand van Bernagore mijne verhandeling over het tractaat van 1814, in dit Tijdschrift, dl. XLVII (1897). bl. 273 en bl. 278; *ov.* bl. 35 en bl. 40.

groot gewicht worden beschouwd, schoon zij, verre van voordeel op te leveren, niets anders dan lastposten zijn.

Alle propositiën, die UwEd. zoude gelieven voor te slaan tot het afstaan der Nederlandsche bezittingen te Fultha voor eene jaarlijksche compensatie in geld, zal ik gaarne overnemen, om daarvan rapport te doen aan Hunne Excellentiën de Commissarissen-Generaal bij mijne volgende depêche.

Bijl. 5 noot b bl. 253. In Overbeek's brievenboek leest men de volgende overwegingen op ontvangst van het Calcuttasche voorstel dd. 16 Januari 1818:

Waarop gedelibereerd zijnde, is met verwondering opgemerkt, hoe de geheele inhoud van dien brief kenbaar maakt de lage streken, waartoe het Engelsche Gouvernement zich vernedert, om ons te ontzetten van onze rechten en hoe zij het in de onderhandeling over Foltha daarhenen zoeken te wenden, om ons af te schepen met een gewaand bezeten stukje grond, voor het grootste gedeelte weggespoeld door de Hoogly, mits dat wij aantoonen, hoeveel er overig is, schijnende zij als nu berouw te hebben over haar splendied aanbod van pecunieele consideratie, omdat de Resident in zijn laatsten brief van den 7^n Januari 1818 eene geheel andere wending aan de onderhandeling had gegeven door te begeeren dat Foltha aan Nederland zou worden overgegeven «op dezelfde wijze als die plaats weleer was bezeten, te weten als de ligplaats voor Nederlandsche schepen en vaartuigen, onder de protectie der Nederlandsche vlag» — een begeerte steunende op recht, reden en het belang van den Staat, omdat wij nooit een bijzonderen lap lands te Foltha bezeten hebben, dus ons recht van eigendom op niets kunnen aantoonen en ergo zouden wij verliezen, alles wat wij te voren als een voorrecht genoten hadden, zoo wij op den vorigen aanleg der onderhandelingen wilden voortgaan. En is derhalve goedgevonden en verstaan te rescribeeren op de volgende wijze:

Dat de Resident bedankt voor de vriendelijke dispositie, die het eerste deel des briefs bevat, dat de heer Hoff bereids lang van den heer Commissaris last gehad heeft, om Foltha over te nemen, zoodanig als de Nederlanders die plaats bezeten hebben vóór den oorlog;

Dat de Instructiën voorgeschreven aan den Magistraat der 24 Purgannas aan den Resident onbekend zijn, en dat hij dus niet kan oordeelen of de termen daarin begrepen hem authoriseeren om Foltha onder dezelve over te nemen;

Dat plicht en geneigdheid den Resident aansporen om allen

misverstand met het Engelsch Gouvernement te vermijden, en dat daarom noodzakelijker wijze de volgende elucidatie moet gegeven worden:

Dat Foltha sinds onheugelijke tijden de ligplaats der Nederlandsche schepen geweest is, dat als zoodanig die plaats ons nooit betwist wierd door de vorige bezitters van het land, noch door het Engelsche Gouvernement;

Dat de Nederlandsche vlag te Foltha woei, en dat de Nederlanders daar rechtsgebied hadden over haar eigen subjecten;

Dat zij aldaar onderhielden een geweldiger of onderschout als representant van den Magistraat te Chinsurah, dat die man de goede orde hield en van alles rapport zond naar het Hoofdkantoor;

Dat reeds zoo vroeg als 1738 de Nederlanders aldaar gebouwen hadden tot berging hunner goederen; dat de plaats waar die gebouwen gestaan hebben nu met geen zekerheid te bepalen is; dat wellicht het geheele stuk grond reeds lang in het bed der Hoogly begraven ligt;

Dat de plaats vanwaar de vlag geheschen werd bij het uitbreken des oorlogs, nog aanwezig is; dat de laatste geweldiger Hennis woonde op drie biggas grond, welke hij in huur had van Bakk'r Mahomed, wiens weduwe nog in leven is;

Dat het Engelsche Gouvernement ons nooit hinderlijk was in ons ongestoord verblijf te Foltha; integendeel dat wij altoos hetzelve genegen vonden om ons te bewaren bij onze rechten en onzen vrede, waarvan onder vele voorbeelden de brief, geschreven door Lord Cornwallis in den Raad van Fort William sub dato 4 Januari 1788, ten blijke kan strekken;

Dat dit eenvoudig verhaal in een klaar licht stelt wat de Resident bedoelde toen hij in zijn brief van 7 Januari 1818 verzocht, «Dat Foltha aan Nederland mocht worden overgegeven op dezelfde wijze als die plaats weleer was bezeten, te weten, als de ligplaats voor Nederlandsche schepen en vaartuigen onder de protectie der Nederlandsche vlag»;

Dat als zoodanig de Resident in naam Zijns Konings, zijn vlag wenscht te hijschen, en dat hij presumeert, dat het jongste tractaat hem daartoe recht geeft;

Dat de Resident een verschil over eenige weinige voeten gronds van het ongezonde en woeste Foltha wenscht te vermijden, zoowel als alles wat aanleiding kan geven tot het krenken der harmonie tusschen de beide natiën.

Bijl. 6 noot c bl. 253. Het voorstel der Engelsche autoriteiten aan Overbeek over Calcapoor:

Mr. Van Braam having previous to his departure for the Coast of Corromandel, requested that the final answer of this Government relative to the terms of the transfer of the Dutch Factory at Calcapore might be transmitted to you, we have the honor to address to you the following communication expressive both of His Lordships sentiments and of our own on that subject.

You will have been apprized by Mr. Van Braam, that we have deemed it proper to consult the Most Noble the Governor-General on a question, involving so many important consequences, and the delay which necessary took place in the notification of His Lordships sentiments, — which as already noticed are in entire consonance with the opinion we had formed on the subject, — had precluded an earlier intimation of our resolution respecting Calcapore.

Mr. Van Braam has founded his demand for the restitution of Calcapore with the liberal previleges specified by him, as being annexed to the possession of it, on the 1st article of the convention, concluded between Great Britain and the United Netherlands, on the 13 of August 1814. The provisions of that article however are so general, that we cannot consider them to convey any precise intimation of the terms on which the possession of Calcapore is to be restored to the Dutch authorithy, nor to warrant the British Government to conclude the transfer of that factory with the annexation of the extensive privileges claimed by the Dutch Commissioner. — Mr. Van Braams claims indeed for the privileges in question rests sole on prescription, for he has produced no sunneds in support of these claims, nor is it even alleged, that any such instruments ever existed. Although in practa very extensive powers may have been exercised heretofore by the Dutch authorities at Calcapore, it is impossible, we presume, at this distance of time to obtain any correct information of their nature and under the uncertainty which thus prevails regarding the rights demanded on behalf of the Netherlands Government, we regret that we cannot reconcile it to our sense of public duty to reinstate the Dutch officers in the possession of Calcapore on the footing demanded by Mr. van Braam until we shall have been furnished with further instructions from the authorities at home.

A reference on the subject will accordingly be addressed at an early period of time to the Government in Europe, through the Honorable the Court of Directors, but as a considerable interval may elapse before the result of this reference can be known in India, we have the honor to tender the immediate restitution of Calcapore to the officers of the King of the

Netherlands, simply on the footing of a commercial Factory, according to the instructions originally conveyed to the Magistrate of Moorshedabad.

Bijl. 7 noot d bl. 253. In Overbeek's brievenboek leest men namelijk op ontvangst van het voorstel om Calcapore zonder de daaraan verbonden rechten terug te geven, het volgende:

Dat deze brief zoowel als alle de handelingen van het Gouvernement van Fort William in deze gewesten, blijken draagt van den ingewreten haat, dien zij Nederland en alle andere vreemde natiën toedragen; dat het een zonderlinge stelregel is, dat zij niets kunnen doen, omdat artikel 1 van het verbond van 13 Augustus 1814 een uitgebreid veld opent om veel te verrichten; dat men evenwel niet kan pretendeeren dat ons bezit van Calcapore niet zoude steunen op oude firmans, want dat de firman tot de constructie der Loge, gedateerd is geweest 1650; dat uit kracht daarvan die Loge is begonnen in 1651 en voltooid in 1739, hebbende gekost 153000 sicca-ropijen; dat het evenwel niet kan gezegd worden, dat alle de privilegiën, daar zoo lang uitgeoefend, zouden steunen op openbare verleende vergunningsbrieven van den Vorst van Dilly, of een zijner gedelegeerden, ten minste dat zij aan den Resident niet bekend zijn, en ook niet in den jare 1757, toen de beschrijving van Bengalen door den Raad van Indië Pieter van den Velde werd ten papiere gesteld, zijn aangehaald; dat de Nederlanders evenwel die extensieve privilegiën niet hebben kunnen uitoefenen, zonder het openbaar of oogluikend consent der gebieders in het Soubaschap Bengalen; dat voor dat consent ontwijfelbaar enorm zal zijn betaald, maar dat de bewijzen daarvan nu niet meer voorhanden zijn, en ook niet in de schaal van het recht zouden wegen, zoolang de balans gehouden wordt door ijverzucht en kwaadwilligheid; dat het Engelsche Gouvernement met de zwakheid onzer bewijzen bekend, daar zij door eigenbaat gedreven, steeds gereed gestaan hebben onze archieven te doorsnuffelen en te vertalen, en thans daarop doordraven; dat zij evenwel ons langjarig bezit en uitoefening der door den heer Commissaris gevraagde extensieve privilegiën moeten erkennen, en die moetende erkennen, Calcapore hadden behooren te restitueeren, zoo het hunne geneigdheid niet was, ons in dit land alle mogelijke vexatie aan te doen, en daardoor als het ware ons verblijf zoo verdrietig te maken, dat wij vanzelve tot heengaan en tot een overdracht voor geld besluiten....

Op grond van een en ander besloot Resident Overbeek te antwoorden:

Dat het den heer Resident leed doet, dat hij de gevoelens van Zijn Lordschap en die van den Vice-President in Rade zoo strijdig vindt met den wensch van het Nederlandsch Gouvernement en dien van den heer J. A. Van Braam;

Dat Zijner Lordschaps, zoowel als des Heeren President in Rade positief uitgedrukt besluit om de zaak in quaestie te refereeren aan de decisie der Britsche en Nederlandsche autoriteiten in Europa, alle verdere discussiën tusschen de beide Gouvernementen in dit rijk, voor het tegenwoordige blijkbaar geheel noodeloos maakt;

Dat even zoo zeer als het den Vice-President in Rade leed doet, dat het onbestaanbaar is met zijne publieke plichten, om Calcapore aan de Nederlandsche autoriteiten over te geven, op den voet gevraagd door den heer Commissaris, het den Resident evenzoo zeer smart, dat hij het onbestaanbaar met zijne plichten vindt, de plaats over te nemen op de door den Vice-President in Rade aangeboden voorwaarden, namelijk simpel als eene commercieele factory;

Dat de Resident de determinatie van zijn Lordschap en die des Vice-Presidents in Rade zal communiceeren aan Hunne Excellentiën de Commissarissen-Generaal....

Bijl. 8 noot b bl. 254. In het brievenboek leest men als een gevolg der weigering van den loodsdienst:

Waarop gedelibireerd zijnde, is met verontwaardiging bespeurd, dat het Engelsche Gouvernement, overtuigd dat deszelfs weigering alleen steunt op eigenbaat, bevelzucht en ongenegenheid om aan Nederland te restitueeren hare rechten, tracht te evadeeren alle discussiën over het punt der loodssloepen tegen welke zij niets weten in te brengen als eigen convenientie; dat als men die convenientie in beschouwing neemt, op den bodem niets anders vindt dan laag zelfbelang, want dat het geheele etablissement hare loodsschepen doet varen voor rekening der koloniale kas, en een important saldo, na aftrek van alle ongelden, overlaat; dat aan eene andere natie een deel te geven in eenig voordeel, hoe ook genaamd, geenszins strookt met het Engelsche systema, doch dat er geene reden altoos is, die Nederland verplicht voor Engelsche convenientie de knieën te buigen en zijne rechten op te geven; dat de Engelschen weliswaar hebben opgeofferd de dubbele loods- en bakengelden, maar dat zij zulks niet deden uit liefde voor Nederland; dat

wij daarvan ook niet alleen jouisseeren, dus voor die sacrifice geen verplichting altoos hebben, noch die kunnen of behooren aan te merken als een regard voor de convenientie en het voordeel van Nederlandsche subjecten, ergo ook niets daarvoor behooren te laten varen of op te geven.

Op grond waarvan Overbeek besluit aan den Vice-President in Rade te Calcutta het volgende te schrijven:

Dat de Resident evenzoo zeer als de Vice-President in Rade advers is van lange en vruchtelooze discussies; dat hij evenwel niet kan afzijn als in het voorbijgaan aan te stippen, dat Nederlands recht tot het houden van loodssloepen zeer wel gegrond scheen te zijn; dat dat recht nooit is betwist; dat de Nederlandsche loodssloepen de Ganges sinds onheugelijke tijden hebben bevaren; dat zij bestonden toen deze kolonie in den jongsten noodlottigen oorlog werd in bezit genomen en dat met geen mogelijkheid als een stelregel kan worden geadmitteerd, dat om den wil en de convenientie van het Britsche Gouvernement, Nederland hare welgegronde eischen zou moeten opgeven; dat de Resident bedankt voor de communicatie der regulatiën, welke de vreemde natiën ontheft van het betalen van dubbele loodsgelden; dat hij met den Vice-President hoopt, dat de Nederlandsche onderdanen die regulatiën zullen aanmerken als genoegzaam voorziende in hare convenientie en adventagie, doch dat hij Resident moest aanmerken, dat de nationale schepen door de Nederlandsche loodssloepen steeds voor niets werden binnengeloodst, en dat derhalve de regulatie uit dat oogpunt beschouwd, althans niet strookt met het belang van Nederland; dat de inhoud der missive zal worden gecommuniceerd aan Hunne Excellentiën de Commissarissen-Generaal, en afgewacht wat Hoogstdezelven zullen gelieven te besluiten.

DE VAL VAN DE KRATON VAN PADJANG DOOR TOEDOEN VAN SENAPATI (± 1586), VOLGENS DE BABAD TANAH DJAWI.

(Met voorwoord van G. P. ROUFFAER.)

Nu de totale herdruk van prof. Meinsma's uitgaaf der „Babad Tanah Djawi in proza" van 1874 voltooid is, en dezer dagen naast den tweeden druk van het Eerste Stuk dien prof. Meinsma zelve nog in 1884 mocht bezorgen, de tweede druk van het Tweede Stuk, gereedgemaakt door prof. Vreede, algemeen verkrijgbaar zal worden gesteld, waardoor ieder zich den volledigen tekst zal kunnen aanschaffen van deze Javaansche Vorstenkroniek naar de prozabewerking van wijlen Gericke's helper, Raden Ngabehi Kĕrtåprådjå [1], — kan het gepast worden geacht de opmerkzaamheid te

[1] Dat Kĕrtåprådjå „vroeger in dienst was bij den heer Gericke" blijkt uit prof. Roorda's aanteekening naar de inlichting van Winter, vermeld bij Vreede „Catalogus van de Jav. en Mad. Handschriften der Leidsche Univ.-Bibl.", Leiden 1892, p. 14; dat zijn rang Kliwon was, blijkt uit ibidem, p. 147; van welke „golongan" hij echter kliwon was, wordt niet vermeld. Hij is tevens de auteur eener prozabewerking der Manikmaja (Vreede, p. 13—14), opsteller van een Babad Sĕngkala die tot 1830 loopt (ibid. p. 147), en was — blijkens Cohen Stuart in Bijdr. Kon. Inst. 1, I, 1853, p. 46 — in Nov. 1850 te Solo bezig aan de zuivering van den tekst der Pandji Djajalĕngkara, waarbij Cohen Stuart hem „voormalig onderwijzer in de Javaansche taal" te Solo noemt, en zijn kunde in de toelichting van Jav. dichtwerken prijst. — Men weet dat er een vervolg bestaat op de proza-bewerking der Babad Tanah Djawi door Kĕrtapradja, welke van Winter's hand is; Kĕrtapradja's tekst loopt van (met permissie!) Adam tot A. J. 1647 = 1723 A. D.; het vervolg in proza van Winter's hand loopt tot Oct. 1743, over welk vervolg prof. Meinsma in Bijdr. Kon. Inst. 4, IV, 1880, p. 565—578 een verslag gaf. Het ware wel zeer te wenschen dat het Koninklijk Instituut óók deze vervolg-Babad in proza het licht deed zien! — Over de tot nog toe uitgegevene drie redacties der Bab. Tanah Djawi, alle gedeeltelijk slechts, zie vooral de noot 1 van Dr. Brandes in zijn Pararaton, 1896, p. 177; alsmede p. 112 noot 1 en p. 178 aldaar over den vermoedelijken tijd (± 1700 A. D.) waarin die Babad haar vast karakter kreeg. — De oplaag van den 1en druk door het Kon. Instituut in 1874 uitgegeven, was 1100 ex., zie Bijdragen 3, VII, 1872, p. XXXVII. Op omslag en Holl. titel van den 2en druk van Stuk I (1884), komt de hin-

vragen voor de Nederlandsche vertaling van een der meest belangrijke historische episodes, in die Babad beschreven.

Het betreft de paar jaren toen Kjahi gĕḍe Pamanahan, anders genoemd Kjahi gĕḍe Mataram, als leenman van Padjang de aanvanger der Mataram'sche dynastie, reeds gestorven en opgevolgd was door zijn zoon Mas Ngabehi Soetawidjaja, oftewel Senapati, die eerst in stil, daarna openlijk verzet kwam tegen Padjang; toen gebruik maakte van den welkomen, en toevalligen (?), dood van Padjang's eersten Sultan; door handige politiek de tweedracht aanwakkerde tusschen diens opvolger en den kroonpretendent, eigen zoon van dien eersten Sultan; en eindelijk met dezen in verbond, de kraton van Padjang aanviel en innam, om daarna de wonderdadige Rijks-poesaka's zichzelf toe te eigenen, mee te nemen naar Mataram, en daardoor elkeen kond te doen dat de opperheerschappij over het Javaansche land overgegaan was van de kraton van Padjang naar de kraton van Mataram. Dat was, toenmaals, Pasar of Koeṭa gĕḍe.

Voor dezen belangrijken ommekeer in den politieken toestand van Java vergelijke men wat Raffles, in excerpt uit Javaansche historieschriften, meedeelde op pag. 144—146 van dl. II zijner History of Java van 1817 (in 2[en] druk, 1830, dl. II, pag. 157—160), als oudste gedrukte voorstelling; en wat de 2[e] uitgaaf van prof. Veth's Java, ed. Snelleman en Niermeyer, op pag. 308—310 van dl. I in 1896 geeft als jongste en meest waarschijnlijke samenvatting der gebeurtenissen volgens de door en na Raffles bewerkte inlandsche bronnen.

Men zal zien dat de Babad Tanah Djawi haar eigen opvatting van zaken heeft. Het wonderdadige is er niet van de lucht Op Senapati's hoofd rust God's zegen. Wie zou tegen hem bestaan? De Sultan van Padjang, de vermaarde Djaka Tingkir van vroeger, die op zijn beurt de rijksmacht had doen overgaan van de kraton van Dĕmak naar de door hemzelven gestichte kraton van Padjang, voelt dat een noodlot zich aan hem voltrekt in de rijzende grootheid van Senapati, den Mataram'mer. Hij weet dat niet zijn zoon, Pangeran Banawa (Bĕnawa), hem op zal volgen in de konings-

---

derlijke fout voor „loopende van het jaar 1647", lees „tot het jaar"; en in het voorberichtje leze men voor „Soesoekoenan (sic!) Mangkoerat I" een II; op den Jav. titel heet het daar ook al verkeerd „1649" in plaats van „1647". In den herdruk loopt dus stuk I „van Adam"—1677, en stuk II van 1677—1723 A. D.

waardigheid; maar dat de zoon van zijn vazal uitverkoren is door hooger raadsbesluit.

Van zijne zijde doet Senapati zich tegoed aan de bovennatuurlijke macht die hem geschonken is. Behoudens een aardig beschreven kinderlijk respect voor zijn behuwdoom en patih, Ki Djoeroemartani (= Dipati Mandaraka) [1], zijn beter-ik in vele opzichten, bedrijft hij de eene wonderdaad na de andere. Hij is onkwetsbaar voor sluipmoordenaars; een ster daalt neer waar hij zich te slapen heeft gelegd op een tooversteen in het zuiden van Jogja; hij bekleedt een gevangen reuzenvisch met goud en hergeeft dezen de vrijheid, waarop de wateren der zee in beroering komen; de machtige meermin der Javaansche Zuidzee, de Lara Kidoel, lokt hem daarop naar haar wonderverblijf en maakt hem duidelijk dat zij een meisje is, waarvan hij gretig en dankbaar partij trekt; hij schrijdt over de wateren, tot verwondering zelfs van een zoo heilig man als Soenan Kalidjaga, een der wali's, die hem meer ingetogenheid aanraadt; als hij reeds voor de poorten van Padjang staat, met onheilspellende bedoelingen, volstaat een gesprek met een voor hem alleen zichtbaren reuzengeest om den Sultan daarbinnen den dood te doen sterven, nadat hij dezen Sultan vroeger reeds het overtuigendst bewijs had gegeven van zijn wondermacht door den Mĕrapi te laten uitbarsten en het heir van luchtgeesten te doen aanrukken tot eigen beveiliging; en wanneer hij ten slotte, na des eersten Sultan's te stade gekomen dood, voor de tweede maal optrekt tegen de kraton van Padjang, nu om haar met geweld in te nemen, stuiten de gouden kogels der verdedigers af op zijn borst en laten er alleen een gulden weerglans achter.

Naast deze voortreffelijkheid van hooger orde, dan nog vooral een politieke listigheid waarover Macchiavelli's Principe tevreden kan zijn, en een schijnheiligheid die Tartuffe niet verbeteren mag. Is hij in moeite of benauwdheid, dan staat hij in gebed verzonken met een gezicht dat men zich wel voor zal stellen. Alleen tegenover Ki Djoeroemartani, bovengenoemd, voelt hij zijn zedelijke

[1] Ki Djoeroemartani toch was zoon van Njahi gĕde Saba, terwijl Senapati geboren was uit het huwelijk van Kjahi gĕde Pamanahan met een dochter van deze zelfde Njahi gede Saba; Senapati's vader en Djoeroemartani dus waren eigen zwagers geweest. Dankbaar maak ik hier en daar gebruik van een register, door Dr. Brandes voor zijn persoonlijk gerief op de Babad Tanah Djawi vervaardigd, waaruit ik in begin Maart '98, kort vóór diens vertrek naar Java, gedurende een paar dagen excerpten mocht maken.

minderheid, zijn hoogmoed als uitverkorene des hemels, zijn ondankbaarheid als gunsteling, ja opvoedeling van den Sultan van Padjang, dien hij als volwassene belaagt en den dood aandoet.

Dit alles wordt in zijn vermakelijke naïveteit van bijgeloof en vorstenaanbidding en ontzag voor fantastische buitensporigheden, als wilde bloemen op een degelijken grond van menschkundig opmerken en helder beseffen, in den geijkten Javaansch-wijdloopigen trant verhaald door het hiervolgend translaat, als tegenwoordig n° 562 sinds lang in bezit van het Koninklijk Instituut.

Men zal er zich een denkbeeld door kunnen vormen van wat de Javanen onder geschiedschrijving zoo al verstaan. Van een Europeesch standpunt moge men, in vergelijk met onze moderne opvatting van historiebehandeling, aan 't eind teleurgesteld uitroepen: „Tant de bruit pour une omelette... Javanaise!", zoo behelzen toch de niet minder dan 48½ bladzijden van prof. Meinsma's gedrukten tekst, behalve allerlei omslag van vertellen, verschillende bizonderheden waarmede de liefhebber van heusche geschiedenis zijn voordeel kan doen. En beschouwt men het geheel tevens als litterair produkt, dan moet men toch meermalen genoeglijk glimlachen om dit mengsel van langdradigheid en op den duur wat vervelend wordend wondergeloof, waar het zoo ineens opgefrischt wordt door alleraardigste zinnetjes en door-en-door menschkundige voorstellingen. De gesprekken van Ki Djoeroemartani met Senapati, en de episode — hoewel een klein beetje gewaagd — van den held met de teerhartige Njahi Lara Kidoel, zijn zoo wel de smakelijkste gedeelten in dat opzicht.

Ons n° 562 draagt buitenop in vette geschreven letters „Babad" en dan, dwars daarop, in klein schrift „Senopāti." De tekst zelve is heelerblads geschreven, met aan den weerkant het Javaansch, links dit, en het Hollandsch rechts. Blijkbaar is het een copie gemaakt door den een of anderen klerk te Soerakarta (?) naar een goed origineel. Fouten als „hij durf", „hij streef", „ik bewaakt" zijn alleen dàn begrijpelijk; aangezien overigens de tekstvertaling behoorlijk vloeit. Of die vertaling anders in alle opzichten voldoende getrouw is, mogen Javanici beoordeelen; maar bij gebrek aan brood, ete men korsten van pasteien.

Dr. Brandes, die de goedheid had vóór zijn teruggaan naar Java, in begin Maart 1898, achter te laten een „Voorloopigen inventaris van eenige der handschriften van het Kon. Instituut v/d T., L. en Vk. van Ned. Indië te 's Gravenhage", loopende

namelijk over de door hem ingedeelde nummers 501—628, alle van Maleische, Javaansche en andere hss. in inlandsche talen — zie dezen Voorloopigen Inventaris reeds aangehaald in deze Bijdragen, pag. 143 noot —, heeft ons hs. als volgt omschreven:

„562. Fol., 107 bladz. „Babad" en „Senopati." De door Meinsma uitgegeven proza-omwerking van de babad tanah Djawi, 1e ed. blz. 129—210, met een gedeeltelijke vertaling in 't Holl. v. bl. 129—202, daarnaast, op de rechterbladzijde geschreven; de Javaansche tekst links."

Ongelukkig loopt de Holl. vertaling niet regelmatig door, maar bevinden zich daarin twee groote gapingen.

Na het aaneengeschakeld translaat dat hier zal volgen en eindigt met den definitieven val van Padjang, het wegvoeren der regalia naar Mataram, en het aannemen van den Sultan's-titel door den Panĕmbahan Senapati, gelijkstaande met prof. Meinsma's Jav. tekst van 1874, pag. 129 reg. 2 van boven — pag. 177 reg. 11 v. o., blijven onvertaald de bladzijden vandaar tot pag. 189 r. 9 v. o. „botĕn etc."; daar begint dan weer het translaat tot en met pag. 192 r. 11 v. o. „pĕdjah"; dan volgt weer een grooter onvertaald gebleven stuk tot pag. 200 r. 6 „Ki Toemĕnggoeng"; en met het fragment vandaar tot pag. 203 r. 4 „Martalaja" eindigt alle overzetting, terwijl het Jav. hs. nog een 5-tal folio-bladzijden doorloopt en midden in een zin afbreekt.

Wie deze vertaling gemaakt heeft, is moeilijk te zeggen. Waar de schrijffouten wijzen op een Indo-Europeesch copist, is het wel het meest waarschijnlijk dat de met gelijke hand en gelijken inkt geschreven Jav. en Holl. teksten uit Solo komen. Ook is het me niet gelukt te weten te komen, wanneer dit hs in het bezit kwam van het Kon. Instituut. Op de lijsten van „Handschriften" in 1863 en 1864 (Bijdragen 2, VII, p. XL—XLIV; en 2, VIII, p. 60—64) komt het nog niet voor. Wanneer te eenigertijd de systematische catalogus der handschriften die 's Instituuts eigendom zijn, zal samengesteld worden, en daarbij zooveel mogelijk de herkomst en het aantal jaren dat zij er berusten wordt nagegaan, mag hieromtrent wellicht meer te zeggen zijn.

Behoudens een zeker getal leesteekens, eenige meerdere scheiding van op zichzelf staande perioden, meerdere splitsing ook in aparte zinnen, een enkel „en" voor „of", en verbetering van het bovenaangeduid soort copieer-fouten, wordt het translaat geheel zoo afgedrukt als het in originali luidt. Het komt dus overeen met p. 129,

r. 2—pag. 177, r. 14 in den 1en druk; of met pag. 127, r. 19—pag. 175, r. 20 van den 2en druk, I; der Babad Tanah Djawi in proza.

„Men verhaalt dat Senopatie juist in zijn paleis met Djoeroemartanni zat. Kijahie Djoeroe sprak: Jongeling, wat is uw wil? Gij zijt door uwen vader ontboden geworden om bij hem te komen, gij wilt niet verschijnen? Stellig zal de Sultan vergramd zijn, zoo gij den oorlog verklaart; waarop bouwt gij dan? Uw leger is zeer gering, het zal immers het leger van Padjang geen tegenstand kunnen bieden; al mogt het durven, het zal toch altijd vernield worden en de Sultan van Padjang is beroemd door zijne bovennatuurlijke magt en wordt door vorsten van andere landen gevreesd. Vroeger werd hij door eenen dief verraderlijk aangevallen, juist toen hij lag te slapen, gedekt van eene sprei; vervolgens stak de dief toe; de Sultan gevoelde even alsof eene vlieg over zijn lichaam liep, de sprei werd niet eens beschadigd; daaruit kunt gij opmaken, dat de Sultan bovennatuurlijk magtig is, en zoo gij den Sultan den oorlog wilt aandoen, waarop zult gij dan bouwen, zoo gij op uwe bovennatuurlijke magt steunt? Het water betreedt gij zonder nat te worden, gij gaat in het vuur zonder u te branden en andere bovennatuurlijke wetenschappen; al uwe voornoemde bekwaamheden hebt gij van den Sultan geleerd, omdat hij u als zijnen oudsten zoon heeft aangenomen en hij was u zeer gunstig, gij waart even als zijn eigen zoon. Toen gij meerderjarig zijt geworden, heeft hij u in de bovennatuurlijke magt en sterkte onderwezen en te Mataram zijnde hebt gij vele weldaden genoten. Waarmede zult gij de gunst van den Sultan vergelden? Gij hebt U aan drie dingen schuldig gemaakt: 1° hebt gij vijandelijkheden begaan tegen uwen Heer, 2° tegen uwen vader, en 3° tegen uwen onderwijzer. Het volk zal u uitlagchen en aldus spreken: Senopatie durft wel zijnen vader den oorlog aantedoen, maar heeft geen moed om tegen andere volken ten strijde te trekken, en ik ben zeer beschaamd het volk van Padjang te zien, omdat van hetzelve kan gezegd worden, dat het het goede niet naar waarde weet te schatten (sic!); verklaar gij liever den oorlog aan landen grooter dan Padjang zelve, ik ben niet bang. Kijahie Djoeroe verweet hem nog meer.

„Toen Senopatie Ngalogo dat alles aangehoord had was hij zeer bedroefd; hij gevoelde schuldig te zijn en sprak zachtjes op eene

vleijende toon: Oom! daar ik mij heb laten ontvallen, dat ik mijne verschijning bij den vorst niet wilde doen, totdat zulks den toorn van den Sultan heeft opgewekt, — bepaal dat ik te Mataram mag verblijven, en dat ik in staat zij het eiland Java te regeren en dat deze regering moge overgaan van geslacht tot geslacht! Kijahie Djoeroe zeide: indien zoodanig uw verlangen is, zoo bid onophoudelijk het Opperwezen, opdat wanneer de vorst kwam te overlijden, gij hem alsdan in de regering moogt opvolgen, alsdan hebt gij volstrekt geene vijandelijke inzigten met den Sultan; daarenboven moet gij in uw binnenste het voornemen opvatten, om de weldaden van den Sultan te vergelden, daar hij U als zoon heeft aangenomen en u een aangenaam verblijf heeft verschaft en u in verschillende wetenschappen onderwezen. Zoo gij het Opperwezen aldus aanbidt, zoo zult gij meer en meer bij den vorst in achting komen en hij zal in zijn binnenste wel hebben vergund, dat gij hem in de regeering opvolgt. Senopatie Ngalogo bedankte zijnen oom voor deze raadgeving en volgde dezelfde op. Kijahie Djoeroe ging heen en Senopatie bad het Opperwezen dag en nacht zonder ophouden.

„Toen waren alle Mantries pamadjeggans van Kedoe en Bagaleen voornemens te Padjang te verschijnen, ten einde hunne pacht aantebieden. Zij reisden over Mataram, alwaar zij aangehouden werden door Senopatie; zij werden goed onthaald en wel behandeld en noodigden (sic!) hen uit zich te vermaken en te eten en te drinken en zij werden door Senopatie als zijne eigene broeders behandeld, dan wel als zijne ouders. Voornoemde Mantries pamadjeggan waren zeer verheugd: al de vrouwen van Senopatie werden gelast te dansen en noodigden (sic!) haar uit hen te bedienen en met borèh te besmeren, en versierden de ooren der mantries pamadjeggan met bloemen. Al de mantries gevoelden hetgeen zij verschuldigd waren voor de weldaden van Senopatie en deden de belofte, dat wanneer Senopatie oorlog mogt voeren, al de voornoemde mantries durfden ten strijde te trekken wegens de menigvuldige weldaden van Senopatie, die zij niet konden vergelden, doch zij hadden hun leven voor hem veil.

„Toen Senopatie de belofte dier mantries had gehoord was hij zeer verheugd en zeide in zijn hart: thands heb ik makkers en hulp van God, waarmede ik naar de kraton van Padjang zal streven. Al de mantries werden beloond met schoone kleederen, ieder even veel; de mantries waren innerlijk verheugd en zeiden eenparig: ons vertrek van het land Kedoe en Bagaleen was met het voornemen de pacht te Padjang optebrengen; nu is zulks niet door-

gegaan; al onze schattingen bieden wij u aan, omdat hier geen onderscheid is, daar te Padjang een vorst is en te Mataram ook. Het gezegde van de mantries veroorzaakte een algemeen handgeklap.

„Senopatie zeide: al mijne bloedverwanten mantries, ik heb uwe gelofte aangenomen en het is mijn wil dat gij in de toekomst slechts te Padjang zult verschijnen, te gelijk met mij; wanneer de Sultan toornig wordt zal ik zulks wel tegengaan, omdat al de wil van den Sultan op mij neerkomt; uitdienhoofde, indien al deze mijne bloedverwanten mogten wenschen Demang, Ronggo, Ngabehie of Toemenggoong te worden, ben ik daartoe door den Sultan reeds gemagtigd. Toen de voornoemde mantries zulks vernamen waren zij zeer verheugd en vatten het voornemen op Senopatie als vorst te erkennen; al de mantries gaven zich vervolgens aan den dans over en allen gaven bewijzen hunner bovennatuurlijke magt en onkwetsbaarheid, sommige smeten pieken in de hoogte, andere tweepuntige lansen en wierpen steenen ter zwaarte van 125 ℔ in de lucht, bij het nedervallen vingen zij dezelve met de borst of den rug op; maar geen een hunner werden gekwetst, omdat voornoemde mantries in eenen hoogen graad bovennatuurlijk en onkwetsbaar waren.

„Er was een mantrie met name Botjor, die zeer bedroefd was het gedrag te bespeuren van zijne makkers de mantries. Hij dacht: hoe is het met al mijne makkers gelegen? Zij gedragen zich als kinderen en laten zich door Senopatie overhalen, allen willen Senopatie tot vorst verheffen, zij zijn niet in staat om te bedenken dat Senopatie een gering persoon is en wil (sic!) volstrekt Padjang beoorlogen. Wat mij betreft, ik verkies mij nog niet aan Senopatie te onderwerpen indien ik zijne bovennatuurlijke magt nog niet beproefd heb; ik geloof toch dat hij geen koperen huid heeft en pezen van ijzerdraad. Indien werkelijk mijne kris Kebo Dengen niet kwetst, wil ik hem dienen. En Panumbahan Senopatie wist reeds, dat Botjor wilde beproeven (sic!), zulks bleek uit zijn gedrag, dat hij geen deel nam aan de genoegens. Senopatie dacht: ik geloof dat Botjor geheel anders is dan al de andere mantries, hij is niet verheugd over de goede ontvangst en wil mij volstrekt beproeven; maar hij heeft gelijk, ik ben als een dwerg die naar den hemel reikt en moet derhalve geminacht worden en wanneer mijne bovennatuurlijke magt die van andere menschen niet overtreft, zou ik dan vorst kunnen worden om over Java te regeren? Vervolgens keerde Panumbahhan Senopatie huiswaarts; al de mantries hadden zich reeds gelegerd. Vervolgens gaf Senopatie last aan zijne troepen, welke

de wacht voor de poort hadden, dat bijaldien Botjor den ringmuur betrad, zij hem moesten laten begaan en dat niemand hem zulks belette.

„Des nachts had Botjor zich aangekleed, met het voornemen Senopatie verraderlijk aantevallen, de kris werd beproefd en was zoo scherp dat kapok daartegen geblazen doorgesneden werd. Vervolgens ging Botjor den kraton alleen binnen; al degene welke aan de poort de wacht hadden, deden alsof zij het niet zagen. Senopatie was juist bezig aan het eten, zittende met den rug naar de deur gekeerd; Botjor drong spoedig door en stak toe; Senopatie werd niet gewond en keerde zich niet om, hij at slechts lekker; de punt van de kris van Botjor werd stomp; Botjor viel vermoeid op den grond neer, stak zijne kris in den grond, zijn ligchaam was zeer verzwakt; Botjor kuste hem vervolgens de voeten en vroeg om vergiffenis. Senopatie keerde zich om en zeide: Botjor! ik heb het u vergeven, en stel mijn vertrouwen in U. Vervolgens keerde Botjor huiswaarts. Te middernacht ging Senopatie heen, begeleid door vijf personen, hij begaf zich rechtstreeks naar Lipoero, alwaar de steen Koemaloso is; Senopatie begaf zich daarop ter ruste.

„Men verhaalt dat Djoeroe Martani na middernacht in zijn huis niet wilde slapen Hij begaf zich spoedig naar den kraton, met het voornemen Senopatie te ontmoeten. Toen hij aan de poort was gekomen, vroeg hij aan de wachters: Gij! die de wacht aan de poort hebt, is mijn zoon wakker? De wachthebbende antwoordde: Kijahie Djoeroe! na den afloop van de vermaken tot zonsondergang en maneschijn, is uw zoon heengegaan, zonder dat men weet waarheen. Toen Kijahie Djoeroe het gezegde van den wachthebbende vernam, wist hij vervolgens de verblijfplaats van Senopatie, en volgde hem spoedig naar Lipoero, alwaar hij Senopatie slapende op den steen Gigiling vond. Kijahie Djoeroe wekte hem spoedig op en sprak aldus: Jongeling! sta op, gij zegt vorst te willen zijn en gij slaapt slechts lekker. Vervolgens viel er eene star uit den hemel, glinsterend ter grootte van eene kokosnoot in haren bast, welke zich nederlag aan het hoofdeneinde, digt bij Senopatie. Kijahie Djoeroe schrok, en wekte zijnen zoon: Jongeling! sta op, wat is dat, hetwelk aan uw hoofdeneinde als volle maan glinstert? Senopatie schrok en werd wakker, zag en vroeg: wie zijt gij, die u glinsterend ophoudt aan mijn hoofdeneinde? zoolang ik leef heb ik U niet gezien. De star antwoordde spoedig als een

mensch: weet dat ik de star ben, die u mededeelt, dat uwe gebeden verhoord zijn geworden, om te weten wat het verlangen van het Opperwezen is; hetwelk thands door God toegestaan is. Gij wenscht als vorst voor Java te regeren, overgaande op uwe kinderen en kindskinderen, welke allen als vorst over Mataram zullen regeren, zonder wederga, gevreesd door den vijand, rijk in goud en edelgesteenten. Uwe overkleinzonen die in de toekomst vorsten te Mataram zullen worden, zullen deszelfs verwoesting beleven, zoo ook de menigvuldige zon- en maansverduisteringen; de staartster zal alle avonden zigtbaar zijn; alle bergen zullen bulderen; er zal zand en lava regenen; al hetgeen een voorteeken van de verwoesting des lands is. Nadat voornoemde star aldus had gesproken, verdween dezelve.

„Senopatie dacht bij zich zelven: thands is mijn verzoek door het Opperwezen verhoord; ik zal mijnen vader den Sultan als vorst vervangen, dalende op mijne kinderen en kindskinderen, even als het licht zal ik over Java regeren, de inwoners van het eiland Java zullen zich onderwerpen. Kijahie Djoeroe raadde de gedachte van zijnen zoon en zeide: Senopatie, wees gij niet verwaand geloof te slaan aan hetgeen niet waar is, dat is niet goed; indien gij het gezegde van de star gelooft, dan hebt gij mis, omdat zulks dubbelzinnig spreken heet; het is vergund te liegen en de waarheid te spreken; zij kan niet geloofd worden, en indien gij in de toekomst oorlog voert met Padjang, stellig kunt gij dan voornoemde star niet aanmanen of hulp verzoeken; voorzeker zullen wij beiden zelf oorlog voeren; indien wij overwinnen, zult gij stellig als vorst over Mataram regeren, indien wij overwonnen worden, voorzeker worden wij krijgsgevangenen. Nadat Senopatie Ngalogo het gesprek van den oom had aangehoord, begon hij te vleijen en sprak zachtjes: Oom! wat raadt gij mij aan? ik zal mij daaraan houden, ik ben als eene praauw, waarvan gij het roer zijt. Kijahie Djoeroe zeide: Jongeling, indien gij meegaat, laat ons beiden het Opperwezen smeken, dat alle moeijelijkheden weggeruimd worden, laten wij zamenwerken; begeeft gij u naar de Zuidzee, ik zal den berg Merrapie beklimmen, beiden den wil van God bewaarhedende; laat ons vertrekken. Kijahie Djoeroe vertrok vervolgens naar den berg Merrapie; Senopatie nam den weg regt Oostwaarts, aan de rivier Hoempak gekomen, sprong hij in het water, zwom als een lijk en volgde de stroom van het water.

„Er wordt verhaald dat er een zeevisch bestond met name Holor;

Senopatie vermaakte zich in de rivier Sammas met werp- en kruisnetten te visschen; de gereedschappen daartoe waren in menigte voor de visschers en vongen ook veel visschen. Vervolgens werd genoemde visch Holor door vele menschen gevangen, dezelve was zeer groot, werd uit het water gehaald en den Panumbahhan Senopatie aangeboden. Senopatie was zeer verheugd den visch Holor te zien en liet denzelven bekleeden met goud, denzelven werd den naam van Toemboel Woeloeng gegeven, vervolgens werd dezelve weder in het water losgelaten. De visch Holor gevoelde dat dezelve het leven aan Senopatie schuldig was. Bij zekere gelegenheid wist genoemde visch, dat Senopatie zich in de rivier liet drijven. Bij de uitwatering der zee gekomen, dreef meermelde visch naar Senopatie toe, opdat Senopatie deszelfs rug beklom; maar Senopatie verkoos zulks niet en sprong uit het water, staande aan den oever der zee en bad God aan. Vervolgens ontstond er een storm, de wind mengde zich met den regen, vele boomen ontwortelden zich en scheurden, de golven waren zoo hoog als bergen, derzelver gedruisch joeg vrees aan en het water was alsof hetzelve gekookt was; vele visschen sprongen uit het water, stieten zich tegen de rotsen, waarvan het gevolg was, dat zij dood aan den oever vielen en zulks door de schuld van Senopatie in zijn gebed aan God.

„Er wordt verhaald dat er eene vorstin schoon van gelaat in de Zuidzee regeert; op de wereld is niemand, die haar evenaart; zij is genaamd Roro Kidoel; zij beheerscht al de geesten van Java. Toen was Roro Kidoel juist in haar paleis, zittende op eene gouden bank, met edelgesteenten belegd; vóór haar waren de geesten. Roro Kidoel schrok bij het zien der verwoesting onder de visschen der zee en het water was zoo warm alsof het gekookt was, het gedruisch der zee joeg schrik aan. Roro Kidoel dacht bij zich zelven: zoo lang ik leef, heb ik zulk eene zee nog niet gezien; waaraan zou dat toeteschrijven zijn; aan den strijd der elementen? zou de zon gevallen zijn of zou het de jongste dag zijn? Njahie Kidoel kwam vervolgens buiten en stond op het water, zag de wereld verlicht; er was niets als een voornaam persoon, welke aan den zeekant stond, de oogen neergeslagen God biddende. Njahie Kidoel sprak bij zich zelven: zeker is hij degene, die oorzaak is van de onstuimigheid der zee en begreep vervolgens de gedachte van Senopatie. Roro Kidoel naderde hem spoedig, kuste zijne voeten en sprak op eene vleijende toon: Moge uw verdriet verdwijnen,

opdat de strijd der elementen eindige, en datgene hetwelk door de onstuimigheid der zee verwoest is geworden, weggenomen worde; hebt medelijden met mij, want ik ben degene die de zee bewaak en thands hebt gij reeds verkregen hetgeen gij God gesmeekt hebt; gij en uwe nakomelingen zullen zonder twijfel zonder weerga over Java regeren, en deszelfs geesten. Indien gij in de toekomst eenen vijand mogt ontmoeten, zullen zij u ook alle helpen en uw wil zullen zij volgen, omdat gij degene zult zijn, die voogd zal worden over al de vorsten van het eiland Java.

„Nadat Senopatie het gesprek van Njahie Kiedoel had aangehoord, was hij zeer verheugd en de strijd der elementen was verdwenen, en de doode visschen waren ook weder levend geworden. Njahie Kidoel bewees hare hulde en lonkte met de oogen, zij keerde te midden in zee terug. Senopatie Ngalogo was uitermate verliefd en volgde Roro Kidoel achterna, hij liep op het water even als te land. Bij zijne komst aan den kraton in zee, gingen beiden op eene gouden bank zitten; vóór hen waren de geesten. Senopatie Ngalogo stond verbaasd bij het zien van de buitengewone schoone kraton van Njahie Kidoel, degeen tot woning dient; en de muren zijn van goud of zilver, de keitjes op het erf zijn robijnen, diamanten, smaragden, en al de planten van den tuin zijn uitermate schoon; de vruchten en bloemen zijn allen prachtig en wel zoodanig dat dezelve op het land niet evenaard worden.

„Senopatie zat digt naast Njahie Kidoel en verzette zich tegen de liefde, vooronderstellende dat zij niet van zijn geslacht was. Njahie Kidoel nam zijne manieren aan en lonkte Senopatie steeds toe. Senopatie glimlachte en zeide tot Roro Kidoel: Mas! ik wil uw slaapvertrek zien; op welke wijze is het zamengesteld? Njahie Kidoel zeide: Uw wil geschiede, zulks valt niet moeijelijk, ik bewaak hetzelve slechts, gij zijt er bezitter van. Daarop greep Senopatie haar bij de hand, geleide haar naar de slaapstede en gingen beiden zitten. Senopatie fluisterde: Nie Mas! ik ben verbaasd uwe bedstede te zien, omdat zulks overeenkomt met het verhaal over den hemel; zoo lang ik leef heb ik zulk een ledikant nog niet gezien, hetzelve evenaart de bezitster, die altoos even schoon hetzelve in orde houdt. Ik ben niet genegen naar Mataram terug te keeren, ik wil hier verblijven; maar er is een gebrek, dat er geene manspersonen zijn; waren er schoone manspersonen, zulks ware verkieslijk. Njahie Kidoel antwoordde, het is wel ongehuwd te blijven en als vorstin te

regeren, aan haren wil kan zich niemand verzetten (sic!). Senopatie glimlachte en zeide: Nie Mas! wees zoo goed en schrijf mij een geneesmiddel voor, want ik ben op u verliefd. Roro Kidoel antwoordde en keek ter zijde: Ik kan U geen medicijn geven, want ik ben geen geneesheer; daar gij een groot vorst zijt, ontbreken U immers geene vrouwen, wier schoonheid de mijne overtreft. Senopatie's hart was vrij; ten einde aan den wil van Roro Kidoel te voldoen droeg hij haar in zijne armen.

„Men verhaalt dat Senopatie drie dagen en drie nachten in zee doorbragt, omdat hij op Roro Kidoel verliefd was. Senopatie werd dagelijks in de wetenschappen onderwezen om als vorst te regeren, die alle menschen en geesten aan zich onderwerpt. Senopatie zeide: Nie Mas! ik ben zeer erkentelijk voor al het door U genotene onderwijs, waarop ik mijn vertrouwen stel; integendeel, wanneer ik in de toekomst eenen vijand mogt ontmoeten, wien zal ik tot u zenden ter uitnoodiging? De bewoners van Mataram zullen u stellig kennen. Roro Kidoel sprak: Zulks valt gemakkelijk; indien gij mij wilt ontbieden, zet alsdan de beenen regtuit en de armen kruiselings en ziet vervolgens naar den hemel, stellig zal ik alsdan spoedig komen en ik zal het geestenleger aanvoeren Senopatie sprak voort: Nie Mas! ik neem afscheid van U en keer naar Mataram terug, en ik beveel u aan alles te zullen gehoorzamen (sic!).

„Senopatie had de reis langs zee ondernomen even alsof hij op het land liep; bij zijne aankomst te Parang Taritis, schrok hij den priester Soesoehoenan Kalie Djogo te zien zitten, met de gevouwene handen aan het voorhoofd en wel onder Parang Taritis. Senopatie kuste spoedig zijne voeten en vroeg op eene vleijende toon om vergiffenis, omdat hij zijne magt om de zee te begaan zonder nat te worden, aan den dag had gelegd. Soesoehoenan Kalie Djogo zeide: Senopatie! houd op staat te maken op uwe bovennatuurlijke magt, want zulks heet hovaardig zijn; al de priesters willen zich zoo niet gedragen, omdat men zich stellig Gods toorn op den hals haalt. Indien gij voornemens zijt voortdurend als vorst te regeren, maak slechts gebruik van het geschapene. Kom aan! laat ons naar Mataram gaan, ik wil uw huis zien.

„Vervolgens begaven zij zich beiden op weg en kwamen te Mataram aan. Sang Pandito zag dat de woning van Senopatie zonder ringmuur was en zeide: Het is niet goed dat uw huis zonder ringmuur zij; dat heet trotsch zijn, staat te maken op uwe bovennatuurlijke magt en onkwetsbaarheid; het gelijkt naar kara-

bouwen en koebeesten zonder stalling, welke heen en weder zwerven; het is goed dezelve vasttebinden, bij den avond te stallen, voorzien van eene wacht en het overige aan God overtelaten. Zoo ook is het wenschelijk dat uw huis van eenen ringmuur voorzien zij, genaamd Pagger Boemie. Laat de bewoners van Mataram in de goede mousson steenen bakken; indien er reeds veel zijn, bouw er eene veelkleurige stad van. Vervolgens nam Sang Pandito eene met water gevulde klapperdop, goot dezelve in de rondte al biddende uit. Sang Pandito zeide: Indien gij in de toekomst eene stad wil bouwen, volg dit. Senopatie zeide: Uw wil geschiede. Sang Pandito nam afscheid en keerde huiswaarts."

"Men verhaalt dat de Sultan van Paudjang audientie verleende. Al de familiebetrekkingen, Mantries en Boepaties waren allen verzameld. Al de Boepaties zeiden: Uw zoon Senopatie Ngalogo wordt zeker afvallig, omdat hij u vijandig wordt; tot bewijs strekt de in opbouw zijnde vesting voorzien van eene gracht. Sultan Padjang zeide tot Pangeran Bennowo: Mijn zoon! ga gij naar Mataram met uwen zwager Hadipatie van Toeban en laat de Toemenggoong Montjo Nagoro medegaan; vraag uwen ouderen broeder Senopatie, of het wezenlijk zijn voornemen is mij vijandig te worden, zoo ook jegens den Pangeran Bannowo en den Hadipatie van Toeban De toemenggoong zeide: Uw wil geschiede; en vertrok met zijne troepen.

"Te Padjang bevond zich een mantrie, Pangalassan genaamd, welke met Senopatie Ngalogo bevriend was; voornoemde Pangalassan zond spoedig eenen zendeling naar Mataram, welke Senopatie het berigt bragt, dat de Sultan van Padjang zijnen zoon naar Mataram gezonden heeft, met zich medenemende krijgstoerustingen. Toen Senopatie Ngalogo voornoemde tijding vernam, vertrok hij spoedig naar Randoe Lawang; de bewoners van Mataram rukten op en namen levensmiddelen mede.

"Pangeran Bannowo was te Randoe Lawang aangekomen. Toen hij zijnen broeder hem te gemoet zag komen, steeg Pangeran Bannowo spoedig van zijn paard af, ging Senopatie te gemoet en omhelsden elkander; zij weenden beiden, om reden zij elkander sedert lang niet gezien hadden, waarnaar zij zoozeer verlangden. Pangeran Bannowo sprak zachtjes: Broeder! ik verlangde zeer naar u, omdat ik u in lang niet ontmoet heb, ten tweede ben ik een afgezant; daar uw vader vernomen heeft, dat gij voornemens zijt hem den oorlog te verklaren, wil hij weten of zulks waar is of

niet; beken zulks slechts. Senopatie antwoordde: Mas! laat het aan uwen vader den Sultan over; hij kan voorspellingen doen, hij weet reeds mijn gevoelen; al hetgeen ik nu weet heb ik van uwen vader; ik gevoel dat ik Mataram niet in bezit heb van uwen vader. Ziedaar, ik bied u levensmiddelen aan van uwe onderdanen te Mataram, nuttig daarvan.

„Pangeran Bannowo en zijn krijgsvolk aten vervolgens gezamentlijk. Senopatie Ngalogo hervatte: Jongere broeder! ik noodig u uit vervolgens naar Mataram te gaan, alwaar ik reeds vermakelijkheden heb in gereedheid gebragt, zoomede arak en badèk (drank); vermaakt gij u te Mataram, omdat gij heer zijt over al deze menschen. Komaan! ik noodig u uit met mij een olifant te berijden. Pangeran Bannowo zeide tot den toemenggoong Montjonagoro: Toemenggoong Montjo Nagoro! de tijding die vader Sultan ontvangen heeft is niet heusch; en deze broeder Senopatie is niet voornemens zijnen vader vijandig te worden; ik geloof broeder Senopatie; ten bewijze, dat hij niet voornemens is zijnen vader te beoorlogen, strekken zijn onthaal en zijne achting jegens de bewoners van Padjang. Pangeran Bannowo steeg vervolgens met zijnen ouderen broeder op een olifant en vertrok van daar met zijne troepen. Bij hunne komst te Mataram gingen zij dadelijk den kraton binnen en namen gezamentlijk plaats, vervolgens vermaakten zij zich met eten en drinken en lieten het lied gologandjoer op de gamelan spelen; de troepen van den pangeran Bannowo en die van den Hadipatie van Toeban vermaakten zich zeer; ook zij werden buiten onthaald. Hadiepatie van Toeban vroeg aan Senopatie: Broeder Senopatie Ngalogo! ik heb vernomen dat gij gaarne met de lans danst. Senopatie antwoordde: Broeder! ja, ik houd daarvan; maar de bewoners van Mataram kunnen zulks niet. Hadipatie van Toeban mengde zich in het gesprek; willende volstrekt de kunde en magt zijner bedienden ten toon laten spreiden, gaf hij hun terstond last, met de lans te dansen. De Toebanezen hadden reeds een begin met dansen gemaakt, en legden hunne bekwaamheden aan den dag, zoomede hunnen moed en onkwetsbaarheid.

„Vervolgens was er een zoon van Pannembahhan Senopatie, de oudste, Radeen Ronggô genaamd, voortgesproten uit eene vrouw van Kalinjamat; voornoemde Radeen Ronggo was zeer bovennatuurlijk magtig, sterk, onkwetsbaar en driftig. Vervolgens tikte hij deszelfs vader, het voornemen te kennen gevende om te dansen. Senopatie Ngalogo schepte behagen zich zelven te vernederen, en tastte het

gevoel van eer zijns zoons aan. De Hadipatie van Toeban begreep dat Radeen Ronggo gaarne mede wilde dansen; maar de vader verbood hem zulks. Vervolgens noodigde Hadipatie van Toeban Radeen Ronggo daartoe uit. Maar hij durfde niet. Daarna moedigde Senopatie deszelfs zoon tot dansen aan, omdat Hadipatie van Toeban hem zulks verzocht had. Terstond nam Radeen Ronggo een schild en eene piek: genoemd schild werd door vier personen gedragen, zooook de piek, omdat dezelve zeer groot waren; vervolgens maakte hij daarmede kunsten. De Hadipatie van Toeban was verbaasd zulks te zien en verstomde. Hadipatie Toeban gaf aan zijne dansende bedienden last, Radeen Ronggo te vereeren, omdat hij geloof sloeg aan zijne bovennatuurlijke magt. Vervolgens staken en smeten de bewoners van Toeban elkander wezenlijk met lansen. Radeen Ronggo werd niet gekwetst, danste steeds met genoegen voort en wilde zich niet wreken, waarop Hadipatie van Toeban en deszelfs vader hem gelastte zich te wreken. Radeen Ronggo wrook zich dadelijk met de handen, hij sloeg de Toebanezen, waarvan hij er een het hoofd insloeg en doodde. Vervolgens ontstond er oproer.

„Pangeran Bannowo en de Hadipatie Toeban, zoomede hunne troepen vertrokken zonder afscheid te nemen, met het voornemen naar Padjang terugtekeeren. Bij hunne komst aldaar, verschenen allen voor den Sultan; maar de berigten van den Pangeran Bannowo en den Hadipatie van Toeban waren verschillend: het berigt van den eerste was zeer goed bevonden door Senopatie (sic!), en droeg veel achting aan de bewoners van Padjang toe, zoodat het niet te vermoeden was, dat hij voornemens was Padjang te beoorlogen. De Hadipatie van Toeban en de Toemenggoong Montjo Nagoro berigtten, dat Senopatie wezenlijk afvallig was geworden en voornemens was Padjang te beoorlogen, omdat hij reeds eene vesting had laten opbouwen, zoomede eene gracht, en de bovennatuurlijke magt van zijnen zoon, genaamd Radeen Ronggo, ten toon had doen stellen, toen hij een Toebanees het hoofd insloeg en doodde. De Sultan was verstomd het voornoemd verhaal aan te hooren en hield eenigen tijd het stilzwijgen, omdat de berigten van zijnen zoon en den naijoko verschilden. De Sultan zeide: Aan al het berigtte sla ik geen geloof; het verhaal van Bannowo is goed, dat het onmogelijk is dat Senopatie Ngalogo tegen mij durft; omdat ik hem heel jong als zoon heb aangenomen, even als mijn oudste zoon, en ik heb hem veel onderwezen; meerderjarig geworden zijnde heb ik hem een aangenaam verblijf te Mataram geschonken. Hadipatie van

Toeban en Toemenggoong Montjo Nagoro zeiden: Het is waar, Senopatie Ngalogo streeft naar het Padjangsche rijk, omdat hij de voorspelling van Soenuan Giri weet; de voorspelling van Soenuan Girie gelijkt naar eene bloem, die zich nu ontluikt. Toemenggoong Montjo Nagoro en Hadipatie van Toeban zeiden: Sultan! Mataram vergelijk ik naar (sic!) een vonkje vuur, dat intusschen zich niet uitbluscht, dus is het goed hetzelve dadelijk te begieten; ik zal Mataram beoorlogen. De Sultan sprak zachtkens: ik vrees God en het is door God bepaald, dat er te Padjang een groot vorst zal regeren, aan wien al de bewoners van Java zich zullen onderwerpen; waarom wilt gij dat tegengaan? Hadipatie Toeban en Toemenggoong Montjo Nagoro zagen vóór zich neder en konden niet antwoorden. De Sultan keerde vervolgens paleiswaarts terug.

„Niet lang geleden was er te Padjang een boepatie, zwager van Senopatie Ngalogo, Toemenggoong Majang genaamd; genoemde Toemenggoong Majang had een zoon, die nog jong en zeer schoon van gelaat was; in gansch Padjang is er niemand die hem gelijkt. De schoonheid van Radeen Pabeelan was reeds door gansch Padjang berucht, deze was de zoon van voornoemden Toemenggoong Majang; maar voornoemde Radeen Pabeelan gedroeg zich losbandig, gaf zich aan losbandigheden over, leefde in veelwijverij. De vader stelde hem voor een huwelijk aantegaan; maar hij verkoos zulks niet. De Toemenggoong Majang was ontevreden, omdat aan zijne onderrigtingen geen gevolg werd gegeven; vervolgens was hij voornemens zijnen zoon onaangenaamheden te veroorzaken, opdat hij kwame te sterven. Toen werd Radeen Pabeelan bij den vader ontboden; bij deszelfs komst zeide de vader: Jongeling! indien gij niet voornemens zijt te huwen en steeds van het regte pad afgaat, wensch ik dat gij zulks niet ten halve verrigt. Streef naar de dochter van den Sultan genaamd Sekar Kadaton, drijf eenen minnehandel met haar; ofschoon gij komt te sterven, zal goed over u gesproken worden. Indien het mogt gebeuren, dat zij door Gods hulp uwe echtgenoot wordt, zult gij van uw vorig gedrag verschillen. Het is niet goed, dat gij andermans vrouw en kinderen verleidt, indien (sic!) u het ongeluk mogt overkomen, dat er veel kwaads over u gesproken wordt. De zoon antwoordde zachtkens: Vader! ik ben niet in staat met de vorstin Sekar Kadaton eenen minnehandel te houden, omdat hare verblijfplaats in den kraton is. De Toemenggoong zeide: Zulks valt gemakkelijk; daar de vrouwen gewoonlijk zeer veel van geurige bloemen houden, weet ik een middel

bestaande in de tjepaka bloem; zend dezelve aan de vorstin, de uitslag van dat middel is, dat wanneer eene vrouw dezelve ontvangen en gezien heeft, zij stellig dadelijk verzot wordt, niet kunnende eten, noch slapen, en dan moet gij dadelijk iemand afzenden. Wacht gij iemand van de princes af, die gewoonlijk naar de markt gestuurd wordt om bloemen te koopen; gelast die dezelve hare meesteresse aantebieden.

„Radeen Pabeelan had reeds eene tjepakabloem in een peperhuis van blad gedaan, waarin hij een briefje verborg. Vervolgens begaf radeen Pabeelan zich op den weg, gelegen digt bij de poort van de Haloon Haloon; daarop was er een vrouwspersoon, onderdaan van de princes Sekar Kadaton, die voornemens was bloemen op de markt te koopen. Radeen Pabeelan hield haar aan en gaf haar gemelde bloem in het peperhuis over, met uitnoodiging hetzelve hare meesteres te overhandigen. Genoemde vrouw nam de bloem aan en was zeer verheugd, omdat zij niet verpligt was naar de markt te gaan om bloemen te koopen; zij vraagde: Mogt mijne meesteresse nu vragen, hoe uw naam is? Radeen Pabeelan antwoordde en bekende zijnen naam. Voornoemde vrouw keerde daarop paleiswaarts en was zeer verliefd geraakt op het gezigt van Radeen Pabeelan's schoonheid. Bij hare aankomst aan het verblijf van de princes, bood zij haar de bloem aan. Toen de vorstin Sekar Kadaton de bloemen in het peperhuis had ontvangen, opende en doorzocht zij hetzelve; op het gezigt van eene tjepaka bloem, waarin zich een briefje bevond, las zij hetzelve spoedig, en maakte daaruit op, dat hetzelve van radeen Pabeelan kwam, welke voornemens was haar levenslang te dienen. Nadat de vorstin Sekar Kadaton het briefje gelezen had, klopte haar hart hevig; daar zij reeds meerderjarig was, was zij zeer verliefd op den zender van het briefje. Dikwijls had zij vele vrouwen over radeen Pabeelans schoonheid hooren spreken; degene welke hem gezien hadden zwaaiden hem lof toe. De vorstin Kadaton zeide tot hare bediende, Hemban Sooko genaamd: Moeder! ga den gever dezer bloemen te gemoet; indien hij wezenlijk mij dienen wil, noodig hem uit zich dezen avond naar de verblijfplaats der princes te begeven. Hemban Sooko zeide: Uw wil geschiede; en ging heen. Zij had radeen Pabeelan ontmoet, toen Hemban Sooko sprak: Radeen! gij wordt dezen avond door de vorstin verwacht en er worden spijzen en kleederen in gereedheid gebragt; laat niet na heden avond in het verblijf van de prinses te komen. Radeen Pabeelan zeide: Ja moeder! zeg aan

de vorstin, dat zij niet behoeft te twijfelen, of ik zal dezen avond stellig komen. Vervolgens keerde Hemban Sooko naar het verblijf van de princes terug.

„Radeen Pabeelan verscheen vervolgens voor zijnen vader, den Toemenggoong Majang; hij zeide: Vader! de door u gegevene bloem heeft de vorstin ontvangen, en vervolgens iemand afgezonden, om mij voor dezen avond naar het verblijf van de prinses uittenoodigen, hetgeen ik beloofd heb; maar ik zie eene zwarigheid in, namelijk de ingang naar haar verblijf is mij onbekend. De vader antwoordde: Indien gij naar het verblijf van de prinses gaat, ga niet door de deur binnen, want gij mogt door de rondgaande wacht ontdekt worden; het ware goed wanneer gij over de muur sprong. Komaan! ik zal u vergezellen; het is nu de tijd dat iedereen slaapt; — waarop de Toemenggoong benevens deszelfs zoon vertrokken. Bij de muur van het verblijf der prinses gekomen, werd radeen Pabeelan in de kunst onderwezen om eene muur te verlagen. De Toemenggoong zeide: Indien gij het vertrek van de prinses wilt binnentreden, onthoud wel hetgeen ik u gezegd hebt, en bestrijk de muur met de hand, alsdan zal dezelve zich van zelven verlagen. Radeen Pabeelan zeide dat het goed was: maar radeen Pabeelan werd verkeerd door den vader onderrigt, die het zoodanig wilde maken, dat hij niet zoude kunnen uitgaan. Vervolgens bad de Toemenggoong Majang en bestreek de muur met de hand, die laag werd. Radeen Pabeelan stapte spoedig over. Toen radeen Pabeelan er over was, werd de muur weder door den Toemenggoong met de hand bestreken, die hare vroegere hoogte verkreeg; daarop keerde de Toemenggoong huiswaarts. Radeen Pabeelan ging in den tuin zitten, gelegen achter het verblijf van de prinses. De vorstin Sekar Kadaton wachtte reeds eenen geruimen tijd; toen het de tijd was dat iedereen sliep, kwam zij uit haar vertrek naar het achtererf; van al hare bedienden was slechts Hemban Sooko degene die daarvan kennis droeg en haar volgde; vervolgens ontmoette zij radeen Pabeelan; beiden waren zeer verheugd, even als iemand die eene mand vol gouds vindt. Zij zwoeren trouwe liefde; het was toen bepaald, dat radeen Pabeelan bestemd was het slagtoffer des Lands te worden, omdat vele vrouwen zich in het verblijf der prinses bevinden; hare eigene bedienden zijn ten getale van veertig, en de wachthebbende mannen zijn ook in menigte. Maar niemand kende radeen Pabeelan.

„De prinses Sekar Kadaton vatte radeen Pabeelan vervolgens bij de hand, geleidde hem naar de bedstede, alwaar zij aan beider

verlangen gevolg gaven. Den volgenden nacht wilde radeen Pabeelan huiswaarts keeren; maar kon niet, omdat de muur na herhaaldelijk wrijven met de hand, zich niet verlaagde. Radeen Pabeelan dacht dat hij zou omkomen, en keerde mede naar het vertrek der prinses terug; ofschoon hij sterven moest, dan zoude zulks te gelijk met de prinses plaats hebben.

„Men verhaalt dat radeen Pabeelan zeven dagen en nachten bij de prinses doorbragt, zonder dat iemand zulks wist; op den achtsten dag vermoedden de minnen en bedienden van de prinses iets kwaads, omdat zij zelden te voorschijn kwam en zich steeds te bed hield. Voornoemde minnen en bedienden beloerden en beluisterden haar; vervolgens begrepen zij dat de vorstin eenen ongeoorloofden minnehandel met radeen Pabeelan dreef, waarop de voornoemde vrouwen spoedig den Sultan kennis gaven, dat een eerrovend persoon in der prinses vertrek was geslopen, welke zich aan zijne lusten overgaf. Toen de Sultan zulks vernam, werd hij zeer toornig en ontbood spoedig twee hoofden der Tamtomos, Wierokarti en Soerotanoe genaamd, en twintig soldaten; bij hunne komst bij den Sultan werden zij gelast den boosdoener, welke zich in het vertrek der prinses bevond, omtebrengen. De twee en twintig Tamtomos traden spoedig het verblijf der prinses binnen; maar zij hielden allen in het voorhof van het vertrek der prinses op; slechts de Ngabehie Wierokartie trad het vertrek binnen; radeen Pabeelan omhelsde de vorstin, denkende met haar om te komen. De Ngabehie Wierokartie sprak op eenen afstand, omdat hij bevreesd was de prinses te te naderen: Jongeling radeen Pabeelan! kom hier, sla geloof aan hetgeen ik u zeg; uw vader de Toemenggoong Majang heeft mij alles aangaande uw gedrag bekend gemaakt; hij heeft mij opgedragen uw geluk te bevorderen; uitdienhoofde zal ik borg voor uw leven staan, omdat de Sultan alle aangelegenheden van het paleis aan mij heeft toevertrouwd, gij weet het zelfs wel; ik zal smeeken dat gij aan de prinses wordt uitgehuwd; kom aan! ik zal u naar den Sultan vergezellen. Het geval wilde dat radeen Pabeelan ligtgelovig was en het gezegde van Soerokartie voor waarheid aannam; hij rukte zich van de prinses los en volgde Soerokarti achterna. Aan het voorhof gekomen zijnde, werd hij dadelijk door de Tamtomos doorstoken; radeen Pabeelan stierf; hij had zooveel wonden als er gaten in eene mand zijn. Zijn lijk werd in de rivier Ngelawijan gesmeten.

„De toemenggoong Majang haalde zich daardoor de toorn van den

Sultan op den hals, welke hem naar Samarang opzond, begeleid door 1000 krijgslieden, die door tachtig Mantries van Padjang werden aangevoerd.

„De vrouw van den Toemenggoong Majang, welke te Padjang was achtergebleven, zond dadelijk iemand naar Mataram, welke Senopatie van het gebeurde kennis gaf. Senopatie Ngalogo werd zeer toornig het gezegde van den zendeling aantehooren, waarop hij tot de Mantries Pamadjeggans zeide: Broeders! ik eisch uwe hulp, mijn zwager Toemenggoong Majang genaamd, is thands naar Samarang verbannen, ontweldig hem waar gij hem mogt achterhalen, neem slechts den weg langs Kadoe. De Mantries Pamadjeggans zeiden: het is wel; daarop stegen zij allen te paard, draafden en galoppeerden voort. De krijgslieden van Padjang werden te Djatiedjadjar achterhaald, welke woedend met de piek werden aangevallen door de Mantries Pamadjeggans. Van de troepen van Padjang werden velen gewond en gedood, vervolgens namen zij de vlugt naar Padjang. De Toemenggoong Majang was door de Mantries ontweldigd geworden en naar Mataram begeleid. De Mantries Pamadjeggans voerden de hoofden der omgekomene Mantries van Padjang mede, welke zij Senopatie Ngalogo aanboden.

„De troepen van Padjang waren aldaar aangekomen en hadden den Sultan van het gebeurde kennis gegeven. Toen de Sultan zulks vernam, vermoedde hij dadelijk dat Senopatie Ngalogo afvallig was geworden, omdat hij zich tot den oorlog voorbereidde. Vervolgens gaf hij last de troepen tot den oorlog in gereedheid te brengen, ten einde tegen Mataram optetrekken. De boepaties Montjonagoro van Padjang waren reeds verzameld, zooook de zonen en schoonzonen van den Sultan; de Hadipatie van Demak, die van Toeban, en die van Bantam bevonden zich reeds te Padjang met hunne menigte troepen, welke verschillend gewapend waren. De Sultan bereed eenen olifant; hij reisde naar Prambannan, alwaar hij zich legerde; de troepen van Padjang besloegen het gansche land.

„Men verhaalt dat Senopatie Ngalogo met zijne 800 man Matarammers voornemens was de oorlog te verklaren; dezelve waren reeds te Randoe Lawang in slagorde gesteld en op hunne hoede. Kijahie Djoeroe zeide tot Senopatie: Senopatie! ik wenschte dat gij den Sultan den oorlog niet verklaarde, omdat uw leger gering in getal is; dat van Padjang is talloos. Komaan! laat ons God bidden, opdat de bewoners van Padjang bevreesd raken; breng u de belofte van Njahie Kiedoel te binnen; ik zal degene die zich aan

den berg Merrapie ophoudt aan zijn belofte herinneren; en gelast uwe troepen dat zij zich op den berg Kiedoel scharen en veel hout opstapelen, op eenen afstand van een geweerschot; maak dien berg effen; vervolgens laat gij hetzelve in den brand steken tegen den avond. Zulks gebeurde ook, bij het ondergaan der zon. Vervolgens stond Senopatie op, kruiste de armen en zag hemelwaarts. Kijahie Djoeroe deed zulks ook. Niet lang daarna begon het te regenen en te waaijen, vele boomen spleten open en ontwortelden zich, het gedruisch weergalmde in de lucht, zulks was het voorteeken van de komst der geesten, die hulp in den oorlog wilden bieden. De berg Merrapie ontvlamde zich en donderde, dat het vrees aanjoeg; vervolgens regende het asch; de lava stroomde in de rivier Hoempak; groote steenen werden naar den oever geslagen. De houtstapel op den berg Kiedoel werden in den brand gestoken, de berg was in volle vlam; en de bendee, Bietjak genaamd, werd onophoudelijk geslagen.

„De Sultan zat juist in de Pasanggrahhan, gelegen digt bij de rivier Hoempak, door al zijne Boepaties omringd. De Sultan zeide op eene zachte toon: Boepaties! ik zie vuur op den Kiedoel, en de berg Marrapie ontvlamt zich; en welk geluid is dat in de lucht? het heeft veel van dat eens ten strijde uitrukkend legers; ik ben er zeer bevreesd over. Hadipatie Toeban antwoorde zachtkens: Sultan! hetgeen u daar zegt maakt velen bevreesd, hetgeen gehoord wordt is het gedruisch van wind en regen, dat onbeduidend is, en de onderdanen van Padjang zijn niet bevreesd Senopatie te beoorlogen; indien gij slechts beveelt, zullen stellig de bewoners van Mataram oogenblikkelijk vernield worden, door mij en de Padjanggers. De Sultan zeide op eene zachte toon: Mijn kind! Hadipatie van Toeban! gij moet uwen ouderen broeder Senopatie niet vijandig zijn; weet, dat ik eens het hoofd zal nederleggen, omdat ik de eenigste ben, die de heerschappij over Padjang voer en vervangen zal worden door uwen ouderen broeder Senopatie, wiens nakomelingen Java zullen beheerschen. Ik begeef mij slechts naar Mataram om Senopatie te zien, waarnaar ik sterk verlangde en ik geloof dat Senopatie niet in staat is mij den oorlog te verklaren.

„Het duurde niet lang of de lava stroomde naar de Pasanggrahhan; groote steenen rolden naar de troepen van Padjang, die zich het leven betwisten en naar alle kanten de vlugt namen. De Sultan van Padjang en deszelfs boepaties werden medegesleept en op de vlugt gedreven, zij dachten dat zij door den vijand werden aan-

van Senopatie te Padjang, trad hij dadelijk het paleis binnen, kuste de voeten van den Sultan en weende. Nadat het lijk gereinigd en er gebeden was, werd het lijk te Boetoeh begraven."

"Den volgenden dag waren de zonen, bloedverwanten, alle Boepaties, Soennan Koedoes, en Senopatie, in het paleis te Padjang vergaderd. Soennan Koedoes sprak tot de boepaties: Boepaties! wie aller zonen van wijlen den Sultan zou de geschiktste zijn hem als vorst van Padjang te vervangen, omdat hij daarop aanspraak heeft?

"Soennan Koedoes zeide: Wanneer Pangeran Bannowo in de regering komt, neem ik er geen genoegen in, omdat hij jonger zoon is; het ware beter dat Hadipatie van Demak den overledenen Sultan vervinge; ofschoon hij schoonzoon is, zijn beide evenwel van vorstelijke afkomst: ook is de vrouw van den Hadipatie van Demak de oudste dochter van den Sultan, en dat Pangeran Bannowo Hadipatie van Djipang worde, daar heeft hij regt op. Senopatie Ngalogo wilde zich in het gesprek mengen; maar Kyahie Djoeroe viel hem in de rede, zoodat hij zweeg.

"De wil van Soennan Koedoes werd opgevolgd, zoodat aan Pangeran Bannowo het Hadipatischap van Djipang werd opgedrongen, hetgeen hem veel hartzeer veroorzaakte. Senopatie Ngalogo keerde vervolgens naar Mataram terug. Kyahie Djoeroe hield steeds aan, Senopatie raad te geven: Jongeling! bemoei u niet met andermans zaken; Pangeran Bannowo en Hadipatie van Demak betwisten malkander een aangenaam leven; het zijn gebroeders; al mogt er oorlog van voortkomen, laat het zijn. Het ware beter dat gij voor den overledene liet offeren en bidden, opdat gij daardoor zegen behale. Senopatie volgde den raad van zijnen oom.

"Men verhaalt dat Hadipatie van Demak werkelijk over Padjang regeerde en vele volgelingen van die plaats had medegebragt, welke zich te Padjang vestigden. In dien tijd werd aan de bewoners van Padjang, welke gronden in leen hadden, het derde gedeelte daarvan ontnomen, hetwelk gegeven werd aan de volgelingen uit Demak; en zij werden ieder in hun ambt verheven. De inwoners aan wie het derde gedeelte hunner gronden werd ontnomen, waren onvergenoegd en vatteden kwade voornemens op, hetgeen vele oneenigheden te Padjang veroorzaakte; velen werden boosdoeners, roovers en dieven; sommigen verlieten hun verblijf en vestigden zich te Mataram. Er werd een mantrie pangalassan van Padjang naar Mataram afgezonden ten einde Senopatie kennis te geven, dat

er thands vele ongeregeldheden te Padjang heerschten, om hem aan te sporen tot de verovering van Padjang, alwaar hij vervolgens als vorst mocht regeren. Wanneer Senopatie Padjang durfde aantevallen, zouden de krijgslieden van dat land stellig afvallig worden en hem behulpzaam zijn. Senopatie antwoordde tot den zendeling: Zeg aan mijnen vriend Kie Pangalassan, dat ik zeer voldaan ben over het vertrouwen, hetwelk in mij gesteld wordt, maar nimmer liep mij de gedachte daarover; en wanneer het den Almagtige mocht behagen mij als vorst te laten regeren, zal het gemakkelijk zijn Padjang te veroveren. De zendeling keerde vervolgens naar Padjang terug.

„Er wordt verhaald dat pangeran Bannowo te Djipang zeer bedroefd was, en niet genoegzaam at nog sliep. Des nachts sliep hij onder de afdrup van het dak onder den blooten hemel. In dien tijd droomde Pangeran Bannowo, dat hij deszelfs vader zaliger zag, die hem gelastte, hulp aan Senopatie Ngalogo te verzoeken; bij zijn ontwaking zond hij iemand naar Mataram af, ten einde Senopatie uittenodigen zich naar Djipang te begeven. De zendeling begaf zich op weg, en ontmoette Senopatie, wien hij al hetgeen hem door Pangeran Bannowo was bevolen, mededeelde. Panumbahhan Senopatie zeide: Zendeling, vraag het mijnen broeder, tot welk einde ik te Djipang word ontboden? indien het is om mij overtehalen Padjang te veroveren, weiger ik zulks; daar het gebroeders zijn, welke elkaar het land betwisten, verkies ik niet medetedoen, en mij is immers ook land gegeven door mijnen vader zaliger den Sultan; het is Mataram daar ik regt op heb. Welnu! zeg het mijnen broeder aldus. Vervolgens vertrok de zendeling naar Djiepang en verhaalde al hetgeen Senopatie hem bevolen had.

„Pangeran Bannowo zeide: Keer terug naar Mataram en zeg aan broeder Senopatie, dat ik vroeger door vader zaliger ben gelast geworden, al de raadgevingen van broeder Senopatie optevolgen, omdat hij degene is, die vader moet vervangen; en thans bied ik het land Padjang mijnen ouderen broeder aan, dien ik uitnoodig aldaar als vorst te regeren, hetgeen ik van ganscher harte gun; en mijne oudere broeder is de oudste zoon van vader zaliger, om die reden moet hij als vorst optreden. Ik stem niet toe dat Hadipatie van Demak hem vervange, liever sterf ik dadelijk; indien broeder gaarne mijnen dood wenscht, zal hij stellig deze mijne raadgevingen niet opvolgen; het is wel; vertrek dadelijk.

„De zendeling begaf zich dadelijk op weg en ontmoette Senopatie,

wien hij al hetgeen hem Pangeran Bannowo had bevolen, zonder iets uittelaten, berigtte. Senopatie Ngalogo was uitermate verheugd, toen hij den zendeling had aangehoord en kreeg medelijden met deszelfs jongeren broeder; waarop hij zeide: Wanneer zoodanig de wil is van broeder, zal ik Padjang nemen; ik noodig hem uit hier te komen, met zich gewapende troepen medevoerende, zeg dat aan broeder; neem uwen weg langs den berg Kidoel, ik zal ook langs dien weg gaan. De zendeling nam afscheid en vertrok; hij reisde spoedig, ontmoette Pangeran Bannowo, en verhaalde het begin tot het einde. Nadat Pangeran Bannowo hem had aangehoord, was hij zeer verheugd en gelastte dadelijk zijne troepen gewapend gereed te zijn; en vertrok vervolgens.

„Senopatie Ngalogo begaf zich met zijne troepen onder weg en kwam aan den berg Kidoel aan; hij hield op aan de dessa Werroe, ontmoette Pangeran Bannowo, en zij omhelsden elkander en weenden op de gedachte aan wijlen den Sultan. Vervolgens vestigden zij zich aldaar en beraadslaagden omtrent de middelen ter verovering van Padjang.

„Men verhaalt dat de vroegere troepen van Padjang de tijding hadden vernomen, dat Pangeran Bannowo het eens was met Senopatie; zij waren gelegerd in de dessa Werroe ten einde Padjang te veroveren. De voornoemde troepen van Padjang keerden vervolgens bij menigte terug en volgden hunnen vroegeren Heer; degene welke nog te Padjang aanwezig waren, bestonden uit de troepen welke uit Demak waren medegevoerd. Senopatie Ngalogo en de Pangeran Bannowo waren zeer verheugd, toen zij zagen dat de troepen van Padjang bij menigte terugkeerden, denkende dat het land Padjang ligt te veroveren viel. Senopatie zeide tot Pangeran Bannowo: Broeder! daar zich veel krijgsvolk van Padjang heeft onderworpen en hetzelve reeds in groot getal is, beginnen wij morgen optebreken ten einde Padjang aantevallen; voert gij de vlugtelingen van Padjang aan en neemt de weg langs de oostpoort der stad; ik en de Matarammers zullen langs de westpoort gaan. Pangeran Bannowo zeide: het is goed.

„Den volgenden dag braken zij op; de reis der troepen ging dus langs twee wegen; het leger en vaandels waren veelsoortig; het gezigt derzelve was fraai. Hadipatie van Demak, welke te Padjang regeerde, wist reeds dat hij aangevallen zou worden door Pangeran Bannowo en Senopatie. Vervolgens gaf Hadipatie van Demak last aan zijne troepen en slaven: Slaven! Balinezen, Boeginezen en

Makassaren, weest op uwe hoede, ik ben voornemens u tegen Senopatie te laten vechten; maakt kogels van hetgeen ik aan goud en zilver bezit, omdat Senopatie beroemd is als dapper en onkwetsbaar, zoo ook zijne troepen; wanneer gij met gouden kogels schiet zullen dezelve stellig kwetsen; en dat geen uwer gedurende den strijd de vlugt neme, want alsdan zal ik u zelfs ombrengen, omdat gij allen mijne slaven zijt. De slaven antwoordden: het is wel, en beklommen vervolgens de borstwering; en de lieden uit Demak, die geen slaven waren, hadden ook de vlakte der sterkte bereikt, en de wapens bestaande uit geweren. pieken en lansen, waren in gereedheid gebragt.

„Niet lang daarna braken Senopatie en zijn leger van het Westen op; zij werden met geweren beschoten, de kogels vielen als motregen; maar Senopatie en zijn leger werden niet gewond en waren ook niet bevreesd. Senopatie besteeg een paard, dat de kleur Poerno Masodo had, genaamd Broto Yoedo; toen op hetzelve geschoten werd, werd het niet gekwetst; de kogels kleefden aan het paard, waardoor het de kleur eens appelschimmels kreeg; degene welke op Senopatie's borst vielen, deed dezelve er uit zien alsof dezelve verguld was. De geesten in de lucht juichten luid en waren Senopatie in den strijd behulpzaam. Senopatie sprak luid tot den vijand: Heh! slaven! strijdt niet te hevig, wat betwist gij? Gij hebt met de zaak niets gemeen, het ware beter dat gij allen de vlugt naamt; indien ik mogt overwinnen, zal ik u allen vrij maken. Toen de slaven zulks hoorden, namen zij gezamenlijk terstond de vlugt, met achterlating hunner wapens.

„Senopatie en zijne troepen waren aan de Westpoort van de Haloon Haloon gekomen, alwaar een Mantrie Padjang, Kyahie Gedong genaamd, de wacht hield, vergezeld van Demaksche troepen. Senopatie verzocht de poort te openen, hetgeen de lieden van Damak weigerden, waarop dezelve door Kijahie Gedong werden aangevallen en velen hunner stierven. Vervolgens namen zij de vlugt en de poort werd door Kijahie Gedong geopend. Senopatie trad de poort binnen, ontmoette Kijahie Gedong en bewees hem hulde.

„Senopatie gevoelde dat hij Kijahie Gedong verpligting verschuldigd was en zeide: Kijahie Gedong! ik ben U veel dank schuldig, mogen uwe nakomelingen zich in de toekomst niet van de mijne scheiden en in al het geluk en ongeluk deelen. Kijahie Gedong deed een verzoek en deed een aanval op het volk van Damak, dat op de haloon haloon geschaard stond; Senopatie stond hem hetzelve

toe. Vervolgens rukte Kijahie Gedong woedend voort; velen wederstonden hem. Kijahie Gedong sneuvelde.

„Senopatie was zeer bedroefd en boog zich naar den knop van het zadel en bad het Opperwezen aan; het volk van Damak dat op de haloon haloon geschaard stond vocht hevig onder elkander, waarvan er velen stierven: vervolgens namen zij de vlugt, denkende dat Senopatie hen aanviel. Kijahie Djoeroe naderde Senopatie te paard; Senopatie bevond zich nog in deszelfs vroegere houding; Kijahie Djoeroe riep hem toe: Senopatie wordt wakker! houdt gij u niet bezig met slechts te slapen; zijt gij vergeten dat er thands oorlog is? Senopatie schrok, werd wakker en vraagde: Waar bevindt zich thands het volk van Damak, dat zoo even geschaard stond? Kijahie Djoeroe antwoordde: Het is op de vlugt gegaan; laten wij naar den Kraton gaan; ik geloof dat de Hadipatie van Damak den oorlog niet durft voorttezetten. Senopatie steeg vervolgens van het paard af en liep te voet naar den kraton. Kijahie Djoeroe vroeg: Waarom stijgt van het paard af? het is immers beter dat gij er op blijft. Senopatie antwoordde: Ik stijg van het paard af, omdat wijlen den Sultan vroeger op de Pagelaran en Sitihinggil gezeten heeft. Kijahie Djoeroe steeg vervolgens ook van het paard af, en zij kwamen aan de eerste poort aan.

„De vrouw van den Hadipatie van Damak, dochter van wijlen den Sultan, ging dadelijk Senopatie te gemoet en kustte hem de voeten; zij sprak en weende: Broeder Senopatie! laat uwen jongeren broeder mijn echtgenoot niet om het leven brengen. Toen Senopatie deszelfs zuster (sic!) gezien en haar gezegde aangehoord had, kreeg hij medelijden en zeide: Zuster! wees bedaard en ween niet; uw echtgenoot zal ik niet laten ombrengen; ik wil hem slechts op zijne plaats stellen, omdat het hem niet toekomt vorst van Padjang te zijn; wanneer uw echtgenoot gevoelt dat hij ongelijk heeft, haal hem over naar den Sitinggil te gaan en vleugel hem, ten blijke dat hij overwonnen is. Senopatie verscheen vervolgens op de Sitinggil, zittende nevens Kiedjoeroe; Pangeran Bannowo benevens zijne troepen waren ook aldaar aangekomen, en de echtgenoot van den Hadipatie van Damak begaf zich vervolgens naar den kraton.

„De Hadipatie van Damak werd met een zijden doek gebonden naar den Sitinggil begeleid, gevolgd door zijne echtgenoote en vele vrouwen; hij zat in eene gebogene houding vóór den vorst en Pangeran Bannowo.

„Senopatie zeide tot den Hadipatie van Damak: Broeder! het rijk

Padjang is niet uw erfdeel, deszelfs erfgenaam is mijn broeder de Pangeran Bannowo; hem komt het toe wijlen den Sultan te vervangen en uw erfdeel is het land Damak; vertrek dadelijk derwaarts! Heh! gij lieden van Mataram! begeleidt den Hadipatie van Damak en een gedeelte drage deszelfs tandoe; ontdoe hem niet van zijne banden, doe zulks slechts bij uwe aankomst te Damak De troepen van Mataram zeiden: het is wel. De Hadipatie van Damak werd met vrouw en kinderen in de tandoe gedragen, onder geleide van gewapende lieden.

„Senopatie Ngalogo, Pangeran Banowo en hunne troepen vermaakten zich; omdat zij pas de overwinning hadden behaald, vierden zij bot aan alle vermakelijkheden. Pangeran Bannowo sprak tot zijnen broeder Senopatie: Broeder! ik noodig u uit als vorst over Padjang te regeren, ter vervanging van uwen overleden vader, omdat gij het oudste kind zijt; ik stem er van ganscher harte in; en al hetgeen door den overledene is achtergelaten bestaande in goederen, laat ik aan u over. Senopatie antwoordde: Broeder! ik ben u veel dank schuldig voor het vertrouwen hetwelk gij in mij stelt; maar ik zal niet als vorst over Padjang regeren, ik verlang slechts over Mataram te regeren, omdat hetzelve eene gift is van wijlen vader Sultan: en door God is bepaald, dat ik en mijne afstammelingen als voorname vorsten over Mataram zullen regeren; en te Padjang wil ik u als vorst laten regeren, ter vervanging van den overledenen Sultan; ik verlang slechts de erfstukken: gong Kijahie Sekar Dalimo, de stang Matjan goegoeh, de bok van het zadel Kijahie Gatajoe, en al de zegen aanbrengende goederen. Pangeran Bannowo nam er genoegen in. Vervolgens keerden zij paleiswaarts.

„Toen op zekeren ochtend al de zegen aanbrengende goederen van vroegere tijden uit den kraton werden gehaald, om naar Mataram te worden overgebragt, verschenen Senopatie Ngalogo en Pangeran Bannowo op de Pagelarran. Senopatie zat op eenen gouden zetel waaronder een tapijt, omringd door mantries en boepaties; het gezigt was luisterrijk; Pangeran Bannowo nam plaats naast hem. Senopatie zeide tot al degene, welke tegenwoordig waren: Boepaties en Mantries! gij allen getuigt, dat ik mijnen broeder den Pangeran Bannowo als Sultan over Padjang zal laten regeren, ter vervanging van wijlen deszelfs vader. De Boepaties en Mantries namen er genoegen in en kregen meer ontzag voor Senopatie, omdat zij niet dachten dat Pangeran Bannowo in de regering zoude komen. Vervolgens

onderwees Senopatie deszelfs broeder in de wijze om het land te besturen, opdat hem geen staatkunde mogt ontbreken en raadde hem aan drie klasse van menschen daartestellen: 1° Priesters, 2° Sterrewigchelaars, en 3° kluizenaars. Wanneer gij moeijelijkheden mogt ondervinden in het regeren, raadpleeg alsdan de priesters; wilt gij de toekomst weten, vraag het aan de sterrewigchelaars; indien gij bovennatuurlijk magtig wilt worden, vraag zulks den kluizenaars. Pangeran Bannowo bedankte.„

„Vervolgens nam Senopatie afscheid met het voornemen naar Mataram terugtekeeren, waarom hij zich met zijn leger op weg begaf en aldaar aankwam. Senopatie Ngalogo regeerde als Sultan te Mataram; maar werd door velen niet als zoodanig herkend; allen noemden hem slechts Panumbahan Senopatie.

„In dien tijd verhief Panumbahan Senopatie zijne meerderjarige jongere broeders in graad: Radeen Tompèk werd geheeten Pangeran Toemenggoeng Gagak Banning; Radeen Santrie werd genaamd Pangeran Singosarie; Radeen Djamboe kreeg den naam van Pangeran Mankoe Boemie; een der zonen van Panumbahan Senopatie, verwekt bij eene vrouw van Kalienjamat was meerderjarig; dezelve werd Radeen Ronggo genaamd.„

EEN BRUTAAL PLAGIAAT.

DOOR

G. P. ROUFFAER.

In deze Bijdragen, pag. 68—69, is gewezen op een handschrift, als n° 131 in het bezit van het Koninklijk Instituut, dat „in een erbarmelijk verindischt Hollandsch" belangrijke dingen behelst omtrent zeden en gewoonten in Soerakarta uit den jare 1826 on eveer, onder den titel „Beknopte Beschrijving van het Hof Soerokarto, enz.". De samensteller van dit, om zijn leeftijd dubbel interessante geschrift, noemt zich in den aanhef F. E. Von Reichenbach von Schueltz, vroeger landmeter in Kĕḍoe, welke — hoe, wordt niet nader verklaard — 19 jaren te Solo zou hebben doorgebracht. Inderdaad staat geheel aan het eind de handteekening „F: E: vR: V^n: Schueltz", en wel met een zoo geheel ander schrift, zelfs met anderen bleekeren inkt, dat men onmiddelijk ziet hoe het hs. n° 131 een copie is, gemaakt door den een of anderen — Indischen — klerk, ten bate van den landmeter Von Schültz; wat nog duidelijker blijkt doordat hier en daar in den tekst met des landmeters eigen hand en dienzelfden bleekeren inkt eenige toevoegingen zijn bijgeschreven, en eenige correcties zijn aangebracht op vergissingen, door den netjes schrijvenden maar slecht zijn Nederlandsch verstaanden copist, begaan.

Doch zeker kon niet vermoed worden dat we hier te doen hadden met een plagiaat van zeldzame onbeschoftheid!

Het Koninklijk Instituut bezit namelijk nòg een handschrift, eerst n° 37, toen n° 29, tegenwoordig n° 220 van de handschriftenverzameling, dat als twee druppels water op n° 131 (tegenwoordige nummering) blijkt te gelijken. „Als twee druppels water" is nog te zwak gezegd; het is toch letterlijk dezelfde tekst, waarbij echter in den aanhef de samensteller zich kenbaar maakt als J. W. Winter, vroeger translateur voor het Javaansch te Soerakarta, en aan het eind van het gehéél-eigenhandig geschreven

stuk, met ganschelijk gelijke hand zich onderteekent: "Soeroboio den 1e Maart 182.. J. W. Winter" Het cijfer der eenheden is, helaas, door waterschade aan het papier, verdwenen; maar buitenop staat met eene andere hand "Beknopte beschrijving van 't Hof Soerakarta 1824" op een opgeplakt etiket. En inderdaad kan men dan ook in den eersten "Catalogus van de Boeken" welken het Koninklijk Instituut in 1863 publiceerde (Bijdragen Kon. Inst. 2, VII, 1863, p. XXXII—XLV vooraan), en die zoo goed als zeker samengesteld werd door den toenmaligen secretaris prof. S. Keyzer, op pag. XLII onder de "Handschriften" aangegeven vinden als n° 37 — door een drukfout staat er 27 — "37. Beschrijving van Javaansche instellingen, titels enz. aan het hof van Soerakarta, 1824, onderteekend door Winter. (Half vergaan)." En dit op zijn beurt sluit weer aan bij wat waarschijnlijk door de eigen hand ook van prof. Keyzer als secretaris van het Kon. Inst., werd geschreven op den omslag waarin dit tegenwoordig hs n° 220 nog tot heden toe door het Instituut bewaard wordt: "n°. 29" — en hiernaast staat "n° 37", doch dit is daarna weer doorgeschrapt — "Beschrijving van Javaansche instellingen, onderteekend door Winter te Soerakarta" — dit is een schrijffout, lees: Soerabaja — "bijna verteerd. afkomstig van N. Engelhard, afgestaan door Jhr. F. E. M. van Alphen in 1852." Immers juist als n° 29, en nu mèt vermelding dezer herkomst van het hs, werd ditzelfde stuk een jaar later door prof. Keyzer wederom gecatalogiseerd, zie Bijdr. Kon. Inst. 2, VIII, 1864, p. 63.

Het geheel autografische handschrift n° 220 (tegenwoordig nummer) verklaart zichzelf dus te zijn van J. W. Winter; dat is van den vader van den beroemden Javanicus C. F. Winter Sr.; werd afgesloten te Soerabaja den 1en Maart 1824; kwam toen in het bezit van den voormaligen Gouverneur van Java's Noord-Oostkust, Nicolaus Engelhard, en na diens dood in 1831, [1] in 't bezit van den heer Jhr. F. E. M. van Alphen die, als lid van het op 4 Juni 1851 opgerichte Koninklijk Instituut, in 1852 het daaraan ten geschenke gaf. Hoewel dus eerst in 1863 nader gecatalogiseerd, bewijst het bovenvermelde omtrent de her-

[1] Wanneer Nic. Engelhard gestorven is wordt niet vermeld door het Biogr. Woordenboek van Van der Aa (D—E, 1856), en is „dus" ook niet te vinden in de Encycl. van Ned. Indië, I, 1896; toch zou hier het sterfjaar van den merkwaardigen tegenstander van Daendels alleszins op zijn plaats zijn geweest. Zie hieromtrent achteraan.

komst, dat het stuk waarschijnlijk reeds begrepen is onder nº 9 van de, in 1853 in het allereerste deel der Bijdragen, p. XXVI, door prof. Pijnappel Gzn. als secretaris afgedrukte, lijst van handschriften over welke het Kon. Inst. toenmaals al beschikken kon; en waarachter deze opmerking nog volgt: „De stukken nº 4 tot 10, aan het Instituut welwillend afgestaan door Jhr. F. E. M. van Alphen, zijn volgens zijne opgave herkomstig van wijlen den heer N. Engelhard, die tot het jaar 1808 gewigtige ambtsbetrekkingen op Java bekleedde.” Dit nº 9 van 1853 was een verzamelnummer en luidde: „9º Eenige Javaansche papieren, zoo als de staat des boedels van Z. M. Sultan Amangkoe Boewana IV en dergelijken;” waarschijnlijk schuilt onder dit „en dergelijken” ook het tegenwoordig nummer hs. 220, dat in 1863 door prof. Keijzer als nº 37 gecatalogiseerd werd, en in 1864 als nº 29.

Geen beter begrip kan er gegeven worden van de volstrekte gelijkluidendheid der handschriften nºs 220 en 131, geen beter inzicht tevens ter beantwoording der vraag wie nu eigenlijk de onbeschaamde roover was van andermans letter-arbeid, Winter of Von Schültz, dan door het afdrukken naast mekaar van den aanhef en van het slot der beide opstellen.

J. W. Winter's redactie van 1824:
Aanhef hs. 220 Kon. Inst:

„Beknopte beschrijving van het Hof SOUROKARTO, derzelver afbeelding, Burgerlijke en Godsdienstige gewoontens, zeden, manieren, handel en Levenswijze, mitsgaders inkomsten, Huwelijken, Echtscheidingen, besnijdenissen, geregtshoven, Militairen, Feesten, Bruiloften, Begravenissen, bijgelovigheid enz: zoodanig als dezelve van oudsher hebben bestaan, en zich thans nog bevinden, opgerigt uit eige aandrijving en geringe kunde, door den te Samarang geborene en zig thans te Soeroboio

Copie-Von Schültz van 1840?:
(onzeker; zie slot van 't art.).
Aanhef hs. 131 Kon. Inst:

„Beknopte Beschrijving van het Hof SOEROKARTO, derzelver afbeeldingen, Burgerlijke en Godsdienstige gewoonte, zeden manieren, handel en Levenswijze, mitsgaders Inkomsten, Huwelijken, Echtscheidingen, Besnijdenissen, Geregtshoven, Militairen, Feesten, Bruiloften, Begravenissen, Bijgelovigheid etc: — zoodanig als dezelve van ouds hebben bestaan en zich thans nog bevinden, opgerigt uit eigene aandrijving en geringe kunde door F: E: VON REICHENBACH VON SCHUELTZ gewezene

bevindende JOHANNES WILHELMUS WINTER voorheen Translateur in de Javaansche taal aan het gemelde Hof SOUROKARTA, in welke vak hij gedurende zijn Negentien Jarig aanwezen aldaar, het interieure daar van, heeft van na bij gezien en leeren kennen,"	Landmeter in de Residentie Kadoe in welk vak hij gedurende zijn aanwezen aan het Hof te SOEROKARTA aldaar het interrieur daarvan heeft van nabij gezien en leeren kennen,"
Slot van hs. 220·	Slot van hs. 131.
"... De moeder die dit hoorde begon daarop bitterlijk te weenen, en zeide, mijn zoon! — weet, dat de roode hond, die gij dood gestoken hebt, uwen vader is, die u bij mij verwekt, is het mijn vader antwoorde de Jongeling, nu alzij hij ook een hond, dan zal ik hem na zijn dood tog wel behandelen, ging daar op naar het Bosch, haalde de doode roode hond, en begroef denzelve dicht bij Kalie Bening, of wel in het Hollandsch heldere Rivier; alwaar nog het honde beeld, tot een nagedagtenis staat, van deze Jongeling nu namens Jogo Pengalassan (bosch wagter) stammen de zoo genaamde orang Kalang af.	(De copiëerende klerk heeft, door gelijkluidendheid van woorden, hier 6 regels van Winter's tekst overgeslagen, en gaat toch, natuurlijk vrij onzinnig, door:) "....hebt, uwen vader is die uw bij mij verwekt is het mijn vader antwoorde de jongeling? nu al zij hij ook een hond, dan zal ik hem na zijn dood toch wil (sic!) behandelen, ging daarop naar het Bosch, haalde de doode roode hond, en begroef denzelfden dig[t] bij kalie Bening, of wel in het Hollandsch heldere rivier, alwaar nog het houde (sic!) beeld tot een nagedagtenis, staat van deze jongeling nu namens jogo Peng Alassan (: Boschwachter :) stammen de zoogenaamde orang kalang af.
Soeroboio, den 1[e] Maart 182.. (lees waarschijnlijk 1824). J. W. Winter."	F: E: vR: V[n]: SCHUELTZ."

Men ziet hoe in den aanhef Winter dadelijk zijn 19-jarig verblijf aan het Solo'sche Hof als translateur — en particulier, zooals blijken zal beneden — op den voorgrond stelt, doch hoe deze zinsnede handiglijk wordt overgeslagen in de redactie van den copist, welke door Von Schültz onderteekend werd. En uit het slot blijkt zoowel hoe de copist onzin natuurlijk schreef waar hij op overigens verklaarbare wijs, heele regels oversloeg, als met welk een onvervaardheid de Kĕdoe'sche landmeter Von Schültz door eigenhandige onderteekening dezen letterroof dorst begaan. Winter blijft dan ook

geheel in zijn karakter, Von Schültz daarentegen doet een anders onbegrijpelijkerwijze tusschen andere zinnen verborgen, mededeeling, waar beiden, vrijwel nog in het begin, vertellen:

hs. 220, pag. 41.

"Zeer zonderling is het, dat er geen enkelde onder de Inlanders die gebroken is, ten minste ik hebbe er, gedurende mijn negentien jarige verblijf te Sourokarto nog geen een van gezien, vooral onder de Prinsen, niet tegenstaande de kinderen zig van hun twaalfde Jaar af, moeten gewennen aan sterk te Paard te rijden, en te diverteren bij de meidens;"

hs. 131, pag. 32.

"Zeer zonderling is het dat ër gene onder de inlanders die gebroken is, ten minsten ik hebbe er geduurende mijne negentienjarige verblijf te Soerokarto nog gene een van gezien vooral onder de Prinsen; niet tegenstaande de kinderen zich van hun Twaalfde Jaar af moeten gewennen aan sterk het paard (sic!) en differteeren bij de meidens."

Ieder zal toestemmen dat het nog in meerdere mate "zeer zonderling" is, een dergelijke zinsnede weg te stoppen tusschen andere, als men werkelijk de auteur is. Doch Von Schültz heeft de brutaliteit niet gehad óók Winter's aanhef — die volkomen logisch gevolgd wordt door het bovenstaand tusschenzinnetje — te dezen opzichte te copieeren, hoewel anders een 19-jarig verblijf in de kota Soerakarta meer aanspraak geeft op geloofwaardigheid als men over Solo'sche toestanden spreekt, dan een gewezen landmeterschap in de residentie Kĕdoe, — welke eerst sinds 1812 Gouvernements-residentie geworden was, zoodat Von Schültz, volgens zijn eigen (geroofde) woorden eerst in 1812 + 19 = 1831 op zijn vroegst, zijn Beknopte Beschrijving geschreven kon hebben! Iets wat op de meest afdoende wijze wordt tegengesproken door den heelen tekst van het opstel, waarin van Pakoe Boewana VI gesproken wordt als betrekkelijk kort aan de regeering — hij kwam op den troon 15 Sept. 1823 —, en zelfs nergens gerept wordt van den Java-oorlog die op 20 Juli 1825 uitbarste; laat staan van diens gevolgen nà 1830.

We hebben hier dus te doen met een brutaal plagiaat van den eersten rang. De heer Von Schültz heeft zich klakkeloos toegeëigend — in welk jaar wordt niet recht duidelijk [1] —, wat de tot nog toe

[1] Het papier is het eigenaardige dunne Chineesche, wat men in groote hoeveelheid in den Engelschen tijd op Java voor Gouvernements-stukken begon te gebruiken, maar wat na ± 1850 niet meer in de archieven van Solo en Jogja voorkomt. Zie echter het slot van het artikel.

weinig bekende translateur J. W. Winter, vader van den met recht als Javanicus beroemden C. F. Winter Sr., in begin 1824 te Soerabaja afsloot als resultaat van zijn jarenlange ervaring indertijd te Soerakarta.

Eerst nu is het begrijpelijk hoe het wezen kon dat onze "Beknopte Beschrijving van het Hof Soerakarta", hs. n° 220 = alias hs. n° 131, zoo vol is van allerlei Javaansche finesses, van Javaansche woorden, van zelfs heele zinnen in het Javaansch — o. a. de boodschap die de Gandek's elken Maandag, Donderdag, en Zaterdag aan den resident overbrachten vanwege den Soenan, om mee te deelen of deze niet dan al buiten zou komen (boja mijos, of bade mijos) —, gelijk alleen een ter zake zeer kundig man ze weten kan. Waar een gewezen translateur in de Javaansche taal die neerschrijft, wordt alles duidelijk.

Toch mogen we op het oogenblik blij zijn dat de landmeter Von Schültz zijn letterdieverij zoo onbeschaamd begaan heeft. Want het handschrift n° 220 heeft veel geleden, al is nu prof. Keyzer's neerschrijven van "bijna verteerd," en het afdrukken van het "half vergaan" in 1863 en 1864 sterk overdreven. Zeker iemand die wel in erger door waterschade en bandjir's gehavende papieren heeft gewerkt — als met name het oudere "Gewoon Archief" op het tegenwoordige residentie-kantoor te Solo —, kan niet anders als dit ex. nog wondergoed er afgekomen heeten. Immers de tekst is halverblads geschreven, zóó dat aan de recto-zijde der bladen de binnenkant onbeschreven bleef, doch aan de verso-zijde juist die binnenkant beschreven werd. En aan dien binnenkant zit het kwaad; de rug vooral heeft geleden, en erger naar mate men verderop komt in den tekst. Het gevolg is dat alles wat op de recto-zijden der bladen staat, volkomen ongedeerd bleef, en dank zij Winter's duidelijke hand en den geligen, maar toch duidelijken inkt, van a—z te lezen is zonder eenige moeite. Wat aan den verso-kant staat is echter wèl gedeerd, in den beginne hoogst weinig, daarna steeds meer, en op het allerlaatst zijn heele gaten ingevreten van den rug naar binnen toe. En hier dus schiet de copie Von Schültz gelukkig te hulp, en kan de oorspronkelijke tekst geheel weer ineengezet worden.

Het zal dus het beste zijn in een der volgende afleveringen van de Bijdragen deze "Beknopte beschrijving" in haar geheel te publiceeren, onder den naam van haar waarachtigen auteur, J. W. Winter, en alleen aangevuld, op de verdwenen plekken

van het handschrift, uit de copie van den plagiarius. In dubbel opzicht is de tekst merkwaardig; zoowel om zijn jaartal, waardoor we hier wel de oudste geregelde beschrijving bezitten van Solo'sche toestanden, uit den tijd bovendien, toen het gezag van den Soenan zich zooveel verder uitstrekte dan na 1830; als om den naam en de autoriteit van den auteur, waardoor de translateur Winter, de vader, net zoo wat 20 jaar éérder de Solo'sche toestanden blijkt te hebben beschreven dan de translateur Winter, de zoon, welke laatste immers zijn nog altijd merkwaardige studie „Instellingen, gewoonten en gebruiken der Javanen te Soerakarta" liet afdrukken in den 5en jaargang (Ie deel) van het Tijdschrift voor Nêerlands-Indië, anno 1843.

Ook is een ander ding gelukkig. Winter's taal, hoezeer ook verouderd, zit vrij behoorlijk in mekaar. Het „erbarmelijk verindischt Hollandsch" van hs. n°. 131 blijkt nu wel, in hoofdzaak ten minste, te wijten te zijn aan den schrijver van de copie-Von Schültz, natuurlijk een poover klerkje die midden onder Javanen leefde en met het Hollandsch op gespannen voet stond. Door eenvoudige woorden niet te begrijpen, heeft hij van Winter's behoorlijk-leesbaren tekst een cacographie gemaakt, waarvan daareven en vooral in deze Bijdragen pag. 69—70 een staaltje werd gegeven [1]. Terwijl er kort geleden reeds gedacht was over de wenschelijkheid den geheelen tekst van hs. n°. 131 af te drukken, maar dit afstuitte op het bezwaar dat men òf zoo'n relaas in zijn haast ongenietbaren vorm moest weergeven òf de zinnen moest verfraaien, wat toch ook geen goede methode mag heeten, — zoo kan dan nu J. W. Winter's eigene tekst, onder verbetering slechts der interpunctie, naar hs. n°. 220 voor de Bijdragen getrouw worden gecopieerd, met inlassching van het niet-vele ontbrekende uit hs. n°. 131.

Terwijl dit dus voor een volgende aflevering der Bijdragen bewaard blijve, moet nog een nader woord worden gezegd over den tijd van samenstelling van het hs., zoowel als over den persoon van den samensteller.

Hiervóór, pag. 69, werd de ouderdom van hs. n°. 131 op 1826 gesteld, omdat daarin eerst gesproken wordt van den dood van

---

[1] Toch moet ik hier een drukfout herstellen die den man nog maar erger zou laten krompraten dan hij al deed; voor „alweer bij moeder naakt knielende bad", op pag. 70, r. 4 leze men: „alwaar hij". Daarentegen moet „kunnen hervormen" van r. 15 v. b. gelezen, „hunnen (sic!) hervormen", en op p. 69 reg. 6 v. o. moet „ophauden" gelezen voor „ophouden"!

Soenan Pakoe Boewana V „in 1823" — inderdaad; op 5 Sept. 1823 —, en even verder gesproken wordt van „Wijlen Pakoe Boewono de 4e" en van „Zijn vóór drie jaren overleden zoon Pakoe Boeono de 5e"; waardoor men waarlijk niet anders dan op 1826 kan uitkomen, of op zijn vroegst 1825, indien 1823 als jaar één geteld wordt. En zeker zou het voorzichtiger zijn geweest 1825 gesteld te hebben, omdat mij toenmaals al opgevallen was dat nergens in het hs. van den Java-oorlog gerept werd.

Doch nu blijkt de tekst uit 1824 te zijn, van den 1en Maart zelfs, kant en klaar op dien datum zoowaar! Hoe dit te rijmen valt met het bovengenoemde gegeven is onbegrijpelijk. Want ook hier in hs. no. 220 vindt men de precies-gelijkluidende zinsneden. Op pag. 15 heet het eerst:

„P a k o e b o e o n n o de vijfde.... gemelde Pakoeboeonno de vijfde is zeer kort in de regeering geweest. — na zijn dood in 1823, beklom zijn onechte zoon gemelde Radin maas Sapardan, of het meer bet na agter kinds kind van meer gerepte Pakoeboeana de eerste de troon, onder de titel van

P a k o e b o e o n n o de zesde. — Welke heden ten dage aldaar nog regeerd, en in 1824 is getrouwd met zijne ooms dochter den Pangeran Ngabehie. —"

Reeds dit klopt niet met mijn aanteekeningen indertijd (1888 en 1889) in de Vorstenlanden gemaakt; want volgens deze huwde Pakoe Boewana VI op 20 Febr. 1824 met de dochter van Pang. Aria Mangkoeboemi (zoon van P. B. III), en niet en nooit met een dochter van Pang. Ngabehi (zoon van P. B. IV, en zelf later vorst geworden als P. B. VIII); en als die dochter van Pang. Aria Mangkoeboemi door Winter gemeend is, kon hij dan reeds op 1 Maart 1824 te Soerabaja dat als een gebeurd feit voorstellen? Bovendien volgt ook hier op pag. 32—33, na een karakterschets van P. B. IV die zonderlinge zinsnede:

„Zijn voor drie Jaren overleden zoon Pakoeboeono de 5de was in allen opzigten schranderder, enz. enz."

Dit alles zou toch op zijn vroegst, naar 1825 wijzen.

Want het gaat toch moeilijk andere jaargegevens zwaarder te doen wegen die inderdaad op 1824 duiden. Zoo b. v. heet het in hs. no. 220 op pag. 26 (= pag. 18 in hs. no. 131):

„Het is nu drie hondert negen en veertig Jaren geleden, dat de Javanen het mahometaansch geloof hielden, hebbende zij dit

geloof in het Jaar Djee 1403. of het onze 1475. eerst aangenomen gehad,—"; een zinsnede, waarin dat A. J. 1403 = A. D. 1475, en dat jaar Dje 1 03 als onmogelijke gegevens nu maar over het hoofd moeten worden gezien, doch waarin 1475 A. D. + 349 (zonnejaren) op zijn laatst toch 1824 geven.

En even verder, op de volgende blz., wordt 1824 uitdrukkelijk als eindjaar genoemd, want daar heet het:

"Na de komst van Adam tot de troon beklimming van Kiai Gede matarm, is Zes duizend drie hondert en drie en twintig jaar geweest, en na deze tot het Jaar 1 24, is Zeven hondert en veertig Jaren geleden."

Ook elders komt 1824 als laatste jaar voor den dag. Daarom is het wel jammer dat we het cijfer der eenheden in de onderteekening aan het slot niet meer verifieeren kunnen, en we dus ten volle goed vertrouwen moeten hebben op het duidelijk geschreven ouderwetsch etiket dat buitenop geplakt is met zijn "Beknopte beschrijving van 't Hof Soerakarta 1824." Want zonder dat zouden we geneigd zijn te vragen of de dateering aan het eind niet geluid heeft: "Soeroboio, den 1e Maart 1825"?

Over den persoon van J. W. Winter vallen eenige dingen te zeggen, die, zoover ik weet, in 't geheel niet bekend zijn.

Het eenige wat ik in druk over den vader van den beroemden Javanicus C. F. Winter Sr. mocht aantreffen staat te lezen in de levensschets van dezen laatsten, verschenen in het Tijdschr. v Ned. Indië 1852, II, p. 215—231. Billijkerwijs wordt daar begonnen bij diens geboorte te Jogjakarta op 5 Juli 1799; en dan heet het "Zijne ouders waren Johannes Wilhelmus Winter en Cristina Louiza Karnatz, die in 1806 hunne woonplaats Djokdjokarta met Soerakarta verwisselden, omdat zijn vader aldaar was aangesteld tot translateur der Javaansche taal." Dan wordt verder verteld van den zoon, en hoe vader Winter in 1811 dezen weer van school nam om hem zelve te onderwijzen, want: "Hij had daartoe den noodigen tijd, omdat hij in datzelfde jaar, toen Java door de Engelschen veroverd was, zijn ontslag uit de dienst nam en dus zonder betrekking en bepaalde werkzaamheden was." (p. 216). En op de volgende bladzijde wordt van J. W. Winter nog gezegd: "Toen Java in 1816 door de Engelschen aan zijne regtmatige bezitters was teruggegeven en de Nederlandsche vlag er weder wapperde, trad de vader van onzen Winter op nieuw in dienst als translateur voor de Javaansche taal. Zijn zoon was hem

daarbij reeds nu en dan behulpzaam. . . . en toen nu de jongeling den ouderdom van 19 jaren bereikt had, werd hij in 1818 benoemd tot adjunkt-translateur voor de Javaansche taal." Maar dan komt, als het in dezen gewichtigste, tevens het laatste wat er over J. W. Winter gezegd wordt: "Reeds in 1819 werden hem" — versta, aan den zoon C. F. Winter Sr. — "nog belangrijker werkzaamheden opgedragen. Daar zijn vader te Samarang dezelfde betrekking verkreeg, welke hij te Soerakarta tot dusverre vervuld had, werd de zoon belast met het waarnemen van al diens funktien op laatstgenoemde plaats, zoodat nu de gansche arbeid op hem rustte." (p.217).

Inderdaad, deze feiten kloppen goeddeels met de gegevens welke ik indertijd in het Solo'sch residentie-archief mocht noteeren. Dat J. W. Winter geboren was te Sĕmarang blijkt uit ons hs. n° 220: daarna moet hij als translateur voor het Javaansch gegaan zijn naar Jogja, en wel tusschen 1792 en 1799, want op 2 April 1792 — akte van verband van Sultan II — was er Wardenaar nog translateur, en op 5 Juli 1799 werd zijn zoon, de later beroemde Winter, te Jogja geboren. Of hij daarna in het jaar 1806 naar Solo werd overgeplaatst, kon ik tot mijn spijt niet verifieeren, maar mag aangenomen worden op gezag der bovengenoemde levensschets, die de andere feiten ook nauwkeurig opgeeft Wel was op 31 Dec. 1810 te Jogja translateur een zekere D. P. Stekkinger. Dat in Nov. 1811, bij de overgaaf van het bestuur der Vorstenlanden in handen der Engelschen, Winter als translateur te Solo aftrad, moet ook waar zijn; de factotum toch der Engelschen in de periode Nov. 1811 — Aug. 1816 was voor Solo en Jogja de translateur C. I. Krijgsman, die reeds op 15 Mei 1804 te Sĕmarang vermeld wordt als "Gesw (ooren) Transl: (ateur)"; en al in Sept. 1811 met geheime zendingen belast was door de Engelschen naar het hof van Solo, gelijk dit laatste blijkt uit een paar stukken in het thans in de Univ. Bibliotheek te Leiden bewaard wordende legaat-Nahuys, vroeger te Delft, zie Bijdr. Kon. Inst. 2, VII, 1863, p. 179—191, en wel de daar genoemde n°s 10 en 12 van Portefeuille 4. Als "Krisman" wordt deze invloedrijke tolk van den Engelschen tijd dan ook vermeld in de Babad bĕḍah Jogja, zie prof. Vreede's "Catalogus van de Jav. en Mad. hss. der Leidsche Universiteits-Bibl.," Leiden 1892, p. 131.

In midden 1816 dan trad J. W. Winter weer in dienst als translateur bij het Holl. gouvernement; en werd hem op 15 Febr.

1818 toegevoegd als adjunct-translateur zijn zoon Carel Frederik. Maar net een maand vroeger was opgetreden als resident van Solo, de man die waarschijnlijk vader Winter's booze geest is geweest: de heer R(ijck) van Prehn, resident aldaar van 19 Jan. 1818—4 Dec. 1819. Want op laatstgemelden datum „vertrok den Heer Resident nevens Mevrouw van Prehn naar Samarang", nadat van den vorigen dag, 3 Dec., vermeld wordt: „begaf zich de Resident en Mevrouw Zijn Ed. Echtgenote in de kräton om van HH: HH: de Keizer en Keizerin mits hun Ed. vertrek afscheid te nemen. —"

Dit was niet voor plezier. De resident, en met hem de translateur J. W. Winter, waren geschorst in hun ambt en betrekking. Onder zware verdenking van afpersing van gelden aan Solo'sche Hofgrooten door belofte van benoeming tot inlandsche waardigheden, vertrok R. van Prehn als ex-resident uit Solo op 4 Dec. 1819, en vertrok J. W. Winter op 23 Jan. daarna als ex-translateur uit datzelfde Solo, beiden naar Sĕmarang opgeroepen, beiden om Solo nooit van hun leven weer te zien; de zoon, C. F. Winter Sr., viel daarmee vanzelf in het volle ambt zijns vaders, en werd om zijn uitstekende bekwaamheden bij Resolutie van 28 Juli 1825, n° 8 er als translateur officieel aangesteld.

Maar in dien tusschentijd waren — na de geheime Resoluties van 1 Febr., 11 Febr. en 3 Maart 1820, welke drie men alle tegenwoordig o. a. nog vinden kan te Leiden, legaat-Nahuys voornoemd, n° 13 van Portefeuille 6 — op 5 December 1820 èn de oud-resident èn de oud-translateur bij vonnis van het Hooggerechtshof, zitting houdende te Sĕmarang, vervallen-verklaard van hun ambt, beboet, gedwongen tot teruggaaf van genoten gelden, en verbannen buiten Java met verbod om er ooit weer terug te komen; de resident als hoofdaanlegger, de translateur als medeplichtige. En alleen aan J. W. Winter werd, als op Java geborene, en zeker ook uit consideratie voor zijn voortreffelijken zoon te Solo, toch daarop toegestaan eerst te Soerabaja, toen te Sĕmarang te blijven, zelfs weer sinds 1839 aldaar als officieel translateur.

Dit is de ware toedracht van wat, om begrijpelijke reden, in het Tijdschr. v. Ned.-Indië van 1852 euphemistisch voorgesteld wordt, zooals hierboven werd aangehaald.

Maar toch hadden R. van Prehn en J. W. Winter samen in 1818 op Zondag 4 October, in hun qualiteit van hoogste autoriteiten te Solo, iets gedaan waardoor zij op den voorgrond treden in merkwaardige Javaansch-Hollandsche stukken. Beiden hadden op

dien dag de authentieke codificatie van de Anggĕr Agĕng, van de Nawala Pradata, en — hoewel dit niet meer strikt bewezen kan worden, daar de origineele legger, de „babon", onvindbaar schijnt — van de Anggĕr Sadasa, onderteekend, terwijl zelfs het officieele Hollandsche translaat dezer Wetboeken geheel van J. W. Winter's hand is. En wanneer later in deze Bijdragen de officieele translaten dezer twee eerste Anggĕr's, geheel onbekend als ze nog zijn, zullen afgedrukt worden, zal het des te meer noodig wezen, óók de merkwaardige „Beknopte Beschrijving van het Hof Sourokarto" van J. W. Winter's hand uit 1824 (1825?), te Soerabaja samengesteld, in haar geheel te publiceeren. Dit mag ik wel zeggen: dat het schrift en de onderteekening van hs. n° 220 Kon. Inst. geheel en al overeenkomen met het schrift en de onderteekening „Getranslateerd door mij. J. W. Winter. translr". van de officieele vertalingen der babon's van de Anggĕr Agĕng en de Nawala Pradata, zooals ik die op 26 Mei 1888 te Solo mocht terugvinden.

Hoe echter J. W. Winter in Maart 1824 te Soerabaja kon schrijven van zijn „Negentien Jarig aanwezen" te Solo, terwijl hij volgens het Tijdschrift voor Ned. Ind. in 1806 daar eerst kwam, is minder goed te begrijpen; tenzij, wat wel aannemelijk is, door hem gedacht is geworden aan zijn geheele verblijf in beide Vorstenlanden, eerst te Jogja, toen te Solo, waar hij van (op zijn laatst) 1799—Januari 1820 geweest was, zoodat hij deze 20 jaren ongeveer als 19 kan geteld hebben. Mag dit de verklaring heeten, dan staat daardoor tevens vast dat Winter eerst in het voorjaar van 1799 uit Sĕmarang naar Jogja kan zijn gegaan als daar ter plaatse benoemd translateur, korte maanden dus vóór de geboorte van zijn beroemden zoon Carel Frederik aldaar, op 5 Juli.

Dat J. W. Winter, na het vonnis van 5 Dec. 1820, te Soerabaja zich mocht vestigen, is zeker. In den „Almanak van Nederlandsch Indië" — die in 1838 zijn naam veranderen zou in „Almanak en Naamregister van Nederlandsch Indië", en in 1865 de „Regeerings-Almanak voor Ned. Indië" werd, gelijk hij in den Engelschen tijd „Java Annual Directory and Almanac" heette — voor de jaren 1821 en 1822, kan weliswaar zijn naam niet gevonden worden. Hij was feitelijk van Java verbannen, dus bestond er niet, officieel ten minste; want waarschijnlijk heeft men hem oogluikend toegestaan bij familie te Sĕmarang intrek te blijven houden. Maar de eerste gedeeltelijke rehabilitatie moet in 1822 gebeurd zijn; want

in den genoemden Almanak voor 1823 staat J. W. Winter als wonende te Soerabaja, en blijft dat tot in dien voor 1831; doch in dien van 1832 is hij woonachtig op zijn geboorteplaats Sĕmarang, alwaar hij, blijkens den Almanak voor 1840, op 31 Dec. 1839 overleed, „als echtgenoot van Christina Henriette Grande” (p. 283), zijn tweede vrouw zeker, stiefmoeder dus van Carel Frederik te Solo.

Men ziet dat er heel wat afgaat van de bijster mooie voorstelling in het Tijdschr. v. Ned. Indië van 1852 alsof vader Winter in 1819 „te Samarang dezelfde betrekking verkreeg, welke hij te Soerakarta tot dusverre vervuld had.” Integendeel: van 1820—in den loop van 1822 bestaat er, officieel gesproken, geen J. W. Winter op Java; men zwijgt hem dood; van omtrent midden 1822—midden 1831 verrijst hij weer als ingezetene van Soerabaja, zoodat het geheel in den haak is als hij op 1 Maart 1824 (1825?) in ons handschrift „zig thans te Soeroboio bevindende” noemt. Eerst in den loop van 1831 mag hij op zijn oude Sĕmarang terugkomen, en sterft er 31 Dec. 1839.

Is het dan geheel onwaar wat het Tijdschr. v. Ned. Indië zegt over zijn translateurschap later te Sĕmarang? Neen! In denzelfden Almanak voor 1840 waar op pag. 283 zijn dood vermeld staat, wordt op pag. 42 als deel uitmakend van het Plaatselijk Personeel te Samarang onder de levenden genoemd „J. W. Winter, Translateur voor de javaansche taal”! En uit de voorafgaande Almanakken blijkt dat van 1834—1838 te Sĕmarang translateur voor de inlandsche talen was geweest D. P. Stekkinger, zeker wel dezelfde die hiervóór genoemd werd als tolk te Jogja in einde 1810, de opvolger dus wel van Winter in Jogja sinds 1806!

Carel Frederik Winter te Solo, de vermaarde Javanicus, in de dertiger jaren al meer een man van invloed tevens geworden, heeft dus in datzelfde 1839 de voldoening gesmaakt dat na twintig lange jaren zijn vader ten volle gerehabiliteerd werd toen die weer translateur voor het Javaansch mocht worden te Sĕmarang, evenals hij tot in 1819 te Solo geweest was. Doch kort duurde maar deze vreugd: op den laatsten dag van dat jaar was vader Winter dood

Dat ons handschrift afkomstig is van Nicolaus Engelhard, blijft merkwaardig. Is het niet een geschenk geweest van vader Winter aan zijn vroegeren hoogsten chef, den Gouverneur en Directeur van Java's Noord-Oostkust? Van eind Juli 1801—24 Febr.

1808 [1] had Engelhard dit invloedrijke ambt te Sĕmarang bekleed, om toen door Daendels aan den dijk gezet te worden, wat de groote veete werd tusschen beide mannen, en in 1816 Engelhard's bekend „Overzigt enz." tegen Daendels in Nederland deed verschijnen, als strijdschrift tegen Daendels' zijn lijvigen „Staat" van 1814. Doch Engelhard, al liet hij zijn werk ook in Holland drukken, was zelf op Java gebleven, en wel te Batavia; in de „Java Annual Directory and Almanac for 1816" wordt hij onder de inwoners van „Batavia and its environs" vermeld als „Engelhard, N. landholder, Jaccatra." Bij het herstel van het Nederlandsch gezag over Indië werd in Jan. 1817 aan hem en J. A. van Middelkoop door Commissarissen-Generaal de eervolle opdracht gegeven de Molukken uit handen der Engelschen over te nemen; een opdracht, waarvan zij zich echter minder goed kweten, zoodat beiden op 3 Oct. 1817 door schout-bij-nacht Buijskes te Ambon ontslagen werden als zoodanig (zie hierover o. a. Tijdschr. v. Nêerl. Ind. 1840, II, p. 345—349).

Engelhard ging toen weer terug naar zijn woonplaats, Batavia. Daar is hij — blijkens de genoemde Almanakken — blijven wonen tot in den loop van 1829, verhuisde toen naar Buitenzorg, en is als ingezetene van Buitenzorg op 31 Mei 1831 te Weltevreden overleden. Naast mij ligt op het oogenblik de doods-advertentie (in de Opregte Haarlemmer?) waarbij zijn zuster, Mevrouw de weduwe G. F. Servatius, geboren Engelhard — zij noemt zich

---

[1] Bij de nu volgende gegevens over Nicolaus Engelhard — in aanvulling eenigszins van het hoogst onvoldoende artikeltje in de Encyclopaedie van Ned. Indië voornoemd, die hem zoowaar „Nicolaas" noemt (I, p. 494, 1e kol.), en „N. Engelhardt" (ib. p. 412, 2e kol.) — maak ik dankbaar gebruik van meer dan een inlichting van anderen verkregen; prof. Heeres vestigde mijn aandacht op de Almanakken; Dr. De Roo lichtte mij in dat Engelhard op 6 Maart (1801) tot Gouverneur van Java's Noord-Oostkust benoemd werd en op ± 20 Juli daartoe naar Sĕmarang vertrok — een paar inlichtingen die zelf weer hem gegeven werden door Dr. De Haan te Batavia —, en schreef voor mij aan het Genealogisch en Heraldisch Archief te Rijswijk, waarvan de chef, de heer Vorsterman van Oyen, mij de hier volgende doods-advertentie toezond; de heer Bosboom eindelijk verschafte mij de plaats uit het Tijdschr. v. Neêrl. Ind. van 1840. Den datum 24 Febr. (1808) teekende ik indertijd in de Vorstenlanden aan. Engelhard is ook de man die zooveel Hindoejavaansche beelden van Oost-Java heeft weggesleept, eerst naar zijn Gouverneurs-tuin te Sĕmarang, daarna naar Batavia; een deel dezer beelden staat sinds 1820 te Leiden in het Rijks-Museum van Oudheden, nl. nos 39, 48, 58, 82, 91, 120, alle van Singasari (Catalogus-Leemans, 1885).

„G. F. Engelhard, Wed. Servatius” — uit Assen dd. 29 Nov. 1831, mededeeling doet dat haar „geliefde Broeder, de Heer Nicolaus Engelhard, Ridder van de Orde van den Nederlandschen Leeuw, oud geëligeerd Eerste Raad en Directeur-generaal van Neêrlansch Indië, zoo mede Gouverneur en Directeur van Java's Noord-Oostkust, in den vroegen morgen van den 31sten Mei jl., aan de gevolgen van een zenuw-koorts, in den ouderdom van 69 jaren, te Weltevreden, op het eiland Java, is overleden.”

Te Batavia dus zal Engelhard in 1824 of 1825 het interessante geschrift van J. W. Winter ontvangen hebben. Is het gewaagd iets verder te gaan? Zou Nicolaus Engelhard niet tusschen 1820 en 1822 zijn invloed te Batavia hebben aangewend om Winter, die indertijd onder zijn gezag had gestaan als translateur voor het Javaansch te Jogja (1801—1806) en Solo (1806—1808), te sparen voor de uitvoering van het vernietigend vonnis, op 5 Dec. 1820 door het Hooggerechtshof te Sĕmarang over hem en den oud-resident R. van Prehn geslagen? Kan aldus de „Beknopte beschrijving van het Hof Sourokarto” van 1 Maart 1824 (1825?) niet een dankbetuiging zijn geweest van vader Winter aan zijn ouden chef en blijvenden protector, Nicolaus Engelhard?

Dit is loutere conjectuur! zal men uitroepen. En toch is er iets merkwaardigs nog, dat hieraan wel degelijk goede waarschijnlijkheid verleent. Van 1838—1841, dus juist in de periode dat J. W. Winter volledig gerehabiliteerd werd te Sĕmarang door er in 1839 weer aangesteld te worden als officieel translateur voor het Javaansch, was assistent-resident in datzelfde Sĕmarang. . . . . een J. L. B. Engelhard!

Anderen mogen nu beslissen of we hier te doen hebben met een eigen zoon van den in 1831 overleden Nicolaus; anderen ook hun konklusie trekken omtrent hetgeen hun meer of min waarschijnlijk dunkt. Voor mijzelven echter is ons handschrift n° 220, daargelaten zijn belangrijken inhoud over Solo'sche toestanden, een stuk dat zijn eigen intieme en merkwaardige geschiedenis heeft, dubbel merkwaardig ook nog door Von Schültz' zijn brutaal plagiaat.

En kan er ten slotte iets naders gezegd over dezen plagiarius zelven? Ook hier schieten de genoemde Almanakken te hulp. Voor het eerst vindt men zijn naam in dien voor 1825 als F. E. Schultz, wonende te Pĕkalongan; dat dit onze letterroovende edelman is, wordt nog duidelijker in den Almanak voor 1826, waar hij als

F. E. von Schueltz, en ook wonende te Pĕkalongan voorkomt. Doch in dat jaar 1826 moet hij verhuisd zijn naar Soerabaja, want in dien voor 1827 wordt F. E. Schueltz hier ter plaatse als inwoner vermeld. Heeft hij er vader Winter persoonlijk leeren kennen? Den man dien hij later berooven zou? — Doch van 1828—1830 is hij verdwenen, en nergens in de Almanakken te vinden. Maar in dien voor 1831 is hij weer inwoner van Soerabaja als F. E. von Schultsz (sic!), en blijft dat; alleen zijn adellijke titel treedt duidelijker te voorschijn, immers in dien voor 1834 heet hij F. E. von R. von Schueltz, en in dien voor 1835 en 1836 zoowaar voluit: „Schueltz, Ferdinand Eduard von Reichenbach von".

Maar in de Almanakken voor 1837—1839 verdwijnt hij weer. In dien voor 1840 — waarin èn Winter's translateurschap èn Winter's dood staat — is hij echter, gelijk vroeger, te Soerabaja woonachtig. In dat jaar moet hij evenwel zich tijdelijk te Batavia hebben gevestigd, want in dien voor 1841 is alleen een Ferdinand Schultz daar te vinden. Dan komt hij in den loop van 1841 weer terug te Soerabaja, blijft er tot in 1847; vestigt zich in dat jaar in de residentie Rĕmbang en sterft in de afdeeling Toeban op 18 Juli 1848 als „Ferdinand Eduard von Reichenbach von Schueltz" (Almanak voor 1849, p. 407).

Zijn plagiaat is dus van vóór midden 1848. Kan de tijd van hs. n° 131 iets nader bepaald worden? In 1840, korte maanden na Winter's sterven, moet Von Schültz een jaar omtrent in Batavia zich zijn gaan vestigen! Heeft hij toen in 1840 of 1841 niet zijn kopie gemaakt daar ter plaatse? Kan daarbij Jhr. Mr. R. M. C. van Alphen, toenmaals óók te Batavia woonachtig blijkens dien eigen Almanak voor 1841, onschuldig de aanleiding zijn geweest, door misschien aan Von Schültz het handschrift van den pasgestorven Winter ter lezing te hebben afgestaan?

Ook hierin ligt een zoodanige wonderlijke coïncidentie van familie-namen en feiten dat men sterk gaat vermoeden den gauschen draad in handen te hebben gekregen van dezen, nu ontdekten, schaamteloozen letterroof.

De Bijdragen van het Koninklijk Instituut verschijnen in driemaandelijksche afleveringen van 8 à 10 vel druks. De prijs wordt berekend à 20 cents per vel druks, en à 10 cents per plaat. Bij de 4e aflevering van ieder deel ontvangen de inteekenaren titel en inhoud voor het geheele deel. Iedere aflevering is afzonderlijk verkrijgbaar.

De Bibliotheken van het Instituut en het Indisch Genootschap (Heerengracht, n°. 21) zijn voor de leden toegankelijk van 10 tot 12 en van 2 tot 4 uur op alle werkdagen, behalve des Donderdags.

Heeren Leden, vooral in Indië, worden **dringend** verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Secretaris.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

ZESDE VOLGREEKS. — ZESDE DEEL.

(DEEL L DER GEHEELE REEKS).

DERDE en VIERDE AFLEVERING.

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1899.

INHOUD.

Bladzijde.

HET VERBLIJF VAN COMMISSARIS VAN DEN BROEK OP BALI VAN 18 DECEMBER 1817 TOT 24 JUNI 1818.

DOOR

P. H. VAN DER KEMP.

Onder de Oost-Indische Compagnie hadden er veelvuldige betrekkingen met Bali bestaan, gelijk men o. a. kan lezen in Lauts' werk over „Het eiland Bali en de Balineezen" (1848). Het Engelsche tusschenbestuur liet aldaar geene indrukken van aanhankelijkheid achter. Nadat de vorst van Boeleleng in 1808 Djembrana aan zich had onderworpen, deed hij, tijdens de vermeestering van Java door de Engelschen in 1812, een inval in Banjoewangi. Daaruit door de Engelschen verdreven zijnde, bracht generaal Nightingale den oorlog naar Bali over, doch nu kwam het gansche eiland tegen den vreemdeling in opstand, zoodat de Engelschen weldra Bali voor goed verlieten. Aldus laat het zich verklaren, dat reeds kort na het herstel van het Nederlandsch gezag, de vorst van Boeleleng op het einde van 1816 een gezantschap naar Batavia „van plichtplegenden aard" zond. Goesti Gedee Karang had echter daarbij een verzoek om hulp in den nood op het oog. Rondom de hoofdplaats Boeleleng was de grond zeer vruchtbaar en overal bebouwd met rijstvelden, doch de opbrengst daarvan bleek verre van toereikend voor de behoefte der bevolking, daar de meer landwaarts in gelegen streken meest uit barre klipbergen bestonden, die slechts met kreupelhout begroeid, en overigens ten eenenmale onvruchtbaar waren. Een groot gedeelte der ingezetenen vond dan ook enkel zijn bestaan in den handel, waardoor mede in het gebrek aan rijst jaarlijks van Java werd voorzien, hetwelk echter met de afschaffing van den slavenhandel onder het Engelsch bestuur, zeer was verflauwd. Jaarlijks heerschte er nu in het vorstendom min of meer hongersnood, waarin een aantal bewoners gemeenlijk het leven liet. Onder zulk een gebrek nu, wendde het gezantschap van goesti Gedee Karang zich tot onzen Gouv. Gen.

met verzoek om toezending van rijst. „De nuttigheid beseffende", schreef de landvoogd aan Commissarissen-Generaal dd. 1 December 1816, „om de naburige inlandsche vorsten zooveel doenlijk buiten de noodzakelijkheid te laten, zich in betrekkingen met andere Europeesche natiën te brengen", was de resident van Probolingo aangeschreven 30 kojang naar Boeleleng te zenden: „een geschenk aanzienlijk genoeg om voor eenigen tijd in 's vorsten behoeften te voorzien en echter uit hoofde van den matigen prijs, waarvoor de rijst in het Probolingosche in betaling van de grondhuur wordt ontvangen, te weinig kostbaar voor den lande om niet, door het nut, dat hetzelve kan stichten, ten volle te worden gerechtvaardigd." — Het gezantschap had ook drie slavinnen den Gouv.-Gen. aangeboden; zij waren door hem als overgangsmaatregel aan de zorg van Europeesche ingezetenen toevertrouwd, onder bepaling, — „in navolging van hetgeen mede meermalen door het Britsche bestuur bij soortgelijke gelegenheden is gedaan" —, herinnerde de landvoogd, dat zij na vijf jaren vrij zouden zijn, waartoe zij „van plechtige brieven van emancipatie" voorzien werden; aan de gezanten deelde de regeering mede, dat slavernij verboden was. *Plechtige* emancipatiebrieven; *plechtige* protesten; *waardigheid*, *deftigheid*, enz.; manieren van een afgedankten pruikentijd, nog in de lange pijpen voortlevende.

Commissarissen-Generaal besloten, toen zij eenigszins de handen vrijer hadden, dat het bij de eerste kennismaking met Bali niet zou blijven, te eerder „omdat wij van goederhand onderricht waren", schreven zij dd. 23 December 1817 aan *Koloniën*, „dat ook de heer Raffles derwaarts zijn oogen geslagen had" (*a*). Vandaar dat in hunne vergadering dd. 15 October 1817 bepaald werd om een commissaris derwaarts te zenden, teneinde met de vorsten nadere verbintenissen aan te gaan. De keuze viel op den fiskaal H. A. van den Broek. Als adjunct kreeg hij mede den heer Roos, terwijl hem „tot eene eerewacht en persoonlijke beveiliging" werd gegeven een militair geleide van 20 man onder den luitenant Lotze.

Mr. I. H. J. Hoek verhaalt van deze commissie in eenige regels op bl. 142 van zijn „Herstel van het Nederlandsch gezag". Hij zegt ervan, dat Van den Broek er in slaagde „met eenige vorsten betrekkingen aan te knoopen, waaronder die met den vorst van

(*a*) Bl. 220 van M. L. van Deventer's „Nederlandsch Gezag over Java".

Badong belangrijk zijn, omdat zij een druk verkeer tusschen deze plaats en Soerabaja en Banjoewangi ten gevolge hadden".

Daardoor worden wij echter niet bekend met de lijdensgeschiedenis dezer zending, noch met de verregaande brutaliteit der vorsten tegenover onzen vertegenwoordiger betoond. Veel beter komen wij hiervan op de hoogte door de lezing van het algemeen rapport, hetwelk de commissaris na zijne terugkomst op Java van zijn verblijf gedurende een half jaar op het eiland heeft medegedeeld, en waarnaar Hoek mede verwijst. Het hoogst belangrijk „Verslag nopens het eiland Bali, de vorsten, hunne geaardheid en betrekkingen, den handel, de culture, de bevolking, hare zeden en gewoonten, godsdiensten en andere bijzonderheden", werd gepubliceerd op bl. 158 vv. deel I van Olivier's tijdschrift *De Oosterling* (Kampen 1835); nochtans veel is daarin omtrent die lijdensgeschiedenis weggelaten, waarvan de mededeelingen worden aangetroffen in Van den Broek's rapporten, die onder de indrukken van het oogenblik werden geschreven.

M. L. van Deventer daarentegen heeft, naar ik vermeen, voor het eerst die geschiedenis voortreffelijk verhaald op bl. CLXXIV vv. van zijn „Nederlandsche gezag op Java". Al de archiefstukken hierover wist hij op nuttige wijze te gebruiken. Hij moest echter binnen zekere grenzen blijven, teneinde niet al te uitvoerig te worden, in verband met zoovele meer belangrijke onderwerpen, die het boekdeel bevatten. Daardoor werd een beknoptheid in acht genomen, die mij tot aanvulling gelegenheid heeft gegeven, waardoor ook nader wordt aangetoond, hoezeer professor Lauts de plank misslaat, waar hij op bl. 135 van zijn werk over Bali mededeelt, dat de meeste vorsten op Bali „gaarne" de hernieuwing van onze betrekkingen in 1818 zagen, zoodat zij „toonden door vriendschappelijke toenadering, hoezeer zij de genegenheid van Nederland op prijs stelden". Ik moet vermoeden, dat de hoogleeraar met Van den Broek's verslag in *De Oosterling* onbekend is gebleven.

I.

Verblijf te Djembrana van 18 December 1817— 21 Januari 1818.

Van den Broek had in last al de vorsten van Bali te bezoeken, waartoe men zou aanvangen met dien van in het noord-westen

gelegen rijkje Boeleleng, geregeerd door den reeds genoemden goesti Gedee Karang.

De commissie vertrok den 1n December 1817 met Zr. Ms. schoener *Calypso* naar Banjoewangi van waar den vorst tijding der aankomst werd gezonden. Hij antwoordde, dat alles tot hare ontvangst bij de baai van Giliemanok op Bali, een weinig noord-oostwaarts van Banjoewangi, in gereedheid was. Hevige koortsen hadden echter Van den Broek belet aanstonds straat Bali over te steken; doch om geen tijd te verliezen, zond hij alvast de *Calypso* met Roos, het detachement en de bagage op den 14n December 1817 naar de aangewezen havenplaats. Twee dagen later achtte zich de commissaris voldoende bij krachten om zelf de reis te ondernemen; hij stevende evenwel zuidwaarts en kwam aldus den 18n aan het strand te Pangembengan, dat een zeer goede reede rijk is, en zich bevindt een paar uur gaans westelijk van Djembrana, de hoofdplaats van het vorstendom van dien naam.

Dat kleine, doch zeer vruchtbaar, schuins tegenover Banjoewangi, bijzonder voordeelig gelegen rijkje, was tot 1808 aan den nader te noemen vorst van Badong onderworpen geweest. Een goesti, uit het oorspronkelijke vorstengeslacht van Djembrana, had men er slechts als schijnregeerder gelaten, doch het eigenlijk bestuur werd gevoerd door een Boeginees, die bij den vorst van Badong in hooge gunst stond. De Boeginees wist in korten tijd een groot aantal zijner landgenooten naar Djembrana te lokken, die zeer spoedig, door hunne meerdere nijverheid en ondervinding, van alle takken van handel meester waren, en daardoor niet alleen persoonlijke welvaart genoten, maar ook den weldadigen invloed daarvan tot groot voordeel van Boeleleng over het geheele landschap verspreidden. Het getal dezer Boegineezen beliep in of omstreeks het jaar 1808 reeds meer dan 1200 weerbare mannen, die door den vorst van Boeleleng, als zeer gevaarlijke naburen werden beschouwd. Hij gaf hieromtrent zijne ongerustheid aan den vorst van Badong te kennen, en deed dezen met oosterschen spreektrant opmerken, dat een pas ontstoken vuur ligt te blusschen was, doch dat de vlam, zoodra hij zich verspreidde en in kracht had toegenomen, alle nabij zijnde voorwerpen aantastte, en het dan moeielijk was den vooruitgang te stuiten. Uit dien hoofde, verklaarde hij het noodzakelijk, dat de Boegineesche bevolking van Djembrana werd uitgeroeid; wilde Badong zelf zulks niet doen, dan zou hij gaarne deze taak op zich nemen. De vorst van Badong antwoordde dat hij mede

het gevaar inzag en hem de vrijheid gaf naar goeddunken te handelen, daar hij liefst onzijdig wilde blijven. Goesti Gedee trad daarop in geheime onderhandeling met den schijnvorst van Djembrana. Afgesproken werd, dat Gedee met 10000 man zoude aanrukken en als de strijd tegen de Boegineezen was aangevangen, de goesti van Djembrana met zijne 5000 man de wapenen tegen de vreemdelingen zoude keeren. Slaagde het verraad dan werd aan den goesti van Djembrana het herstel zijner rechten en onafhankelijkheid beloofd, daar, verzekerde Gedee, het dezen niet om eenig voordeel te doen was, maar alleen om ontslagen te zijn van vreemde naburen, wier toenemende macht door den tijd voor hem en zijn rijk zeer gevaarlijk zoude kunnen worden.

Volgens deze afspraak werden de Boegineezen op Loloan, waar zij gevestigd waren, in het jaar 1808 aangevallen. Er stroomt daar langs de rivier van dien naam, ook rivier van Djembrana geheeten, welke bij kaap Djembrana in zee valt en met kleine vaartuigen van 20 à 25 kojang bij hoog water van zee uit tot Loloan bevaarbaar is. Aan den mond ligt Prantjak, dat als de voorstad van Loloan kan worden beschouwd, waarvan het 6 à 7 paal verwijderd ligt. Eindelijk ligt 5 à 6 palen ver van Loloan, ook aan de rivier, Djembrana, de hoofdplaats van dit landschap.

De aanval van goesti Gedee op Loloan in 1808 veroorzaakte de gansche ontvolking der plaats.

De Boegineezen verdedigden zich met grooten moed; tot den laatsten man lieten zij er met vrouwen en kinderen het leven. Hun hoofd, zich geheel verlaten ziende, vluchtte in zijn huis, hetwelk hij in brand stak en aldus kwam hij mede met vrouw en kinderen om. De goesti van Djembrana won echter bij de overwinning niets; hij toch werd geboeid naar Boeleleng gevoerd, waar hij overleden of van kant gemaakt is. Den zoon van dezen schonk men als vazal een schijngezag te Djembrana, omringd door eenige Boelelengsche grooten, waarop Gedee kon rekenen en die eigenlijk het bestuur in handen hadden, terwijl tevens alle voorname hoofden afgezet en door Boelelengers vervangen waren. Niettemin scheen het den vorst van Boeleleng toe, dat de goesti van Djembrana hem gevaarlijk kon worden. Tijdens de komst van onze commissie bevond deze zich te Loloan, omdat het hem verboden was geworden langer op Djembrana te blijven. Te Loloan woonde hij in een ellendig hutje; ook Gedee bevond zich daar te dier tijde uit vrees voor pogingen van verzet; zoodat Van den Broek gedurende

zijn bezoek aan Djembrana evenzeer daar zijn verblijf had. Het grootste gedeelte van den tijd, en vooral des nachts, moest den vazal in tegenwoordigheid zijns meesters zijn, waar hij steeds in eene eerbiedige, slaafsche en bevreesde houding op eenigen afstand op den grond zat; verder had Gedee eene menigte zijner beste soldaten en wel dertig vaartuigen van onderscheidene grootte bij zich, aan onzen commissaris voorgevende, dat hij zich aldus gewapend in het Djembranasche ophield, doordien een aanval van het naburige Tabanan gevreesd werd, waaraan echter dat rijkje niet dacht. (*a*)

Gelijk ik verhaalde, had onze commissaris den 18ⁿ December 1817 Pangenbengan aan Bali's zuidkust bereikt. Hij bracht er den nacht door en deed den volgenden ochtend zijn intocht te Djembrana, begeleid, behalve door eenige hoofden, door 200 man van 's vorsten troepen, allen van boven in het rood gekleed en met schietgeweer gewapend. De snaphanen, ter lengte van ruim zes voet, werden op Bali gemaakt; zij waren zonder kolven, terwijl de schachten naar onder krom toeliepen, gelijk het handvatsel van een ploeg. De geweren bleken met goud ingelegd en droegen, ondanks de slechte hoedanigheid van het kruit, zeer ver. Zij hadden open pannen en aan den haan zat, in stede van een vuursteen, een lontje van touw, hetwelk op de pan werd gelegd, zoodat het wapen bij regenachtig of vochtig weder onbruikbaar was. In den regel misten de Balineezen op drie honderd meter afstand zelden hun schot. Ik heb menigmaal, verhaalde later Van den Broek, op dezen afstand een boschduif met den kogel uit een boom zien schieten, en altijd was zij vlak in de borst getroffen; doch zij mikken ruim vijf minuten en hebben tien minuten noodig om te laden, zoodat zij slechts om het kwartier een schot kunnen lossen.

Halverwege Djembrana was de adjunct-commissaris Roos, die van Giliemanok eene gansche reis door het binnenland naar de zuid-oostwaarts gelegen hoofdplaats had moeten maken, den heer Van den Broek tegemoet gekomen, terwijl hij er tevens ontvangen werd door den goesti van Djembrana en eenige rijksgrooten, die Gedee ter verwelkoming en verdere begeleiding had afgezonden. Te Djembrana passeerde onze commissaris het onder de wapenen staande detachement van luitenant Lotze, waarna ook de vorst met gevolg kwam opdagen.

(*a*) Verslag.

De hoofdnegorij bleek Van den Broek zeer uitgestrekt en welaangelegd. Het voormalige paleis van den goesti zag hij geheel afgebroken, behalve de steenen poort, welke men, naar de gewoonte der Balineesche overwinnaars, voorbedachtelijk had laten staan, als een gedenkteeken van voormalige, thans vernietigde oppermacht. De commissaris werd onthaald in het verblijf van den jongen goesti: een klein, benauwd hokje, van steen gebouwd, dat zich in niets van de woningen der mindere hoofden onderscheidde.

De ontmoeting met Gedee was bijzonder vriendschappelijk. De omgang, dien hij met Europeanen, en vooral met de Engelschen had gehad, gaf hem naar het uiterlijke een voorkomen van meer beschaafdheid dan de overige Balineesche vorsten toonden te hebben. Hij was op zijne wijze tamelijk wellevend, doch eerlang leerde de commissaris hem kennen, als een lastig, trotsch potentaatje, dat zich spoedig beleedigd gevoelde, in welk geval hij in den uitersten graad lomp en onbescheiden was. Zijne verslaafdheid aan opium deed hem soms een paar etmalen slapen zonder wakker te worden. Achterhoudend, jaloersch, wantrouwend en in den uitersten graad wreed, beefden zijne onderdanen voor hem, totdat reeds kort nadat onze commissaris Djembrana had verlaten, de goesti van Djembrana tegen hem opstond en hem met zijne omgeving vermoordde.

Nadat de muziek van 's vorsten troep de gasten welkom had geheeten, namen Gedee en Van den Broek naast elkander plaats. De commissaris bood een brief van C. C. G. G. aan, tevens verzoekende eene conferentie te mogen hebben op den volgenden dag, teneinde over den inhoud dier missive en over de wederzijdsche belangen te handelen. Met een soort van toestemmende hoofdbeweging werd dit beantwoord, waarna de vorst onderscheidene vragen deed over onzen koning en ons vaderland, alsmede nopens de macht en de betrekkingen der onderscheidene Europeesche mogendheden.

En nu begon een opsnijden, waarover de Balische hoogheid niet weinig verbaasd scheen; hij noteerde alles, wat de commissaris hem zeide op strookjes lontarbladeren; trouwens de heer Roos had ook al een breed verhaal van onze macht gedaan. Van den Broek gaf, zooveel mogelijk, een denkbeeld van de aanmerkelijke uitbreiding van ons grondgebied, van de vermeerdering van ons gezag, aanzien, invloed, dank ook de echtverbintenis

van den prins van Oranje met een zuster des keizers van Rusland, den machtigsten heerscher van gansch Europa. De vriendschap en goede verstandhouding, die tusschen onzen Koning en Zijne Groot-Britannische majesteit bestonden, werden mede niet vergeten. Ook moest Zijne Hoogheid het hooren, dat er achtereenvolgens 27 oorlogsschepen op Java waren gekomen, die 14000 man troepen hadden aangevoerd en dat er nog meer verwacht werden, daar onze Koning besloten had steeds eene geduchte macht in de kolonie te houden! Eindelijk stelde de commissaris in het licht, hoezeer het belang van zijn gastheer vorderde om steeds hartelijke betrekkingen met ons te onderhouden.

Onder dezen kout werden ververschingen gebruikt, waarna Zijne Hoogheid afscheid nam, vermoedelijk met het plan om voorloopig niet terug te komen. Althans hij liet den volgenden dag (20 December 1817) weten, dat hij zeer ongesteld was en men het hem dus niet ten kwade moest duiden, dat hij den commissaris onmogelijk kon ontvangen. Een paar dagen gingen aldus in afwachting voorbij; wel werder de onzen met levensmiddelen, vruchten en allerlei attenties als overladen, doch de vorst hield zich opgesloten, niettegenstaande Van den Broek steeds sterker aandrong om toegelaten te worden, al ware het ook aan zijn bed. Eindelijk deed deze den 24[n] weten, dat een te gerekt verblijf het ongenoegen der regeering zou wekken, waarom alsnog om eene conferentie verzocht werd, ook om de geschenken aan te bieden, die hem voor den vorst waren medegegeven. (*a*) Dit laatste werkte, zooals de commissaris verwacht had. De ongesteldheid bleek nu rasch te verminderen; nog des avonds omstreeks 7 uur liet Zijne Hoogheid weten, dat hij gereed was hem onmiddellijk te ontvangen, indien het den commissaris gelegen kwam. Terstond begaf deze zich naar het vorstelijk verblijf, vergezeld door zijn adjunct en den tolk. Deze laatste was een oude inlander, dien de commissaris op eene bezoldiging van 20 ropijen 's maands van Banjoewangi had medegenomen en uitnemende diensten bewees, zijnde volkomen met de Balineesche toestanden, de taal en gebruiken bekend.

Weder was de ontvangst welwillend. Nadat de vorst op eene vraag van Van den Broek, geantwoord had, den brief van C. C.-

(*a*) Het medegedeelde omtrent Van den Broek's tocht, ontleend aan het rapport van den commissaris dd. 24 December 1817. Alle aangehaalde stukken, waarvan de bron niet wordt vermeld, uit de Eloutverzameling van 's Rijksarchief.

G. G. goed te hebben verstaan en begrepen, gaf de commissaris te kennen, dat het hun tot een bijzonder genoegen zou strekken met Zijne Hoogheid eene bestendige vriendschap te sluiten, zoomede het geluk van hem en zijne onderdanen te bevorderen. Als het voorname doel der zending stelde de commissaris dan ook voor om te vernemen, waarmede het Nederlandsch gouvernement hem van dienst kon zijn; of er ook gebrek was aan rijst dan wel aan andere behoeften, welke van Java gezonden konden worden; men zou, insinueerde Van den Broek, een en ander in pakhuizen binnen 's vorsten gebied kunnen opslaan en tegen billijke prijzen debiteeren, van welken handel Zijne Hoogheid dan ook voordeel kon trekken. Verder zou het der regeering aangenaam zijn, herinnerde de commissaris, wanneer Zijne Hoogheid zich wilde verbinden om zich hoegenaamd niet met eenige andere Europeesche natie in te laten, veel minder contracten van welken aard ook met haar aan te gaan: de vorst kon dan verzekerd zijn van alle voordeelen of bijstand, die van Java waren te verkrijgen. Te Batavia zou men dan ook genegen blijken een zaakgelastigde in 's vorsten gebied te plaatsen met eene kleine bezetting, zoo tot beveiliging der pakhuizen als om Zijne Hoogheid tegen alle aanzoeken en overlast van andere Europeesche natiën te behoeden! — Diplomatisch was het weigerend antwoord. De vorst verklaarde den hoogsten prijs te stellen op het vertrouwen en de vriendschap van het Nederlandsche gouvernement en dat hij zich steeds gelukkig zoude achten, indien hij die mocht behouden; van zijnen kant toonde hij zich met hart en ziel bereid om te dien einde in ieder opzicht te doen, wat maar eenigszins in zijn vermogen was; doch overigens wenschte hij alles wat zijn land en volk betrof, gaarne te laten op den voet, gelijk het van ouds geweest was, zonder daarin eenige verandering hoegenaamd te brengen, al wist hij ook, dat daaruit aanmerkelijke voordeelen voor het algemeen konden voortvloeien. — Onze commissaris zag zich alzoo genoopt, duidelijker aan te dringen. Hij antwoordde, dat het doel onzer regeering ook geenszins was om de geringste verandering te brengen, zoo in het uitoefenen van 's vorsten gezag als nopens de gewoonten en gebruiken van godsdienstigen of anderen aard in het land bestaande. Als sprekend voorbeeld strekten, zeide Van den Broek, de vorsten op Java en Madoera, die niettegenstaande dat hunne landen uit eigen vrijen wil hunner voorouders in vollen eigendom aan ons waren afgestaan, in het onbegrensd genot van alle hunne voorrechten waren

gebleven, zonder dat wij ooit eenigen inbreuk hadden gemaakt op hun rang, aanzien, gewoonten, godsdienst en zonder iets anders van hen te vorderen dan hunne medewerking en invloed tot uitbreiding der cultures en zoodanige andere takken, als waardoor de invloed en welvaart niet alleen van ons gouvernement, maar ook van hen en hunne onderdanen aanmerkelijk werden bevorderd. — De vorst zeide daarop, dat hij dit ook algemeen had hooren zeggen door personen, die op Java bekend waren; niettemin verzocht hij te mogen volstaan met de plechtige belofte van geene verbintenissen te zullen aangaan met eenige andere Europesche natie dan de Nederlandsche, ten minste zoo lang zij de bezitters van Java zouden zijn. Wat het overige betrof, hij kon dienaangaande niets beloven, alvorens het gevoelen zijner *pengawa*, de rijksgrooten, andere hoofden en priesters, te hebben ingewonnen, en dit zou eenigen tijd vereischen, wegens den verren afstand van sommige hunner. Na die raadpleging zou hij aanzienlijke zendelingen naar Batavia afvaardigen, ten einde de regeering met het resultaat bekend te maken, zoomede de noodige schikkingen te beramen en tot stand te brengen. — Van den Broek merkte nog op, welke gewichtige voordeelen een zoo buitengemeen vruchtbaar land als het zijne kon opleveren, wanneer de cultures, vooral die der koffie, eenigszins aangemoedigd en door eene goede leiding bestierd werden, hetgeen de vorst toegaf, doch tevens er op wijzend, dat zijn land door den oorlog sterk ontvolkt was.

Onze commissaris meende in het medegedeelde te moeten berusten, doch nu deed zich het incident voor, dat Gedee weigerde de medegebrachte geschenken aan te nemen, onder voorgeven, dat de stoffen te kostbaar waren en hij ze niet kon dragen, wijl zijne voorouders nooit zulke prachtige kleedingstukken hadden gebruikt! Hij voegde daaraan toe, dat C. C. G. G. hem reeds zoo vele goederen van waarde hadden gezonden, als de rijst en eene optica, dat hij niets meer durfde aannemen dan een horloge. Deze weigering sproot echter niet voort, meende Van den Broek, uit kieschheid of uit vrees van zich onder te groote verplichtingen te brengen; maar wijl de geschenken niet in 's vorsten smaak waren gevallen, en hij hoegenaamd geen zucht aan den dag legde om daarmede te schitteren. Het geval was voor onzen commissaris hoogst moeielijk. Hij beduidde Gedee, dat het der regeering geenszins aangenaam kon zijn, de geschenken, die zij als blijken van genegenheid en vriendschap voor hem hadden be-

stemd, niet allen werden aangenomen; waarop de vorst verzocht, dat de commissaris ze voorloopig aanhield, ten einde tijd werd gegeven om zich te bedenken.

Aldus werd het laat in den avond, toen onze commissaris het vorstelijk verblijf verliet en naar het logeergebouw terugkeerde.

Op den avond van den volgenden dag, dus van 25 December 1817, verscheen onverwacht Gedee bij den commissaris. Na een tijdlang over verschillende zaken gesproken te hebben, vroeg de vorst om, wanneer naar Batavia werd geschreven, aan de regeering te verzoeken voor hem te doen inkoopen: twee brandglazen van de grootste soort, die te krijgen waren; een goed kompas; een dito verrekijker; een groote metalen klok en een jachtgeweer met twee loopen. Hij verzocht tevens dat hem de prijzen wierden opgegeven en het hem vergund zou zijn het kostende te betalen! Ook zou hij gaarne een horloge-cachet willen hebben, gelijk de commissaris zelf droeg. Daar de goesti er buitengewoon veel zin in scheen te hebben, bood Van den Broek het zijne aan, dat met genoegen werd aanvaard; en aldus verliet Gedee des avonds ten tien ure zeer opgeruimd en voldaan onzen commissaris. *(a)*

Doch hoe langer deze zijn gastheer leerde kennen, hoe ongunstiger hij over hem begon te denken. Het scheen hem meer en meer toe, dat Gedee zich over het algemeen veel met draaierijen ophield. Hij schetste hem in zijne brieven aan de regeering, als een traag, vadsig mensch, die slechts aan zijne neiging tot luiheid en wellust bot vierde en op wien weinig staat viel te maken, zoodat de rapporteur geloofde: „dat hij niet anders dan door dwang tot eenige billijke en nuttige overeenkomst met het Nederlandsche gouvernement zal te brengen zijn". Hij twijfelde er dan ook aan, gelijk is uitgekomen, of Gedee wel zijne belofte tot het zenden van een gezantschap naar Batavia zou gestand doen; hij beval daarom aan, dat in ieder geval de regeering, die reeds bij besluit dd. 16 Januari 1818 niet geaarzeld had, om voor den vorst de verzochte voorwerpen te koopen, aan Gedee te doen weten, dat ze zouden worden ter hand gesteld aan de gezanten, wanneer dezen te Batavia kwamen, hetgeen wellicht den vorst tot eene spoedige zending zou prikkelen: een advies, hetwelk de regeering bij haar besluit van 22 Januari opvolgde. Ook wat Van den Broek had vernomen over 's vorsten verbindingen met onze Engelsche mededingers, beloofde weinig

---

(a) Rapport van Van den Broek dd. 26 December 1817.

goeds. Gedee toch had reeds lang in nauwe betrekking met hen, inzonderheid met Raffles, gestaan, van wien achtereenvolgens geschenken waren ontvangen. Chineezen, die, nevens Maleiers en Boegineezen in grooten getale op Bali waren, vertelden den commissaris, dat een bij den vorst dienenden Bengalees herhaaldelijk zendingen naar Poeloe Pinang en Malakka volbracht had. Die Bengalees vergezelde steeds den vorst en bevond er zich ook bij de komst der commissie te Djembrana; doch na afloop der conferentiën was hij eensklaps verdwenen en wel, volgens geruchten, naar Boeleleng vertrokken; het zoude den commissaris niet verwonderen, dat hij van daar naar een Engelsche bezitting was gezonden, ten einde er de Nederlandsche voorstellen bekend te maken. (a)

II.

Mislukte poging tot eene reis naar Tabanan.

Na de weinig bemoedigende conferentie op 24 December 1817 was er voor onzen commissaris eigenlijk geen reden meer in het Djembranasche te toeven; hij zou dan ook zoolang niet zijn gebleven, indien door hem niet te vergeefs gewacht was op berichten uit Tabanan. Dit oostwaarts van Djembrana aan Bali's zuidkust liggend rijkje was een der grootste en machtigste van het eiland; en wat de bevolking betreft het geduchtste van alle, die ruim 180000 zielen bedroeg, waaronder 35 à 40 duizend weerbare mannen; Boeleleng met Djembrana telde slechts 130000 zielen met 20000 weerbaren. (b) Het land achtte Van den Broek zeer vruchtbaar; het had uitgestrekte rijstvelden, die jaarlijks eene genoegzame hoeveelheid voor de consumtie opleverde; er zou daar algemeene welvaart en nooit gebrek heerschen. Het miste echter voldoende havens, zoodat het alle buitenlandsche artikelen door binnenlandschen handel moest erlangen, welke meest door Chineezen gedreven werd. Zij ontvingen in betaling rijst, kleedjes, kapas, en ook nog wel slaven, die zij aan sluikhandelaars verkochten. Van den vorst, die door Van den Broek niet bezocht werd, gelijk wij zullen lezen, kon de commissaris weinig meer zeggen, dan dat hij een der onbeschaaftsten van het eiland was, zoodanig, dat hij zelfs bij de overige vorsten zich belachelijk maakte. (c)

(a) Rapport dd. 5 Januari 1818.

(b) Men denke er aan, dat al deze en latere cijfers niet te vertrouwen zijn; zij werden vermoedelijk door de vorsten te hoog aan Van den Broek opgegeven.

(c) Verslag.

Het was nu het plan van Van den Broek om door dit rijk heen, zijn rondreis bij de Balineesche vorsten te vervolgen; van Djembrana schatte hij den tocht op twee dagreizen langs een hoogst moeielijken weg. Reeds na afloop der eerste samenkomst op den avond van den 19den December 1817 had de commissaris een brief voor den vorst van Tabanan geschreven, waarin hij dezen mededeelde van met eene belangrijke commissie vanwege de regeering en ook met eenige geschenken voor hem belast te zijn, waarom hij hem verzocht transport en geleide van de grenzen ter beschikking te willen stellen, in welk geval hij den dag zijner komst nader zou bepalen. De vorst van Boeleleng hielp Van den Broek aan een Chinees, die den volgenden dag, dus den 20n, den brief naar Tabanan bracht. Maar de potentaat aldaar verklaarde aan onzen bode het stuk niet te durven openen, wijl noch hijzelf, noch iemand uit zijne omgeving de Maleische taal machtig was, waarin Van den Broek zijne missive gesteld had, zoodat de Chinees met de mondelinge boodschap op den 30n terugkwam om iemand van 's commissaris' gevolg naar Tabanan te zenden, teneinde den inhoud van het schrijven te kunnen verklaren. Van meer belang was echter tevens de mededeeling, dat de Chinees aan den vorst van Tabanan had gesproken van het voornemen des commissaris om derwaarts te komen, waarop Zijne Hoogheid had doen weten, dat hem zulks aangenaam zou zijn; de heer commissaris zou slechts den tijd bepalen; men kon dan zorgen, dat er zooveel volk op de grenzen zich bevond, als tot transport en geleide noodig mocht geacht worden, al ware het ook eenige duizenden mannen!

Van den Broek besloot toen, den op bl. 338 vermelden inlandschen tolk met den brief naar Tabanan terug te zenden, opdat deze mondeling 's commissaris' wenschen zou verklaren; aan Gedee werd daarom een paard en twee man tot geleide verzocht. De vorst droeg den goesti van Djembrana op er voor te zorgen; doch het duurde tot den avond van den 31n alvorens paard en mannen er waren, zoodat de zendeling eerst met nieuwe jaar 1818 des morgens kon vertrekken. Van den Broek gelastte tevens zijn zendeling om, zoodra het volk van Tabanan op de grenzen was — eene halve dagreis van Djembrana — dan onmiddellijk te waarschuwen; en zich vleiende, dat dit bericht wel den 6n of den 7n Januari zou afkomen, verzocht hij Gedee het noodige volk en paarden tegen den 6n gereed te houden ten einde aanstonds te kunnen vertrekken.

Na eene reis van drie dagen bereikte de tolk het doel van den tocht; de vorst liet hem dadelijk bij zich komen en gaf bevelen, niet alleen tot het in gereedheid brengen van de verzochte 200 man enz., doch om het dubbel aantal ter beschikking te stellen. Men hield zich hiermede reeds onledig toen zendelingen van de naburige rijkjes Karang Assam en Badong aankwamen, die den vorst van Tabanan tot andere gedachten schijnen gebracht te hebben. Althans na eene conferentie met hen, deelde hij onverwacht den tolk mede, dat het lijk van zijne vòòr eenige maanden overleden oom moest verbrand worden en met de daarbij gebruikelijke plechtigheden 25 dagen zouden verloopen, in welken tijd het hem onmogelijk zoude zijn het gezantschap te ontvangen; doch daarna zou het hem hoogst aangenaam zijn de commissie bij zich te zien, ten allen tijde, bij nacht of bij dag. Ook gaf hij den tolk een in de Balineesche taal op lontarblad gegriffeld briefje mede, waarin hij hetzelfde onzen commissaris schreef, er tevens bijvoegende, dat het hem hoogst vereerend en aangenaam zou zijn met den commissaris in vriendschappelijke betrekking te treden, en deze hem het uitstel niet kwalijk moest nemen.

Tot deze omkeering zal wel niet weinig bijgedragen hebben, de den vorst ter oore gekomen zijnde geruchten, dat wij op Bali gekomen waren om ons van het land meester te maken. Een van Soerabaja met rijst te Karang Assam aangekomen Boeginees had het aldaar verhaald, en de Badongsche zendeling dit mede persoonlijk aan den tolk gezegd. (*a*)

III.

Onaangenaamheden met den vorst van Boeleleng.

In den avond van den 7ⁿ Januari was de tolk met deze ontmoedigende boodschap te Djembrana terug. Alzoo waren de binnenlanden tijdelijk afgesloten en zou men de reis over zee moeten vervolgen; doch de *Calypso* was naar Soerabaja teruggekeerd en er bestond geenszins zekerheid of men te Banjoewangi vaartuigen kon huren. De commissaris schreef er den 8ⁿ naar Batavia over; hij vroeg wat gedaan moest worden bij gemis aan schepen en ook indien onderwijl het door Tabanan verzocht uitstel was

(*a*) Rapport van V. d. B. dd. 8 Januari 1818.

verstreken. De dubbele vraag maakte misschien een minder gelukkigen indruk; althans bij besluit dd, 20 Januari werd hem te kennen gegeven: „dat het aan zijne prudentie moet worden overgelaten, hoedanig in de door hem opgegeven omstandigheden te handelen, als kunnende daarin geen andere of meer bijzondere voorschriften worden gegeven als bereids bij zijne instructie zijn bepaald".

Inmiddels was Roos naar Banjoewangi teruggegaan, ten einde een of meer geschikte vaartuigen in te huren en met dezen den commissaris van de rivier Loloan af te halen. Na veel tegenspoed bereikte de adjunct den 10ⁿ Januari Banjoewangi; hij slaagde er weliswaar in om drie prauwen te huren, die den commissaris met gevolg en bagage naar het oostelijk gelegen Badong zouden voeren; doch de verhuurder wilde er niet van weten om eerst de Loloan op te gaan, wijl het jaargetijde tot het uitzeilen met groote geladen vaartuigen ongeschikt werd geacht Roos beval uit dien hoofde den commissaris aan om zelf met het detachement naar Banjoewangi over te komen.

Toen de heer Van den Broek den 11ⁿ dit den vorigen dag geschreven bericht ontving, wendde hij zich onverwijld tot Gedee om hulp voor den overtocht. Doch, naijverig op de macht zijner medevorsten, behalve op die van Gianjar, meende de vorst het politiek om 's commissaris' rondreis zooveel mogelijk te bemoeielijken. Vandaar ook dat zijne eigen onderhoorigen, die den tolk naar Tabanan hadden vergezeld, daar het gerucht hadden helpen verspreiden, met welke booze voornemens het Nederlandsch gouvernement vervuld was; en evenzeer had de vermelde Boeginees gehandeld op mede-aanstoken van Gedee. Zoo zouden ook de andere vorsten afgeschrikt worden met het gezantschap in onderhandeling te treden en dientengevolge niet in macht tegenover Boeleleng toenemen.

Toen dus Van den Broek om hulp voor den overtocht naar Banjoewangie deed vragen, liet Gedee aan den avond van den 11ⁿ weten, dat men op de grenzen van Tabanan des daags wel 'n 400 gewapenden had ontmoet, die mededeelden, dat zij door hun vorst waren gezonden om het gezantschap in te halen. Gedee stelde daarom den commissaris voor om met eenige van zijn volk, menschen naar de grenzen te zenden, ten einde de zaak verder te onderzoeken. Van den Broek antwoordde, dat de tolk andermaal derwaarts kon gaan, doch dat dit geene verandering bracht in de

nu eenmaal voorgenomen reis naar Badong, wijl hij niet van plan was op het welbehagen van Tabanans vorst te wachten, „hem tegelijkertijd op een bescheiden wijze doende gevoelen", schreef Van den Broek naar Batavia over Gedee, „dat het Nederlandsch gouvernement zijne vriendschap niet veil had, dan voor diengenen, welke zich dezelve door wederkeerige blijken van daarin het uiterst belang te stellen, waardig maakte". Alzoo drong de commissaris er bij den vorst op aan, dat men de verzochte vaartuigen niettemin in gereedheid zou brengen; maar Gedee gaf geen antwoord en bracht het gesprek op een ander onderwerp. Toen herhaalde Van den Broek nogmaals zijn verlangen, waarop, zonder iets verder te beloven, gezegd werd, dat de vorst zoude zien, dat het goed was. — Den volgenden dag, den 12n, begon Gedee iedere ontmoeting te ontwijken door niemand toegang te doen verleenen, onder voorwendsel, dat hij sliep; en toen hij des avonds uit eigen beweging den commissaris een bezoek kwam brengen, was het slechts om hem te melden, dat geene vaartuigen waren te krijgen en om hem te verzoeken nog eenigen tijd te Djembrana te vertoeven. — Van den Broek wees er nu op, hoezeer een langer verblijf het hoogste ongenoegen der regeering zou wekken; ook toonde hij geene dupe te zijn van de mededeeling over het gemis aan vaartuigen, wijl die genoeg te krijgen waren, indien hij slechts bevelen wilde geven. Hierop verklaarde Gedee, dat het hem zeer onaangenaam zou zijn, indien het gezantschap naar Banjoewangi terugkeerde, daar hij aldus, zoowel bij zijn eigen volk als bij zijne medevorsten, te schande zou gemaakt worden.

Ofschoon de commissaris betuigde deze gevolgtrekking niet te begrijpen, bleef Gedee bij zijne weigering tot het verstrekken van transportmiddelen; en wijl inmiddels de tolk den 14u Januari van de Tabananschen grenzen terugkwam met het bericht, dat er geen spoor van menschen te zien was geweest, kreeg Van den Broek in toenemende mate de overtuiging, dat de vorst er slechts op uit was om hem te misleiden en dat het doel der gansche zending dreigde te verongelukken. Het maakte hem te moedeloozer, doordien ziekten zijn gevolg aanhoudend teisterden: een der oppassers was reeds overleden; alle zijne overige bedienden, op één na, leden aan koortsen; en een deel van het detachement had hij om dezelfde reden moeten terugzenden.

Gedee van zijne zijde toonde zich toenemend prikkelbaar. Aan de consignatie van Van den Broek was van Bezoeki naar Boeleleng een sloep gezonden met 30 kojang rijst. De commissaris hiervan

bericht krijgende, had tijdig den vorst verzocht, om bij aankomst van het vaartuig dadelijk bevel tot lossing te geven, wijl de ligging ervan in dat jaargetij zeer gevaarlijk was. Den 12n Januari ankerde de sloep voor Boeleleng; doch moest er onverrichter zake blijven liggen, wijl geene bevelen waren gegeven. Toen Van den Broek hiervan twee dagen later bericht kreeg, herhaalde hij met eenigen nadruk het verzoek; de vorst bleek echter ontevreden over de mededeeling, dat slechts een deel der rijst voor hem en het resteerende voor de overige vorsten bestemd was; Gedee beweerde niet de pakhuismeester van zijne medevorsten te willen zijn. Eindelijk gaf hij tot de lossing last; maar nu weigerde hij het voor hem bestemde deel aan te nemen, alvorens den prijs te weten, waarvoor die hem in rekening zou worden gebracht. De commissaris antwoordde, dat het niet 's regeerings bedoeling was om er mede handel te drijven; doch enkel de rijst was toegezonden, om Zijne Hoogheid en diens onderdanen te gemoet te komen in het gebrek, dat volgens de berichten op Java, te Boeleleng en elders zou heerschen. (*a*)

Weldra meende Gedee nog grooter reden tot ontevredenheid te kunnen hebben. Ontvluchte slaven en slavinnen werden bij achterhaling onverbiddelijk met den dood gestraft. Zoo gebeurde het eens, gedurende Van den Broek's verblijf te Djembrana, dat eene vrouw, naar het naburige Mengoei ontsnapt, door den vorst aldaar werd teruggezonden, waarop Gedee onzen commissaris uitnoodigde om bij de plechtigheid der strafoefening tegenwoordig te zijn. Van den Broek kon den vorst zijn afschuw met die strafoefening, noch zijn mededoogen met de veroordeelde verbergen, hetgeen Gedee ten hoogste verwonderd deed vragen of het dan bij ons ook niet gebruikelijk was, dat de misdaad werd gestraft, waarop de commissaris antwoordde, dat de straf dan toch geëvenredigd aan de misdaad behoorde te zijn, welk geval zich hier niet voordeed.

Dit incident had plaats gevonden, toen de echtgenoote van het gewestelijk en militair bestuurshoofd te Banjoewangi, overste J. C. van Wikkerman, zich tot den vorst wendde met verzoek om haar tegen Nieuwe Jaar drie dansmeisjes voor een paar dagen te zenden. Ik geef het verhaal, zooals ik het heb aangetroffen; doch ik denk, dat het rapport-Wikkerman over deze aangelegenheid niet de geheele waarheid vertelt.

(*a*) Rapport dd. 14 Januari 1818.

Gedee had aan het vreemde verzoek van mevrouw Van Wikkerman voldaan; doch toen een der meisjes, Saia geheeten, bloedverwanten te Banjoewangi aantrof, werd mevrouw Van Wikkerman gebeden en gesmeekt den vorst te verzoeken om zoowel Saia, als haar nog te Djembrana verblijvende zuster Alia, verlof te geven Bali voor goed te verlaten. Mevrouw gaf aan deze bede gevolg; echter werden tegelijkertijd de meisjes teruggezonden. Natuurlijk kwam Gedee aan mevrouws verzoek niet te gemoet; maar nu had de reis naar Banjoewangi bij Saia de lust opgewekt om met haar zuster Alia zich door de vlucht aan de Balineesche slavernij te onttrekken. De schapen maakten een komplotje met een bijwijf van den vorst, zekere Madee, die dagelijks door hem gestompt en geslagen werd, en met den broeder van Madee, die eveneens zich over mishandelingen had te beklagen, of wellicht niet vreemd was aan des doods schuldige verkeering met 's vorsten dansmeisjes. De vier vluchtten de bosschen van Djembrana in, waar zij binnen vijf dagen een vlot maakten; op dit wrakke vaartuig waagden zij zich waarlijk in zee met plan om straat Bali over te steken. Shakespeare had het moeten weten! Het duurde niet lang of de vluchtelingen verkeerden in den grootsten nood, toen zij een visscherspranwtje ontwaarden, dat werd aangeroepen. De visscher voer hen te gemoet; de schipbreukelingen stapten over en vielen hem te voet met de smeekbede, ze naar Banjoewangi over te voeren. De man liet zich vermurwen en zoo kwamen de vluchtelingen weder bij de familie Van Wikkerman terecht.

Van hoeveel belang het ook scheen om juist in deze dagen den Balineeschen vorsten geene reden of voorwendsel tot ontevredenheid te geven, dacht het bestuurshoofd er niet aan, om de vluchtelingen weder op te zenden. Daargelaten dat ze dan een zekeren dood zouden tegemoet gaan, hadden toch die vorsten nooit de beleefdheid om van Banjoewangi weggeloopen slaven en boosdoeners terug te zenden. *(a)*

Van al het gebeurde wist intusschen de commissaris niets, toen Gedee dezen zeer gebelgd mededeelde, dat een zijner onderdanen met een zijner bijwijven en twee tandaks naar Banjoewangi waren gevlucht en door de familie Van Wikkerman naar Bezoeki waren voortgeholpen; waar hij aldus, voegde hij den commissaris toe, door een voornaam ambtenaar van het Nederlandsch gouvernement

---

(*a*) Brief van Van Wikkerman aan Van den Broek dd. 24 Januari 1818.

bejegend werd, kon hij op niets meer staat maken en moesten dus de vriendschapsbetuigingen van C. C. G. G. slechts beschouwd worden als van geheel persoonlijken aard, „en meer diergelijke sterke uitdrukkingen, te menigvuldig om alle hierbij aan te halen", verhaalde Van den Broek aan Van Wikkerman, waarbij tevens op het ernstige van het geval werd gewezen. (*a*)

IV.

Afscheid van Djembrana.

Aan den avond van denzelfden dag, namelijk den 19n, dat dit ergerlijk gesprek plaats vond, werd Van den Broek verblijd door een bericht van Roos. Den 13n had de commissaris zijn adjunct geschreven, dat bij Gedee's weigering om overtocht naar Banjoewangi te verleenen, er niets anders overbleef, dan de eigenaars der aldaar gehuurde prauwen te bewegen, om naar de Paboare-rivier (?) te varen, die in de nabijheid van de Loloan zich bevond en welke voor lading zeer geschikt door den vorst werd geacht; mocht Roos hierin niet slagen, dan moesten maar zoovele kleine vaartuigen worden ingehuurd, als noodig zouden zijn om den commissaris en gevolg af te halen.

Op den uitslag van dit schrijven wachtende, drong Van den Broek bij den vorst steeds sterker op afdoening van zaken aan; doch deze onthield zich van eenig stellig antwoord te geven. Eindelijk onttrok Zijne Hoogheid zich aan alle verdere gedachtenwisseling, door den commissaris den 19n te laten weten, dat hij een pleziertochtje zou gaan maken. Waarheen, beweerde de boodschapper, een toemengoeng, niet te kunnen zeggen, evenmin hoe lang de reis zou duren. Van den Broek liet nu antwoorden, dat hij voornemens was om bij aankomst van den heer Roos onmiddellijk te vertrekken, zoodat het hem aangenaam zou zijn, om den vorst vóór de afreis te ontmoeten. Hierop was nog geen nader bericht gekomen, toen de commissaris de tijding van Roos ontving, dat hij met zijne drie vaartuigen te Paboare geankerd lag. Onmiddellijk nam nu Van den Broek maatregelen om ten spoedigste het ongastvrije oord te verlaten. Hij liet den vorst weten, dat hij den volgenden ochtend naar Paboare zou vertrekken, ten einde zich aldaar in te schepen; de commissaris kreeg ten

(*a*) Brief van Van den Broek dd. 19 Januari 1818.

antwoord, dat bevel was gegeven om hem met de noodige prauwen bij te staan en dat Zijne Hoogheid hem te Prantjak zoude wachten, een plaatsje, gelijk ik op bl. 335 mededeelde, aan de monding der Loloan gelegen. (*a*) Ook had Van den Broek verzocht, dat men halverwege Prantjak, namelijk te Pengembengang of Panembangan, een logeerverblijf voor Roos zou verstrekken, terwijl tevens de commissaris aan zijn adjunct had geschreven om hem daar op te wachten.

Roos deed gelijk gelast was. Hij vond echter te Prantjak niet alleen niets voor hem ingericht, doch men weigerde hem zelfs eene schuilplaats onder dak te verleenen; hij zag zich daardoor verplicht over land naar Loloan door te reizen. Daar evenwel aangekomen, was de commissaris reeds de Loloan verder af gevaren, zoodat er voor den adjunct nu niets anders op zat, dan in een klein prauwtje achterna te komen. Nog even vóór 's commissaris' komst te Prantjak, haalde Roos hem in.

De vorst bevond zich hier ook en wel in een zeer bekrompen verblijf. Eerst nadat Van den Broek geruimen tijd had gewacht, werd hem audientie verleend. De commissaris herinnerde aan de beloften om zich met geene andere Europeesche natie, hoe ook genaamd, in te laten; om spoedig aanzienlijke zendelingen tot het sluiten van een contract naar Batavia te zenden; eindelijk om een en ander te herhalen in een aan de regeering gericht schrijven, dat hem, commissaris, zou worden ter hand gesteld. Gedee antwoordde, dat de brief zou gereed worden gemaakt; doch naar gewoonte ontweek hij het gesprek over zaken, zich er toe bepalende met den commissaris te kennen te geven, dat er een verblijf voor hem en zijn gevolg gereed gemaakt was, waar men zou kunnen vertoeven tot men de goederen in de Banjoewangische prauwen, die nu ook te Prantjak waren gekomen, had geladen; verder beloofde de vorst om hem eenig gevolg op de reis naar Badong mede te geven. Voor dit laatste aanbod liet echter de commissaris vriendelijk bedanken. De daarmede bedoelde eerbewijzing op prijs stellende, deed hij weten dat de voerders der prauwen bezwaar

(*a*) Ik ben niet in staat de *Paboare* of *Pabohan*-rivier thuis te brengen. Op Stemfoort's atlas ligt aan Bali's westkust een *kaap Paboeahan*, doch dat is geheel ten noorden van Parantjak en het nader te noemen Panembangan. Panembangan ligt aan den mond van een riviertje, ten noordwesten van de Loloan; vermoedelijk bedoelt men deze stroom. Ook de kaart van Bali in Lauts' werk geeft mij in dit opzicht geen nadere aanwijzing.

maakten om meer dan het vroeger bepaald getal manschappen aan boord te nemen en dat hij bezwaarlijk de bootslui kon dwingen. Van den Broek vond het namelijk te minder geraden aldus spionnen in zijne omgeving mede te krijgen, die slechts onrust zouden stoken, gelijk het geval te Tabanan geweest was, wijl Badong met Boeleleng in vijandschap leefde en dus Boelelengsch gevolg geen aangenomen indruk zou maken.

Aan den avond van den 20ⁿ bracht 's vorsten rechterhand, de reeds genoemde toemengoeng, een man van leeftijd, den voor onze regeering bestemden brief; tevens vroeg hij op vrij gebiedenden toon, waarom het geleide was geweigerd. Van den Broek antwoordde, dat Zijne Hoogheid hierover reeds was ingelicht; hij voegde er nu bij, dat hij vreesde den ongunstigen indruk te Badong, wanneer hij met zulk eene lijfwacht van het niet bevriende Boeleleng aankwam; hij herhaalde daarbij zijne dankbetuiging voor 's vorsten goeden wil, waarvoor het Nederlandsch gouvernement steeds erkentelijk zou zijn; eindelijk deelde hij mede den volgenden morgen onder zeil te willen gaan, waarom hij verzocht den vorst nog vóór het vertrek te ontmoeten, ten einde afscheid te nemen en voor het gulle onthaal, zoomede voor alle genoten beleefdheden te bedanken! De toemengoeng ging heen; doch kwam een oogenblik later terug met het horloge en cachet, dat, gelijk ik verhaalde, Van den Broek aan den vorst had ten geschenke gegeven. Blijkbaar verstoord over de weigering van het geleide, liet Gedee deze zaken teruggeven, onder mededeeling, dat hij toch liever het repetitie-horloge had, dat de commissaris hem eerst had aangeboden, maar zonder glas was; de vorst deed verzoeken dat men het maar op Java moest laten herstellen en hem dan zenden!

In den vroegen morgen van den 21ⁿ zag onze commissaris Gedee reeds gekleed met zijn gevolg, waaronder den toemengoeng, eene wandeling doen, zich vermakende met het vangen van kleine vogels. Langzamerhand in de nabijheid van Van den Broek's verblijf komende, scheen Zijne Hoogheid in tweestrijd of hij al dan niet zou binnengaan. Ten slotte werd de eer eener visite toch gegund; maar de hooge bezoeker weigerde te gaan zitten en begon steeds met zijne vogeltjes te spelen, zoodra de commissaris een gesprek wilde aanvangen. Intusschen bedankte deze ten zeerste voor de bewezen beleefdheden; verder vroeg hij naar den inhoud van 's vorsten brief, er bijvoegende, dat hij niet slechts gezonden

was om brieven over te brengen, doch ook de machtiging bezat om namens de regeering in onderhandeling te treden, waarvoor hij gaarne van 's vorsten voorstellen op de hoogtē wilde gebracht worden. Gedee liet toen den toemengoeng antwoorden, dat al het afgesprokene in den brief stond, behalve de belofte om gezanten naar Batavia te zenden!

De commissaris bracht hiertegen in, dat dit dan toch een der voornaamste door den vorst mondeling toegezegde punten was, en dat aldus de regeering aan 's vorsten oprechtheid zou twijfelen om met de Nederlandsche regeering in vriendschap te leven. — Gedee deed antwoorden, dat zoo men hem dit kwalijk mocht nemen, hij het zich zou getroosten; maar hij achtte zich buiten staat te beloven gezanten te zenden, wijl hij niet kon weten wat er in zijn land voorviel, hetgeen wellicht de zending kon verhinderen. — Van den Broek bracht nu in herinnering, dat dan toch door Zijne Hoogheid die zending stellig toegezegd was, hetgeen de toemengoeng de brutaliteit had even stellig te ontkennen. Terwijl dit hoofd, het gansche gesprek door, een meesterachtigen en hoogst beleedigenden toon aannam, sloeg hij zelfs onderscheidene malen met zijn vuist op de tafel, waarover de commissaris rechtmatige ergernis deed blijken, zonder echter zijne bedaardheid er bij te verliezen; Gedee zelf zat maar, steeds met den rug naar de heeren gekeerd, kwasi met zijne vogeltjes te spelen!

De commissaris hield tegenover de ontkenning vol, dat hij zich al de gesprekken nog levendig herinnerde; het scheen echter, voegde hij er aan toe, dat Zijne Hoogheid het gegeven woord niet gestand wilde doen en dat het dan maar beter was er rond voor uit te komen, daar de Nederlandsche natie niet gewoon was te veinzen en de regeering geene vriendschap zocht, die niet oprecht gemeend scheen. In het midden dezer altercatie stond eensklaps Gedee op; hij verliet de woning zonder afscheid te nemen en zijn gevolg roepende, roeide hij onmiddellijk in een prauwtje weg!

Van den Broek was juist gereed nu ook in de prauw te stappen, die hem naar Badong zou voeren, toen hem nog een zendeling van Gedee kwam vertellen, dat, wijl het geleide was geweigerd, de commissaris niet verwonderd moest zijn, wanneer hem in het met Boeleleng bevriende Gianjar geene goede ontvangst zou te beurt vallen en dat men dit dan niet aan Gedee moest verwijten. Van den Broek liet voor deze vriendelijke waarschuwing alsnog bedanken. (a)

(a) Rapport dd. 28 Januari 1818.

Gedee's mededeeling, dat hij tegen de belofte tot het zenden van gezanten bezwaar had, omdat men nooit kon weten of omstandigheden hem dit niet zouden verhinderen, bleek aldra meer overeenkomstig de waarheid te zijn, dan de vorst zelf wel zal hebben bedoeld. Immers, gelijk ik op bl. 337 mededeelde, reeds eene maand later, was hij in een opstand van den Djembranaschen goesti met al zijn gevolg omgebracht. „Wij hopen", schreef de onafhankelijk geworden goesti van Djembrana aan het bestuurshoofd te Banjoenwangi, „dat dit geene verandering zal te weeg brengen in de vriendschap, die sedert zoo lang tusschen ons en de Europeanen heeft bestaan. Wij wenschen allen heil aan den heer Resident, en aan zijn Gouvernement en verzoeken dat hij deze zaak aan Hetzelve van eene gunstige zijde voordrage, opdat alles op den bestaanden goeden voet blijve." (*a*)

V.

Komst dd. 22 Januari 1818 van Van den Broek te Badong.

Na alzoo van 18 December 1817 tot 21 Januari 1818 zonder eenig resultaat in het Djembranasche te hebben verbleven, zette de diep teleurgestelde en geërgerde commissaris koers naar het aan de zuidelijke kust van het eiland gelegen Badong.

Van den Broek beschreef dit landschap als overal vlak, zeer vruchtbaar in rijst, en geheel bebouwd; de ratten richtten echter jaarlijks op de velden eene verschrikkelijke verwoesting aan en zij waren zoo menigvuldig, dat niets in staat was hen uit te roeien of hunne vernielingen te keer te gaan, hoewel door de landbouwers tot dat einde onderscheidene middelen werden aangewend. De hoofdplaats lag ruim drie uren gaans oostwaarts van het strand. Daar ook op Lombok een Badong lag, noemde men rijk en hoofdplaats ter onderscheiding wel Bali-Badong.

Een half jaar vóór commissaris' komst was de vorst er overleden en het bestuur gezamenlijk opgedragen aan den zoon van een zuster des overledenen, goesti Ngoera Pamatjoetan, en aan 's vorsten oudsten zoon, goesti Gedee Ngoera-ed-din Passeer. De eerste beschreef de commissaris als ruw en lomp van voorkomen en manieren, lui en vadsig, zoodat hij zich ongaarne met de zaken bemoeide; overigens met een buitengewoon denkbeeld van zich-

(*a*) Rapport van Wikkerman dd. 24 Februari 1818.

zelven; de andere was, wanneer men de wreedheden uitzonderde, welke naar gewoonte werden gepleegd, vrij zacht, tamelijk beschaafd en wellevend en tot vertrouwelijkheid genegen. Zij leefden, overeenkomstig de traditie, in vriendschap met de vorsten van Tabanan, Gianjar en Mengoei, waardoor zij eene macht uitmaakten tegenover Boeleleng, Karang Assam en Klongkong. Evenals hunne onderdanen, waren zij doodarm; de ingezetenen leden menigmaal groot gebrek, en waren dikwerf aan hongersnood ten prooi. De bevolking telde ongeveer 130000 zielen, waaronder 20 à 25000 weerbare mannen; de handel bestond voorheen in het verkoopen van slaven of het verruilen daarvan tegen rijst, opium, ijzer, Javasche tabak en Chineesche jonkgoederen; doch was geheel vervallen. (*a*)

Het rijkje loopt naar het zuiden in den zich verbreedenden Tafelberg uit; zoowel aan de west- als oostzijde vormen de kustlijnen eene bocht waardoor reeden ontstaan; aan de eene zijde Pantee-Barat, die men in den oostmoesson gebruikte, aan de andere zijde Pantee-Toeban, waar men in den westmoesson toevlucht vond. Kotta of Koeta is de havenplaats van Pantee-Barat. Van mindere beteekenis is Toeban aan de Pantee-Toeban, 3 paal van Kotta verwijderd. Ten noorden dezer plaatsen, ook in het noorden van het landschap, binnen de landtong, ligt de eigenlijke hoofdplaats Badong, niet meer dan 2 paal verwijderd, zoo van het ooster- als van het westerstrand, terwijl de gemeenschap met beide havens wordt gemakkelijk door eene kleine rivier. (*b*)

In de 17e en 18e eeuw had de Oost-Indische Compagnie te Badong een agent.

Na eene vaart van binnen de 24 uren kwam onze commissie den 22n Januari op de reede van Pantee-Barat. Onmiddellijk zond Van den Broek eene boodschap naar het drie uren in het binnenland liggende vorstelijk verblijf; hij kreeg het antwoord, dat de komst van het gezantschap hoogst aangenaam was en dat men het den volgenden morgen in statie zou afhalen. Dit geschiedde; de aan den vorst door C. C. G. G. gericht schrijven werd door Van den Broek overhandigd.

Met welke der twee hiervoren vermelde vorsten de commissaris heeft onderhandeld, zegt hij niet in zijne rapporten, vermoedelijk

(*a*) Verslag.

(*b*) Zie de kaart bij Lauts. In Stemfoort's atlas wordt wel Kotta, doch niet Badong vermeld. In Van den Broek's gedrukt verslag staat ten onrechte, dat de beide havens ten westen van de hoofdplaats zijn gelegen.

omdat hij eerst later tot de wetenschap is gekomen, dat er twee waren; doch aan het hoofd van een hierna te noemen ontwerp-contract staat enkel Pamatjoetan, zoodat ik moet vermoeden, dat hij slechts daarmede te doen heeft gehad.

Zijne Hoogheid liet het schrijven onmiddellijk voorlezen en stemde zonder bedenken in het voorstel toe, om in Badong een etablissement te vestigen; hij beval echter aan, dit niet bij het strand maar binnenslands te doen, daar het onbewoond was en hij dus niet voor de veiligheid der Europeanen kon instaan. Van den Broek meende geen argwaan te moeten opwekken door in dit opzicht reeds verschil van meening te opperen; hij gaf dus toe; doch merkte tevens op, dat hij 100 soldaten van Java noodig achtte, zoo om tot eerewacht van den Nederlandschen zaakgelastigde te dienen, als om de goederen te beschermen. Pamatjoetan vond voorloopig 20 man genoeg, wijl hij voor de veiligheid kon instaan; bleek het later, dat de regeering het wel met hem meende en genoot zijn volk meer welvaart, dan kon zij zooveel manschappen zenden als men mocht goed vinden. Verder haalde hij op van zijne goede verstandhouding met Tabanan, Gianjar en Mengoei, die in vele opzichten van hem afhankelijk waren, en zeker ook tot het sluiten van verbintenissen genegen zouden bevonden worden. De commissaris stemde toe, dat men derwaarts zoude schrijven met het verzoek aan de vorsten om in persoon naar Badong te komen, dan wel vertrouwde gezanten af te vaardigen ten einde onderhandelingen aan te knoopen en verder van ieder rijk een vertegenwoordiger naar Batavia te zenden, begeleid door iemand uit 's commissaris' gevolg. Met Karang Assam, Klonkong en Lombok verklaarde de vorst op gespannen voet te zijn, zoodat de commissaris het nuttig achtte hem te beloven niet daarhenen te gaan, tenzij de regeering het hem nader mocht gelasten.

Den volgenden dag, den 24n, had er weder eene samenkomst met den vorst plaats, nu ook bijgewoond door een broeder van den overledene, goesti Kaleran, die den indruk maakte van een schrander, oprecht en goedhartig grijsaard te zijn. Deze toonde zich een verbitterden vijand tegen Lombok, wegens den moord aldaar gepleegd op een nicht van hem. Vurig wenschte hij zich nog vóór zijn dood hierover te kunnen wreken; doch gebrek aan vaartuigen had tot dusver eene expeditie belet. Hij stelde nu voor om gezamenlijk met de verbonden vorsten het eiland te vermeesteren, waartoe ieder 5000 man zou kunnen leveren. Wilde de Nederlandsche

regeering hem met eenige vaartuigen en troepen bijstaan, dan kon zij van Lombok in bezit blijven, met Badong naar believen handelen, en de andere vijandige vorstendommen gemakkelijk onderwerpen. — De commissaris antwoordde, dat hij alles naar Batavia zou melden, terwijl de te zenden gezanten de zaak nader aldaar konden afhandelen. De goesti nam hiermede genoegen, gelijk ook de vorst, die zich in alles naar de wenschen van zijn oom schikte.

Van den Broek scheen dus hier op wat meer welwillendheid dan te Djembrana te kunnen staat maken; nochtans meende hij geene illusies er over bij de regeering te moeten opwekken wegens de onbetrouwbaarheid in het algemeen van de Balineesche vorsten: „om welke reden het mij voorkomt", rapporteerde hij dd. 31 Januari 1818 naar Batavia, „dat het Gouvernement nimmer eenig voordeel van dit eiland zou kunnen trekken, tenzij hetzelve door de wapenen tot submissie wordt gebracht." — Blijkt hij hierin juist gezien te hebben, de weerbaarheid des volks werd door hem onderschat. De commissaris vermeende toch dat de onderwerping volstrekt niet moeilijk zou blijken; de krijgsmacht van het eiland was wel talrijk, maar niets beduidend en de oorlogen, die zij zelven tegen elkander voerden, waren eigenlijk kinderspel; 1500 à 2000 man, eenige artillerie en lichte veldstukken zouden voldoende zijn om op het eiland de wet te stellen. Hij beval ten slotte aan om zijn tocht niet te doen voortzetten, daar het tot niets leidde en overigens wegens de onderlinge veeten gevaarlijk mocht heeten.

Weldra bleek het, dat in ieder geval Badong te hoog had opgegeven van zijn invloed op de andere genoemde vorstendommen; de briefwisseling, gelijk ik hieronder zal mededeelen, leidde toch slechts tot onaangenaamheden. Dientengevolge drong de commissaris op den 9^{n} Februari 1818 ten zeerste bij den Badongschen vorst aan, om door het sluiten van een contract, alvast het voorbeeld aan zijne medevorsten te geven, en op die wijze het afzenden van het besproken gezantschap te bespoedigen. Goesti Pamatjoetan gaf daarop zijne bereidwilligheid te kennen tot het houden eener geheime bijeenkomst tegen den volgenden dag, waaraan dan ook weer de oom zou deelnemen.

Overeenkomstig deze afspraak werd de commissaris in den avond van den 10^{n} naar een der afzonderlijkste gedeelten van den dalem geleid, waar hij de beide personen aantrof, die door geen ander gevolg dan eenige weinige vertrouwden omringd waren. De vorst

begon aanstonds af te dingen; onder de dierste betuigingen, dat van zijn kant de vestiging van een etablissement geen de geringste bezwaren bleef hebben, achtte hij het vooralsnog onraadzaam, ja hoogst gevaarlijk, wijl zijne medevorsten er tegen waren en hij zich alzoo aan het gevaar blootstelde, dat dezen tegen hem samenspanden en hem op het lijf vielen, waardoor hijzelf ongelukkig zou worden gemaakt, zonder het Nederlandsch gouvernement er eenig voordeel van trok. Hij verzocht daarom, dat er vooreerst slechts een contract van wederzijdsche vriendschap en bondgenootschap werd gesloten, waaruit eene aanhoudende gemeenschap en briefwisseling tusschen hem en de regeering zou voortvloeien, zoodat langs dien weg langzamerhand de noodige middelen beraamd konden worden, om zijn land tegen overrompeling te vrijwaren. Aldus ook zou hij zijne medevorsten vertrouwen in de vereeniging met de Nederlandsche regeering weten in te boezemen en dan kon men vereenigd het eiland Lombok vermeesteren en daar een Nederlandsch etablissement vestigen. Was dit geschied, dan behoefde men, meende de Badongsche vorst, geen vrees meer te koesteren en kon onze regeering te Badong naar welgevallen handelen en er dan zoodanige gebouwen en personen plaatsen, als zij zou goedvinden.

Naar 's commissaris' oordeel werd dit gesprek met veel vertrouwelijkheid, gepaard met oprechtheid, gevoerd; de vorst maakte den indruk als van allervurigst naar eene nauwe verbintenis met de Nederlanders te verlangen. Deze, meende Van den Broek vol illusie, stelde dan toch belang in den bloei en de welvaart van zijn land en verschilde alzoo zeer veel van de andere Balische vorsten, die hieromtrent eene grenzenlooze onverschilligheid aan den dag legden, en naar niets anders haakten dan naar de voldoening hunner persoonlijke ijdelheid, wellust en ingebeelde grootheid. Die Badongsche vorst bleek de eenige, waarmede men iets met vrucht zou kunnen uitvoeren en die, wilde de regeering eenig nut en voordeel van het eiland trekken, behoorde gebruikt te worden, „*evenals de conductor bij eene electriseermachine*", luidde het advies. — Weldra zou echter ook dit verkeeren, zoodat er niets overblijft van Lauts' mededeeling op bl. 135: „Het Nederlandsch-Indisch bewind vond", bij de herinnering aan de vroegere betrekkingen met Nederland, „een gretig gehoor te Badoeng, toen het in den jare 1818, weder betrekkingen met het eiland aanknoopte."

In den verderen loop der onderhandelingen was ook de vorm

van het te sluiten contract nader besproken. De vorst had mondeling zijn idee hierover medegedeeld: onder de contracteerende partijen noemde hij zichzelven eerst en daarna C. C. G. G.; verder hielden de artikelen enkel voordeelen voor de inlandsche partij in.

De commissaris merkte aanstonds op, dat dergelijke bepalingen voor de Nederlandsche regeering te verbindend waren, zonder dat er eenige voordeelen tegenover stonden; bovendien zou deze nooit dulden, dat de naam van een inlandsch vorst boven de vertegenwoordigers van Z. M. den koning der Nederlanden prijkte; zelfs de Javasche vorsten, waarvan één reeds veel grooter, machtiger en aanzienlijker was dan al de Balische vorsten te samen, bezaten dat voorrecht niet.

Met het uiterste misnoegen verliet daarop Zijne Hoogheid den commissaris onder voorwendsel van te moeten gaan bidden.

Op een volgende conferentie had de vorst een geschreven ontwerp meegebracht, zonder eenigszins aan de geopperde bezwaren tegemoet gekomen zijn. In hoever onze commissaris zich er krachtig genoeg tegen verzet heeft, blijkt niet duidelijk. Hij deelde eerst de regeering mede, dat hij weliswaar had opmerkt, dat hem het contract niet uitgebreid genoeg voorkwam, *doch dat hij er overigens niets op aan te merken had.* Onder de meerdere uitbreiding, die hij zeide er aangegeven te willen zien, behoorde het opnemen van schikkingen nopens het afstaan van de bandarijen, ten einde het Nederlandsche gouvernement in staat gesteld werd om den handel tusschen Bali en Java aan te moedigen. De vorst had daarop verklaard, dat hij met genoegen tot dien afstand zou willen medewerken (sic); doch dat het beter ware te beginnen, dat er vooreerst van wege de regeering een Chinees van Java mocht worden gezonden, ten einde ze te administreeren, waardoor het opkomen van argwaan bij de andere vorsten werd belet; zijne naar Batavia af te vaardigen zendelingen zouden hieromtrent de noodige instructiën ontvangen. Overigens wenschtte de vorst, dat in het contract niets anders voorkwam, dan wat onmiddellijk betrekking had op het aangaan en in stand houden van wederzijdsche oprechte vriendschap en bondgenootschap.

Hoe ook, in een nader rapport, te Banjoewangi dd. 2 Augustus samengesteld, naar aanleiding van opmerkingen door de regeering over het ontwerp gemaakt (bl. 383), deelde de commissaris mede, dat zijne ernstige bedenkingen geen ingang hadden gevonden, ofschoon zelfs goesti Kaleran het ongepast oordeelde om 's vorsten naam vóór die der vertegenwoordigers onzer regeering te plaatsen; volgens een

vroegere mededeeling van Van den Broek, hetwelk hij nog van Badong naar Batavia had gezonden, zou de vorst geantwoord hebben, dat hij er prijs op bleef stellen om in het voor zijn archief bestemd exemplaar de volgorde onveranderd te laten, terwijl dan in het voor de regeering bestemd stuk de vertegenwoordigers van deze het eerst genoemd konden worden; in het latere rapport heet het, dat de vorst misnoegd had geantwoord, dat men dit punt aan het oordeel van C. C. G. G. zou overlaten; zij konden het dan naar hun welgevallen op Batavia veranderen.

De commissaris in ieder geval voorziende, dat hij met verdere tegenwerpingen niets zou winnen, integendeel slechts eene persoonlijke verwijdering te weeg brengen, bepaalde zich ten slotte tot eenige bedenkingen van ondergeschikten aard; doch ook dit bleek vruchteloos. Zijne Hoogheid herhaalde telkens, dat alles zich nader zou schikken, indien het contract maar eenmaal tot stand was gekomen en daardoor de regeering Badong als haar eigen land kon beschouwen, want dat dan beider belangen één zouden zijn. „Deze omstandigheden, gevoegd bij onderscheidene andere mij in gesprekken met Zijne Hoogheid voorgekomen, bewezen mij duidelijk" — schreef Van den Broek naar Batavia *(a)* — „dat hij in het denkbeeld verkeerde, dat alle zwarigheden en bedenkingen, welke ik maakte, slechts uit eene kwalijk geplaatste nauwgezetheid of beschroomdheid van mijn kant haar oorsprong hadden en dat Uwe Excellentiën zelven gereedelijk zouden toetreden in al hetgeen hij voorstelde. Ik vermeende dus het best te doen, om aan den tijd over te laten, Zijne Hoogheid van deze zijne dwaling terug te brengen; en vleide ik mij, dat hij, eenmaal overtuigd zijnde, dat al hetgeen ik hem nopens de wezenlijke gezindheid en bedoeling van Uwe Excellentiën had gezegd, overeenkomstig de waarheid was, alsdan veel handelbaarder zou worden." En aldus berustte de commissaris in een ontwerp, hetwelk inderdaad naar niets leek en waaraan dan ook de regeering niet dacht om op in te gaan. *(b)* Trouwens met welke goede voornemens de vorst ook zeide bezield te zijn, nader moest Van den Broek erkennen, dat alles slechts leugen, geveinsdheid en bedrog was geweest. „De vorst van Badong", luidde de retrospectieve beschouwingen eerlang te Banjoewangi te

---

(a) Verantwoording opgesteld, na de terugkomst van Bali, te Banjoewangi dd. 2 Augustus 1818.

(b) Zie bijlage 1.

houden, "heeft nooit het plan gehad om ten zijnent eene Nederlandsche factorij te admiteeren; doch vuige hebzucht heeft hem voor eenige dagen den schijn doen aannemen, alsof hij daarin wilde toetreden; en hij heeft van dit oogenblik gebruik gemaakt om mij buiten de geschenken, welke ik hem reeds had aangeboden, nog onderscheidene goederen af te persen en willekeurig uit te kiezen hetgeen hem het meest beviel. En wijl ik niet konde veronderstellen, dat hij de verregaande schaamteloosheid zoude hebben om zijn eenmaal gegeven woord wederom in te trekken, kwam het mij voor niet staatkundig te wezen hem iets van dien aard te weigeren; dan zoodra was zijne hebzucht niet voldaan, of hij vond een pretext om zijn gegeven woord wederom in te trekken."

Behalve het concept-contract had de vorst nog een voor C. C. G. G. bestemd schrijven ontworpen, dat hij den commissaris liet zien. Zulke brieven, deelde hij mede, zouden ook door de vorsten van Mengoei, Gianjar en Tabanan worden geschreven; doch zij mochten van het te sluiten contract niets weten, waarom de vorst aan Van den Broek er de diepste geheimhouding over verzocht. Verder werd vastgesteld, dat den 18n Februari zendelingen van genoemde vorsten en van Badong naar Batavia zouden vertrekken, en dat zoowel de vorst van Badong, als goesti Kaleran en de commissaris, ze tot het zeestrand uitgeleide zouden doen.

VI.

Bezoek van Van den Broek op 7—9 Februari aan Gianjar.

Gelijk ik op bl. 355 mededeelde, had de vorst van Badong verzekerd, dat Tabanan, Gianjar en Mengoei ook gaarne verbintenissen zouden sluiten. Toen echter eene levendige briefwisseling van Badong met zijne medevorsten tot niets leidde, gaf Pamatjoetan aan den commissaris in overweging, dat beide een zendeling naar Gianjar zouden afvaardigen, ten einde den potentaat aldaar mede te deelen, dat de commissaris gaarne derwaarts zou komen en daarvoor manschappen met transport verzocht.

Gianjar ligt ten noorden van Badong met destijds 'n 160000 zielen, waaronder 30000 weerbaren. Ofschoon de oostzijde aan zee grenst, heeft men geene havens, zoodat het alle buitenlandsche artikelen van Badong of ook wel van Boeleleng moest krijgen. Er bestond eenige binnenlandsche handel in kapas en kleedjes; doch de voornaamste bron van welvaart was, evenals voor geheel Bali,

de slavenhandel. De vorst en het volk van Gianjar zonden hunne slaven naar Badong en Boeleleng en verkochten ze er aan Chineesche handelaren of ruilden ze tegen opium, ijzer en Chineesche goederen. De potentaat heette Dewa Mangis, was ruim 60 jaren oud en had 30 regeeringsjaren achter zich. Hij wordt door Van den Broek beschreven (*a*), als de kundigste en schranderste van alle de vorsten, die hij ontmoette. Hij was volkomen bekend met de geschiedenis van Java en de aldaar ingevoerde wijze van bestuur; nooit gingen de vorsten van Badong tot iets over, zonder hem eerst geraadpleegd te hebben.

Overeenkomstig nu Badongs advies begaf zich den 1[n] Februari 1818 de tolk van Van den Broek derwaarts, vergezeld van een zendeling van den Badongschen vorst. Bij aankomst overhandigde de zendeling van den Badongschen vorst een brief van zijn heer aan Mangis, die na lezing er van, zich tot den tolk wendde met de vraag, wie hij was en wat hij begeerde. Toen de tolk zijne boodschap had gedaan, vroeg Mangis: „Wat wil de commissaris van het Hollandsche gouvernement hier doen?" — De tolk antwoordde, dat voor zoover hem bekend, de regeering den commissaris had gezonden om de oude vriendschapsbetrekkingen met de Balische vorsten te hernieuwen, ten blijke waarvan de commissaris eenige geschenken wenschte aan te bieden. Mangis wilde daarvan echter niets weten. Al bood ook de Hollandsche regeering hem voor eene waarde van *één* of twee duizend Spaansche matten ten geschenke aan, zeide hij, hij zou er niet van gediend blijken; zijn land kon dit wel opbrengen, wanneer het noodig bleek. Het doel was zeker, vervolgde de vorst, om langzamerhand vasten voet op het eiland te krijgen en dan met de vorsten te handelen, zooals de voormalige Compagnie met Balembangan (Banjoewangi) had gedaan, van wiens grootheid en nageslacht niets meer te vinden was. De Chineezen waren dan veel beter, meende Mangis verder; daar zij slechts vreemde landen bezochten om handel te drijven, zonder de vorsten en volken te beoorlogen; de Europeanen waren gewoon om zich onder het voorwendsel van vriendschap en handel, van de landen zelven meester te maken! — Des commissaris' verzoek om transport en manschappen liet hij verder onbeantwoord; de zendeling van den Badongschen vorst kreeg alleen een brief mede.

De tolk bracht natuurlijk bij Van den Broek het gevoerde

(*a*) Verslag.

gesprek over, gelijk hij het uit Mangis' mond meende verstaan te hebben; doch de zendeling van Pamatjoetan beweerde, dat de man niet de uitdrukkingen en meeningen juist had begrepen. Volgens den Badongschen vorst, die zich overigens zeer verontwaardigd toonde over de ontvangst, kwam dat ook meer overeen met den inhoud van het hem door Mangis gezonden schrijven, wijl daarin stond, dat de commissaris te Gianjar welkom zou zijn en er een verblijf voor hem in gereedheid werd gebracht; alleen had hij mede verzocht, dat slechts van Badong uit voor geleide en transport zou gezorgd worden, waartegen Pamatjoetan geen bezwaar maakte. Van den Broek, onder den indruk der mededeelingen van zijn tolk, verzocht echter den vorst van Badong om aan Gianjar letterlijk in geschrift te berichten, dat na zulk eene redevoering als door den vorst van Gianjar tegen zijn zendeling gehouden, de eer en de waardigheid van zijn Koning en zijne regeering niet gedoogden om aan het bezoek gevolg te geven; dat, evenals de regeering door hare zending zich bereid toonde eene ware en op vaste grondslagen steunende vriendschap aan te gaan, zij ook met recht verwachtte, dat zij dezelfde gevoelens bij de vorsten zou ondervinden; dat deze zich althans mocht vleien van de tot hen gezondenen niet vernederd te zien en openlijk met wantrouwen te gemoet getreden te worden, eene houding, hoogst beleedigend voor eene natie, die nog nooit door hare daden daartoe eenige aanleiding had gegeven en die vooral niet noodig had zich van listen en omwegen te bedienen, daar het haren Koning, en gevolgelijk diens vertegenwoordiger in deze gewesten, niet aan oorlogsschepen of volk ontbrak om bij vijandelijke gezindheid daarmede dadelijk voor den dag te komen; dat zoo de regeering niet met oprechte vriendschappelijke gevoelens ten opzichte der Balische vorsten vervuld ware geweest, zij zich zeer wel de moeiten en kosten had kunnen besparen tot het afzenden naar hen van een commissaris; en eindelijk dat de commissaris over dit hoonend gedrag aan de regeering bij de eerste de beste gelegenheid zou berichten, om haar in staat te stellen te handelen, zooals zij vermeenen zoude, dat de aard der zaak en de eerbied voor Z. M. den Koning der Nederlanden, zoomede voor zijn vertegenwoordigers vorderden.

De Badongsche vorst gaf den commissaris volkomen gelijk; als de zaak zich inderdaad had toegedragen, gelijk de tolk beweerde, zou hij zich over zijn medevorst zeer schamen; doch hij geloofde

zeker, dat de tolk de woorden verkeerd had verstaan en daarin werd hij door de mededeelingen van 's vorsten eigen zendeling bevestigd. Uit dien hoofde zou hij uitlegging vragen; bleek zijn vermoeden juist, dan verzocht hij ten dringendste aan het bezoek gevolg te geven. — Van den Broek antwoordde, dat wanneer Gianjar volk en paarden wilde zenden en men hem door een hoofd van aanzien tot een bezoek deed uitnoodigen, hij zou gaan, ten einde den vorst van zijne verkeerde begrippen omtrent de bedoelingen der regeering te overtuigen.

Twee dagen later kwam Gianjars hoofdpriester onzen commissaris namens zijn vorst op 't vriendelijkst verzoeken over te komen; meer manschappen en paarden dan eigenlijk noodig waren, had de zendeling ten bewijze van 's vorsten welwillendheid medegebracht, terwijl de afgevaardigde verzekerde, dat de uitlatingen van zijn meester niet recht waren opgevat. Dientengevolge begaf zich Van den Broek, vergezeld door Roos en Lotze, in den vroegen morgen om 5 uur van den 7n Februari 1818 naar het tien uur gaans van Badong landwaarts in gelegen Gianjar. De weg liep langzaam opwaarts; hij was zeer ongebaand en moeielijk, zoodat men niet anders dan stapvoets kon rijden; eerst om drie uren bereikte men het doel der reis. Het gezantschap had vijf rivieren doorwaad, waarvan twee zoo diep, dat de paarden moesten zwemmen, hetwelk niet vrij van gevaar was, daar de oevers zeer steil afliepen en uit gladde klippen bestonden, waartegen men op en af moest klouteren. Telkens voerde de weg door groote kampongs, op afstanden van een uur gaans en meer, van elkander gelegen; zij telden ieder van éen tot twee duizend inwoners. Gehuchten, zooals men op Java aantreft, ontwaarde men, volgens Van den Broek, op Bali nergens; de geringste kampong telde nog altijd zeker 'n 500 zielen. Langs den geheelen weg vond men het land, zoover het oog kon reiken, bebouwd met rijstvelden; nochthans aten de inwoners paarden- en hondenvleesch om den honger te stillen. Niet minder dan 34 op den weg liggende lijken telde Van den Broek; zij waren door den honger omgekomen. De sterkte bevolking, waarvoor de velden nauwelijks de helft van de tot verbruik benoodigde rijst opleverden, terwijl zij geene middelen had om van elders in deze behoefte te voorzien, hield de commissaris voor de oorzaak van den nood, waarbij echter ook kwamen de herhaalde verwoestingen van het gewas door de ongeloofelijke menigte ratten.

Ter hoofdplaats aangekomen, werd het gezantschap zeer vriendelijk en gulhartig door vorst Dewa Mangis ontvangen. Het paleis was met veel smaak in Chineeschen trant aangelegd; van binnen bevatte het vijvers met Chineesche bruggen en welgesnoeide boomen, struiken en heggen, alles zeer zindelijk en netjes onderhouden; ook de hoofdplaats zelve was een der fraaiste en meest geregelde, welke Van den Broek op Bali aantrof. *(a)*

Mangis betuigde groot leedwezen, dat zijne gezegden zoo verkeerd waren overgebracht; hij had slechts vragender wijze over het voorgevallene met de vorsten van Balembangan gesproken; hij stelde levendig belang in de vriendschap van onze regeering; van zijn kant wilde hij alles doen om die duurzaam te maken, terwijl het hem zeer aangenaam zou zijn, indien het Nederlandsche gouvernement de Chineezen konde aanmoedigen om met Gianjar handel te drijven. — Van den Broek gaf over deze verzekeringen zijn genoegen te kennen; het was mogelijk, dat zijn zendeling 's vorsten woorden verkeerd had begrepen; maar herinnerde er tevens aan, dat het Nederlandsche gouvernement, hoe vriendschappelijk ook gezind, zijne vriendschap niemand wilde opdringen; hij herhaalde bovendien de booze woorden tot den vorst van Badong gesproken en hierna maakte hij Mangis met het oogmerk der zending bekend. — Zijne Hoogheid antwoordde, dat hij in alle opzichten de gezindheid van Badongs vorst deelde, en dientengevolge had hij ook aan hem zijne intentie, zoo nopens het afvaardigen van een gezantschap naar Batavia als anderszins, medegedeeld.

De commissaris meende dus nogal te vreden te mogen zijn; maar zaken werden er niet afgedaan en den volgenden dag, dus den 8n Februari, vond Dewa Mangis gelegenheid om ons gezantschap aan te sporen, in allerijl naar Badong terug te gaan!

VII.

Bezoek aan Mengoei op 16 Februari 1818.

Ten noord-westen van Badong ligt het vorstendom Mengoei. De zuidelijke grens wordt door de zee gevormd, alwaar een uitgebreid vlak en zandig strand aan de vaartuigen tot ankeren gelegenheid geeft; havens zijn er overigens niet. Het telde mede eene bevolking van omstreeks 160000 zielen, met 30000 weerbaren; Van den

---

(a) Verslag.

Broek beschrijft de menschen in een zijner rapporten als „het slechtste en ongebondenste volk, dat ik immer gezien heb". — Het rijkje heeft veel vlak land en rijstvelden, zoodat er over het algemeen minder gebrek en meer welvaart dan elders op Bali heerschte. Het bestuur werd gevoerd door twee broeders, waarvan de oudste, die vooral de zaken leidde, heette goesti Agoeng Madi. Van den Broek leerde hem kennen, als „een volslagen hater van de Europeanen"; beide broeders waren ook in den hoogsten graad wispelturig, ijdel en aan wellust overgegeven, zoodat op hen weinig staat viel te maken.

De vorige vorst, hun vader, leefde ook nog; twee jaren te voren, had hij het bestuur aan de zoons overgegeven; doch hij bleef er een overwegenden invloed op uitoefenen.

In den Companie's tijd was er met Mengoei nog al eens strijd geweest. Tot de onderhoorigheid van dit landschap behoorde namelijk Balembangan in Java's Oosthoek; van daar knoopte men tegen ons gezag heimelijke verstandhouding aan met de Engelschen te Benkoelen; Mengoei zou hen, zooal niet het vorstendom Balembangan geheel afstaan, althans vergunnen ter hoofdplaats eene sterkte te bouwen. Dit prikkelde ons bestuur, om krachtiger op te treden dan tot dusver had plaats gevonden, zoodat in het jaar 1777 ook de uiterste oosthoek van Java aan het Nederlandsche gezag was onderworpen en de radja van Mengoei van allen invloed aldaar werd verstoken.

Sinds waren er met dit vorstendom geene betrekkingen meer van belang onderhouden geworden, toen onverwacht Dewa Mangis te Gianjar den 8n Februari 1818 een brief van den vorst te Badong ontving, houdende mededeeling, dat twee zoons van den vorst van Mengoei te Badong waren aangekomen, ten einde onzen commissaris te ontmoeten, waarom verzocht werd dat deze, die naar wij weten van den 7en op den 8en te Gianjar logeerde, onverwijld zou terugkomen. Of dit schrijven het gevolg was van een afspraakje tusschen de vorsten van Gianjar en Badong, dan wel of Dewa Mangis meer aan Van den Broek vertelde dan in den brief stond, kan niet uitgemaakt worden; genoeg zij het, dat de commissaris aan de roepstem gehoor meende te moeten geven en aldus keerde het gezantschap in den vroegen morgen van den 9n naar Badong weder, zonder van Gianjar iets meer was verkregen, dan mooie praatjes. En toen onze vertegenwoordiger in den avond van dien dag ten 8 ure terug was, bleek het, dat de Mengoeier-heeren reeds den vorigen avond

vertrokken waren! Zij hadden echter de boodschap achter gelaten, dat Van den Broek ook te Mengoei zou komen; terwijl verder de vorst zich evenzeer als Gianjar geheel beloofde te schikken naar Badong, in wat betrof het afvaardigen van zendelingen naar Batavia.

De commissaris had er toen bij Badong op aangedrongen, om nu tot eene definitieve regeling der zaken te komen, ten einde alles gereed te maken voor het vertrek der zendelingen van Badong, Gianjar, Mengoei en Tabanan naar Batavia. Dienteugevolge vonden de conferentiën plaats, waarvan ik op bl. 356 vv. gewaagde, terwijl bepaald werd, dat het gezantschap den 18n Februari zou vertrekken. Toen de besprekingen met Badong over deze aangelegenheden waren afgeloopen, hield Van den Broek zich onledig met het schrijven der voor Batavia bestemde depêches, waarin hij echter op den 15n Februari gestoord werd door de onverwachte zending van volk en paarden uit Mengoei, ten einde den commissaris den volgenden dag derwaarts te begeleiden! Onze heen en weer getrokken vertegenwoordiger, die door de Balische vorsten aanhoudend in het ootje werd genomen, had er weinig lust in; doch de vorst van Badong drong zóó sterk er op aan om Mengoei genoegen te geven, en verzocht zoo vriendschappelijk om, zij het ook slechts voor een enkelen dag, naar Mengoei te gaan, ten einde dezen vorst niet voor het hoofd te stooten, dat de commissaris besloot er aan toe te geven.

Den 16n ging men derhalve naar het vijf uren gaans verwijderde vorstendom; de reis was zeer vermoeiend, doordien de paarden soms tot den buik in den modder zakten. Ter hoofdplaats aankomende, bleken duizenden van menschen op de been om het Europeesche gezantschap te zien; zij lachten, schreeuwden, klapten sarrend in de handen en zwaaiden met witte doeken, om de paarden schuw te maken. Onder al dit onbetamelijk betoog werd men naar een morsig en akelig hok geleid, waar de commissaris drie uur moest vertoeven, alvorens tot goesti Agong te worden toegelaten! Toen echter werd de commissaris in groote statie aan het paleis gul en vriendelijk ontvangen. Agong betuigde zijn leedwezen over Van den Broek's voornemen om nog denzelfden dag terug te gaan; hij verzocht, dat de commissaris, na het vertrek der voor Batavia bestemde zendelingen, nog eens mocht terugkomen en dan eenige dagen verblijven. De commissaris beloofde het, mits hem een ordentelijk verblijf wierd aangewezen, wijl de waardigheid van

het Nederlandsch gouvernement niet gedoogde, dat zijn gezanten met minachting wierden behandeld. De vorst bood zijne verontschuldigingen aan, onder te kennengave, dat hij met onze gebruiken en gewoonten niet bekend was; doch dat hij bij een hernieuwd bezoek voor een beter verblijf zou zorgen. Ook wees Van den Broek op de onbetamelijke houding der bevolking bij zijn intrede, hetgeen den vorst schaterend van lachen deed zeggen, dat de meeste hunner nog nooit een Europeaan gezien hadden. Nadat door den commissaris de brief met geschenken overhandigd en een denkbeeld gegeven was van de macht en het aaanzien van onzen Koning en van de Indische regeering, verklaarde Agong zich zeer geneigd tot het sluiten van eene nauwe en bestendige vriendschap; hij ging in alles met den vorst van Badong mede, en zou dus ook een zendeling aan het gezantschap naar Batavia toevoegen. (a) Toen de conferentie op het einde liep, kwam ook de jongere broeder eens kijken, "enkel zoo het scheen door nieuwsgierigheid gedreven", meende de commissaris! Het was hem in ieder geval onmogelijk met een der broeders ernstig te spreken; alle voorstellen werden met niets beduidende en met in het geheel niet tot Van den Broek's vragen betrekkelijke gezegden beantwoord. Bemerkten zij, dat de commissaris daarover niet voldaan was, dan barstten zij in een luid gelach uit, hetwelk telkens door hun gevolg werd herhaald!

De vader vertoonde zich mede, namelijk nadat de commissaris in zijn "hok" was teruggekeerd en "ook alleen om zijne nieuwsgierigheid te voldoen", oordeelde rapporteur, dus geenszins uit beleefdheid. Hij deed onderscheidene beuzelachtige en vervelende vragen, en zeide dat hij zich volstrekt met geene staatszaken meer bemoeide, maar zijne oude dagen in rust en uitspanningen wilde doorbrengen, onder welke hij, als eene der voornaamste, de hanengevechten noemde.

Tegen den middag kwam eindelijk vorst Agong een tegenbezoek brengen; doch in een diep en zelfs zeer onwelvoegelijk négligé, te weten geheel naakt, met uitzondering van een stuk wit linnen, dat hij om zijn midden had en hem halverwege de dijen raakte, van voren met een langen slip nederhangende "derwijze, dat hij niet konde gaan zitten, zonder eene hoogste onbetamelijke vertooning te maken"!! Geen wonder voorwaar, dat rapporteur hem schetst

(a) Rapport van Van den Broek dd. 17 Februari 1818.

als „een der onbeschaafdste van dit eiland". De man bleef bij hem, tot de commissaris weder gereed was te paard te stijgen voor de terugreis, die nog denzelfden dag plaats vond; en nu herhaalden zich de onbetamelijke betoogingen der bevolking op schandelijke wijze. Men wierp zelfs slijk en steenen na, terwijl beide vorsten op eenigen afstand dit aanzagen en andermaal hun buik vasthielden van het lachen. Van den Broek, woedend geworden, rende door de menigte heen op den vorst toe, waardoor allen op zijde stoven en in de kampongs vluchtten. Hij verzekerde den vorst, dat, wanneer men deze beleedigingen niet deed ophouden, hij er dan eenigen met zijne pistolen voor den kop zoude branden, en dat hij door de vier soldaten, die hij bij zich had, op de menigte zoude laten vuren; dat hij en de zijnen hun leven ten duurste zouden verkoopen, en hun dood op eene voor den vorst en zijn rijk noodlottige wijze gewroken zoude worden. „Uwe Excellenties", schrijft Van den Broek verschoonend (*a*), „zal wellicht dezen stap niet goedkeuren, doch men moet zich in het geval bevinden, om zich een juist denkbeeld van mijn toestand, en van hetgeen ik op dat oogenblik gevoelde, te kunnen vormen. Overal teleurstelling en diepe vernederingen ontmoetende, was de maat van mijn geduld en bedaardheid meer dan vol, en indien de vorst niet aan mijn verzoek voldaan en de menigte gelast had, zich binnen hunne kampongs te begeven en stil te houden, ware ik voorzeker nimmer levend op Java teruggekeerd." — Alzoo eindigde het uitstapje naar Mengoei, dat Van den Broek later rekende als „onder de vervelendste en verdrietigste" dagen van zijn leven, te behooren.

Doch ook de herinnering aan het uitstapje naar Gianjar vervulde hem nog met bitterheid, toen hij in rustiger haven, zijn rapport van 2 Augustus 1818 te Banjoewangi samenstelde. „De vorsten van Mengoei en Gianjar", schreef hij daarin, „hebben mij beiden met vernedering behandeld, want niettegenstaande de vriendelijke receptie, welke ik bij den laatstgemelde genoten heb, toonen zijne uitdrukkingen tegen mijn zendeling genoegzaam aan, hoe geveinsd zijn geheele gedrag naderhand is geweest en dat hij slechts verlangd heeft mij eens daar te zien, gedeeltelijk uit nieuwsgierigheid en gedeeltelijk om mij zijne gewaande grootheid en pracht te vertoonen.

(*a*) Verslag.

„Beide deze vorsten hebben nopens de hun aangeboden vriendschap en gedane voorstellen, de grenzenlooste onverschilligheid aan den dag gelegd. Geen hunner heeft zich in eenig discours dienaangaande met mij willen inlaten; maar zij hebben dit telkens afgesneden met te zeggen, dat zij in alle opzichten genegen waren, zooals die van Badong, en dat, zooals ik de zaken met den laatstgemelde schikte, het hun wel was."

VIII.

Terugreis naar Banjoewangi op den 24n Juni 1818.

Onder Badongs bondgenooten, die mede, naar de vorst verwacht had, aan het gezantschap naar Batavia zouden deelnemen, behoorde het op bl. 342 vermelde Tabanan. De vorst was uitgenoodigd geworden om zendelingen naar Badong af te vaardigen, teneinde met den commissaris te onderhandelen; doch hij had geantwoord, dat het hem aangenaam zou zijn, indien de commissaris overkwam. De vorst van Badong ried evenwel ernstig af om aan die uitnoodiging gevolg te geven, zoowel omdat de binnenlandsche weg voor Europeanen hoogst moeielijk was, als omdat Mengoei en Tabanan elkander beoorloogden, hetgeen de reis nog gevaarlijker maakte. Van den Broek verzocht daarom zijn gastheer, door wiens tusschenkomst de geheele correspondentie gevoerd werd, aan Tabanan te melden de redenen der verhindering, zoodat hij komen zou, wanneer die hadden opgehouden te bestaan.

Ook van bezoeken naar de overige vorsten van het eiland (Klonkong en Karang Assam) en naar Lombok zag de commissaris af, teneinde niet het daarmede vijandige Badong, Mengoei, Gianjar en Tabanan, geheel van zich te vervreemden. Hij besloot echter te Badong te blijven, teneinde de vriendschappelijke gevoelens van daar uit zooveel mogelijk te onderhouden, en in afwachting dat de regeering hem, na aankomst van het Balineesch gezantschap te Batavia, of zoo mogelijk eerder, zou terugroepen, „alzoo een langdurig verblijf alhier, voor een Europeaan, zoolang er geen etablissement gevestigd is, als een wezenlijke straf kan worden aangemerkt". — Doch de vorsten zelven dachten er niet aan ooit Europeesche nederzettingen toe te laten; zij schreven het nog uitdrukkelijk in hunne brieven, die zij aan het weldra naar Batavia

te vertrekken gezantschap medegaven, Badong als reden vermeldende: „dat op Bali de vorsten niet eendrachtig zijn, en altijd in onmin en vijandschap met elkander leven"; Gianjar en Mengoei: „omdat men hier geen reede heeft, waar de schepen of vaartuigen ankeren kunnen". Trouwens, hoe Van den Broek ook de vorsten tot het medegeven van behoorlijke volmachten voor het sluiten van contracten had aangespoord, hiervan was ten slotte niets gekomen. Badong verzekerde den commissaris wel, dat zijn zendeling volkomen onderricht en gevolmachtigd was; doch later bleek dit weder een leugen te zijn. „Het is niet mogelijk, wanneer men het niet bij eigen ondervinding heeft", schreef Van den Broek in zijne Banjoewangische nabetrachtingen, „hoe hoogst moeielijk het is met de Balineesche vorsten iets van eenig belang te verhandelen of tot eene beslissende afdoening van zaken te komen; zij schamen zich niets om iets, dat zij heden beloven, morgen wederom in te trekken of te verdraaien; en om met de gevoeligheid, die men daarvoor betoont, openlijk den spot te drijven. De grootste beuzelingen behandelen zij als belangrijke en hun hoogmoed strelende zaken; en zaken van belang daarentegen als beuzelingen."

Terwijl alzoo het Balineesch gezantschap in Februari naar Batavia vertrok, wachtte Van den Broek te Badong zijne terugroeping af. Met de zendelingen van Badong, Mengoei en Gianjar zond de commissaris tevens adjunct Roos naar Batavia, ten einde de regeering mondeling te kunnen inlichten; het Badongsch gezantsehap bestond uit drie hoofden en een gevolg van 12 personen; bovendien waren twee smeden medegegeven, ten einde aan den Constructriewinkel te Soerabaja onderricht te krijgen, speciaal in het maken van geweersloten.

Dagen van ellende en ergernis braken nu met recht voor den ongelukkigen commissaris aan. Met allerlei verzoeken van de verschillende Balineesche vorstjes om stukken Europeesch sits, rood laken, rood flanel enz. werd hij lastig gevallen; terwijl ook zijne tusschenkomst verzocht werd om eenige Balineezen naar Semarang gezonden te krijgen, ten einde er het maken van gongs te leeren. Van den Broek voldeed slechts al die onbescheiden verzoeken om de potentaatjes maar in goeden luim te houden, hoe moeielijk hem het betoonen van toegevendheid soms ook viel. (*a*)

Bij dat alles leden de onzen bitter ellende; de noodigste voedings-

(*a*) Rapport dd. 16 April 1818.

middelen begonnen te ontbreken; zelfs tegen geen geld waren zij meer te erlangen. Het detachement was sinds lang door ziekte zóó geslonken, dat zelfs de onderofficier en de korporaal op wacht moesten staan en dit kon ten slotte ook niet meer voldoende geschieden. In Februari 1818 had het bestuur van Soerabaja den chirurgijn Smith naar Badong gezonden, die er den 15n was aangekomen; doch eerlang zou ook deze geneesheer als slachtoffer van de doorgestane ellende vallen. De regeering had er voor gezorgd om den hulpbehoevenden rijst te zenden; zij was te Boeleleng ontladen. De vorst van Badong weigerde echter pertinent zijne hulp om haar te doen halen, niettegenstaande er op het gansche eiland schaarschte en duurte heerschten; als voorwendsel gaf hij op, van met Boeleleng in vijandschap te leven. Erger; toen er ook voor onzen vertegenwoordiger rechtstreeks een vaartuig met rijst te Badong kwam, doch deze strandde, nam de vorst de vrijheid om de gansche lading voor zich en de zijnen in beslag te nemen! Zoo brutaal als de vorsten waren, zoo toonden zich ook de onderdanen. Als de commissaris te paard uitreed, en daardoor geen militair geleide had, dan werd hij »door het gemeene volk openlijk uitgejouwd, bespot en beschimpt" (*a*). Ging men over straat, dan gebeurde het zeer dikwijls, dat men door een gemeenen Balinees familiaar bij de hand werd gevat, en verzocht werd om het een of ander te mogen bekijken, als de voering van den rok, het vest, den horlogeketting. Dikwijls gebeurde het ook, dat zij met de armen kruiselings over elkander in den weg vlak tegenover den commissaris of iemand uit zijn gevolg bleven staan, en dan overluid begonnen te lachen of in de handen te klappen, terwijl geheele troepen, voor de kampongs of op de pleinen bij elkander staande, dit herhaalden. Te vergeefs beklaagde zich Van den Broek herhaaldelijk over deze vrijpostigheden; de vorst antwoordde, dat het volk het zoo kwaad niet meende, en dat indertijd een Engelsche afgevaardigde, de heer Van der Wahl, met veel minder achting en eerbied was bejegend; men had dien zelfs verplicht, de laarzen op straat uit te trekken, om te laten zien, hoe ze er van binnen uitzagen! Van den Broek ergerde het ook zeer, dat een ieder maar vrijpostig zijn huis binnenliep, dan alles aanvatte wat men zag, honderde vervelende vragen deed of onbeschaamd met de armen over elkander stond te kijken, om eindelijk onder luid gelach

---

(*a*) Rapport van 2 Augustus 1818.

weg te loopen. De commissaris had eindelijk den schildwacht bevolen het volk met geweld uit het huis te houden; de soldaat had daaraan gevolg gegeven en een Balinees, die toch wilde binnendringen, de kolf van het geweer op de borst gezet; in weinig tijds waren circa 500 man op de been, sommigen met bloote krissen; anderen begonnen met steenen in het huis te werpen, zoodat de commissaris 's vorsten broeder, die daar dichtbij woonde, moest laten verzoeken om de menigte uit elkander te jagen. Van den Broek drong op voldoening over deze beleediging aan; doch zonder succes.

De staat van zaken werd nog bedenkelijker door den op bl. 353 medegedeelden opstand van Djembrana tegen Boeleleng. De vorsten van Karang Assam, Lombok en Klonkong hadden zich tegen Boeleleng vereenigd en derwaarts schepen gezonden. Badong trok partij voor Boeleleng en trachtte den commissaris over te halen, vaartuigen en troepen derwaarts te zenden, ten einde de vloot van Karang Assam en Lombok te verdelgen en zich voorts van dit eiland meester te maken. Hij stelde dit als eene zeer gemakkelijke taak voor, daar de geheele bevolking van Lombok niet meer dan 8000 weerbare mannen telde, waarvan de helft op expeditie tegen Boeleleng was, terwijl de overige helft uit Maleiers en Boegineezen bestond, die, naar den vorst veronderstelde, geen weerstand zouden bieden, als de Nederlandsche macht er verscheen, wijl zij op de Balineezen zeer verbitterd waren en zich gaarne zouden losmaken van het juk, waaronder zij zuchtten. De commissaris ging er niet toe over, — nog al vreemd, zoude men zeggen, — om dergelijke avontuurlijke voorstellen volstrekt van de hand te wijzen. Hij deelde slechts mede, dat hij voor zulk eene expeditie eerst de toestemming der regeering moest hebben; en toen de vorst zich hierover verwonderd en eenigszins misnoegd toonde, voegde hij er aan toe, *dat hij alles zou aanwenden, wat maar eenigszins mogelijk was om 's vorsten wenschen in dezen bevredigd te zien.* En inderdaad de commissaris bracht het denkbeeld onder de aandacht der regeering; hij raadde zelfs aan om bij slagen, den goesti van Djembrana en den vorst van Lombok met de voornaamste hoofden naar Java te deporteeren en ze te vervangen door personen uit het vorstelijk geslacht van Badong. (*a*)

In afwachting van antwoord uit Batavia, maakte Badong groote

(*a*) Rapport dd. 25 Maart 1818. Natuurlijk dat nadere kennismaking, den rapporteur van gedachten zal hebben veranderd.

toebereidselen voor de ontworpen expeditie, doch tevens werd de commissaris aanhoudend lastig gevallen met de vraag of er nog geen antwoord van Batavia was gekomen; en toen de eene dag na de andere hiermede verliep, toonde de vorst in toenemende mate zijne groote ontevredenheid aan Van den Broek. Om de kroon op de onbeschoftheden te zetten, brak in den aanvang van Juli plotseling het gansche hof van Badong op en vestigde zich drie uren verder te Koeta aan het strand (bl. 354), zonder iets hoegenaamd ervan aan den commissaris te zeggen! Hulpeloos en nagenoeg zonder bescherming liet aldus de vorst ons gezantschap alleen; van „het rampzalig overschotje van het detachement, bestaande uit elf man", schreef Van den Broek lagen er nog vier ziek. Alle personen van eenig aanzien en invloed waren den vorst gevolgd en daardoor stonden Van den Broek en de zijnen bloot aan overvallen van bandeloos volk, waaronder dat van Mengoeï niet te vergeten. (*a*) Hoezeer Badongs vorst zelf overtuigd was, dat hij aldus zijne gasten onbeschermd achterliet, kon wel blijken uit het feit, meende Van den Broek, dat indertijd de commissaris het verlangen had te kennen gegeven om naar Koeta te verhuizen, wijl het daar gezonder was; doch dat hij daarvan had afgezien, omdat Zijne Hoogheid toen geantwoord had, van niet voor de veiligheid te kunnen instaan, wanneer beiden niet op dezelfde plaats woonachtig waren. Na twaalf dagen niets van het hof van Jan Vlegel gehoord te hebben, schreef onze commissaris naar Koeta „een vriendelijken brief", houdende verzoek om voor hem aldaar een verblijf in orde te doen maken. Toen hierop de vorst antwoordde dat aan zijn verzoek voldaan was, terwijl ook voor transportmiddelen gezorgd zou worden, begaf Van den Broek, vergezeld van chirurgijn Smith en vier man van het detachement zich naar Koeta.

Daar aangekomen, vernam hij dat Zijne Hoogheid zich in eene Chineesche dobbelkit bevond en de vorst hem in dat fraaie verblijf afwachtte. De commissaris ontmoette er inderdaad onzen potentaat, zittende in het midden van een uitvaagsel gemeene Chineezen en zoo vol ijver voor het spel, dat hij zich nauwelijks den tijd gunde naar den Nederlandschen afgevaardigde om te zien, ten einde dezen te zeggen,

(*a*) Wat ik hier mededeel staat in een rapport van den commissaris, gedagteekend Banjoewangie, 8 Juli 1818 hetwelk in Van Deventer's „Nederlandsch Gezag" als bijlage LVIII werd afgedrukt.

dat een aangewezen persoon de heeren naar het gezantschapsverblijf zou begeleiden. En ook dit bleek te zijn een akelig, morsig hok, dat niet eens in orde gemaakt was, zoodat nog een uur gewacht moest worden, alvorens het betrokken kon worden!

Des middags wilde Van den Broek zijn gastheer een bezoek brengen; doch vernam nu, dat deze zich uit de kit rechtstreeks naar Toeban had begeven, de haven, die ten Z.-W. van Koeta is gelegen. Raffles namelijk had van Benkoelen een inlander naar Bali gezonden, mede om tegen het Nederlandsch gezag te intrigeeren; de zendeling behoorde tot een Madoereesch geslacht, hetwelk bij de Nederlandsche regeering in ongenade verkeerde en dus door den luitenant-gouverneur van Benkoelen werd hoog gehouden. Dezen Engelschen zendeling nu wilde Zijne Hoogheid, buiten weten van onzen commissaris, ontmoeten; dientengevolge was hij, vergezeld van zijn geheele gevolg en de rijksgrooten, allen bij uitstek in statie gekleed, naar Toeban gegaan.

Daar men het bezoek voor onzen commissaris geheim dacht te houden, vertelde de vorst van Toeban, toen hij terugkwam en den commissaris buitengewoon vriendelijk te gemoet trad, dat hij een plezierreisje had gemaakt. Van ter zijde echter vernam Van den Broek het eigenlijke der geschiedenis, hetgeen hem aanleiding gaf, Zijne Hoogheid er naar te vragen. Deze beweerde eerst er niets van te weten, en toen ontkennen niet meer mogelijk bleek, deed hij het voorkomen, alsof hem plotseling het fijne der zaak inviel; doch dat de persoon in quaestie nog zeer jong, als 't ware een kind, was! De commissaris wist het er heen te leiden, dat het kind hem gepresenteerd werd: het bleek een flink opgeschoten jongen man van zeker 18 jaar te zijn. Het Maleische gesprek, waarin Van den Broek den zendeling trachtte te wikkelen, lukte echter niet; den jongen moesten de woorden als het ware uit de keel gehaald worden, en zijne niets beduidende antwoorden werden slechts met een dommen lach vergezeld. Wat echter ook de plannen der Engelschen mochten zijn, de commissaris had de vaste overtuiging, dat zij tot niets zouden leiden, wijl de Balineesche vorsten slechts met geweld tot rede waren te brengen. „Ik kan Uwe Excellentiën echter voorloopig de stellige verzekering geven", rapporteerde hij toch dd. 4 Juli, „dat geene vreemde Europeesche natie, zoomin als de Nederlandsche, immer, welke middelen zij ook mogen aanwenden, het zoover zullen brengen om een etablissement, hoe gering ook op 't eiland Bali te vestigen, tenzij zulks

met kracht van wapenen geschiede; vooral niet de Engelsche, wier *ruwe* en *woeste* handelwijze, aan de Balische vorsten ten volle en zelfs bij ondervinding bekend is; en met welke zij zich nimmer verder zullen inlaten, als ter verkrijging van eenige noodwendigheden, welke zij nooit van de hand zullen wijzen, al hadden zij zich daartoe bij de duurste eeden en heiligste contracten verbonden; want niets ter wereld is voor hen onschendbaar en niets heeft eenige waarde in hun oog dan hunne eigen vorstelijke personen en al wat strekken kan om aan dezelven luister bij te zetten. Eigenbelang is de drijfveer van al hunne daden; zij willen alle voordeelen genieten, zonder iets het geringste daarvoor van hunne zijde op te offeren."

Intusschen werden te Koeta groote aanstalten gemaakt voor den oorlog, die weldra over het gansche eiland zou losbarsten. De vorst van Gianjar, zoomede de gezanten van Tabanan en Boeleleng kwamen met Badong zamen om een bondgenootschap te sluiten tegen Mengoei, Klonkong, Karang Assam, Sassak (Lombok). De op bl. 355 vermelde goesti Kaleran had daartoe de eerstgenoemde vorstendommen bezocht en was met aanzienlijken van Tabanan en Gianjar teruggekomen. Onze commissaris van eene wandeling in den avond ten huize van den vorst komende, zag al deze grooten vergaderd. Goesti Kaleran haastte zich op te staan, vatte Van den Broek bij de hand, en zonder dezen den tijd te gunnen iets te zeggen of het overige gezelschap te groeten, trok hij hem op zijde met de vraag of er nog geen bericht van Batavia gekomen was. Van den Broek moest hierop een ontkennend antwoord geven, hetgeen voor Kaleran voldoende scheen om ontevreden de deur uit te schuiven, zeggende: „Ik ben vermoeid en ga naar huis om te slapen".

De commissaris zag ten slotte wel in, dat goede woorden niet voldoende zouden zijn om de Balineesche vorsten tot eenige nadere verbintenis met onze regeering te brengen; de staat van zaken, de houding der Balineesche omgeving tegenover de Nederlandsche zending, werden bovendien steeds bedenkelijker; en daarbij kwam, dat 's commissaris' geldmiddelen zóó slonken, dat onmogelijk langer op bericht uit Batavia mocht gewacht worden. Hij gaf dientengevolge den vorst te kennen naar Banjoewangi te willen teruggaan en verzocht hem uit dien hoofde om transportmiddelen. Zijne Hoogheid toonde zich ernstig en stijf; naar het voorkwam, verlegen. Hij erkende echter de gegrondheid der redenen voor de terugreis, een maatregel dien hij te eerder goedkeurde, wijl binnen-

kort het geheele eiland in oorlog zou zijn, en hijzelf alsdan met zijne rijksgrooten te velde moest trekken, in welk geval 's commissaris' veiligheid van wisselvallige omstandigheden zou afhangen. Hij verzocht verder, het toch niet kwalijk te nemen, dat hij al de rijst van het gouvernement verbruikt had, wijl hij daaraan groot gebrek had gehad, en hij zulks niet zou hebben durven doen, indien hij niet overtuigd was van de oprechte vriendschap der Nederlandsche regeering te Batavia, welker goederen hij uit dienhoofde als de zijne, en de zijne als de hare beschouwde! De commissaris antwoordde, „op eene bescheidene wijze", rapporteerde hij naar Batavia — was Van den Broek soms tegen deze rekels ook al te bescheiden? men leze den hierna weder te geven brief — dat de rijst gaarne tot Z[r] H[s] dienst was, doch dat hij door het verbruiken er van zijne gasten noodzaakte om, al bestonden er geene andere redenen, wegens den honger het land te verlaten. — Den vorst maakte dit eenigszins verlegen; hij praatte er over heen, zeggende dat nu alles geschikt was, en hij zich met de vorsten van Gianjar, Tabanan en Boeleleng bij plechtige eeden had verbonden; dat dus het Nederlandsch gouvernement deze allen als zijne bondgenooten kon beschouwen, want dat hij bij zijne gevoelens en voorstellen in alle opzichten bleef, en vast staat maakte op den voortduur der vriendschap van C. C. G. G. — De commissaris antwoordde, dat ieder inlandsch vorst, die zich de vriendschap van Z. M. den koning der Nederlanden en Hd. vertegenwoordigers door overtuigende blijken waardig maakte, zich heilig er van kon verzekerd houden; maar evenzeer van eene billijke en rechtmatige wraak, wanneer men deze vereerende vriendschap door ontrouwe of valsche behandeling schond. (*a*).

Zijne Hoogheid keerde vervolgens naar de hoofdplaats Badong terug, ten einde den verwacht wordenden vorst van Gianjar te ontvangen; hij beloofde echter naar Koeta transportmiddelen te zenden, opdat ook Van den Broek met zijn gevolg en bagage derwaarts kon gaan. Doch de commissaris wachtte dag aan dag: geene transportmiddelen daagden op. Ten einde raad, schreef Van den Broek een dringende bede aan zijn gastheer om hem toch behulp-

(*a*) Alles in van den Broek's rapport van 8 Juli, dus te vinden op bl. 260 vv. Bijlage LVIII van Van Deventer. Ongelukkig laat de rapporteur hier na de juiste data zijner ontmoetingen enz. te vermelden; terwijl ook den nog te vermelden brief aan Badong ongedateerd in het archief ligt, zoodat de juiste opvolging der gebeurtenissen er eenigszins onzeker door wordt.

zaam te zijn. Misschien was het noodig klein en kleinmoedig zich te toonen; waardig was echter na al het ondervondene het schrijven in geen geval. (a)

Toen van Banjoewangi vaartuigen gekomen waren, om Van den Broek af te halen, had de vorst de onbeschaamdheid op zeer dringende wijze aan Van den Broek te verzoeken, om een gereed liggende gouvernementsprauw onmiddellijk naar Java te laten vertrekken met 18 Makassaren — mannen, vrouwen en kinderen —, die hij gaarne derwaarts verbannen zag. De commissaris antwoordde, dat hij het vaartuig voor zich zelven noodig had en hij buitendien zooveel vreemd volk niet op de prauw zou durven plaatsen, daar het er zich op zee wellicht van zoude meester maken. Maar voor alle redenen doof, bleef de vorst op de meest pertinente wijze aandringen. „Deze omstandigheid en meer andere", verhaalt Van den Broek in zijn rapport dd. 30 Juli 1818, „deden mij veronderstellen, dat er een plan was om ons op de een of andere wijze van kant te helpen en alsdan daaraan bij Uwe Excellentiën een voorwendsel te geven, alsof wij door vreemd en onbekend volk overvallen waren; en zij uit dien hoofde het vaartuig gaarne wilden weg hebben, eensdeels om ons de gelegenheid tot een retraite af te snijden en ten andere om de zaak zooveel te beter te kunnen verbloemen. De schildwacht had reeds drie achtereen volgende nachten geobserveerd, dat er een Balinees in den top van een klapperboom dicht bij mijn verblijf zat en met aandacht scheen af te loeren wat er omging. Ik liet uit dien hoofde den sergeant alle zijne manschappen en wapenen examineeren en gelastte hem de geweren met scherp te doen laden en op zijne hoede te zijn, terwijl ik tevens mijne eigen geweren en pistolen openlijk laadde."

Eerst den 23n Juni kreeg de commissaris de vereischte pedatties voor het transport naar Pantee-Barat, natuurlijk steeds tegen zware betaling, waarop Van den Broek den vorst tijdig liet weten, dat hij tegen 5 uur in den namiddag bij hem zoude komen om afscheid te nemen. Zijne Hoogheid liet antwoorden, dat het goed was. Op den bepaalden tijd begaf de commissaris met docter Smith en het detachement militairen zich naar 's vorsten verblijf; aldaar werd hem echter gezegd, dat Z. H. niet thuis was, maar last had gegeven hem de plaats aan te wijzen, waar de vorst zich bevond. Men bracht Van den Broek vervolgens

(a) Zie bijlage 2.

aan den ingang van een tempel, in een afgelegen hoek, alwaar hij, na een zeer langen smallen en van weerskanten bemuurden gang, die in onderscheidene bochten liep, te hebben doorgewandeld, zijn gastheer ontmoette op een binnenplein, omringd door eenige grooten. De commissaris nam aldaar staande, een zeer kort afscheid, en nadat de vorst hem de verzekering had gegeven, dat zijne gevoelens nog altijd dezelfde waren en hem verzocht had toch spoedig terug te keeren (!!), liet hij hem zonder eenig geleide vertrekken.

Het was reeds nacht, toen de commissaris en zijn gevolg aan het strand te Pantee Barat (Westerhaven) kwamen, alwaar zij niemand anders vonden dan het volk van de vaartuigen, waarmede zij zoo goed mogelijk de goederen en bagage inscheepten en den geheelen nacht onder den blooten hemel, in koude en regen, aan het strand doorbrachten.

Den volgenden morgen met zonsopgang, d. w. z. den 24[n] Juni, kwamen 's vorsten zuster en haar man, ten blijke van bijzondere vriendschap vaarwel zeggen, medebrengende eenige vruchten. „Deze menschen zijn de eenige", schrijft Van den Broek in zijn rapport van 30 Juli, „bij welke ik gedurende mijn aanwezen aldaar steeds een gul en vriendschappelijk onthaal heb genoten: en bij wien een zweem van oprechte goedhartigheid en redelijkheid schijnt te huisvesten." — Eindelijk liet zich ook de vorst zelf niet geheel onbetuigd, daar hij in den ochtend een inlandsche groote zond met vruchten en suikerriet, onder mededeeling, schreef Van den Broek: „dat de vorst toch hoopte, dat Uwe Excellenties het niet ten kwade zouden duiden, dat hij zonder mijne toestemming de rijst van het gouvernement had gebruikt." — Eerst ten één ure in den namiddag van den 24[n] Juni liet het getij toe, dat men het ongastvrije land verliet. Na een moeitevolle reis op bekrompen vaartuigen, kwam men doornat in den avond van den 25[n] te Banjoewangi in uitgeputten staat aan. „Niet alleen ik", schreef Van den Broek, „maar het grootste gedeelte van mijn gevolg liggen zwaar ziek"; op het herstel van doctor Smith bestond zelfs zoo goed als geen hoop meer. (*a*)

De geheele zending, die ruim een half jaar geduurd had, bleek op niets te zijn uitgeloopen; en nieuwe pogingen van vreedzamen aard zouden naar 's commissaris' oordeel niet anders dan tot nadeel en „enorme kosten" leiden, „zonder het geringste nut aan te brengen" (*b*). Alleen geweld zou hier kunnen dienen. „Het is mij

(*a*) Rapport 4 Juli 1818.

(*b*) Rapporten 8 Juli en 2 Augustus 1818.

ten duidelijkste gebleken", erkende Van den Broek nader (*a*), „dat zoowel de vorst van Badong als de overige mijne zending en het aanbieden van geschenken zeer verkeerdelijk hebben uitgelegd; want daar zijzelven geen denkbeeld hebben van redelijkheid of billijkheid, maar al wat door geweld en overmacht verkregen wordt, als rechtvaardig en wettig beschouwen, zoo zijn zij daardoor op het denkbeeld gekomen, dat de Nederlandsche regeering zich gaarne van het eiland Bali zoude meester zien; doch het haar, om dit doel door de wapenen te bereiken, aan macht of moed ontbreekt. En hoe meer ik getracht heb hen van dit dwaze denkbeeld terug te brengen, hoe meer zij daarin versterkt zijn geworden."

IX.

Het Balineesche gezantschap te Batavia.

Inmiddels waren de gezanten van Badong, Gianjar en Mangoei te Batavia aangekomen en met de gewone gelukwenschen door den Gouv.-Gen. ontvangen. In de vergadering van C. C. G. G. dd. 2 Juni 1818 werden de door hen medegebrachte brieven en het door Badong voorgesteld contract behandeld. Gelijk zich verwachten liet, besloten onze bestuurslieden „te difficulteeren in het aangaan van het tractaat door den vorst van Bali-Badong ontworpen". Zij stelden er een ander voor in de plaats, waarbij ook op handige wijze de quaestie over den voorrang der namen werd ter zijde gesteld (*b*). Doch tusschen ontwerpen en sluiten, bleek eene breede, onoverkomelijke klove, aangezien de Badongsche gezanten hiervoor, dan wel voor het stellen van andere bepalingen hoegenaamd geene bevoegdheid schenen te hebben „welke moeite men intusschen heeft aangewend om te onderzoeken of dit ook het geval ware", schreef de regeering. „Zij zijn nooit verder gegaan", vervolgde zij teleurgesteld, „dan te verklaren, dat hun vorst zeer genegen was eene Nederlandsche loge ten zijnent te zien; dan dat zulks vooralsnog uit hoofde van de ongezindheid van de overige vorsten, te dien aanzien geen plaats kon vinden; dat daarom het sluiten van een contract verkieselijker mocht geacht worden; dat wanneer eens de macht van het Nederlandsch gouvernement zou bekend zijn, de andere vorsten lichter te bewegen zouden blijken. Zij, of

(*a*) Rapport van 2 Augustus 1818.

(*b*) Zie het contract in bijlage 3.

ontwerp door dien vorst gemaakt en aan UEd.Gestr. medegedeeld, wordt aan het Nederlandsch gouvernement niets wezenlijks toegezegd niet alleen, maar hetzelve zou zich aan banden leggen, zonder de minste noodzakelijkheid.

„Het is al verder zeer opmerkelijk, dat in het eerste gesprek door dien vorst met UEd.Gestr. gehouden, voorgesteld is een aanval tegen dien van Sassak en dat ook wel gezamenlijk met die van Gianjar, Mengoei en Tabanan, hoewel daarna niet blijkt dat dezen daarover onderhouden zijn, veel minder, dat zij daarin hebben toegestemd; zelfs schijnt uit hetgeen hier door den gezant van Badong gezegd is, dat namelijk de expeditie tegen Sassak de macht van het Nederlandsche gouvernement zou doen kennen, en alzoo de andere vorsten zou doen bijkomen, te moeten worden opgemerkt, dat deze expeditie zonder medehulp van die vorsten zou dienen te worden gedaan.

„Dit geheele voorstel is dus op zulke losse gronden gebouwd, dat het geheel ongeraden is dit aan te nemen.

„Nog bedenkelijker is ons het geheele gedrag van den vorst van Badong geworden bij het vernemen van een nieuw voorstel om ook dien van Djembrana aan te vallen, waarvan UEd.Gestrengen's brief van den 1ⁿ Maart melding maakt en het vernielen van de vloot van Karang Assam en Sassak, waarvan wij den voorslag in den brief van den 25ⁿ Maart lazen (bl. 372); de ontwerpen van aanval en verovering volgen zich bij dien vorst zoo spoedig op, dat er eene meer dan gewone maat van behoedzaamheid noodig is, om in dezen werkzaam te wezen. En dit is te meer noodig, daar wij tot nog toe zoo weinig weten van de andere vorsten tegen wie alle die toerustingen zouden moeten dienen. En het is daarom vooral zeer te bejammeren, dat UEd.Gestr. niet derwaarts gegaan is en den staat der zeden en de geneigdheid dier vorsten onderzocht en gepolst heeft.

„Het zou toch waarlijk een schreeuwend onrecht zijn, en eene weinige staatkundige handelwijze tevens, om zonder eenig zelfs schijnbare reden, zonder de gesteldheid der zaken, de wederzijdsche belangen, de wederkeerige betrekkingen, de meerdere of mindere sterkte van den eenen én anderen te kennen, den eenen vorst bij te staan in een oorlog, dien hij tegen den anderen uit wraak of veroveringszucht wil ondernemen. En dit leidt ons om UEd.Gestr. te doordringen van den geest, die ons bezielt, opdat UEd.Gestr alzoo overeenkomstig dezelve handele.

„Wij verlangen geenszins te vuur en te zwaard veroveringen te maken, maar zoeken een betamelijken invloed op de vorsten en volken, die ons omringen, te verkrijgen ten einde wij elkander wederkeerig nuttig zouden zijn en allen vreemden invloed, die ons in onze nabuurlijke vriendschappelijke en handelsbetrekkingen hinderlijk kan zijn, te weren; met dit doel is het deelnemen in een zoo onwettigen aanval als de ons voorgestelde, immers aan onze zijde, lijnrecht strijdig, want wij zouden gevaar loopen, dat de tegenpartij elders heil zocht.

„Daarom wierd bij het 10[de] artikel van Uwe instructie U voorgeschreven, *alle* de vorsten te kennen te geven, dat de Indische Hooge Regeering niets meer wenscht dan tot de goede verstandhouding het hare toe te brengen, en alzoo te dien einde hare bemiddeling in onverhoopte oneenigheden aanbiedt.

„Het is deze weg, die tot het goede en bedoelde einde leidt, en het is alleenlijk wanneer wij in dien te bewandelen, worden tegengegaan, dat wij tot krachtige middelen mogen overgaan; wilden wij anders, wij zouden dan ook wel zonder de hulp van den vorst van Badong, ons van Sassak of eenig ander gebied meester kunnen maken."

Vervolgens vestigden C. C. G. G. de aandacht op het door hen ontworpen contract (*a*). De aangenomen vorm nam al dadelijk, meenden zij, alle bedenkingen over de quaestie der volgorde in de contracteerende partijen weg; Van den Broek mocht dit aan den vorst „als een bijzonder blijk van onze welwillendheid voor zijn persoon doen opmerken, met vriendelijke bijvoeging tevens, dat wij op geen andere wijze ooit zouden toegeven, dat de naam van eenig vorst geplaatst wierd boven dien van Zijne Majesteit onzen Koning of van Hoogstdeszelfs vertegenwoordigers." — C. C. G. G. beschouwden daarna ieder artikel afzonderlijk, opdat Van den Broek omtrent hun waarde en strekking den vorst zou kunnen inlichten, en hem alzoo tot teekening er van bewegen. „Wij twijfelen geenszins", meenden zij, „of UEd.Gestr. zal daarin slagen; mocht het tegendeel plaats hebben, dan moet UEd.Gestr. den vorst op de vriendelijkste of ernstigste wijze verklaren, dat Uwen last stellig is." Verder moest Van den Broek „op eene gepaste doch voorzichtige wijze den vorst te kennen geven, dat UEd.Gestr. ook Uwe zending naar de andere Balische vorsten zal voortzetten, en ook bij die

(*a*) Zie bijlage 3.

gelegenheid het eiland Sassak of Lombok opnemen, ten einde de gesteldheid van zaken en de gezindheid der vorsten aldaar te onderzoeken." Ook vonden C. C. G G. het „wenschelijk", dat bij die verdere reis, het detachement troepen te Badong achterbleef! — Was het tractaat geteekend, dan moest dergelijk tractaat ook met Gianjar en Mengoei worden gesloten, en vervolgens werd den commissaris aanbevolen de andere vorsten, waar hij nog niet geweest was, te bezoeken. „Bepaaldelijk" — oordeelden zij — „zal een bezoek aan het eiland Lombok, de groote handelplaats dier streken, van groot nut kunnen zijn". Ten slotte verwachtten zij van den commissaris „spoedige berichten", terwijl de adjunct Roos, die met de gezanten naar Batavia was gegaan, den commissaris eerlang mondeling 's regeerings wenschen nader zou kenbaar maken.

Gelijk wij weten, had echter van den Broek de nadere bevelen der regeering niet afgewacht. Zijn door mij vermeld rapport, gedagteekend Banjoewangi 8 Juli 1818 maakte haar met zijne eigenmachtige terugreis in zeer zieken staat bekend. „Ik durf mij intusschen vleien", berichtte hij, „dat Uwe Excellentiën mijn besluit om Badong zoo spoedig te verlaten en naar herwaarts over te komen, niet zullen afkeuren, alsook, dat ik tot nader order niet kan voldoen aan UExc. secrete missive van 2 Juni, waartoe, buitendien, de middelen mij volstrekt ontbreken."

Van den Broek's verwachting werd niet teleurgesteld, ook al bleef de gebruikelijke dankbetuiging achterwege. De regeering zag in, dat voorloopig met de Balineesche vorsten volstrekt niets viel aan te vangen, en dat haar commissaris een tijd van diepe ellende en ergernis bij het streven om 's lands belangen te behartigen, had doorgebracht. Destijds werd het tot de Preanger behoorende Krawang in het belang der koffiecultuur tot een zelfstandig gewest verheven; bij besluit dd. 20 Juli 1818 wees de regeering haar Balischen commissaris tot resident aan; en toen zijn rapport van 8 Juli in hare vergadering van den 26ⁿ d. a. v. behandeld werd, overwoog zij alsnog „dat het genoegzaam is gebleken, dat in de tegenwoordige omstandigheden de verdere voortzetting der reis van den commissaris Van den Broek niet raadzaam kon geoordeeld worden, en dat denzelven ook bereids tot een anderen post is aangesteld", waarom besloten werd: „Den commissaris Van den Broek te excuseeren van de voortzetting der reize naar de onbezochte deelen van het eiland Bali, en denzelven aan te schrijven, zooals geschiedt bij deze, om zich zoo spoedig mogelijk te begeven naar

Krawang, ten einde de hem bij besluit van den 20ⁿ Juli ll. N°. 27 opgedragen post van resident te aanvaarden."

Van den Broek's gestel had intusschen blijvend, naar het scheen, onder de doorgestane ellende geleden. Althans toen den inspecteur Meylan Krawang in 1821 bezocht, schreef deze naar Batavia dd. 4 Juli aan zijn vriend, het lid in den raad van Indië Mr. H. J. van de Graaff over den resident (a): "Op den tweeden dag van mijne aankomst heeft hij een aanval gehad van hetgeen hij de *Balische koorts* noemt. In mijn leven heb ik zoo iets akeligs niet bijgewoond. Zoolang het acces duurt, dat gewoonlijk tien of twaalf uur is, bevindt hij zich in een staat van delirium, die het hoogste medelijden moet verwekken. Na het acces blijft niets overig dan eene sterke afmatting, welke echter spoedig weder voorbij is. Hij zegt mij, dat deze ziekte hem habitueel is geworden en dat de aanvallen om de acht of tien dagen terugkomen, en op dien voet is het bestaan van den man inderdaad te beklagen."

Den Haag Mei 1899.

(a) Uit het particuliere archief van den kleinzoon van het bekende raadslid, burgemeester te Neede, hetwelk mij welwillend ter beschikking werd gesteld.

BIJLAGEN,

BEHOORENDE BIJ HET ARTIKEL

„Het verblijf van commissaris Van den Broek op Bali van 18 December 1817 tot 24 Juni 1818."

DOOR

P. H. VAN DER KEMP.

Bijl. 1 noot *b* bl. 359. Het ontwerp-contract van den vorst van Badong luidde aldus:

Contract tusschen den Goestie Gedee Ngoera Pamatjoetan, het oppergezag voerende over het vorstendom Bali Badong en Hunne Excellentiën *(volgen de namen en titels van Elout en Van der Capellen).*

ART. 1. In den naam en in tegenwoordigheid van den Almachtigen God, die Hemel en Aarde regeert, beloven de Hooge contractanten elkander eene wederzijdsche oprechte en onverbrekelijke vriendschap, en om elkander wederzijds met al hun vermogen te zullen bijstaan.

ART. 2. Verzekeren de wederzijdsche Hooge contractanten elkander in geene opzichten, hoe ook genaamd, te zullen benadeelen, of hun grondgebied eenige schade te zullen toebrengen, maar alles aan te wenden, om het heil en den voorspoed van beide landen en natiën te bevorderen.

ART. 3. Wanneer een van beide partijen iets van de andere mocht noodig hebben, nemen zij wederkeerig aan, elkander, indien het in hun vermogen is, daarmede te zullen bijstaan, zonder van beide kanten eenigen dwang daartoe te zullen mogen bezigen ten einde de wederzijdsche oprechte vriendschap daardoor niet te verbreken.

ART. 4. Beloven partijen elkander wederzijds desnoods met troepen, ammunitie en andere behoeften te zullen bijstaan, zoodra dat door een der partijen van de andere schriftelijk wordt verzocht.

ART. 5. Neemt de eerste contractant aan, zich in geene verbintenis met eenige andere Europeesche natie in te laten, behalve met de Nederlandsche en geene vriendschap te onder-

houden of aan te gaan met diegenen, welke met het Koningrijk der Nederlanden in vijandschap zijn, zooals de tweede contractant wederkeerig aanneemt, geene vriendschap aan te gaan met eenige der Balische vorsten, welke met den eersten contractant in vijandschap leven.

ART. 6. De wederzijdsche contractanten beloven elkander over en weder dit contract van oprechte vriendschap te zullen gestand doen ten allen tijde, zoolang de Zon en de Maan aan het firmament staan, ten einde op de nakomelingschap tot in de laatste geslachten te kunnen overgaan.

Bijl. 2 noot *a* bl. 377. Van den Broek's smeekbede aan den vorst van Badong om hem toch te helpen, luidde aldus:

De oprechte vriendschap, welke er tusschen Broeder en mij bestaat, doet mij hopen, dat Broeder mijne openhartigheid zal gelieven te verschoonen, wanneer ik hem te kennen geef, hoe ellendig ik alhier moet sukkelen, daar het nu reeds drie dagen geleden is, dat Broeder bij deszelfs vertrek van hier naar Badong bevel heeft gegeven om mij van acht pedaties te voorzien, alzoo Broeder verlangde dat ik den volgenden morgen vroeg naar Badong zoude komen ten einde den vorst van Gianjar Dewa Mangis te ontmoeten en vóór deszelfs komst aldaar aanwezig te zijn. Ik heb dien geheelen dag klaar gestaan en gewacht, doch er kwamen geene pedaties. Den volgenden dag kwamen er insgelijks geen en had den geheelen dag niets te eten dan droge rijst, wijl ik mijn kok met zijne gereedschappen reeds vooruit gezonden had naar Badong; en tot dusver heb ik slechts twee pedaties, die niet voldoende zijn om alle mijne goederen te laden; van welke ik echter niets alhier durf achterlaten, uit vrees dat het mocht gestolen worden en ik geen volk genoeg heb om er eene genoegzame macht bij te laten, terwijl het daarenboven grootendeels goederen zijn, welke ik tot mijn dagelijksch gebruik noodig heb. En het is dus uit dien hoofde, dat ik Broeder instantelijk verzoek mij toch te willen behulpzaam zijn, wijl ik mij tot niemand anders alhier kan wenden.

Het is mogelijk, dat ik mij in mijne gissing bedrieg, en ik verzoek ook Broeder dus mij openhartig te willen antwoorden. Ik vermeen sedert eenigen tijd eene verandering bespeurd te hebben in 't gedrag van Broeder, zoowel als van de andere vorstelijke personen te Badong ten mijnen opzichte. Mogelijk baart het lange uitblijven van tijding van de Hooge Regeering te Batavia Broeder eenige ongerustheid? Ik zelve moet betuigen daarover verwonderd te zijn en veronderstel dat er mogelijk

brieven voor mij op zee zijn verloren geraakt; dit kan ik niet weten, doch dit weet ik zeker, dat de Hooge Regeering te Batavia, niet anders dan vriendschappelijke gevoelens ten opzichte van Broeder koestert, zooals Broeder genoegzaam zal blijken bij de terugkomst der zendelingen, uit wier mond Broeder alsdan zelve zal kunnen vernemen, hoe oprecht en welgezind vermelde Hooge Regeering omtrent Broeder denkt en handelt. Meer kan ik Broeder niet zeggen. Ik gevoel niet, dat ik gedurende mijn aanwezen alhier van mijn kant eenige reden tot misnoegen kan hebben gegeven, of dat ik niet in alle opzichten openhartig en met oprechtheid ben te werk gegaan. Mocht het echter wezen, dat zulks buiten mijn weten het geval ware geweest, dan verzoek ik Broeder mij zulks te willen zeggen en met deszelfs goeden raad te ondersteunen, wijl ik wellicht nog niet ten eenenmale met alle de gebruiken en gewoonten van dit land bekend ben.

Het zoude ook mogelijk kunnen zijn, dat de Engelschen den een of ander herwaarts hadden gezonden om van ons kwaad te stoken en ons in een hatelijk daglicht te plaatsen, wijl zij waarschijnlijk wangunstig zijn over de goede vriendschap en verstandhouding, welke er tusschen ons en de vorsten alhier bestaan. Indien dit het geval mocht zijn, dan ben ik verzekerd, dat de tijd, Broeder, ten duidelijkste zal overtuigen, dat zij zich van leugen en misleiding hebben bediend.

Ik hoop slechts op de spoedige terugkomst der zendelingen, waarnaar ik dag en nacht verlang. Intusschen verzoek ik, Broeder, mij deszelfs gedachten en goeden raad te willen mededeelen of Broeder niet goed oordeelt, dat ik mij vooreerst naar Banjoewangi begeve, zullende ik alsdan met de zendelingen, wanneer ik dezelve op zee ontmoet, herwaarts terugkeeren, doch zoo niet, dan zal ik hunne komst op Banjoewangi afwachten en van daar aan Broeder schrijven, wijl ik reeds zoo lang hier ben en ziekelijk ben; en het wederom zoude kunnen gebeuren, dat mijne medicijnen opraakten, als wanneer ik mij in de uiterste verlegenheid zou bevinden. Intusschen zal ik mij hieromtrent volkomen naar Broeders goeddunken schikken en verzoek dus mij stellig Uwe gedachten dienaangaande te willen mededeelen.

Bijl. 3 noot *b* bl. 379. Van het door Commissarissen-Generaal ontworpen contract luidde de aanhef namelijk aldus:

Nademaal Z. H. de Goestie Gedee Ngoera Pamatjoetan, het oppergezag voerende over het vorstendom Bali Badong aan Hunne Excellentiën de Kommissarissen-Generaal, die in naam

van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg etc., etc., etc., het oppergebied in geheel Azië voeren (sic), door deszelfs gezanten heeft doen te kennen geven

Dat zij verlangde met de Hooge Regeering van Nederlandsch-Indie een verbond van onderlinge vrede en vriendschap te sluiten, en

Nademaal Hunne Excellentiën de Kommissarissen-Generaal voornoemd door den gezant Van den Broek hunne wederkeerige gezindheid tot het sluiten van zulk een verbond hebben verklaard,

Zoo is het dat de beide contracteerende partijen onderling zijn overeengekomen als volgt:

De artikelen waren in substantie van dezen inhoud:

1. Door partijen wordt «in den naam en in de tegenwoordigheid van den Almachtigen God, die Hemel en Aarde regeert" beloofd: «elkander eene wederzijdsche, oprechte en onverbrekelijke vriendschap, en om elkander met al hun vermogen bij te staan."

2. Zij beloven «plechtiglijk, zich onderling niet te zullen benadeelen, op elkanders grondgebied geene schade te zullen toebrengen, maar alles aan te wenden, wat tot heil en voorspoed van beide landen en volkeren strekken kan."

3. Heeft een van beide partijen iets van de andere noodig, dan beloven zij «elkandren, indien het in hun vermogen is, daarmede te zullen assisteeren, zonder aan een van beide kanten eenigen dwang daartoe te zullen bezigen, ten einde de wederzijdsche oprechte vriendschap daardoor niet te verbreken."

4. C. C. G. G. «een ondubbelzinnig blijk willende geven van hunne goede gezindheid", staan den Vorst toe dat Zijne onderdanen vrij in de havens van Java en Madoera mogen handeldrijven en geene meerdere rechten betalen dan van de meest bevoorrechte Inlandsche natie gevorderd wordt; daarentegen neemt de Vorst op zich, dat aan de Nederlandsche onderdanen alle hulp en bijstand tot het drijven van handel in zijne staten worden geschonken.

5. C. C. G. G. beloven den handel op Badong langs de meest gepaste middelen te beschermen en om daartoe verzocht wordende, den Vorst met levensbehoeften, speciaal rijst en zout te gerieven. Zijne Hoogheid daarentegen — hier komt de *pointe*, — «ten einde deze verstrekkingen geregeld zullen kunnen voortgang hebben, staat in dat geval toe, dat tot het opslaan en bergen van deze en andere goederen pakhuizen worden opgericht, waarvan het opzicht en de bewaring aan

een Nederlandschen ambtenaar en eenige gewapende manschappen zal worden opgedragen, onder zoodanige bepalingen, als nader zullen worden overeengekomen, waardoor het gezag van den Vorst van Bali Badong niet wordt benadeeld, en de Nederlandsche Regeering daarentegen weder wordt schadeloos gesteld voor de te maken onkosten."

6. C. C. G. G. beloven, «om daartoe verzocht zijnde, hare bemiddeling te verleenen ter verevening, van de geschillen, welke tusschen Zijne Hoogheid den Vorst van Badong en de andere Balische Vorsten zouden mogen ontstaan en alle hunne vermogen te zullen aanwenden, om die geschillen bij te leggen, terwijl zij in onverhoopt geval van het mislukken dier verevening aannemen, den Vorst van Badong in alle zijne rechtvaardige vorderingen en aanspraken met alle die middelen te zullen bijstaan, die in hunne macht zijn."

7. De Vorst belooft «zich in geene verbintenissen of in geene betrekking te stellen, noch eenige correspondentie te houden met eenige andere Europeesche natie dan de Nederlandsche."

8. Partijen zullen dit contract gestand doen «ten allen tijde zoo lang de Zon en de Maan aan het firmament staan, ten einde op de nakomelingschap tot in de laatste geslachten te kunnen overgaan."

HET OUDJAVAANSCHE GEDICHT SUMANASÂNTAKA

DOOR

Dr. H. H. JUYNBOLL.

In Friederich's Voorloopig verslag van het eiland Bali (Verh. Bat. Gen. XXII), pag. 19 wordt over het bovengenoemde gedicht het volgende gezegd:

„Soemâna Santaka houdt een gedeelte des Indischen Raghuvansa in. Raghu, de voorvader van Rama, teelt de Adia; deze heeft hare eigene keus van een echtgenoot naar de Indische vorstenwijze (Swajamwara, ook op Bali genoemd). Haar echtgenoot Devindoe overleed, en zij baarde den Dasarata, vader van Rama. Ook dit werk is in Kediri of Daha onder Ajer Langgia vervaardigd; de schrijver is M'poe Monagoena, (De naam beteekent „wiens uitstekende eigenschap het zwijgen (mauna) is.") . . . . Alle drie genoemde werken [1]) zijn van bijzonder goeden stijl en zeer geëerd, voornamelijk ook wel, dewijl zij van Sivaïtische vervaardigers zijn."

Deze korte inhoudsopgave is niet vrij van gebreken: vooreerst is de titel niet Sumâna Santaka, maar Sumanasântaka, een Sanskritwoord, dat beteekent „door een bloem (sumanasâ) veroorzaakte dood (antaka)." De titel blijkt uit regel 4 van vers 2: Puṣpâñjalya ri jöng nirân Sumanasântaka caritaknâstu sanmatan. Verder blijkt uit Friederich's inhoudsopgave, dat hij Adia (lees Aja, uitgesproken Adja) voor eene vrouw en Devindoe (lees Dewîndumatî, samengetrokken uit dewî en Indumatî) voor eenen man aanziet, terwijl natuurlijk Aja een man en Indumatî eene vrouw is. Ook blijkt uit zijne inhoudsopgave niet, waarom deze naam aan het gedicht gegeven is. Tot nu toe was dit gedicht niet verder bekend, daar de Leidsche univer-

---

[1]) Friederich noemt achtereenvolgens: Bhâratayuddha, Arjunawiwâha, Smaradahana en het hier besproken gedicht, zoodat hij niet drie maar vier werken genoemd heeft. Hij bedoelt echter waarschijnlijk de gedichten Arjunawiwâha, Smaradahana en Sumanasântaka.

siteitsbibliotheek er geen enkel handschrift van bezat, zooals blijkt uit Prof. Vreede's Catalogus der Jav. en Mad. HSS. Thans echter kan dit niet meer gezegd worden, want onder de door dr. van der Tuuk aan de bibliotheek vermaakte handschriften vindt men er vijf van dit Oudjavaansche gedicht, waaronder één met eene Balineesche interlineaire vertaling (van zang III tot zang IV, vers 3, c), en één lontarhandschrift. Het laatste bevat echter slechts een fragment van het begin van het gedicht (tot zang II, vers 4, d). Bovendien is er een lontarhandschrift en een afschrift van eene nieuwere bewerking van het gedicht, een zoogenaamde Kidung, in tĕngahan-maten. Daar ook het Indische gedicht Raghuwaṁça voor ieder toegankelijk is door Stenzler's uitgave met eene Latijnsche vertaling (Londen, 1832), kan thans iets meer over het Oudjavaansche gedicht en de verhouding, waarin het tot het Indische gedicht Raghuwaṁça staat, medegedeeld worden.

In het begin van het Oudjavaansche gedicht wordt verhaald, hoe de apsaras of hemelnymph Hariṇî door god Indra naar de aarde gezonden wordt, om den vromen Brahmaan Tṛṇawindu te verleiden. Deze Brahmaan maakte de goden ongerust door zijne strenge ascese, waardoor zij vreesden, dat hij hen uit den hemel zou verdrijven. De asceet doorziet Hariṇî's plan; om haar te straffen vervloekt hij haar: zij zal niet naar den hemel terugkeeren, maar op aarde als mensch geboren worden. Eerst als zij bij Raghu's zoon Aja eenen zoon gekregen heeft, zal zij sterven door een bloem, ten gevolge waarvan zij weder naar den hemel zal kunnen terugkeeren. Dit geschiedt werkelijk. Zij wordt geboren als Indumatî, dochter van den vorst der Krathakeçika's of van Widarbha. Deze wordt opgevolgd door zijnen zoon Bhoja, die voor zijne zuster Indumatî een swayamwara (zelfkeuze van eenen echtgenoot) uitschrijft. Bij die gelegenheid komt ook Aja.

Dit wordt beschreven in vers 2, regel 3 van zang XXI: Lumrâng wṛtta tĕke dalĕm ri ḍat(ĕ)ng âryya Raghusuta mare swayambara (het bericht verspreidde zich tot in het paleis van de komst van den edelen zoon van Raghu, gaande naar den swayaṃwara). Van hier af kan men het Oudjavaansche met het Indische gedicht vergelijken. In Raghuwaṁça, V, 39 leest men namelijk: Atheçwareṇa Krathakaiçikânâm swayaṁwarârtham swasur Indumatyâḥ âptaḥ kumârânayanotsukena Bhojena dûto Raghawe wisṛṣṭaḥ (toen werd door Bhoja, den vorst der Krathakeçika's, die voor zijne zuster Indumatî een swayaṁ-

wara wilde instellen en die den prins wenschte te ontbieden, een geschikte bode aan Raghu gezonden). Vandaar heet deze vijfde sarga Ajaswayaṁwarâbhigamanaḥ (Aja's vertrek naar den swayaṁwara).

In het volgende vers (regel 2 van vers 3) van het Sumanasântaka, treft men den naam van den dichter aan: Tan harṣeng kawi rakwa reṇa nika Monaguṇa pisan ingûn tuminghala. Zang XXVII begint met een vers, dat merkwaardig is, omdat in eene vergelijking van de wayang gesproken wordt: Tucapang wwang i panggung ika kadi wayang jinajar kinudang. Het is trouwens bekend, dat reeds in de Oudjav. letterkunde van de wayang gesproken wordt. Dr. G. A. J. Hazeu noemt in zijne Bijdrage tot de kennis van het Jav. tooneel, pag. 9 vlg. de volgende plaatsen: Arjunawiwâha, 59, Wṛttasañcaya, 93, Bhâratayuddha, 664 en Tantu Panggĕlaran, 34, a. Hierbij kan men nog voegen Râmâyaṇa, sarga XXIV, vers 112, d: Tanpomah tâ katṛṣṇan laku wiḍu mawayang kom guṇya saguṇa, waarvan de Balineesche interlineaire vertaling luidt: twara umah sing ada tṛṣṇain tingkah ing dalang mangringgit ne gugwanina kawijñan. Ook in de Oudjavaansche prozabewerking van het Brahmâṇḍapurâṇa, waarvan cod. 3130 Warn. het begin bevat, komt eene plaats voor, waar sprake is van patapĕlan, pabañolan, pangaywan widu, pangigĕlan en pawayangan. Prof. Vreede heeft in zijn Cat. der Jav. en Mad. HSS. niet opgemerkt, dat dit HS. het begin van het Brahmâṇḍapurâṇa bevat (zie l. c. p. 394). Nog eene plaats is te vinden in 't Oudjav. gedicht Râmawijaya, VII, 12, b: tan pendah mawayang-wayang kinĕliran jalada mirir amĕtwakĕn riris.

Op weg zijnde naar Widarbha doodt Aja eenen olifant, die eene incarnatie was van den gandharwa Priyambada, de zoon van Citraratha. Deze was in een olifant veranderd ten gevolge van eene vervloeking door bhagawân Patangga, die vertoornd op hem was, omdat hij zich tegelijk met hem in de rivier Narmadâ (tegenwoordig Narbada) baadde. Ter belooning voor zijne verlossing van de vervloeking leert Priyambada aan Aja den gandharwaçâstra en geeft hem het wapen Wimohanâstra [1]). Dit verhaal nu vindt men ook in het Indische gedicht terug. In

[1]) Deze tooverpijl, die de tegenstanders bedwelmt, komt o. a. ook voor in het Oudjav. Wirâṭaparwan als wapen van Arjuna, toen hij alleen de Kaurawa's bestreed. (vgl. mijn proefschrift, p. 16).

zang XXXI van het Sumanasântaka leest men, dat Priyaṁbada zegt: Nghulun kasangkyan mangaran Priyambada, swaputra sang Citraratha prakâçita, sirâdigandarwapatî kadewatan (vers 1, regel 2 tot 4) en in zang XXXII: Ngke Narmmadâ nghulun acangkrama sârisâri, kañcit [1]) kapanggih angadĕg bhagawân Patangga enz. (daar aan de Narmadâ verlustigde ik mij dagelijks, toevallig trof ik Heer Patangga aan, die daar stond enz.). Hiermede kan men vergelijken Raghuwaṁça, V, 53:

Matanggaçâpâd awalepamûlâd awâptawân asmi matanggajatwaṁ,
awehi gandharwapates tanûjaṁ Priyaṁwadaṁ mâm Priyadarçanasya.

(Door eene vervloeking van Matangga, wegens mijn overmoed tegen mij uitgesproken, ben ik in de gedaante van een olifant veranderd, weet, dat ik Priyaṁwada ben, de zoon van Priyadarçana, den vorst der gandharwa's).

Hieruit ziet men, dat de eigennaam Patangga in het Suman. eene verbastering is van Matangga. Priyaṁwada is in een olifant (Skr. matangga) veranderd door de vervloeking van den wijzen Matangga. Wellicht is de schrijfwijze Patangga voor Matangga niets dan een fout van eenen afschrijver. In dat geval is het echter reeds een oude fout, want in alle HSS., die Dr. van der Tuuk bezat, leest men Patangga. Men zou die lezing kunnen verdedigen door te wijzen op andere voorbeelden van in het Sanskrit met een *m* beginnende woorden, die in het Javaansch met een *p* beginnen o. a. het bekende pĕṇḍapa, verbasterd uit het Indische maṇḍapa, pañcaka (brandstapel), uit Skr. mañcaka (stellage, o. a. voor vuur), pardikan, eene verbastering van het Indisch mahardhika, enz. (vgl. Prof. Kern's proeve uit het Oudjavaansche Râmâyaṇa in het Feestnummer dezer Bijdragen, 1883, Taal- en Letterkunde, pag. 5). Tevens ziet men, dat Priyaṁwada's vader in het Raghuwaṁça Priyadarçana, doch in het Suman. Citraratha heet. Dit laatste vermeldt ook dr. van der Tuuk in zijn Kawi-Balineesch woordenboek, s. v. citra.

[1]) Prof Vreede leidt (Feestalbum aangeboden aan Prof. P. J. Veth, p. 278, noot 1) dit woord af van cit en zegt, dat het in Balineesch „plotseling" beteekent. Ik blijf echter bij mijne afleiding uit het Sanskrit (vgl. mijn proefschrift, pag. 205 en Kern, Mengelingen in deze Bijdragen, 1878, p. 144--145). Ook de Balineezen hebben dit woord aan het Sanskrit ontleend.

In zang XLIV van het Sumanasântaka wordt verhaald hoe allerlei vorsten in Widarbha komen voor den swayamwara: vooreerst die van Magadha. Hierover staat in vers 1: Sang nâthe Magadha prabhâwa nira tanpatpi kadi langit mangambara, lwir widyâdhara darççaṇîya pakatonan i bala nira çûra dugsini, ahyang solah irâmanis kawadi de nira lituhayu tanpasingsingan enz. Zijn naam wordt hier niet genoemd [1]), doch wel in het Raghuw. VI, 21, waar hij Parantapaḥ heet: Asau çaraṇyaḥ çaraṇonmukhânâm agâdhasattwo Magadhapratiṣṭhaḥ,

râjâ prajârañjanalabdhawarṇaḥ Parantapo nâma yathârthanâmâ (dat is de Koning, die in Magadha zetelt, de beschermer van hen, die zijne bescherming inroepen, van een diep verstand, die zich roem verworven heeft door de genegenheid van zijne onderdanen, Parantapaḥ genaamd, een passende naam).

Daarop wordt de koning van Angga genoemd in het het Sumanas. XLIV, vers 2: Krûrâkâra sang Angganâtha sanirukti sira yan aruhur sulakṣaṇa, sâbhyâmbĕk nira tan rinakwa sira yan prabhu lituhayu sâdarângucap, çakhyânindya mahâprabhâwa kumutug bala nira paḍa çûra suçrama enz. Dit kan men vergelijken met Raghuwaṁça, VI, 27: Jagâda cainâm: ayam Angganâthaḥ surâng-ganâprârthitayauwanaçrîḥ,

winîtanâgaḥ kila sûtrakârair aindraṁ padaṁ bhûmigato' pi bhungkte

(en zij sprak tot haar: dit is de vorst van Angga, wiens schoone jeugd (zelfs) door de hemelnymphen begeerd wordt, wiens olifanten getemd zijn door schrijvers van leerboeken daarover, die Indra's rang geniet, al is hij op aarde).

Dan komt de vorst van Awanti, over wien men in vers 3 van zang XLIV van het Sumanasântaka leest: Singhâmbĕk sang Awantinâtha kadi sang Yama guṇa nira lokapâlakâ, norâdharmma ngaranya rakwa yan i bhûmi nira paḍa sukâgawe hayu enz. In vers 32 van den 6en sarga van het Raghuwaṁça staat over dezen vorst:

Awantinâtho 'yam udagrabâhur wiçâlawakṣâs tanuwṛttamadhyaḥ,

[1]) Zijn naam komt echter voor in zang LXIX van het Sumanasântaka: Sugyan tan wruha mâsku yan çri Magadheçwara sira mangaran Parantapa (misschien weet gij niet, mijne lieveling, dat de vorst van Magadha Parantapa heet).

âropya cakrabhramam uṣṇatejâs Twaṣṭrewa yatnollikhito wibhâti

(dit is de vorst van Awanti, met lange armen, breede borst, dun en rond middel, die schittert als de zon, door Twaṣṭar ijverig met een slijpsteen gepolijst).

De komst van Anûpa's vorst wordt aldus beschreven in het Sumanasântaka, XLIV, 4: Tan pendah Baruṇânurun sang Anupâdhipati suyaça bhûmipâlakâ, himpĕr sâgara kânginan bala nirângrwabi nagara hibĕk tke dalĕm, tĕkwan lwir nira ring rangin dhwaja wlang-wlang aputih arok lawan hirĕng enz. In het Raghuwaṁça wordt deze vorst genoemd in vers 37 vlg. sarga VI:

Tâm agratas tâm arasântarâbhâm Anûparâjasya guṇair anûnâm, widhâya sṛṣṭim lalitâm widhâtur jagâda bhûyaḥ sudatîm Sunandâ (haar voor den vorst van Anûpa plaatsende, sprak Sunandâ wederom tot het bekoorlijke schepsel van den Schepper, schitterende door de kleur van het binnenste van den daglotus, de schoontandige)

In vers I van zang XLV van het Sumanasântaka (metrum sragdhara) wordt Susena genoemd: Sing solah sang Susénâpracalita kadi sang Bâyu ring buddhi mâdrĕs, wadwâwadwâ ring ambĕk litu hayu katngĕr yan prawîra prih ing prang enz.

In het Raghuwaṁça komt deze vorst voor in vers 45 van sarga VI:

Sâ Çûrasenâdhipatiṁ Suṣenam uddiçya lokântaragîtakîrtiṁ,

âcâraçuddhobhayawaṁçadîpaṁ çuddhântarakṣyâ jagade kumârîm (de harembewaakster, den vorst van Çûrasena, Suṣena, aanwijzende, (zelfs) in de andere wereld door lofliederen beroemd, zijne beide geslachten, rein van zeden, verlichtende, sprak tot de maagd).

Zang 84 van het Sumanasântaka is merkwaardig wegens eene zinspeling op feiten, die in het Buddhistische gedicht Arjunawijaya verhaald worden. Men leest daar n.l: Sang Arjjuna Sahasrabâhu ring uçâna sira siniwi çakti nîtimân, prakâça sira sang Daçânana musuh nira huwus ayaçâmatî musuh, tathâpi kaparâjayeng raṇa huwus hinuripan alawas pinañjara (Arjuna Sahasrabâhu werd vroeger geëerd als machtig en beleidvol, Daçânana (Râwaṇa) was bekend als zijn vijand; hij verwierf zich roem in het dooden zijner

vijanden, maar hij werd, overwonnen zijnde in den strijd, in leven gelaten en langen tijd gevangen gehouden). De strijd tusschen Arjuna Sahasrabâhu en Râwaṇa vormt het onderwerp van het gedicht Arjunawijaya, dat geschreven is door Mpu Tantular, eenen Buddhist, die leefde tijdens de regeering van Jayabaya in Kĕdiri (vgl. Friederich's voorloopig verslag van het eiland Bali in Verh. Bat. Gen. XXII, pag. 20). Daar het Sumanasântaka echter van ouder datum is dan de Arjunawijaya, kan deze plaats niet aan den Arjunawijaya ontleend zijn, maar moet de schrijver hier Indische bronnen gevolgd hebben.

In zang CIX van het Sumanasântaka, overeenkomende met sarga VI, vers 80 van het Raghuwaṁça wordt beschreven, hoe Indumatî zich Aja tot echtgenoot kiest

Aja wordt op zijn terugweg naar zijn land aangevallen door de minnaars, die Indumatî afgewezen had, de vorsten van Magadha, Angga, Awanti, Anûpa, Suṣena enz. Dit wordt in het Sumanasântaka beschreven van zang 149 tot 153, overeenkomende met sarga VII, vers 32 tot 59 van het Raghuwaṁça. Aja overwint zijne vijanden door den Wimohanâstra, dien hij van Priyambada gekregen had. Dit vindt men in het Sumanasântaka in vers 37 van zang CLIII: Nâ ling narendrasuta çaktyangayat warâstra, sang Mohana smṛti nireng kṣaṇa nekacitta, nidrângaweṣa sumaput ri lpas nikang hrû, mrĕm sang watĕk ratu huwus kna tanpasâra. Dit komt overeen met sarga VII, vers 59 van het Raghuwaṁça:

Priyaṁwadât prâptam asau kumâraḥ prâyuṁkta râjaswadhirâjasûnuḥ,
gândharwam astram kusumâstrakântaḥ praswâpanaṁ swapnaniwṛttalaulyaḥ

(de prins, de zoon van den oppervorst, schoon als de god, die bloemen tot pijlen heeft, geenszins verlangende naar slaap, slingerde den Gandharwa-pijl, dien hij van Priyaṁwada gekregen had en die slaap veroorzaakte, tegen de vorsten).

Na Raghu's dood (Sumanasântaka, zang 161, Raghuwaṁça, VIII, 24) volgt zijn zoon Aja hem op. Indumatî krijgt eenen zoon, die Daçaratha genoemd wordt, de vader van den beroemden Râma. Dit wordt in vers 3, b-c van zang CLXII van het Sumanasântaka beschreven: Mânak tunggal prasiddhâhyang atanu maçarîrâtmah râjaputra, anwam prajñâ sirâpañji Daçaratha huwus kaprakâçeng triloka. Deze plaats is eigen-

aardig, omdat hier duidelijk blijkt, dat pañji "naam" beteekent en nog geen eigennaam is. Dit is reeds door dr. van der Tuuk opgemerkt in zijne Notes on the Kawi language and literature (J. As. Soc. XIII, pag. 52). In het Raghuwaṁça wordt Daçaratha's geboorte verhaald in vers 28 en 29 van sarga VIII:

Kṣitir Indumatî ca bhâminî patim âsâdya tamayyapaurusaṁ, prathamâ bahurannasûr abhûd aparâ wîram ajîjanat sutam; daçaraçmi çatopama dyutiṁ yaçasâ dikṣu daçaswapi çrutaṁ, daçapûrwarathaṁ yam âkhyayâ daçakaṇṭhâriguruṁ widurbudhâḥ (van de aarde, en Indumatî, de schoone, die eenen man gekregen had, uitmuntende door zijn mannelijke kracht, bracht de eerste veel voedsel te voorschijn en de tweede baarde eenen dapperen zoon, die schitterend als de zon, door zijn roem zelfs in de tien hemelstreken vermaard, de vader van Râma, aan de wijzen bekend is als Daçaratha).

In vers 6 en 7 van zang CLXVIII van het Sumanasântaka wordt verhaald hoe Indumatî sterft, getroffen door de bloem Sumanasa (sĕkar ing sumanasa), die Nârada op haar laat vallen uit den hemel. Hieruit blijkt dat de Oudjav. dichter de beteekenis van het Indische woord sumanas (bloem) niet kende, daar hij het tot een eigennaam of een naam van een bloem maakte. Ook wist hij niet, dat sumanasâ de instrumentalis van sumanas is. In het Raghuwaṁça, VIII, 33—38, is het een krans van bovenaardsche bloemen, die Indumatî's dood veroorzaakt. In het Sanskrit wordt hier toevallig niet het woord sumanas, maar kusuma voor "bloem" gebruikt in vers 34:

Kusumair grathitâm apârthiwaiḥ srajam âtodyaçironiweçitâṁ, aharat kila tasya wegawân adhiwâsasprhayewa mârutaḥ (een hevige wind ontnam, als 't ware uit begeerte naar de welriekende geur, hem (Nârada) de krans, uit bovenaardsche bloemen gevlochten, die boven op de cymbaal gelegd was. In het Sumanasânt. leest men (zang 168, vers 5): Srṣtî hyang Madanâ tikang sumanasâmrik inalap ing angin huwus lĕwas enz. en in vers 6: Harṣa çrîndumatî mulat ri sĕkar ing sumanasa kadi tan pamatyani enz. (Indumatî was verheugd bij het zien van de bloem van de Sumanasa, alsof deze niet doodelijk was). Daarop volgen zoowel in het Oudjavaansche als in het Indische gedicht de jammerklachten van Aja over den dood van Indumatî, waarnaar de 8e sarga van het Raghuwaṁça Ajawi-

lâpaḥ (Aja's gejammer) genoemd is Het einde van het Sumanasântaka komt overeen met dat van sarga VIII van het Raghuwaṁça. Na de troonsbeklimming van Daçaratha (Sumanasântaka, zang 175) gaat Aja naar de plaats, waar de Ganges en Sarayû zich vereenigen en sterft daar. Sumanasântaka, zang 176, vers 1 luidt: Hana tîrtha nirmmala wkas ning anindyaçuci, i patĕmwan ing Suranadî kalawan Sarayu enz. (er is eene reine bedevaartsplaats, het toppunt van onberispelijke reinheid, bij de samenkomst van de godenrivier (Ganges) met de Sarayu). Dit komt overeen met Raghuwaṁça, sarga VIII, 94 (het laatste vers): Tîrthe toyawyatikarabhawe Jahnukanyâsarawyor dehatyâgâd amaragaṇâlokhyam âsâdya sadyaḥ, pûrwâkârâdhikacaturayâ sanggataḥ kântayâsau lîlâgâreṣw aramate punar Nandanâbhyantareṣu (nadat hij bij de heilige vereeniging van Jahnu's dochter (den Ganges) en de Sarayû tengevolge van het verlaten van zijn lichaam in het godenverblijf gekomen was, werd hij hereenigd met zijne geliefde, die nog schooner dan vroeger was en vermaakte hij zich weder in de lustverblijven in Nandana). Ook in het Oudjavaansche gedicht komt Aja in het Nandana-woud, zooals blijkt uit vers 2[a] van zang 183: Ring Nandanawana sira kârwa raçmi ning asanggama hinarĕp ira en uit vers 3[a]: Ring Nandanawana wkas ing kathâ Sumanasântaka ring aji Raghu. Het eerste vers van zang 184 (de laatste) luidt: Sâmpun kekĕtan ing kathâ Sumanasântaka winangun ahĕmban langö, kâla çrîndumatî lawan sang Aja mântuk ing amarapadâkurĕn muwah, yekî tambay irâ mpu Monaguṇa milwangikĕtikĕt amarṇṇanâng kathâ enz.

Ten slotte vindt men eenige bekende Sanskritformules: Oṁ Gaṇapatayai (l.° ye) namaḥ, oṁ Çaraswatyai namaḥ, oṁ sarwwadewebhyâ (l.° bhyo) namaḥ swaha (l. swâhâ), oṁ dirggh[y]âyur astu tat astu subham (l. çubham), oṁ wijayanti.

Over de nieuwere bewerking (Sumanasântaka Kidung) in tĕngahan-maten valt niet veel te zeggen Deze redactie begint dadelijk met eene beschrijving van Widarbha, zoodat de vervloeking van Hariṇî door Tṛṇawindu hier ontbreekt. Overigens komt de inhoud overeen met de kakawin. De taal is echter jonger, b. v. Indumatî's dood wordt hier (zang IV, vers 37) als volgt beschreven: Lûmrâ tejanyânĕlĕhi

sinungsung ing bhrâhmârângrĕngih tumibâ sakeng tawang wanginyâmangun ârṣa suka sirendhumâti tuminghal dalih irâskar ri sumâṇaçakampir katampâr ring angin kadunung mareng tilâm harṣâmupu nidâdita tumibeng jaja enz. In de kakawin (zang 168, vers 5 c): Akweh satpada mangrubung milu katût humung aliwĕran ing nabhastala, sang hyang Lek alangö lumöng sĕmu nikang sumanasa ḍumawuh sakeng tawang. Harṣa çrîndumatî mulat ri skar ing sumanasa kadi tan pamatyani, apan deni langönya kânginan amet ri sira katĕmu ring pasanggaman, ndâta'n wruh sira yan sinâdhya ya ta hetu nira kahĕnĕngan pijĕr mangö, ndah yeki karaṇanya çîghra tumibâ ri jaja nira kasungsang ing susu. In het Indische gedicht wordt Indumatî's dood als volgt beschreven (sarga VIII, vers 35):

Bhramaraiḥ kusumânusâribhir parikîrṇâ pariwâdinî muneḥ, dadṛçe pawanâwalepajaṁ sṛjatî wâṣpam iwâñjanâwilaṁ. Abhibhûya wibhûtim ârtawîm madhugandhâtiçayena wîrudhâṁ, nṛpater amarasrag âpa sâ dayitorustanakoṭi susthitiṁ (de cymbaal van den wijze, waar de bijen omheen vlogen, die de bloemen volgden, vertoonde zich als tranen stortende, ontstaan door den overmoed van den wind, met zalf gemengd. Door zijne voortreffelijke honing en geur de heerlijkheid der planten van dat jaargetijde overtreffende, verwierf die onsterfelijke krans zich eene goede plaats op de punt der breede borsten van de geliefde van den vorst).

Men ziet, dat in de kidung vele fouten zijn, b. v. brâhmârâ voor bhramara (skr.) „bij”, ârṣa voor harṣa, sumâṇaça voor sumanasâ enz. In de beide Javaansche gedichten is hier, evenals in het Indische, sprake van bijen. Het woord satpada in de kakawin is eene verbastering van het Sanskritwoord ṣaṭpada, letterlijk „zesvoetig” en vandaar „insekt, bij”.

Daar de kidung slechts door één HS. vertegenwoordigd is, (cod. 3462[9] is slechts een afschrift van het lontarhandschrift 3623) kan niet uitgemaakt worden, of de tekst oorspronkelijk zoo corrupt was als in dit HS. Men ziet echter, dat de taal nog Oudjavaansch genoemd kan worden.

BIJDRAGEN TOT DE SPRAAKKUNST VAN HET OUDJAVAANSCH [1])

DOOR

Dr. H. KERN.

Reflexief en wederkeerig voornaamwoord.

Ons reflexief „zich” wordt in 't Oudjav., gelijk in de hedendaagsche taal, gewoonlijk uitgedrukt door awak, lichaam, persoon, verbonden met het aanhechtsel of den genitief van den 3den persoon; dus awaknya, awak nira. Dit drukt ook uit ons „hij of zij zelf; zij zelven”. Wordt awak verbonden met het aanhechtsel of den genitief van den 1sten of 2den persoon, dus awakku, awak mami, awakmu, awakta, enz., dan beantwoorden deze verbindingen aan ons „ik of mij zelf, wij of ons zelf, gij of u zelf”.

Andere uitdrukkingen voor „zelf, eigen” zijn ḍawak en prihawak, beantwoordende aan Njav. ḍewe, ḍewek, ḍawak en piyambak.

Eenige voorbeelden om 't bovengenoemde te verduidelijken mogen hier volgen.

In Wirâṭaparwa komt voor als vertaling van Skr. prasaranti koçebhyaḥ çâstrâṇi wiwidhâni de zin: tumibomunus awaknya tikang sarwwâyudhâni, d. i. allerlei wapenen vielen uit de scheeden; letterlijk staat er: vielen zich of zich zelf ontblootende, of uittrekkende.

KO. I, 3, 21 heeft tĕmuakan sângsâra awaknya rabinya anaknya, laat hij getroffen worden door rampzaligheid, hij zelf, zijn vrouw en zijne kinderen. Tot voorbeeld van awakta, gij zelf of zelven, diene sâsing tan kahyun yawakta, ya tikâ tan ulahĕnanta ring len, al wat gij niet wilt voor u zelf, doe

---

[1]) Vervolg van D. L, 246.

[2]) Over de verwantschap van Jav. ḍewe, ḍewek met awak eenerzijds, en met Fidji lewe, persoon, inhoud, vleesch (vgl. Jav. iwak) anderzijds vgl. De Fidjitaal p. 149.

(of doet) dat ook niet aan een ander [1]. Awak mami, wij zelf, AW. 3, 9.

Prihawak, zelf, komt o.a. voor in Bhomak. 93; yadi 'n prihawakâ tĕka nira ri mâsku bapa, nihan ika kasangçayan, indien zij zelve (d. i. uit zich zelf) tot u, mijn waardste, zou komen, dan zou dat bedenkelijk zijn [2].

Even als 't Skr. âtmanâ en 't Hoogduitsche selbst bijwoordelijk, komt voor ryy awak nira, eigenlijk: op of voor zich zelf; Âdip. 106

Een voorbeeld van ḍawak is rowangnya ḍawak, zijn eigen makker; Tantu 26, a. Buiten de Tantu heb ik dit woord in geen Oj. geschrift aangetroffen.

Over 't algemeen wordt zoowel in 't Oj. als in de tegenwoordige taal veel minder gebruik gemaakt van de aan ons „zich" beantwoordende uitdrukking als voorwerp van eene handeling die het onderwerp zich zelven doet ondergaan dan in onze taal. Begrippen als zich baden, zich scheren, zich schamen, en dgl. worden uitgedrukt door afleidingen met prefix ma of a; dus madyus of adyus, Njav. adus; Njav. acukur; merang of erang; waardoor voldoende wordt uitgedrukt dat de handeling niet aan een ander verricht wordt [3]. Intusschen heeft er eene klasse bestaan van reflexieve werkwoorden, die tot kenmerk hebben het prefix si, doch ze zijn reeds tot stammen geworden, zoodat ze vóór si nog het voorvoegsel ma of a vereischen, en actieve en passieve voor- en invoegsels kunnen aannemen. Zulk een woord is sibû, 't zich dompelen, waarvan masibû of asibû, (hij, enz.) dompelt zich; vgl. Mal. sibur. Een soortgelijke stam is siram, waarvan siniram, maniram, enz. In 't Sundaneesch evenwel zegt men eenvoudig sibañu, zich de handen wasschen; siduru, zich bij 't vuur warmen; sibŏngŏt, zich het gezicht wasschen.

Voor 't wederkeerige „elkander, malkander" heeft het Oj.: silih, dat letterlijk beantwoordt aan Duitsch einander en Engelsch one another, want in lih, waarvan alih, kâlih, twee, malih,

[1] Uit Tutur, aangehaald in v. d. Tuuk's K. B. Wdb. I, 244.

[2] Prihawak beteekent ook, gelijk Jav. piyambak, „alleen"; bijv. BY. 98: mahyun lumakwa prihawak, hij wenschte alleen te gaan.

[3] Op gelijke wijze worden onze reflexieve werkwoorden uitgedrukt in 't Mal. door bär, in de Filippijnsche talen door mag; bijv. Tag. magahit, zich scheren; Iban. magamat, zich 't gezicht wasschen. Doch eenige reflexieven worden gevormd met Tag. en Bisaya voorvoegsel manhi of manhing, Iban. magi; zie Totanes p. 75; Cuevas p. 193.

zich veranderen; wederom; mangalih, van plaats veranderen, ligt het begrip van verwisseling, ander, en in si dat van eenheid. Men kan silih ook vertalen met „wederzijds, afwisselend" en hiervan, als secundair stamwoord, komt sumilih, op zijn beurt, afwisselend, een ander opvolgend iets doen of zijn; zeer gewoon is sumilih in den zin van „opvolgen in de regeering" en ook „na een ander of vervolgens" bijv. 't woord opnemen; vgl. voorts silih II in Jav. Handwdb. en Sund. silih bij Coolsma.

Om ons „elkander, malkander" uit te drukken wordt silih met een nmw.stam samengesteld; de samenstelling wordt dan als wkw. gebezigd. Bijv. silih-pȃjar i lara nira, elkander herinnerende aan hun leed; BY 108; siliharug, zij sneden, kerfden malkander; 269; 371; 396; 424; paḍa silih-tĕmbung, zij beukten elkander, wisselden slagen; 631.

Dat zulke woorden als samengestelde secundaire stammen moeten beschouwd worden, blijkt uit zulke verbindingen als silih-pȃjar, en nog duidelijker uit de omstandigheid dat ze een prefix aannemen; bijv. masilihasiha, om elkander lief te hebben; Âdip. 141. Hiermede vergelijke men het spraakgebruik van 't Maduresche salang of saleng, en patang of pateng, hoewel in deze taal in bepaalde gevallen de werkwoordelijke stam, niet de samenstelling formatieven aanneemt [1].

Er zijn secundaire stammen zoowel in de oudere als de nieuwere taal, waarin si dezelfde waarde heeft als silih, en dit is allezins verklaarbaar, als men bedenkt dat bijv. ook in 't Duitsch sich en in 't Fransch se kunnen beteekenen „elkander." Zoo bijv. siḍakĕp, waarvan met prefix a of ma: asiḍakĕp, masiḍakĕp, de armen over elkaar houden, met gekruiste armen; siḍekus, waarvan o. a. Njav. ṅiḍĕkussake, de beenen samenvouwen. Natuurlijk zou men si in zulke voorbeelden kunnen weêrgeven met „ineen" of „overeen", doch in de voorstelling moeten toch altoos twee voorwerpen aanwezig zijn, en het spreekt van zelf dat de begrippen „ineen, in elkaar, bijeen, bij malkaar, gelijkelijk," ineen vloeien. De vraag blijft, of het begrip van gemeenschappelijkheid ook niet in ḍa opgesloten ligt [2].

In 't Bataksch wordt om een meervoud van subjecten die eene

[1] Zie Kiliaan, Mad. Spr. II, § 282.

[2] Vgl. het hiermede nauwverwante gebruik van woorden als masibuwat, masipapuwas in 't Bataksch; v. d. Tuuk Tob. Spr. § 76. In woorden als masihoda (ald. § 75) ligt het begrip van „ten eigen behoeve paarden halen."

wederkeerige handeling verrichten gebruik gemaakt van zulke vormen als masibodilan, op elkander schieten; masibuwatan boru, elkanders dochter nemen; masipanganan napuran, elkanders betel eten [1]. Hiermede te vergelijken is Oj. masiḍakĕtan, asiḍakĕtan, confinis, belendend, in KO. II, 2 vgg. en inscr. Holle 6, 2 vgg. Dit is nu wel niet geheel hetzelfde als in 't Bataksch, maar er ligt toch de voorstelling in van eene gemeenschappelijkheid, hetgeen ook hieruit blijkt dat het woord gevolgd wordt door lawan, met; bijv. asiḍakĕtan lawan lĕmah Kakatang; en mâsiḍakĕtan lâwan Waharu [2].

In 't Ibanag worden van secundaire met si samengestelde stammen, door voorvoeging van mag, en al of niet met toevoeging van suffix an, actieve werkwoorden gevormd met wederkeerige of, zooals Cuevas er bijvoegt, correlatieve beteekenis. Bijv. massiabut of massiabutan, elkander ondervragen (van twee personen) [3].

---

1 Tob. Spr, § 77.

2 Mogelijk is mâ hier 't æquivalent van Filippijnsch mag, Tobasch mar, Dairisch mĕr; vgl. Dairisch mĕrsibuwat bĕdilna, in afwijking van Tob. masibuwat bodilna; Tob. Spr. blz. 138.

3 Cuevas, Arte p. 351.

BEVORDERING VAN OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK IN FRANSCH ACHTER-INDIË

DOOR

Dr. H. KERN.

Sedert het Fransch gezag zich in 't Oostelijk deel van Achter-Indië heeft uitgebreid, hebben Fransche onderzoekers zich hoogst verdienstelijk gemaakt door de wetenschap met de uitkomsten van hun werkzaamheid te verrijken. Vooral in Cambodja, het oude gebied der Khmers, hebben de Fransche geleerden een vruchtbaar veld voor archaeologische en taalkundige nasporingen gevonden, en wat daar aan 't licht is gekomen, heeft een nieuw hoofdstuk toegevoegd aan de geschiedenis der Indische beschaving, zooals deze zich ontwikkeld heeft in streken waar Indiërs zich vestigden onder volken van een ander ras. Men kan zonder overdrijving zeggen, dat de verrassende ontdekkingen in Cambodja in belangrijkheid niet achterstaan bij welke andere bijdrage ook op het gebied der Indische oudheidkunde en men mag er bijvoegen dat, zoo de getuigen van een ver verleden in den vorm van bouwwerken en inscripties tot ons eene verstaanbare taal spreken, wij zulks te danken hebben voornamelijk aan de vereenigde pogingen van Fransche geleerden, zooals Aymonier, Bergaigne en Barth.

Doch hoeveel er reeds gedaan is, er blijft nog ontzaggelijk veel te doen over. Dat heeft de Fransche regeering van Indo-china te recht begrepen en daarom besloot zij tot de vestiging van eene blijvende zending, welke ten doel heeft de taal- en oudheidkundige studie van Indo-China en naburige Oost-Aziatische gewesten. Aan dat besluit is onlangs uitvoering gegeven; de bedoelde zending, ender den naam van Mission archéologique d'Indo-Chine is tot stand gekomen en aan 't hoofd daarvan geplaatst de Heer Louis Finot, die zich door meerdere geschriften als bekwaam en degelijk kenner van 't Sanskrit heeft doen kennen.

Het doel van de instelling, zooals die omschreven is in 't door den Gouverneur-Generaal vastgestelde reglement van 15 December 1898, luidt als volgt:

1°. De travailler à l'exploration archéologique et philologique de la presqu'île indo-chinoise, de favoriser par tous les moyens la connaissance de son histoire, de ses monuments, de ses idiomes;

2°. De contribuer à l'étude érudite des régions et des civilisations voisines, Inde, Chine, Malaisie, etc.

Aan 't hoofd der Missie staat een Directeur, die door den Gouverneur-Generaal benoemd wordt op voordracht van de Académie des Insriptions. Hij wordt voor zes jaar benoemd, doch kan na afloop van dien termijn herbenoemd worden. Hij heeft tot taak: het voorzitterschap te bekleeden en zelf deel te nemen aan 't onderwijs, hetwelk cursussen van Sanskrit en Pâli en van practische archaeologie zal omvatten; hij heeft Europeesche of inlandsche leerlingen te vormen tot goed onderlegde medearbeiders voor 't archaeologische werk. Voorts heett hij het toezicht over de studiën en werkzaamheden der pensionnaires. Hiertoe zijn benoembaar, op voordracht der Académie des Inscriptions, jonge lieden, Franschen, die zich willen wijden aan de studie van Indië of de landen van Oostazië, of wel geleerden wier studie een verblijf in 't Oosten wenschelijk maakt. Deze personen worden ten minste voor een jaar aan de Missie verbonden; op voorstel van den Directeur en volgens oordeel van de Académie kan die termijn verlengd worden. Uit een bijzonder fonds ten laste der Missie worden zij in 't bezit gesteld van reisbeurzen, waardoor zij voor korter of langer tijd, naar gelang van omstandigheden, in een of ander land van 't Oosten ten behoeve van hun studie zullen kunnen verblijven.

De Directeur is gehouden ieder jaar aan den Gouverneur-Generaal een uitvoerig verslag in te dienen omtrent de werkzaamheden der Missie, hare reeds verschenen of voorgenomen publicaties, de werkzaamheid der pensionnairen en in 't algemeen omtrent alles wat den wetenschappelijken vooruitgang der instelling aanbelangt. Dit verslag wordt door den Gouverneur-Generaal medegedeeld aan de Académie des Inscriptions door tusschenkomst van den Minister van Onderwijs.

Dit zijn de voornaamste bepalingen van het Reglement. Vergelijkt men de wijze waarop het Fransche bewind de belangen van het wetenschappelijk onderzoek in de overzeesche bezitingen behartigt, met het stelsel, of beter gezegd het gebrek aan eenig stelsel, dat in onze Oost heerscht, dan ziet men hoeveel practischer en ernstiger de Franschen zijn dan de Hollanders, die zich gewoonlijk voor heel praktisch houden zonder het te wezen. Men heeft in der tijd, bij de hervorming van 't Hooger Onderwijs hier te lande een Doctoraat ingesteld in de Talen en Letterkunde van den Indischen Archipel, met de bedoeling jonge geleerden te

kweeken, die, uitgerust met de noodige kundigheden en in 't algemeen wetenschappelijk ontwikkeld, in Nederlandsch Indië een werkkring zouden vinden, waarin zij zich konden onderscheiden en verdienstelijk maken jegens de wetenschap, in 't belang en ter eere van hun vaderland. Nu, in den loop van 22 jaren zijn er drie Doctoren in bovengenoemde vakken uitgezonden en is aan ieder hunner een slecht omschreven werkkring aangewezen, zonder dat tusschen hun werkzaamheden eenig verband werd gebracht en zonder eenig toezicht van bevoegde personen op hetgeen geleverd werd. Indien er desondanks nuttig werk is geleverd, dan pleit dat voor den ijver en de bekwaamheid dier ambtenaren, maar is het niet te danken aan de belangstelling der regeering. De Franschen begrijpen, dat wil men bij wetenschappelijke instellingen uitkomsten verkrijgen, evenredig aan de geldelijke opofferingen die men zich daarvoor getroost, een vaste, en tevens rekbare regeling noodig is, waardoor onderlinge samenwerking tot bereiking van het gemeenschappelijk doel verzekerd wordt. In Frankrijk en de Koloniën toont men ook te begrijpen dat eene regeering zich niet verlaagt door het advies in te winnen van lichamen zooals de Académie, en dat komt daar van daan, dat de Franschman de eer van zijn vaderland liefheeft, en trotsch is op ieder die den roem van zijn land kan verhoogen, zoodat de hoogstgeplaatste het niet beneden zich acht naar welmeenenden raad te luisteren, al komt die ook van personen die in 't raderwerk van den Staat niets beteekenen.

Meermalen is hier te lande, o. a. nog onlangs in 't Aardrijkskundig Genootschap door bevoegde personen de wenschelijkheid betoogd dat mên nu eindelijk eens overga tot eene oudheidkundige opneming van Java. Ik help het hun wenschen, maar geloof tevens dat er eene regeling kon ontworpen worden waardoor èn de archaeologie èn de taalkunde tot hun recht kunnen komen. Eene instelling naar 't voorbeeld der Mission d'Indo-Chine behoeft weinig of in 't geheel niet meer geld te kosten dan thans door de Indische regeering aan hare ambtenaren voor de talen en aan woordenboeken enz. besteed wordt. De hoofdzaak is eene goede organisatie.

In hoeverre de instelling der Missie aan de van haar gekoesterde verwachtingen zal beantwoorden, kan alleen de tijd leeren. De Directeur Finot bevindt zich reeds te Saigon en heeft zijne betrekking aanvaard. Aanvankelijk zal zijne taak meer daarin bestaan dat hij zijne eigene studiën voortzet en uitbreidt dan in 't dirigeeren. In een aan mij gericht schrijven deelt hij mij mede dat hij weldra

naar Cambodja zou reizen ten einde daar ter plaatse de landstaal, het Cambodjasch, te leeren en de Khmersche monumenten van 't binnenland te bestudeeren. Daarna is hij voornemens over land Annam te bereiken, dan Tongkin en zoo mogelijk Laos door te trekken en na een jaar den tocht te eindigen in Angkor. De tocht die hier in hoofdtrekken is aangeduid, heeft ten doel eene algemeene opname van 't geheele gebied waarover 't Fransche gezag zich uitstrekt. De werken die Finot met behulp van zijne medewerkers hoopt tot stand te brengen zijn, in de eerste plaats: een inventaris van de Cambodjasche litteratuur; ten tweede: eene uitgave van de voornaamste Cambodjasche teksten; ten derde: de inscripties in de Khmertaal.

Wat er buiten het Khmergebied te doen valt en aan anderen dan den Directeur zelven zal dienen opgedragen te worden, is de studie van de taal- en volkenkunde van de Thai's in Tongkin en der Tjam's tusschen Annam en Siam. De wilde volksstammen, zooals de Moïs, enz. kunnen een vruchtbaar veld van onderzoek opleveren voor ethnografen.

De studie van het Chineesch is wegens de nauwe betrekkingen waarin Achter-Indië tot China steeds gestaan heeft, onontbeerlijk. Finot hoopt tegen 't einde des jaars in een bekwamen jongen Sinoloog, Pelliot, een krachtigen medewerker te vinden in de veelomvattende taak der Missie.

Het behoeft niet uitdrukkelijk verzekerd te worden dat wij de uitkomsten van de onderzoekingen der Fransche geleerden met groote belangstelling te gemoet zien en van harte wenschen dat het werk der Missie in alle opzichten moge gedijen. Wij wenschen zulks èn voor hen èn voor ons zelven, omdat er, ten gevolge van 't nauwe verband tusschen de beschaving van Indo-China en die van den Indischen Archipel, menig punt in de ontwikkelingsgeschiedenis van Indonesië in 't algemeen en van Java in 't bijzonder, dat nu nog duister is, van gindtche oorden licht zal ontvangen. Omgekeerd zal kennis van de oude toestanden op Java licht kunnen verspreiden over de geschiedenis van Indo-China. Hiervan is Finot zich volkomen bewust; hij heeft zich reeds in verbinding gesteld met Dr. Brandes, en het is zijn voornemen in den loop van het volgende jaar eene reis naar Java te ondernemen. Hij kan verzekerd zijn daar met open armen ontvangen te zullen worden en in Dr. Brandes iemand te vinden, wiens rijke schat van kennis hem ten dienste zal staan.

WAAR KWAMEN DE RAADSELACHTIGE MOETI-SALAH'S (AGGRI-KRALEN) IN DE TIMOR-GROEP OORSPRONKELIJK VAN DAAN?

DOOR

G. P. ROUFFAER.

Men kent waarschijnlijk het feit.

Op de verschillende eilanden die om en bij Timor liggen, en door veelvuldige handelsbetrekkingen en tijdelijke emigraties over en weer kunnen gerekend worden een afzonderlijke groep, de Timor-groep, uit te maken, dus in de eerste plaats op Timor zelf, op Roti, op Savoe, op Soemba of Tjendana (het Sandelhout-eiland), op Flores, op Alor, maar ook oostelijker naar de Zuidwester en Zuidooster-eilanden, op Wetter bijvoorbeeld, tot in de Timorlaoet-eilanden toe, worden in hooge eere gehouden als sieraad voor zoowel mannen als vrouwen zekere KRALEN, van verschillende kleuren, doch meest en liefst geel of oranje, van een gaatje voorzien, waardoor zij tot snoeren aaneengeregen kunnen worden evenals bij ons de bloedkoralen, en dan ook inderdaad aldus tot snoeren geregen, tot de zeldzaamheden en schatten behooren van rijken en aanzienlijken op deze eilanden.

Van waar kwamen weleer deze hooggeprijsde versiersels, deze MOETI's of „kralen" (verg. Mal. moetija = moetijara = parel; van Sanskriet moetya, volgens Von de Wall)? [1] Van waar oorspronkelijk deze kostbare antiquiteiten der Timor-eilanden?

Want antiquiteiten zijn het, die, voor zoover ze niet als andere preciosa bij erfenis of aankoop overgaan van den een op den ander, hoogstens, als oude munten bij ons, nog te voorschijn kunnen komen bij het graven in den grond, of dergelijke toevallige gelegenheden.

Maar aangevoerd van buitenaf worden ze niet meer, — zoo heet het ten minste. En aangezien ze niet in den bodem der Timor-groep thuishooren, met ijver door de inboorlingen gezocht worden,

---

[1] Zie over dit moeti nog hetgeen Prof. Kern mij vriendelijk mededeelde, in de noot bij het einde van sub VII (blz. 425, noot 1).

en met grof geld door hoofden en bemiddelden worden betaald, heeft men al sinds lang zich afgepijnigd met de vraag, wààr toch in vredesnaam die kostbare kralen vandaan zijn kunnen komen; doch heeft men zich tot nog toe tevreden moeten stellen met de meest vage gissingen omtrent de herkomst, als bv. „dat het wel China zou kunnen wezen”, of „dat het wel Venetië zou zijn.” Zelfs heeft een geleerd en befaamd ethnoloog voor deze en dergelijke kralen, die evengoed in Afrika onder Negers en Kaffers nog in eere worden gehouden, en vandaar, naar een term aan de kust van Guinee, AGGRI-KRALEN meestal worden genoemd; maar ook tot beoosten de Filipijnen, bv. op de Palao-eilanden gewaardeerd worden; ja, noordelijk tot in Japan, en zelfs tot onder de Roodhuiden van Noord- en Zuid-Amerika zouden voorkomen; — het oude Egypte aangewezen als oorsprong en bron.

Het vraagstuk naar de herkomst der tot nog toe raadselachtige moeti's of moetisalah's in de Timor-groep is dus niet enkel een kwestie van lokale ethnologie, maar strekt zich uit minstens van de Filipijnen, tot in West-Soedan en Zuid-Afrika toe.

In het volgende zal getracht worden langs historischen weg met onloochenbare bewijzen aan te toonen uit welke streek dan toch zoowel die raadselachtige Timoreesche moetisalah's, als een deel dier even raadselachtige Afrikaansche kralen weleer herkomstig waren, uitgevoerd werden, en nog heden ten dage, zij het naar andere buurten en onder gewijzigde vormen, uitgevoerd worden als kostbare steenen kralen.

Wanneer men dan ten slotte verwonderd zal staan, dat iets tot in den tegenwoordigen tijd onbegrijpelijk heeft kunnen blijven, wat eigenlijk sinds lange jaren klaar moest wezen als de dag, dan is dit alleen hieraan te wijten, dat men verzuimd heeft een waardevol geschrift te raadplegen, hetgeen in rijkdom van belangrijke inlichtingen tot het allerbeste behoort wat de eerste ontdekkingstijden, en de ontsluiting van het Oosten door de Portugeezen, ons hebben nagelaten.

A.

Doch eerst moeten de getuigenissen worden aangehaald die spreken van het voorkomen dezer hooggeschatte kralen in den Timor-archipel. Als daaraan zich dan de vraag gaat paren naar de vermoedelijke herkomst, zal zich van zelve het gebied verwijden,

en komen de Afrikaansche aggri-kralen te berde. Daarom komt het kostbaar getuigenis van Rumphius uit **1695** eerst later aan de beurt (zie onder **B**, sub **a**; blz. 450 vlg.).

I. De oudste bron die op duidelijke wijze spreekt van de moetisalah's der Timor-eilanden en dit woord daarbij met name en onmiskenbaar noemt, schijnt wel te wezen de belangrijke „Beschrijving van het eiland Timor, voor zoo verre het tot nog toe bekend is," door Mr. W. van Hogendorp, afgedrukt in het I^e deel der Verhandelingen van het in 1778 opgerichte Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Dit I^e deel verscheen in **1779**, maar is blijkbaar zeer zeldzaam in zijn 1^en druk; noch van dl. I, noch van dl. II (1780) gelukte het mij tot nog toe dien 1^en druk onder oogen te krijgen. Maar in den 2^en druk van dl. I, uit 1820, wordt op pag. 195, of in den 3^en druk van dat deel uit 1825, wordt op p. 206 over de „Kleeding" der Timoreezen o. a. gezegd:

„Hun grootste cieraad bestaat in het draagen van gouden en zilveren plaaten, en snoeren van fijne koraalen van zeer groote waarde, en die zij Moeti-saluk noemen, om hunne halzen, en van gouden armringen."

En even verder wordt waarschijnlijk van deze zelfde moetisalah's — alias „moeti-saluk" — verteld, dat zij al even geliefd zijn bij de aanzienlijke Timoreesche vrouwen:

„De vrouwen der grooten, die men echter zeer zeldzaam te zien krijgt, zijn kenbaar aan hare gouden of zilveren armringen, en de snoeren van kralen, die zij om den hals draagen, en aan de zwarte van koperdraad, waarmede hare armen en benen, omrold zijn. Hoe aanzienlijker van afkomst zij zijn, hoe zwaarder zij hetzelve dragen." (2^e druk, 1820, p. 196; 3^e dr., 1825, p. 206).

In dl. II (1780) dezer Verhandelingen verscheen Van Hogendorp's „Vervolg der beschrijving van het eiland Timor," waarin ook de „Nabijgelegene eilanden" beschreven werden, en „Het eiland Savo" zoo ter spraak komt. Den 1^en druk van dit dl. II mocht ik, als gezegd, nog niet ontmoeten; doch in den 2^en druk van dl. I (1820) schijnt men te rade te zijn geworden het artikel van Van Hogendorp plus diens vervolg in zijn geheel te plaatsen en doorloopend als *één* stuk; en in den 2^en druk van dl. II (1823) kon men wel niet anders als dit Vervolg nog eens afzonderlijk teruggeven. In den 3^en druk van dl. I echter (1825), en den 3^en druk van dl. II (1826), bleef de oorspronkelijke splitsing van 't eerste

gedeelte en zijn vervolg streng behouden. Zoo lezen we dan over de vrouwen van Savoe, en waarschijnlijk weer van moetisalah's:

„De vrouwen dragen eenen gordel om het lijf, van zwarte of geele koraalen, twaalf of veertien vademen lang." (I, 2e dr., 1820, p. 223 en II, 2e dr., 1823, p. 411; ook II, 3e dr., 1826 p. 427).

Hier hebben we dus **in 1779 en 1780** Timor en (waarschijnlijk) Savoe. Een verklaring der herkomst wordt niet gevraagd noch gewaagd.

II. Voortreffelijk daarna spreekt over de moetisalah's Salomon Müller, de kundige en rustige reiziger, die van Gouvernementswege in 1828—1829 en 1836—1837 door de Oostelijke helft van den Indischen Archipel zijn onderzoekingstochten met andere gecommitteerden volbracht, en zijn hoogstbelangrijke ethnographische studiën op onbekrompen wijze daarna „op Last des Konings" door Temminck zag uitgeven, als het deel „Land- en Volkenkunde" van de „Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen door de Leden der Natuurkundige Commissie in Indië en andere Schrijvers." Een lijvige, kranige foliant, met tal van platen achteraan, waarvan sommige gekleurde steendrukken, gelijk plaat 9—12 met Nieuw-Guineesche ethnographica, plaat 39—42 met diergelijke uit de Timor-eilanden, en plaat 56—59 met Dajak'sche kunstnijverheid, nog heden ten dage als modellen van mooien kleurdruk kunnen genoten en geroemd worden. [1] In **1839—1844** werd alzoo dit kostelijke deel te Leiden uitgegeven, misschien de kloekste uitgaaf van Nederlandsche zijde op ethnographisch gebied in deze ten einde gaande eeuw; in 1857 herdrukte het Kon. Instituut den tekst van Sal. Müller in 2 octavodeeltjes; de schoone kleur-steendrukken van Bruining werden daarbij opgeofferd. Müller dan zegt in zijn beschrijving van Timor en omliggende eilanden, die teruggaat tot zijn reizen aldaar in **1829**, omtrent de Timoreezen:

„Naast de armringen en gouden platen, behooren de halssnoeren tot de meest geachte versierselen van den Timorees. Zij bestaan in gouden balletjes en eene bijzondere soort van kralen van eene doffe en oranje-gele kleur, hard als glas, onregelmatig rond van

[1] De kunstvaardige man die deze hoogstverdienstelijke platen voortbracht, teekent zich onderaan: „T. C. Bruining, ad nat. (uram) in lap. (ide) del. (ineavit)." Het mag niet meer dan rechtvaardig heeten, zijn naam eens eervol in herinnering te brengen.

gedaante en van buiten met holligheden en kleine gaatjes voorzien. Oppervlakkig beschouwd, zoude men haar voor natuurlijk zeekoraal houden; doch het zuur oefent er hoegenaamd geene werking op uit; zij schijnen dus een kunstvoortbrengsel te zijn en, in dat geval, vermoedelijk van Chineschen oorsprong. De inlanders beweren, dat haar bestaan van overoude tijden dagteekent, en zij thans niet meer door nieuwen toevoer vermenigvuldigd worden, hetwelk hare waarde natuurlijk zeer doet stijgen. De Rottinezen en Sawoenezen betalen haar nog eenigszins duurder dan de Timorezen. Zij worden naar hare grootte, gelijkvormigheid, gladheid en zuiverheid van kleur, in vier soorten verdeeld, bij de Timorezen bekend onder de benaming van: 1) Inoe sâla (kost 15—18 gulden het snoer), 2) Inoe kei-lolo (12—14 gulden), 3) Inoe foea-boeboe (8—10 gulden) en 4) Inoe tipas of Inoe kote-manoe (5—6 gulden het snoer). De twee eerste soorten zijn schier alleen in het bezit der vorsten en maken een deel der rijksschatten uit." (1e druk, 1839—1844, p. 254; of 2e dr., 1857, II, p. 230—231).

Daarbij gaf dan Müller nog als noot op "inoe" deze aanteekening; "Inoe of hinoe (Rottineesch henoe) beteekent: parel (= moetiâra, Maleisch, en in den Bâzâr-tongval, dikwerf tot moetie verkort). Het Timoresche inoe schijnt eene klankvervorming te zijn van het Maleische indah, kostbaar, uitmuntend, zeldzaam, hoog geschat, op prijs gesteld enzv." [1]

Verder verklaarde hij "foea-boeboe" aldus: "Boeboe beteekent in het Timoreesch: rond, foea, eene vrucht." En verwees in zijn groote uitgaaf bij de uitwendige beschrijving der kralen naar Plaat 39, fig. 5, "zijnde het, in het midden staande stukje, dat in natuurlijke grootte is afgebeeld, van de derde soort."

Inderdaad zien we op fig. 5 van Plaat 39 — alléén natuurlijk in de 1e, de folio-uitgaaf te vinden — in goeden gekleurden steendruk van Bruining, voorgesteld een oranjegeel snoer aaneengeregen platte kralen, wier vormen uitstekend nader uitkomen op de bijbehoorende ongekleurde afbeelding in natuurlijke grootte van een deel van het snoer.

[1] Deze verklaring van „inoe" door Müller is geheel valsch. Zie de noot bij het einde van sub VII (verklaring van prof. Kern). „Kei-lolo" blijft onverklaard; wat kan dit zijn? Ook „inoe tipas of inoe kota-manoe" wordt niet opgehelderd; onwillekeurig denkt men hierbij echter aan Mal. tipis = dun; en aan kotor-manoek = vogelpoep; of dit terecht gegist is, mogen anderen beoordeelen.

Het zijn dan wat wij, denkende aan de bij ons geliefde bloedkralen en dier afwisselende vormen, zouden noemen platte kralen (géén bolronde), alsof ze gesneden waren uit een cilindervormige pijp van varieerenden diameter, zooals bv. een ijskegel er een is. Denkt men een zulken dunnen ijskegel op kleine afstanden telkens doorgesneden loodrecht op de lengteas, en de scherpe kanten van de verkregen stukjes wat afgeslepen op die snijvlakken, dan zou men zoowat de vormen verkrijgen der kralen door Müller afgebeeld. De diameter der grootste haalt daarbij een 8 m.M., doch de meeste zijn 1—5 m.M. in middellijn; de dikste bereiken 5½ m.M., doch de meer gewone platte zijn 1½, hoogstens 2 m.M. dik.

Laten dus de mededeelingen van Müller over de Timoreesche moeti's of inoesalah's niets te wenschen over in duidelijkheid, even duidelijk is wat hij vermeldt en afbeeldt van de kralen der vrouwen op Roti. Immers van deze zegt hij in zijn hoofdstuk „Rotti, Sawoe, Solor”:

„Bij feestelijke gelegenheden versieren de vrouwen” — versta, de Rotineesche — „gaarne hals en armen met ketens van zilver- of gouddraad (Halas)” — men leze Habas — „of met snoeren van kralen en gouden ringen. Die soort van oranje-gele kralen, waarvan door ons op bl. 254” — in 2en druk „op bl. 230” — „is gewag gemaakt, zijn er vooral zeer gezocht. Jonge meisjes hullen zich bij feesten soms in een baadje, zonder mouwen, van buiten geheel met verschillende, meest echter geelkleurige glaskralen bezet. Heele of halve, rol- of wrongvormige ringen van soortgelijke kralen, versieren alsdan niet zelden het hoofd, bij wijze van diadeem, en ook hare armen; somwijlen binden zij nog een' breeden kralenband als singel om haar midden en kralensnoeren of zilveren en gouden ringen, boven de enkels, om de beenen.” (1e druk, 1839—1844, p. 285; of 2e dr., 1857, II, p. 270).

En in dien 1en druk — hier alléén ook weer — wordt dan niet enkel verwezen naar Plaat 43, fig. 4, waar op een weinig geslaagde steenteekening van Oort en Gordon eene Rotineesche wordt afgebeeld in haar feesttooi, doch, vrij wat beter, ook naar Plaat 42, fig. 8, waar T. C. Bruining in zijn voortreffelijken trant een gekleurde lithographie laat zien van zulk een Rotineesch moetisalah-snoer, „naar de natuur in steen geteekend.”

Hier hebben we een vuilgele rist van diergelijke halskralen als op Timor, de meeste ook vrij plat, deels ook wat dikker en daarmede meer het bolronde naderend; en tusschen die gele kralen

bevindt zich één roode, één blauwe, en één donkerblauwe op zwart af. Er mag echter niet vergeten dat Müller hier bij Roti, naast een verwijzing naar Timoreesche moetisalah's, tevens uitdrukkelijk van glaskralen spreekt voor opsiering van baadjes.

III. Minder duidelijk, schijnbaar zichzelf tegensprekend, door niet het woord „moetisalah" te gebruiken in tegenstelling tot gemeene glaskralen die natuurlijk in de Timorgroep óók veel voorkomen, schrijft daarop de zendeling G. Heymering ten jare **1844** in zijn monografie over Roti — nog aangehaald door Sal. Müller bij zijn groote uitgaaf van datzelfde jaar als „niet lang geleden.... medegedeeld", op pag. 286—287 [1] — Tijdschr. v. Neêrl. Ind., 6^{en} jaarg, 1844, deel I, p. 355 over het afleggen van een Rotineesch mannenlijk:

„Vervolgens besmeert men zijne loodkleurige lippen enz....; terwijl men eenige gouden habassen [2] (of bij den gemeenen man eenige strengen koralen), om zijnen hals hangt, eenige gouden platen en andere versierselen van dat metaal op hem legt, en boven hem ophangt."

En over het daarna gekiste lijk vertelt hij verder, p. 359, noot 1:

„De gouden versierselen, die hem aan den hals gebonden waren, en daarvan niet weder mogen worden losgemaakt, geeft men den doode mede ten prooi des verderfs. Later zullen wij van een en ander nog iets vernemen."

Inderdaad, na de zonderling-rumoerige begrafenis van de doodkist met dier inhoud beschreven te hebben, en het dichtwerpen met aarde van het graf, zegt hij nog iets over de 9 dagen durende na-ceremoniën die op de begrafenis volgen, en hoe men zich

---

[1] De studie is gedateerd „Timor Koepang 16 Aug. 1843." Aangezien dit slotstuk verscheen in het éérste der toen pasbegonnen driemaandelijksche deelen, welke het Tijdschr. v. N. I. sinds dezen 6^{en} jaargang (1844) uitgaf, en dus eerst in Jan. 1844 in Indië, of in ± Mei 1844 in Nederland verspreid kon worden, moet de afsluiting der groote uitgaaf door Temminck van Sal. Müller's tekst, welke „Leiden, 1839—1844" vóór op den titel draagt, eerst plaats hebben gehad in het najaar van 1844.

[2] ha'bas = een halssieraad van gouddraad, in den vorm van een wassenaar; of, zooals Heymering in zijn eerste gedeelte (Tijdschr. v. N. I., 5^{en} jrg., 1843, p. 540 noot 1) verklaart: „een hals-sieraad der Rottinesche vrouwen van rang, gevlochten van gouddraad, in eene ronde gedaante, ter dikte van den top eens mans pink, loopende aan beide einden spits toe." Dit motief, gewoonlijk doch onzuiver „een halve maan" genoemd, is hoogst interessant èn door zijn ruime verspreidheid in den Mal. Archipel èn door zijn onmiskenbare Hindoe-verwantschap.

voorstelt dat eerst op den 3en dag de ziel van den doode heuschelijk naar het graf verhuist; waarop Heymering dan p. 363—364 de volgende zinsneden neerschrijft met de daarbij behoorende, en hier tusschen groote haken gedeeltelijk overgenomen noten:

„Het is natuurlijk dat de doode nu nog geene kleederen behoeft [men herinnere zich, dat hem er vele werden mede gegeven in de doodkist en in het graf; was hij een vermogend man, dan heeft hij alles medegekregen;....] Ook geene gouden versierselen [een schat van gouden platen en andere gouden versierselen hangt men boven den rijken Rottineschen doode....] of koralen van waarde; want ook deze acht men niet te dierbaar om hem op reis naar het schimmenrijk mede te geven."

Men zou kunnen wenschen dat deze feiten krachtiger waren medegedeeld in hun juiste verband; maar al werden eerst „eenige strengen (glas-)koralen" lijkversiering genoemd „bij den gemeenen man"; doch behooren nu ineens „koralen van waarde" — lees daarvoor moetisalah's! — bij een blijkbaar „rijken Rottineeschen doode", welke men evenmin als goud „te dierbaar" acht om in het graf mee te geven; en al wordt niet helder genoeg licht gegeven, tot het scherp onderscheiden van de kostbaarheden die men meegeeft aan het lijk ìn zijn graf, en de kostbaarheden die men toewijdt aan de ziel van dat lijk bòven het graf; — zoo is dit bericht van 1844 over Roti daarom zoo belangrijk, omdat het den weg wijst tot verklaring van het straks sub XIII te berde komend feit: dat de moetisalah's, welke in de Timor-groep verhandeld worden tot hooge prijzen, nog wel eens vermeerdering vinden.... door opgraving!

Natuurlijk! denkt men ineens. Waar lijken worden begraven met gouden sieraden en strengen koralen om den hals, spreekt het vanzelf dat deels door toevallig, deels door opzettelijk graven in den grond, een deel daarvan ook weer als „nieuwe vondsten" teruggekregen wordt!

IV. Dan volgt wat prof. Veth in **1855** over Timor schreef in De Gids. Een mededeeling, wat Timor-zelve betreft, natuurlijk ontleend aan hen die ter plaatse onderzochten, allereerst aan Sal. Müller. Waar dus dit getuigenis in zooverre geen nieuws brengt, bewijst het overnemen door prof. Veth van Müller's op niets degelijks gegronde onderstelling, dat de moetisalah's uit China „vermoedelijk" herkomstig zouden zijn, hoe de toen al zoo belezen geleerde geen weg wist met de kwestie. Over de „groote neiging

tot opschik" van de Timorezen meldt hij toch o. a.: "de hals is omhangen met snoeren van gouden balletjes, of koralen van een doffe, oranje-gele kleur, moetisala genoemd, die voor een kunstvoortbrengsel van Chineschen oorsprong te houden schijnen, en langzamerhand in waarde stijgen, dewijl zij niet meer worden aangevoerd." (Gids, 1855, I, p. 577; of Overdruk p 33).

Men herkent den volledigen Sal. Müller, doch in duodecimo.

Aan deze tweedehandsche mededeeling over T i m o r kan het best toegevoegd worden een zeggen van Gramberg, die wèl zelf eene korte poos op Timor was; en een volledig, haast onbegrijpelijk zwijgen van twee andere halve-autoriteiten, dat te pijnlijker is omdat het juist die nog zoo weinig bekende Noordoost-helft van Timor betreft, welke h e t P o r t u g e e s c h e g e b i e d uitmaakt.

In de éénige monografie toch over dat Portugeesche gedeelte welke — voor zoover mij bekend is — bestaat, in het boek n.l. van den oud-Gouverneur van Port. Timor, A. d e C a s t r o, "As possessões Portuguezas na Oceania", te Lissabon in **1867** verschenen (de voorrede echter dd. Lissabon, Oct. 1864) [1], w o r d t m e t g e e n e n k e l w o o r d g e r e p t in het tweede gedeelte (wat de ethnologie en het beheer van Port. Timor beschrijft) over deze Timoreesche kralen; op p. 322—323 waar de kleedij der Timoreezen ("Timóres") beschreven wordt, en waar dit eigenlijk zijn plaats had moeten krijgen, is niets van dien aard te vinden. Een andere, doch niet afzonderlijk uitgegeven monografie over dit deel zou ik slechts weten te noemen in de serie brieven — verzonden uit Macau — over "Timor", van den vroeger op dit eiland geplaatsten majoor J. d o s S a n t o s V a q u i n h a s, achtereenvolgens verschenen in het Port. tijdschrift "Boletim da Sociedade de Geographia de Lisboa",

---

[1] Dezelfde A. de Castro had reeds eerder, dd. „Dilly, 28 Août 1860" een opstel geplaatst gehad in het Tijdschr. Bat. Gen. XI, 1862, p. 465 -506, onder den titel „Résumé historique de l'établissement Portugais à Timor, des us et des coutumes de ses habitants", terwijl hij nog Gouv. van Timor was. Reeds daarin zinspeelt hij op het grootere werk dat hij later in Portugal wou uitgeven, zoodra hij uit het door malaria verpeste Dilly weg zou zijn. In dit Port. boek is het historische gedeelte sterk uitgewerkt, en vult de eerste helft; in de tweede helft wordt het slot gevormd door eene aanprijzing van het Cultuurstelsel van Van den Bosch voor de koffiecultuur in Port. Timor. Maar aan het daaraan voorafgaande ethnographische gedeelte, is niet zoo heel veel toegevoegd, en geeft het opstel in het Tijdschr. Bat. Gen. vrijwel iets dergelijks; hierin staan echter herhaaldelijk hinderlijke drukfouten, b. v. „Solar", lees „Solor", „tabedoe", lees „tabedae", „jinta" (sic!) lees „finta", en dergelijke mooie meer.

II, 1880, p. 733—741; III, 1882, p. 41—45, 242—243, 747—749; IV, 1883, p. 277—286, 307—328, 476—492; V, 1885, p. 61—64; en VII, 1887, p. 453—461; waarvan vooral het stuk in dl. IV, **1883**, p. 476—492 hier van belang kon zijn, omdat het de Gewoonten, Zeden, Nijverheid, enz. der Port. Timoreezen beschrijft. Doch ook hier evenmin iets over kralen die tot sieraad zouden dienen. Wel daarentegen een uitvoerige en naar het schijnt vertrouwbare beschrijving op p. 480—481 van de vervaardiging door de inlanders van verschillende gouden versierselen uit Port. munten, met vermelding der inlandsche namen. De vraag komt dan op: zijn in Oost-Timor de moetisalah's wel zoo bekend en gewild als op het westelijke, Nederlandsche gedeelte?

Op deze vraag zal sub X en XVI, alsook tegen het eind van dit artikel, teruggekomen worden.

Maar voor de geliefdheid der koralen in het westen van Midden-Timor kan nog pleiten wat Gramberg in 1870 neerschreef.

In het verslag van zijn politieke zending naar de grenslanden van Sorbian (= Amfoeang) en Sonnebait (= ongeveer tegenwoordig Besiana + Noenbena + Netpala; verg. de kaart van Timor bij Stemfoort en ten Siethoff) [1], dd. Dec. Koepang 1870, en afgedrukt in Verh. Bat. Gen. XXXVI, **1872**, 2e Stuk, p. 161—217 als „Eene maand in de binnenlanden van Timor", spreekt hij met name van het kostuum van den feitor van Lelogama (in Sorbian) als bestaande o. a. uit een hoofdtooisel waarbij tal van zilveren plaatjes en „een band van fijne koralen" te pas kwamen, en „eenige snoeren lompe gele kralen (moetih sala) om den hals" (p. 202); terwijl hij later

[1] Wel te verstaan in de eerste uitgaaf, 1883—85, op blad 13. Doch op blad 15 van den nu verschijnenden herdruk dezer Atlas (blad 15 uitgegeven 1898) is Sonnebait van weleer = ongeveer Mollo van nu, is Amfoeang nog wel aanwezig, doch het heele woord „Sorbian" niet meer te vinden, evenmin als het woord „Sonnebait" vlak onder Koepang. Dit mag jammer heeten, daar Sonnebait een der oudste en belangrijkste historische namen is, en Sorbian o. a. bij de Portugeezen zoo bekend is dat zij gewoonlijk (zie o. a. het kaartje achteraan A. de Castro's Port. boek) het Ned. gebied „Servião" noemen, en het hunne „Bellos", evenals wij wel Port. Timor „het land der Beloneezen". Dat zelfs op deze nieuwe kaart van Stemfoort en Ten Siethoff de hoofdplaats heet „Delhi of Dilli", terwijl de Port. nooit anders schrijven dan „Dilly", mag kras heeten; gelijk trouwens het heele Port. gedeelte, zonder eenige poging tot juiste spelling of volledigheid naar de reeds voorhanden berichten, maar ruw en op de gis afgebeeld werd, zoowel in den 1e druk van 1883—85, als in dezen herdruk van 1898.

onder de huwelijksgeschenken („béli") voor gewone lieden in 't algemeen op West-Timor, nog opsomt, behalve geweren, karbouwen en paarden, ook „2 snoeren geele koralen (moeti salah), welke snoeren eene waarde bezitten van 35 rijksdaalders elk." (p. 211).

Daargelaten dus het Portugeesche gedeelte, — door Müller plus Gramberg staat de geliefdheid voor het geheele Nederlandsche gebied vast.

V. Een nieuw element in het veld der gissingen, maar zelve ze voorzichtiglijk als „louter gissingen" kenmerkend, brengt dan de zendeling W. M. Donselaar ten jare **1872.** In zijn monografie over Savoe, gedateerd „Koepang, Mei 1872" geeft hij in de Meded. v. h. Ned. Zend. Gen. XVI, 1872, p. 322—323 de volgende belangrijke en zelfstandige mededeeling over de moetisalah's van den Timor-Archipel, aansluitend bij hun geliefdheid onder de Savoeneesche vrouwen:

„Bij de vrouwen is enz..... Ook munten de savoeneesche vrouwen in zindelijkheid uit. Voorts versieren bij de gegoeden gouden ringen de ooren, en gouden ketenen en platen hals en borst, en bovendien snoeren van eene soort van koralen van geelachtige en bruine kleur, voor Europeanen van geen waarde, maar hooggeschat, en de fijnste soorten tegen goud opgewogen, onder alle de volkstammen van den Timorschen archipel. De herkomst dezer koralen schuilt in het duister. In een lang verleden zijn ze van elders aangebracht, van waar weet niemand te zeggen. Sommige Europeanen gissen van Japan, daar voor de komst der Europeanen, gelijk van elders bekend is, japansche vaartuigen in de Molukken ten handel kwamen. Andere vermoeden van Venetië, dat, tot een paar eeuwen geleden, belangrijken handel in allerlei soorten van koralen dreef, en van waar zij, bij de eerste bezoeken der Portugezen, herwaarts zouden zijn gebracht. Dit blijven echter louter gissingen. Europesche handelaren hebben er hun voordeel in gezocht, deze koralen in Europa te laten namaken en ze voor echte hier te verkoopen. Het geoefend oog van den inlander wist echter terstond de valsche koralen van de echte te onderscheiden. Men denke aan de hooggeschatte tampajangs, of oude, verglaasde aarden potten der Dajakkers op Bornëo."

Hier dus geen China meer, doch Japan.... of Venetië; en als marskramers dan van deze laatste waar, de „eerste Portugezen". Doch, helaas, alles „louter gissingen".

Belangrijk echter is dit bericht van Donselaar ook hierom, dat

het voor het eerst spreekt over Europeeschen namaak van deze kralen, dien de inlander echter snel als zoodanig herkend had.

VI. Zelfstandig ook in hooge mate, en daarbij van een zeker mineralogisch-begrijpen wàt voor voorwerpen de moetisalah's nu toch eigenlijk konden zijn, is hetgeen daarna de botanicus J. E. Teysmann in den aanhef van zijn "Verslag eener Botanische Reis over Timor" (1873), in 1874 gepubliceerd in het Natuurk. Tijdschr. v. N. I., XXXIV, op p. 350 over een bezoek aan den "nog heidenschen" radja van Amaäbi te Koeninoe nabij Koepang [1] vertelt:

"Deze man vertoonde ons op ons verzoek, al zijne schatten, bestaande in gouden halvemaanvormige platen tot hoofd- en borstsieraad [2] en verschillende snoeren van geelachtige koralen — moeti salah — die, hoewel van onbekenden oorsprong en bestanddeelen, toch het aanzien hadden van uit zeker mineraal, tot rolletjes geslepen en daarna gezaagd of gekloofd, op de breukvlakte ook afgeslepen en met een gaatje doorboord te zijn. De grootsten zijn 6 à 7 mill[r] in diameter en 3 mill[r] dik, met gaatjes van ruim 1 mill[r] wijdte. Zij varieëren echter trapsgewijze tot zeer kleine afmetingen van niet meer dan 3 mill[r] in diameter en daaraan geëvenredigde dikten. Meestal worden zij aangevoerd van Endeh op het eiland Flores en men verhaald dat ze gevonden worden op afgebrande ladangs en dat zij soms op de punten van

---

[1] Vlak vóór het boven volgend referaat over de moetisalah's, schrijft Teysmann van dit bezoek: „Des avonds 4 uur reed ik (scil. van Koepang uit) in gezelschap van den heer De Siso naar den Radja van Amabie, genaamd Manoek te Koeninoe, die nog tot de orang Djicatioe" (lees „Djientioe", zie even verder) „of Djentioe behoort, dat is, de op Timor en de eilanden heerschende eeredienst. Van het woord Djientioe heb ik geene explicatie kunnen bekomen, ofschoon velen er het woord heiden uit willen afleiden; aangezien die lieden zich zelven echter met zekeren trotsch (lees „trots") orang Djientioe noemen, even als anderen zich als Christenen of Mohamedanen voordoen, zal er het onbestemde woord heiden wel niet op toepasselijk zijn." (p. 349—350). Dit „Djientioe" of „Djentioe" is natuurlijk niets anders als het Portugeesche gentio, d. i. heiden, wat, in aanmerking genomen dat „ge" in Port. zacht klinkt als in Fransch „gentil," dat „en" in Port. een eigenaardigen neusklank heeft — zooals er in 't Port. zoo overmatig vele zijn — welke men ongeveer met ein kan transcribeeren, en dat een sluit-o in Port. steeds als oe klinkt, vrijwel terug te geven is met „Zjeintioe" of „Djeîntioe." Merkwaardig is zeker dat op Timor óók in het Nederl. gedeelte dit Port. woord in zwang is; en nog merkwaardiger dat niemand op Koepang het wist te verklaren, hoewel Dilly zoo vlak naast de deur ligt!

[2] Dit zijn dus weer de zoogenaamde „habas"sen, of kora-kora's, ook weer hier met halve manen vergeleken.

het uitspruitende gras, dat in het gaatje gedrongen is, voorkomen, wat mij echter zeer onwaarschijnlijk voorkomt. Eer zou ik gelooven dat het een geheim fabrikaat, van een nog onbekend mineraal is: doch hoe dit ook zij men hecht er groote waarde aan. Van de duurste soort kost een kransje, van een span lang, f 80,—, van eene 2e soort f 35,— en van de minste soort f 3.50. Een snoer van de beste soort en behoorlijke lengte, heeft eene waarde van f 300,—. Men heeft getracht ze in Itali· en Engeland te laten namaken, doch is daarin slecht geslaagd: het verschil was te groot, zoodat ze door de inlanders direct als valsch herkend werden."

Teysmann, de botanicus — het moet hem ter eere nagegeven, en pleit voor zijn scherp waarnemen ook buiten zijn vakgebied —, heeft sinds Rumphius in **1695** het eerste begrepen, dat men bij de echte moetisalah's te doen kòn hebben met een natuurlijk mineraal, dat daarna geslepen, gekloofd en verder gefatsoeneerd was geworden door menschenhand, en waar de gaatjes ingeboord waren! Al faalde het hem aan mineralogische kennis om dit soort kralen wetenschappelijk te onderzoeken, zoo zal uit het volgende blijken hoezeer hij in zijne waarneming van feiten volstrekt-juist gezien heeft.

Zijn mededeelen verder dat de meeste "nieuwe vondsten" van Endeh en andere negorijen op Flores komen, wordt volledig door lateren bevestigd; zie bv. sub VII en XII—XIII. Zijn vertellen van het "on-dit" hoe dan die kralen op de jonge halmpjes van spruitend gras zouden gevonden worden, is alleraardigst; men hoort den inlander en diens bijgeloof. Hij preciseert wat Donselaar over Europeeschen namaak zeide, door Italië en Engeland te noemen. Zijn verdeeling der moetisalah's in 3 soorten is onafhankelijk van wat Müller in 1844 had doen drukken door Temminck. Aan een gewaagde konjektuur als Müller deed, waagt hij zich wijselijk niet. Kortom: in aanmerking nemend dat onder de Natuurkundige Commissie, waarvan de zoöloog-ethnoloog Salomon Müller en de botanicus Korthals de resultaten hebben verwerkt, een vakman-mineraloog, Dr. Macklot, in 1829 de reis naar Timor meedeed, [1] en een geoloog,

---

[1] In den particulieren brief dd. 24 Dec. 1850 van Schwaner aan prof. Veth, door dezen laatsten in zijn opstel over Timor in den Gids van 1855 ten deele aangehaald, noemt Schwaner den in 1832 bij een brand te Krawang omgekomen Macklot een „mineraloog van professie" (p. 556). Bij dienzelfden brand gingen al de aanteekeningen omtrent Timor en verdere papieren van Macklot verloren (ib., p. 726—727).

Dr. C. Schwaner, later in Leiden de collecties-Müller ter wetenschappelijke bearbeiding kreeg voor zijn aandeel; en dan ziende hoe Müller over de innerlijke samenstelling der moetisalah's niets verder te berde brengt, dan dat men ze eerst voor „natuurlijk zeekoraal (zou) houden; doch het zuur oefent er hoegenaamd geene werking op uit; zij schijnen dus een kunstvoortbrengsel te zijn," — dan roemt men dubbel het helder doorzicht van den botanicus Teysmann, die niet denkt aan kalksteen of zeekoraal, niet denkt ook aan kunstvoortbrengsels als glas en glaspaarlen en glaskralen, maar ineens voelt en vat dat men te doen kon hebben met „zeker mineraal, tot rolletjes geslepen en daarna gezaagd of gekloofd, op de breukvlakte ook afgeslepen en met een gaatje doorboord." Als hij het woord **kwartsgesteente** daarnevens uitgesproken had, zoo ware zijn determineering onberispelijk geweest.

Dat zijn opgave van de verschillende dikten en doorsneden der Timoreesche kralen op onafhankelijke wijs Müller's mededeelingen bevestigt, behoeft daarnevens wel nauwelijks gezegd te worden.

VII. Volgen doen de lakonische, haast lapidaire zinsneden waarin de controleur S. Roos, dd. Soemba, October **1872**, geheel onafhankelijk dus van Teysmann, bij zijn opstel „Iets over Endeh," dat eerst afgedrukt werd in Tijdschr. Bat. Gen. XXIV, **1877**, op pag. 501 spreekt van de geliefde kralen in den Timor-archipel op Soemba, op Flores; vooral van Flores, als land waar men ze kan aankoopen:

„De moeti saki, ook moeti tana geheeten, zijn kleine vuilgeele kraaltjes en in den Timor-Archipel zeer gewild.

Ik zag onlangs den radja van Taimanoe (op Soemba) vijf halssnoeren van drie kralen koopen voor vijf honderd rijksdaalders; de Endenezen koopen ze te Sika oostelijk en te Kéo westelijk van Endeh.

Naar zij zeggen komen die kraaltjes hier en daar te voorschijn, als de alang-alang is verbrand."

En even daarvóór, om de onvertrouwbaarheid der handelsopgaven van de Endehneesche anachoda's te staven, noemde hij o. a. dit geval, waarschijnlijk op Soemba door hem geconstateerd, en handelend over kralenuitvoer van Flores (Endeh) naar Soemba (Kambera):

„Hoe ver dit bedrog gaat is mij onlangs gebleken met de opvarenden van eene prauw, die te Endeh betaald hadden voor 8 snoeren Endenesche kralen (moetisaki), terwijl zij te Kambéra 24 snoeren verkochten; de snoer kost te Endeh ± f 75 en wordt op Soemba voor 80 à 100 rijksdaalders verkocht." (p. 500—501).

Terwijl hij dan dadelijk laat volgen een uitvoer-statistiek over 3 maanden van Endeh, waarin opgenomen staan:

„128 snoeren moetisaki (Endenesche kralen) N°. 1, een waarde hebbende van f 75,— en

888 snoeren dito kralen N°. 10, welke f 2.50 per snoer kosten”. (p. 501).

Neemt men nu in aanmerking dat dit slaat op Midden-, en gedeeltelijk ook op Oost-Flores; terwijl reeds Freyss in **1860** (reizen van 1854—1856) over „Westelijk Flores of Mangarai” de overigens op zichzelf onbeduidende woorden (over glaskralen?) getuigd had:

„De mannen dragen enz..... Hunne versierselen zijn snoertjes koralen, welke zij in de ooren en om den hals dragen, en armringen van koperdraad.” (Tijdschr. Bat. Gen. IX, 1860, p. 510), —

dan wordt hiermee zoowat het belang geconstateerd dat voor gansch Flores gelegen is in diezelfde kralen [1], van welke we reeds zagen dat ze in Timor, op Savoe, op Roti hoogst geliefd zijn; terwijl straks, sub XI, een speciaal getuigenis van De Roo van Alderwerelt voor Soemba het reeds terloops door Roos hier over dit eiland vermelde zal komen versterken, voor zoover Roos-zelve dit niet reeds in **1869** gedaan had in zijn bekende, even lakonische maar tevens toch vermakelijk-geschreven, monographie „Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk op het eiland Soemba”, afgedrukt in de Verh. Bat. Gen. XXXVI, **1872**, 1e Stuk.

In deze tot het jaar 1869 teruggaande monographie [2] had Roos toch nergens een bepaalde zinsnede over de óók op Soemba geliefde moetisalah's neergeschreven, maar wel herhaaldelijk kralen even genoemd als in Soemba tot sieraad dienend.

Zoo heet het b.v. over de kleedij der Soemba'sche vrouwen: „Kralen en ivoren dunne armbanden dienen tot sieraad" (p. 13), terwijl het te voren over het geldbakje („tongal”) dat de mannen op den buik plegen te dragen, luidde: „Dit bakje, waaraan tot verfraaijing eenige kralen hangen” (p. 12). Op p. 38 dan worden opgesomd als „door den Soembanees gewilde artikelen” welke ingevoerd plegen te worden: „kralen, parangs, messen, Makassaarsche en Endenesche kains,....”, dus, „kralen” voorop, en wel ten deele weer van moetisalah's van Flores, want op diezelfde blz. komt voor

---

[1] Voor Flores komen straks nog meer bewijzen; zie sub XII en XIII.

[2] Dit jaartal 1869 volgt uit deze paar zinsneden van Roos: „In 1869 zijn te Waingapoe enz." (p. 16), en „De katoenheesters, welke gedurende het afgeloopen jaar (1868) reeds hoog waren opgeschoten enz." (p. 24).

onder de statistiek van invoer over 1869 te Kabaniroe (waar de controleur van Soemba gevestigd is) plus Waingapoe:

„5 snoeren Endenesche koralen ad f 80.— ieder".

en daarmede weer overeenstemmend is de bruidschat, dien Roos vermeldt bij een met name genoemd huwelijk: „Als tegen-geschenk bragt de vrouw aan armbanden, kains en Endenesche koralen mede voor een waarde van f 200,—". (p. 52); terwijl later over den tusschenhandel te Waingapoe nog verteld wordt hoe de daar wonende lieden, deels Arabische mestiezen, deels Endehneezen, na aan de om paarden daar binnenloopende schepen hun hulp verleend te hebben, voor het zoo verdiende geld dan „gedroogde klappers, pinang, kralen, kains, rijst, enz." plegen te koopen, „welke artikelen zij met exorbitante winst aan den Soembanees verkoopen" (p. 79).

Aangezien nu de Endehneezen op Soemba de rol plegen te spelen van de Chineezen op Java, zoo komt men door combineering van wat Roos in 1872 over Flores schreef (afgedrukt in 1877) en van wat hij in 1869 reeds over Soemba geschreven had (afgedrukt in 1872), tot de conclusie, dat de op Flores hoe dan ook gevonden of verkregen moetisalah's, door Endehneesche handelaars peperduur aan de lui van Soemba worden verkocht, welke Soembaneezen waarschijnlijk via Flores de voorliefde zijn gaan overnemen voor die kralen, welke oorspronkelijk — behalve op Flores-zelf — meer thuishoort op Timor, op Roti, op Savoe, waarheen de Endehneezen ze óók uitvoeren.

Het getuigen van Roos omtrent een diergelijk toevallig vinden van moetisalah's op Flores midden tusschen alang-alang, versterkt wat Teysmann daarover in Timor vernam; al zijn de bizonderheden waaronder deze kralen in de buurt van Endeh te voorschijn zouden komen volgens Teysmann's vertellen, wel zoo aardig en typisch-inlandsch, als wat Roos daarover op Soemba en Flores-zelf, van waarschijnlijk Endeh'sche belanghebbenden, te hooren kreeg. Een andere vraag is echter: is deze voorstelling van toevallig-vinden geheel wáár? En ziet men dan hoe Roos in zijn bovenvermelde studie over Flores, p. 490—491 en p. 500 den handels- en zeevaartslust der Endehnezen op den voorgrond stelt, mededeelend hoe zij zelfs reizen plegen te maken met eigen vaartuigen naar Singapore [1],

[1] Verg. hierbij ook wat prof. Wichmann schreef in zijn „Bericht über eine im Jahre 1888—89 im Auftrage der Niederl. Geogr. Gesellschaft ausgeführte Reise nach dem Indischen Archipel, III. Flores," in Tijdschr. Aardr. Gen. 2,

dan komt de vraag op: of niet soms een deel van deze moeti-saki — zóó noemt Roos deze uit Flores komende kralen — in plaats van daar slechts tusschen alang-alang aangetroffen te worden bij wonderlijk toeval, in werkelijkheid aangekocht worden te Singapore?

Op deze vraag wordt in 't eind van het artikel nog teruggekomen bij de behandeling der kwestie in hoeverre een soort van heusche steenen kralen nog wel degelijk, door invoer van buiten Indonesië, een deel van den Maleischen Archipel bereikt.

Alleen zij er nog op gewezen dat Roos van deze "moeti-saki" of "Endenesche koralen" minstens 10 soorten onderscheidt, waarvan de puiksten wel 30 maal zooveel waard is als soort n°. 10. En evenzeer moet de opmerkzaamheid een oogenblik stilstaan bij den hier voor het eerst door Roos genoemden, doch later veel vermelden term "moeti tana(h)" voor deze kralen.

Naast "moeti salah" (Hogendorp, Müller, Gramberg, Teysmann), en "inoe salah" (alléén voor de allerpuikste soort, Müller) en "moeti saki (= "Endenesche kralen", Roos) — noemt Roos deze laatste ook "moeti tana(h)", dus "grondpaarlen" . . . een zeker zéér passende naam voor kralen die volgens de Endehnezen tusschen alang-alang zouden gevonden worden. En waar (zie bv. Weber en Wichmann, sub XII; Colfs, ibidem; doch weer "moeti-salah's" sub XIII—XV;) dit woord "moeti-tanah" door latere reizigers meermalen gebruikt wordt, daar begint men sterk te vermoeden dat deze "van den bodem van Flores" herkomstige (of deels te Singapore bv. gekochte?) kralen, in den tegenwoordigen tijd een hoofdrol gaan spelen in den Timor-Archipel. Een nog anderen naam, "lakkai," zal men sub X gebruikt vinden. [1]

VIII, 1891, p. 219 over den handel van Endeh: „Ausser dem Handel an den verschiedenen Plätzen der Südküste von Flores, findet vor allen Dingen ein reger Verkehr mit Singapore statt, welches fast sämmtliche europäische Artikel, wie Eisenwaaren, Bau(m)wollenzeuge, Gewehre, Pulver u. s. w. liefert; von der Insel Bali wird hauptsächlich Reis eingeführt. Ein besonders lebhafter Verkehr findet mit der Insel Sumba statt."

[1] Over deze verschillende woorden, waarbij „moeti" de hoofdzaak is, was prof. Kern zoozeer vriendelijk mij per briefkaart dd. 4 Juni jl. het volgende te berichten op mijn vraag dienaangaande: „Voor moeti verwijs ik U kortheidshalve naar Jav. mote in Jav. Handwdb., Sundaneesch moete; zoo ook Balineesch. Tot welke taal salah behoort in moeti salah weet ik niet; zeker niet tot eenige taal van den Oostelijken Archipel; het zal wel Maleisch zijn — gelijk trouwens ook tanah — en moeten verbeelden „valsche". Inoe

VIII. Nu komt het eerste bericht waardoor ook buitenlanders zich zijn gaan interesseeren voor de herkomst der Timor'sche moetisalah's, en een belangrijk gegeven ontdekken; daarmee tegelijk het veld van analogieën aanmerkelijk uitbreidend; doch anderszins ook aanleiding gevend tot een wilde theorie, waarop een mismoedig „we weten het niet!" ten slotte volgde.

In een brief dd. Macassar, 11 Augustus 1884 aan prof. Virchow, afgedrukt in de „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte", **1884**, p. 426-427 — het bekende Appendix tot het Zeitschrift für Ethnologie; de Notulen dus van dat jaar 1884 bevattend — schrijft de te Makasar tijdelijk verblijf houdende Duitsche koopman A. Langen,

---

beteekent in het Timoreesch „parel;" hetzelfde woord als Bisayasch hinau, alles wat schittert, Toumbulusch ino, halssieraad. Inoe salah is een hybride, uit Timoreesch en Maleisch salah. Wat saki en lakkai zijn, weet ik niet."

Roorda-Vreede's Jav. Nederl. Hdwb. (3e druk), Amsterdam 1886, geeft in voce „mote": „Mote. K(rama) N(goko). glazen kraal of kraaltje, van verschillende kleuren (Skr. moetya, parel: verg. moetyara)"; en aldaar, „Moetyara, ook wel moetiara K(rama) N(goko) parel. Ajam moetyara parelhoen, poule pintade (Skr. moetya: zie bij mote)." En Coolsma in zijn Soendaneesch-Hollandsch Wdb., Leiden (1884) geeft „Moete, kleine kralen, kraaltjes." Zie verder hierachter, onder **D.**

Nog mag hier aan toegevoegd worden wat F. S. A. de Clercq in zijn „Het Maleisch der Molukken," Batavia 1876, geeft in voce „moeti". Hij zegt — zijn lijst omvangt de „meest voorkomende vreemde en van het gewone Maleisch verschillende woorden, zooals die gebruikt worden in de residentiën Manado, Ternate, Ambon met Banda en Timor Koepang" — aldaar: „Moeti. T(imor), kralen: men onderscheidt moetisala en moentidara. (Zie manji-manji; volgens R(oorda) v(an) E(ysinga) te Bantam moeté-moeté, ook geeft hij moetia op)," terwijl bij „manji-manji" blijkt dat dit Menado'sch is voor „kralen," waarvoor men op Ambon „mani-mani" zegt. Wààrin het onderscheid nu zit tusschen moetisalah en moetidarah (dit zal wel het juiste woord zijn; de n in „moentidara" bij De Clercq is bijna zeker een drukfout) wordt niet opgehelderd, maar vermoedelijk kenschetst het de gele variëteit (moeti-salah=valsche paarlen; d.i. blond er uitziende, evenals paarlen), en de roode variëteit (moeti-darah = bloedpaarlen). Zonderling blijft het, dat het woord moetidarah door niemand anders genoemd wordt dan door De Clercq, ofschoon — indien het vermoeden van zijn beteekenis juist is — het „bloedpaarl," „bloedkraal," zoo ter snede de roode variëteit zou weergeven; evengoed als dit laatste woord bij òns welbekend is. [De heer De Clercq meldt mij, op mijn navraag, per briefkaart van 11 Juni, dat „moentidara" inderdaad een drukfout is; maar dat hij op 't oogenblik niet meer zou kunnen aangeven welk verschil de Timoreezen maken tusschen „moetisala" en „moetidara"].

onder meer ethnographische mededeelingen over Nieuw-Guinea, de Kei-eilanden, enz., ook: [1]

„Noch eine Bemerkung, welche Sie interessiren wird. Die auf den Pelewinseln im Stillen Ocean so hoch geschätzten braunen und gelben Perlen sind dieselben, welche auf Timor so hoch gehalten werden und von Flores kommen, wo sie, wie gesagt wird, in der Erde gefunden werden.” (p. 427).

Bij de vergadering van het Berlijnsch Genootschap, dd. 18 Oct. 1884 was deze brief van Langen ter tafel gebracht, en had Prof. Virchow slechts over een andere kwestie in dezen brief eenige nadere woorden daaraan toegevoegd. Dat men in Langen's schrijven over deze Flores-Timor-kralen in 1884 de mededeelingen herkent van Teysmann uit 1874 en Roos uit 1877, behoeft nauwelijks opgemerkt; de analogie met dergelijke kralen, hooggeschat in de beoosten de Filipijnen gelegen Palao-eilanden (8° N. B., 135° O. L.; recht Oost van Mindanao), over welke Semper in zijne bekende monographie „Die Palau-Inseln im Stillen Ocean”, Leipzig 1873, p. 61—64 reeds het een en ander bericht had, moge voorloopig blijven rusten, tot in 't algemeen het overeenkomstig verschijnsel buiten Insulinde onder **B** ter sprake komt.

Maar nog in het eind van datzelfde jaar 1884, in de vergadering der Berliner Gesellschaft voornoemd van 20 December, kwam prof. Virchow zeer in 't bizonder, nu op SAVOE'sche, kralen — of „Perlen” zooals de Duitschers hiervoor, weinig gelukkig, zeggen —

---

[1] Aangezien het van belang was te weten wie hier deze Duitscher Langen precies was, schreef ik om inlichting hierover aan prof. Wichmann te Utrecht die in 1888—89 zelve zijn wetenschappelijk-geologische reis door Java, Celebes, Flores (met Soembawa, Solor en Adonare), Timor, en Roti maakte in opdracht van het Aardr. Gen. (zie zijn verslag „Bericht etc..” in Tijdschr. Aardr. Gen. van 1890, 907—994; 1891, p. 188—293; en 1892, p. 161—276). En bij brief dd. 3 Juni jl. was hij zoo vriendelijk mij het volgende te melden: „Er zijn 2 Langen's in Indië geweest. De éene was kapitein, de tweede, en dit is de door U bedoelde, waarschijnlijk koopman. Ik heb hem in 1888 toevallig te Batavia ontmoet, omdat wij in hetzelfde hôtel logeerden. . . . . Op de Kei-eilanden had hij zijne grootste onderneming (houtkapperij enz.). Op Timor had hij een oliefabriek, die echter reeds tijdens mijne aanwezigheid te Koepang stilstond, omdat hij de verlangde prijzen voor de vruchten niet wilde betalen. Op Flores wilde hij naar tin zoeken . . . Zijne berichten aangaande zijne opgravingen op Savoe kan ik op dit oogenblik niet controleeren.” Over deze firma en dezen heer A. Langen te Toeal (Kei-eilanden), zie nog Wertheim in diens „Verslag van mijne reis naar de Kei-eilanden,” in Tijdschr. Aardr. Gen. 2, IX, 1892, p. 777—780, 805—808, 815.

terug; ditmaal naar aan leiding van een vondst in eenige OUDE GRAVEN OP SAVOE, die dezelfde heer Langen bij zijn verblijf daar had doen nazoeken, toen een geheel vergeten en dus zeker antieke begraafplaats, bij het maken van de fundamenten voor een nieuwe woning van den radja (welken precies?), toevallig aangetroffen was geworden. Behalve skeletten, schedels, kruiken en andere aarden vaten, waarvan Langen bij schrijven uit Batavia dd. 13 Oct. 1884 brokstukken naar Berlijn overzond, stuurde hij ook ettelijke antieke kralen, in verschillende grafurnen gevonden, over met deze woorden:

„In den Gefässen zur Seite stehend fand ich in verschiedenen Gräbern die mitgesandten Perlen, welche heutzutage auf der Insel nicht mehr vorkommen resp. unter den Schmucksachen nicht gefunden werden.” (ibid. p. 590).

Hier dus deed zich het geval voor, wat het bericht van Heymering over Roti uit 1844 (zie sub III) reeds verwachten deed: het te voorschijn komen van kralen uit opgedolven graven. Immers, waar aanzienlijke lieden in tooi van gouden sieraden en moetisalah's in hun kist worden gelegd op deze eilanden, ligt niets meer voor de hand dan dat door opgraving ook weer kralen terug komen. En aangezien deze door Langen gevonden exemplaren, blijkens zijn eigen woorden, tot de Savoe'sche antiquiteiten te rekenen zijn — Langen zegt even te voren: „Da die Eingebornen nichts mehr von diesem Begräbnissorte wussten, so muss angenommen werden, dass die Skelette wenigstens 300 Jahre unter der Erde sind”; waarin echter dat 300 jaar wel wat heel erg op de gis mag heeten —, mocht het van te meer waarde heeten, indien deze heuschelijk-oude moetisalah's nu eens precies gedetermineerd werden.

Gelukkig heeft prof. Virchow dit dadelijk gedaan. En zijn, onmiddellijk op Langen's brief volgend, referaat is in dit opzicht véél te belangrijk en deskundig, om het niet in zijn geheel hier over te nemen.

„Von besonderem Interesse” — zegt prof. Virchow p. 593 — „sind die Perlen, von denen 7 verschiedene Arten vorliegen:

1. Am häufigsten sind darunter länglich-tonnenförmige, in der Mitte etwas ausgebauchte, an den Enden glatt abgeschnittene, längsdurchbohrte und schön geschliffene Stücke a), 8 mm lang, in der Mitte 6,

---

a) Overal waar in dit referaat a) bijstaat, is de spatieëring van mij zelven, tot meerdere duidelijkheid. Het VET gedrukte is gespatieerd in het origineel, dus met name het „Karneol oder Sardonyx”, in de éérste plaats door prof. Virchow genoemd.

an den Enden 3 mm im Durchmesser. Dieselben bestehen aus **Karneol oder Sardonyx**, ihre Farbe ist blass gelbroth und durchscheinend, häufig mit weissen Streifen, Bändern oder ganzen Abschnitten, zuweilen auch völlig milchig und trübe *a*).

2. Eine grössere, vollkommen runde Kugel von schönstem Schliff etwa 1 cm im Durchmesser, aus Karneol *a*) jedoch zur Hälfte roth, zur Hälfte gelblich. Das sehr enge Loch had jederseits *a*) einen fast 2 mm weiten, trichterförmigen *a*) Eingang.

3. Zwei tonnenförmige, mit kantigem Aequator, gelblichweiss, 8 mm lang, 6 mm im Querdurchmesser der Mitte.

4. Cylinder aus Stein oder Koralle *a*) von grauweisser Farbe, 5 mm lang, 3 mm im Durchmesser, der Länge nach von einem 1,5 mm weiten Loch durchbohrt.

5. Eine rundliche Perle, scheinbar aus gebranntem Thon *a*), matt und dunkel braunroth aussehend, der Bauch etwas aufgerieben, die Polgegenden gerade abgeschnitten, 4 mm lang, 6 mm dick, das Loch fast 2 mm weit.

6 Einige ganz kleine Perlchen von ganz ähnlichem Aussehen, wie Nr. 5, aber mehr scheibenförmig *a*), 0,6 mm lang, 1,5 mm im Dickendurchmesser.

7. Eine kleine geschnittene Scheibe aus Bein *a*), 2 mm lang, 5 mm im Querdurchmesser, mit 1,5 mm weitem Loch, weiss.

Dazu kommen noch ein Paar ganz feine, längere Hohlcylinder, von denen ich zweifelhaft bin, ob sie aus Glas oder aus einer Thierschale bestehen.

Diese Perlen sind jedenfalls sehr merkwürdig, insofern darüber wohl kein Zweifel bestehen kann, dass die Mehrzahl von ihnen Importartikel waren *a*). Schon in einer früheren Mittheilung (Sitzung vom 18. October Verh. S. 427) berichtete Herr Langen von braunen und gelben Perlen, die auf den Palau-Inseln hoch geschätzt, aber auch in Timor hochgehalten wurden und von Flores kämen, wo sie in der Erde (also wohl auch in Gräbern) gefunden werden sollten. Hr. Riedel hat mir darüber die Mittheilung gemacht, dass die braunen und gelben Perlen auch auf Timorlao sehr geschätzt werden, wo sie ebenso in der Erde gefunden würden [1].

---

[1] Toen Riedel de te Savoe opgegraven kornalijnen kralen zelf gezien had, heeft hij echter zijn gelijkstelling met de tegenwoordige Timoreesche moetisalah's teruggenomen, zie sub IX, blz. 133, noot 1.

Nach seiner Meinung gleichen sie sehr denen, welche man in Peru an Mumien antrifft [1]. Sollten alle diese Perlen aus Karneol bestehen, so dürfte wohl eine gemeinschaftliche Importquelle, vielleicht durch arabischen Handel *a*), angenommen werden dürfen. Denn unzweifelhaft sind es Fabrikate von ganz typischer Form, wie sie auch im Kaukasus in Gräbern vielfach vorkommen *a*). Es wird sich verlohnen, ihrem Ursprunge nachzuforschen."

Het moet erkend — en zeker niet tot eer der Nederlanders — dat met deze opgraving in loco door den Duitscher Langen, waardoor zekerlijk antieke moetisalah's verkregen werden, en vooral door de omvangrijke natuurkennis van een tweeden, en beroemden, Duitscher als prof. Virchow, *één* deel der kwestie van de Timoreesehe kralen voorgoed beslist werd.

Noch Van Hogendorp, noch Müller, noch Heymering, noch Gramberg, noch Donselaar, noch Teysmann, noch Roos, zijn van 1779—1877 met hun allen in staat geweest eerst de vraag zuiver te stellen naar den aard dezer kralen, door zich echt en vertrouwbaar-oud materiaal te verschaffen, en daarna dat door een deskundige te laten determineeren. Maar ineens met 1884 weten we door Langen en prof. Virchow, beiden Duitschers: dat de antieke moetisalah's, de heusche "raadselachtige kralen in den Timor-Archipel" VOOR HET GROOTSTE GEDEELTE BESTONDEN UIT KORNALIJN ("Karneol") [2] OF SARDONYX; DAT IS: UIT MIN OF MEER WATERHOUDENDE KWARTS;

of in chemische formule, uit Si $O_2 + x$ (2—13 %; *niet-* chemisch verbonden) aqua.

KWARTSKRISTALLEN waren het, of mikrokristallijne OPAALGESTEENTEN, zooals jaspis, en chalcedoon, en kornalijn, en sardonyx, en onyx, en agaat, en opaal, en kattenoog, en hyalieth, en hydrophaan, en melkopaal, en melkkwarts, en aventurien, en jaspisopaal, en chrysolieth, en melilieth, en vuursteen, en lintjaspis, en hyacint, en

[1] Dit daarentegen werd ook later door Riedel volgehouden, zie sub XIV.

[2] De Duitschers spreken van „Karneol," de Franschen van „cornaline," wij desgelijks van „kornalijn," de Engelschen van „carnelian," ook „cornelian." Sp. zoowel „corneola" als „cornelina" en „cornerina;" Ital. „corniola"; Port. zoowel „corniola" (met accent op i) als „cornelina" en „cornalina." De juiste vorm komt van Lat. „carneus," vleeschkleurig, de andere van „corneus," hoorn-achtig. Voor het merkwaardige Port. en Sp. woord „alaqueca" = kornalijn, zie onder **D**.

amethyst, en heliotroop, en saffier, en hoornsteen, enz. enz.

Maar niet alleen moet de eer worden gegeven aan prof. Virchow, dat hij dit deel van een eigenlijk voor Nederlanders weggelegde Indische kwestie zoo afdoende oploste — waar alléén Teysmann eenigszins nabij is geweest —, doch er zal verder blijken hoe hij, als bij intuïtie, en ondanks dat hij het onderzoek naar de herkomst dezer door hem herkende **kwarts**-kralen aan anderen aanbeval, de juiste woorden neerschreef: „Sollten alle diese Perlen aus Karneol bestehen, so dürfte wohl eine gemeinschaftliche Importquelle, vielleicht durch arabischen Handel, angenommen werden dürfen.„ Ook maakte hij terecht opmerkzaam op het voorkomen dezer kornalijnen kralen in verscheiden oude graven van den Kaukasus.

Voor zoover voorts aan den Duitscher A. Langen de eer toekomt door zijn ontgraving te Savoe en het zoo gevonden ontwijfelbaar-antieke materiaal de vraag naar den aard, en daarmee naar de oorspronkelijke herkomst der Timoreesche moetisalah's, zonder het misschien zelf ten volle te beseffen, zuiver historisch gesteld te hebben, moet nog met name stilgestaan bij zijn, reeds even aangehaalde, begeleidende verzekering aan de Berliner Gesellschaft f. Antrop., Ethn. u. Urgesch.:

„ ..... die mitgesandten Perlen, welche heutzutage auf der Insel nicht mehr vorkommen resp. unter den Schmucksachen nicht gefunden werden.„ (Verhandlungen 1884, p. 590);

waaruit ten duidelijkste blijkt, in verband met prof. Virchow's determineering, dat KORNALIJNEN KRALEN TEGENWOORDIG NIET MEER de gewilde moetisalah's op Savoe uitmaken. Had anders Langen, vraagt men zich af, deze heusch-antieke moetisalah's ook maar zóó gemakkelijk als zijn eigendom kunnen blijven beschouwen? Zouden de inlanders op Savoe, die toch zeker bij deze opgraving aanwezig waren, niet veeleer bij het vinden van zulk een schat, het grootste deel voor zich hebben opgeëischt?

Kornalijnen kralen dus behooren tegenwoordig tot de niet-meer in achting zijnde variëteiten in den Timor-archipel. Evenals jonger namaak in glas, uit Engeland bijv. (zie sub X), geminacht wordt als „te modern„, zoo worden de tegenwoordig in heusch-antieke graven, als hier door Langen op Savoe, opgedolven kornalijnen kralen niet gewenscht als (blijkbaar) „te antiek„. De tegenwoordig in trek zijnde (glazen) moetisalah's moeten een product zijn, dat in ouderdom staat tus-

schen de geheel verantiqueerde kornalijnen, en de uit deze eeuw herkomstige, meestal slechte, namaak-moetisalah's in glas.

Hoe dit kan, zal aan 't eind van dit artikel (onder **D**) nader duidelijk worden gemaakt.

Maar dat, ten minste tegenwoordig, de geliefde moetisalah's in den Timor-Archipel *géén* kornalijnen meer zijn, wordt, behalve door Langen's bericht, zeker gemaakt door een mededeeling die ik dank aan Prof. Wichmann te Utrecht. Toen ik tot hem, die als geoloog en mineraloog in 1888—89 met prof. Weber een reis door o. a. Flores had gedaan (welke straks sub XII in zijn resultaten over de moetisalah's nader ter sprake komt), mij schriftelijk om eenige inlichtingen gewend had, was hij zoo vriendelijk dd. Utrecht, 1 Juni jl. onder andere het volgende te antwoorden:

„Wat de „moeti sala" op Timor betreft, zoo zijn de onder dien naam door nieuwere reizigers vermelde paarlen identisch met „moeti tanah." Ook ik heb op Timor slechts deze onder dien naam gevonden, maar geene van chalcedoon, cornalijn enz."

Dat daarnevens prof. Wichmann de tegenwoordig-geliefde moetisalah's van de Timor-groep als glasproducten determineert, die waarschijnlijk van de oude glasfabrieken te Murano bij Venetië herkomstig zijn, zal sub XII en onder **D** blijken. Dit vermindert echter in geen enkel opzicht de groote waarde van Langen's historische vondst en prof. Virchow's mineralogische bepaling.

Integendeel; door de combineering dezer gegevens, zijn we tot de zekerheid gekomen: dat kornalijnen kralen de voorloopers der thans geliefde moetisalah's zijn; dat de Venetiaansche (Murano'sche) middeneeuwsche glaskralen, die de tegenwoordig-nog-steeds-geliefde moetisalah's van den Timor-Archipel schijnen te vormen, deels een antiekennamaak vertegenwoordigen van deze oorspronkelijke kralen, deels een jonger import zijn; en dat daarnevens natuurlijk allerlei nòg jongere namaak-producten in glas bestaan, van welke de weldra sub X te noemen Birmingham'sche glaskralen uit den tegenwoordigen tijd, de grofste en minstgelukte imitatie mogen heeten.

IX. In het voorbijgaan moet hier maar even gerept van de nu in het volgend jaar, **1885**, in het Zeitschrift für Ethnologie en de daarbij behoorende „Verhandlungen der Berliner Ges. f. Anthr.,

Ethn. u. Urgesch." gewaagde poging van Dr. Richard Andree, plus de daarop gevolgde tegenspraak door prof. Virchow, om Egypte vast te stellen als land van herkomst van deze en diergelijke kralen over, men mag zeggen, den heelen aardbol; in de Nieuwe evengoed als in de Oude Wereld, volgens Dr. Andree. Dit komt onder C ter sprake, wanneer het voorkomen van kralen in en buiten den Timor-archipel afgehandeld is. Maar omdat èn Dr. Andree in zijn eerste stuk (Z. f. Ethn., jrg. XVII, 1885, p. 110—115) met zijn nadere verdediging (Verhandl. B. Ges. p. 373), èn prof. Virchow in zijn eerste en zijn tweede bestrijding (Verhandl. B. G. p. 328—329, en p. 374), beiden de reeds sub VIII behandelde kwartskralen van Savoe meer dan eens pro en contra te berde brengen, mocht hier in de reeks der feiten dit niet voorbijgezien worden.

Ook hoeft pro memorie slechts medegedeeld dat de heer Riedel het volgende jaar 1886, in zijn toen te 's-Gravenhage verschenen "De Sluik- en Kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua", bij de behandeling der "Tanembar- en Timorlao-eilanden", p. 289 niet rept van wat hij in 1884 aan prof. Virchow schriftelijk medegedeeld, doch in 1885 mondeling weer teruggenomen had (verg. Verhandl. B. G. 1885, p. 328), [1] als zouden op de Timorlaoet-eilanden kralen voorkomen zooals prof. Virchow uit de graven van Savoe herkend had, d. w. z. kornalijnen kralen, natuurlijke kwartskralen. Immers nu, in 1886, maakt hij wel melding van de tegenwoordige soort van gele moetisalah's in de Timorlaoet-eil., en daarnevens van gewone glaskralen, doch niet van kralen gelijk oudtijds op Savoe; zie verder sub XIV.

En hierin zit juist het diepe verschil: De echte, anticke, heusche moetisalah's zijn KRALEN VAN NATUURLIJK KWARTS- EN OPAALGESTEENTE; de valsche, en vervalschte, en namaak-moetisalah's zijn van GLAS, ZIJN DOOR KUNSTMATIGE SMELTING VERKREGEN, ZIJN FABRIEKSPRODUCT!!

X. Onafhankelijk van, en zeker ook onbekend met het belang-

---

[1] Bij zijn eerste bestrijding toch der hypothese van Dr. Richard Andree, en herinnerend aan zijn mededeelingen in 't vorig jaar over de kornalijn-kralen uit de Savoe'sche graven, zegt prof. Virchow ook: „Zugleich hatte ich mitgetheilt dass nach einem Briefe des Hrn. Riedel derartige braune und gelbe Perlen auch in Timorlao (laut) vorkommen, welche derselbe mit gewissen Beigaben peruanischer Mumien identificirt habe . . . . . Die Perlen von Savoe sind, wie ich schon in meiner ersten Mittheilung anführte, ihrer Mehrzahl nach aus Karneol gefertigt. Herr Riedel zog, als er sie später bei mir sah, seine frühere, schriftlich gethane Aeusserung zurück." (loc. cit.)

rijke en vaste resultaat wat men nu eindelijk in 1884 te Berlijn verkregen had, schreef Forbes in zijn in 1885 te Londen uitgekomen "A Naturalists Wanderings in the Eastern Archipelago, a narrative of travel and exploration from 1878 to 1883", op p. 285 als een zijner opmerkingen te Koepang op Timor, het volgende neer:

"Trade is carried on by barter, the most prized article of exchange being a species of bead, by no means plentiful, called by them lakkai, of an ochreous red colour, evidently some sort of soft stone. Whence these beads come is quite unknown, and no imitation yet made in Birmingham or elsewhere has been sufficiently exact to deceive the native to give the price of the true article for its counterfeit — a small string of eight or nine inches long costing over £ 12".

Het merkwaardige in dit berichtje is dat de bron volkomen duidelijk mag heeten, waaraan Forbes het ontleende. Want even te voren zijn aankomst te Koepang vertellend (April 1882), zegt hij: "On going ashore we were delighted to find there an Englishman, Mr. Drysdale, by whom we were most hospitably entertained during the day" (p. 284); dat wil zeggen: gedurende den éénen dag (half etmaal), dien hij er toen aan wal doorbracht; want 's avonds laat werd al weer koers gezet naar Dilly, de hoofdstad van Port. Timor, waar men den volgenden dag landde! Als hij dan ook, vlak vóór het spreken over de Timoreesche kralen, van de inlanders die hij te Koepang dien dag zag, zegt: "very few of the natives I saw crowding the streets op Cupang were true Timorese, Mr. Drysdale told me", dat hoeft er geen oogenblik getwijfeld, of wat hij van de "lakkai" op Timor zegt en van den niet gelukten Birmingham-namaak, kwam evenzeer uit den koker van denzelfden heer Drysdale.

Wie nu was deze Drysdale?

In zijn reeds genoemden brief dd. 1 Juni j.l. schreef mij prof. Wichmann op de meeste ongezochte wijze, hoe de vork in den steel zat. Want, zich in 't geheel niet op dat oogenblik bewust van de hierboven aangehaalde passage bij Forbes, en enkel ter bekrachtiging van zijn reeds medegedeelde ervaring, hoe hijzelf in 1888—89 géén kralen van chalcedoon of kornalijn in Timor, Flores, en Roti had leeren kennen, voegde hij er aan toe:

"Wel zijn op Timor vervalschte moeti tanah door zekeren Drysdale in den handel gebracht geworden. Deze werden in Engeland vervaar-

digd, maar zijn gemakkelijk ook door de inlanders te onderkennen〃.

Forbes dus, was aan een goed kantoor geweest! Drysdale die hem inlichtte te Koepang over dezen mislukten Birmingham-namaak, was zelf de persoon geweest die, als koopman daar, deze kralen onder de Timoreezen had zoeken te 〃plaatsen〃!

Waar of Drysdale evenwel zijn hier alléén bij Forbes voorkomenden en nergens anders terugkeerenden, onbegrijpelijken, term 〃lakkai〃 voor deze moetisalah's (moetitanah's) van daan heeft gehaald? Als man die er negotie in gedreven had, zou hij toch den juisten naam wel hebben moeten weten, denkt men aan den anderen kant.

Daarnevens blijft nog dit opmerkelijk. Forbes, die aldus reeds bij zijn eerste aandoen van Koepang, verteld had van Timoreesche moetisalah's op gezag van Drysdale, heeft later van 19 Dec. 1882—31 Mei 1883 in het Portugeesche gedeelte van Timor vertoefd, en daarbij een reis van ruim vijf weken (30 Maart—begin Mei) gedaan door het zeldzaam bezochte, wilde en woeste gedeelte van Oost-Timor be Z. Z. O. Dilly, geheel alleen als Europeaan, slechts met een inlandsch escorte; op p. 425—482 van zijn boek vertelt hij van deze aan ontberingen rijke excursie. Waarschijnlijk is hij daardoor wel tot nog toe de blanke, die het meeste gezien heeft van het binnenland in dit Portugeesche deel, er ten minste het meeste van verteld heeft. De tweetal maanden (12 Jan. —begin Maart 1861) die vroeger Wallace op Port. Timor had doorgebracht, —zie 〃Insulinde ... Uit het Eng. vertaald door prof. Veth〃, Amsterdam, I, 1870, p. 330—347 — en daarvan één maand te Baliba, een paal of vier van Dilly in het gebergte gelegen, mogen daarnevens amper naam hebben, hoezeer hij daarbij voor het grootste deel van de maand Febr. 1861 vergezeld was 〃van den heer Geach, die het gansche oostelijke gedeelte van Timor doorreisd had〃 (loc. cit. p. 333), en die als mijningenieur reeds 2 jaar in Port. Timor te vergeefs naar ontginbaar koper had gezocht (p. 330); terwijl Wallace te Dilly ook nog een anderen Engelschman ontmoette, kapitein Hart, 〃die hier lang had gewoond, en die handel drijft in de voortbrengselen des lands en koffie teelt op een landgoed, aan den voet der heuvelen (scil. van Dilly) gelegen." (ib.)

Aan den eenen kant dus Forbes, die in 1883 diep het binnenland ingaat; aan den anderen kant Wallace, die aan de kust blijft, doch twee in Port. Timor ervaren zegslui had. En wat vertellen deze nu over moetisalah's in dit Oostelijke deel? Eigenlijk niets! Bij Wallace kan men alleen over de, van de Timoreesche mannen

onafscheidelijke, sirih-tasch vermeld vinden, dat „die dikwijls met velerlei kralen en kwasten versierd is". (p. 340). Dit kunnen echter wel de gemeenste glaskralen geweest zijn. En Forbes, die aan één dag te Koepang op den wal doorgebracht, genoeg had, om uit Drysdale's mond een belangrijk getuigenis over de voorliefde voor geenszins-ordinaire „lakkai" in West-Timor te boekstaven, vertelt nergens iets dergelijks in zijn beschrijving van Port. Timor, maar zegt wel op p. 462—463, waar hij het kostuum der „Beloneezen" behandelt, en enkele afbeeldingen geeft die voor zijn goeden kunstsmaak pleiten, van „dice-like beads of bone richly carved" (p. 462) bij de mannen, en van „ruby crystals gathered out of the river beds" (p. 463), welke zij, met kruid, lood enz. als snuisterijen bij zich dragen.

Dit bijna volledig zwijgen der twee Engelsche reizigers, gevoegd bij het in 't geheel niets vermelden over moetisalah's door de twee uitvoerigste Portugeesche beschrijvingen (Castro, en Santos Vaquinhas) sub IV reeds aangehaald, zouden het bijna aannemelijk doen worden, dat alléén op West- en Midden-Timor de voorliefde voor dit soort ouderwetsche kralen een volkseigenaardigheid is, maar ontbreekt op het grootste deel van het Portugeesche gebied, voor zoover het hier het binnenland betreft.

Slechts voor de kuststreken staat het toch wél vast, evengoed vroeger als later, dat men op Oostelijk-Timor zeer wel met de moetisalah's bekend was, en is. Niemand minder dan Rumphius, en in 1695 had immers een deel van zijn hierna (onder **B**) te berde komende beschrijving der „mutulabatta" (misschien = moetija bata = baksteen-paarlen??) in den Timor-archipel, te danken aan den gewezen radja van Manatoetoe, een goed eind oostelijk van Dilly aan de kust, op 126° O. L. Want hij vertelt: „Radja Salomon, verdreeve Koning van Ade Mantutoe," — =Manatoetoe, of Port. „Manatuto"; verg. Veth in Gids 1855, I, p. 604, noot 2; en Castro in Tijdschr. Bat. Gen. XI, 1862, p. 475 — „op den Oostelyken hoek van Timor gelegen, in 't voorschreeve jaar (scil. 1680) hier in Amboina present zynde, hoewel een naukeurig man, en van veele dingen experientie hebbende, heeft myn geen ander berigt konnen geven, als dat Mutulabatta zoo wel in zyn Land, als de verdere Eilanden na 't Oosten gelegen, tot Tennemmer (= Tenimber) en Timor laut toe een gemeene dragt zy, dog weeten de Inlanders van deszelven oorspronk niet anders te verhalen, dan dat het van de West kome". („Het Amboinsch Kruid-Boek", ed Burman, Amsterdam—'s Hage

—Utrecht, VI, 1750, fol. 237; de opdracht van dit in 1741—1755 door prof. Burman uitgegeven werk, voor de eerste helft gedateerd Amboina 20 Sept. 1690, voor de tweede helft Amboina 31 Dec. 1695. Rumphius stierf 1702). En daarnevens zie men het zeggen van Jacobsen uit ± 1890, sub XVI (blz. 448—449).

Voor zooveel het westelijk binnenland van Port. Timor betreft, wat van Atapoepoe uit door smokkelhandel zich liefst pleegt te voorzien, lette men daarnaast op het moderne getuigenis van den gewezen secretaris van Timor en Onderhoorigheden, Wiggers, sub XIII aangehaald.

XI. Met voorbijgang van de uit den aard der zaak geheel onzelfstandige mededeeling van den heer Zondervan uit 1888 in zijn gecompileerde beschrijving „Timor en de Timoreezen" (Tijdsch. Aardr. Gen. 2, V, 1888, Afd. Meer uitgebreide artikelen, p. 348—349), die over de moetisalah's de getuigenissen van Teysmann en Forbes (alias Drysdale) aanhaalt, volge nu een terloops gedane, doch in haar laconisme toch welsprekende opgaaf van De Roo van Alderwerelt in zijn „Eenige mededeelingen over Soemba", Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII, **1890**, p. 574, waar hij de huwelijksgiften opsomt welke een bruigom van zijnen kant moest geven, die met de dochter trouwde van een „maramba" (man van adel op Soemba) te Watoepele (even beN.W. Melolo; zie blad 15 van 1898 in den herdruk v. d. atlas Stemfoort en Ten Siethoff); benevens de geschenken die hij van hààr kant ontving. De bruidegom gaf enkel gouden sieraden en tal van paarden, ter waarde van f 2350; maar van hare zijde kreeg hij, behalve slavinnen en tal van kain's zooals men die op Soemba zoo mooi weet te weven, en onder een totaalbedrag aan waarde van f 4200, daarbij:

„1 daun moeti radja radja . . .	f 500
5 daun gewone moeti	„ 250
kleine moeties	„ 1000"
(Totaal . .	f 1750)

zoodat $\frac{2}{5}$ van zoo'n bruid-schat in de „hoogere kringen" van Soemba uit kralen bestaan, die te zamen evenveel waarde vertegenwoordigen als „7 slavinnen" die ook op deze lijst met f 1750 geprijsd worden!

Beter bewijs voor de duurte van dit Soemba'sche fancy-artikel is wel moeilijk te geven! Dat hier 3 soorten onderscheiden worden, waarbij 1 snoer (daun) „konings"-kralen 10 maal zoovel waarde heeft als 1 snoer „gewone" kralen, behoeft slechts even opgemerkt te worden.

XII. Volgen doet wat Prof. Weber van de moetisalah's zegt, evenzeer vrucht van eigen aanschouwing op Flores, gedurende de reis van 1888—1889 in Ned.-Indië gedaan, en, voor zoover een deel van Celebes en geheel het verblijf op Flores aangaat, daarbij in gezelschap van Prof. Wichmann, professor in de geologie en mineralogie te Utrecht. Dit reisverslag, onder den titel „Ethnographische Notizen über Flores und Celebes" als Supplement gepubliceerd achter dl. III van het „Internationales Archiv für Ethnographie", Leiden 1890, zegt op p. 18 (vooral over de buurt van Endeh):

„Als Halszierrathe fungieren gewöhnlich bei beiden Geschlechtern Schnüre von Perlen europäischen Fabrikates, die übrigens durchaus nicht unabhängig sind von der Mode. Einzelne Sorten von Glasperlen, die zu Tausenden einen wesentlichen Bestand unserer Tauschartikel ausmachten und früher eine gangbare Waare bildeten, gefielen als unmodisch nicht.

Diesen Perlschnüren waren häufig einzelne Stücke der berühmten Muti-tanah beigefügt. Es waren meist cylindrische, durchbohrte Perlen, die aussehen als ob sie aus Thon gebrannt seien, von sehr verschiedener Grösse (von $\frac{1}{2}$ cm.—1 cm. Länge) und Farbe; gewöhnlich rothbraun, doch können sie auch gelblich oder von aussen blau sein; kurz man sagte mir in Endeh und in der Gegend von Mbawa, dem Hauptorte dieses für sehr kostbar gehaltenen Zierrathes, dass man acht Sorten unterscheide. Auch erzählte man mir, dass es eine alte, verloren gegangene Industrie des Rokkagebietes sei, was mir wahrscheinlicher vorkommt, als die allgemein verbreite Sage, der zufolge, Muti-tanah auf dem Boden gefunden werde, nach Abbrennen des, Alang-Alang genannten, Grases. Herr Prof. A. Wichmann wird diese Perlen näher untersuchen."

Het hier aan het slot medegedeelde was voor mij aanleiding om mij schriftelijk tot prof. Wichmann te wenden, met beleefd verzoek me te willen melden, of de resultaten van dit onderzoek reeds publiek gemaakt waren. In zijn reeds genoemd antwoord, dd. Utrecht, 1 Juni jl. — waarvan hij mij toestond naar goedvinden gebruik te maken —, was prof. Wichmann zoo vriendelijk hierover het volgende te berichten:

„In antwoord op Uwe heden ontvangen letteren moet ik U tot mijn groot leedwezen berichten, dat mijne onderzoekingen aangaande de moeti tanah nog niet gepubliceerd zijn. De (mikroskopische) teekeningen zijn reeds lang gereed, maar gebrek aan voldoend

vergelijkingsmateriaal is de voorname oorzaak geweest, dat ik het onderzoek nog niet ten einde heb kunnen brengen.

In het Ethnographisch Museum te Berlijn vond ik eenige moeti tanah afkomstig van de westkust van Peru. Maar vooral moeten vele soortgelijke paarlen te Weenen bewaard worden. Het heeft mij tot nu toe aan de gelegenheid ontbroken deze voorwerpen te bezichtigen. De wijze van fabricatie wijst op Murano (Venetië) en aangezien aldaar nog monsters uit den tijd der midden-eeuwen bewaard moeten worden, zoo had ik altijd gehoopt die collectie te mogen bezichtigen. Tot nu toe heeft mij echter de gelegenheid ook daartoe ontbroken."

Eenige belangrijke nieuwe elementen worden door deze mededeelingen verkregen voor het scherp en juist stellen der historische vraag: waar kwamen de raadselachtige moetisalah's (aggri-kralen) in de Timor-groep OORSPRONKELIJK van daan?

Prof. Weber wijst op den invloed der mode, óók bij deze dingen en onder inlanders, waardoor kralen die "früher eine gangbare Waare bildeten", en daarom door de reizigers met opzet bij hun vertrek uit Europa waren meegenomen om als ruilartikel te dienen o. a. op Flores, waar de reis van prof. Wichmann zeer speciaal heengericht was [1], toen zij er aankwamen reeds "unmodisch" geworden waren! Men denkt onwillekeurig aan de ervaring van zoo menigeen die, vóór zijn "uitkomen" naar Indië, inlichtingen tot het kiezen van zijn tropische kleedij had ingewonnen bij iemand die "tien jaar geleden" er vandaan was gekomen; en tot zijn schrik dan weldra bij 't aan wal stappen te Batavia moet bemerken, dat hij in zijn keuze heel wat bij Indië ten achteren is! Of men herleest wat, meer op het gebied van ethnographische reizen, en juist in zijn verslag over het verblijf hier op Flores, prof. Wichmann in zijn "Bericht etc. III. Flores" (Tijdschr. Aardr. Gen. 2, VIII, 1891, p. 221) van dergelijken aard neerschreef: "Jeder Reisende der unbekannte Gegenden durchreist, wird die unangenehme Erfahrung machen, dass gerade die mitgebrachten Tausch- und Geschenkartikel nicht den Wünschen der eingeborenen Bevölkerung entsprechen. Unsere Baumwollenzeuge, Messer und Perlen fanden

[1] „Konnte auch die mir gestellte Hauptaufgabe, nämlich die Erforschung der geologischen Verhältnisse der Insel Flores, durch eine Verkettung an sich beklagenswerther Umstände, deren Beseitigung jedoch nicht in meiner Macht lag, nicht im vollen Umfange zur Durchführung gelangen, so wurde etc." Aanhef van prof. Wichmann's „Bericht etc." in Tijdsch. Aardr. Gen. 2, VII, 1890, p. 907.

meist wenig Beifall, desto grösser war die Nachfrage nach Taback.″

Verder onderscheidt prof. Weber scherp tusschen — natuurlijk moderne, negentiend'eeuwsche Europeesche glaskralen, waarvan hij zelf een variëteit had meegenomen, en waarmee, bij gebrek aan beter, de gewone mannen en vrouwen op Flores hun hals gaarne versieren, evenals de boerinnen in 't Oosten van ons land niet tevreden zijn als ze geen roode zeekoralen met gouden ″slot″ om hebben; en de daarnevens zeldzame moetitanah's, langwerpig, cylindrisch, van een gat door het midden steeds voorzien, roodbruin, ook geelachtig, soms blauw, er uitziende of zij uit gebakken leem bestonden, dienst doende om als bizondere stukken tusschen een snoer van gewoner glaskralen de waarde daarvan te verhoogen; en, zoo zeide men, in wel 8 variëteiten onderscheiden, waarvan Endeh en meer nog Mbawa (beZ. Z. W. den berg Keo, en beO. het Rokka-gebied, aan zee; zie blad 15 van 1898 in de heruitgave van Stemfoort en Ten Siethoff), den handel beheerschte; terwijl men nog beweerde, dat het een oude doch verdwenen industrie zou zijn geweest in het Westelijk bij Mbawa aansluitende Rokka-gebied.

In hoeverre inderdaad dit Rokka-gebied een vindplaats kan wezen van ouderwetsche moetitanah's, is inderdaad een belangrijke vraag; doch de beantwoording daarvan zal vooreerst wel even lang op zich laten wachten, als de beantwoording dier andere vraag: in hoever er ontginbaar tinerts te vinden is op Flores, of ontginbaar kopererts op Timor? De mogelijkheid is volstrekt niet uitgesloten, dat er in dit Rokka-gebied oude, verlatene woonplaatsen van vroeger zijn — zooals er ook zoovele op Soemba worden aangetroffen —, waar zulke moetitanah's als heusche antiquiteiten aan het daglicht worden gebracht, door opgraven, toevallig vinden, als anderszins.

Maar belangrijk daarnevens blijft dat prof. Wichmann in zijn bovenaangehaalde woorden implicite[1] deze ouderwetsche moetitanah's — welke géén kornalijnen, géén waterhoudend mikrokristallijn kwartsgesteente zijn — óók als glaskralen determineert, maar als antieke, waarschijnlijk oud-Venetiaansche, Murano'sche; waarvan de technische volkomenheid zóó aanzienlijk veel hooger staat dan die der fabrieksproducten van deze eeuw, dat zij op zichzelf, hoewel deels namaak van natuurlijke steenen kralen, den namaak tarten der moderne, alles-namakende, Europeesche nijverheid.

Dat daarmee het onderzoek naar de herkomst der voorloopers,

---

[1] Implicite hier. Maar in latere schriftelijke mededeelingen op de meest besliste wijze. Zie daartoe onder **D**.

der steenen kralen, der "moetisalah's van weleer," zooals de kornalijnen en sardonyxen van het Savoeneesche graf, en naar den oorsprong der veelgeliefde kralen in Afrika, des te belangwekkender wordt, spreekt wel van zelve.

Als evenzeer betrekking hebbende op Flores, kan hier het beste zijn plaats vinden wat reeds eerder, doch in vrij vage omschrijving, aangeteekend was geworden door den Belg Colfs, op zijn natuurhistorische reizen in 1880, op last van den Gouv. Gen. Van Lansberge. In zijn Journaal, uitgegeven in **1888** door Dr. Vorde'rman te Batavia als "Het Journaal van Albert Colfs. Eene bijdrage tot de kennis der Kleine Soenda-eilanden," noteerde hij eerst uit West-Flores te Roewi (beZ. W. Reo, aan de Noordkust; verg. blad 15 in de heruitgave Stemfoort en Ten Siethoff): "les femmes portent des sarong, des bracelets d'argent et des perles artificielles de fabrication européenne" (p. 59); dan, even verder, uit Reo zelf, "J ai acheté ce matin à un hadji des perles jaunes artificielles pour f 5.50. Je crois qu'il m'a volé" (p. 62). Maar dan, na deze moderne glaskralen, uit Larantoeka, dus het uiterste van Oost Flores, deels in de welbekende voois, deels met nog iets nieuws en fantastisch van hemzelven er bij:

"A Timor, lorsqu'un radja désire se marier il doit donner aux parents de sa future divers présents parmi lesquels une espèce de perles (mouti-tanah). Elles viennent du côté sud de Florès, sont jaunes le jour et roses la nuit et valent un demi-florin la pièce. Les habitants de Réo et Rokka disent qu'on les trouve dans l'herbe brûlée enfilées dans l'herbe nouvelle, mais il paraît que c'est un ancien article d'importation que l'on ne fabrique plus aujourd'hui. De là sa rareté". Waarbij de uitgever, Dr. Vorderman, in zijn noot 11, aanteekent: "Deze moeti-tanah (letterlijk vertaald aardpaarlen) hebben reeds in de vroegste tijden van ons gezag de belangstelling der Europeanen opgewekt;" en daartoe Rumphius' zijn hoofdstuk over de "Mutulabatta" (zie hiervóór sub X aan 't eind; en hierna onder **B**, sub **a**) ten bewijze noemt, wiens beschrijving hij treffend juist vindt; immers: "Door bemiddeling van Pastoor Le Cocq d'Armandville" — den door alle reizigers hooggeachten Jezuïeten-pater, toenmaals te Sika op Zuid-Oost-Flores; later naar Ceram verplaatst, en daar gestorven — "ontving ik eenige specimina dezer oude kralen waarop de beschrijving van Rumphius zoo goed toepasselijk is dat ik er niets bijvoeg." Maar dan over wat Colfs meende, dit zeggend: "De opmerking van Colfs dat

zij des daags geelachtig en 'savonds rose zouden zijn, is waar doch eenvoudig van de verlichting en den waarnemer afhankelijk. Vele personen toch kunnen bij kunstlicht oranje niet van rose onderscheiden. Als eene bijzonderheid ten opzichte van deze koralen komt dit dus niet in aanmerking."

Maar toch brengt Colfs nog een kleine nieuwigheid door óók van moetisalah's op Alor en het tegenoverliggende kleinere eiland Pandii of Pantar te spreken. Want na van de voorvechters (meo's) op Alor gezegd te hebben dat zij "ont le droit de porter des plaques d'or ou d'argent sur le front, de la grandeur d'un florin, lesquelles pendent en guise de franges à un diadème de coton ou de perles et etc." (p. 92), hetgeen echter wel weer op gemeene glaskralen kan zien, schrijft hij bij zijn oversteken per kruisboot van Blagar (een negorij op de oostkust van Pandii; zie het meergenoemde blad 15 in 2^{en} druk Stemfoort en Ten Siethoff):

"Je n'ai pu partir tout de suite, car le fils du radja de Blagar était parti à la chasse depuis deux jours et avait emprunté mon fusil. Il avait été question d'échanger ce fusil contre le sien, avec un collier de mouti-tannah, mais lorsqu'il est venu me le rapporter il n'en a plus parlé." (p. 95).

Voor zoover men iets zekers kan opmaken uit deze niet overduidelijke voorstelling der ruiling, was de zoon van den radja van Blagar niet genegen een snoer moetisalah's te betalen, voor de meerdere waarde, die het geweer van Colfs bezat boven zijn eigen vuurroer.

XIII. Daarna moet aangehaald een belangrijk bericht ad hoc uit **1892**, waarin weer het, vooral blijkbaar op Timor zelf, gebruikelijke woord "moetisalah" terugkeert, al is het dan, dat ook hier de Zuidkust van Midden- en de Zuid- plus Noordkust van Oost-Flores de plek wordt genoemd van waar vooral vermeerdering dezer kralen, doch nu door ontgraving, plaats vindt. Het bericht omvat daarbij den heelen Timor-archipel.

In de Bestuursvergadering d.d. 1 Nov. 1892 van het Bataviaasch Genootschap van K. en W., kon de voorzitter, de heer Groeneveld, o. a. berichten:

.... dat hij voor het Gen. ten geschenke (had) gekregen.

.... van den heer H. D. Wiggers, gewezen Secretaris van Timor en Onderhoorigheden, een snoer moetie-salah met de volgende nota:

Het snoer moetie-salah bestaat uit koralen, die volgens

bekomen informatiën uit den grond gegraven zijn in Endeh, Maumerie en Rokka (Zuid- en Noord-Flores); het is een voor de inlanders van Timor en onderhoorige eilanden zeer gezocht en gewaardeerd artikel van weelde ter versiering van hals en arm, zoowel van gehuwde als ongehuwde vrouwen; ook kinderen en bejaarde vrouwen.

Wegens de zeldzaamheid daarvan, betaalt men per stuk koraal f 0.50—f 1.50 naar gelang der kleur en grootte. Daarom kan ook niet een ieder de koraal dragen of bezitten; slechts de hoofden en vermogende lieden zijn bezitters daarvan.

Eenige mannelijke personen onder de hoofden dragen ook een collier van die koralen en liefst in 3 à 4 snoeren om den hals en van de duurste soort; onder de rijke lieden worden de koralen in 2 à 3 snoeren om den hals gedragen en wel zóó dat ze tot op den buik hangen.

De duurste soort is die van donker geele of oranje kleur en van regelmatige grootte. Over het algemeen is de moetie-salah lichtgeel van kleur.

Bedoelde koralen worden ook door de gehuwde vrouwen gedragen bij wijze van een suivez-moi met een zilveren tabaksdoosje als een medaillon er aan bevestigd. Kan men de hoeveelheid koralen voor een halssnoer niet verkrijgen, dan worden de snoeren ter completeering meestal met gewone, Chineesche of Europeesche fabrieks-koralen dooreen geregen.

De rijke lieden onder de hoofden gebruiken ook de koralen in snoeren geregen als een band gebonden om de sirih-doos. Dit is meer om te pronken en het bewijs van rijkdom te geven.

De koralen worden door Chineesche, Boegineesche en Makassaarsche handelaren uit de streken van Flores aangebracht.

Op Portugeesch Timor worden de moetie-salah met koffie en andere boschproducten geruild; men betaalt daar gaarne f 2.—, f 2.50 het stuk.

Ze worden daar clandestien ingevoerd en wel over land van Atapoepoe (Nederl. gebied) wegens de exorbitante invoerrechten door de Portugeezen gevorderd.″ (Notulen Bat. Gen. 1892, p. 100—101).

En op de vraag van wege het Genootschap aan den heer Wiggers gedaan ″naar de afkomst van (dit) snoer zooals het nu (was)″ (ib. p. 102), antwoordde deze kort daarop uit het eigen Batavia. ″dat de snoer moeti-salah afkomstig (was) van het eiland Rotti, doch dat min of meer gelijk halsversiersel, en met of zonder zil-

veren tabaksdoosje er aan bevestigd, en met of zonder vreemde koralen dooreen geregen, ook wordt gedragen door de bewoners der eilanden Timor, Savoe en elders in de residentie Timor en Onderhoorigheden.″ (ib. p. 111).

Ondanks de vele be- en omschrijvingen der moetisalah's die voorafgingen, mag dit nota'tje van den heer W i g g e r s merkwaardig-verrassend heeten. Hij spreekt het eerst van bepaald opgraven der moetisalah's op Flores; waarbij men onwillekeurig denkt aan omwoelen van oude grafsteden, of verlaten vestigingen van weleer. Hij kent het sieraad vóór alles als pronk van vrouwen; doch verheldert tevens door zijn woorden den term ″moeti radja-radja″, dien de Roo van Alderwerelt (zie sub XI) wel gebruikt, doch niet verklaard had. Hij spreekt duidelijk over eene bewuste dooreenmenging van modern-fabriekmatige glaskralen met de geliefde moetisalah's, zoodra het aantal dezer laatste niet voldoende aangevuld kan worden; en spreekt daarbij niet enkel van Europeesche, doch ook van Chineesche fabriekskralen, waardoor dus Müller's heenwijzen naar ″vermoedelijk... Chineeschen oorsprong″ (zie sub II) zijn eersten zwakken steun krijgt. En eindelijk spreekt hij nader van geliefdheid dezer moetisalah's óók in dat heele westelijke gedeelte van Portugeesch-Timor wat in handels-, liever smokkelverbinding staat met Atapoepoe, de van oudsher wel meest bekende haven van gansch Timor; en geeft met prijzen aan, dat het westelijk en koffietelend gedeelte van ″Bellos″ (zooals de Portugeezen zelf hun gebied generaliseerend noemen; ″Beloneezen″-land), nog duurder ze wil betalen dan ″Servião″ (= Sorbian = Nederlandsch Timor).

XIV. Uit het meer oostelijke gedeelte van den Timor-archipel mogen, na het reeds aangehaalde kategorische bericht uit 1695 van Rumphius over de verbreidheid der ″mutulabatta" tot in de Timorlaoet-eilanden, bijeengesteld worden het getuigen van R i e d e l over W e t t e r en T i m o r l a o e t, en een geheel foutieve mededeeling van P l e y t e over B a b a r.

In zijn ″De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua", 's Gravenhage **1886**, somt Riedel als een der bestanddeelen van een oorlogsschatting op ″het eiland E e t a r of W e t a r″ ook op: ″een snoer koralen, muti, [1] ter waarde van ongeveer driehonderd

[1] Er staat inderdaad „een snoerkoralen muti, ter waarde van enz." Doch dit is zeker een zetfout. Dat bij Riedel de u als oe moet worden uitgesproken,

gulden" (p. 446), waaraan hij op p. 454 toevoegt, dat tot de versierselen voor een doodenfeest daar o. a. behooren: "hatumea nuar, halskoralen", en dan nog: "De meest kostbare halskoralen verkrijgen zij van Timorlao en Groot Timor". Terwijl daarnevens op zijn plaat XLII onder n°. 2 uit Wetar een "halssieraad voor mannen" wordt afgebeeld, waarvan, behalve een groote menigte doodgewone glaskralen, ook enkele der dikkere tusschenstukken dergelijke moetisalah's wel kunnen verbeelden als Timor ze kent.

Van het meer naar het Oosten gelegen Babar geeft Pleyte in zijn "Systematische beschrijving van de door de heeren Planten en Wertheim verzamelde Ethnographica, tijdens hun verblijf op de Zuidwester- en de Zuidooster-eilanden", in het Tijdschr. Aardr. Gen. 2, IX, 1892, p. 1062—1063 (of Overdruk, 1893, p. 168—169) de beschrijving van een halssieraad in de negorij Tepa, waar de posthouder woont,[1] verzameld, en bestaande uit een rotanring, omhangen met talrijke eierschalen, maar waarvan:

".... De knoop tot sluiting dienend, bestaat uit een blauwe, van witte stippen versierde, ronde kraal, zoogenaamde aggrikraal". (p. 1062); — totaal dus feitelijk verschillend van de typische moetisalah's in Timor en omstreken!

Doch waarbij Pleyte toch maar dit aanteekent:

"De kralen zooeven vermeld, zijn, hoewel zij op verschillende eilanden van den Archipel in tamelijke hoeveelheid worden aangetroffen, niet van inheemsch fabrikaat. Hoe zij daarheen kwamen, is vooralsnog een raadsel, tot oplossing waarvan verschillende gissingen zijn geopperd (Andree, Aggriperlen, Zeitschrift für Ethnologie, 1885, blz. 110, v. v.). De meesten evenwel beschouwen ze als van Venetiaanschen oorsprong en meenen, dat zij in vroegere tijden,

---

begrijpt ieder. Doch het is nuttig te herinneren dat dit óók bij Rumphius moet gedaan worden, zoodat men bij hem leze: „moetoelabatta;" Rumphius brengt dit trouwens onder het oog, want in zijn „Voorrede aan den Leser" in dl. I van 1741, heet het: „Nog dient tot waarschouwing van den Lezer, hoe men de vreemde namen, die met Latijnse letteren geschreven zijn, pronuncieren zal, te weten den vocaal U, moet men uitspreken, gelijk den Nederlandse Oe, of der Hoogduytschen haar U.

[1] Door eene zotte vergeetachtigheid is op blad 16 (1898) van den herdruk Stemfoort en Ten Siethoff, op de Westkust van Babar wèl de donkere stip voor een negorij, en daarboven het vlaggetje als kenmerk van een posthouder aangebracht, doch is nagelaten er den naam „Tepa" bij te schrijven! Op de oude kaart, blad 14 der uitgaaf 1883-85, vindt men „Tepa" natuurlijk wèl.

als ruilmiddel gebezigd, over de gansche wereld werden verspreid. Wat hier ook van zij, zeker is, dat de inlanders hieromtrent niet de minste herinnering hebben bewaard, doch ze als van bovennatuurlijke afkomst zijn gaan beschouwen. Nu eens stellen zij zich voor, dat deze kralen direct uit den hemel gevallen zijn, dan weder, dat zij op sommige plaatsen in den grond ontstaan en na de hevige regenbuien van den West-moeson als vruchtjes aan de grasscheuten te voorschijn komen Dit laatste wordt door den heer Roos bepaaldelijk van de heidenen van Flores vermeld.″ (p. 1063).

Dit laatste is minder juist; niet Roos (zie sub VII), doch Teysmann (sub VI) deed het verhaal van kralen die ″soms op de punten van het uitspruitende gras, dat in het gaatje gedrongen is, voorkomen″. En evenzeer mag een vraagteeken worden gezet achter de verwijzing naar de studie van Andree, die, zooals hier onder C blijken zal, de kwestie eerder verward dan verhelderd heeft. Doch vooral moet er ten sterkste geprotesteerd worden tegen het verwisselen, zooals Pleyte hier doet, van de typische Timoreesche gele en oranje moetisalah's met gestippelde, veelkleurige kralen, zooals die wèl veel bij Dajaks, doch hoogst zelden in de Timor-groep voorkomen. [1]

Voor het nòg oostelijker gelegen gedeelte, de uitergrens van de Timor-groep, nl. de Timorlaoet-eilanden, reeds door Rumphius in dezen vermeld, geeft dan Riedel in zijn bovengenoemd boek in het hoofdstuk ″De Tanembar- en Timorlao-eilanden", een mededeeling die weer wèl vertrouwd mag worden, immers spreekt over de typische geel-oranje moetisalah's; want na een: ″Voor een paar blauwe glaskoralen bijv. ruilt men meer artikelen in, dan [2] voor een paar honderd centen". (p. 289), volgt dan: ″Onder de voor-

---

[1] De bij deze „aggri-kraal" behoorende afbeelding in den ook door Pleyte uitgegeven „Ethnographische Atlas van de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden", Leiden 1893, plaat III, nº 9 geeft voor de herkenning niets, want wel werd het heele eierschaal-snoer zichtbaar teruggegeven, doch de sluitsteen, de kraal in kwestie is onzichtbaar geworden. Persoonlijk kan ik daaraan echter toevoegen, dat er in het Ethnogr. Museum in Artis te Amsterdam, waar de op hun reizen door Planten en Wertheim verzamelde stukken thans bewaard worden in afzonderlijke toonkasten, onder het kenmerk „N(ederlandsche) K(oloniale) V(ereeniging) Serie 2," geen éóne gele moetisalah voorkomt, maar wel meer dan een van die bontkleurige glaskralen, zooals die zoo geliefd zijn onder de Dajaks.

[2] Er staat feitelijk „ruilt men meerdere artikelen in, als voor enz."; doch dit is een taalfout van Duitsche origine.

werpen van waarde rangschikt men de mutisala of uurela, die naar men beweert uit den grond gedolven worden, eene soort platte oranjekleurige schijfjes of koralen, die men als versiering ook bij de Peruaansche mummiën aantreft" (p. 289). Ook, als een gedeelte van een boete bij doodslag: "tien snoeren, uurela, of mutisalakoralen gelijk aan vijftig sovereigns (p. 295). Terwijl hij onder den begrafenistooi van een gestorven kind vermeldt "twee groote inlandsche koralen of wel paarlen op de oogen". (p. 306).

Terwijl hier een paar keer duidelijk het woord moetisalah genoemd wordt, en ook de parallel door Riedel wordt volgehouden, die hij in 1884 aan prof. Virchow schriftelijk had doen weten (zie sub VIII, en noot 1 op blz. 430), dat deze gele Timoreesche schijfachtige kralen identiek zouden wezen met kralen in Peruaansche graven gevonden; is het bijna zeker dat baron Van Hoëvell in zijn overigens zoo uitstekende studiën-serie over de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden in Tijdsch. Bat. Gen. XXXIII, **1890**, geen moetisalah's doch wel gemeene glazen kralen bedoelt, waar hij van de Timorlaoet-eilanden schrijft: "Om den hals hebben zoowel mannen als vrouwen, snoeren bonte kralen" (p. 170), of vertelt: "Alleen de edele metalen, als goud en zilver zoomede koper en ijzer, ontbreken, zoodat zij alleen om deze te verkrijgen en om in 't bezit te komen van de door hen ter versiering gebezigde bonte kralen, soms wenschen met vreemdelingen in contact te komen". (p. 178).

XV. Dan volgt nog de jongste reiziger (1891) door den Timor-archipel, Dr. H. F. C. ten Kate. Maar wat hij in zijn smakelijk geschreven "Verslag eener reis in de Timorgroep en Polynesië" over de moetisalah's vertelt, mag nauwelijk naam hebben, en beperkt zich enkel tot het volgende (Tijdschr. Aardr. Gen. 2, XI, **1894**, p. 339) over Timor:

"De zoo hooggeschatte geelokerkleurige moeti tanah of moeti sara of sala, kunstmatige kralen waarvan de juiste oorsprong nog niet bekend is, ziet men niet zelden om den hals van lieden der hoogere standen."

Het eenige merkwaardige hierin mag heeten de, overigens voor de hand liggende, verwisseling in uitspraak van l met r in "moetisara"; doch meer nog de zéér goede karakteriseering "geelokerkleurige", wat volkomen de tint teruggeeft die de veel geliefde en met recht "moetisalah" genoemde Timoreesche kralen plegen te bezitten, mitsgaders de dofheid, het steenachtige, dat zij plegen te hebben, wat ook al Müller bij zijn

reis van 1829 met de woorden „van eene doffe en oranje-gele kleur" desgelijks, doch minder gelukkig had uitgedrukt (zie hiervóór sub II). Als aan 't eind van dit opstel de te Leiden, in 's Rijks Ethnographisch Museum aanwezige, Timoreesche moetisalah's van tegenwoordig ter sprake zullen komen, en daaronder ook twee van Dr. Ten Kate herkomstige snoeren „echte" en „geelokerkleurige" van Flores meegebracht, zal de nadruk worden gelegd op dezen habitus van zoo te zeggen „versteende pijpaarde van geeloker-tint".

XVI. Als laatste uiting over Timor-kralen, komt dan het zeggen van den Noor A. Jacobsen, die in 1887—88 vanwege het Berlijnsche „Museum für Völkerkunde" op de Kleine Soenda-eilanden cum annexis ethnographica verzamelde, en wiens dagboek daarna omgewerkt werd tot de in 1896 te Berlijn verschenen „Reise in die Inselwelt des Banda-Meeres". Het is bovendien zeer belangrijk als betrekking hebbende op Laga aan de Noordkust van Port. Timor (126° 25′ O.L., zie Stemfoort en Ten Siethoff), en dus juist voor dit Oostelijk-Portugeesche gedeelte, boekstavend de ook daar aanwezige bekendheid met moetisalah's — tenminste aan de kuststreken —; komende uit een plaats die, heel wat oostelijker dan Atapoepoe of Dilly, zelfs nog flink wat oostelijker ligt dan het Manatoetoe door Rumphius, twee eeuwen vroeger, vermeld. Toch is er duidelijk verschil merkbaar: men kent hier te Laga de moetisalah's (de echte, de doffe-gele en doffe-oranjeroode) zeer wel, ze komen er zelfs vrij veel voor; doch bizonder ze op prijs stellen, doet men er volstrekt niet; integendeel, meldt Jacobsen, had hij ze eerst hier voor den plaatselijken matigen prijs kunnen inkoopen, dan zou hij schitterende zaken hebben kunnen doen in de meer Oostelijk gelegen eilanden. Is die nu evenwel gansch vertrouwbaar? vraagt men zich af. Strijdt het niet met de gemakkelijke vervoerbaarheid van kralen; en zou al niet lang de een of andere Arabier of Chinees zijn voordeel hebben gedaan met een zoo voor het grijpen liggende handelswinst? Aan den anderen kant is Jacobsen's bericht volkomen kategorisch, en wekt door zijn beslistheid de neiging om hem wèl ten volle te gelooven. Het luidt:

„Die Weiber (scil. te Laga) schmücken den Hals mit Perlenschnüren. Bei diesen Perlen stehen wir noch heute vor einem ungelösten Räthsel. Herr Dr. Tischler (aus Königsberg i. Pr.), der der Wissenschaft leider zu früh entrissene Forscher, erkannte in ihnen Glasflüsse von unbestimmbar hohem Alter. Sie sind scheibenförmig

und in der Mitte durchlocht, und man könnte meinen, sie seien aus gebranntem Thon hergestellt. Sie kommen in drei Grössen vor; von den rothen geibt es zwei Arten, die eine ist so gross wie eine Linse, die andere etwa wie die kleineren bei uns zu Stickereien verwandten Perlen. Die gelben Scheiben haben ungefähr den Durchmesser einer Hirschgeweihsprosse. Sie kommen in Laga ziemlich häufig vor und gelten nicht sonderlich viel. Die Eigenthümer erzählen, ihre Vörvater hätten die Perlen aus der Erde gegraben. Damit ist natürlich keine Erkläring über das Ursprungsland gegeben, und auch Tischler vermochte mir darüber keine Aufschlüsse zu ertheilen. Hätte mich meine Reise zuerst nach Timor geführt, so würde ich eine unbezahlbare Tauschwaare in diesen Perlen erhalten haben; denn mehr oder weniger fand ich sie auf allen östlicheren Inseln vor, wo sie als unverkäuflicher Schatz hochgehalten wurden. Als Preis einer einzigen, winzigen Perle wurde mir ein Sklave bezeichnet, und deshalb musste ich überall auf ihre Erwerbung verzichten.″ (p 249).

Op de uitstekendste wijze sluit dit jongste bewijs de rij. Het erkent de verspreiding der kralen-liefde tot over al de (onder Timoreeschen invloed staande) oostelijk bij Timor zich aansluitende eilandengroepen; doch bekent tegelijk, dat tot op den huidigen dag het vraagstuk naar de herkomst der duurbetaalde, liefst donkergele en oranje, moetisalah's nog even duister is als sinds den beginne, toen Van Hogendorp in 1779 ze het eerst met name noemde.

B.

Evenwel is er een nòg ouder schrijver dan Van Hogendorp, bijna zelfs een eeuw vóór dezen, die óók vruchteloos naar een oplossing heeft gezocht, niettegenstaande dat hij wel de alleruitvoerigste, tevens nauwkeurigste beschrijving der Timor-kralen gaf, èn bovendien — waarschijnlijk het aller-, allereerst — een parallel trok tusschen deze ″moetoelabata's″ (= ″mutulabatta″, zooals er staat, van ″Timor, Solor, en omleggende Eilanden″ en de even befaamde ″aggri-kralen″ in Afrika.

Rumphius, de terecht beroemde, was het; met zijn beschrijving van **1695** [1], na zijn dood (die in 1702 voorviel) door Burman eerst afgedrukt in **1750**.

[1]) De Opdragt van dl. I, de eerste 6 Boeken van de 12 waaruit het werk bestaat, toewijdende aan de Bewindhebbers der O. I. Compagnie, is wel is waar door Rumphius onderteekend „Op Amboina aan 't Casteel Victoria,

Waar nu dit ruimer gebied der moetisalah-kwestie behandeld zal worden, moge dus in volle eere Rumphius voorop gaan.

a. Het Twintigste Hoofdstuk van het XIIe Boek — in zijn geheel „Handelende van de Zeeboompjes en steenagtige Zeegewassen, die na een Plant gelyken" — in Rumphius' zijn „Amboinsch Kruid-Boek", dl. VI, Amsterdam—'s Hage, **1750**, fol. 237—239 is geheel gewijd aan de „moetoelabata", en luidt aldus:

„DE MUTULABATTA.

„Dewyl dit gewas mede onder de Koralen gereekent werd, en zoo ook naar den schyn een zoorte daar van is, zoo moeten wy hem

---

den 20. September 1690. midden in 't 63. jaar myns ouderdoms," doch de origineelen gingen met het thuisreizend schip in 1692 verloren. Eerst in 1696 werd de copie van deze 6, en de inmiddels door Rumphius naar Batavia verstuurde boeken 7—9 naar Holland in welstand overgezonden, terwijl boek 10—12 in datzelfde jaar 1696 Ambon verliet. Voor het XIIe Boek moet 1695 als afsluitingsjaar genomen worden. In 1701 volgde daarop nog het „Auctuarium, ofte Vermeerdering, op het Amboinsch Kruyd-Boek;" dl. VII feitelijk dus in de uitgaaf van Burman (1755). Zie over Rumphius en de geschiedenis van diens Kruid-Boek vooral P. A. Leupe's „Georgius Everardus Rumphius, Ambonsch Natuurkundige der zeventiende eeuw," in Verh. Kon. Akad. v. Wet., afd. Natuurkunde, XII, 1871, Derde Stuk; maar dan ook wat Busken Huet schreef in zijn Land van Rembrand, Derde Hoofdstuk, sub XV, die vooral aanvult dat eerste deel van 'smans leven, wat Leupe, zonderlingerwijs, voorbijging: de uitreis als misleid huursoldaat naar Brazilië, en het toen gevangen blijven in Portugal drie jaren lang (± 1646—1650). Het wonderlijke feit heeft zich toch voorgedaan, dat Leupe èn de gegevens van „Georgii Everhardi Rumphii Peregrinatio, sive Iter in Brasiliam," èn die van de dadelijk volgende „Dedicatio" of „Opdragt" — beide geheel vóóraan dl. I (1741) van Burman's uitgaaf — over het hoofd heeft gezien!! [In menig ex. is dit Lat. gedicht over de „Iter in Brasiliam," vóóraan dl. VI der uitgaaf van Burman geplaatst; zoo ook in dat, wat Busken Huet gebruikte]. De „Voorreede van den Autheur," vóóraan Boek VII van Rumphius = dl. V der uitgaaf van Burman, ten geleide der „ses laaste Boeken," draagt onderaan de dagteekening „Amboina aan 't Casteel Victoria, den laatste December 1695.", en geeft dus volstrekte zekerheid omtrent de afsluiting van Boek VII—XII in 1695, evenals blijkens de „Opdragt" Boek I—VI afgesloten waren geworden in 1690; — wat Leupe in zijn monografie geen van tweeën vermeldt, ja duidelijkerwijs niet eens opgemerkt had!! Busken Huet noemt de door Leupe geheel over het hoofd geziene „Peregrinatio, sive Iter in Brasiliam" van Rumphius, „blijkbaar in Portugal geversificeerd," d. i. dus, terwijl hij daar nog krijgsgevangen was, aangezien het naar Brazilië bestemde Ned. schip „De Swarte Raef" (de „Corvus Niger" in 't vers van Rumphius) in handen der Portugeezen was gevallen; zie „Het Land van Rembrand," 1^en^ druk, II, 2^e^ Helft, Haarlem 1884, p. 92—94, en vooral noot 1 op p. 94.

alhier mede een plaats geven. Dog 't welk wonderlyk is, hoewel het valt en meest gedragen werd op Timor, Solor, en omleggende Eilanden, daar de Portugeesen en Hollanders nu zoo lange jaren genegoticeert, en gewoont hebben. Zoo is nogtans zyn oorspronk, en geboorteplaatze aan onze Europeänen gants onbekent, en by de Inlanders zoo onzeker en variabel voorgestelt, dat men niet weet, wat men daarvan schryven zal.

Ik heb'er veel moeite om aangewent, deszelfs oorspronk en natuur uit te vragen, zoo by de natuurlyke inboorlingen der voorschreeve Eilanden, als door myne Vrienden, die 't Commando daar voerden, en die het ook door zekere Heeren opgeleid wierde zulks uit te vragen, dog alles te vergeefs, gelyk ik den Lezer uit de navolgende raporten vertonen zal.

Jacob Wykersloot, opperhooft van Timor, op Coepan resideerende, heeft my Anno **1680** dezen berigt toegezonden. Wat Mutulabatta zy, en waar het gevonden werd, zulks kan men niet regt te weeten krygen. Want de Inlanders van de Oost meenen, dat het van de West, en die van de West meenen, dat het van de Oostkant des Eilands Timor komt, maar als men de ouden Rottyneesen daar na vraagt, zouden ze de Mutulabatta van een Eiland, dat Rotty en Savo was komen voorby dryven, bekomen hebben, 't welk niet meer te vinden is, en dat zyn ook maar presumpties ofte inbeeldingen van deze Natien, zoo dat'er niemand en weet, waar het van daan komt, nog deszelfs kragt uit te leggen.

Dog door den Broeder van den Moordenaar Talo verstaan wy, dat de Mutulabatta op Savo, omttrent een Musquetschoot van de Negory Timo, op een klein Bergsken, uit een diepen kuil, ongeveer een mans lengte diep, zoo als men ze tegenwoordig ziet, met gaatjes en als gesleepen, hebben gehaalt. Maar om dat ze alle in 't korte stierven, hebben die van Timo, en daar onder hy Talo zelfs den kuil met steen en aarde onder den ander gemengt, toegegraven. Dus verre Wykersloot.

Radja Salomon, verdreeve Koning van Ade Mantutoe [1], op den Oostelyken hoek van Timor gelegen, in 't voorschreeve jaar hier in Amboina present zynde hoewel een naukeurig man, en van veel dingen experientie hebbende, heeft myn geen ander berigt konnen geven, als dat Mutulabatta zoo wel in zyn Land, als

[1]) D. i. Manatoetoe. Zie hiervóór sub X aan 't einde, en deze daar reeds aangehaalde alinea.

de verdere Eilanden na 't Oosten gelegen, tot Tennemmer en Timor laut toe eene gemeene dragt zy, dog weeten de Inlanders van deszelven oorspronk niet anders te verhalen, dan dat het van de West kome.

In 't einde van 't zelve jaar heeft hy my ook een snoertje gezonden, 't welk hy zeide het opregte Mutulabatta te zyn, vierdehalve voet lang, digt gereegen van gladde pypeformige korrels, in de midden van eene grootte, dewelke geel was, na de eindens allengskens kleinder, van gedaante als Koralen van het kleinste slag, maar Oranje-Rood, zommige ook Meeni-rood, wegende zeven dubbeltjes, by hem getaxeerd op een halve teil gouts, of vyf ryksdaalders waardig.

Eenige natuurele van Timor en Rotty by my na dit gewas ondervraagt, deden daar van zoo variable verhalen, dat men zeggen zoude onder hun lieden een opgestemt werk te zyn voor de Hollanders te verbergen, wat Mutulabatta zy, en waar het valle; want het is by my niet geloofiyk, dat zoo veele Inlanders niet zouden weeten waar dat ding van daan kome, 't welk zy zoo gemeen dragen.

De Rotteneesen zeggen, dat het op Timor valle in het bergagtige landschap Sunneba, in 't gemeen Sunnebay genaamt, omtrent die plaatsen, daar het gout valt. Men vindt het als kleine en hoekige korrels in 't gebergte, die aan 't vuur gehouden t' zamen smelten, of zoo andere zeggen niet smelten, maar alleenlyk gloejend en week werden, dat men ze effen met een hamertje fatzoeneren kan tot platte schyfjes, en dan met een gloejend yzerdraad doorbooren.

Die het smelten staande houden, zeggen dat men veele korrels aan een yzerdraad moet rygen, en over 't vuur houden, tot dat ze aan malkander smelten, en dan met een ander yzer daar over stryken, dat ze effen werden, dit koud geworden geeft een lang pypje, dat men dan na believen in stukken breekt, de eindens plat slypt, en aan draden rygt. Daar loopt egter een zoorte onder die bestorven geel is, van buiten gestreept als Koralen, van binnen doorgeboort, en zwart; schynende stukjes te zyn van lang gebezigde Tabakspypen.

Vraagt gy nu de Timoreesen, die zullen eenstemmig ontkennen, dat Mutulabatta op hun land wasse, en wyzen u na Savo, daar het misschien op beide plaatsen valt.

Zyn geboorteplaats overslaande, zoo zullen wy het beschryven,

gelyk het ons voorgekomen is. Het zyn korreltjes van verscheide gedaante, de meeste als dunne schyfjes, zommige als kaaskens, andere als stukken van pypen, van substantie de bleeke of geele Koralen naastkomende, de meeste rood-geel, zommige wat rosser, zommige wat bleeker, zoo dat men ze voor langgedraagde Koralen zoude aanzien, indien ze de geschikte forme hadden.

Haren oorsprong is na 't waarschynelykste uit het gebergte, en dierhalven mineraal, vallende zoo wel in kleine stukjes als in lange takken, die van natuur van binnen hol zullen zyn. Hoe ze nu door het vuur gesmeet en geformeert werden, zullen wy aan 't nader onderzoek beveelen; immers het heeft my niet willen succedeeren, want de stukjes van Mutulabatta over 't vuur gehouden, wierden wel rood, maar geenzints week en gesmedig, veel min gloejend.

Men verdeelt het in twee zoorten, want de grootste korrels, en die best na het bleeke Koraal geleeken, noemden de Inboorlingen van genoemde Eilanden Uaboa of Waboa, deze zyn weinig aan een snoer, en duur. Men vindt'er korrels van zoo groot als Haaze-nooten, waar van hunne Orangkayen maar drie aan eenen snoer geregen om den hals dragen. De tweede zoorte hiet by hunlieden Tzeda, 't welk zyn kleine korrels, meer van 't geele dan van 't rosse hebbende, en veel slegter van prys.

Behalven deze twee opregte zoorten heeft men nog een bastaart Muttulabatta, 't welk ze van slegte steentjes maken. Ja het schynt veel meer een gebakke aarde te zyn, dewelke zy onder de opregte mengen om den hoop te vermeerderen: dog andere zeggen, dat deze bastaart-Koraal hunlieden toegebragt werd door de Kelings van de Kust Cormandel, die ze in hun land van een zeker slag aarde bakken. Andere snoeren, die de gemene man draagt, en de vrouwen om 't lyf, zynde drie voeten lang, hebben loode piramiedjes aan de eindens, die zy af laten hangen als kwasten.

Deze snoeren hebben veele schorremorry door malkander gemengt, waar van pas het vierde part opregt is, of twee paar grootere korrels omtrent de midden. Het ander goetje is gemengt van Kristaal, Barnsteen, zwart en gecouleurde Glaskoraal, als mede eenige kopere korreltjes, van het midden kleinder en kleinder afloopende, dog alles in zeker getal, welke vermenginge zy maken, op dat ieder zyn snoer kennen moge.

Naam. Het is met geen andere naam onder ons en de Indianen bekent, dan met den Maleitsche Muttulabatta of Muttulabatte, 't welk schynt te willen zeggen een Steenpaarle.

By de Timoreesen en Rotteneesen is egter dezen naam onbekent, maar wel de twee voornoemde Uaboa en Tzeda.

Gebruik. In de voornoemde Eilanden Timor, Solor, en de omgelegene tot Tennemmer toe, is na 't goud niets hooger in waardy dan dit Mutulabatta, 't welk in 't gemeen tegens halve zwaarte van 't slegtste Timoreese goud betaalt werd. Daar mag geen Orangkay of zyn vrouw zyn, of moeten eenige korrels van 't oprechte Uaboa om den hals dragen.

Men kan ook niets beters vinden dan Mutoelabatta (sic!), om in die Eilanden slaven te koopen, want men voor twee snoeren van bovenstaande lengte een slaaf kan krygen

De Ed. Compagnie heeft daarom veel moeite gedaan om de regte gedaante van Mutoelabatta (sic!) op 't Eiland groot Savo, West-zuid-westelijk van Timor gelegen, op te zoeken, maar heeft daar over een schip verlooren, en daar na het werk laten steeken, vermits verradery daar onder liep gelyk boven in 't verhaal van Wykersloot aangeroert wert.

Dewyl nu zoo een grooten hoop Orangkayen of Regenten op Timor en Rotti zyn, dat hun nagegeven wert in zekere Negorye hondert en tien Orangkayen getelt te zyn, daar haar aller Onderdanen maar hondert en negen waren, en egter een yder dezen (sic! lees „dezer") de Mutulabatta wilde dragen, zoo moet daar noodzakelyk veel vals goetje onder loopen, het welk dan die geene ter degen moeten leeren kennen, die op die plaatsen handelen.

Deze Koralen lange by de smeerige menschen gedragen, besterven zeer bleek, en werden van binnen zwart, dewelke zy dan wederom zuiveren met een loogwater daar in zagtjes gewreeven, en weder gedroogt. Ik heb zulks geprobeert aan zoodanige stukjes, die buiten gestreept en pypeformig waren, en bevonden dat ze wel zuiver wierden, maar besturven daar na graauwer, dan ze te vooren waren, zoo dat het misschien een byzonder loog moet zyn.

Anders zyn gants geen medicinale kragten daar van bekent, zoo dat buiten twyffel de eenigste oorzaak van hunne extime zy, ten deele de inbeelding en inzinnigheid der Inlanders, die ze misschien om gezontheid en goed geluk dragen; ten deele om dat het zoo weinig en zelden gevonden wert. Het zy zoo het wil, het is zeker, dat de Inlanders ons niet willen openbaren de plaats, daar het gevonden wert, gelyk het een zeer nydige Natie is, die nog andere kostelyke gewassen en metalen, op hun land vallende, voor ons verborgen houden.

Diergelyke ongewone zoorte van Koraalgewas vindt men in 't Koningryk van Benyn, in groote rivieren, die landwaart in zyn, groejende onder water op steenen, gelyk andere Koralen, en wert in die landtaal genaamt Akori, en zal blaauwagtig zyn, waar van ziet Dappers Africa pag. 126. Andere noemen 't Akogria, en zeggen dat men niet alleen blaauw, maar ook geel vindt, en op de goudkust zoo getrokken is, dat men voor drie langwerpige stukjes een slaaf bekomen kan."

Bij deze voortreffelijke schets, die door haar volledigheid, methode, en scherpwaargenomen beschrijving weer eens de buitengewone eigenschappen van den Ambonschen en "Indischen Plinius" doet uitschijnen, mag slechts één ding bejammerd worden: dat de naamgeving der moetisalah's onvoldoende duidelijk is, doch waarschijnlijk onder den invloed heeft gestaan van het plaatselijke en Moluksche Maleisch. Slechts aarzelend vertaalt Rumphius-zelf zijn "moetoelabat(t)a" (zie noot 1 op blz. 444 hiervóór) met "Steenpaarle", en geeft er twee inheemsche Timorsch-Rotineesche woorden voor op, waarvan in het "Uaboa" of "Waboa" slechts boa = boewah = "vrucht" vastelijk te herkennen is, terwijl "Tzeda" onbegrijpelijk blijft en zeker geenszins met "salah" in verband staat. [1] Dat Müller overigens, als 3e soort der hem bekende moetisalah's, in 1829 noemt de "inoe foea-boeboe", waarin datzelfde foea = boewah = "vrucht" voorkomt, bleek reeds sub II hiervóór.

Maar, dit daargelaten, wat een originaliteit bij Rumphius! Wat een opmerkingsgaaf — bij hem, die sinds 1670 blind was! — van den onafhankelijken natuuronderzoeker! Het allereerst, — en van àl de hiervóór tot op heden aangehaalde getuigenissen, tevens het allerlaatst —, spreekt hij van dien gewichtigen factor tot herkenning der samensmelting van de moetisalah's: de smeltbaarheid of

---

[1] Prof. Kern had de welwillendheid mij óók over deze woorden bij Rumphius nader te schrijven dd. 8 Juni jl.: „De door U opgegeven woorden behooren tot talen die ik niet versta en waarvan geen woordenboeken bestaan. Alleen weet ik dat boa het gewone woord voor vrucht is in het Rotineesch. De woorden van Rumphius behooren vermoedelijk tot de zgn. landtalen van Ambon enz., waarover V. Hoëvell 't een en ander medegedeeld heeft, maar ik kan in zijn lijst het door U opgegevene niet vinden." F. S. A. de Clercq in zijn „Het Maleisch der Molukken," Batavia 1876, geeft evenmin het woord; ook niet A. van Ekris in Meded. Ned. Zend. Gen. VIII, 1864, p. 313 in zijne „Woordenlijst van eenige dialecten der landtaal op de Ambonsche Eilanden." [De heer de Clercq meldde mij nog, per briefkaart van 11 Juni jl., dat hij het woord van Rumphius niet zou kunnen thuisbrengen]. Zie verder onder D.

niet-smeltbaarheid. Want vooral hij, die zelf wel mineralogisch onderzoek bij de hand heeft gehad, en gewerkt heeft met blaaspijp en kool en Bunsen'schen brander (of bij gebrek daaraan, met een kaars), gevoelt de waarde van dit onderscheidingsteeken hier; immers glaskralen zullen smelten bij flinke verhitting, terwijl natuurlijke kwarts-gesteenten, als kornalijnen kralen en dergelijke, en ook onverglaasde pijpaarden, onveranderd blijven! Doch hoezeer Rumphius te dezen opzichte lijnrecht tegengestelde inlichtingen van inlanders kreeg, en bij zijn eigen stukjes geen smelting te voorschijn kon roepen, waarom hij verklaart dit „aan 't nader onderzoek (te) beveelen”, is nergens verder in het voorgaande dit herkenningsmiddel van natuurlijk (kwarts-) mineraal of gebakken pijpaarde, tegenover kunstmatig glas te berde gebracht.

Duidelijk spreekt dan ook Rumphius reeds van „mineraal” als het „waarschynelykste” van den oorsprong der moetisalah's. En zijn, óók door Dr. Vorderman in Colfs' Journaal geroemde, beschrijving van uiterlijk 1695: „Het zyn korreltjes van verscheide gedaante, de meeste als dunne schyfjes, zommige als kaaskens, andere als stukken van pypen, van substantie de bleeke of geele koralen naastkomende, de meeste rood-geel, zommige wat rosser, zommige wat bleeker, zoo dat men ze voor langgedraagde Koralen zoude aanzien, indien ze de geschikte forme hadden”, is in zichzelf zoo treffend juist voor ieder die deze doffe en „geelokerkleurige” Timor-kralen met eigen oogen zag, sluit bovendien zoo geheel aan bij de óók zeer goede beschrijving van Sal. Müller uit 1829, dat er niet de minste twijfel hoeft te bestaan of Rumphius heeft de heusche en echte moetisalah's onder oogen en in handen gehad.

Uitstekend ook is zijn teruggeven van de tegenstrijdigheid der inlandsche meeningen omtrent de herkomst, waardoor de Timoreezen het zoeken wilden in 't Westen, vooral Savoe, doch de Rotineezen het terugkaatsten naar Timor-zelf. Maar hoogstbelangrijk vooral is zijn onderstrepen van Savoe als plek, waar èn de inlanders èn de Edele Compagnie de moetisalah's uit den grond wilden delven; waarbij zelfs de plaats door hem gepreciseerd wordt — dank zij Wykersloot's hem in 1680 gegeven inlichting — als te zijn de bergachtige Noordoostpunt van Savoe, „Timo” = Timoe. Dit is zeker des te opvallender, in verband met de vondst van Langen in 1884, juist op Savoe; waarbij helaas Langen de precieze vindplaats niet nader heeft aangegeven!

Opmerkenswaard verder is zijn verdeeling der moetisalah's in 2

hoofdsoorten: in „de grootste korrels” met een naam waar zeker boewah = vrucht, een deel van uitmaakt, en waarvan de mooiste trouwens ook „zoo groot als Haaze-nooten” waren, van kleur als bleek (bloed-)koraal, geliefd boven mate bij alle orang-kaja's; en de „kleine korrels”, veel goedkooper in prijs, in hoofdzaak geel en niet zoozeer oranje („meer van 't geele dan van 't rosse hebbende”). Alsmede het vermelden van nog een bastaardsoort, „een gebakke aarde” waarschijnlijk, en geïmporteerd wel door de Kĕling's van Koromandel. Daargelaten nog vele andere „schorremorry”, die daartusschen gemengd ging in de lange halssnoeren van den „gemene man” en de dito lijfsnoeren van hun vrouwen. En als slot eindelijk, zijn wijzen op de Guineesche akori- of „aggrikralen”, door Dapper beschreven!

Inderdaad komt in den 1ᵉⁿ druk van Dr. O. Dapper's „Naukeurige beschryvinge der Afrikaensche Gewesten van Egypten, Barbaryen, Libyen, Biledulgerid, Negroslant, Guinea, Ethiopiën, Abyssinie:”, t'Amsterdam, **1668**, op pag. 499 reeds het volgende voor in de beschrijving van „Het Koningrijk van Benijn”:

„De waren, die bij de Hollanders en andere volken van Europe, in de riviere van Benijn, in mangeling van onze hierlantsche waren gehandelt worden, zijn katoene kleetjes, gelijk in Rio Lagos by Kuramo, jaspis-steen, slaven, (doch geen andere dan vrouwen, want mans-perzonen willenze niet uit het land laten trekken,) luiperts-vellen, eenigh peper, en akori; het welk zeker blaeuachtig korael is, dat met duiken uit den gront gehaelt wort; want het wast, gelijk ander slag van korael, booms-gewijse op een steenigen gront, in 't water. d'Onzen voeren dezen Akori, daer d'inwoonders dier plaetse langwerpige ronde koralen weten van te slijpen, na de Goud-kust, om aen de zwarten te verhandelen, daer de vrouwen die tot cieraat in haer hair dragen.” (p. 499, 2ᵉ kol.)

En in den 2ᵉⁿ druk van dit werk van Dapper, „t'Amsterdam. **1676** (Den tweeden druck van veel fouten verbetert),” nu uitgegeven in 2 gedeelten, doch met maar één titel voor het heele werk, komt precies dezelfde periode, zonder eenige toevoeging, voor op pag. 126 (1ᵉ—2ᵉ kol.) van dat 2ᵉ gedeelte. *Dit* is dus blijkbaar de tekst dien Rumphius bedoelde, toen hij hem als „Dappers Africa pag. 126” aanhaalde. Waar zijn eerste nadere kennis der moetisalah's steunt op de inlichtingen in 1680 verkregen van het toenmalige opperhoofd van Timor Koepang, J. Wijkersloot, en de tweede druk van Dapper's foliant hem in

Ambon zeker niet bereikt kan hebben vóór 1678 [1], kan men zich begrijpen, hoe hij als van zelf er toe kon komen analogie te ontdekken tusschen wat hij bij Dapper over de Kust van Guinee las, en datgene waarvan hij juist in zijn buurt bezig was den aard en oorsprong uit te vorschen, door relatiën met personen zelf op Timor aanwezig, of vandaar naar Ambon overgekomen. [2]

Doch nog in een heel ander opzicht zijn Dapper's aangehaalde woorden van beteekenis, ook al vestigde Rumphius daar niet de aandacht op! Als voorwerp van handel voor de Hollanders en andere Europeanen in Benin noemt Dapper behalve „akori, het welk zeker blaeuachtig korael is", óók, en eerder zelfs, „jaspissteen"; en aan de Goudkust óók Venetiaansche kralen.

Jaspis, denkt men dadelijk, broertje of zusje dus van Kornalijn, en Sardonyx, en alle andere Opaalgesteenten! Jaspis, plus akori, en Venetiaansche kralen aan de Kust van Guinee; tegenover (in 't graf van Savoe gevonden) sardonyx- en kornalijnkralen, plus moetisalah's, en Venetiaansche of diergelijke glaskralen (antieker of moderner) in de Timor-groep!

Wonderlijk! denkt men. Dus ook hier die tegenstelling in 't Westen van Afrika tusschen natuurlijk kwarts-gesteente en iets, wat, juist onder den naam van akori- of aggri-kralen, maar al te vaak voor Venetiaansch glasfabrikaat gehouden wordt!

En het is niet maar zoo eventjes dat Dapper hier van Jaspis spreekt in dit werk over Afrika, en zijne ± 200 blz. daarin gewijd aan „Negros-Lant of Land der Zwarten" (in 1^{en} druk p. 322—516; in 2^{en} druk p. 374—428 plus, onmiddelijk volgend, II,

---

[1] Over dezen Jacob Wijkersloot kan men vergelijken wat Valentijn in zijn „Beschrijvinge van Solor en Timor" (Oud en Nieuw Oost-Indiën, dl. III, 2e Stuk, 1726), fol. 126 meedeelt. Volgens een aanteekening van den heer Robidé van der Aa in het ex. van Valentijn, dat door hem nagelaten werd aan het Kon. Inst., was Wijkersloot van 1677—1681 op Timor als opperhoofd geplaatst, toen opgevolgd door Joannes Van den Broek, welke laatste er stierf in 1683, blijkens Not. Bat. Gen. 1882, p. 143. Opvallend is dat Valentijn, die zoo tal van gegevens overnam van — men mag haast zeggen „ontfutselde aan" — zijn vriend Rumphius, met geen enkel woord in zijn gansche beschrijving van Solor en Timor, groot 11 folio-blz., rept over de „mutulabatta," alias moetoelabata's of moetisalah's aldaar.

[2] „Andere noemen 't Akogria" voegt Rumphius nog toe; en noemt ook een gele variëteit! Wie weet te zeggen aan welke bron hij dit ontleend heeft?? Bij Dapper komt alléén de vorm „akori" voor en de blauwachtige soort. Zie voorts nog onder D.

p. 1 – 142)! En het is ook allerminst zonder meermalen te spreken van „Veneedsche” = „Venetiaansche” kralen!

Het tegendeel is waar.

Men kan gerust beweren dat om de haverklap nu eens jaspis-kralen, dan weer aggri-kralen, dan weer Venetiaansche glas-kralen bij Dapper genoemd worden, als geliefd lijfsieraad in dit heele Guineesche Kustland; waarbij, kan men zeggen, de Slavenkust (= Benin cum annexis) het monopolie had èn van de jaspis-kralen èn van de aggri-dito's, doch de jaspis-kralen óók veroverde op Oostelijk en Noordelijk aangrenzende rijken, in geval van oorlog; waarbij de Westelijk daarvan gelegen Goudkust (met St. George d'Elmina = S. Jorge da Mina = „De Mijn”, dus het rijk Ashanti, als centrum), meer belust was op, wat Dapper noemt, „Venetiaansche” kralen, d. i. dus zeker, moderne, zeventiend'eeuwsche Murano-kralen, terwijl het verder als import graag de aggri-kralen van de Slavenkust opnam; de daarvan weer Westelijk gelegen Ivoor- of „Tand”-kust, het vooral voorzien had op aggri-kralen; doch de nog weer Westelijker gelegen Peper- of „Grein”-kust, en de bij deze weer West-op aansluitende Sierra-Leone-kust, zich tevreden stelden met allerlei slag van kralen glas-kralen dus van minder soort.

Een afdoend getal aanhalingen moge dit staven. De spatiëering is meestal van mijzelven De overeenkomstige pagina's in dl. II van den 2en druk (1e dr. 1668; 2e dr. 1676) gaan tusschen haakjes.

Bij zijn beschrijving van de Slavenkust, met name van „Het Koningrijk van Benijn”, p. 495—505 (= 121—131), heet het: „Geen mans-perzoon vermag aen 't hof gekleet te gaen, voor al eer hij van den Koning gekleet is; van gelijken zijn hair niet laten wassen, eer zulx geschiet is. Daer zijn mansperzonen aan 's Konings hof van twintigh en vier en-twintigh jaren oudt, die zonder schijn van eenige schaamte moeder naekt gaen, met een keten alleen van fijne koralen of jaspis om den hals. Maar als de Koning hen kleding geeft, beschenkt hij hen gemeenlyk te gelijk met een vrouw, en maekt ze aldus van jongens tot mannen.” p. 497 (= 124). Dan, sprekende van de drie „Fiadoren” of „Rijxraden” die van 's Konings wege met de Europeanen kwamen handel drijven in dier „loosjes” (= loodsjes, magazijnen), zegt hij: „Wanneer deze Fiadoren d'eerste reize in de loosjes komen, zijnze heel deftigh gekleet, met Jaspis om den hals, en doen al knielende de groetenis van wegen hunnen

Koning, enz." p. 499, 2e kol. (= 126, 1e kol.) Daarna volgt de reeds hiervóór (blz. 457) aangehaalde en door Rumphius bedoelde periode over de "jaspis-steen" plus de "akori; het welk zeker blaeuachtig korael is, dat met duiken uit den grond gehaelt wort; want het wast, gelijk ander slag van korael, booms-gewijse op een steenigen gront, in 't water"; en welke "Akori, daer d'inwoonders dier plaetse (scil. Benin) langwerpige ronde koralen weten van te slijpen" door de Hollanders ingevoerd werd naar de, westelijk gelegen, Goudkust, tot haartooi van vrouwen (ibidem). Dan, dat de Hollanders er o. a. invoerden: "violet quispel-grein (moet een soort glaskraaltjes geweest zijn), en "fijne kralen", en "kristallein" (= kristalglas?) en "boesjes, of Oostindische horentjes, die by hen in stede van gelt gebruikt worden." (hoogstwaarschijnlijk, neen zeker, de bekende Maldivi'sche schelpjes, kauri's, cauri's, of cowries [1]), p. 500, 1e kol. (= 126,

---

[1] Inderdaad: „boesje" = „boesie" = Port. buzio (met accent op ú) = kinkhoren, schelp! Het gewone woord wat de Port. juist in Voor-Indië zeiden voor het daar courante Maldivi'sche schelpengeld, indien ze niet den technischen term „cauri" gebruikten, waarvan de Engelschen weer „cowry" maakten. Zie Yule and Burnell's Hobson-Jobson, Londen 1886; in voce „Cowry." Terwijl Dapper „boesje" schrijft, heet het bij Bosman in 1704 en 1709 — zie hierna, blz. 462 — „boesie," wat nòg nader tot het Port. staat; zie b. v. II, p. 123 bij hem over de „Slave-Kust": „Boesies ('t welk het geld van dit Land is)," desgelijks p. 135, p. 150, enz. (van den 2en druk, 1709). Tal van andere verhollandschte Port. woorden vindt men bij Bosman, b. v. „Panen of kleeden," Port. „panos" (II, p. 224; 1709); „Aré de Roe, of Straet-Koningen," Port. „rei de rua" (p. 226, ib.); enz. enz. — Dapper onderscheidt naast „boesjes," nog „Simbos" — in tegenwoordig Port. „zimbos" — wat schelpen waren die uit Loanda kwamen en in het Congo-gebied tot geld dienden, en van welke „Simbos" men weer een onechte variëteit had die uit Brazilië werd aangevoerd; zie 1en druk, 1668, p. 575, en 608. Doch van de „boesjes" vermeldt Dapper ook speciaal een herkomst van 't Oosten uit, immers: „Daer" — nl. in „Het Koningrijk van Kongo" — „worden mede Boesjes van d'andere of lant zijde gebraght, dat misschien van Sofala of Mosambique moet geschieden" (p. 575, 2e kol.); die dus waarschijnlijk met slavenkaravanen van de Oostkust (naar Congo) kwamen. En dit nu klopt op merkwaardige wijze met . . . . Ibn Batoeta's getuigenis uit ± 1350 dat toèn al Maldivi'sche kauri's verhandeld werden in de geïslamiseerde Neger-staten aan den bovenloop van den Niger, Mali en Goegoe; zie dit getuigenis in het genoemde artikel Cowry bij Yule and Burnell's „Hobson-Jobson, being a Glossary of Anglo-Indian colloquial words and phrases." Dat later, in de 17e eeuw, Europeesche (vooral Hollandsche en Engelsche) slavenhaalders groote hoeveelheden Maldivi'sche kauri's naar de kusten van Guinee brachten, en zelfs Amsterdam de hoofdmarkt van deze schelpjes (Cypraea moneta) was, kan men daar ook aangegeven vinden; doch

2e kol.). Voorts: "De Koning van Benijn voert grote oorlogen buiten 's lant tegen zyne andere gebuurkoningen, namelijk achter de Benijn, om d'Oost en in 't Noorden, en maekt hen vele steden

dit vervoer over zee en door Europeanen interesseert ons weinig, als posterieur; trouwens de Portugezen waren in de 16e eeuw daarmee al voorgegaan, ook al omdat zij bij hun thuisreis uit Indië steeds Kaap Verd (Cabo Verde) moesten aandoen om ververscbing en als waterplaats. Doch op het feit dat Maldivi'sche kauri's reeds in Ibn Batoeta's tijd — dus zeker reeds in de periode 1300—1500 — de Niger-staten, en daarmede ook Benin, bereikten over land, en (waarschijnlijk) van Afrika's Oostkust uit, en (natuurlijk!) door Mohammedaansche handelaars; evenals op het feit dat óók kauri's tot in oud-Kaukasische graven worden aangetroffen; hierop wordt in het slot van dit artikel (zie **D**) juist in verband met onze kralen-kwestie nader teruggekomen. Hobson-Jobson geeft slechts één bewijsplaats dat de Portugeezen de Maldivi'sche kauri's „buzio" noemden, zie aldaar A° 1586; het zou niet moeilijk zijn uit Port. bronnen tal van oudere bewijsplaatsen bijeen te voegen. De Maldivi'sche eilanden — die van ouds geïslamiseerd waren, en al in Ibn Batoeta's tijd een Sultan als Vorst hadden! — waren van oudsher, en zoo ook in den allereersten tijd der Portugeezen, befaamd om 3 producten: 1° amber, 2° schelpmunt (kauri's) en 3° kokosnoot- (klapper-) vezel, wat voor 't maken van touw diende (kāyar; Port „cairo"; Eng. „coir"); voorts kwam er veel gedroogde visch van daan. Zie behalve de degelijke artikelen „coir", „cowry", en „Maldives" in Hobson-Jobson, alsmede de plaatsen bij Yule's uitgaaf van „The Book of Ser Marco Polo" 2en druk, Londen 1875, over „Ambergris" (zie Register), — ook vooral het hoogst belangrijke Port.rapport dd. Cananoor, 30 Dec. 1520, aan Koning D. Manuel van Portugal, in „Alguns Documentos do Archivo Nacional da Torre do Tombo," Lissabon 1892, p. 448—451; hier zegt de schrijver (Alvaro Fernandes), na zijn met name noemen der politiek-belangrijkste eilanden van de Maldiven: „en vandaar komen de ambar, de kauri's en een groote menigte visch" („e de lla vem o ambar, caurrys, e gram ssoma de peixe," p. 450), terwijl hij dan op p. 451—453 herhaaldelijk over den Maldivi'schen kokosnoot-vezel („cairo, cairro") spreekt. Wonderlijk genoeg ontbreekt in Hobson-Jobson een artikel „Amber" of „Ambergris." Zie ook nog het art. „Kauri" in Meyer's Konvers. Lexikon, 5en druk, IX, 1895 (foutief echter kauri = zimbo stellend); voorts de zeer goede beschrijving der Maldiven in Castanheda's „Da Historia da India" Liv. IV (1553), cap. 35; en ook cap. 7 van Boek III der IIIe Decade (1en druk, Lissabon **1563**) van João de Barros' „Da Asia," alwaar reeds uitdrukkelijk verhaald wordt, dat de „buzios" (= Dapper's „boesjes" en Bosman's „boesies") der Maldiven toenmaals reeds als ballast („lastro") in sommige jaren door Port. schepen naar Lissabon werden gebracht bij hoeveelheden van 2000 en 3000 centenaars, „dewelke gebracht worden naar Guinee, naar de Koninkrijken van Benin (sic!) & Congo" („os quaes se leuão a Guinê, aos Reynos de Beneij & Congo" ed. 1628, fol. 70 verso); alsmede dat deze Maldivi'sche „buzios", zooals de Portugezen deze schelpmunt noemden, door de (Guinee'sche) negers werden genoemd „igovoe's" [„buzios, (que assi lhe chamamos nós, & os Negros Igouos)" loc. cit. fol. 70 verso, 2e kol.], waardoor we dus tevens den inlandschen

en dorpen af handigh, met bekoming van groten buit van Jaspis en andere dingen." p. 502, 1e kol. (= 128, 2e kol.). En eindelijk, wat de deur toe doet,: "Daer is ook een dagh, op den welken de Koning zijnen rijkdom, bestaende in jaspis, krael-werk en andere waren, ten hove voor alle menschen ten tone doet hangen, enz.", p. 502, 2e kol. (= 129, 1e kol.); een dag die door Van Nyendael bij W. Bosman in diens "Nauwkeurige Beschryving van de Guinese Goud- Tand- en Slave-kust", 1en druk t' Utrecht 1704, 2 dln.; 2en druk t' Amsterdam 1709, 2 dln, het "Couraelfeest" wordt genoemd, hoewel hij er geen verklaring van te weten kon komen (in beide drukken dl. II, p. 254—255); ondanks dat Dapper reeds zeer goed die verklaring een 40 jaren vroeger gegeven had, zooals we zien [1].

Doch bij Dapper's beschrijving van "De geheele Gout-Kust", p. 461, 2e kol.—487 (= 89, 1e kol.—114), VERDWIJNT HET JASPIS, blijft evenwel de akori- of aggri-kraal als import-artikel, en treden langwerpige Venetiaansche glaskralen, welke toenmaals "beviezen" blijken geheeten te hebben [2], talrijk op.

---

negernaam te weten komen van toenmaals; dubbel vertrouwbaar omdat Barros persoonlijk van 1522—1525 aan de kust van Guinee was geweest, als kapitein van het Port. fort te S. Jorge da Mina (St. George d'Elmina). Zie desnoods ook nog p. 219 in dl. II van J. A. de Marrée's „Reizen op en Beschrijving van de Goudkust van Guinea," 's Gravenhage—Amsterdam, 1818: „Behalve het goud vindt men op het grootste gedeelte der benedenkust nog een gangbaar geld, hetwelk door de Negers zelfs boven het goud wordt getrokken en Caures, Boesjes of Slangenkoppen genaamd wordt . . . . 40 Caures of horentjes maken een touwtje welke waardig is 1 st(uiver)".

[1] Over dezen Van Nyendael, wiens rapport aan Bosman dd. 5 Sept. 1701, als de 21e brief door Bosman in zijn „Nauwkeurige Beschryving enz." opgenomen werd, zie de hiervolgende noot 1 op blz. 464.

[2] Tot mijn grooten spijt, is het me niet gelukt dit woord tot klaarheid te brengen. Een verzoek om opheldering aan twee toongevende Ned. taalgeleerden gedaan, werd vriendelijk met een „non liquet" beantwoord door Dr. J. W. Muller te Leiden; zie achteraan deze studie het Naschrift. Het meest voor de hand schijnt te liggen dat het van Ital. oorsprong is, en wel ontleend aan het Venetiaansch dialect; in aanmerking nemend de verzachting van medeklinkers in dit dialect (b. v. „Veneza" voor „Venezia") zou „beviezen" dan terug kunnen gaan tot een Ital. „bevizza", „bevicia", „bivicia", of iets dergelijks. Doch de zeer uitgebreide Ital.-Ital. dictionnaire van Petrocchi (Milaan, 1887—1891, 2 dln.), welke afzonderlijk onderaan ook verouderde woorden geeft, bevat niet het minste licht hiervoor. Wie kan het woord verklaren??

Toch staat één ding vast: omdat Dapper (zie boven den tekst) er van vertelt dat men ze kon „op stukken breken en slijpen, gelijk de kinderen hier te lande de kersse-stenen", alsmede nog eens van de negers dat die

Zoo heeft men over de sieraden van mannen: "Zy hebben, tot cieraet, aen hun armen ringen van Ivoir, drie of vier aen een arm, rout en plat, gestreept met strikken en kruizen; en om den hals een snoer van veneedsche beviezen of kralen, die zij op stukken breken en slijpen, gelijk de kinderen hier te lande de kersse-stenen; maer luiden van aenziene, als edelen, dragen die gemeenlijk van gout; desgelijx aan de knien een snoer van geslepe beviesen, doorregen met goude kralen, of andere goude cieraedjen." p. 476, 2e kol. (= 103, 2e kol.). Dan echter van de vrouwen: "Het hooft is haer fraei opgetoit, en het hair net gevlochten.... in 't hair hebben zij gewoonlijk Dakori, zeker blaeuachtig korael, en langwerpige kammetjes steken etc." p. 477, 1e kol. (= 104, 1e kol.). Vervolgens noemt hij in een lange lijst van "waren, door de Neerlanders derwaerts over gevoert, die zij gemeenlijk tegen Gout verruilen", aan 't eind "fijn korael,

---

„smijtenze in vier of vijf stukjes, en slijpen die op eenen steen, gelijk de kinderen de kersse-stenen hier te lande" moeten het natuurlijk LANGWERPIGE (glas)kralen zijn geweest! Hoe zou men anders van één bevies of bevieze 4 à 5 kralen hebben kunnen slijpen!?

Het oudere reisverhaal van Pieter de Marees waaraan Dapper blijkbaar véél ontleend heeft, geeft — hier aangehaald in den gedeeltelijken herdruk der 1e ed. van 1602, „Beschryvinge van de Goudt-Kust Guinea... door P. d. M. t' Amsterdam, 1650"; verg. Tiele's Ned. Bibliographie v. Land- en Vkkunde, Amsterdam 1884, p. 161 — het volgende over beviezen: op p. 20 heet het van de negermannen: „om haren hals hangen sij eenen snoer Beviesen of Madrigetten (??)/ van diversche koleuren/ die haer van onse Neerlanders gebracht worden (d. i. dus in 1600 feitelijk! de 1e druk van P. de Marees is 1602). Maer die van den Adel is/ ofte een groot Edelman wil zijn/ die hebben goude Hals-ringen om den Hals/... Aen hunne Knyen dragen sij oock ghemeynelijck een snoer van Veneetse Beviesen geslepen/ ende tusschen beyden gesorteert met goude Coralen/ of andere frayigheyt van Gout ghemaeckt/ bykans op een manier als de jonghe Dochters in onse Landen haer Coralen Pater-nosters om de Handen draghen." Dan van de neger-vrouwen o. a. „Noch hangen sy veel Stroy-wiskens om haeren Riem/ die snoeren sy vol Boonen ende andere (sic!!) Veneetse Beviesen/ houdende dit mede voor haere Fetissos" (p. 24); en dan weer in 't algemeen van de Negers — en hier herkent men Dapper's bron het meest! —: „Voorder verslijten sy een groote meenighte van Veneetse Beviesen/ van alle soorten van koleuren/ maer d'een koleur hebben sy liever als d'ander: sy smijtense in vier of in vijf stucxkens ende dan slijpen sy die op eenen steen/ gelijck de Kinders de Kersse-stenen slijpen/ en die snoeren sy aen basten van Bomen/ met busselen al thien aen malkanderen/ drijven hier mede groote Koopmanschap ende handelinge/ en dese gesleepen Koralen die dragen sy om den Hals/ Handen/ ende Voeten. Sy gebruicken oock ronde Pater nosters en principael groote ronde Contoir-tekens (sic!?)/ die hangen en vleghten sij in haer Haijr/ latense so langhs haer Oren hangen." (p. 32).

of Veneetse Beviezen, en allerlei Veneetsch Quispelgrein", en vlak daarop: "Akori, zeker blaeuachtigh korael", p. 481, 1e kol. (= 108, 1e kol.). Waarop dan nog gezegd wordt: "De Veneetsche beviesen of kralen, die zij in grote meenighten verslijten, smijtenze in vier of vijf stukjes, en slijpen die op eenen steen, gelijk de kinderen de kersse-steenen hier te lande slijpen, en dragenze, geregen aan basten van bomen, om den hals, handen en voeten." p. 481, 2e kol. (= 108, 2e kol.).

Van de "Olifants-tant Kust", dus de Ivoorkust, sprekende en van de daar geweven smallere en breedere kleeden (vijf- en zesbandskleeden), zegt hij: "De zwarten verhandelen deze kleden allerlieffst aen Akori, ook voor Gele armringen, dan weinigh voor krael-werk." p. 432, 2e kol. (= 62, 2e kol.). Waarop nog volgt: "De Quaquasche zwarten hebben een welgestelden staet, na hun lant is: .... desgelijx zijn daer alle Koopluiden zoodanig bevoreght, dat geen andere, schone Banders (? ?), kleden of Akory (gelyk daer mede de handel bij hen gedreven wort) vermogen te verhandelen", p. 433, 2e kol. (= 63).

Maar van de Peper- of "Grein-Kust", en de daar door de negers veel geoogste melegueta-peper (een soort van cardamom, Amomum melegueta Rosc.) heet het: "De Grein" — versta deze variëteit van cardamom — "wort by d' onzen gehandelt voor ijzere staven, ketels, bekkens, krael-werk en voornamelyk Quispelgrein." P. 430, 1e kol. (= 59, 2e kol.).

En van de "Serre-Lions"-kust wordt onder de "waren, die derwaerts uit Europe over zee gevoert worden" met name vermeld o. a. "Gemaekte peerlen van verscheiden slagh", en "Allerlei slagh van groote kralen" p. 380, 1e kol. (= 10, 2e kol.)

Het merkwaardige dus in Dapper (plus De Marees) is dat hij met volkomen duidelijkheid 5 soorten van kralen onderscheidt: 1°. kralen van jaspis, *naar zijn voorstelling de mêêst geschatte;* 2° langwerpige akori-(aggri-)kralen, van doorgaand blauwe kleur, en sterk lijkend op een soort koraal (d. i. zeekoraal); 3°. óók langwerpige Venetiaansche (glas)kralen, de veelkleurige "beviezen"; 4°. "korael" (= bloedkoraal zonder twijfel); 5°. ordinaire kleine glaskralen.

En nu is er bij Van Nyendael, alias Bosman — hoezeer diens werk verre achterstaat bij dat van den veel methodischer Dapper [1] —

---

[1] Zonderling genoeg bevat Brunet, Manuel du Libraire, II, 1861, weinig over Dapper's werken en verwijst naar anderen, onder mededeeling dat zijn

één plaats, die, zònder het woord "jaspis" te noemen, met bijna ontwijfelbare zekerheid het uiterlijk dezer Benin'sche jaspiskralen beschrijft. Immers in zijn "Beschryving van het Groot-Beninse Koningryk" (p. 215—256 van dl. II, in den 2[en] druk van

boeken zelfs in Holland weinig geld meer waard zijn; een goede opgaaf vindt men natuurlijk in P. A. Tiele's „Nederlandsche Bibliographie van Land- en Volkenkunde", Amsterdam 1884. Dapper werkte te Amsterdam; Bosman was van 1689--1703 aan de kust van Guinee, en bracht het tot opperkoopman te St. George d'Elmina en „tweede Perzoon van de Kust." Maar van de 22 Brieven aan Dr. D. Havart — op zijn beurt de welbekende schrijver van „Op- en Ondergang van Cormandel," t'Amsterdam 1693, die van 1672 —1685 daar aan de Kling'sche kust verbleef —, zijn alleen de 20 eerste van Bosman zelf, doch de 21[e] die juist de „Beschryving van Rio Formosa, anders gesegt De Benin" bevat, is onderteekend „David van Nyendael," gedateerd 5 Sept. 1701, en op last voor zijn superieur Bosman opgesteld; terwijl de 22[e] of laatste brief met de „Beschryving van de Tand- en Gryn-Kust," onderteekend is „Jan Snoek," gedateerd 2 Jan. 1702, en evenzeer opgesteld op last van zijn superieur Bosman. Wat Bosman dus over Benin behelst, moet geheel op rekening van Van Nyendael worden gesteld. — Maar juist wat Dapper over de Kust van Guinee meedeelt is van hooge waarde, omdat hij hierbij vooral een ongedrukte bron tot zijn beschikking heeft gehad, naast het zeer weinige wat daarover wèl in druk bestond. In zijn „Aen den Lezer" geeft hij eerst een gewetensvol verslag van de geschriften die hem voor Egypte en Barbarije dienden; maar dan: „Wat belangt d'aenzeegelegene gewesten van Negroslant, te verstaen daer onder de gantsche kuste of zeekant van kaep de Verde, tot aen het Koningrijk van Lovango, een streke van over de negen hondert mijlen, — d. i. dus de gansche kust van Opper- en Neder-Guinee over haar volste lengte — „meest al de gedachte (= bovenvermelde) en andere Landbeschrijvers vint men gebrekkelijk van stoffe in dien dele. Al 't geen by na tot noch toe daer van by d'onzen is in 't licht gebragt, wort gevonden in zekere beschrijving van Guinee, gedaen door eenen Pieter de Mareez: bij wien nochtans slechts de blote namen van eenige aenzeegelegene dorpen en plaetsen op de Goutkust ten tone gestelt worden, met een weinigh en ten ruichste van de zeden, aerdt der inwoonders, koophandel en Godsdienst.

Wonder dan quam hier te sta zekere geschriften van eenen Samuël Blomert, by hem zoo uit eigen ondervindingen en aanteikeningen, (want een lange wijle had hy zich aen dien oordt opgehouden) als uit berecht der inwoonders en luiden op die gewesten bevaren, voor eenige weinigh jaren te zamen, en my door den Hooghgeleerden Heere Isaak Vossius, 's Lands Histori-schryver, ter handt gestelt: te weten in de zelve stonden een merkelijk getal van Koningrijken, Landtschappen, steden en dorpen, (voor hene by genen Schryver oit gedacht, ja van horen zeggen naulix bekent,) beneven der zelver gewassen, dieren, zeden der inwoonders, onderlingen koophandel tusschen blanken en zwarten, Godsdienst in 't brede ontfouwen, hoewel in 't rou, en zonder de laeste hant daar aen gezet te hebben."

Oók voor het Congo-en Loando-gebied was dit hs. van denzelfden Samuel Blomert (= Bloemaert?) hem ten dienste geweest. Het door Dapper ook

1709; hier bij voorkeur aangehaald), sprekend over de groote heeren — „Are de Roe, of Straet-Koningen" — die in rang volgden op de 3 allerhoogsten (welke Dapper „Fiadores" of Rijxraden", maar Van Nyendael „Hommes Grandes" noemt) zegt Van Nyendael bij Bosman eerst:

„Hare bediening of Eerenstaet krygen sy, op recommandatie van deese drie Heeren, van den Koning; die, ten kenteken van deese Waerdigheid, aen een ygelyk een snoer

---

genoemde reisverhaal van Pieter de Marees „Beschyvinge ende historische verhaal van 't gout koninkrijck van Gunea, anders de Gout-custe de Mina genaemt," Amsterdam 1602 zal in het Naschrift op deze studie, volgens het ex. der Leidsche Univ. Bibl., nog in zijn 1[en] druk vermeld worden; doch geeft hier hetzelfde als de gedeeltelijke herdruk van 1650, zie noot 2 op pag. 462.

Zoowel de 2 gedeelten in den 2[en] druk van Dapper (1676), als de 2 gedeelten in den 1[en] druk (1704) en den 2[en] druk (1709) van Bosman, zijn nauwelijks anders van elkaar gescheiden dan door nieuwe pagineering; Dapper bezit heelemaal geen afzonderlijken titel daarvoor; bij Bosman is die op de tegenzijde van het laatste blad van 't eerste deel gedrukt.

Interessant is het, dat Bosman ook getracht heeft door denzelfden David van Nyendael nadere berichten te krijgen over Ashanti, doch diens aanteekeningen hem in 1701 ontgingen toen Van Nyendael te Elmina was komen te sterven, en zijn papieren, meegenomen door een vriend van Bosman, door de Franschen werden buitgemaakt. Daartoe vergelijke men den 1[en] druk van Bosman, 1704, I, p. 77, en den 2[en], 1709, I, p. 77—78. Van Nyendael was (hoewel zijn naam niet genoemd wordt) als Holl. afgezant gegaan naar Ashanti, in den oorlog van dit rijk met het goudrijke staatje „Dinkira" (= Dankira, een landschap beZ. W. Kumasi); en, heet het in den 1[en] druk, „Desen onsen Afgesant bevind zig tegenwoordig noch in het Asiantese Leger, en wijl hij last heeft om een nette aantekening te houden/ van alles dat daar voorvald/ en hem ontmoet/ soo wenste ik wel om daar een Af-schrift van te hebben/ 'k en twijffele niet of men sou 'er veel seldsaamheden in vinden; dog dit uyt gestelt tot op een ander tijd. Hier legt nu de heele hoogheyd van Dinkira in de asch/ enz." Doch in den 2[en] druk wordt nu tusschen „tijd" en „Hier" deze tusschenzin ingeschoven: „Gemelten onsen afgesant David van Nyendaal, is kort na mijn vertrek" — Bosman's vertrek van de Goudkust n.l., hetgeen in midden 1703 geweest moet zijn; want Bosman's Opdracht van den 1[en] druk is gedateerd „Utrecht den 4. December 1703." — „weeder aan d'Elmina gekoomen, dog in soodanigen slegten staat, dat hy na eenige weynige dagen is komen te overlyden, zyne meede gebragte en beschreeve papieren wierden door een myner goede vrienden benadert, dog den zelve heeft het ongeluk gehad om in zyn herwaart komst van de Franse genomen te worden . . . . ik had aan den voornoemde Nyendaal een maniere van aanteekening, 't geen hem onderwegen zoude mogen ontmoeten meede gegeeven, gelyk ik hem in zyn togt na Rio de Benin meede had gedaan, het is in waarheyt jammerens waardig, dat wy het zelve moeten missen, enz."

Couralen doet geeven, synde so veel als hun Ridder-Order. Deese snoer moeten zy altoos aen den hals dragen, sonder het oit te derven afleggen. Indien sy het by ongeluk koomen te verliesen, of ook door onagtsaemheid sig laten ontsteelen, so synse gewis en seker om den hals, en moeten het, sonder eenige genade, met de dood bekoopen." (II, p. 226—227).

Maar dan vooral:

„De geseide Couralen heeft den Koning alleen in syne bewaring, sonder dat, op poene des doods, deselve door andere mogen nagemaekt of beseeten werden. Deselve syn van steen gebakken, en van een bleeke roode couleur; van bovenen geheel glad, ofse gepolyst of verglaest waren; en gelyken seer wel na rood gespikkeld marmer." (ib., p. 228).

Indien men nu vergelijkt wat Van Nyendael hier bij Bosman zegt, met wat Dapper meedeelde omtrent de soort van lieden welke „jaspis" mochten dragen, dan is het volstrekt zeker:

de jaspis-kralen, echt of nagemaakt, — Van Nyendael bij Bosman noemt ze zelfs alle blijkbaar „van steen gebakken", doch dit moet geheel voor zijn persoonlijke rekening worden gelaten, zooals hierachter, blz 490 noot 1, nog besproken zal worden — in het Rijk van Benin, waren in de 17e eeuw de hoogste, de vorstelijke onderscheidingsteekenen, de insignes van staat; zij waren BLEEKROOD, meest gespikkeld, en van buiten glad en glanzend; maar verschilden ten eenenmale van de BLAUWE (en óók GELE?) aggri- of akori-kralen, welke volstrekt geen staatsinsigne waren, doch, als kralen van minder waardij, vooral voor vrouwentooi dienst deden.

Op te merken valt, dat bij Van Nyendael nergens het woord „akori" voorkomt. Toch spreekt hij wèl vaak van kralen waarmee de Beninsche vrouwen zich opsmukten. Zoo b.v. II, p. 230; „Haer halscieraed bestaet uit veelderhande slag van Courael, geheel aerdig door den ander gereegen." Of van de meisjes, zoolang zij nog niet volwassen waren en naakt liepen: „Tot die tyd toe hebben sy niet anders om of aen, als eenige snoeren Courael om haer middel gewonden". (p. 231.) [1] Daarentegen heeft

[1] Het zou kunnen zijn, dat de woorden van Van Nyendaal óók op onvolwassen jongens slaan; de heele zin is: „De kinderen gaen meest alle gantsch naekt; de Jongens tot haer tien of twaelf jaren, en de Meisjes tot dat het haer gaet na de wyse van haer Sexe. Tot die tyd toe hebben

Bosman-zelf één plaats waar hij over aggri-, of ten rechte akorikralen spreekt; terwijl hij tegelijkertijd voor een duidelijk daarvan onderscheiden soort àndere kralen eenige keeren een naam noemt, die te denken geeft.

Bij zijn beschrijving toch van den „Aart en Zeeden der Negers op de Goud-Kust", en speciaal van de kleeding der mannen, zegt hij: Het Hoofd werd op verscheyde wyse opgeschikt... tusschen beide met goude Fetiches vercierd zynde, en zeeker slag van Couraal, alhier Conte de Terre genaamt, en zomtijds viermaal zoo veel waardig als het Goud, mitsgaders noch een slag van blauwe Couraal van ons Agrie, en door de Negers Acorri genaamt, dewewelke (sic!) indiense wat groot zyn, tegens goud werden opgewogen." (I, p. 114); en daarna nog, na even een „Om haar Armen en Beenen, als mede om haar Middel-lijf zynze mede met Goude en gezeyde Couraal vercierd", ook: „En om haar hals verscheyde Snoeren van Goud, en allerhande Couraal, daar onder ook die geene, van welke ik hier vooren heb gesprooken. en heb ik verscheyde Snoeren gezien, waar van eene meer dan duysend gulden waardig was. Dies men dit als haare Juweelen moet aanmerken, en die daar van onvoorsien is, die en mag niet mede." (ib. p. 115).

Wat is hier dat „Conte de terre? Gelukkig komt het nog een paar keer met lichte varieëring voor. Zoo b.v. even verder van de

sy niets anders om of aen, als eenige snoeren Couraal om haer middel gewonden; het welk echter niet beletten kan dat geene te sien, het welk sy wat sorgvuldiger behoorden te bedekken." Doch, in aanmerking nemende de bizondere belangstelling van den heer Van Nyendael voor de welvoeglijkheid in dezen, mag men gerustelijk gelooven dat het alleen op meisjes slaat! Te meer omdat Bosman — Bosman persoonlijk — óók voor dergelijke kwesties bizonder veel oog had. Om één mooi staaltje te geven: in zijn 18[en] brief over „De Slave-kust" vertelt hij: „Als een Dame by den Koning gebragt is, en datse hem behaegt, so werdse een reis of drie van hem bekend, daer na moet sy 't vervolg van haer leeven als een zeedige Non verslyten. . . . Ik zal het aan de Vrouwtjes overlaten, om te oordeelen, of soo een, die dat geene, 't welk haer het meeste vermaek kan geeven, niet ongelukkig is, wanneeer (sic!) se het selve na een reis soenens of twee met p . . . . moet verslyten. Veel beeter was 't dan noit, als wanneerse so ligt niet in versoekingen souden vallen. Doch, niet hooger". (II, p.119). Inderdaad, niet hooger! Terecht waarschuwt Bosman in zijn „Voorreden" tegen zijn manier van schrijven, „die op sommige plaatsen al wat dierlijk of naakt schijnd." Van der Aa (Biographisch Woordenboek, II, 1853) noemt dit 's mans „vrij luchtige(n) stijl" die „somtijds tot het dartele over" gaat!

neger-vrouwen, en met de bij Bosman nooit falende bizondere belangstelling voor deze sekse:

"Om haar hals dragense Kettingen van Goud en fraaye Couralen, neevens tien à twaalf mooye en korte witte Snoertjes versien met Conte de Terra, en Goud soo ook om Armen en Benen een geheele menigte, en om haar Middel soo veel, en veelderhand, dat 'er haar geheele .... by na mede bedekt is, waarom men deselve schoon niet gekleed, maar naakt zynde, beswaarlyk zou te zien krygen, te meer, om datse altoos een Kouseband dragen." (ib. p. 116.)

En dan, nog later, het begraven van negers beschrijvende:

"Personen van aensien werden rykelyk gekleed en opgeschikt, in een Kist gelegt, en begraven; synde by hem in de Kist nog andere fraeijigheden meer gevoegt, om 'er sig in 't andere leven van te konnen bedienen, bestaende die goederen gemeenlijk in mooje Kleden, goude Fetichies, Comte de Terras, een Courael van groote waerde waer van ik verscheidemalen gesproken heb, en meer andere dingen, welke den overledenen souden mogen te pas komen." (II, p. 12.)

Dus "conte de terre", "conte de terra", "comte de terras" = "conte-de-terra" 's .... dit is duidelijk! in verband met de vele andere verhollandizeerde Portugeesche woorden bij Bosman. Het kan niets anders wezen als "conta da terra", "kraal van (of uit) den grond', "grond-kralen", d. i. kralen die men uit den grond opdolf.

Natuurlijk! denkt men ook alweer; evenals bij de kralen die men aan aanzienlijke gestorvenen op Roti in hun kist meegeeft, en waarvan Heymering in 1844 verhaalde (zie onder A, sub III)! Waar men ook aan de Goudkust de allerduurste soort kralen en die waarschijnlijk wit van kleur waren [1], doch weer scherp onderscheiden bleven van de goedkooper en blauwe akori-kralen, mèt de rijke dooden begroef, daar ligt niets meer voor de hand, dan dat later zulk soort kralen uit oude en vergeten graven door toevallig opdelven weer voor den dag, weer ùit den grond kwamen, en .... "kralen uit den grond", Port. "contas da terra" werden genoemd; door latere Hollanders tot "conte-de-terra's" verbasterd! En dat ook nog tegenwoordig, en óók door

---

[1] Het bovenvermelde „tien à twaalf mooye en korte witte Snoertjes versien met Conte de Terra", is wel moeilijk anders te duiden dan dat deze „grondkralen" zelve wit waren. Evenwel, volstrekte zekerheid is hier niet.

opgraven, zulke dure kralen "uit den grond" aan de Kust van Guinee te voorschijn komen, zal bovendien in het hier volgende blijken.

Doch waar de eigen Van Nyendael zóó duidelijk de officieele beteekenis der (jaspis-)kralen in Benin aangegeven heeft, mag men vragen wààr toch de helderheid van zijn begrijpen zat, toen hij van "Haer grootste Feest, het Couraelfeest genaemt". (II, p. 245), aan het slot van zijn stuk een bepaalde beschrijving gaf als zijnde "de eenigste dag van het jaar... dat den Koning sig in 't openbaer vertoond" (ib., p. 254), en desondanks zegt "Wat dit Couraalfeest nu eigentlijk in heeft, of wat het seggen wil, heb ik niet konnen ervaren, also mij de Negers dies aengaende geen verklaring wilden geeven; mits haer aller antwoord was: "Wij weeten het niet?" (sic! een vraagteeken!)" (p. 255).

Hoe uitstekend had Dapper, die nooit aan de kust van Guinee persoonlijk was geweest, maar daarvoor driemaal meer intelligentie bezat dan Bosman, dit reeds in 1668 verklaard! Het was het groote Jaarfeest — de "Garĕbĕg Moeloed" voor Benin — "op den welken de Koning zijnen rijkdom, bestaende in jaspis, krael-werk en andere waren, ten hove voor alle menschen ten tone doet hangen." (zie hiervóór p. 462.) [1]

Het kan allerminst het doel zijn op dezelfde uitvoerige manier de getuigenissen na te gaan, welke over de diverse soorten van kralen der Kust van Guinee handelen, als voor de moetisalah's van den Timor-archipel geschied is. Integendeel; ineens worde van Dapper en Bosman overgesprongen op de allerjongste mededeelingen over deze streek, eensdeels om te bewijzen dat nog niemand een afdoende verklaring gegeven heeft van de aggri-kralen, maar dan vooral om aan te toonen hoe men, in zijn trachten naar de opheldering van dat "akori", steeds minder aandacht wijdde aan de minstens even gewichtige, neen, veel belangrijker kwestie van de herkomst in Benin der sinds oudsher daar véél hooger geschatte jaspis kralen.

[1] Dapper en Van Nyendael (bij Bosman) zijn hierbij ook in zooverre verschillend, als Dapper 2 feestdagen kent, éénen op welken de Vorst buiten een ommetocht maakte, en eenen waarop hij zijn „rijkdom, bestaende in jaspis, kraelwerk en andere waren" voor zijn onderdanen ten toon stelde; terwijl Van Nyendael juist den ommegang van den koning beschrijft, dien deze op den eigen dag van „Het Couraelfeest" in 't openbaar maakte. Zie hierachter noot 1 op blz. 480.

Toch wordt de nu aan te halen gedachtenwisseling zeer belangrijk omdat een enkelen keer, en eventjes maar, de naam wordt aangeroerd van een landstreek, waaruit zulke agaat-, en jaspis-, en kornalijn-kralen zouden kùnnen geboortig zijn; doch nauwelijks is dit gebeurd, of met een »onmogelijk" wordt die naam weer ter zijde geschoven. En bovendien zijn juist de jongste berichten voor ons dubbel belangrijk, omdat sinds midden 1897 de hoofdstad van Benin werd ingenomen door de Engelschen, en daarmee de heele vorstelijke schat als buit hun in handen viel, waarover reeds kort geleden (Febr. van dit jaar) een groot plaatwerk van wege het Britsch Museum verscheen, hetgeen straks nader genoemd zal worden.

Den 18^en April **1896** deed de heer P. STAUDINGER in de zitting der reeds vaak genoemde Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte twee korte doch belangrijke mededeelingen, over het veel voorkomen van a g a t e n en k o r n a l ij n e n kralen in West-Soedan, en de aangrenzende streken der kust van Guinee. Sprekende over een langwerpige doorboorde kraal van granaat-gesteente, verkregen uit Salaga (benoorden Ashanti, dus benoorden de Goudkust), merkte hij op, dat dit in die streken een zeker afwijkend materiaal was voór kralen, want:

»Achat- und Carneol-Perlen, sowie Schmuckstücke von verschiedener Form, wie ich sie schon früher beschrieb, [1] darunter auch glatte Walzen, bezw. (= bezugsweise) sechs- und achteckig geschliffene, längliche Perlen, sind noch heute im ganzen, westlichen Sudan beliebt und werden, wie die meisten afrikanischen Perlen, nach uralten Vorbildern in Europa hergestellt (Glasperlen in Venedig, Gablonz i. B. im Fichtelgebirge; Achat- und Carneol-Perlen in Idar und Oberstein)».

En onmiddelijk daarop volgt een tweede referaat:

---

[1] Vermoedelijk slaat dit op de mededeelingen van Staudinger in Verhandl. d. Berl. Ges. etc. 1893, p. 613, waar hij, naar aanleiding van antieke kralen uit het Nyassa-gebied en de Haussa-landen, samenvattend zeide: „Neben einer Anzahl auch hier gebräuchlicher Sorten findet man bei den Eingeborenen Africa's, namentlich bei einigen westafrikanischen Stämmen, Perlen, Walzen und Glaszierrathstücke, die beinahe in Form und Farbe mit denen übereinstimmen, die in etruskischen, kaukasischen und anderen alten Gräbern gefunden sind. Diese nur für den Africahandel bestimmten Perlen werden in Venedig, Böhmen oder den Fichtelgebirge angefertigt. Es ist möglich, dass die Vorbilder dazu schon im Alterthume durch den Handel nach Inner-Africa eingeführt wurden, und, bei dem starren Festhalten der Neger an alten Formen, in gewisser Hinsicht immer wieder dieselben Muster verlangt wurden, etc."

„Vor 6—8 Jahren wurden mir ferner von Hrn. Consul Vohsen kleine, unregelmässig geschliffene Carneol-Perlen aus Sierra Leone gegeben, die angeblich von Eingebornen gemacht waren. Dies wurde in Berlin angezweifelt und die Perlen als von indischer Herkunft betrachtet, obgleich eine nachweisbare Verbindung von West-Africa mit Indien nicht besteht Neuerdings machte mir aber Hr. Krause die Mittheilung, dass solche Perlen von den Yoruba's" — be N. W. Benin — „hergestellt würden und ihm übereinstimmend der Ort Kirotaschi, am mittleren Niger, als Fundort des Minerals, dessen Vorkommen in Africa wissenschaftlich noch nicht festgestellt ist, genannt wurde". (Verhandl. d. Berl. Ges. etc. 1896, p. 285).

Terwijl dezelfde heer Staudinger in het volgende jaar, zitting van 20 Februari 1897, daar nog op terug kwam, onder het hoofd:

„CARNEOL-, BEZW. ACHATPERLEN AUS MOSSI (MOSCHI).

In einer früheren Sitzung gab ich an, dass nach einer Mittheilung von G. A. Krause in Kirotaschi am Niger von Eingebornen Carneolperlen angefertigt würden. Diese Nachricht ist von Hrn. v. Carnap bestätigt worden. Die heute vorgelegten Stücke wurden in Mossi" — Mossi ligt weer recht noordelijk van het daareven genoemde Salaga, dus ook recht noord van Ashanti en de Goudkust; op 12°—13° N.B. — „gesammelt. Theilweise haben sie die bekannte Walzen- und Olivenform der Idarfabrikate, theilweise die nach einem Ende zu sich mehr verjüngende 4- oder 6 seitige Form, etwas den Perlen ähnlich, die Hr. Vohsen aus dem Sierra-Leone-Hinterland von den Timmneh brachte und die vom Konogebirge" — in Britsch Sierra-Leone — „herkommen sollen. Die vorgezeigten Stücke stammen indessen wohl aus dem Nigergebiet.

Aehnliche Perlen sollen nach der Aussage eines Kaufmanns auch in Indien für den Handel angefertigt werden, und ich fand auch im Ind. Gaz. eine Bemerkung, wonach in Cambay die Bhils verschiedenartige Carneolperlen schleifen; indessen war keinem der vor mir befragten Westafrikaner etwas von einer Einfuhr von dort nach der Westküste bekannt.

Unter den vom Togoneger Bruce hier verkauften Leibschnüren seiner Frauen bestanden einige aus ähnlichen schmalen runden Scheiben van Carneol, wie sie sonst aus Muschel- oder Kernschalen gemacht werden. Die Steine der Carneolperlen nannte er Erdhexensteine . . . .

Aus demselben Lande (scil. Mossi) stammen auch einige sehr alte weisse Glasperlen von Kirschengrösse; das Material konnte leicht als Stein angesprochen werden, und erst durch Zertrümmerung eines Stückes wurde Gewissheit darüber verschafft. Im Togo-Hinterland tragen sie die Fetischleute bei ihren Tänzen". (Verhandl. d. Berl. Ges. etc. 1897, p. 96).

Staudinger constateert dus het vele voorkomen van (vooral langwerpig) agaat en kornalijn in West-Soedan; zegt terecht dat deze wals - (= convex-cilinder -) of olijfvormige, ook wel veelvlakkig toegespitste kralen voor die streken nog tegenwoordig naar aëloude modellen worden nagemaakt, evenals andere soorten kralen, hetzij in glas zooals te Venetië en Gablonz (Noord-Bohemen) en 't Fichtelgebergte; hetzij in heusch agaat en kornalijn, zooals te Idar (recht Oost van Trier, beZ. den Hundsrück) en Oberstein (vlak bij Idar, iets Z.O.). Dit laatste is bekend. Het is de groote streek voor Europeesche agaat-bewerking. Doch daarnevens wordt schuchterlijk ook gesproken van mogelijke „indischer Herkunft", ja, wordt de naam *Cambay* genoemd, en, met een beroep op den „Ind. Gaz." — blijkbaar Hunter's „Imperial Gazetteer of India" —, de volksstam der *Bhils*, als bewerkers en slijpers daar in het Cambay'sche van kornalijn-kralen voor den handel bestemd. Evenwel, wordt daar dadelijk aan toegevoegd, een verband met West-Soedan is voor deze landstreek onaannemelijk. Het waarschijnlijkst zou wezen, dat deze langwerpige kornalijn- en agaat-kralen, voorzoover geen Duitsch fabrikaat, Neger-namaak zou zijn in chalcedoon-gesteente van het eigen Niger-gebied. [1]

---

[1] Het kan misschien zijn nut hebben hier te copieëren wat Meyer's Konversations-Lexikon, 5e druk, III, 1893 meedeelt over chalcedoon: „Chalcedōn, nach der gleichnamigen Stadt in Kleinasien benanntes Mineral aus der Ordnung der Anhydride, besteht aus mikrokristallinischer Kieselsäure, gemengt mit etwas amorpher Kieselsäure, und bildet meist rundliche, nieren-oder tropfsteinförmige Massen, die in Blasenräumen oder spaltenartigen Höhlungen der Gesteine, wahrscheinlich immer aus wässeriger Lösung, abgeschieden sind.... Der C. ist farblos oder weisz, häufig aber auch gelblich, bläulich oder grünlich oder durch Eisenoxyd rot gefärbt, auch gestreift und gefleckt, halbdurchsichtig bis undurchsichtig, matt oder schimmernd, vom spec. Gew. 2,58 –2,66. Die meisten schwärzlichen und roten Chalcedone sind künstlich gefärbt, zu welchem Behuf die Steine erst ein paar Wochen in Honig und nachher in Schwefelsäure gelegt werden. — Als Varietäten vom C. kann man folgende betrachten: Onyxe (griech. „Fingernagel") oder Kameensteine, die lagenweise schwarz und weisz oder orangefarben und weisz (Sardonyx) oder rot und weisz (Karneolonyx) oder grau und weisz

Meer echter dan dit kwarts-gesteente, het heete dan jaspis, of agaat, of chalcedoon, of kornalijn, enz. enz. (zie hiervóór p. 430), heeft het „akori" de onderzoekers geboeid, ook in den jongsten tijd. In zijn belangrijk referaat over de pas door de Engelschen buitgemaakte Benin-kostbaarheden, en het gedeelte wat daarvan naar het Museum für Völkerkunde te Berlijn was gekomen, spreekt Von Luschan op 19 Maart 1898 in datzelfde Genootschap, behalve over andere „Alterthümer aus Benin" afkomstig voor een goed deel uit het hof van den koning, ook over de zeldzaam-interessante bronzen haut-reliefs en altaar-koppen, welke — men denke in de verte aan de terracotta's der Della Robbia's en hun navolgers in de vroeg-Renaissance — dienst deden als altaarversiering, friesbedekking, casementen in houten pilaren, enz. van 's Konings paleis, en waarover óók Dapper in 1668 en Van Nyendael bij Bosman in 1701 reeds bericht hadden.[1] Van de mutsen dan, waarmee de op deze haut-

(Chalcedonyx) gestreiften Steine, die hauptsächlich zu Kameen und Intaglien benutzt werden. Früher wurden sie aus dem Melaphyr des Nahethals (Oberstein, Oberkirchen) gewonnen; jetzt kommen sie grösztenteils aus Südamerika . . . . Karneol (lat. „fleischfarben") heiszt der durch Eisenoxyd rothe C., welcher als Geschiebe und in Mandelsteinen bei Oberstein, in Uruguay, Nubien und bei Bajatsch in Indien vorkommt und zu Kameen, als Ringstein, zu Statuetten, etc. benutzt wird....." Zie ook aldaar in dl. I. 1893 het art. „Achat", met eenige teekeningen; in dl. IX, 1895 het art. „Jaspis"; en in dl. XIII, 1896 het art. „Opal". Voor „Bajatsch in Indien" — en dat komt er hier toevallig nog al erg op aan! — leze men echter „**Bharoch** in Indien".

[1]) Bij Dapper heette het: „Het Hof des Konings (scil. van Benin) is vierkant . . . . . Het is verdeelt in veel prachtige paleizen, huizen en vertrekken der hovelingen, en begrijpt schone en vierkante galderyen, omtrent zoo groot als de beurs t'Amsterdam, doch d'een groter, als d'ander, die op houte pylaren rusten, van onderen tot bovenen met gegoten koper beslagen, daer op d'afbeeldingen hunner oorloghs-daden en velt-slagen gesneden staen, en worden zeer reindelijk onderhouden. De meeste paleizen en Konings-huizen in dit hof zijn overdekt met palmites-bladeren, in stede van vierkante plankjes, en ieder kap is verciert met een torentje, dat spits boven toeloopt, op het welk vogelen, van koper gegoten, met uitgespreide wieken staen, zeer konstigh na 't leven uitgehouwen." (Ed. 1668, p. 495—496). Van Nyendael's verhaal bij Bosman is hierin onvoldoender, doch overigens veel uitvoeriger; hij vertelt hoe 't hof des konings ligt op een heel groot leeg plein (een soort aloen-aloen dus), en dat men daarheen komt eerst door een gaanderij van gekapte planken, die uitloopt op een leemen muur met 3 poorten, en dat hier op de middenste poort „een houte Toorn schoorsteensgewys is gebouwd, ter hoogte van sestig of seventig voeten. Aen desselfs top is een groote kopere Slang vast gehegt, die met syn kop na beneden hangt. Deese Slang is so net met syn kronkels als anders gegooten, dat dit het

reliefs teruggegeven figuren en de altaar-koppen vaak voorzien zijn, had hij eerst gezegd (Verhandl. d. Berl. Ges. etc. 1898, p. 147; en verg. vooral ook de bijbehoorende plaat IV en V):

„Bei manchen dieser Helme zeigt sich das Flechtwerk mit grossen Perlen geschmückt, die wir uns wohl aus Achat und anderen Steinen, aber auch aus ächten Korallen und aus Glas bestehend zu denken haben; auch die berühmten Akori-Perlen werden uns von alten Reisenden gerade im Zusammenhang mit Benin genannt; so berichtet schon der alte Dapper 1670 (sic!), dass etc." — want nu komt, wat Dapper in 1668 gezegd en 1676 herzegd had, wat Rumphius in 1695 reeds aanduidde bij zijn beschrijving der

---

fraeiste is, 't geen ik in de Benin gesien heb." (ed. 1709, II, p. 252); en dan, gaat hij voort, komt men weer over een plein, aan welks einde weer zoo'n planken gaanderij komt die uitloopt op een muur, nu maar met 2 poorten, „en wanneer men door een van deselve gaet, so siet men een derde gaeldery; met dit onderscheid van de voorgaende, dat de planken, waar op deese rust, menschen-beelden zyn; doch so net en fraei gehouwen, dat men sonder een Uitlegger niet sou konnen raden waer na het geleek, namentlyk na menschen of beesten; en des niet tegenstaende wisten myn geleiders deselve te onderscheiden in Koopliedon, Soldaten, Wildschutten, enz. Van gelyke konst siet men hier achter een wit Tapyt, elf gegootene kopere Menschenhoofden, en op yder van deselve een Olifantstand, synde dit eenige van des Konings Goden. Door een Poort van deese gaeldery marcheerende, so komt men weeder op een groot Plein, en een vierde gaeldery, waer achter dat den Koning syn huising heeft. Hier siet men weeder een Toorn en Slang als op eerste (sic!) muer. In 't eerste Vertrek, waer dat men van 't Plein in komt, is de Audientie-Saal van den Koning; waer dat ik hem, in 't byzyn van de drie Hommes Grandes, heb gesien en gesprooken; sittende onder een Cits Pavillioen op een Yvoore Rustbank". (ib. p. 252—253). Men ziet hoe Van Nyendael bij Bosman veel minder oog heeft gehad voor de kunstwaarde der Benin'sche bronzen, dan (waarschijnlijk) Samuel Blomert bij Dapper. Toch laat Van Nyendael zich heel wat voorstaan op zijn plaatselijke kennis boven Dapper, immers zijn „Beschryving van de Stad of Dorp Benin" leidt hij in met deze woorden: „Ik heb nu twemalen na den ander het geluk gehad om die Stad te besigtigen, sal het derhalven in syn tegenwoordigen staet hier aen laten volgen; UE. (= Bosman; aan wien Van Nyendael zijn rapport in Sept. 1701 richtte) sult dan konnen oordeelen, hoe verre het geene de Heer Dapper daer van gereld (sic!!) heeft, met de waerheid over een komt." (ib. p. 250). Dit zeggen van Van Nyendael over Dapper wordt bedoeld door Ling Roth waar hij schrijft: „In the preface to his work Bosman throws doubt on Dapper's statements; Nyendael does so likewise, plainly stating that Dapper never was in Benin." (Intern. Arch. f. Ethn. XI, 1898, p. 239). Doch Bosman zegt niets over Dapper persoonlijk in zijn Voorrede, vaart alleen wat uit tegen lieden, die schrijven over landen waar zij zelf nooit geweest zijn, enz.

Timoreesche moetisalah's en wat hiervóór (blz. 457) naar dien oudsten druk van 1668 gecopieerd werd.

Maar even verder nog voegt Von Luschan hier aan toe:

„Unter dem Schmuck sind ganz ungeheure Mengen von Hals-Schnüren mit Perlen an erster Stelle zu nennen. Bei der Mehrzahl der Bildwerke hüllen sie den ganzen Hals und dass Kinn ein, ja sie bedecken oft, wie ein Litham" — versta, „als een steenband" — „den Mund und lassen kaum die Nasenlöcher für die Athmung frei. Als Material für diese Perlen ist in erster Linie wohl Glas zu denken, und dass es sich dabei um europäische Fabrikate handelte, ist mehr als wahrscheinlich, wenn auch theilweise einheimische Herstellung, z. B. für die „Akori", vielleicht nicht ganz ausgeschlossen ist. Gerade die Akori-Frage wird, in Zuzammenhang mit den Benin-Alterthümern gebracht, vielleicht noch in neues Licht treten. Inzwischen steht aus alten Angaben fest, dass auch ächte rothe Korallen nach der Guinea-Küste eingeführt wurden, und auch von Achat- und anderen harten Stein-Perlen wissen wir, dass sie sowohl importirt, als auch mehrfach in West-Africa selbst hergestellt wurden." (ib. p. 148—149).

Bij welke zinsneden, als onmiddelijk daartoe behoorend, nog dient gevoegd te worden, wat in diezelfde zitting van 19 Maart 1898 de meergenoemde heer Staudinger na de voordracht van Von Luschan over aggri-kralen zei; ook al weer eerst na aanhaling van Dapper's „akori"; en dan voortgaande:

„Wahrscheinlich waren es die noch heute im Akkra a-gori (a nach Krause Präfix) genannten Perlen. Derartige blaue Korallen" — n.l. Dapper's „akori; hetwelk zeker blaeuachtig korael is, dat met duiken uit den gront gehaelt wort; want het wast, gelijk ander slag van korael, booms-gewijse op een steenigen gront, in 't water" — „giebt es bekanntlich nicht. Vielleicht diente die Nachricht dazu, die Bezugsquelle möglichst geheim zu halten. Es ist auch nicht unmöglich, dass diese blauen Perlen in früheren Zeiten in Africa selbst hergestellt wurden. Neuerdings werden verschiedene alte Perlen mit Aggri-Perlen bezeichnet, darunter auch die grossen ovalen mit verschiedenartigem Glasfluss, — eine Perlenart, die man sowohl in Africa und America, wie auch in alten keltischen Gräbern gefunden hat und deren früheren Herstellungsort man ebenfalls nicht kennt. Als Benin-Perle erhielt ich auch einmal ansichtsweise eine längliche Achat-Walze von so vorzüglicher Politur, dass ich beinahe europäische Arbeit befürchtete. Unlängst sah ich aber ein

ähnliches Bruchstück unter andern afrikanischen Perlen." (ib. p. 163).

en waarbij ook hoort wat de heer Staudinger, in de volgende vergadering van 28 Maart, nog opmerkte:

"Bei meinen Forschungen über alte afrikanische Glasperlen kam ich schon vor Jahren durch das Aussehen einiger aus dem Hinterlande von Akkra erhaltenen Stücke auf die Vermuthung, dass einige der begehrten Perlen in Africa selbst hergestellt seien. Nach mehrjährigen Forschungen erhielt ich in einer der letzten Wochen von drei verschiedenen Seiten die Bestätigung, dass Glasperlen noch jetzt in Africa von Eingebornen hergestellt werden, und zwar geschieht es in Damohey, in unserer Togo-Colonie und in Akkra, mitunter wohl an Plätzen, die schon so mancher europäische Forscher und Reisende berührt hat. Es ist übrigens den letzteren in vielen Fällen durchaus kein Vorwurf darüber zu machen, dass sie eine wichtige Sache nicht beobachtet haben; denn die Kunst ist erstens nur in dem Besitze weniger Familien, und zweitens pflegen Neger solche Geheimnisse sehr sorgsam zu verbergen und geheim zu halten." (p. 193). Waarna nog, onder de opmerking dat er in Nupe (landschap door den Niger doorstroomd, N.N.W. van Benin) een dergelijke fabrikatie van glazen armringen moet bestaan, dit volgt: "Von den Perlen, die ich Ihnen vorlege, stammen 2 Ketten aus Dahomey, und zwar sollen sie eine bestimmte gelbe, alte Perlenart nachahmen, die ich früher einmal zeigte. Sie sind angeblich aus europäischen Perlen gemacht. .... Die Herkunft der alten Perlen ist durch das Vorgebrachte noch nicht gelöst, im Gegentheil, einige der selbstgemachten Perlen dienen ja als Nachbilding alter Arten. Einen guten Schritt sind wir aber weiter, indem wir wissen, dass die Neger noch jetzt die Kunst kennen, Glasperlen herzustellen." (p. 193—194) [1].

---

[1] Op de beide hier aangehaalde mededeelingen van Staudinger was Dr. J. D. E. Schmeltz zoo vriendelijk mij opmerkzaam te maken. Zooals men zal weten, zijn in 't vorige jaar ook eenige zeer interessante Benin'sche bronzen in het bezit gekomen van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, thans Serie 1164, n°s 1–4 aldaar. Voorts zie men het degelijk artikel van H. Ling Roth — welbekend door zijn helder en rijkgeïllustreerd boek „The natives of Sarawak and British North Borneo", Londen 1896, 2 dln. — „Notes on Benin Customs" in Intern. Archiv für Ethnographie, XI, 1898, p. 235—242, met eenige afbeeldingen, waarvan hier vooral merkwaardig de drie Beninsche bronzen op p. 237 samen afgebeeld; van de te Leiden aanwezige stukken gelijkt n°. 3 van Serie 1164 volkomen op het middelste stuk bij Roth, en komt n°. 4 sterk overeen met het linksche brons bij Roth; n° 1 te Leiden is

Als laatste getuige moet dan het rijk uitgegeven plaatwerk worden vermeld, waarop straks al even gedoeld werd. Het zijn de „Antiquities from the City of Benin and from other parts of West Africa in the British Museum, London 1899", bestaande uit 32 groot-folio bladen met fototypiën, waarbij de tekst werd geschreven door Ch. H. Read en O. M. Dalton, — dezelfden die al eerder, in het „Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland", XXVII, 1898, p. 362—382, met hun opstel „Works of art from Benin city" en 4 zincografiën, een voorproef hadden gegeven van wat ze in de uitgaaf van het Britsche Museum nu op zoo onbekrompen wijs het licht zouden laten zien. Er mag wel vertrouwd worden dat hier, ook in den tekst, het beste beentje is voorgezet, voor zoover daarvan gesproken kan bij Engelschen die gewoonlijk weinig werk maken van niet-Britsche litteratuur, en zich van vertalingen moeten bedienen zoodra het een vreemde taal buiten het Fransch en het Duitsch betreft. Verwonderen hoeft het b. v. niet in de inleiding tot dit werk, waar oud-Hollandsche schrijvers met zoo bizonder veel vrucht geraadpleegd hadden kùnnen worden, de Reisbeschrijving van Pieter de Marees van 1602 te vinden genoemd als „probably" de bron van wat dl. VI van de Bry's Collectie in 1603 inhoudt over de Goudkust (p. 3—4 en noot 1 op p. 4); evenals men in Londen er nog niet achter schijnt te zijn gekomen, dat „Dapper's „Beschryving van Afrika", published at Amsterdam in 1676" (aldus pag. 4), inderdaad de 2[e] druk al was van Dapper's Naukeurige Beschryvinge der Afrikaensche Gewesten. Doch aan zulke zaken zijn we van die kanten te veel gewoon, om ons nog te ergeren over slordige studie. En hoezeer de naam van P. A Tiele zoover in Engeland doordrong, dat hij mede-bewerker werd van een der Hakluyt-uitgaven [1], zoo

een bronzen plaat met een figuur in haut-relief, die blijkbaar als paneel tot wandbekleeding gediend heeft. Van de drie bronzen bij Roth op die plaat van p. 237, is de linksche = n°. 6 op plaat IX bij Read en Dalton, en de rechtsche = n° 5 op die plaat IX; alleen het onderschrift van Roth „Cast Iron figure heads from altars in Benin City", moet gelezen als „Cast Bronze figure heads etc", zie toch die verbetering aangegeven in den tekst van Read en Dalton, p. 43 noot.

[1] N[os] 70—71 der Hakluyt-uitgaven: „The voyage of John Huyghen van Linschoten to the East-Indies. From the Old Englich Translation of 1598. The First Book, containing his Description of the East. In two volumes. Edited, the first volume by the late A. C. Burnell, the second volume by Mr. P. A. Tiele, of Utrecht." Londen, 1885, 2 dln.

schijnt geen Britsch ethnoloog nog op de gedachte te kunnen komen zijn uitstekend-geriefelijke „Nederlandsche Bibliographie van Land- en Volkenkunde", Amsterdam 1884, na te slaan en na te gaan.

Maar goed, — heeft dan dit royale werk de raadselachtige kwestie der Benin-kralen kunnen oplossen, waarmee de figuren op de afgebeelde Beninsche bronzen (evenals op de, technisch echter flauwer gemodelleerde, Beninsche ivoren) [1] als 't ware bezaaid zijn; met kralen in den haartooi, zóó dat het een heele muts of een helm van kralen werd; met 4-, 5-, ja tot 25- en 40-tallige rijen van kralensnoeren als kinbanden om den hals, als ongeloofelijk-hooge stropdassen van kralen zou men zeggen; met kralen over borst en armen, op het bovenkleed, het lendengewaad, kortom overal; een waren vloed van kralen? Is het nu opgehelderd b. v. voor zulke sprekende platen in hun prachtwerk als VIII, IX, X n°. 3, XI, XIV—XIX, XXI—XXIII, XXVI—XXVII, en XXIX—XXX, waarin vooral die hooge kinbanden van aaneengeregen, een vingerlid lange, cylindrische kralen wel het allerwonderlijkste effect blijven maken; voor zulke interessante kralen-kapsels als met name fig. 5 en 6 op plaat IX, en zéér in 't bizonder fig. 4 — een bekoorlijk Negermeisje met breed collier van kralen en heel merkwaardige torenhooge spitse kralenmuts (zie ook de middenpersoon op fig. 1 aldaar) [2]?

De volgende periode, die in 't algemeen dezen wilden overvloed van kralen aan de Benin'sche bronzen bespreekt, moge tot ant-

[1] Terecht vestigen Von Luschan (Verh. d. Berl. Ges. f. Anthr. 1898, p. 159), en Read en Dalton op. cit. p. 11 de aandacht op het mindere kunstgehalte der Benin'sche ivoren, wel te verklaren door de grootere moeite van het snijden in ivoor, tegenover het modelleeren in was, zooals dat voor het óók in Benin toegepaste cera-perduta-procédé voor het bronsgieten in gebruik was.

[2] Wie misschien niet in de gelegenheid is het plaatwerk van Read en Dalton onder oogen te krijgen — de Kon. Bibl. in den Haag ontving een present-ex. van het Britsch Museum, terwijl ik zelve mij mocht bedienen van een ex. aan het Kon. Instituut ter inzage gezonden door de firma Nijhoff —, kan zich een denkbeeld maken van de Benin'sche bronskunst door plaat IV en vooral V, behoorende bij de boven geëxcerpeerde voordracht van Von Luschan. Plaat V toont datzelfde hooge puntige kralenkapsel van fig. 4 op plaat IX bij Read en Dalton; en de keelband van kralen telt 31 snoer-omwindingen! Een sterk daarop gelijkend brons bezit 's Rijks Ethn. Museum te Leiden als serie 1161, n° 3, waarbij — een mij vriendelijk door Dr. Schmeltz geschonken fotografie staat me hier ten dienste — hetzelfde puntig kralenkapsel zich toont, en een keelband van 11 horizontaal boven elkaar liggende kralenwindingen!! Zie vooral ook de plaat bij Roth op pag. 237 in Intern. Arch. für Ethnographie XI, 1898.

woord dienen. Daarbij wordt tusschen groote haken opgenomen de vermelding der bewijsplaatsen in de noten, met alleen den naam van den auteur en de bladzijde; dat Dapper wordt aangehaald naar den, óók door Rumphius in 1695 bedoelden, 2[en] druk van 1676, bleek uit het voorgaande; slechts enkele verwijzingen naar de platen worden overgeslagen.

"The principal personal ornaments represented in the castings and on the tusks are composed of beads, the majority of which were undoubtedly made of coral. All travellers to Benin have noticed the fondness of the people for coral beads, a taste which was also shared by their neighbours on the west. The coral must originally have come from the Mediterranean, possibly at first across the Sahara, though as early as the sixteenth century it was imported in European ships. The substance referred to as "blue coral" [Dapper, p. 126; Barbot, p. 361] and said to have grown in the rivers of Benin is not a true coral, but was used for making beads, and identified by some writers with akori or aggry beads [Dapper, p. 126]. Imitation red coral has been largely imported into West Africa in the last and the present centuries [Adams, p. 239]. A Venetian pattern-book of beads, dating from about 1700 A. D. and now in the British Museum, is of considerable interest in connection with the European export trade in beads. It is well known that the modern manufacturer is obliged to vary his designs to meet the demands of particular districts and particular kinds of traffic.

Certain ornaments of coral, especially the broad collars, necklaces and anklets, served as marks of rank [King, p. 316]. These ornaments are said by Burton [Fraser, p. 288] to have been kept in the possession of the king, who himself "ennobled" deserving subjects by investing them with his own hands. Beads thus served the same surpose as the badges of orders of knighthood in Europe, and appear to have been regarded with veneration in Benin, for there was an annual feast called the "Coral Feast", at which the king's store of beads was ceremonially sprinkled with blood [see native tradition, p. 7, and Dapper, p. 121"; zóó wordt er aangehaald door Read en Dalton, maar 't is volstrekt ònwaar. Dapper zegt hier niets van, zie hieronder noot [1]; en voor het relaas van Benin'sche

[1] „Dapper, p. 121," d. i. dus van den 2[en] druk, 1676, is heelemaal onzin; want in het IIe gedeelte, p. 121 begint eerst het allereerste van „Het Koningrijk van Benijn". Bedoeld is waarschijnlijk, ja zeker, II, p. 129, 1[e] kol.

grooten, in 1897 door de Engelschen ter plaatse opgeschreven, zie men blz. 483 hierachter.] "The narrower necklaces and anklets were probably worn by persons in an inferior station.

Though the majority of the beads were probably of red and pink coral, others of glass and perhaps stone, such as jasper, agate or carnelian, must also have been in use: Some of these

---

(= ed. 1668, p. 502), alwaar Dapper de 2 feestdagen in Benin beschrijft waarover hiervóór (noot 1 pag. 470) al even gesproken werd, als niet in harmonie met den éénen feestdag, dien Van Nyendael bij Bosman maar kent. Dapper zegt dan — juist om Read en Dalton te logenstraffen, wordt hier aangehaald naar den 2[en] druk van 1676 — : „De Koningh komt maer eenmael 's jaers op zekeren ingestelden Feestdagh, uit zijn hof voor de gemeente te voorschijn, te paerde, prachtigh met allerlei Koninglijke çieraedjen uitgestreken, en vergezelschapt met drie of vier hondert Edelluiden, zoo te paerde als te voet, en meenighte van speel-luiden voor en achter aen, die op allerlei speeltuigh vrolijkheit bedrijven . . . . Dan hy rijdt niet verre van 't hof, maar keert, na weinigh omtrekkens, strax daer weer na toe. Dan doet de Koninh eenige tamme Luiperden, die hy tot zijn vermaek hout, geketent omvoeren; insgelijks veel dwergen en doven, daer in hy zijn plezier neemt, te voorschijn komen. Op dezen Feest-tijdt" — sic! op dezen 1[en] Feestdag; waarbij niets van een kralenfeest gerept wordt — „worden tien, twaelf, dertien, en meer slaven, ter eere des Koninghs, met wurgen of onthoofden ter dood gebracht;" — van sprenkelen van hun bloed op kralen wordt geen jota gezegd — „want zy gelooven dat deze slaven, na een wijle doot geweest te zijn, in een ander lant komen, en weder her-levendigh worden, en dan beter hebben, en een ieder zijne slaven weder zal krijgen. Daer is ook een dagh," — sic! dus de 2[e] Feestdag — „op den welken de Koningh zijnen rijkdom, bestaende in Jaspis, Krael-werk en andere waren, ten hove voor alle menschen ten tone doet hangen, en vele schenkaedjen van slaven, vrouwen en andere dingen, aen de welverdienden wegh geeft: dan vergeeft hy ook veel Ampten, die de bestiering der steden en dorpen betreffen." (ed. 1676, p. 129, 1[e] kol.; en geheel gelijkluidend, met slechts kleine spellingsvariaties ed. 1668, p. 502). Dapper dus in ± 1660 — immers dit is zeker uit de aanteekeningen van S. Blomert, zie hiervóór, noot 1 op blz. 464 — kent 2 Benin'sche feestdagen: 1° een dag van ommegang des konings met menschenoffers gepaard; hoogstwaarschijnlijk een doodenfeest, een Allerzielen-dag; 2° een Koralen-feest met vergeving van ambten, slaven, vrouwen, enz.; in één woord een volledige jubeldag, een Sacraments-dag. Men ziet: Read en Dalton's aanhaling uit Dapper is nonsens! Doch Van Nyendael bij Bosman schrijft, op 5 Sept. 1701, eerst: „Haar grootste Feest, het Couraelfeest genaemt, valt in de maand van Mai voor, op welke den Koning selfs in persoon verschynd. Ik heb het van dit jaer" — dus in 1701, in Mei — „in de Stad Benin selfs sien vieren; als meede de groote pragt daer omtrent gebruiklyk". (ed. 1709, p. 245), en verwijst dan naar zijn speciale beschrijving verderop. En hier heet het: „Het Couraelfeest quam juist voor te vallen, wanneer ik my aen 't Hof van deesen Grootvorst ophield; en niet tegenstaande dat 'er niet veel seldsaemheids omtrent aen te merken is, so

may have been obtained from the interior before the whosesale importation of glass beads by European vessels had begun in the sixteenth century. Others may have been the mysterious Aggry or Popo beads, of which we have so many conflicting accounts, and which, as Professor Von Luschan [Verhandl. Berl. Anthr. Ges. 1898, p. 147; (zie deze plaats hiervóór, blz. 475); Römer, p. 16] has pointed

---

sal ik het doch hier byvoegen, om dat dit de eenigste dag van 't jaar is, dat den Koning" — er staat feitelijk „Kouing" — „sig in 't openbaer vertoond." — sic! dus volgens Van Nyendael = Dapper's Feestdag n°. 1! — „Den selven quam, op het alderkostelykste uitgestreeken, tot op het tweede Plein, waer dat, onder een fraei Pavillion, een Zeetel of Rustbank voor hem was geplaetst, en waer dat syn Wyven, en een groot gedeelte Officiers, alle van den eersten Rang, en meede op haer Sondags gekleed, sig rondom hem rangeerden, en een weinig daer aen een Ommegang of Processie aenvingen; waer na den Koning sig meede van syn plaets begaf, om onder den blooten Hemel aen de Goden te offeren, en het Couraelfeest als in te wyen, 't geen onder een algemeen en vervaarlyk gejuig van 't Volk geschiede. Wanneer hy hier meede omtrent een quartier uers had doorgebragt, ging hy weeder op syn plaats sitten, en wagte noch ontrent twee ueren, op dat de overige hunne Devotie meede mogten verrigten, wanneer hy weeder in huis vertrok. Het overige van den dag wierd met groote Gasteryen en Vreugde-maeltyden ten einde gebragt; en den Koning liet aen een ygelyk allerhande kost en Wyn Pardon" — sic! zeker = wijn „par don", bij gift? —„uitdeelen; en van 's gelyken deeden ook al de overige Grooten; so dat men dien dag niet anders, dan Vreugdepleegingen de geheele Stad of Dorp door gewaer kon werden." (ed. 1709, p. 251; en geheel gelijkluidend, met alleen Gothische letters, Duitsche komma's, en enkele spellingsvariaties ed. 1704, p. 254—255). En dan volgt bij Van Nyendael nog de reeds boven in den tekst (blz. 470) aangehaalde bekentenis, dat hij niet te weten kon komen wat dit Kralenfeest beduidde. — Volkomen naar waarheid heeft dan ook H. Ling Roth in zijn reeds genoemd artikel den stand der kwestie aldus geformuleerd: „Regarding the bead festival neither Dapper nor Nyendael (the latter says he was present) make mention of any sacrifices on this occasion;... Dapper makes the bead festival a distinct one from the annual parade of the King; Nyendael makes one festival of the two". (Intern. Archiv f. Ethnogr. XI, 1898, p. 242). De tusschenin opgenomen meening van Roth-zelf dat er echter toch op dien dag van het Kralenfeest wèl menschenoffers zouden plaats gehad hebben, ook al zeggen Dapper en Van Nyendael daar niets van, mag hard betwijfeld worden; naar alles wat, vooral Dapper, vertelt over de menschenoffers in Benin, o. a. bij het sterven van een Koning of van aanzienlijken, schijnt men die daar vooral gekend te hebben als noodzakelijke doodenoffers ten geleide van afgestorvenen: doch het Kralenfeest was een soort dynastisch festijn, een Kroondag die in Mei voorviel. Wien men meer geloof moet schenken: Dapper of Van Nyendael, in hun controverse? Ik voor mij zou meenen: Dapper. Het feit dat Van Nyendael de beteekenis van het Kralenfeest niet doorgrond heeft, ondanks dat hij het met name zoo

out, were especially associated with Benin. Bands of beadwork, also probably marks of rank, are often seen passing over the left shoulder...., or over both shoulders and crossing each other over the breast.... In Dahome crossed bands were the peculiar mark of a bard or singer [Burton, I, p. 362]. Sometimes we seem to distinguish a girdle of beads [King, p. 316]....; sometimes a band across the forehead.... ". (Read and Dalton, The antiquities from the City of Benin, Londen 1899, p. 22). [1]

Aangezien Read en Dalton in deze periode met hun "see native tradition, p. 7" naar hun eigen tekst verwezen, omtrent het besprenkelen met bloed van de vorstelijke kralen bij het Benin'sche Kralenfeest in deze eeuw, moet ook dit aangehaald worden. Het komt voor in het relaas van Benin'sche rijksgrooten, in Nov. 1897 uit hun mond door de Engelsche ambtenaren Moor en Roupell opgeschreven, en handelende over 's lands geschiedenis en officieele feesten. Een volkomen vertrouwbaar uittreksel is daarvan reeds gegeven in het artikel van H. Ling Roth "Notes on Benin Customs", in 't Intern. Archiv f. Ethnogr. XI, 1898, p. 235—238. Doch hier werd het rapport nu door Read en Dalton op p. 4—7 letterlijk afgedrukt. De Benin'sche rijksgrooten in 1897 dan, onderscheidden 4 soort offers, en wel:

1°. Het Doodenfeest voor den overleden koning, vader van den regeerenden potentaat. Hierbij werden, behalve 12 stuks koeien, en

---

noemt, is het beste bewijs dat men ooggetuige kan zijn, en tegelijk bekrompen waarnemer. Bovendien is het mogelijk dat eerst nà Dapper's authoriteit in dezen (Blomert in ± 1660), aan het Kralenfeest óók een ommegang verbonden is geworden, evenals bij den Benin'schen Allerzielen-dag plaats had; na de pertinente beschrijving van dezen laatsten dag door Dapper, hoeft daar wel niet aan getwijfeld te worden, dunkt me, ook al zegt Van Nyendael bij Bosman er niets van. Dat er in deze eeuw bij het Kralenfeest wèl een slaaf — dòch ook maar één slaaf — werd gedood, mag als zeker worden aangenomen door het relaas van Benin'sche hoofden, in 1897 door Engelsche ambtenaren ter plaatse opgeschreven; zie den tekst op blz. 481 hierachter.

[1] In deze aanhalingen zijn de volgende boekwerken, blijkens voorafgaande noten, door Read en Dalton bedoeld: Adams = Capt. Adams „Remarks on the Country between Cape Palmas and the River Congo," Londen 1823; Barbot = Barbot in Churchill's „Collection of Voyages," Londen 1732; Burton = R. F. Burton „Mission to Gelele", Londen 1864, 2 dln.; Dapper = Dapper's 2^{en} druk, Amsterdam 1776; Fraser = R. F. Burton, in Fraser's Magazine, 1863, „My Wanderings in West Africa"; King = Lieut. King in Journal des Voyages, XIII, Parijs 1822; en Römer = Römer „Nachrichten von der Küste Guinea", Kopenhagen en Leipzig 1769.

geiten, en schapen, en kippen, óók 12 menschen onthoofd. Doch alleen van de dieren werd het bloed "sprinkled on the big ivories and brass work." (op. cit. p. 7).

2°. "The Bead Sacrifice. — Once a year, at the end of the rainy saison", — men denke aan Van Nyendael's "in de maand van Mai"! — "all the King's beads were brought out by the boys in whose care they were kept.

The beads were put in a heap, and a slave was brought in and made to kneel down. Then the king with a spear "chock" (*i. e.*, cut or struck) his head so that the blood ran over the beads. Then the boy in whose care those beads were put his hands on them, and Overami (scil. de tot 1897 nog regeerende potentaat), addressing the beads, said: "Oh, beads, when I put you on, give me wisdom, and don 't let any Juju (scil. een Benin'sche duivel) [1] or bad thing come near me.

Then the slave was told: "So you shall tell the bead Juju [2] when you see him." The slave was then lead out and beheaded. The head being brought in again, the beads and men touched it, and it was finally left at the foot of the big Oroco tree in the first compound.

Thompson Ibodudu (the white blackman) was killed last year (scil. 1896) for bead sacrifice [3]. When we were going to kill him he prophesied that if we killed him the white man would come and spoil Ado" (een stad, een eindje beNNO. Benin, en tevens de naam van het heele landschap daar; tevens dat, waaruit de bewoners van de hoofdstad kwamen, dan ook "Ado" of "Bini" ge-

[1] De beteekenis van Juju = een duivel in Benin, blijkt b. v. uit een voorafgaande zinsnede als deze, in hetzelfde relaas: „Jujuman and Doctor are different; for instance, if a man is sick from Juju (*i. e.* bewitched), he consults a Jujuman. If he is indeed sick of a Juju, the Jujuman can know and can cure him; but if not, he recommends him to consult the doctor. But a doctor is higher in the social scale than a Jujuman." (loc. cit. p. 6). Een „Jujuman" is dus in Benin een duivelbanner, geestenbezweerder.

[2] „The bead Juju" sic! En evenzoo heeft Ling Roth in zijn genoemd artikel hier tusschen aanhalingsteekens „so you shall tell the bead juju when you see him" (Intern. Arch. f Ethn. XI, 1898, p. 238). Duidelijk is dit echter allerminst. Werd de Booze van Benin, Juju, hier gepersonificeerd gedacht in een kraal?? Of moet men niet ten rechte lezen „the bead-Juju", „den Geest der kralen"?

[3] Dit slaat natuurlijk op de overvalling door de Benin'sche negers van het Engelsche gezantschap onder den Consul Phillips in 1896, wat tot de expeditie tegen en den val van Benin in 1897 leidde.

noemd; dus eenigszins de positie van "Holland" en "de Hollanders" in Amsterdam en in Nederland; hier dus "Ado" = het rijk Benin [1]). "So now everyone says: "See, what Ibodudu said has indeed come to pass."" (ib. p. 7).

3°. Een offer bij overmaat van regen; waarbij eene vrouw dood geslagen werd, als zendelinge naar den Regengod

4°. Een offer bij overmaat van zon; wat bleek als iemand aan zonnesteek overleden was. Dan werden een man èn een vrouw doodgeslagen als zoenoffers.

Onwillekeurig vraagt men nu aan Read en Dalton: welaan, bij zóó'n overvloed van kralen op bronzen en ivoren afbeeldingen in Benin; bij zóó'n vereering van kralen als rijksschat, dat sinds Dapper tot heden toe, het vieren van het Kralenfeest naast het Doodenfeest de groote 2 Rijksdagen vormden; — wat voor authentieke vorstelijke kralen zijn dan nu in handen der Engelschen gevallen bij deze zelfde inneming en plundering van de hoofdstad? En hierop geven ze het volgende merkwaardige antwoord: op plaat VIII als n°. 1 beelden zij af een vliegenwaaier van den vorst, toen buitgemaakt, en voegen daarbij op p. 42 de volgende beschrijving:

"1. Fly Whisk of the King of Benin, formed of strings of coral beads with a handle of four large beads of red jasper. Total length, 39½ in(ches). (1 metre). Purchased 1898.

The coral beads are no doubt of European make, as well as the jasper ones. These last are similar in shape to the long carnelian beads which were exported from Europe in the slave trade."

Bezichtigen we nu die fig. 1 op plaat VIII — die niet gekleurd is geworden, wat een groot gebrek mag heeten! — dan zien we een zware streng van wel 15 snoeren "coral beads", dat moeten dus zijn bloedkoralen, van gelijken diameter zou men zeggen en gelijke lengte als bij ons mooie bloedkralen; doch welke alle te zamen uitloopen aan de eene zijde in een lang handvat, dat echter niet van ivoor is, of metaal, of kostbaar hout, maar verkregen werd door aaneensnoering volgens de lengteassen van 4 stuks langwerpig-walsvormige roode jaspis-kralen; waarvan de juiste afmetingen ook alweer vergeten zijn aangegeven te worden,

[1] Aldus zegt dan ook Dapper: „Negen of tien mijlen van Gotton" — aan de rivier van Benin, een eind stroomopwaarts van de monding — „vijftien mijlen te landewaerts in, al Noordwaerts op, leit de stadt Benijn, bij d'onzen om hare grote,.... groot Benijn, en bij d'inwoonders Oedo genoemt". (ed. 1668, p. 495).

doch die bij nameting op de plaat en in aanmerking-neming dat de totale lengte van den vliegenwaaier als 1 M. wordt opgegeven, blijken van 5—6 cM. lang te wezen, dus 2 vingerlid-1 pinklengte lang; de grootste bloedkoralen halen daarnaast niet meer dan ½ cM. lengte.

Dit is nu het éénige authentieke stuk kralen in het heele werk van Read en Dalton, herkomstig van den Koning van Benin! Iets als besef dat zij van dit soort materiaal véél, véél meer hadden moeten geven, als afbeelding van natuurlijke, werkelijke kralen naast de talloos vele die op de Benin'sche ivoor- en bronswerken in effigie voorkomen, wordt bij hen geheel gemist. En het eenig stuk van heusche Benin-kralen wat zij nog op dezelfde plaat VIII als fig. 2 afbeelden, door hen op p. 42 ook omschreven als:

„2. Cap made of a network of coral beads with a kind of tassel" — d. i. kwastje — „of larger beads at one side. Diam 9⅞ in. (25 cm.) . . . . Purchased 1898." —

ontbeert alle zekerstelling van herkomst; deze muts van aaneengeregen bloedkoralen, met een dito kwastje, zal dus van den een of anderen Benin'schen persoon geweest zijn, doch zeker niet van den Koning.

Mist men zoo bij Read en Dalton alle doorzicht, om de vraag naar den aard der op brons en ivoor afgebeelde kralen op te lossen met behulp van heusche, tastbare, werkelijke Benin'sche kralen, des te driester zijn zij in hun hiervóór aangehaalde beweringen omtrent wat het de in effigie gegeven dito's toch wel eigenlijk zijn „kunnen", of zijn „zouden", of zijn „moeten". In hun heele betoog dienomtrent (zie blz. 480—483 hiervóór) vindt men nergens die éene opmerking, die zij hadden MOETEN maken, evenals iedereen die uit-zichzelf maakt zoodra hij hùn afbeeldingen, of àndere goede foto's — zéér voortreffelijk is plaat V in het Zeitschrift für Ethnologie, XXX, 1898, behoorende bij Von Luschan's voordracht — òf een of ander Benin'sch brons in originali ziet, gelijk 's Rijks Ethn. Mus. te Leiden er eenige heeft:

de op de bronzen van Benin talrijk afgebeelde kralen ZIJN ALLE LANGGEREKTE KRALEN, ZIJN KRALENPIJPJES ZOO TE ZEGGEN; maar hebben niets te maken met de ronde dikke bloedkoralen zooals wij die kennen, en den „slag" vormen van den vliegenwaaier van den Benin'schen vorst; doch naderen in lengte tot de toegespitst-cilindervormige, 5—6 cM. lange, ROODE JASPIS-KRALEN welke den

"steel" van dienzelfden vorstelijken vliegenwaaier uitmaken.

En wie nu eenig begrip heeft van conservatisme in kunststijl; voorts in aanmerking neemt dat de door Read en Dalton beschreven Benin'sche bronzen werkelijke "antiquities" zijn, die grootendeels uit de 16e en 17e eeuw moeten stammen [1]; wie daarnevens bedenkt

[1] De oorspronkelijke herkomst der Benin'sche bronskunst staat m. i. nog volstrekt niet vast, ook niet na het plaatwerk van Read en Dalton. Deze vertrouwen veel te veel op het in 1897 te Benin uit den mond van eenige hoofden opgeschreven relaas door Moor en Roupell. Volgens dit zou een „blanke" hun weleer de bronskunst hebben gebracht, en zou dit, volgens andere gegevens, wel bijna zeker een Portugees moeten geweest zijn in ± 1500. Daarentegen schuiven ze het merkwaardige verhaal van Barros uit ± 1545 ter zijde, omtrent den eersten Benin'schen gezant die in 1486 naar Lissabon kwam in gezelschap van João Affonso d'Aveiro, welke de Benin-kust voor het eerst onderzocht en zoo goed als ontdekt had. Tiele gaf daarvan (Gids van 1873, III, p. 201—202) een goed overzicht, Read en Dalton een zeer oppervlakkig (p. 2 -3), ten onrechte vergetend èn hoe Barros uitdrukkelijk verzekert in 1540 persoonlijk de bevestiging vernomen te hebben van het verhaal van 1486, door een toenmaals naar Lissabon overgekomen Benin'sch gezantschap; èn hoe Barros zelf van 1522—1525 kapitein van het fort te St. George d'Elmina was geweest; èn vergetend — wat zij zelven, nota bene, nog wel als merkwaardig feit aanhalen, p. 3! — dat het Portugeesch zóó goed in het Benin'sche gekend werd omtrent 1553, dat „the members of the English expedition in 1553 found themselves in presence of a king who had been brought up to speak the Portuguese language from his youth"!

Mij lijkt het nog steeds het waarschijnlijkste dat die groote Vorst „Ogané", d. i. De (lidwoord „o") Gané = De Ghanah = De Negus, welke twintig maand reizens („vinte lũas de andadura") Oost- op van Benin regeerde, en „die onder de heidensche Vorsten der streken van Benin in zooveel eere werd gehouden als bij ons (scil. de Portugeezen etc.) de Pausen"; die bij troonsverwisseling in Benin zijn geestelijk-politieke suzereiniteit uitoefende door den nieuwen vorst als confirmatie-teeken te sturen „een pelgrimsstaf („bordão), & een hoofddeksel van 't maaksel der stormhoeden van Iberië („Hespanha," toen meestal = Spanje plus Portugal), geheel van blinkend geelkoper (sic!) in stede van scepter & kroon: & (die) evenzoo hem zond een kruis (sic!!) van hetzelfde geelkoper (latoen, „latão") om aan den hals te dragen, als een godsdienstig en heilig stuk (sic!) van maaksel als die welke de commandeurs van de St.-Jans-orde dragen (sic!), zonder welke voorwerpen het (Beninsche) volk (het er voor) hield dat zij (scil. hun eigen vorsten) niet regeerden en niet zich werkelijk Koningen konden noemen" (Barros, Dec. 1, 1e ed. 1552; lib. III, cap. 4, in den aanhef), — dat deze ver naar 't Oosten wonende „Gané" wel degelijk de Negus van Abessynië is geweest, die, juist als tegenwicht tegen de Mohammedaansche Staten van Midden- en West-Soedan, relaties trachtte te onderhouden met de nog heidensch gebleven rijken om de West, als Benin. En óók geloof ik, dat wel degelijk de bronskunst in Benin oorspronkelijk uit Abessynië is

dat volgens Dapper's zéér duidelijke voorstelling — nòch door Von Luschan, nòch door Staudinger, nòch door Read en Dalton, ook maar van verre vermeld!! — in ± 1660 de jaspis-kralen in Benin den boventoon voerden, de eigenlijke officieele rijks-

---

gekomen, en het onloochenbaar-Egyptische van den kunststijl dezer bronzen — ondanks de verzekeringen door Read en Dalton van het tegendeel — evenzeer een Abessynischen achtergrond heeft. — In allen gevalle zal men heel wat afdoender dingen te berde moeten brengen dan Read en Dalton deden, om Barros' zijn hoogstmerkwaardig verslag der zending van 1486 (óók bij den vroegeren kroniekschrijver Ruy de Pina te vinden), plus zijn persoonlijk onderzoek en bevestiging van 't geval in 1540 bij het te Lissabon komende gezantschap van den vorst van Benin („o anno de quinhentos & quarenta, vindo a este Reyno certos embaixadores del Rey de Benij"), waaronder een man van 70 jaar die een klein kruisje droeg, zooals de Benin'sche gezant persoonlijk van den „Gané" placht te krijgen, als hij zoo'n investituur-geschenk aan een nieuwen Benin'schen Vorst uit Diens naam overbracht, — zoo maar, als een soort legende, op zij te mogen schuiven. En dat te meer omdat Barros zelf aarzelend in 't midden laat, of nu deze „Gané" al dan niet „Paep-Jan" van Abessynië was. Juist deze aarzeling van Barros, pleit sterk voor de geloofwaardigheid van zijn verhaal, zooals het daar ligt; en kan men alleen verschillen in den uitleg er van. En zeker, dááromtrent zijn uiteenloopende meeningen zeer begrijpelijk. Toch, in verband met het bovenvertaalde, ook maar in de verste verte te durven denken (gelijk Tiele deed) aan een Sultan van Bornoe, die dan zùlke geschenken had moeten doen, dunkt mij nog honderdmaal gewaagder, dan het verhaal te duiden in de richting, zooals men het toèn in Portugal algemeen deed: er Abessynië in te zien. Eén middel schijnt over te blijven om dien „Gané" = Ghanah tòch nog te eenigertijd met zekerheid te herkennen: en wel de gewoonte daar te lande dat een vreemd, casu quo de Benin'sche, gezant hem nooit in levenden lijve zag, omdat hij steeds achter zijden gordijnen verborgen bleef; maar dat alleen bij de afscheids-audiëntie de voet van den „Gané" buiten het gordijn werd gestoken, en men daaraan „hulde bracht als aan een heilig voorwerp" („ao qual pé fazião reuerencia como a cousa sancta".) Over dat „Ghanah" = „Negus," zie de eigen mededeeling bij Read en Dalton, die, na gezegd te hebben: „The rise, decline, and fall, of the so-called Empires of the Upper and Middle Niger, Ghana, Mali, and Songhay, have been recorded by Arab historians from the earliest period of Mahommedan invasion down to the time when European travellers were able to take up the pen in their turn" (p. 1.), daarop doen volgen (met een beroep op El Bekri): „It is a curious fact that in the early years of Arab conquest, the empire of Ghanah and its ruler were both called by the same name, Ghanah being a title analogous to that of Pharaoh or Negus, and signifying monarch or king. The question may at least be asked whether the stories of Ogane" — fout! zooals wel 4, 5 maal hier bij Read en Dalton!! Barros spelt „Ogané," en dit accent komt voor de identificeering met „Ghanah" er niet weinig op aan! — „did not arise from a confusion with Ghanah or with some similar title. (p. 2.)

Ook Ling Roth gelooft niet aan den Europeeschen, in casu Port., oorsprong

kralen waren (zie hiervóór blz. 467); alsmede — óók al weer nòch door Von Luschan, nòch door Staudinger, nòch door Read en Dalton, in het minste vermeld!! —, dat volgens denzelfden Dapper in ± 1660 (zie hiervóór blz. 460) aan de kust van Guinee, speciaal met Benin als toonaangevend centrum in zake kralen, de akori-kralen zooals men die te Benin sleep (óók voor export o. a. om de West) „langwerpige ronde koralen" waren, de „Veneedsche beviezen" — omdat men ze „in vier of vijf stukjes" kon „smijten" — óók noodwendig langwerpig (en boon-vormig?) waren, doch geen korte en dikke (glas-)kralen kùnnen zijn geweest, zoodat de veel hooger dan akori of beviezen geschatte jaspis-kralen hoogst-, hoogstwaarschijnlijk, óók LANGWERPIGE kralen moeten geweest zijn; dat verder volgens Van Nyendael bij Bosman deze rijks-kralen in 1701 bleekrood waren, evenals rood zelfs in Dahomey een voor den Vorst en zijn geslacht gereserveerde kleur was (als bloed-kleur natuurlijk!)[1]; en dat de moderne vliegenwaaier van den in 1897 ten val gebrachten Benin'schen vorst een combinatie is van gewone roode korte bloedkralen plus een steel van vier lang-ovale, óók roode, jaspis-pijpkralen; die concludeert op bijna volstrekt-gewisse wijs:

DE LANGWERPIGE KRALEN, talloos voorkomend op de enorme kinbanden enz. enz. der Benin'sche bronzen (en ivoren), uit de periode 1500—1700, stellen de Dap-

---

van de Benin-gietkunst, en houdt staande „that the art, which has produced these objects is, if not locally indigenous certainly not of European introduction, however much it may have been influenced by the advent of the Portuguese." (Intern. Arch. f. Ethn. XI, 1898, p. 240). De plaats waar hij dit aangetoond heeft, en waarheen hij verwijst — The Reliquary, Juli 1898 — is mij echter niet toegankelijk. Read en Dalton (op. cit. p. 9) verdedigen daarentegen, met een beroep op Burton, de stelling „that every effort of art emerging from the savage state tends in our eyes to assume an Egyptian appearance. The instance of Mexico is classic in this connection."

Wat den jongsten tijd betreft waartoe de Benin'sche bronzen kunnen behooren, mag men waarschijnlijk ± 1700 stellen. In 1897 konden de Engelschen geen uitleg krijgen over de figuren op de Benin'sche bronzen, van de hoofden des lands; Van Nyendael vond daarentegen in 1701 meer dan een uitlegger van wat die tafereelen voorstelden, ook al smaalt hij op de natuurlijkheid van die voorstellingen.

[1] Immers in zijn „Beschryving van de Slave-kust", zegt Bosman-zelf van de Negers van „Fida" = Whydah, een der belangrijkste punten aan de kust van Dahomey: „Rood en vermag niemand te dragen als die van 's Konings Bloed zyn." (II, p. 124). En dan zie men op de kaart hoe dicht Benin, aan diezelfde Slavenkust, bij Whydah aansluit!

per'sche JASPIS-KRALEN voor; hetzij echte, hetzij — volgens Van Nyendael bij Bosman; doch dit is uit 1701! — gedeeltelijk of geheel namaak-jaspiskralen! [1]

Dat daarnevens, vroeger en later, bloedkoralen sterk in trek zijn geweest in Benin, evenals kralen van korter lengte-as, mag geheel vertrouwd worden. Doch aan hem, die zich verwonderen mocht dat er blijkbaar zoo zéér weinig kralen in 't algemeen, en zoo weinig antieke jaspis-kralen in het bizonder, buit zijn gemaakt in 1897 op de hofplaats van Benin, moge herinnerd worden dat wel weinig artikelen zich zoo leenen tot verloren gaan, of tot terechtkomen in handen van den eersten den besten die er zijn vinger naar uitsteekt, als juist kralen.

b. Zuid-Afrika komt nu aan de beurt. Want ook hier is duidelijke voorliefde voor allerlei slag kralen bij de Kaffer-volken aanwezig. En ook hier zij de brave Dr. O. Dapper onze eerste leidsman.

Toch had hij voor dit gebied — wat hij „Neêr-Ethiopiën" noemt, en op p. 517—684 van zijn 1en druk, 1668, = II, pag. 142—306 van den 2en, 1676, beschrijft, — slechts voor de Westkust, vooral voor de streek van Loango tot Loanda, hetzelfde handschrift van Blomert tot zijn beschikking wat ook voor de heele kust van Guinee hem gediend had (zie hiervóór blz. 464, noot 1), een gebied eigenlijk tot Centraal-Afrika te rekenen. Doch van het land „ontrent de Kaep van Goeder Hope", heet het in het „Aen den Lezer" vooraan, kon hij alleen compileeren uit de „Reisboeken

---

[1] Men zag op blz. 467 hiervóór hoe Van Nyendael bij Bosman, de „Couralen" van den Vorst van Benin „van steen gebakken" noemde. Hoe wist hij dat? Van de Beninsche negers? En dezelfde Van Nyendael zegt, notabene, bij Bosman (II, p. 250) in den aanhef van zijn „Beschryving van de Stad of Dorp Benin": „De huisen syn reedelyk fraei gebouwd en groot, de muren of wanden van leem, want steen vindt men in het geheele land niet, selfs geen stuk ter groote van een vuist". Zou men dan gelooven, dat lieden in zulk een streek hem op de hoogte konden brengen van den aard der Benin'sche kralen? En indien Van Nyendael hier zijn eigen indruk teruggeeft, moet men dit éene zeggen uit 1701 dan vóór laten gaan boven de 5 malen dat Dapper in 1668, blijkbaar op gezag van S. Blomert, uitdrukkelijk van jaspis spreekt; en dat juist, waar Dapper even uitdrukkelijk meedeelt dat de Hollanders en andere Europeanen „in de riviere van Benijn" er HANDEL DREVEN in kleedjes, en „jaspis-steen", en slaven, enz. (zie hiervóór, blz. 457), d.i. dus: ZEKERLIJK IN ± 1660 WEL WISTEN WÀT VOOR WAAR ZIJ DAAR VERHANDELDEN!!

der eerste schipvaerten van d'onzen naar Oostindiën". En voor de Oostkust van Zuid-Afrika, welke ons in dezen het meeste interesseert, erkent hij openhartig zijn tekst zoo goed als uitsluitend ontleend te hebben aan gedrukte buitenlandsche bronnen, want daarvan zegt hij in datzelfde Voorwoord:

"Het overigh gedeelte van Neêr-Ethiopiën, daer onder begrepen het Koningrijk van Mataman, Monomotapa, Sofala, Zanguebar, met d'onderhorige Koningrijken, als Mongalo Mozambique, Quiloa, Mombaze, Melinde, Lamo, Pate, Sian, Ampaza, Chelicie, Ajan, Magadoxa, Adea, Adel, is inzonderheit Johan de Barros, de voornaemste lantbeschrijver onder de Portugesen, Pigafet, Sanut, Jarrik, Moquet, Od. Barbosa, Urreta, Maffeus, Peter Davitij, en anderen ontleent." [1]

Zijn arbeid moge hier dus zuiver compilatie zijn, men vindt er eenige aardige vingerwijzingen. Ook hier wordt aangehaald naar den 1en druk van 1668.

Overgeslagen mag worden het zeggen over de negers van Loango: "zommigen bedekken de benen, van d'enkelen tot byna aen de kuiten, met zwarte en witte kralen." (p. 525, 2e kol), waarop nog volgt: "Eenige dragen mede krael, gelijkze om de benen dragen:" (p. 526, 1e kol.). Dit zullen wel gemeene glaskralen geweest zijn, en waren er blijkbaar nog weinig in trek ook.

---

[1] Het kan van waarde zijn hier in chronologische volgorde te vermelden de verschillende boekwerken op welke Dapper zich beroept, gerangschikt naar hun eerste verschijnen in druk; men krijgt dan onwillekeurig een denkbeeld van de mate van mogelijkheid, waarmee een later schrijver een voorafgaanden voor zijn eigen werk gecopieerd of geëxcerpeerd heeft. Ze dan tevens nummerende, en natuurlijk gebruik makende hierbij van Brunet's beroemd „Manuel du Libraire," Parijs 1860—1864, 5 dln., met een Systematisch Register (1865), en 2 dln. Supplement 1878—1880, krijgen we: 1° Barbosa (Odoardo). „O Liuro", naar den tekst van **1516** vertaald en voor 't eerst afgedrukt in Ramusio's dl. I, Venetië **1550**; 2°. Barros (João de). Da Asia, Dec. I, Lissabon **1552** (hierin vooral voor Dapper's doel lib. VIII, cap. 4, met de beschrijving van Kilwa („Quiloa") en omstreken, en lib. X, cap. 1, met de beschrijving van Sofala en Monomotapa; 3°. Sanuto (M. Livio). Geographia distincta in XII libris, Venetië **1588**; 4°. Maffei (J. P.) Historiarum indicarum lib. XVI etc., Florence **1588**; 5°. Pigafetta (Filippo). Relatione del reame di Congo e delle circonvicine contrade, etc., Rome **1591**; 6°. Urreta (fr. Luys de). Historia ecclesiastica, politica, natural y moral de los grandes remotos reynos de la Etiopia, etc., Valencia **1610**; 7°. Jarric (P. Pierre du). Histoire des choses plus mémorables advenues tant ez Indes-Orientales, que autres païs de la descouverte des Portugais, etc., Bordeaux, **1608**, **1610**, **1614**, 3 dln.; 8°. Mocquet (Jean). Voyages en Afrique, Asie, Indes Orientales et occidentales, Parijs **1616—1617**. Eén is niet genoemd: van

Even nietszeggend is de vermelding over Angola, dat aldaar onder de waren "die d' onzen wel eer, en noch heden de Portugesen derwaert voeren", behoorden o. a. "blaeu en zwart quispel-grein". (p. 609, 2e kol). Onder "kwispelgrein", een ook al vroeger (blz. 460) hier in den tekst aangehaald woord, zal waarschijnlijk wel "klein grut van glaskralen" te verstaan zijn; hoezeer de term allerminst duidelijk is.

Van "de Kaffers of Hottentots" hooren we iets meer. Hier blijken kralen wezenlijk zeer in trek te zijn geweest. "De mans hebben het hair verciert met kopere plaetjes, duite, witte horentjes en grote kralen", (p. 646, 1e kol.): maar vooral: "De beide ooren zijn hen verciert met grote bossen kralen, hun voornaemste cieraet en rijkdom, die zy van d'onzen tegen beesten handelen, daer onder zommige bossen, negen, tien, en elf strengen dik zijn, ieder strengh wel een vierendeel ponts zwaer" (p. 646, 2e kol.). Men ziet echter dat dit Hollandsche import-kralen waren. En zelfs deze waren niet zoo geliefd als koperen balletjes, die men toenmaals met een eenigszins verwarrend woord ook al "koperen kralen" noemde. Want onmiddelijk laat Dapper volgen: "Vee-rijke Hottentots, inzonderheit, hebben den hals verciert met rode en gele kopere krale kettingen, die zy daer zelfs maken;" een zinsnede die eerst recht duidelijk wordt als we P. Kolbe's "Naaukeurige en uitvoerige Beschryving van de Kaap de Goede Hoop", Amsterdam 1727, dl. I, p. 54 opslaan, waar het van de kleedij der Hottentotten heet: "Ten laatsten hebben zy dezen opschik ook gemeen, dat zy om den hals, de handen, het lyf boven de heupen glaze, dog lieffst kopere koralen, en indien zy die niet hebben, ook wel kleine ronde schalen van

---

Pierre Davitij kent Brunet alleen een proza-en-poëziewerk „Les travaux sans travail", in **1602** te Parijs verschenen; doch niets wat op een beschrijving van eenig deel van Afrika gelijkt. En wonder is het dat Dapper één werk vergeet met name te vermelden: Santos (fr. João dos). Ethiopia oriental e varia historia de cousas notaveis do Oriente, Evora 1609; van wien Dr. H. P. N. Muller in zijn „Land und Leute zwischen Zambesi und Limpopo", Giessen (1894), op p. 121 à-propos van Matabele-land o. a. getuigt, na Barros vermeld te hebben: „Keiner von ihnen ist so genau und vollständig wie der Bruder João dos Santos in seiner ausgezeichneten Arbeit „Ethiopia oriental", Evora 1609. Er hatte das Land während mehrerer Jahre durchkreuzt." [Brunet's Supplément, II, 1880, corrigeert terecht de minder juiste opgaaf door dezen gedaan over het werk van Santos in dl. V., 1864].

Zooals men ziet is Barbosa's Livro van 1516 èn in zichzelf, èn zooals 't in Ramusio's vertaling van **1550** voor het eerst afgedrukt werd, de ontegenzeggelijk-oudste bron.

Struis-eieren dragen... Deze Coralen, voornamelyk de kopere, zyn een der voornaamste dingen, welke zy van de Europeanen bedingen, als zy zich als knechts by hen verhuren, of anders iets van gewicht, als koorn maajen, voor hen verrichten." Welk laatste door Kolbe op p. 95 nog eens versterkt wordt, als hij "de Europeaansche waren, welke hy (scil. de Hottentot) met zeer veel moeite als een huurling, 't zy Vee-hoeder of Koorn-maajer, enz. heeft verdient", aldus specificeert: "Dezelve bestaan doorgaans in Tabak, Dacha (scil. een surrogaat voor tabak), koper en glaze kralen". Europeesche kralen dus alles.

Dan komt een zonderlinge lacune bij Dapper. Waar hij op p. 654 begint "Het Keizerrijk van Monomotapa" te beschrijven met al diens onderhoorigheden — d. i. dus, het van oudsher bij Arabieren en (sinds 1500) bij Portugeezen beroemde Goudland tusschen Limpopo en Zambesi, waarvan Sofala de groote uitvoerhaven voor 't goud was —, wordt alle vermelding van kralen bij hem gemist. Dit mag te zonderlinger heeten, omdat juist in deze streek èn vroeger èn later de kralen-voorliefde zéér groot steeds is geweest, en de zegsman dien hij straks vóór alles noemde, João de Barros, niet alleen wel degelijk en beslist over kralen spreekt in verband met het goudrijke Monomotapa, maar overigens, juist hier, flink door Dapper is gebruikt geworden; zooals ten duidelijkste blijkt door de beschrijving bij Dapper van de nog altijd raadselachtige muren en verdere ruïnen der antieke stad Simbaoe of Simbabye (een eindje beZ.O. Fort Victoria in Rhodesia of oud-Matabele-land; 20°20′ Z.B. en 31°10′ O.L.), die zoo goed als vertaald is naar het relaas bij Barros in diens Decade I, lib. X, cap. 1 van zijn "Da Asia"; welk relaas van Barros, afgedrukt in de 1e Decade van **1552**, weer de allereéérste gedrukte beschrijving is geweest der ruïnen van Simbabye. [1]

[1] Verg. J. Th. Bent „The ruined cities of Mashonaland" (1en druk 1892), New edition, Londen 1893, p. 238—239, die ook p. 240—241 de beschrijving aanhaalt van Dapper (in 1en druk 1668, p. 660), naar een volkomen verwrongen Eng. vertaling (van hemzelven?); en dan op gezag(?) van deze vertaling(?) over Dapper zegt: dat diens „account of this country is a tissue of exaggerations" (p. 240), wat echter een fatale leugen is, daar Dapper enkel Barros excerpeert, dien Bent wèl met eere noemt! De beschrijving van „Symbaoe" door Barros is in de editie van 1628 te vinden in Dec. I fol. 192 verso- 193 recto; Barros waagt daarbij een verklaring der ruïnen, die weer zéér pleit voor de omvangrijkheid van zijn geest, en zijn helderheid van vergelijken; hij zegt hoe zij gelijkenis hebben met gebouwen die men vindt „in het land van Priester Jan" (= Abessynië, „na terra do Preste Ioão"), en wel in Aksoem („Acaxumo"; de oude heilige stad van Abessynië, even be Z. W. Adoea, waar de Italianen in

Barros dan vertelt in **1552**, vlak vóór zijn beschrijving van Simbabye, in dit hoofdstuk wat den titel draagt "Cap. 1. Waarin beschreven wordt de streek van het Koninkrijk van Sofala, en van de goudmijnen en de dingen die daar vallen: alsmede de zeden van het volk en van zijn Vorst Benomotapa", op welke slimme wijze de "Mooren" oftewel Mohammedanen van Sofala de Kaffers in het goudrijke binnenland, langs een zoet lijntje, aan het goudwasschen wisten te zetten:

"Om hetwelk (scil. het goud) van dezulken (scil. de Monomotapa'sche Kaffers; dus de Bantoe-volken van tegenwoordig Rhodesia en Westelijk Gaza-land) te hebben (= krijgen), de Mooren die onder hen verkeeren in dezen (goud-)handel, nog een list gebruiken om hen begeerig te maken: naardien zij hen & hun vrouwen met kleederen, kralen, & snuisterijen, bedekken waarmede zij verheugd zijn, & nadat zij ze tevreden hebben (gemaakt), borgen zij hun alles, zeggende dat zij goud (moeten) gaan graven & wanneer hij dan-en-dan zal (terug) komen, hij hem die voorwerpen betale: zoodat ze op deze wijze door hun krediet te

1894 zoo verslagen werden), en dat hij nu, óók al in verband met het feit(?) dat dit een zetelstad was geweest van de Koningin van Saba (= Scheba), vermoedt „dat de Vorst (en) heer van dezen staat (dus Aksoem) het (ook) was van die mijnen, & om reden van deze er die gebouwen liet maken op de wijze zooals wij (Portugeezen) op 't oogenblik het fort van de mijn (= St. George d'Elmina) & dit hier van Sofala hebben" (Dec I. lib. X, cap. 1; ed. 1628, fol. 193 recto, 2e kol.; voor „& esta de Çofala" lees „& esta mesma de Çofala" zooals uit den 1en druk blijkt).

Door Bent wordt deze vernuftige conjectuur en pakkende vergelijking van Barros in zijn bovengenoemd boek op de schandelijkste wijze vervalscht, en beweert hij dat Barros zou gezegd hebben „that the ruins must be founded by some ancient ruler of the gold country, who was unable to hold his ground, as in the case of the city of Axume, in Abyssinia." (op. cit. p. 239). Hoe vindt men zulk omspringen met buitenlandsche teksten onder het mom van wetenschappelijkheid?! Daar ook nù nog de beteekenis der ruinen van Simbabye, na Mauch (1874) en Bent (1892), een raadsel blijven, waarbij de eerste aan het Ophir van Salomo, en de laatste aan Arabischen oorsprong dacht, blijft het vermoeden van Barros in zijn volle vernuftigheid nòg van waarde: dat Simbabye wellicht in verband staat met het oude Aksoemitische rijk (periode 200 vóór Chr. — 400 A. D.)! Terecht zegt Barros dat „Symbaoe" = Simbabye of Simbabwe: „wil zeggen hofstad, („quer dizer corte") omdat ze elke plaats waar (de) Benomotapa (zóó noemt Barros den vorstentitel in dit rijk, en al wederom zeer juist!) verblijft, aldus noemen" (ed. 1628, fol. 193 recto, 1e kol.). Als men eens wil nazien hoe Bent in **1893** èn „Zimbabwe" en „Monomotapa" verklaart (op. cit. p. 234—235), dan zal men merken hoe Barros in **1552** bijna net zooveel wist als Bent in dezen tijd!

geven ze dwingen tot graven, & zij zijn zoo eerlijk dat zij hun woord houden." [1]

Het mag wonder heeten dat Dapper dezen mooien Semieten streek niet overgenomen heeft. In 's mans onvertogen taal zou het beter smaak hebben gehad dan in zoo'n letterlijke, en dus altijd houterige, vertolking. Maar door Barros en uit ± 1550 weten we alvast, dat toen wel degelijk in Matabele-land en omstreken kralen, door Sofala'sche Mohammedanen gebracht, zeer geliefd waren; en een nòg ouder, en méérzeggend, ook meer authentiek getuigenis, zou het kunnen staven! Doch dat komt eerst bij **D** te berde!

Laten we liever uit den tegenwoordigen tijd een uitstekend bewijs aanhalen, dat dezelfde voorkeur nog onverminderd in die buurten bestaat. Het zal gelegenheid geven de aandacht te vestigen op een der degelijkste beschouwingen, die tot nog toe wel in de kwestie der Afrikaansche kralen, zoo goed van het oude gebied van Monomotapa, als van de Guineesche Kusten, in de jongste litteratuur aan te wijzen is. In de zitting dd. 11 Nov. 1882 der meergenoemde Berliner Gesellschaft f. Anthrop., Ethnol. und Urgeschichte, deelde de zendeling Merensky, naast andere bizonderheden over Beetsjoeanen, Basoeto's en andere Bantoe-volken, ook het volgende mede over "Die alten Schmuckkorallen der afrikanischen Völker", speciaal met het oog op de Basoeto's van Noord-Transvaal, en aanrakende de eeuwenheugende betrekkingen tusschen het Goudland Monomotapa en den uitvoerhaven voor goud, Sofala:

---

[1] De Port. tekst luidt: „Pera o auer dos quaes os Mouros que andão entre elles neste tracto ainda tem artificio de os fazer cobiçosos: porque cobrem a elles & a suas molheres de panos, contas, & brincos com que elles folgão, & despois que os tem contentes fiãolhe tudo, dizendo que vão cauar o ouro & quando vier pera tal tempo que lhe pagara aq̃llas peças: de maneira q̃ per este modo de lhe dar fiado os obrigão cauar, & são tão verdadeiros que cumprẽ com sua palaura." (Ed. 1628, Dec. I, fol. 192 verso, 2e kol.). Dit volgt op een zinsnede dat het Kaffer-volk zóó lui („preguiçosa"), of „liever gezegd zóó weinig begeerig is, dat een van die negers wel ergen honger moet hebben om het (goud) te gaan uitgraven"; maar, gelijk men ziet, de Mooren van Sofala wisten nog wel een middeltje om hen begeerig te maken! De Port. constructie springt in dezen zin meer dan eens van meervoud op enkelvoud, en dan weer op meervoud. Daar echter Barros ook elders meermalen „lhe" (eigenlijk „hem", 3e naamval, enk.) gebruikt in plaats van „lhes" (= „hun," 3e nmv., meervoud), is in het „fiãolhe" en „lhe dar fiado" beide malen „hun," in stede van „hem" vertaald. Men denke aan een dergelijk afwijkend gebruik in ouder Hollandsch, waarbij „hem" en „hen" voor „zich" werd aangewend, bv. „waer hy hem onthout" = „waar hij zich ophoudt."

„Als wir im Jahre 1860 zuerst die Basutho Nord-Transvaals besuchten, lenkten die Eingebornen gar bald unsere Aufmerksamkeit auf eine besondere Sorte Perlen oder Korallen, welche in hohem Werthe standen und fast nur von regierenden Häuptlingen und ihren Frauen getragen wurden, besonders eine gelbe und eine schwarze Sorte standen in hohem Ansehen und dienten oft als Sühngeld oder als Tribut, durch den die Unterhäuptlingen die Gunst oder den Schutz des Oberhaupts gewannen. Kaufen konnte man diese Perlen nie und nirgends, ja es wurde uns mitgetheilt, dass ein Mann niederen Ranges, wenn er im Besitz solcher Perlen sei, seinen Schatz sorgfältig vor den Augen Unberufener hüte, weil er sonst fürchten müsste, dass er die Habsucht der Häuptlinge reizen würde und so seines Lebens nicht mehr sicher wäre. Man fragte uns gar bald, ob wir vielleicht einen Ort in der Welt wüssten, wo man diese Kleinodien kaufen könne, denn in Süd-Afrika hätte man bisher vergeblich bei allen Händlern danach gesucht. Die Sage erzählte, dass diese Perlen aus dem Lande Bonyae (östlich„— lees „westlich„! — „von Sofala gelegen, dem alten sagenreichen Monomotapa) stammten. Dort seien sie vor Zeiten aus der Erde gegraben worden, allein dass Loch, welches durch die Ausgrabungen entstanden wäre, sei später zusammengefallen, deshalb seien sie nun so selten. Im Jahre 1865 schickte der Bapedi-König Sekhukhune„ — Sekoekoeni welbekend! — „eine Gesandtschaft 100 deutsche Meilen weit nach Sofala, um dort nach diesen Perlen zu forschen, die aber kehrte, ohne irgend welche Nachricht von Werth dort erhalten zu haben, wieder um.

Die Perlen sind unter den Basuthos Nord-Transvaals in 17 Arten verbreitet. Vier Arten sind gelblich, drei sind schwarz, sonst giebt es rothe, grüne, blaue, weisse und bunte. Ein grünlicher Stein (Nephrit?), genannt Lentsu Kuruane, der auch als Schmuck getragen wird, ist ebenso selten und theuer als die genannten Perlen. Es ist merkwürdig, dass wir in einem andern Theile Afrikas, am Niger nehmlich und an der Goldküste ähnliche Sagen über ähnliche oder dieselben Perlen finden, wie in Südost-Afrika. Hr. Prof. Bastian lernte in Alt-Calabar einen Schiffskapitän Hopkins kennen, welche von einem Lande Ujanga erzählte, dorthin kämen seltene Perlen, die man jenseits der Rumbe-Berge beim Graben in der Erde finde. In Ifeh sollte man die Seggie-Perlen aus der Erde graben. Schon der dänische Arzt, Dr. Paul Isert, welcher am Ende des vorigen Jahrhunderts an der Goldküste Afrikas lebte

und starb, lenkte die Aufmerksamkeit [1] auf eine Sorte Korallen mit eingelegten Mustern, welche dort hoch im Preise ständen, die man aber nicht mehr machen könne; wahrscheinlich, sagt er, stammen sie aus Aegypten. Später hat Bowdich (Mission to Ashanti, London 1819) über diese Korallen berichtet, die er aggry nennt. Nach brieflichen Mittheilungen des Basler Missionars, Herrn Christaller, der die Sprache der Fanti und Assante (das Tshi) grammatisch and lexikographisch bearbeitet hat, haben disese kostbaren Schmuckkorallen auf der Goldküste den Gattungsnamen der Agyiri oder Agiri (Bowdich aggry), werden auch als ahene-pá (ahene Perle, pa vorzüglich) oder ahene-panyin (panyin vornehm) bezeichnet. Besondere Arten derselben sind: bota oder kakawa (gelb), néukyénema (roth), bodom, unyāné, aseú, teteaso, adeaba. In der Ga-Sprache heissen sie koli und innrōbitri. In Burum = Broń, südwestlich von Salaga, werden sie sika-kuńkurie, d. h. etwa Goldeicheln genannt.

Auch auf der Guineaküste geht die Rede, dass diese Korallen in der Erde gefunden werden. Sie sollen ziemlich tief liegen, ein besonderer Geruch führe an die Fundstelle. Letzterer Angabe, die sich bei Bowdich findet, könnte möglicherweise ein Missverständniss zu Grunde liegen. Die Eingebornen nennen nehmlich "riechen", "ausriechen" die Procedur, durch welche ein Zauberer, vermöge seiner Kunst, verborgene Dinge auskundschaftet. Missionar Zimmermann berichtet in seiner Grammatik der Ga-Sprache, dass diese Korallen an der ganzen Küste ausgegraben werden. Sie liegen ziemlich tief in der Erde, wie die Wirbel einer verwesten Schlange neben einander, so als ob sie einst aufgereiht an einer Schnur vergraben worden wären. Sie sollen aber nicht allein an der Küste, sondern auch weiter im Innern in Dankira und Akemlande vorkommen [Bowdich], ...

en nu begint Merensky met een overzicht, gedeeltelijk ook een vertaling, van wat Bowdich in 1819 gezegd heeft; maar waarvan hier beter de oorspronkelijke tekst gegeven wordt naar het ex. aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Leiden, [2] om straks weer aan Merensky het woord terug te geven.

---

[1] Het juiste jaartal van den oorspronkelijken Deenschen (of Duitschen?) druk ben ik niet te weten kunnen komen, doch Brunet vermeldt een „P. E. Isert. Voyages en Guinée et dans les iles Caraïbes, en Amérique, traduit de l'allemand, Paris 1793."

[2] T. E. Bowdich „Mission from Cape Coast Castle to Ashantee", Londen

Bowdich dan zegt in hoofdstuk IV van zijn 2e Gedeelte, welk hoofdstuk handelt over de "Superstitions" der Ashanti-negers:

"If the successor to a stool, or any rich inheritance is a child, they grind aggry beads into a powder, and rub him with it daily, after washing, believing that it hastens his growth and maturity. When any one denies a theft, an aggry bead is placed in a small vessel, with some water, the person holding it puts his right foot against the right foot of the accused, who invokes the power of the bead to kill him if he is guilty, and then takes it into his mouth with a little of the water. the rest being thrown on the ground, and crossed as he repeats the invocation: their superstition is generally superior to their resolution. I shall be expected to notice these aggry beads.

The natives invariably declare that the aggry beads are found in the Dankara, Akim, Warsaw, Ahanta, and Fantee countries, the greater number in the former, being the richer in gold; they say they are directed to dig for them by a spiral vapour issuing from the ground, and that they rarely lay near the surface: the finder is said to be sure of a series of good fortune. The plain aggry beads are blue, yellow, green, or a dull red, the variegated consist of every colour and shade. The Fantees prefer the plain yellow bead, the Amanaheäns the blue and yellow, [1] for which they will give double the weight in gold; those of inferior beauty frequently fetch a large price, from having been worn by some royal or eminent character. Dr. Leyden, [2] who writes, "the aigris

---

1819; bestaande uit 2 gedeelten met doorloopende pagineering, doch elk met afzonderlijke indeeling in hoofdstukken; waarvan het eerste gedeelte het verslag bevat van het Eng. gezantschap (reis van 22 April-half Oct. 1817), het tweede de beschrijving geeft van het land. Een soort vertalend overzicht van dit boek verscheen in 1820 te Amsterdam als „Geschiedenis van het Britsche Gezantschap in het jaar 1817 aan den Koning van Ashantee."'

[1] Dankira ligt be Z.W. Ashanti; Akem be Z.O.; Wasaw weer be Z. Dankira, aldus dicht naderend tot de zee, en kaap Three Points (2° W. L); Ahanta is die kuststreek van kaap Three Points zelf, met St. George d'Elmina in 't oosten en Axim in 't westen; Fantee het kustland weer daar-beOosten, met C. Coast Castle in 't westen als hoofdpunt; Amanahia de kuststreek bewesten Ahanta. Alles dus de zuivere Goudkust. Doch het straks te noemen Popo valt al onder de Slavenkust, zoowel het Togo'sche (Duitsche) Klein Popo, als het Dahomey'sche (Fransche) Groot-Popo.

[2] Bedoeld is wel „Leyden's historical and philos. sketch of the discoveries and settlements of the Europeans in northern and western Africa at the close of the XVIIIth century", Edinburg 1799; nog eens in hoofdzaak overgenomen

is a stone of a greenish blue colour, supposed to be a species of jasper, small perforated pieces of which, valued at their weight in gold, are used for money", (which I hever heard of,) rather describes the popo bead; though that is semi-transparent, (of a bright blue,) resembling carnelian, (which is frequently found in these countries) and said to be obtained in the same manner as the aggry bead. Isert writes, "they are a sort of coral, with inlaid work: the art of making beads is entirely lost, or was never known in these parts: it is not improbable, that in the golden age of Egypt, she had communication with the Gold Coast; indeed, it has been thought, and perhaps not without some reason, that the Gold Coast is the Ophir of Solomon."

The variegated strata of the aggry beads are so firmly united, and so imperceptibly blended, that the perfection seems superior to art: some resemble mosaic work, the surfaces of others are covered with flowers and regular patterns, so very minute, and the shades so delicately softened one into the other, and into the ground of the bead, that nothing but the finest touch of the pencil could equal them. The agatized parts disclose flowers and patterns, deep in the body of the bead, and thin shafts, of opaque colours, running from the centre to the surface. [1] The natives pretend that imitations are made in the country, which they call boiled beads, alleging that they are broken aggry beads ground into powder, and boiled together, and that they know them because they are heavier; but this I find to be were conjecture among themselves, unsupported by any thing like observation or discovery. The natives believe that by burying the aggry beads in sand they not only grow but breed." (op cit. p. 266—268).

Maar Bowdich gaat nog voort, nu in een lange noot die op p. 268 begint, en waaruit dit overgenomen worde:

"The coloring matter of the blue beads has been proved, by experiment, to be iron; that of the yellow, without doubt, is lead and antimony, with a trifling quantity of copper, though not essential to the production of the color. [2] The generality of these

in het 2-deelige werk van H. Murray „Historical account of discoveries and travels in Africa", Edinburg 1817.

[1] Deze zinsneden van Bowdich, beginnend bij „The variegated strata" en eindigend bij „surface", gaf Merensky in vertaling en tusschen aanhalingsteekens terug, ze echter inleidend als „fast überschwengliche Worte."

[2] Deze verklarende (?) chemische (?) opmerkingen moeten voor rekening van Bowdich worden gelaten.

beads appear to be produced from clays colored in thin layers, afterwards twisted together into a spiral form, and then cut across: also from different coloured clays raked together without blending. How the flowers and delicate patterns, in the body and on the surface of the rarer beads, have been produced, cannot be so well explained.″ En dan, na een excursie over mogelijke diergelijke kralen van glas bij de oude Britten, bekend als ″Glain neidyr, transparent stones, or adder stones″, en waaraan ook nu in de Keltische gedeelten van Engeland (Wales, Cornwall, Schotland) bijgeloovigheden nog herinneren, terwijl anderzijds Plinius in zijn Historia Naturalis, XXIX, cap. 3, met zijn ″ovum anguinum″ der Gallische Druïden, iets dergelijks schijnt beschreven te hebben, gaat hij over aggri-kralen voort:

″Aggry is the generic, not the abstract name; ″awynnee″ is bead, but aggry is an exotic word no native can explain. When first I heard of similar beads having been lately dug in India, ... it appear(ed) they were found in Malabar. I am indebted for the following account of this interesting discovery to a gentleman lately returned from India. ″The bead you sent me is more like those I saw in India, than any I have seen before; but it is thicker and shorter; neither does the material of which it is formed exactly agree with those in India, which appear to be of a red glass, very like red carnelian (such, however, are frequent among the Aggry beads) with white lines of enamel, inlaid, as it were, in the body of the bead . . . . The circles of stone in which these beads have been found, abound most in Malabar, in the neighbourhood of Calicut; but I have seen them in other parts of India, and I am of opinion that they might be traced throughout the whole of the southern peninsula. They are formed of large masses of rough stones, placed round in irregular circles, some of very large extent, some of smaller: they appear so much like natural rocks, that most persons would pass them unobserved. Several of these circles about three years since were excavated, in the vicinity of Calicut, and in the centre of each of them we found, at the depth of about five feet, a large earthen jar . . . . it was about four or five feet deep, its mouth in general closed with a square piece of granite: the beads were found at the bottom of these jars with some pieces of iron, apparently parts of swords and spears . . . . In some, a few silver coins have been found, of a square figure, with characters on them, which none of the most learned Bramins have

been as yet able to make out; it is in these also that remains of very large swords, & c. have been found. The Roman coins to the number of upwards of 80 were all of gold, and Nero's; each of them had a cut or slit in it".»

Na welke eigen woorden van Bowdich, de zendeling Merensky weer voort moge gaan met zijn eigen referaat, hetgeen luidt als volgt:

»Der Preis für die besprochenen alten Perlen ist in Sud-Afrika sowohl, als auf der Goldküste, das Gewicht derselben in Gold. Dort wie hier werden sie fast nur von Häuptlingen getragen, werden auch häufig als Strafgeld bezahlt....

Merkwürdig ist es dass die Eingebornen in Süd-Afrika sowohl, als auf der Goldküste, behaupten, dass sie die Perlen aus der Erde graben. Man könnte denken, dass sie einst als Leichenschmuck mit in Gräber gekommen seien, oder aber, dass man sie, wie die Eingebornen auch heute noch gerne mit ihren Schätzen thun, in unruhigen Zeiten zum Schutz der Erde übergeben habe. Keine Tradition erzählt uns von dem Volke, welches in alten Zeiten diese Perlen den Afrikanern als Handelsartikel zügeführt hat. Da sie in den alten Goldländern, auf der Goldküste und im Innern bei Sofala gefunden werden, so scheinen sie einst als Tauschartikel für Gold eingeführt worden zu sein. Portugiesen haben sie kaum gebracht. Weshalb sollte die Fabrikation eines so gesuchten Artikels und sein Vertrieb plötzlich abgebrochen worden sein? Auf der Goldküste des Westens liegt es nahe, an die Phönicier (Karthager?) zu denken, wenn man Vermuthungen über alte Handelsbeziehungen der Guinea-Neger aufstellen will. Auch nach Sofala könnten Phönicier gekommen sein, wenn auch Handelsverbindungen von Indern und Arabern mit den Völkern Ost-Afrikas leichter geschichtlich nachzuweisen sind, als solche mit Phöniciern oder Aegyptern. Die Engländer haben häufig versucht, die alten Schmuckkorallen der südafrikanischen Völker nachzuahmen, haben auch versucht, neue Agyiri auf der Westküste in den Handel zu bringen, allein immer erkennt der Schwarze die Fälschung [Die Schwarzen sagen, dass die alten Perlen dem Feuer widerständen, während die nachgemachten leicht schmelzen und durch Feuer zerstört werden] und erklärt, dass den echten alten Perlen nichts an edlem Werth und an Schönheit gleichkäme.» (Verhandl. d. Berl. Ges., 1882, p. 543—545).

Waarop Dr. F. Jagor nog even de opmerking liet volgen »dass aus Carneol u. s. w. verfertigte, ungefähr den Agyiri (Agries) ähnliche

Perlen in den südindischen Gräbern gefunden würden. Ihre Herkunft bleibe vorläufig noch unbekannt.″

Doch de heer Merensky gaf het niet op, en bleef peinzen over de herkomst der Monomotapa'sche kralen. En zeker als logenstraffing van de vrij wilde bespiegelingen, waarmee hij zijn overigens zoo belangrijke mededeelingen van 1882 besloten had, kwam hij, nu ″Missionssuperintendent″ geworden en werkzaam aan het Nyassameer, in de zitting dd. 21 Maart **1891** van hetzelfde Berlijnsche Genootschap, terug op zijn vroegere beweringen, met een belangrijke voordracht over ″Spuren von Einfluss Indiens auf die afrikanische Völkerwelt″; belangrijk, ondanks het pijnlijk voelbare gemis aan alle bekendheid met Portugeesche litteratuur, waardoor zegslieden worden aangehaald als autoriteiten, die enkel leentjebuur hadden gespeeld bij de Portugeezen; die oudsten der Europeesche schrijvers over de Oost-Indiën. Zoo wordt een werkelijk interessante beschouwing over een oude Monomotapa'sche zede ingeleid met de woorden ″Der alte Dapper berichtet etc.″; bij welk goed geloof aan zijn oorspronkelijkheid in dezen, de schim van den braven en helderen Amsterdamschen dokter wel gemeesmuild zal hebben. Maar over zijn vroeger onderwerp kwam Merensky met deze woorden weer te spreken:

″Bekannt ist, dass unter sehr vielen afrikanischen Völkern sich alte Schmuckkorallen finden, deren Ursprung ihnen unbekannt ist. Schreiber dieses hat über solche uralten Perlen, wie sich bei den Bassuto im Transvaal fanden, in der Zeitschrift für Ethnologie (Jahrg. 1882 S. 543) berichtet. Lange hat auch er vergeblich nach der Herkunft dieser Perlen geforscht. Endlich konnte festgestellt werden, dass sie indischen Ursprungs sind, und dass man sie noch heute in Baumnaghar (sic!) auf der Halbinsel Gutscherat verfertigt.″ (Verhandl. d. Berl. Ges. 1891, p. 378).

Daar krijgen we ineens Goedjrat (Guzerat), en als uitvoerhaven in de golf van Cambay, Bhaunagar (aan de Westelijke zijde van de Golf van Cambay, op Kathiawar, tegenover Bharōch) Men begint zijn ooren te spitsen, nu reeds eenmaal door den heer Staudinger (zie hiervóór, blz. 473) het woord Cambay even ter sprake was gekomen, en Barros in zijn tekst van 1552 — wat ″der alte Dapper″ vergeten had over te nemen! — het verhaal had gedaan, door welke listigheid de ″Mooren″ van Sofala van de Kaffers goud in ruil wisten te krijgen voor hun Moorsche kleedjes, hun ″kralen″ (″contas″), en andere snuisterijen (″brincos″).

Toch zou men aarzelen Merensky nu maar zoo op zijn goed

woord te gelooven; en dat vooral, waar deze zelfde in 1882 de Phoeniciërs en de Egyptenaars er met de haren had bijgesleept. Doch gelukkig volgde na dit entrefilet, in de volgende maandvergadering van hetzelfde Genootschap een studie'tje ad hoc van den heer Bartels, die daarbij eenige dezer „kostbaren Perlen der Basutho in Transvaal" in originali kon overleggen, verkregen van den heer Merensky, en daarbij, na aanhaling van eenige vroegere uitingen van dezen, er aan toe ging voegen: [1]

„Es kommen 17 verschiedene Arten vor: 4 Arten sind gelblich, 3 schwarz, sonst giebt es rothe, grüne, blaue, weisse und bunte... Dieselben fallen durch ihre zum Theil sehr bedeutende Kleinheit auf, wodurch sie sich von den bekannten Aggri-Perlen nicht unwesentlich unterscheiden... Sie sind fast sämmtlich aus opakem Glase, nur (drei) Arten sind durchsichtig. Auch sind sie stets einfarbig, bis auf (eine) Art, welche weisse, schmale Längsstreifen in schwarzem Glase zeigt. Sie sind ohne Zweifel aus längeren Glasröhren durch Abschneiden hergestellt. Diese Röhren waren meistens cylindrisch, jedoch erscheinen sie auch bisweilen breitgedrückt, selbst bis zu einer Rautenform mit abgerundeten Kanten. Aber (eine) Art ist sechsseitig. Dass die Perlen durch Abschneiden von einer Röhre hergestellt sein müssen, erkennt men daran, dasz ihre obere und untere, die Durchbohrung tragende Fläche häufig nicht parallel sind und dass in einzelnen Fällen diese Fläche keine Ebene bildet, sondern gebogen erscheint und in eine Zacke ausläuft... Es hat also dieses Abschneiden nicht immer rechtwinklig zur Längsaxe der Röhre stattgefunden und die Verfertiger haben wenigstens in den zuletzt erwähnten Fällen nicht durch die ganze Continuität der Röhre geschnitten, sondern sie haben, nachdem sie den grössten Theil durchtrennt hatten, die vollständige Ablösung durch Abbrechen erzielt und dabei sind Splitterungen vorgekommen. Hierdurch kommt es auch, dass in derselben Gruppe die einzelnen Perlen nicht selten von ungleicher Grösse sind". (ib. p. 490). Dan volgt de opsomming der Basoeto-namen, die we daar laten, maar dan vooral: „Aus welcher Zeit diese Perlen stammen und von welchem Volke die gefertigt worden sind, das ist bisher noch ein unaufgeklärtes Räthsel geblieben. Um modernes europäisches Fabrikat kann es sich zweifellos nicht handeln und

---

[1] Geenszins mag ik vergeten te vermelden dat Dr. J. D. E. Schmeltz bij schrijven dd. 16 Juni jl. mijn aandacht heeft gevestigd op deze belangrijke plaats.

auch die Anfertigung im Lande selbst müssen wir wohl als ausgeschlossen betrachten. Hr. Merensky ist, wie wir neulich gesehen haben, der Meinung, dass es sich um ältere Einfuhr aus Indien handle. Er wird in dieser Hinsicht dadurch bestärkt, dass er von dem Missionar Gundermann die Mittheiling erhalten hat, dass noch jetzt in Bhaunagar auf der Halbinsel Guirat (sic!) in Indien eine einheimische Glasperlen-Industrie bestehe (verkeerd begrepen!) Es lässt sich nun allerdings nicht leugnen, dass diese indischen Perlen, von denen mir einige Proben vorliegen, wenigstens auf das blosse Ansehen hin in Bezug auf ihre Form und Farbe eine überraschende Aehnlichkeit mit einzelnen Arten der Transvaal-Perlen besitzen, wenigstens mit den Arten „Talama" und „Lebato." [1] Aber das allein ist natürlicherweise nicht genügend, um sie mit diesen zu identificiren. Man könnte ausserdem noch an mittelalterliches Fabrikat aus Venedig oder an antikes Fabrikat aus Phönicien denken." (ib. p. 401).

Ook gingen de belangrijke, met een enkel misverstand vermengde, opmerkingen van den heer Bartels vergezeld van een 15-tal schetsen dezer diverse typen van Basoeto'sche kralen en kraaltjes in vóór- en in zij-aanzicht. Niets valt daarbij zoozeer op als de overeenstemming in vorm met het type der Timoreesche moetisalah's, die Rumphius reeds gedeeltelijk als „kaaskens", gedeeltelijk als „pypeformig" beschreef, terwijl in deze Basoeto-kralen verreweg het „platte", het „Goudsche-kaasje's"-type de overhand heeft. Wonderlijk ook, zoo denkt men, dat Bartels de grootste, gele of groenachtig-gele, toch altijd nog vrij platte kralen der Basoeto's („talama" geheeten, d. i. „goud"), evenals de zeer kleine, geelroode kraaltjes („lebato" geheeten, d. i. „menie"), het meest gelijkende acht op hem ter beschikking staande kralen uit Goedjrat en Cambay. Want wij, Nederlanders, denken daarbij onwillekeurig opnieuw aan onze Timoreesche moetisalah's, waar immers het gele, doffe, okerkleurige type en de van oranje tot rood variëerende kraaltjes, de twee meestgeliefde variëteiten zijn!

Toch moet er, zij het maar in het voorbijgaan, ten sterkste

[1] Te voren werd Talama omschreven als „gross, unregelmässig cylindrisch, gelb, mit leichtem Stich ins Grüne oder auch grüngelb, opak"; en Lebato als „sehr klein, unregelmässig cylindrisch, breiter als hoch, rothgelb, opak"; daarbij zou Talama in Niassa-dialekt beteekenen „goud" en was de naam „Lebato... nach der Färbung gewählt und bedeutet „Mennige". Zie de Talama's als fig. 1 en 2 afgebeeld bij Bartels op p. 400, en de Lebato's als fig. 10 en 11.

tegen geprotesteerd, dat Bartels zijne "indischen Perlen" alleen met de Basoeto-kralen vergeleken heeft "auf das blosse Ansehen hin in Bezug auf ihre Form und Farbe"; alsmede tegen zijn zeggen, ook al is dat dan in commissie van den zendeling Gundermann, dat er "noch jetzt in Bhaunagar auf der Halbinsel Guirat in Indien eine einheimische Glasperlen-Industrie bestehe". Zendeling Gundermann had de klok hooren luiden, maar wist niet waar de klepel hing! Wàt voor soort van kralen, doch volstrekt geen glazen, maar echte steenen kralen, er sinds oudsher, en nog altijd, en steeds in groote menigte, gemaakt werden en gemaakt worden in een streek die wèl behoort tot Goedjrat, maar niet in de eerst in 1743 gestichte (sic!!) stad Bhaunagar, een bekende moderne katoen-uitvoerhaven, zal ampel aan het licht komen onder **D.**

Daarnaast echter in Zuid-Afrika iets nieuws: voorkeur óók voor zwarte kralen, en zelfs in bijna gelijke mate als voorkeur voor gele; aannemende dat ze van natuurlijk gesteente, niet van namaak-glas zouden zijn, komt men vanzelf er toe aan "obsidiaan" of aan "pekkool" te denken; waarbij herinnerd mag worden, hoe naast gele kralen ook zwarte kralen, ten minste op Savoe en in 1780, geenszins ongeliefd waren (zie hiervóór sub I, blz. 412).

Aardig ook is de terloops door Merensky gedane opmerking, welk eenvoudig maar juist middel de Kaffers (en Negers?) kennen, om echte steen-kralen (eventueel óók kralen van pijpaarde!) te onderscheiden van hoe mooi ook nagemaakte glaskralen: het eenvoudig onderzoek naar het smelten of niet smelten; wat ook Rumphius reeds had aangeraakt!

En de meer tot in bizonderheden gaande uitleg van Bartels, omtrent de wijze waarop dit soort van Basoeto'sche nìet-smeltende, en dus wel steenen kralen met vaak oneffen zijvlakken, uit langer pijpjes moet gesneden of daarvan afgebroken moet zijn geworden — men denke hier even weer aan een dunnen ijskegel, of een cilindervormige glasstaaf, of aan de lekkernij die wij "kapittelstokjes" noemen, en denke zich die in stukken en brokken gebroken —, sluit weer goed aan bij wat Teysmann (zie hiervóór blz. 420) vermoed had, omtrent de manier waarop Timoreesche moetisalah's gemaakt zouden kùnnen worden.

Vernuftig is de opmerking van Merensky over het gelijkelijk voorkomen der identieke raadselachtige kralen in het Sofala-gebied en aan de Guineesche Goudkust: "Da sie in den alten Goldländern,

auf der Goldküste und im Innern bei Sofala gefunden werden, so scheinen sie einst als Tauschartikel für Gold eingeführt worden zu sein." Men hoeft nog maar een stap verder te gaan, daarbij nu eens aannemende (op 't voetspoor van prof. Virchow in 1884) dat deze kralen uit één middelpunt herkomstig zouden wezen, of men gaat vermoeden: dat dit soort kralen bij voorkeur zal gebracht zijn naar onbeschaafde volken, die echter iets kostbaars in ruil konden geven. En onmiddellijk denken we alwéér aan Timor.... met zijn sinds eeuwen befaamden rijkdom aan wit sandelhout!

Interessant daarnevens is het zeggen van Bartels, over het verschil in variëteit der kralen welke men in Zuid-Afrika en aan de Kust van Guinee vindt, voor zoover de afmetingen betreft. In Zuid-Afrika de kleine soorten, in West-Afrika de langere, zwaardere kralen. Neemt men nogmaals aan, dat zij oorspronkelijk uit één zelfde centrum kwamen, zoo moet men in dit centrum elk der buitenlandsche markten bediend hebben naar dier eigen gading; moet men dus met opzet b. v. grootere kralen hebben gemaakt voor, en verzonden naar West-Afrika, doch kleinere hebben geëxpedieerd naar de Sofala-streken; evenals b.v. nu nog, een zelfde fabriek van gedrukte katoentjes in Europa anders gekleurde kleedij maakt voor Zanzibar, dan voor Java of Ceylon. Of dit strookt met de feiten, die onder **D** ter oplossing van de kwestie zullen voorgedragen worden, moge ook daar nader blijken.

En denken we dan tevens aan het resultaat straks aan het slot van sub **a** verkregen, omtrent de analogie tusschen de langwerpigheid der (jaspis-,) akori-, en Venetiaansche glas-kralen der beschrijving van Guinee bij Dapper in 1668, de langwerpigheid der (jaspis-) kralen zooals de Benin'sche bronzen uit de periode 1500—1700 die toonen, en de langwerpig-ovale roode jaspis-kralen aan den greep van den Benin'schen vorstelijken vliegenwaaier, in 1897 door de Engelschen buitgemaakt, — dan kunnen we alwéér niet nalaten terug te denken aan die antiekste soort van "moetisalah's" in 1884 op Savoe opgedolven, en waarvan, volgens de beschrijving van Virchow (zie sub VIII hiervóór, blz. 428 onderaan), de groote meerderheid "länglich-tonnenförmige, in der Mitte etwas ausgebauchte, an der Enden glatt afgeschnittene, längsdurchbohrte und schön geschliffene Stücke" waren, deels (als echte kornalijnen!) bleek-rossig ("blass gelbroth") en doorschijnend, deels (in den bekenden trant van agaat- en jaspis-gesteente!) met stre-

pen, linten en laagjes, deels (in opaal- en chalcedoon-trant!) melkachtig en troebel.

Ook moge er hier even aan herinnerd, dat — zoover mij bekend — niet alleen Dapper in 1668 het éérste den locaal-Guineeschen naam "akori in omloop heeft gebracht — dank zij waarschijnlijk het handschrift van Samuel Blomert, wat hem ten dienste stond —, hetgeen men zich tegenwoordig nog wèl vrij algemeen bewust is; maar dat ook Bosman in 1704, zooals hiervóór blz. 468 met de aanhaling zijner woorden gestaafd werd, het éérste den vorm "agrie", dus "aggri" aangewend heeft; iets waar ik nergens nog de aandacht op gevestigd heb gevonden. Zoo haalt Merensky wel het "aggry "van Bowdich uit 1819 aan, maar vergeet te vermelden dat dit al 115 jaar eerder door den Nederlander Bosman was genoemd, als een onder Hollanders (en Engelschen en Denen en Franschen?) ter Kuste van Guinee gebruikelijken en korrupten term voor het Neger-woord "acorri", "akori".

Wat eindelijk Merensky meedeelt over het opgraven van kostbare kralen aan de Guineesche Kust, werpt het beste licht op de hiervóór (zie blz. 468—470) gegeven duiding van het meermalen bij Bosman in 1704 genoemde, doch niet door Bosman verklaarde woord "conta(s) da terra", "grond-kralen". En ook hierbij valt de analogie op met wat evenzoo in den Timor archipel moest gebeuren, aangezien ook daar orang-kaja's, mèt hun kostbare kralen aan, onder den grond worden begraven, om na lange, lange jaren, weer toevallige of gezochte aanleiding te geven tot vermeerdering van den door levenden bewaarden kralenschat. "Kraal zijt gij, kraal blijft gij, en als kraal zult gij wederkeeren!" staat even goed geschreven op de graven van Guineesche negerhoofden, [1] als van Timoreesche rijke luyden. Bosman te St. George d'Elmina en in 1704, reikt hier de hand aan Heymering op Roti in 1844, met Merensky in Zuid-Afrika en in 1882 tot bevestigend getuige.

En dat eindelijk Merensky en Bartels het eens worden — zij het met een fikschen flater —, dat men toch sterk eens moet gaan denken *aan een mogelijke herkomst uit Goedjrat, uit het gebied van Cambay* . . . doch. hierover straks, onder **D**!

Na deze interessante vingerwijzingen over kralen in het oude

[1] Ernstig gevraagd mag worden, of de „sehr alte weisse Glasperlen von Kirschengrösse", welke Staudinger in 1897 noemde als voorkomende in 't gebied van Mossi beN. Ashanti (zie hiervóór blz. 473), en als gedragen door de fetisj-mannen in Togo, niet de (waarschijnlijk) witte „grondkralen" van Bosman in 1704 zijn (zie hiervóór blz. 469, en noot 1 aldaar)?

Monomotapa-gebied, vergeten door Dapper, doch gegeven door Barros [1] en door geheel moderne onderzoekers, gaan we de meer algemeene mededeelingen over voorliefde tot glas-kralen in deze streken voorbij, welke b.v. te vinden zijn op pag. 40 van Dr H. P. N. Muller's „Notice Ethnographique" bij zijn en J. F. Snelleman's plaatwerk-met-tekst „Industrie des Cafres du Sud-Est de l'Afrique", Leiden (1892). Van de groote menigte glaskralen, aldus in de wandeling tusschen Zambesi en de Kaap de Goede Hoop, getuigt Dr. Muller loc. cit.: „Ces perles sont toutes de fabrication vénitienne."

Maar we nemen weer Dapper ter hand, en slaan op wat hij (in den 1en druk van 1668) vertelt van „Het Koningrijk van Monoemugi of Nimeamaye", dat is, verklaart hij, het gebied wat achter de Oostelijke Zeekust ligt tusschen Abessynië (Paep-Jans-land) en Matabele-land (Monomotapa), en waarvan dus Kilwa (Quiloa), Mombasa, en Melinde sinds oudsher de voorname, Mohammedaansche, import- en export-havens waren. Veel weet Dapper er niet van te zeggen. Zijn bronnen hebben hier blijkbaar traag gevloeid. Toch vertelt hij:

„De inwoonders, die gezeit worden blank van vel te zijn, en veel groter van gestalte, dan de volken van Europe, gaen met het bovenlijf naekt en dragen over het onderlijf klederen van zijde of katoen, die uitheemsche koopluiden hen toebrengen. Zy dragen ook tot cieraet ketenen van bernstene kralen, die gelijk glas glinsteren, en van Kambaye gebracht worden. De zelve kralen dienen hen ook in stede van gelt: want goud is by hen in verachting." (p. 661, 2e kol.)

Hoe komt Dapper daaraan? „bernstene kralen, die gelijk glas glinsteren, en van Kambaye gebracht worden" .... alweer dus *Cambay*, wat even aangeraakt wordt! Reeds dit alleen blijft belangrijk, ook al zou het mij niet mogelijk wezen de bron van Dapper hier bepaaldelijk aan te wijzen [2]; en al moge dat „bernstene"

---

[1] In het niet door Dapper genoemde en waarschijnlijk dus ook niet gebruikte, maar uitstekende, boek van fr. João dos Santos „Ethiopia Oriental etc." Evora 1609 (zie hiervóór blz. 491, noot 1), komen in het 1e Gedeelte — wat de landbeschrijving van de heele Zuidoostkust van Afrika, tot en met Abessynië bevat — eenige interessante gegevens voor, die (naar het ex. in de Univ.-Bibl. te Leiden) onder **D** zullen medegedeeld worden.

[2] Dapper vermeldt in margine bij den aanhef van dit hoofdstuk: „Pigafet lib. 2. c. 9. Congo. Jarric. lib. 3. c. 3." Daar Pigafetta's werk van 1591 is, en Du Jarric hem 20 jaar later in zijn driedeelig werk meermalen aanhaalt, is Pigafetta wel de hoofd-zegsman. In de mij ten dienste staande Lat. ver-

slechts onder dit voorbehoud aan te nemen zijn, dat daarmee de heldergele kleur der kralen, en niet de materie bedoeld wordt.

Maar dan, even verder, en als bewijs hoe Dapper inderdaad slechts vergeten heeft bij zijn vroegere beschrijving van Monomotapa óók te spreken van aldaar geliefde kralen, komt in zijn hoofdstuk over „Het Koningrijk Sofala" o. a. ook dit voor:

„d' Inwoonders (scil. van Sofala) drijven koophandel met andere Mahometanen, die met kleine scheepjes, genaemt Zambuks, uit de Koningrijken van Quiloa, Monbaze en Melinde over zee komen, en derwaerts wit en blaeu katoen-doek, eenige zijde stoffen en asverwige en gele en rode Kambaische kralen overbrengen, die zy aen d' inwoonders van Sofale, in mangeling van gout, met grote winsten verhandelen, gelijk die van Sofale deze waren weer aen die van Monomotapa met noch veel groter winsten tegen gout, dat zy zonder gewicht ontfangen, verruilen." (p. 665, 2e kol.)

Drommels! denkt men; „asverwige en gele en rode Kambaische kralen" .... het begint ons voor de oogen te schemeren. En we denken ineens aan óók gele en óók roode .... moetisalah's in den Timor-archipel; de „asverwige" ontbreken daar. En men vraagt: van wien had Dapper dit nu weer? Maar Dapper is een eerlijk man, die open uitkwam voor de wijze waarop hij compileerde. En zoo schrijft hij hier dan ook in margine bij: „Od. Barb." Wat dit beteekent, zal onder **D** blijken.

Nog moge dan vermeld wat Dapper geeft over het „Cieraedje", wat de negervolken omtrent de stad en buurt van Moçambique plachten te dragen:

„Haere cieraedjen bestaen in drie of vier dik snoeren kralen, met menigerlei kleuren geschakeert, als wit, groen, blaeu en root, die zy rontom den hals dragen, met tien of twalef kopere of tinne arm-ringen van een vinger dik aan den arm, etc." (p. 674, 1e kol.)

En afscheid nemen we van hem, van Afrika tevens, in de laatste groote „Moorsche" haven aan de Oostkust daar, van waaruit Vasco da Gama in 1498 ineens koers zette naar Calicoet: Melinde namelijk. Dapper noemt hierbij geen kralen, maar legt terecht

---

taling van Du Jarric, „Thesaurus Rerum Indicarum, Coloniae Agrippinae 1615", wordt in dl. II, lib. I, cap. 13, op p. 191, bij de korte beschrijving van het „imperium Monemugense", niet over kralen gesproken.

nadruk op het groote handelsverkeer, dat in deze haven — evenals trouwens te Mombasa, Kilwa, Sofala, vóór de Portugeezen er de hand op legden; terwijl Melinde, van wege de sinds den beginne af aan de Portugeezen betoonde bereidwilligheid, altijd door hen geprotegeerd bleef — beheerscht werd door de Guzerat'sche schepen, de schepen uit Goedjrat en Cambay:

„Daer worden (scil. te Melinde) rijke koopluiden gevonden, die in allerlei stoffen, gout, ivoir, koper, quikzilver en andere waren, met de Mahumetanen en heidenen van Kambaye handel drijven, welke met hunne schepẽ, geladen met kleden. in deze gewesten komen, om tegen gout, ivoir en wasch te verruilen, tot grote winsten ten weder zijde" (p. 678, 2e kol).

Terecht noemt hier Dapper èn de Mohammedaansche èn de Hindoesche groote kooplieden uit het rijk Goedjrat (Gujarat), met als centrum de stad Cambay. De eersten waren de fel-propageerende, energieke, beruchte, overal rondvarende „Guzeratse Mooren", of kortweg „Guzeratten" genaamd, het sterkst vertegenwoordigd in het linkergedeelte en centrum van 't rijk Goedjrat, het schiereiland Kathiawar, en het eigenlijke gebied van Cambay, wat het oudst en het eerst geïslamiseerd was sinds 1300; [1] en de niet-propageerende, maar anders even energiek-handeldrijvende, om hun zonderlinge, dieren-ontziende, zeden deels uitgelachen, maar door hun kapitalen en hun emigratie-lust evenzeer òveral in 't buitenland aanwezige Hindoesche Banyan's van Goedjrat, [2] wier voor-

[1] De eerste groote inval van Mahomedanen in 't noordwestelijk deel van Goedjrat, het schiereiland Kathiawar, had plaats in 1024, waarbij het juweelen-bergend Çiwa-beeld in den beroemden tempel van Somnath (aan zee, tusschen Diu en Mangalpur) werd stukgeslagen; maar eerst onder de regeering van den veroveraar Allah-oed-dîn Khildjí te Delhi (1294—1316) kwam Kathiawar, Cambay, en Goedjrat voorgoed in de macht der Muzelmannen, sinds 1297; waarop sinds 1391 Goedjrat tot een apart Mohammedaansch rijk werd, met als hoofdplaats Ahmedabad (recht noordelijk van de aan zee, in het uiterste noorden van de Golf van Cambay, gelegen stad Cambay). Bij het sterven van Allah-oed-dîn Khildjí was ook Noord-Dekhan Mohammedaansch, en in 1311 was zelf 's vorsten krijgsoverste, Malik Kafoer, doorgedrongen tot Madura, bij kaap Comorin.

[2] „Banyan" is letterlijk „koopman," dus „koopman par excellence," lid van de Hindoe-gebleven koopmans-kaste in Goedjrat. Zie o. a. het art. „Banyan" in Yule and Burnell's „Hobson-Jobson," Londen 1886. Van denzelfden Sanskriet-stam kregen de Port. hun woord „veniaga" = „koopwaar," ook „koophandel;" en dit Port. woord werd weer door de Maleiers overgenomen als „bĕnijaga = handel drijven" „orang bĕnijaga = „koopman.". Veniaga komt al voor in de oudste koloniale bronnen der Portugeezen.

naamste steden meer aan de kusten en in het binnenland van het zuidoostelijke gebied vielen, als Suratte, Reyner (= Rander), Bharoch, Baroda, en dergelijke. Hoewel overigens »Mooren« en Hindoes, Guzeratten en Banyans, in 't rijk Goedjrat en het gebied van Cambay door elkaar woonden als Protestanten en Katholieken bij ons.

c. Slechts een enkel woord over het voorkomen van kornalijnen kralen in antieke graven op de grens tusschen Europa en Azië, den Kaukasus, aan de hand weer van prof. Virchow, die ons in 1884 voor Savoe een zoo kostbaar gegeven schonk, en die toenmaals ook reeds (zie hiervóór sub VIII, blz. 430—431) verwees naar analogie met oud-Kaukasische graven. Ditmaal hoefde echter prof. Virchow zijn materiaal niet van anderen te ontvangen, doch was zelf aan het opgraven geweest te Koban (een eindje be Z. W. Wladikawkas, in het midden der Noordelijke helling van den Kaukasus, 43° N. B., 44° 40′ O. L.), waar een uitgestrekt grafveld was aangetroffen, welks ouderdom door prof. Virchow werd bepaald als uit den overgang van den brons- op den ijzertijd. In de zitting dd 17 Dec. 1881 van het Berliner Gesellschaft f. Anthr., Ethn. u. Urgesch. gaf Virchow een verslag van zijn onderzoekingen in loco, en deelde daarbij ook mede dat enkele bizonderheden van de daar opgegraven bronswerken zouden doen denken aan relaties met het Oosten, met name met Perzië, want dat ook andere dingen daarop wezen; immers:

»In Bezug auf Einzelheiten ist die Aehnlichkeit allerdings ausserordentlich gross. So finden sich in Koban grosse und kleine Perlen in grosser Menge, überwiegend Carneol-Perlen; in der Mehrzahl der Frauengräber sind sie in Massen zu finden. Viel seltener sind grosse, geschnittene Jet-Perlen; [1] hier und da sind

---

[1] „Jet," Eng. „jett," ons „git," Fr. „jais" of „jayet," en Duitsch „Gagat," is pekkool, een variëteit van bruinkool (= ligniet), welke laatste zelf weer een geologisch jongere steenkool is. Het veel in Europa gebruikte „git" voor knoopen enz., is echter gewoon zwart fabrieksglas, óók weer namaak. De verklaring van „git" in „Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal," 4^e^n druk, 's Gravenhage—Leiden—Antwerpen 1898: „een schoone, zwarte delfstof die zeer hard is en voornamelijk gebezigd wordt tot het vervaardigen van sieraden," is lexicographisch geleuter, want het mist juist datgene waar het op aankomt. Maar óók het heuschelijk groote „Woordenboek der Nederlandsche Taal," dl. IV, 1889 met zijn explicatie: „Eene zeer zwarte, en zeer harde delfstof, die eenige overeenkomst heeft met steenkool, en voornamelijk gebezigd wordt tot het vervaardigen van sieraden", draait om de zaak in kwestie heen, zonder haar te noemen!

auch ein paar Glasperlen gefunden worden. Der Gedanke, dass die Carneol-Perlen aus Persie stammen, lag nahe, nachdem wir selbst aus den Gräbern von Damghan ähnliche erhalten haben, um so näher, als ich in Tiflis keine Nachricht von dem natürlichen Vorkommen des Carneols im Kaukasus erlangen konnte. Es existirt freilich hier im mineralogischen Museum eine alte russische Steinsammlung, die, wie Hr. Websky vermuthet, vom Kaukasus stammen muss und in der sich auch Carneol gefunden hat; sicher ist die Sache jedoch nicht. Ich bemerke dabei, dass ich selbst in Koban die Kaurischnecke gefunden habe, dass also Beziehungen nach dem Osten unzweifelhaft existirt haben müssen". (Verh. Berl. Ges. 1881, p. 426).

Dit laatste is buitengewoon belangrijk: Maldivi'sche kauri's (zie hiervóór, p. 460 en noot 1) samen met een overvloed van kornalijnen kralen in een antiek Kaukasisch graf! En nòg belangrijker wordt dit, als men de toevoeging van prof. Virchow leest, dat àndere gegevens weer bij deze graven spraken van betrekkingen met de Baltische zee, immers:

"... es verdient doch Erwähnung, dass sich unter den Perlen von Koban gelegentlich auch eine von Bernstein zeigte." (ib. p. 427).

Barnsteen nu, en kauri-schelpen, zijn elk op hun beurt "stukken van overtuiging". Het eerste komt alleen van de Oostzee, de laatste alleen van den Indischen Oceaan in de buurten der Maldiven. Het zijn dus in archaeologischen zin, en met het gelukkige woord der Duitschers daarvoor, "Leitfossilien" van de hoogste waarde. Het Noorden en het Indische Zuiden ontmoetten hier elkander in oud-Kaukasische graven. Waar was het talrijke kornalijn in kralenvorm dan vandaan? Prof. Virchow vermoedde: langs Perzischen weg was het er gekomen; dat is, al zei hij er dit niet bij, over Perzië uit Indië. Wel is waar kwam het volgend jaar een ander Kaukasus-onderzoeker, de heer Bayern, daar tegen op, en pleitte voor lokaal-Kaukasischen oorsprong, doch m. i. op weinig gelukkige manier. De nadruk werd daarbij ook gelegd op de twee nòg oudere, door hem zelven ontdekte, grafplaatsen aan de Zuidelijke helling van den Kaukasus, waartegenover prof. Virchow echter den meerderen ouderdom der Koban'sche graven staande hield. Zonder ons in deze discussie te begeven, evenmin als in de meer dan stoute onderstellingen van den heer Bayern, die het bijbelsche Eden zocht in het gebied van

Tiflis (!), [1] willen we hier alleen letten op zijn concrete mededeelingen over kornalijnen kralen; bij 't vergelijken van die welke de graven van Koban opleverden, met die uit de Zuid-Kaukasische grafsteden, zei hij:

„Die Karneol-Perlen sind hier (scil. in Koban) alle polirt und gut gerundet, weichen daher von den fast rohen Körnern mit entgegenseitiger Durchbohrung der beiden älteren Fundstellen des südlichen Kaukasus bedeutend ab, die weder polirt noch regelmässig gerundet und durchbohrt sind ..." (Verhandl. d. Berl. Ges. 1882, p. 340.)

Waarbij hij dan over een andere — volgens hem ook jongere — grafplaats ten Noorden van den Kaukasus, Redkin-Lager, nog mededeelde:

„Die grosse Menge von Perlen und namentlich von Karneol in jedem Frauengrabe und bei Kindern ist bemerkenswerth; ein einziges Grab lieferte mir bis 5000 Stücke, weil ich die Erde aussiebte.

Der Karneol ist ein häufig im Kaukasus anzutreffendes Gestein, ebenso auf der Nord- als der Südseite. In den alten Gräbern finden sich also reine kaukasische Erzeugnisse, während die prachtvollen Onyxe... fremdländisch sind. Von der Kauri-Schnecke und von Bernstein ist weder in Redkin-Lager noch in der unteren Etage von Samthawro (aan de Zuid-helling van den Kaukasus) bis jetzt eine Spur aufgetreten, während die obere Etage sehr reich daran ist." (ib., p. 341).

Staat hiermee het veelvuldig voorkomen van kornalijnen kralen in oude Kaukasische graven vast, voor een goed deel in gezelschap van kauri's uit Indië en barnsteen van de Oostzee, daar mag ernstig gevraagd worden of het aanwezig zijn van een gesteente binnen zeker gebied, ook vanzelf het bearbeiden van dat gesteente aldaar in zich sluit? Marmer is er, veel en goed, in het Toeloeng-Agoeng'sche op Java. Voert men daarom soms geen Carrarisch marmer in groote hoeveelheid naar Java toe, met verwaarloozing der lokale vindplaatsen? Vereischen zulke volkomen geslepen en doorboorde kornalijnen kralen, als Koban — óók volgens den heer Bayern — ze in zijn

---

[1] „Für's Erste ist daran zu erinnern, dass der kaukasische Isthmus das biblische Eden ist. Die Beweise sind in meinen biblischen Studien gegeben. Die heutige Kura" — de rivier aan wier bovenloop Tiflis ligt — „der bekannte Cyrus ist der biblische Phrath, bei Herodot Euphrat genannt, etc. etc." Aldus de heer Bayern, Verh. d. Berl. Ges. 1882, pag. 328 vlg.

graven bevat, niet een hoog ontwikkelde fabricatie ad hoc, een centrum van industrie voor dat artikel?

d. Er worde overgegaan tot de Palao-eilanden [1], waar men het wonderlijke feit ontmoet dat allerlei soorten van kralen, in allerlei graden van meerdere of mindere waarde, er het courante geld, hèt geld vormen. Over dit zeker interessante verschijnsel hebben twee onderzoekers in-loco hun bevindingen wereldkundig gemaakt, waarvan één op het gelukkige denkbeeld is gekomen zijn studie te doen begeleiden van gekleurde afbeeldingen, iets wat men wenschen mocht te kunnen aantreffen ook voor alle andere streken, waar het vraagstuk van vreemde kralen zich voordoet.

Reeds had K. Semper in zijn bekende monografie „Die Palau-Inseln im Stillen Ocean", Leipzig **1873**, p. 61—63, daarover belangrijke mededelingen gedaan, ze onderscheidend in 7 soorten, waarvan — in afdalende volgorde van waarde — de puikste soort („brack"), die zéér zeldzaam was, nooit door hem gezien werd, maar waarvan n°. 2 („pangungau") en n°. 3 („kalbukup") toch óók alleen in bezit der vorsten berustte; en waarvan hij schreef: „der Pangungau ist ein rother Stein — vielleicht Jaspis — welchen die Weiber der Vornehmen mit groszem Stolz am Halse zur Schau tragen; der Kalbukup scheint immer Achat in bestimmter cylindrischer Form zu sein" (p. 61). Maar dan kwamen de soorten 4—7 die het eigenlijke geld der bevolking uitmaken, als bij ons rijksdaalders, guldens, kwartjes en stuivertjes, om maar iets te zeggen; waarvan hij bij de soorten 6 en 7 vermoedde, dat het „immer weisze oder grüne Glasstücke" waren (p. 61). Verder: „Alle diese Stücke haben ohne Ausnahme eine feines cylindrisches Loch, durch welches ein dünner Faden gezogen wird, um es entweder als Schmuck am Halse tragen oder in ihren kleinen geflochtenen Säckchen, die ihnen zum Aufbewahren von allerlei Gegenständen dienen, durch Anknüpfen vor Verlust bewahren zu können." (p. 61—62).

Ook hier valt, indien men vertrouwen mocht op Semper's determineering, de tegenstelling op tusschen het hooggeschatte natuurlijke kwarts-gesteente, en den namaak in glas, de fijnere, of meer

---

[1] „palao" = „parao" = prauw. Het accent valt dus paláo; verg. Bilbáo. De Engelschen hebben hier „Pelew" van gemaakt; de Duitschers schrijven vaak „Palau".

ordinaire, of echt-gemeene glaskralen. Toch zei Semper dat pogingen van zeelieden om „Scherben von Flaschen und Porzellangefäszen oder nachgemachte Perlen einzuschmuggeln" meestal mislukt waren, en voegde daaraan toe:

„Thatsache ist jedenfalls, dass die Einwohner behaupten, ihr eigenes autochthones Geld von dem so in der Neuzeit eingeführten leicht unterscheiden zu können; und es hat mich oft erheitert, zu beobachten, wie beim Abschlusz ihrer Geschäfte das Geld erst gegen das Licht gehalten, dann mit einem Tuch abgewischt und endlich an der Wange oder Nase gerieben wurde, um zu erkennen, ob das Geldstück echt oder unecht sei. Wenn man dann sagt, ihr Geld sei ja doch nur Glas, und irgendeine Flasche könne ihnen genug davon liefern, so antworten sie immer, das letztere sei nichts werth, da es von Menschen gemacht sei, das ihrige dagegen sei himmlischen Ursprungs." (p. 62—63).

Doch weldra zou J. S. Kubary, half Pool, half Duitscher, met twee studies over dit Palao-geld nog welkomer inlichtingen geven. [1] In het Journal des Museum Godeffroy, Hamburg **1873—1874**, gaf hij in Heft IV, deel uitmakend van zijn studie aldaar p. 177 (= 1) — 238 (= 62) „Die Palau-Inseln in der Südsee," op p. 225 (= 49) — 229 (= 53) een afzonderlijk hoofdstuk over „Das Palau-Geld," met een 13-tal daarbij behoorende voortreffelijke, immers in kleuren teruggegeven afbeeldingen van die verschillende Palao-munten, op de toegevoegde plaat 2. Naar deze afbeeldingen reproduceerde weer Dr. R. Andree in het Zeitschrift f. Ethnol. XVII, **1885**, op p. 110, een 5-tal, met weglating der kleuren. Maar uitvoeriger nog in zijn uitleg, en nu met niet minder dan 54 in kleur gereproduceerde kralen, kwam Kubary op hetzelfde onderwerp terug in het 1e hoofdstuk der 1e aflevering van zijn „Ethnographische

[1] Dankbaar erken ik hier de belangrijke hulp, welke ik mocht ondervinden van Dr. J. D. E. Schmeltz. Het deel van 't Journal des Museum Godeffroy waar Kubary's studie instond (op welke studie het bovenbedoelde stuk van Dr. R. Andree mijn aandacht had gevestigd), was in zijn persoonlijk bezit, en werd mij welwillend te Leiden ter inzage gegeven. En bovendien wees Dr. Schmeltz mij op Kubary's latere studie van 1889, die mij anders zeer zeker ontgaan zou zijn. — De nummering der bladzijden van het Journal des Museum Godeffroy is dubbel; onderaan vindt men de doorloopende paginеering der opeenvolgende afleveringen, terwijl bovenaan iedere aflevering nog haar eigen pagineering heeft; waar het voorkwam, is hier aangehaald naar die doorloopende pagineering, met vermelding tusschen haakjes der afzonderlijke.

Beiträge zur Kenntniss des Karolinen-Archipels", een serie-werk uitgegeven in 3 gedeelten te Leiden in 1889, 1892, en 1895, door de zorgen van Dr J. D. E. Schmeltz, en met noten van diens hand verrijkt. Daarmee werd dit onderwerp tegelijk gebracht onder de aandacht van een veel ruimer publiek, voor wie het zeldzame Journal des Museum Godeffroy ontoegankelijk was; reden waarom Kubary ook enkele gedeelten uit zijn eerste studie letterlijk in zijn tweede overnam, o. a. de legenden waarmee de Palao'ers de herkomst van hun eigenaardig geld plegen te verklaren (?).

Zoo is dan deze laatste arbeid van Kubary „Ueber das einheimische Geld auf der Insel Yap und auf den Pelau-Inseln", p. 1—28 in de genoemde 1e aflevering van **1889** beslaande, met bijbehoorende plaat I in gekleurden steendruk, een studie die reeds alleen door haar gekleurde afbeeldingen ontzaglijk veel vóór heeft, boven alle andere over kralen in tijdschriften als anderszins verschenen. Moge men hebben verwacht, dat algemeen het goede voorbeeld van Sal. Müller uit 1844 (zie hiervóór sub II, blz. 413—415) door iedereen zoo mogelijk gevolgd zou worden, die later kralen ging beschrijven, het tegendeel was het geval. Het onwaarschijnlijke bleek ook hier het meest waar te zijn.

En toch, — hoe extra-minutieus Kubary ook de Palao'sche namen en vormen van dit zonderlinge geld uitploos; hoe hoogst verdienstelijk zijn denkbeeld ook was, beide malen gekleurde afbeeldingen te geven; zoo gevoelt men àl te pijnlijk bij zijn uitleggingen, dat deze man geen flauw begrip had van mineralogisch onderscheiden. Juist bij de voor ons belangrijkste soorten, de 2 duurste klassen van Palao-geld, draait hij met zijn zonderlinge omschrijvingen van de samenstelling der kralen er steeds omheen, zonder ergens de kwestie in het hart te tasten. Bij de Palao'sche „standaardmunt", de derde klasse, de „kaldóyok's" (bij Semper p. 61 als n° 4 vermeld der 7 soorten, onder den naam „kaldoir"), was het determineeren hem makkelijk genoeg, daar het eigen woord „glazen", het hem aangaf. Dit zijn inderdaad glas-kralen, het zilvergeld zoo te zeggen van de Palao'ers, waarvoor men op zijn plaat zie de figuren 16—29; en waarvan hij op pag. 19 zegt: „Die Gruppe der Kaldóyok's, der Gläser, umfasst Geldstücke von verschiedenster Gestalt und Namen; der grösste Theil derselben besteht aus wirklichem, durchsichtigem Glase, der übrige umfasst auch porzellanartige Stücke jedoch ohne Oberflächenzeichnung." Neemt men nu in aanmerking, dat — gelijk nog onder **D** zal besproken worden —

zelfs de heer Drysdale te Birmingham (zie hiervóór blz. 434—435) Timoreesche moetisalah's van glas liet namaken, die er heusch ook wel „porzellanartig" uit zien en tòch gemeene namaak zijn, daar zullen we, nu Kubary helaas verzuimde een eenvoudig onderzoek in te stellen naar de smeltbaarheid der minder algemeene kaldóyok's, óók deze maar onderstellen van gewoon fabrieks-glas te zijn. En dat te eerder, omdat Kubary-zelf in zijn opstel in 't Journal des Museum Godeffroy op p. 227 (= 51) deze indeeling gemaakt had: „Das Palau Geld tritt in dreierlei Arten auf; als ausgebrannte (geschmolzene) Erden, als Emaillen und als natürliches Glas." En zoo zijn dan wel, ook blijkens de afbeeldingen, de kaldóyok's gewoon, doorzichtig, gemeen flesschenglas — gelijk Semper met zijn „irgendeine Flasche" die zulk „geld" zou kunnen geven, al heel ter snede had opgemerkt. Doch brokstukken flesschenglas, in de meest avontuurlijke vormen geslepen, waarvoor men maar de genoemde figuren 16—29 bij Kubary gelieve te bekijken.

Maar nu de twee duurdere soorten, het goudgeld en de juweelen der Palao'ers vertegenwoordigend?

Soort n°. 2 determineerde Kubary in 1874, zooals hierboven bleek, als „Emaillen"; een zeker allerzonderlingste naam voor het lichaam van een kraal, dat dus geheel en al uit „email" zou bestaan! Doch in 1889 wordt door hem in zijn tweede studie gezegd „Die zweite Gruppe umfasst künstliche Perlen" (p. 7), en inderdaad geven de fraai gekleurde figuren 30—54 allerlei variaties van „mooie" glaskralen te zien, geplekt, gewolkt, geringd, gespikkeld, gestreept, die alle eer doen aan den handigen (Venetiaanschen?) glasfabrikant. Kubary echter determineert ze als: „künstliche Produkte, die ich für sehr alte asiatische Perlen ansprechen möchte" (p 13). Sinologen mogen uitmaken of er inderdaad in China een glas-industrie bestaan heeft, die dergelijke fantasiekralen heeft geleverd met het oog op export, zooals voor Venetië sinds eeuwen her volstrekt vaststaat, als onmiddellijke terugslag op de reis van Marco Polo door het Oosten en zijn terugkeer naar zijn vaderstad, in 1295; zekerlijk sinds **1318** [1]. Mogelijk blijft

[1] Het eigenlijk bevolkt worden van het eilandje Murano (even be N.O. Venetië) met glasfabrieken, dateert van 1292; hoewel reeds in 1255 eenige glasmakers er zich waren komen neerzetten; doch het decreet van Venetië's Grooten Raad van 11 Aug. 1292, waarbij regelen werden gesteld voor het houden van glasovens binnen de stad-zelve, besliste de opkomst van Murano. Zie het belangrijk artikel van Vincenzo Lazari in de Gazette des Beaux-

het zeker, als men ten minste vertrouwen mag op een passage gelijk de volgende in de uitvoerige monografie van E. Garnier „Histoire de la verrerie et de l'émaillerie", Parijs 1886, p. 317; waar hij het feit dat een heusche glas-industrie niet vóór deze 19e eeuw in China bestaan heeft, en toch ook weer het feit der reusachtige handigheid van de Chineezen als beroemde email-smelters voor hun porceleinen, aldus tegenover elkaar stelt:

„Très habiles chimistes et parfaitement au courant de la nature des mélanges des différents émaux, les Chinois ont su produire des merveilles de coloration, imiter les marbres les plus variés" — waarvan hij op p. 316 als fig. 58 een sprekend voorbeeld geeft, helaas niet in kleuren — „et contrefaire les jades, les agates et les pierres les plus précieuses, sans pouvoir cependant employer l'admirable matière qu'ils obtenaient ainsi à autre chose qu'à la confection de petits flacons ou de coupes symboliques, qui sont des véritables oeuvres d'art d'une délicatesse infinie, mais qui ne peuvent pas être rangés dans la verrerie proprement dite."

Arts, XI, 1861, „Les Verreries de Murano", p. 320—337, en met name p. 322; waarmee men vergelijke Gerspach „L'Art de la Verrerie", Paris, 1885, p. 142, en het heele art. daar over „Vénise", p. 118—177; alsmede het art. over Venetië in het boven in den tekst genoemde werk van Garnier van 1886, p. 65—113. De makers van glazen kralen voor export te Murano kregen in 1318 hun gilde-organisatie: „A la fin de 1318, les fabricants de perles fausses composaient déjà une compagnie assez nombreuse, qui, dès le commencement de cette même année, était régie par un statut particulier", Lazari, loc. cit. p. 322. — De heer A. J. de Marc van de Kon. Bibl. was degene, die vriendelijk mij deze werken aan de hand deed. — Twee Ital. monografiën bij Garnier genoemd, het eene van denzelfden Vincenzo Lazari bovenvermeld: „Notizia delle opere d'arte e d'antichità della raccolta Correr", Venetië 1859, en een, naar den titel te oordeelen, belangrijke historische studie van Cecchetti „Sulla storia dell'arte vetraria Muranese", Venetië (?) 1865, kon ik niet in handen krijgen. En helaas evenmin het werk van G. Zanetti „Origine di alcuni arti principali, appresso i Veneziani", Venetië 1758; noch V. Zanetti's „Guida di Murano" (jaartal??); noch het beroemde werk van C. A. Marin over de handelsgeschiedenis van Venetië „Storia civile e politica del commercio de'Veneziani", Venetië 1788—1808, 8 dln.; noch dat van G. Filiasi „Saggio del antico commercio e sulle arti de'Veneziani" (± 1800, 6 dln. ?); terwijl daarentegen een schijnbaar veel belovende oude bron, n.l. de korte plaatsbeschrijving van Venetië uit 1495 door den historicus M. A. Coccius Sabellicus „De Venetae urbis situ", mij te Leiden bleek (Univ. Bibl.; totale herdruk van Sabellicus' werken, Bazel 1560, 4 dln.) weinig zaaks te bevatten; zie daarvoor onder D. Toch mogen deze titels hier opgegeven worden tot gemak van dengene, die wellicht de geschiedenis van Murano eens met opzet voor de kralen-kwestie bewerken wil, en daarbij gelukkiger is in het aantreffen der boeken.

Daarnevens staat het vast, dat er sinds oudsher belangrijke betrekkingen hebben bestaan tusschen China en de Filipijnen, met Luzon en Cebú als centrum, ook al schijnt dit onderwerp nog niet door een Sinoloog speciaal uitgewerkt te zijn geworden, en al heeft de heer Groeneveldt, helaas, dit gedeelte van den Maleischen Archipel niet opgenomen in zijn vermaarde „Notes on the Malay Archipelago and Malacca; compiled from Chinese sources.” En wat tot in de Filipijnen kwam, zal ook gemakkelijk zijn weg hebben gevonden naar de in het Oosten het eerst aansluitende Palao-eilanden. Doch aan den anderen kant, en in afwachting van wat Chineesche bronnen zullen leeren omtrent inheemsche kralen-industrie voor export werkende; — wàt lag meer onmiddelijk in den weg van alle Spaansche vloten, die, te beginnen met Magalhães in 1520, de Molukken eerst zochten, doch de Filipijnen behielden, en deze laatste bijna geregeld elk jaar sinds ± 1570, van de Westkust van Amerika uit bevoeren, daarbij steeds de Ladronen (= Marianen) en Carolinen deels voorbij zeilend, deels aandoende, en zoo op de meest natuurlijke en historisch-vaststaande wijze diezelfde Venetiaansche kralen er heen brengend, waarvan Columbus op zijn uitreis van 1492 en Magalhães op de zijne van 1519 een flinken voorraad hadden meegenomen?

Voorloopig dus, blijft een Venetiaansche oorsprong der Palao'sche op één na hoogstgeschatte soort van kralen, het verre in waarschijnlijkheid winnen van een mogelijken, doch nog niet afdoend bewezenen Chineeschen.

Toch kan ook dit slechts zijdelings ons interesseeren voor ònze kralenkwestie; immers, evenmin als de Palao'sche kraalstukken van flesschenglas, komen de veelkleurige „heusch-kraalvormige”, en schijnbaar geëmailleerde Venetiaansche (?) glaskralen, (deels agaat- en namaak-agaat-kralen misschien?), zooals Palao die als soort nº 2 schat, [1] in onzen Archipel (tenzij sporadisch) voor; hebben zeker allerminst iets te maken met de gele, donkergele, en oranje Timoreesche moetisalah's.

---

[1] Gelijk we boven zagen, zeide Semper van de beste dezer 2e soort, de zoogenaamde „kalbukup's” (= „kalebukub” bij Kubary): „der Kalbukup scheint immer Achat in bestimmter cylindrischer Form zu sein.” Bekijkt men nu de „kalebukub's” door Kubary p. 15—17 beschreven en afgebeeld op plaat I, dan lijken daarvan de nºs 30—36 kostbare, geëmailleerde kralen van glas (?), omtrent wier innerlijke samenstelling Kubary echter niets zekers meedeelt; nº 37 „scheint eine gewöhnliche Kalkspathperle” zegt Kubary p. 17; neen! —, is zeer gewisselijk een aragoniet-kraalje van de bekende

Doch bij soort n° 1 der Palao-eilanden wordt het anders!

Bij deze grootste kostbaarheden, deze "juweelen" der Palao'ers, krijgen we, uiterlijk ten minste, een frappante overeenstemming met de moetisalah's. Ziehier wat Kubary in zijn studie van 1889 daarover schrijft:

"Die erste Gruppe umfasst die Barák's und die Bungau's. [1] Die Barák-Stücke haben alle das gemein, dass sie aus gelber Masse bestehen, die indessen von verschiedener Beschaffenheit ist, weshalb auch die Eingeborenen die verschiedenen Barák-Arten mit verschiedenen Namen belegen. Die existierenden ächten Barák's sind die folgenden:

1. Aechter Barák, schwefelgelbe, sehr harte Masse mit musche-

---

bleekgele kleur en stralige structuur van alle aragoniet, welk aragoniet in groote hoeveelheid te Koryor (Koror), een der Palao-eilanden, voorkomt, en daar weggehaald wordt om onder den naam van „palang", en in den vorm van in 't midden doorboorde brokken, als geld te dienen op het eilandje Yap (vlak beO.N.O. de Palao-eil., er als 't ware een natuurlijk middelpunt vormend dat even ver van de Carolinen, de Marianen, en de Palao's verwijderd is; en dat voor deze eiland-groepen dan ook een dergelijke rol speelt als St. Thomas voor de Antillen); over welk Yap'sche aragoniet-geld Kubary zelf nog wel uitvoerig bericht in deze studie, p. 3—5; verder n°s 38--40 „scheinen verschiedenfarbig gestreifte Achate zu sein" (p. 17); n° 41 „(scheint) aus einer weichen dunkelgrauen Cementmasse, in der natürliche Adern eines Chalcedons verlaufen" (p. 17); en eindelijk n° 42 „ähnelt einer Malachitmasse" (ib.), maar ziet er uit als bleekgroen wolk-agaat! Doch wat een „mineralogische" (!?) determineering nu toch, waarbij de haren te berge rijzen! Wat kunnen al die gepreeizeerde inlandsche namen ons schelen, als we daarvoor maar één gegeven in ruil hadden kunnen krijgen: òf hun smeltbaarheid, òf hun diverse hardheid volgens de bekende mineralogische hardheids-schaal in tienen (1 = talk, 2 = steenzout of gips, 3 = kalkspaath, 4 = vloeispaath, 5 = apatiet, 6 = orthoklaas, 7 = kwarts, 8 = topaas, 9 = korund, 10 = diamant). Wat een noodelooze nauwkeurigheid bij Kubary in dingen waar het weinig of niet op aankwam, wat een gering ingaan op de heusch belangrijke vragen! Eigenlijk gezegd, blijven we dus even ver in juiste kennis van den aard der Palao'sche kalĕboekoeb's; toch schijnt de mogelijkheid volstrekt niet uitgesloten, dat zij deels uit heusch agaat, deels uit met glas-email nagemaakt quasi-agaat bestaan.

[1] In zijn studie van 1889 schrijft Kubary noodeloos geleerd „buñau", hoewel hij in zijn vroeger stuk in 't Journal des Museum Godeffroy van 1871, nog als een gewoon mensch „bungau" had geschreven. Ik ben zoo vrij hier die „n's met een punt er boven" weer als ng te transcribeeren. Ook dàn eerst komt goed uit, dat Semper met zijn „pangungau", en Kubary met zijn „bungau" éénzelfde ding bedoelen, en tevens dat we nog bij de Palao- oftewel Prauw-eilanden in een Maleisch-Polynesisch land zijn, waar „pang" een voorvoegsel is van bekenden huize.

ligem, mattem Bruch. Die abgeschliffenen Flächen zeigen Durchschnitte von Poren die, durch Schmutz ausgefüllt, der Oberfläche ein fein gescheektes Ansehen verleihen. Die Stücke sind mattglänzend, zeigen oft Risse und Sprünge und scheinen aus einer Japis- (sic! lees Jaspis-)Art zu bestehen. Zu dieser Art gehören all die grossen Geldstücke, die möglichst verheimlicht, den Staat-Schatz des Landes bilden ....″ (p. 12). [Dan volgen nog variëteit 2, die ″eine von dem ächten Barák verschiedene gelbe Masse″ wordt genoemd, en waarvan ″trots der Aehnlichkeit mit dem ächten Barák,.... deren Werth bedeutend niedriger″ is; alsmede variëteit 3—5, waarvan we niets buiten de inlandsche namen en inlandsche waarden te hooren krijgen; maar dan:]

″Die Bungau's (ngau = Feuer) oder das rothe Geld kommt auch in verschiedenen Abarten vor. In den Orokómmel's zeigt die verglaste Masse eine Zusammenfügung eines rothen und eines gelben Japis (sic! lees wederom Jaspis). Die Streifung der verschiedenfarbigen Theile ist unregelmässig, als wenn rothen und gelben Oker enthaltende Erden zusammen geknetet und gebrannt wären ... Die Masse scheint (sic!!) weicher zu sein als die reine Barák-Masse... Eine andere rothe Masse heisst ″I'dik″, sie ist etwas mehr braunroth und weist eine gleichmässige Zusammenfügung auf... Aus der Ngarrémek-Masse, die auch gleichmässig durchmengten gelben und rothen Massen zu bestehen scheint, werden auch grosse Bákal's (dat zijn ″prismenartige, gerade oder etwas ausgebogene Stücke″ volgens p. 7) gefunden″. (p. 13.)

Zoo is dan het puikje der puiken in Palao een geel soort stukken en een geel soort kralen (de ″běrak's″), en een geelrood soort stukken en dito kralen (de ″boengau's″ of ″pangoengau's″); waarvan we de merkwaardige aansluiting bij de gele en oranje Timor-moetisalah's echter eerst ten volle voelen, als we bij Kubary de fig. 1—15 op dezelfde plaat I bekijken. Toch is er óók, en kenmerkend verschil nog: vele der vormen zijn ànders; want de hierboven al genoemde bakal-vorm, die inderdaad met een langwerpig prisma vergeleken kan worden, komt nergens in onzen Ind. Archipel voor, maar is daarentegen een typische Palao-vorm; immers, hij komt niet enkel in de 1e soort, doch óók in de flesschenglas-soort (soort nº 3) voor, hier waarschijnlijk als imitatie in gemeen glas naar de kostbare běrak- en boengau-stukken, welke dezen hooggeachten vorm bezitten.

Doch daarnevens zijn er, behalve de opvallende overeenstemming

in beider kleuren, enkele vormen van het Palao-geld die óók ten eenenmale overeenkomen met die der moetisalah's; men zie het gele en het oranje „kaasken" bij Kubary, als fig. 7 en fig. 12, of de „pypeformige" gele stukjes van fig. 8, en meer ovaal-cylindervormig fig. 13, of de oranjekleurige ronde kraal fig. 10, en de dito gele fig. 4.

Hoe dan nu determineert Kubary in zijn geheel de twee variëteiten (de gele en geelroode) dezer Palao'sche „juweelen"? Wij zagen al dat Semper van de roode variëteit, de pangoengau's, zeide „ein rother Stein — vielleicht Jaspis —"; wij zagen dat Kubary in zijn eerste studie van 1874 ze determineerde als „ausgebrannte (geschmolzene) Erden", een zeker allerzonderlingste term; wij zagen hierboven dat Kubary nu in 1889 ook tweemaal hierbij spreekt van een soort „Japis", alias „Jaspis". Doch zijn samengevat oordeel over deze 1^e soort mag het volgende heeten:

„Die erste Gruppe umfasst Geldstücke deren Material eine derbe, undurchsichtige, verglaste, muschelbrüchige Beschaffenheit aufweist, an Porzellanjaspis oder sonst durchbrannte Erden erinnernd. Diese Gruppe zerfällt in zwei Klassen: die Barák's, gelbes Geld und die Bungau's, rothes Geld." (p. 6).

Zij „herinneren" dus aan „Porzellanjaspis" — er staat feitelijk „Porsellanjaspis" —, d. i. (naar de verklaring van Meyers Konversations-Lexikon, 5^en druk, dl. II, 1893, in voce „Basaltjaspis") „Porzellanjaspis, ein durch Kohlenbrände umgewandelter Thon oder Mergel, auch wohl roth und bräunlich gefärbt sowie geflammt und gestreift"; dus: sterk gebakken pijpaarde op de grens van smelting, een onzuiver kaolien-porselein, waarin het ijzeroxyde bij de sterke verhitting de gele en geelroode kleur te voorschijn geroepen heeft.

Is dit nu te vertrouwen?

Helaas, we moeten van de Palao-eilanden afscheid nemen zonder eenige zekerheid. Eenig vast gegeven omtrent die schijnbaar op de Timoreesche moetisalah's zoo gelijkende gele bĕrak's en oranje boengau's, is ons ontzegd; we kennen noch de smeltbaarheid, noch de hardheid, noch het soortelijk gewicht van deze kralen. En men brenge daartegen niet in, dat Kubary dit soort van Palao'sche juweelen hoogstens eens van anderen heeft mogen bekijken, en nateekenen, en nakleuren, doch met geen enkel fragment onderzoekingen kon instellen, of door deskundigen doen instellen. Vertelt Kubary zelf niet: „Der ächte „Barák" wird, als Geld niede-

reren Werthes, beinahe in allen Formen bis zu dem „Mor a kaymó" gefunden" (p. 12), en wordt de waarde van een „mor a kaymó" niet op p. 8 gelijkgesteld met de waarde van „zehn gefüllten Körben Taro", d. i. dus met 10 manden van de óók in ons Indië overbekende taro-, of talĕs-knollen (Caladium esculentum = Colocasia esculenta), en op p. 21 nader gelijkgesteld met 2½ dollar?

En waar Kubary zelfs geen poging waagt om de herkomst der gele en oranje Palao-kralen speciaal te behandelen [1], terwijl hij verzuimde ons eenige zekerheid te verschaffen omtrent hun substantie, daar blijven we voorloopig, krachtens de opvallende overeenkomst in kleur, en de bij menige kraal óók opvallende overeenkomst in vorm, vermoeden dat Langen in **1884** juist heeft gezien, toen hij (zie hiervóór blz. 427) de opmerking maakte:

„Die auf den Pelewinseln im Stillen Ocean so hoch geschätzten braunen und gelben Perlen sind dieselben, welche auf Timor so hoch gehalten werden und von Flores kommen, wo sie, wie gesagt wird, in der Erde gefunden werden";

dat is dus, toen hij — zonder de namen te vermelden — de Palao'sche bĕrak's en boengau's gelijk stelde met de gele en oranje moetisalah's der Timor-groep. Op zichzelf kan er, historisch gesproken, even weinig bedenking zijn tegen een dergelijke onderstelling, als tegen het vermoeden, dat de kalĕboekoeb's en verdere kralen der 2e groep (volgens Kubary) uit China zouden herkomstig

[1] Slechts in het algemeen, kan men zeggen, heeft Kubary óók voor deze meest geschatte kralen den oorsprong in China gezocht; want in de laatste vijf bladzijden aan dit Palao-geld (wat hij „audouth" noemt, waarschijnlijk, op zijn Poolsch-Fransch = Duitsch „auduth") door hem gewijd (p. 24—28), geeft hij eerst als zijn overtuiging te kennen dat àl dit „audouth" „aus einem und demselben Lande gekommen ist" (p. 24—25), geeft dàn het eiland Yap aan als punt van waar het naar de Palao-eilanden moet gekomen zijn (p. 25), voegt toe dat dit echter niet geschied kan zijn onder de tegenwoordige bevolking van Yap, maar plaats moet hebben gehad in vroeger tijd en onder een ander slag van lieden die weleer Yap bewoond schijnen te hebben (p. 26—27), alsmede dat dit geld nooit van de Carolinen is kunnen komen (p. 27), en concludeert dan: „und die erste Vermuthung wird sich der nächsten Heimath einer entwickelten Porzellan- und Glasindustrie zuwenden und diese kann man nur in Asien suchen." (p. 27); maar, voegt er nog aan toe, dat, aangezien het heele Palao'sche leven „den urmalayischen Charakter" draagt, „Das Audouth, ein Ausfluss der malayischen Kultur, nach dem Osten (kam) mit den Trägern dieser Kultur and dass das Audouth von Malayen gebracht werden konnte." (p. 28). Dus: Chineesch van maaksel, doch door Maleische beschaving op de Palao-eilanden gebracht.

zijn, via de Filipijnen; dan wel, dat deze sinds het komen der Spanjaarden in 1520, zouden zijn aangebracht uit Venetië, via Spaansch-Amerika. Want evengoed als deze beide laatste zeeverbindingen boven allen twijfel verheven zijn, evenzoo zeker is reeds vóór 1500 A. D. de groep der Filipijnen veel bevaren geworden van Malaka uit, via Broenei; dermate zelfs, dat in 1521, blijkens Pigafetta en de Spaansche reisverhalen, de kota Broenei en de oostelijk gelegen Palawan-eilanden reeds geïslamiseerd waren, en, met de bedrijvige haven van Cebú als middelpunt, de verspreiding van het Mohammedanisme in de Zuidelijke Filipijnen (Mindanao en de Soeloe- of Joló-eilanden) evenzeer begonnen was. Evengoed dus als Timor omtrent 1500, werden de Filipijnen van Malaka uit door Mohammedanen toenmaals bevaren; en kan een zelfde soort materiaal van daaruit èn Timor èn de Filipijnen (en zoo ook Palao) hebben bereikt. Toch blijft ook dàn de hoogstzonderlinge bakal-vorm van een deel der Palao'sche stukken een groote moeilijkheid; zooals onder **D** nog nader zal besproken worden.

Eén merkwaardig feit moet nog gereleveerd worden. Onder de 54 afbeeldingen die Kubary in 1889 uitgaf, tegenover de 13 slechts, welke door hem in 1874 teruggegeven werden in het Journal des Mu eum Godeffroy, worden twee zéér belangwekkende van een „kalĕboekoeb" gemist, welke wèl in 1874 als fig. 8 en 9 op plaat 2 hun plaats hadden gekregen, doch met vermelding in den tekst dat dit soort kralen zéér zeldzaam was op de Palao-eilanden, en zekerlijk van vreemde herkomst. Is dit de reden geweest waarom ze in 1889 zijn weggelaten? Gelukkig heeft Dr. R. Andree in zijn meergenoemde studie „Aggri-Perlen" op p. 110 (Zeitschrift f. Ethnol. XVII, 1885) juist dit type wèl geproduceerd als het 2e stuk der 5 aldaar door hem van Kubary overgenomen soorten van „Palau-Geld", en evenzeer dit ex. in voor- en zij-aanzicht; helaas ook weer zonder de kleuren, die zoo'n kraal eigenlijk haar karakter verleenen. Dat hij juist ook deze Palao-kraal overnam, had zijn afdoende reden; want men hoeft maar even bij hem op p. 111 de daar afgebeelde 4 stuks kralen „Aus indianischen Gräbern" te bekijken, of men ziet dat 3 van deze 4.... krek eender zijn als die eene zeldzame Palao-kraal! Het zijn toch de eigenaardige glaskralen met zigzag-lijnen en scherpe kleurcontrasten (vooral: een witte zigzaglijn tusschen een rood hart en een felblauw lijf), zooals die niet alleen veelvuldig in Amerikaansche graven, en een enkelen keer op de Palao-eilanden voorkomen, maar ook.... èn bij de

Dajaks in verbazende menigte worden aangetroffen, èn in den Timor-Archipel niet zelden gebruikt worden tot periodieke afwisseling van telkens 10 of 15 "echte" gele of oranje moetisalah's in een geheel snoer; èn (waarschijnlijk) óók een deel dergene zijn, welke Bowdich hiervóór, op p. 499, in 1819 van de Goudkust van Guinee beschreven heeft [1]. Men zou ze, om het karakteristieke van dit deel van hun uiterlijk, "zigzag-kleurkralen" kunnen noemen; terwijl Andree in zijn genoemde studie over "Aggri-Perlen" ze eerst beschrijft als "jene blau-weisz-rothen, bei denen die drei verschiedenen Farben gezähnelt ineinandergreifen", en, even verder nog, spreekt van: "die rothen, weissen und blauen Schmelzlagen, die gezähnelt ineinandergreifen, ganz so wie die unter dem Namen "englische drops" verkauften Süssigkeiten aussehen." (loc. cit. p. 111). Wie deze kralen ééns gezien heeft in originali, herkent ze overal waar ze zich voordoen; feitelijk is hun structuur — waarvan zelfs een kind kan zien dat die van *glas* is, en van niets dan *glas* — nog ingewikkelder dan Andree hier beschrijft; want hun gewone habitus is deze: vrij groot van stuk, 1 cM. lang en 5 mM. in doorsnee, de overlangsche vorm zwak-tonvormig (men denke b.v. aan een petroleumvat), het heele *buitenlijf ondoorzichtig-donkerblauw*, waarop naar de lengteas toe aan beide einden *een zigzaglijn volgt van melkwit glas*, die dan weer wordt afgewisseld door een *felrood of dofrood hart*, welk roode hart echter daar, waar het in de twee evenwijdige zijvlakken van de kraal overgaat en dus het gat nadert, weer afgesloten wordt door zoo'n dergelijke, *nu smallere, zigzag-lijn van melkwit glas*, terwijl eindelijk het heele hart van de kraal, voor zoover

[1] Bedoeld is hier bepaaldelijk de soort, waarvan Bowdich schrijft: „the surfaces of others are covered with . . . regular patterns, so very minute . . . that nothing but the finest touch of the pencil could equal them. The agatized parts disclose . . . patterns, deep in the body of the bead, and thin shafts, of opaque colours, running from the centre to the surface." Indien „shaft" hier genomen mag worden in zijn gewone beteekenis van „schicht, pijl" — want „schacht, buis" kan het hier toch zeker niet zijn? — dan zouden met „thin shafts, of opaque colours" inderdaad de karakteristieke zigzaglijnen, of pijlspits-lijnen van melkwit glas kunnen bedoeld wezen, welke aan het boven in den tekst beschreven soort van kralen hun eigenaardig type geven. Maar zekerheid is hier niet; en afbeeldingen van Guineesche aggri-kralen geeft Bowdich, helaas, in het geheel niet. Op dit zigzag-patroon of sterre-patroon (Eng. „star pattern" of „chevron pattern") wordt trouwens onder **C** teruggekomen.

dat niet weggenomen is door het doorloopende rijg-gat, een vrijwel kristalheldere glasmassa vormt die, ook zonder de kraal stuk te slaan, op de meest gewisse wijze als glassubstantie herkend wordt. De groote verbreiding, óók over Amerika, van deze „zigzag-kleurkralen", hun technische volkomenheid, hun onloochenbaar bestaan uit glas, doet voor de oudere exemplaren bijna met volle zekerheid Venetië als bron aanwijzen; evenzoo voor een goed deel der nieuwere exemplaren; hoewel hierbij juist binnen onzen Archipel de 19-eeuwsche glasindustrie van China zich moet laten gevoelen, welke er in groote menigte tegenwoordig heet uit te voeren o. a. naar de Dajaks.

Jammer blijft het dus, dat juist deze internationale soort door Kubary, hoewel zeer zeldzaam op de Palao-eilanden, weggelaten is bij de afbeeldingen van 1889. Onder C wordt er op teruggekomen. Maar de eigen woorden van Kubary over deze kralen, behoorende bij zijn fig. 8 en 9 op plaat 2 van 1874, luiden:

„Nr. 8 und Nr. 9 sind Ansichten von Kalebukubs, die in Palau blos (sic!) in vier Stücken vorkommen und das Halsband der jüngsten Tochter des heutigen Königs bilden. Diese vier Stücke unterscheiden sich etwas in der Zeichnung aber sehr unwesentlich. Von diesen könnte man eher als bei andern annehmen, dass es ein fremdes Fabrikat sei, da der König selbst sagt, es ist ein Geld, das von (sic!) Nordosten kam". p. 228 (= 52).

e. Het is een lust en een verademing na Kubary, die geen flauwe notie had van mineralogie, voor Japan terecht te komen bij een man van het vak; en dubbel aangenaam voor ons, Nederlanders, dat deze degelijke deskundige een Hollander was, Dr. A. J. C. Geerts; eerst leeraar in de scheikunde aan de Militair-Geneeskundige school te Utrecht, daarna professor geworden in scheikunde en natuurwetenschappen aan de Medische School te Nagasaki in 1868, al meer en meer zich daar wijdende aan mineralogische studiën, overtuigd van de leemte die daaromtrent in de litteratuur over Japan bestond, en in 1878 te voorschijn komend met een even omvangrijk als degelijk 1e gedeelte van een uitvoerig beraamd werk, dat tot hoofdtitel had: „Les produits de la nature Japonaise et Chinoise," en waarvan dit 1e gedeelte, uitgekomen te Yokohama (1878), tot ondertitel draagt „Partie Inorganique et Minéralogique"; om daarop in 1883 zijn vervolg te vinden in het ook te Yokohama uitgekomen „2e Partie" (met doorloopende pagi-

neering), waardoor dit mineralogische werk voor ongeveer $\frac{2}{3}$ compleet was; doch helaas door den dood van den schrijver in 1884, zijn voortzetting moest derven, en heelemaal niet toe kwam aan het planten- en dierenrijk. [1]

Toch was reeds een andere (halve) Nederlander, Von Siebold, de eigenlijke stichter van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, voorgegaan met in woord en in afbeelding die eigenaardige oud-Japansche kostbare steenen te beschrijven, welke Dr. R. Andree in zijn zelfde studie van 1885 óók al half in wilde lijven binnen datzelfde rekbare begrip van "Aggri-Perlen." Andree schreef toch in zijn genoemd opstel:

---

[1] Dr. J. D. E. Schmeltz was degene, die met zijn uitvoerig bijschrift bij een noot van Kubary op p. 14-15 van diens genoemde studie uit 1889: „Ueber das einheimische Geld auf der Insel Yap und auf den Pelau-Inseln," de aandacht heeft gevestigd op dit degelijke vakwerk van een verdienstelijk Nederlander, en er een flink brokstuk over de maga- en koeda-tama's uit aanhaalde. Ook het ex. wat ik ditmaal gebruik, is uit de boekerij van 's Rijks Ethn. Museum geleend gekregen, aangezien de Kon. Bibl. alleen het 2de Gedeelte bezat, en juist in de laatste bladzijden van het 1ste Gedeelte de hier ter sprake komende Japansche antiquiteiten behandeld worden. Het 1ste Gedeelte (1878) behandelt de metalloïden, en daarbij als 5de hoofdstuk het „Silicium et les Pierres taillées préhistoriques"; het 2de Gedeelte (1883) behandelt de lichte metalen, de silicaten, en de zware metalen tot en met het koper; terwijl nog onbehandeld bleven van de zware metalen het molybdeen, kwik, zilver, goud en platina, voorts de organische mineralen, de gesteenten, en de versteeningen. In groote mate wordt in dit werk steeds acht gegeven op wat de Japansche litteratuur op mineralogisch gebied bevat. Vooraf gaat een belangwekkende bibliographie van wat Europeanen over de natuurlijke historie en geneeskunst van China en Japan schreven, alsmede een lijst der Japansche en Chineesche werken op dit gebied; en daaraan gaat weer vooraf een fraaie Inleiding, gevende een „Coup d'oeil sur l'état général de l'histoire naturelle en Chine et au Japon," terwijl de Voorrede met rechtmatigen trots den waardevollen arbeid vermeldt van oudere en jongere Nederlanders op het gebied der Japansche studiën. In 1875 kreeg Dr. Geerts voor zijn Collectie mineralen op de Tentoonstelling van Kioto de eerste zilveren medaille, welke in Japan ooit aan een vreemdeling gegeven werd. Het besluit van Dr. Geerts om in zijn, helaas onvoltooid gebleven, werk het eerst van al de mineralogie van Japan te behandelen, wordt o. a. aldus verklaard op p. 4—5 van zijn „Introduction": „Quant aux minéraux du Japon, nos connaissances sont encore bien restreintes, aucun traité n'ayant été publié jusqu'ici sur cette partie importante. Voilà pourquoi nous nous sommes occupé de cette branche avec un soin tout particulier, et voulons donner la description de tous les minéraux qui se trouvent dans notre collection, ou sur lesquels nous avons obtenu des données précises. Bien que loin d'etre encore aussi complète que nous le souhaiterions, la partie inorganique ou minéralogique de notre ouvrage comprendra du moins les produits principaux du règne minéral."

„Ich erwähne hier gleich die Maga-tama Japans, die wohl auch theilweise in das Gebiet der Aggri gehörten, wiewohl ich dieses nicht bestimmt behaupten kann, da ich kein Exemplar in Händen hatte und die Abbildungen bei von Siebold (Nippon III. p. 3) theilweise andere Deutung zulassen. Diese von japanischen Priestern und Alterthumsforschern hoch geschätzten „gekrümmten Edelsteine" findet man in der Erde, meist in alten Begräbnissen oder Urnen. Sie sind nach Grösse, Form, Farbe und Stoff verschieden. Da giebt es solche Perlen von Edel- und Halbedelsteinen, ferner die Kuda-tama (röhrenförmigen Juwele) von Walzenform und der Länge nach durchbohrt, doch auch ei-und spindelförmige, ferner Doppelpyramiden. Neben Edelsteinen finden sich solche aus Thon gebrannt oder aus Obsidian geschmolzen. An diese letzteren schliessen sich an die usi-isi oder usi-tama (Ochsensteine), gleichfalls walzenförmig und durchbohrt, aber kürzer, aus gemeinen Steinarten und Thon bestehend.

Von letzterer Art ist nun mancherlei Palaugeld, so die braunrothen Bungaus und gelben Baraks und so scheinen z. Th. die von Langen, von Timor erwähnten Perlen zu sein. Möglich, dass diese mit den usi-isi Japans zusammenfallen und auf Nippon als Quelle hinweisen, ..." (loc. cit. p. 111).

Daar hebben we, zoowaar, den eersten steun (??) voor de hiervóór (blz. 419) medegedeelde losse opmerking van Donselaar uit **1872**, dat de Timoreesche moetisalah's wellicht uit Japan zouden kunnen zijn! Bedenkt men nu echter dat een eenvoudige proef met blaaspijp en kool leert, hoe de „typische" gele en oranje moetisalah's van tegenwoordig gemakkelijk tot een zwart glasbolletje smelten — zie hieromtrent onder **D** —, m. a. w. glas zijn en niets anders dan glas, dan wordt de substantie der niet door Kubary onderzochte bĕrak's en boengau's van de Palao-eilanden des te onzekerder, en vraagt men te meer of dat wel inderdaad gebakken pijpaarde zou wezen, en niet veeleer óók kunstig gekleurd glas; zoodat het van dubbele waarde is, dat we van de Japansche kostbare steenen en kralen nu wèl precies vernemen kunnen, waaruit ze zijn samengesteld.

Hierin echter was Von Siebold óók reeds zeer goed aan Geerts voorgegaan, en had duidelijk gesproken. In dl. III van zijn „Nippon. Archiv zur Beschreibung von Japan" — waarvan dl. I in **1832** te Leiden was verschenen, opgedragen aan den oud-Gouv. Gen. Baron Van der Capellen, op wiens last Von Siebold van 1823—1830

zijn studiën had gemaakt in Japan —, en welk dl. III, blijkens het Overzicht vóóraan dl. I, bestemd was voor studiën over Japansche „Mythologie, Geschichte, Archäologie und Numismatik," komt, na een lijvige studie „Beiträge zur Geschichte von Japan", aan 't eind ook eene kleine, afzonderlijk gepagineerde bijdrage voor over „Archäologie", en wel met het hoofd „Magatama, die Schätze der frühesten Bewohner der japanischen Inseln", p. 3—9, met bijbehoorende Plaat I—IV.

Gelijk Andree hierboven reeds naar juistheid teruggaf, onderscheidt Von Siebold daarbij 3 soorten:

1°. „Die eigentlichen Magatama, d. i. gekrümmte Juwele". Hiervan gaf hij op plaat I een 21-tal figuren, waarvan 5 (nos 5, 6, 7, 2 en 11) onmiddelijk naar de natuur zijn geteekend, immers naar exemplaren die destijds tot zijn persoonlijke beschikking stonden te Leiden. Men kan ze zich eenigszins voorstellen als men zijn duim wat naar binnen kromt, en dan het geheel bekijkt van 't begin van de muis van den duim tot en met het uiteinde van den duim; dit geeft vrij goed de combinatie in de magatama's aan, van een zwaardere basis met een dunnere, licht gekromde spits aan de andere zijde; door de zwaardere basis is het gat gemaakt, dat al deze magatama's hebben, blijkbaar om evenzeer als gewone of pijpvormige kralen aan een snoer dienst te doen. Men zal wel dadelijk toestemmen dat dit een ongehoord soort van kraal is, een brok mineraal veeleer van wonderlijken, uitsluitend karakteristiek-Japanschen vorm, waaraan zelfs de meest fantastische prisma-vormen van het Palao-geld ook niet in de verte herinneren. Om deze extraordinaire stukken zelfs ook maar „theilweise in das Gebiet der Aggri" op te willen nemen, daar behoort een nec plus ultra van „ethnologischen" moed voor!! Integendeel, en ronduit gezegd: ze hebben niet het minste, zelfs niet in de verste verte, met aggri-kralen, noch moetisalah's, noch cilindervormige of ovaalgerekte jaspis-, of kornalijn-, of sardonyx-kralen enz. te maken. Ze staan op zichzelf; ze zijn typisch-Japansch.

En, waar deze „gekromde tama's (= edelsteenen)" innig, nog tegenwoordig zelfs, verbonden zijn aan den aêlouden Shinto-dienst, moet het maar aan Japanologen worden overgelaten uit te maken hoe deze wonderlijke vorm in het leven kwam; doch is alle in-verband-brenging met aggri-kralen een pure dwaasheid, die niets als verwarring sticht. En dat wel.... òndanks dat reeds

Von Siebold er op wees, hoe het grootste deel dezer magatama's uit kwarts-mineraal gemaakt is; immers: „Bergkrystall, Rauchtopas, Prasem, Jaspis, Achat, Obsidian, selten Amethyst und Topas, Serpentin, Bildstein und Speckstein, sind die Steinarten, woraus die Magatama verfertigt sind." (loc. cit. p. 3). En voor dengene die misschien Von Siebold's mineralogische bepalingen zou willen wantrouwen, moge hier de goede omschrijving en determineering van een deskundige als Dr. Geerts volgen, welke evenzeer zijn tekst vergezeld deed gaan van de sprekende figuren 1—15 op zijn Plaat XVI (de verwijzing naar de figuren wordt hier overgeslagen):

„Gemmes Courbées ou Gemmes préhistoriques, appelées „Magatama." ....

Les Maga-tama sont des pierres arrondies, oblongues, plus ou moins courbées, perforées à l'une de leurs extrémités, tandis que l'autre se termine en pointe arrondie... Quelquefois elles affectent des formes rectangulaires qui s'éloignent plus ou moins de la forme ordinaire... Leur grandeur varie beaucoup, mais celles qui se rencontrent le plus communément ont une longueur de 3 à 4 centimètres.... Il y en a cependant qui sont longues de plus d'un décimètre... et d'autres qui n'ont que quelques millimètres....

La matière dans laquelle on les a taillées varie aussi beaucoup: on trouve le plus souvent des maga-tama de plasme (calcédoine verte), de serpentine, de jaspe, d'agate, de cornaline et de quartz fumé; mais on en rencontre quelquefois qui sont taillées dans des morceaux d'obsidienne, de quartz hyalin, d'améthyste, de néphrite (jade), de stéatite. Elles ont été trouvées principalement dans les terrains sis aux alentours des vieux temples, dans les anciens tombeaux et dans quelques montagnes. Elles sont souvent enfermées dans des vases de terre cuite appelés Maga-tama-tsubo." (op. cit. p. 289).

Dus ook hier bij Geerts als hoofdmineralen de bekende kwartsgesteenten: (groene) chalcedoon, jaspis, agaat, kornalijn, rookkwarts; plus maar één (waterhoudend) magnesium-ijzer-silicaat: serpentijn. Wie soms weifelen mocht de eerste groep van het laatste mineraal op het bloote oog te onderscheiden, hoeft maar even zijn zakmes uit zijn zak te halen en de hardheid der stukken te beproeven; het ijzer, eventueel staal, van zijn mes (hardheid 6—7) zal met geen mogelijkheid een kras kunnen brengen op de kwartssoorten (hardheid 7), maar wel, omgekeerd, zal vensterglas

door kwarts worden gekrast; doch in serpentijn (hardheid 3—4) zal het gemeenste zakmes nog een fiksche vore snijden!

En als 2e soort van Japansche antiquiteiten beschreef Von Siebold, en beeldde af als fig. 1--10 op Plaat II:

2°. „Die Kuda-tama. (rohrenförmige Juwele). Sie sind walzenförmig, an beiden Enden abgeschnitten, der Länge nach durchbohrt. An Grösse eben so verschieden, wie die Magatama, kommen sie von vier bis zu einem halben Zoll Länge vor. Durchgehends aber haben sie zwei bis viermal die Länge ihres Durchmessers. Die Walzenform ist hier vorherrschend..., und nur als Abweichung erscheint die Spindelform und die Eyform; höchst selten trifft man sie als abgestumpfte sechsseitige Doppelpyramiden an. Die Kudatama bestehen aus ähnlichen Steinarten, wie die Magatama; doch scheint man meistens weichere Sorten dazu genommen zu haben. Häufig sind sie selbst aus Thon gebrannt, oder aus Obsidian geschmolzen.” (op. cit. p. 3—4).

Doet de beschrijving van Von Siebold het reeds blijken, nog zekerder wordt de volledige overeenstemming in vorm van deze Japansche koedatama's met de van elders bekende langwerpige, cylindervormige, b.v. antiek-Guinee'sche kralen, indien men de fig. 1—7 op Plaat II bij Von Siebold, of de fig. 1—5 op plaat XVI bij Geerts bekijkt. Zuivere gerekte cilinders, met aan weerskanten een loodrecht afgesneden zijvlak; dan wel als zeldzame varianten een langwerpig-tonvormige kraal (fig. 8 V. Siebold = fig. 7 Geerts), of een dubbel-pyramidale zeskantige (fig. 10 V. Siebold = fig. 8 Geerts). Zou men dus hierom zeggen, dat de Japansche koedatama's wel degelijk moeten gerekend worden onder de internationale soorten van kralen, zoo is er aan den anderen kant een overwegend bezwaar, hetgeen we eerst ten volle leeren beseffen nadat Geerts zijn determineering zal gegeven hebben. Geerts toch schrijft over deze:

„Gemmes cylindriques ou Gemmes préhistoriques, appelées „Kuda-tama”....

Les Kuda-tama se trouvent en général conjointement avec les pierres précédentes (versta: met de Magatama's) dans les anciens temples ou tombeaux. Elles ont une forme cylindrique et sont percées verticalement. Leur grandeur varie beaucoup (de 1 à 7 centimètres), mais généralement elle est trois à quatre fois celle de leur diamètre. Leur forme est aussi plus ou moins ovale ou oblongue...; mais ce sont les pierres cylindriques qui se rencon-

trent le plus fréquemment... On trouve rarement des kuda-tama ayant la forme d'une double pyramide.... La substance dans laquelle elles sont taillées ne varie pas autant que pour les magatama; le plus souvent les kuda-tama sont d'un vert foncé et taillées dans la serpentine; mais il y en a également de bleues (,) de vert-grisâtres ou de brunâtres.″ (op. cit. p. 291).

Eerstens dus hebben we hier als gewonen regel koedatama's van serpentijn — iets waar Von Siebold's ″doch scheint man meistens weichere Sorten dazu genommen zu haben″ reeds zijdelings op wees —; maar dan ook wordt er, èn door Von Siebold èn door Geerts, veel te veel nadruk op gelegd dat de maga- en de koedatama's steeds bijéén gevonden worden, om niet te moeten aannemen dat, evenmin als de magatama's, die meest kwarts-mineralen zijn, doch door hun wonderlijken vorm een geheel eigen type vertegenwoordigen, evenmin ook de wèl in hun vorm maar niet in hun materiaal met bekende kralenvormen overeenstemmende koedatama's van Japan, in verband mogen worden gebracht met meer of min langwerpige kralen van kornalijn of jaspis of agaat enz., die we uit de oude graven van Savoe, uit oude Voor-Indische graven (volgens Bowdich, zie hiervóór blz. 500), en in den tijd van Dapper, ± 1660, aan de Kust van Guinee, speciaal in Benin, hebben vermeld gevonden; en die onder D ons zullen blijken onder den naam van ″lameang″ nog tegenwoordig in flinke hoeveelheid naar Borneo te worden gevoerd, om daar aan de Dajaks verkocht te worden. Want terwijl Von Siebold de koedatama's eenvoudig een variëteit noemt der magatama's, en daardoor genoegzaam hun overeenstemmenden ouderdom aangeeft, zegt Geerts nog veel duidelijker:

″Les maga-tama enfilées en cordon avec les kuda-tama servaient d'ornement aux anciens habitants du Japon. Quelques auteurs japonais ont cru qu'elles étaient d'origine chinoise; mais il est beaucoup plus probable et presque certain même qu'elles sont d'origine japonaise. Dans l'ancienne histoire japonaise Nihon-shoku-ki, il est déjà fait mention de ces pierres précieuses.″ (p. 290).

Maar daarvoor is nòg een argument: het serpentijn-mineraal waaruit de koedatama's in hoofdzaak vervaardigd zijn, terwijl zij meest in gezelschap van de typisch-Japansche magatama's in oude tempels of oude graven worden gevonden, dit serpentijn-gesteente komt in overgroote hoeveelheid in Japan-zelf voor! Bij zijn aanhef

van het hoofdstuk der Serpentijnen en Steatieten (speksteenen) zegt Dr. Geerts al dadelijk: »Les serpentines se trouvent au Japon presque dans chaque province« (p. 434); terwijl hij even verder, bij de opzettelijke bespreking der zuivere serpentijnen, aldus hun overvloed in Japan karakteriseert:

»Le Japon est extrêmement riche en serpentines, on y trouve une foule de variétés toutes différentes, parmi lesquelles beaucoup sont d'une grande beauté, quand les pierres ont été taillées et polies avec soin; ces pierres étant faciles à scier et à tourner même, nous conseillerions aux lapidaires japonais de s'occuper un peu plus à en tailler des ornements, vases, bassins, tablettes, carreaux etc. qui ne peuvent manquer d'attirer l'attention de l'Europe en raison de la beauté de plusieurs variétés des serpentines du Japon«. (p. 442).

Waar dus eenerzijds de bewerking van het harde nephriet (niersteen, jade) in de streken van Oost-Turkestan (Khotan, Kashgar, Jarkand, Aksu) reeds in voor-historische tijden een nijverheid van reusachtigen omvang is geweest, waaraan óók Japan al zijn hooggeschatte nephriet-voorwerpen sinds eeuwen ontleend heeft [1]; ter

[1] Zie over nephriet of jade, en het daarop veel gelijkende (doch lichter smeltbare) jadeïet, de mooie bladzijden bij Geerts, p. 452—466; en verg. de studie van wijlen Prof. Arzruni — welbekend als tegelijk mineraloog en geschiedliefhebber — „Nephrit von Schahidulla-Chodja in Küen-Lün-Gebirge" in het Zeitschr. f. Ethnol. XXIV, 1892, p. 19—33. De aanhef van Geerts' zijn behandeling van het nephriet en jadeïet, verheldert tegelijk het hierboven in den tekst meermalen voorkomende Jap. woord „tama" = edelsteen, juweel: „Parmi les pierres précieuses de la Chine et du Japon c'est le Jade oriental et le Jadéite qui tiennent le premier rang, de telle sorte, que le mot Giyoku ou tama (en Chinois Yù) signifie en même temps le jade et les pierres précieuses en général. Le jade est donc pour ces nations le prototype des gemmes, qui réunit les cinq vertus etc." (p. 452). Over de geliefdheid en den eeuwenlangen invoer van Chineesche nephriet in Japan, zie dan verder p. 457: „Quoique le vrai jade oriental n'ait pas encore été trouvé au Japon, il n'en possède pas moins une grande célébrité dans ce pays, comme en Chine, d'où un grand nombre de vases sculptés et autres objets taillés en jade sont importés depuis des siècles au Japon," en verg. nog het slot op pag. 466: „Au Japon on n'a jamais trouvé ni jade ni jadeïte (sic)". Men weet, dat langen tijd het voorkomen van nephrieten bijlen enz. (van daar ook wel de naam „bijlsteen") in voorhistorische graven, zoowel in heel Azië als heel Europa, een raadsel is geweest voor archaeologen, totdat men eindelijk te weten kwam dat Oost-Turkestan de gemeenschappelijke bron was van deze merkwaardige antiquiteiten, waar Rémusat met zijn Chineesche studie van 1820 en H. Von Schagintweit — op 26 Aug. 1857 werd zijn broeder en reisgezel Adolf

wijl daarnevens de zonderlinge vormen der Japansche magatama's, gemaakt van even harde kwarts-gesteenten, ook wijzen òf op een autochthoon-Japansche òf op een oorspronkelijk-Chineesche herkomst [1]; daar mag zoo goed als zeker worden geconcludeerd dat de koedatama's, contemporair gelijk zij zijn met de magatama's,

te Jarkand zelfs vermoord — met zijn onderzoek in loco, den grooten stoot toe gaven; waarbij tevens nog de moeilijkheid kwam, dat de Ouden (o. a. Plinius in zijn Historia Naturalis, XXXVII, cap. 37, dus ± 75 A. D.) de nephriet hadden opgenomen bij de beschrijving van den „Jaspis".

Buiten Oost-Turkestan en enkele andere plekken in China, komt nephriet alléén voor in Nieuw-Zeeland (het zuidelijke eiland), hetgeen de inboorlingen daar, die nog tot voor kort in den steentijd verkeerden, evenzeer uitstekend en veel hebben bewerkt; doch dit Nieuw-Zeelandsche nephriet is wel alleen in Melanesië en Polynesië gelocaliseerd gebleven. - De naam dien Geerts aan „jade" toekent in het Spaansch: „pietra di hijada" (p. 455) — lees in allen gevalle „piedra de ijada" , en de daarop gebouwde vernuftige verklaring: „Le mot Jade dérive de l'espagnol hijada ou ijada (les reins, les lombes) et vient de la coutume des anciens Mexicains de porter cette pierre en amulette, contre les maladies des reins" (ib.), zijn echter geheel onjuist; nephriet, nier-steen, jade, heet óók in 't Spaansch „jade" (m.); nieren heeten in het Spaansch nooit anders dan „riñones", van riñon, waarbij nooit de verwisseling plaats grijpt welke het Fransch kent, dat zoowel „rein, reins" = nier, nieren gebruikt, als „les reins" = de lendenen = les lombes;" daarentegen is inderdaad Spaansch „ijada" = lende, zijde, flank van het lichaam, en van daar ook „una ijada" = „een steek in de zij"; doch „piedra de ijada" bestaat in het Spaansch niet. Doch wie kan zeggen waar „jade" wèl van afkomt?? Men vindt òf geen verklaring van dit woord, of een algemeene verwijzing „van Aziatischen oorsprong;" kan het in verband staan met het Chin. woord voor de echt nationale nephriet, Yu?? De (valsche) konjektuur van „jade" = (een niet bestaand) Spaansch „piedra de ijada", is nog wel van prof. Max Müller uit 1880, zie Yule and Burnell's Hobson-Jobson, 1886, in voce; welke ook geen betere afleiding aan de hand doen, zelfs zeggen „Prof. Müller's etymology is incontrovertible (= onbetwistbaar)," en tòch daarop nog een lichte aarzeling behouden. Nogmaals: wie kan het woord „jade" verklaren?? Behalve de belangwekkende opgaaf van litteratuur over nephriet die Geerts op pag. 455—456 aan de hand doet, zie ook het art. „Nephrit" in Meyers Konversations-Lexikon, dl. XII, 1896, en de paar daar genoemde boekwerken. Yule geeft voor Jade slechts één plaats, en uit een Eng. dictionnaire, en eerst van 1730; een vroegere en betere, van 1667, vindt men in „Le Mercure Indien ou le Tresor des Indes. Seconde Partie . . . par P. D. R(osnel). Paris 1667," p. 56—57, met een hoofdstuk „Du Jade, et de la Malachite," en verg. de daarbij behoorende „De l'Estimation des Pierres Precieuses et des Perles," p. 21 (ex. Kon. Bibl., Den Haag).

[1] In zijn noot op blz. 458 wijst Geerts op een streek beN. W. Korea, in Oost-Mongolië bij de Kalka's, „(qui) produit beaucoup de galets de cornaline, d'agate et de calcédoine". Indien men voor de Japansche magatama's aan een oud-Chineesche herkomst gelooft, zou men misschien (?) daarbij tevens

een oud-Japansch nationaal produkt moeten wezen, waartoe èn de veelvuldigheid van het zachte serpentijn in het eigen land, èn de veel grooter gemakkelijkheid van diens bewerking (door veel geringer hardheid) als het ware uitlokte. Terwijl dan de merkwaardige overeenstemming in vorm tusschen deze serpentijnen koedatama's, en de van elders bekende cilinder- of langtonvormige of afgestompt dubbel-pyramidale kwarts-kralen, een uitvloeisel alleen kan zijn der gelijkheid in aanleg en neigingen van den menschelijken aard, bij onafhankelijk van elkaar opgegroeide volken.

En eindelijk beschrijft Von Siebold nog een 3e soort van Japansche "kralen", en beeldt die af op fig. 1—5 van zijn plaat III:

"3°. Die Usi-isi, oder Usi-tama (Ochsensteine), die gleichfalls walzenförmig und durchbohrt, aber kürzer, als ihr Durchmesser sind. . Die Usitama bestehen grösstentheils aus gemeinen Steinarten oder aus Thon". (p. 4);

terwijl Geerts deze zelfde kralen "cha-usu-ishi" noemt, hun meest voorkomende vormen afbeeldt als fig. 1—5 van zijn plaat XVII, en er van schrijft:

"Ces pierres out éte décrites par Von Siebold sous le nom de Ushi-tama (pierre de vache). Elles ont la forme d un disque percé ou d'un cylindre court, dont la hauteur est moindre que le diamètre... La substance n'est pas la même que celle des magatama et kuda-tama. Elles sont taillées dans une pierre beaucoup plus commune et rude (Thonschiefer). Leur couleur est d'un gris de cendre ou brunâtre". (p. 293).

Oók van deze, uit leem-lei (= Thonschiefer) gemaakte, kleinere kralen, moet wegens hun samenstelling een autochthone Japansche oorsprong worden aangenomen, ook al zouden de op de genoemde afbeeldingen teruggegeven vormen ons in sterke mate doen terugdenken aan den welbekenden "Goudsche-kaasjes"-vorm der Timoreesche moetisalah's. Dat zij minder soort kralen zijn dan de Japansche magatama's en koedatama's, staat vast; doch hun ouderdom is, zoowel blijkens Von Siebold als volgens Geerts, dezelfde; zij moeten dus in de vervlogen tijden van Japan, sieraad-kralen zijn geweest van mindere lieden.

---

kunnen denken aan deze streek. Aan den anderen kant pleit het heele hoofdstuk, wat Geerts p. 241—270 aan het voorkomen der diverse kwartsmineralen in Japan wijdt, weer geheel, zooal niet voor de zekerheid, dan toch voor de groote mogelijkheid van een echt-Japanschen oorsprong der magatama's.

Doch Geerts beschrijft nòg twee soorten, van jonger datum, en door Von Siebold niet genoemd, waarbij wij wèl kunnen aannemen dat deze buitenlandsche import waren! Het zijn de roeritama's van lazuursteen, en de karafoeto-tama's van blauw obsidiaan-glas. Bekijken we allereerst de op plaat XVII als fig. 13 en 14 gegeven afbeeldingen van een snoer der lazuur-kralen en een snoer der blauwe obsidiaan-kralen, dan worden we dadelijk op buitengewoon sterke wijze herinnerd aan de precies als een snoer roeritama's er uitziende snoeren van tegenwoordige moetisalah's uit de Timor-groep; terwijl bij de obsidiaankralen, geheel bolrond als deze zijn, de gelijkenis geringer is. Maar dan, hoeven we ons maar even te herinneren hoe lazuursteen van oudsher een Perzisch mineraal bij uitstek is geweest, evenals de daarvan gemaakte verfstof ultramarijn (verg. het Jav. radjawĕrdi = Perz. lâzoewerdi = hemelsblauw, azuur) een typisch Perzisch product steeds was; en inderdaad determineert Dr. Geerts ook op p. 475—477 het Japansche woord „ru-ri" als „lapis lazuli, outremer", d. i. dus als lazuursteen, ultramarijn, ondanks de onduidelijkheid der Japansche bronnen bij dit woord. Ziehier hoe Geerts deze beide soorten van jongere kralen in Japan beschrijft (enkele Jap. karakters en verwijzingen naar de platen worden weggelaten):

„Pierres précieuses (boules) de couleur bleue foncée. RU-RI-TAMA ...

Parmi les anciens ornements qui servaient aux Japonais se trouvent des colliers (les Shitogi des Ainos), faits avec des pierres de couleur bleue foncée connues sous le nom de Ruri ou Lapis Lazuli. Ces pierres fort rares ont été trouvées dans les Kouriles. Le musée de Yédo en possède plusieurs spécimens.

Pierres précieuses (boules) de Karafuto (Saghalien). KARAFUTO-TAMA ...

La Karafuto-tama est, avec la précédente, la pierre précieuse par excellence des habitants de Karafuto et des Kouriles, qui en font leurs colliers appelés „Shitogi". Ce sont des boules bien polies, luisantes, d'une couleur bleue ou bleuâtre, mais moins foncées que les Ruri-tama. Elles sont le produit d'obsidienne bleue fondue. Leur grandeur varie beaucoup ... Elles appartiennent, comme la pierre précédente, à une période postérieure aux magatama et servent maintenant encore d'ornement aux indigènes des Kouriles." (p. 294).

Hoewel nu lazuursteen óók voorkomt in China (zie de noot van

Dr. Geerts op p. 476, ter bestrijding van een tegenovergestelde meening), zoo behoeven we het aêloude voorkomen en verwerkt worden van dit mineraal in Perzië en aangrenzende gebieden ons maar te herinneren, en tevens te denken aan de belangrijke scheepvaart welke de Koreanen nog tot in het begin van den Portugeeschen tijd („os Gores„ der Port. uit 1510—1525 = „de Koreanen„ = de „Koli's„ van den Perzischen vezier en encyclopaedist Rasjîdoeddîn in ± 1300) [1] bezaten en onderhielden op Malaka, en vóór ± 1400

[1] Voor de „Gores" (spreek uit „Góri'sj") der Portugeezen te Malaka in het eerste kwartaal der 16e eeuw, zie den belangrijken brief van den te Malaka gevangen gehouden Ruy d'Araujo (achtergeblevene aldus van de vloot van Diogo Lopez de Sequeira, welke op 11 Sept. 1509 Malaka voor de Port. eigenlijk „ontdekt" had), dd. 6 Febr. 1510, aan den Gouv.-Gen. van Port. Indië, Aff. d'Albuquerque, in „Alguns Documentos do Archivo Nacional da Torre do Tombo etc.," Lissabon 1892, p. 223: „De tijden dat de jonken naar deze havens plegen te komen, zijn deze: De Koreanen („Os gores"; sic! het allerééerste dus genoemd!!) komen hier in Januari, en vertrekken naar hun land in April, zich ophoudende onder weg XL dagen bij 't weggaan en XL bij hun komst, min of meer. Zij brengen als koopwaar damasten en muskus en vergulde kistjes, en zwaarden, dolken, koper, tarwe en goud in (gesmolten) brokken; en zij halen van hier peper, (en) een heel klein beetje kruidnagels; en hiervan komen elk jaar jonken die van den eigen koning van het land zijn, en (die) veroorlooft niet dat van daar andere (jonken) komen, buiten de zijne. De Chineezen („Os chims"; sic! dus eerst in de 2e plaats genoemd!), hun eigen tijd waarin zij komen is in April en zij vertrekken van hier naar hun land in Mei en . . . . (lacune!) onthouden zich op weg XX en XXX dagen in 't heengaan en even zooveel in 't komen. Zij brengen als . . . (lacune!) en muskus, en damasten, en ordinaire satijnen, „colinjam" (ra, ra??), kamfer en wat rhabarber en parelgruis . : . . (lacune!) veel fijne aluin, welke elk jaar komen (met) acht (of) tien jonken; en zij nemen mede naar hun land veel peper en wat (?) nagelen. "En eerst nà 1° de Koreanen, en 2° de Chineezen, worden dan genoemd 3° de Javanen, 4° de Bengaleezen, 5° de Pegoeanen! [Het hs. is, zooals men ziet, hier en daar gehavend en onleesbaar].

Over het Koli = Chin. Kaoli = Korea bij den Perzischen schrijver Rasjidoeddin (werk van tusschen 1298 en 1317, tijdens zijn vezierschap; een historische encyclopaedie), zie Yule „Cathay and the way thither," Londen 1866, II, p. 257, waar ze genoemd worden (geheel in den geest van het bovenvertaalde Port. gegeven van 1510) in tegenstelling tot de Manzi d. i. de heusche Chineezen, de Chineezen van China bezuiden de Hoang-ho; dus zònder meerekening van de Mongoolsche Tataren van Noord-China. Voor dat „Manzi (or Mangi), a name applied to China south of the Hwang-ho, held by the native Sung Dynasty till 1276," zie weer deze uitlegging en de daarvoor aangehaalde bewijsplaatsen in Yule's Register achteraan dl. II van diens „The Book of Ser Marco Polo," 2en druk, Londen 1875. Dat Korea beroemd was om zijn ijzer en wapenindustrie, Japan vermaard om zijn koperrijkdom, is bekend. En over de kennis die de Arabieren in de 10e

(waarschijnlijke stichting van Malaka) direct zelfs onderhouden hadden, evenals de Zuid-Chineezen (de „Manzi's"), op de kust van Malabar, óp Cambay, op Perzië zoowaar; — om, met samenvatting van het boven genoemde, aldus te besluiten:

noch de magatama's, noch de koedatama's, noch de cha-oesoe-ishi's (oesi-tama's) van Japan, hebben iet het minste uit te staan met het buitenland, China daargelaten; hebben dus niets te maken met Timoreesche moetisalah's, of met aggri-kralen, of met oud-Malabaarsche kornalijnen en diergelijke langwerpige kralen;

doch alléén bij de Japansche kralen van lazuursteen (roeritama's), en de dito's van blauw obsidiaan (Sachalien-kralen of Karafoeto-tama's) is er MOGELIJKHEID dat er verband bestaat met moetisalah's, aggri-kralen, enz., omdat deze jongere Japansche kralensoorten èn in hun vorm analogie vertoonen, èn vooral door hun materiaal naar Perzië en omstreken schijnen te wijzen; terwijl noch hun eigen jonger leeftijd, noch de historisch-bewijsbare oude betrekkingen van China, Korea, ja zelfs Japan, met het Westen [1], dit a priori onmogelijk maken.

C.

Reeds meer dan eens is hier gesproken geworden van de studie van Dr. Richard Andree in het Zeitschrift für Ethnologie, XVII, 1885, p. 110—115, getiteld „Aggri-Perlen"; waarin deze vermaarde ethnoloog getracht heeft in den meest algemeenen zin de vraag op te lossen naar de herkomst van allerlei soort kralen,

---

eeuw al van „Silâ" = Korea hadden (o. a. Mas'oedi, ± 940 A. D.), zie de studie van Prof. De Goeje „Arabische berichten over Japan" (Versl. en Meded. Kon. Ak. v. Wet., afd. Lett., 2, X, 1881, p. 178 vlg.), en daar vooral p. 179—181; waaruit hier dit toch worde overgenomen: „Silâ of Silô is de oud-Chineesche naam der zuidelijkste provincie van Korea, die later Sinlo genoemd werd, en bij de Japanners oudtijds Sira, later Sinra heette. Daar het Arabische woord voor schiereiland en eiland hetzelfde is, en blijkens de producten uit Silâ uitgevoerd, de handel van dit land met Japan in de 8e en 9e eeuw levendig was, is het niet onwaarschijnlijk, dat in de voorstelling van vele kooplieden Korea en Japan samen een groep eilanden vormden." (loc. cit. p. 180—181.)

[1] Op de kwestie in hoeverre Japan, vóór diens definitieve ontdekking door de Portugeezen in 1542, aan het Westen en wel speciaal aan de Arabische zeevaarders flauw bekend was als „het land der Wâq-wâq", wordt nog onder D teruggekomen.

die men maar met mogelijkheid onder dit opschrift zou kunnen bij elkander stellen. En al meer dan eens is terloops er op gewezen, hoe de bekende geleerde in die studie, door gebrek aan kritische scheiding zijner stof, de kwestie veeleer belangrijk heeft verduisterd dan wel verhelderd.

Toch houdt dit opstel, hoezeer men het als een geheel mislukte beantwoording der vraag beschouwe, zijne waarde als een poging ten minste om diverse gegevens over allerhande kralen met elkaar in verband te brengen; terwijl de leemten, die men in den betoogtrant van het opstel na een weinig nadenkens gaat opmerken, als waarschuwende voorbeelden hun dienst kunnen doen tegen eigen onkritische vermenging van niet-verwante feiten. Ook bij de beantwoording van wetenschappelijke vragen, is een schip op strand een baken in zee.

Maar bovendien had deze studie de belangrijke neven-verdienste, van een man als Prof. Virchow aan te sporen ook zijn oordeel te zeggen over de kwestie, ook zijne kennis van feiten te geven tegenover de wat àl te vlugge generaliseeringen van Dr. Andree, en de voorzichtige methode en kritische scherpzinnigheid van den uitnemenden natuuronderzoeker, als heilzaam tegenwicht te stellen tegenover den „lumineuzen inval” van een ethnoloog van naam.

De aanleiding tot het stuk van Dr. Andree is voor ons, Nederlanders, in het bizonder interessant; men mag gerust beweren, dat het opstel onmiddelijk is uitgelokt geworden door de vondst van Langen in 1884 op Savoe, plus diens vroeger wijzen er op hoe de „auf den Pelewinseln im Stillen Ocean so hoch geschätzten braunen und gelben Perlen dieselben (seien), welche auf Timor so hoch gehalten werden und von Flores kommen, wo sie, wie gesagt wird, in der Erde gefunden werden” (zie hiervóór blz. 427—428). En zoo heft dan Dr. Andree zijn studie aldus aan:

„Die Mittheilung, dass auch auf der ostasiatischen Insel Savu die Perlen vorkommen (Verhandl. 1884. S. 593), welche man generell als Aggri-Perlen bezeichnen kann, erweitert den Verbreitungsbezirk dieser merkwürdigen Schmuckgegenstände abermals. Es lassen sich diese Perlen nun in allen fünf Erdtheilen nachweisen, und wenn es auch noch nicht sicher ist, dass dieselben sämmtlich aus einer und derselben Bezugsquelle stammen, so deutet doch die grosse Uebereinstimmung vieler derselben in Gestalt, Farbe und Ausführung auf ein gemeinsames Herkommen hin. Es ist vielleicht angebracht, einmal darüber zusammenzustellen, was

bekannt ist, und zu weiteren Vergleichen und Nachforschungen anzuregen. Im Nachstehenden erlaube ich mir einen kleinen Beitrag hierzu zu liefern." (p. 110)

En nu kwamen de aanwijzingen van "Aggri-Perlen" in verschillende hemelstreken, die we voor alle gemak zullen nommeren,

1°. Timor en Flores. Dit had A. Langen in 1884 "nachgewiesen". (p. 110).

2°. de Palao-eil. Hier hadden Kubary (1874) en Semper in 1873 het hunne gezegd. (p. 110—111).

3°. Japan. Von Siebold was hier de zegsman; "wiewohl ich dieses nicht bestimmt behaupten kann." (p. 111).

4°. Noord Amerika. Hier moet Andree's bewijsvoering aangehaald worden. Na gesproken te hebben over "die roth-weiss-blau gezähnten Kalebukubs von Palau" — dat zijn de Venetiaansche (?) zigzag-kleurkralen van glas, hiervóór (blz. 524—526) besproken, en welke Kubary in 1874 wèl eventjes, doch in 1889 heelemaal niet meer, als blijkbaar àl te zeldzaam "geld" van de Palao'ers, behandeld heeft — gaat hij, in een reeds aangestipte vergelijking met diergelijke glaskralen in Indianen-graven aldus voort:

"Letztere sind es auch, die ihr, man kann wohl sagen, identisches, Gegenstück in Nordamerika finden. Schoolcraft bildet nämlich (Indian Tribes I, plate 24 and 25) solche Perlen aus indianischen Gräbern ab, die ich nicht von den Kalebukubs der Palau-Inseln" —versta, van dat hoogst enkele specimen aldaar van zigzag-kleurkralen, waarover Kubary in 1874 op Palao even gesproken had, en daarvan fig. 8 en 9 had afgebeeld; wat Andree dadelijk generaliseerend overnam! — "zu unterscheiden vermag. Auch hier die rothen, weissen und blauen Schmelzlagen, die gezähnelt ineinandergreifen, ganz so wie die unter dem Namen "englische drops" verkauften Süssigkeiten aussehen. Schoolcraft bemerkt zu diesen Perlen (a. a. O. I. 104) nur das folgende: The enamel beads are a curious article. No manufacture of this kind is now known. They are believed to be of european origin and agree completely with the beads found in 1817 in antique Indian graves at Hamburg, Erie County, N. Y." [hier beeldde Andree eenige van die zigzag-kleurkralen "Aus indianischen Gräbern" af. (pag. 111)]

"Jedenfalls haben die Altamerikaner kein Glas gemacht, und wenn heute auch die Weiber der Mandans, Mönnitarris und Arikkaras selbst Perlen aus Glas verfertigen (Lewis and

Clarke I. p. 170), was Schoolcraft entgangen ist, so kommt dies doch schon deshalb hier nicht in Betracht, weil das Rohmaterial zu diesen Perlen europäisches oder nordamerikanisches Glas ist. Wie kommen nun jene auffallenden Perlen, deren Muster mit Perlen aus Gräbern der Rheinlande oder Englands stimmt, in vorcolumbische Gräber Nordamerikas? Es bleibt wohl nur übrig auzunehmen, das sie mit den Fahrten der Normannen nach Weinland u. s. w. um das Jahr 1000 nach Amerika gelangten. Charles Rau hat gezeigt, wie weit sich in Nordamerika einst der amerikanische Tauschverkehr erstreckte, zur Zeit als die Europäer noch nicht ins Land gekommen waren; da mag es auch kein Wunder nehmen, wenn solche Perlen vom fernen Norden bis zu den Mounderbauern im Innern und nach der Ostküste gelangten. —" (p. 111—112).

Bitter jammer eigenlijk van zoo'n "mooie konjektuur", die ons niet enkel bracht bij vóór-Columbische Indianen-graven, maar zelfs tot de vóór-Columbische ontdekking van het "Wijnland", alias zoowat de tegenwoordige New-England staten (U. S. A.), door de op zee zwervende Noormannen in ± 1000 A. D., — bitter jammer, dat even daarna een ontnuchterende mededeeling van Amerikaansche deskundigen roet kwam werpen in dit smakelijk geestelijk voedsel. Dr. Andree was zelve de man, die deze mededeeling bekend maakte in de zitting dd. 17 Oct. 1885 (bij schrijven uit Leipzig) van de reeds veelgenoemde Berliner Gesellschaft f. Anthrop., Ethnol. u. Urgesch; het schrijven luidde als volgt:

"AGGRI-PERLEN.

Mit Bezug auf meine kleine, unter diesem Titel in der Zeitschrift für Ethnologie (XVII. Seite 110) veröffentlichte Arbeit erhalte ich von Hrn. Dr. C. Rau in Washington folgende Berichtigung, die ich im Interesse der Sache hier mittheile: "Ich sende Ihnen einige Blätter aus dem Smithsonian Report für 1877 und mache Sie auf den Aufsatz des verstorbenen Prof. S. S. Haldeman p. 302, sowie auf die Notiz p. 305 aufmerksam. Wir haben jetzt im Nationalmuseum [1] 15 Glas-

[1] Dit is het National Museum te Washington, een der vele neven-stichtingen van het in 1846 krachtens het legaat van den Engelschman James Smithson te Washington opgerichte Smithsonian Institution, waarvan de

perlen der von Haldeman beschriebenen, an beiden Enden bergkrystallartig zugeschärften Gattung. Wir besitzen auch die Musterkarte einer Firma in Venedig, welche die Herstellung von Glasperlen im Grossen betreibt. Unter den Perlen dieser Musterkarte sind einige, die mit den von Haldeman, Schoolcraft, Morlot u. s. w. dargestellten ganz übereinstimmen, jedoch kleiner sind. Daraus geht hervor, dass solche Perlen noch jetzt in Venedig gemacht werden. Die 15 Exemplare unseres Museums entstammen indianischen Gräbern in Florida, Südcalifornien und Costa-Rica, und sind ohne Zweifel durch die Spanier (oder spätere Colonisten) aus Venedig bezogen und als Tauschartikel nach Amerika gebracht worden. Ausser unseren Exemplaren sind noch andere in den Vereinigten Staaten vorhanden; wir bezeichnen sie einfach als Venetian beads.

Kleinere Glas- und Emailperlen werden in grosser Zahl in unseren indianischen Gräbern gefunden und diese stimmen in den meisten Fällen ebenfalls genau mit den Exemplaren der erwähnten Musterkarte überein. Die Nothwendigkeit, die Einfuhr irgend einer Art von Glasperlen den Nordmännern zuzuschreiben, fällt — wie Sie zugeben werden — ganz weg."

Indem ich die Berichtigung des Hrn. Dr. Rau dankend annehme, bemerke ich nur, dass ich durch Schoolcraft's zu hoch hinaufgehende Altersbestimmung der Grabperlen zu jener Annahme gedrängt wurde. Sind jene in amerikanischen Indianengräbern vorkommenden Perlen, wie aus Vorstehendem sich ergiebt, wirklich neueren venetianischen Ursprungs, so sind wohl auch das bisher als räthselhaft erscheinende Palau-

pres. der Vereen. Staten ex officio voorzitter is. Behalve de Annual Reports (sinds 1846), geeft het ook uit de Smithsonian Contributions to Knowledge, (sinds 1848), en de Miscellaneous Collections (sinds 1862), en verspreidt deze gratis naar alle windstreken. Zoo bezit b. v. in den Haag èn de Kon. Bibl. èn het Kon. Inst. deze seriën. Het Smiths. Inst. is in 4 afdeelingen gesplitst (nl. ethnologie, astronomie en magnetisme, geologie, en natuurlijke historie). In de Contributions to Knowledge worden de „positive additions to science resting on original research" gepubliceerd; de Miscellaneous Collections vormen meer een inleiding tot studie in verschillende vakken; terwijl in de Annual Reports, achter de gewone Jaarverslagen, als Appendix allerlei soorten van memories, rapporten en nota's op wetenschappelijk gebied volgen. Het National Museum is geheel aan ethnologie, natuurlijke historie, en aardkunde, vooral van Amerika, gewijd, bestond eigenlijk al in 1842, maar kwam in 1858 onder de hoede van het Smithsonian Institution.

Geld und andere Perlen ähnlicher Art auf dieselbe Quelle zurückzuführen, denn die absolute Uebereinstimmung mancher auf Palau umlaufenden Perlen" — versta, de in de Palao-eil. in 4 exemplaren aanwezige zigzag-kleurkralen, in 1889 dan ook niet meer door Kubary noch vermeld noch afgebeeld! — "mit jenen aus indianischen Gräbern und mit den in Venedig noch jetzt fabricirten kann keine zufällige sein.

In der mir von Dr. Rau übersandten Abhandlung des Prof. Haldeman finde ich übrigens hervorgehoben, dass jene eigenthümlichen, mit blau-weiss-rothen Zickzackbändern und an den Enden mit Pyramiden versehenen Perlen auch in der alt ägyptischen Sammlung des Louvre, sowie in der altcyprischen Sammlung von Cesnola vertreten sind. Ein Schluss auf Aegypten als Ursprungsland war also nicht unbegründet. Zum mindesten erhellt aus der Thatsache aber, dass wenigstens das Muster und Modell ursprünglich altägyptisch ist und bis heute in Venedig nachgeahmt wird." (Verhandl. 1885, p. 373—374).

Nu op deze wijze, in hoezeer handigen terugtocht, de vóór-Columbische (en oud-Egyptische) glaskralen in Amerika waren prijsgegeven, om plaats te maken voor Spaanschen en diergelijken import sinds 1492 tot heden, alsmede voor Venetiaansche (namaak-) glaskralen sinds 1300 ongeveer tot den huidigen dag, moge het deskundige rapport van Prof. S. S. Haldeman uit 1878 evenzeer hier zijn plaats vinden. Het luidt als volgt, vergezeld in originali van 2 afbeeldingen:

"ON A POLYCHROME BEAD FROM FLORIDA.

"This bead . . ., now in the United States National Museum, is of a kind known to archaeology as the star pattern, because the white between the exterior blue and inner red forms a terminal star or zigzag band when the original cylinder is ground into an oval so as to expose the interior colors. Examples occur of various sizes from about two inches in length and one and a half in diameter to about one-fourth of an inch in size, the latter being spheric or oblate and as distinctly colored as the large ones. There is a specimen about an inch and a half long in the ancient Egyptian department of the Louvre (horizontal case Q), and, according to my recollection, a specimen from Dakkeh (Nubia) in the British Museum (horizontal

case E, N° 6294d) is larger. The Slade collection in the British Museum contains two of the same character. A large one found in England with Samian cups and Roman buckles is figured in the Proceed. Brit. Archaeol. Assoc. 1848, vol. 3, p. 328; Faussett [Inventorium Sepulchrale, 1866] figures an example from Gilton, England; and another is described in the Archaeologia (1851, vol. 35, pl. 5, fig. 10), the locality unknown, but Mr. B. Nightingale says examples occur along the Rhine and are to be seen in the museums of Mannheim and Baden. Mr. Morlot, of Lausanne, gives colored figures of two examples in the museum at Copenhagen [Proceed. Am. Philosoph. Soc., Nov. 1862]. That of fig. 1 was said to have been found near Stockholm, the other im an antique grave in Denmark. He also copies (fig. 3) one of Schoolcraft's figures of a smaller cylindric bead from the ossuaries at Beverly, Canada. Somewhat similar to the Stockholm specimen is a bead in the National Museum . . . from Santa Barbara, Cal., in which the exterior blue is minutely and thickly speckled with yellowish points. The same collection has examples of the small spherical kind from graves at Lima, N. Y.; and I have a specimen found on the Susquehanna, with other remains, in digging the Pensylvania canal, about the year 1830 [Proceed. Am. Phil. Soc., May 1869].

The exterior blue is usually more or less clearly striped with a lighter tint, owing to the ridges of the interior white shining through. In all the specimens, and in such as I have seen in Europe, the order of the colors toward the interior is blue-white-red-white [1], with an additional central color in some of the larger ones, that of the large Louvre example being dark blue. This order is present in modern Venetian beads, of which I have examples much like that of Santa Barbara, Cal., and in those from New-York and the Susquehanna, but the

[1] Men vergelijke met deze opgaaf mijn eigen beschrijving van de „zigzag-kleurkralen", of „star pattern beads" zooals Haldeman ze noemt, hiervóór blz. 425—426, gegeven naar het snoer van Timoreesche moetisalah's in de Ethnogr. Verz. van de Ind. Instelling te Delft aanwezig, en neergeschreven toen dit rapport van prof. Haldeman mij nog volledig onbekend was! Aan dit Delftsche moetisalah-snoer bevinden zich 5 van deze zigzag- of ster-kralen, als afwisseling telkens dienend tusschen een 8—10 tal „heusche," mooi-oranje-kleurige moetisalah's. En men zie de honderde diergelijke te Leiden, aanwezig in 'sRijks Ethn. Mus., afkomstig van de Dajaks!

last two are more neatly made, the white, wavy band in the Susquehanna specimen being very slender, delicate, and regular. The external tint of the modern Venetian cylindric beads is blue, green, red, or longitudinally striped with several colors, and the Louvre has blue and also green ancient Egyptian specimens.

Mr. Morlot's paper is intended to show that the Northmen received these beads from the Phoenicians and carried them to America, a view which is opposed by Mr. A. W. Franks, F. S. A., of the British Museum, who thinks that the Beverly specimen figured by Schoolcraft is Venetian of the fifteenth century [Proceedings of the Society of Antiquaries, Jan. 28, 1864], a view which is probably correct for all the North American examples. Of these, the New York specimens show signs of oxidation, while that from the Susquehanna is untarnished.

And yet, the manufacture of the star pattern and other kinds of beads in glass and enamel, with varicolored spots and circles, is of great antiquity. The art seems never to have been lost, and in later times to have been chiefly cultivated at Venice, where more than five hundred varieties are made. A local historian, Mr. Samuel Evans, of Columbia, Pa., says the natives along the Susquehanna traded with the French for fire-arms before 1608, and he mentions a trading-post at the mouth of the river, established in 1631 ... Charles C. Jones [Antiquities of the Southern Indians, 1873] mentions that De Soto found European beads in possession of the natives as early as 1540, and they seem to have been valuable articles of trade at various periods and among many nations. They are abundant in European mounds, where they occur in various shapes and variegations of color, as may be observed in works devoted to antiquities [... A. Deville, Histoire de l'Art de la Verrerie dans l'Antiquité, 1873, pl. 78—9, variegated; pl. 5, unicolored]. [1] The magnificent Cesnola collection in New York has varicolored examples from Cyprus. The Kertch example

[1]) In het hier door Haldeman in een noot vermelde werk van Deville met niet minder dan 112 gekleurde platen!; een ex. is in de Kon. Bibl. kan men op plaat LXXVIII een collier glaskralen zien, blijkens p. 66 van den tekst uit een Gallo-Romeinsch graf, waarvan 1 der 17 kralen zelfs getooid is met een witte zigzaglijn aan de eene zijde.

(Archaeologia, 34, pl. 5, f. 20) is blue with white circles. The same tints occur on Egyptian beads in the Louvre, and on Phoenico-Greek specimens in the Liverpool Museum. The British Museum has beads from Tyre of a dark ground, some with white circles, others with transverse zigzag bands.

A Venetian bead known as „cornaline d'Aleppo" is widely spread. It is red, with a white or yellowish center, and when strung or worked into ornaments the white is scarcely apparent, so that it might be supposed that red beads would answer as well. Possibly they are more pleasing to the eye when sold in bulk. I have specimens of it from Abyssinia, Algeria, in native work of Demerara, in a medicine-bag probably from the Rocky Mountains, in mocassins of the kind made by the Indians of New York and Canada, and Mr. W. H. Holmes of the Hayden expedition picked up a specimen near the trail in the vicinity of the ancient ruins of the Rio Mancos, in Southwest Colorado. Mr. Holmes also found a small elliptic white enamel bead among the *debris* of the ruins, but even this is a Venetian pattern. Among many varieties of glass beads, the Wheeler Survey has the cornaline d'Aleppo from excavations near Santa Barbara, Cal. (Dos Pueblos, Big Bonanza), also another Venetian variety with the center black instead of white. Both kind are used by the modern Utes. It deserves mention that Professor Henry has recently procured for the Smithsonian Institution a fine collection of Venetian beads for comparison in this branch of archeology." (Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution ... for the year 1877, Washington 1878, p. 302—305).

Waarop nog onmiddellijk volgt de speciale beschrijving van die eigenste zigzag-kleurkraal („star pattern"), gevonden in een terp („mound") aan de Oostkust van Florida; een beschrijving door den vinder A. M. Harrison, welke in haar beknoptheid voortreffelijk mag heeten, en waarheen Dr. Rau met zijn „die Notiz p. 305" (zie hiervóór blz. 541) dan ook in 1885 Dr. Andree evenzeer verwezen had; en die voorts een (echter onvoldoende) verklaring der vervaardiging van zulke glaskralen beproeft:

„...It is cylindrical, 1¼ inches long, 1 inch in diameter through the center, and one-half inch across the hexagonal ends. When taken from the ground, parts of its surface had a peculiarly pearly or iridescent appearance, due to oxidation ...

It is brilliantly colored around the middle by dark and light longitudinal bars (= strepen, richels), tapering (= spits toeloopend) towards the ends of the bead, which are deep red, each bar being defined by a dead (= doffe) white line. Running lengthwise through the center is a variegated cylinder of opaque and semi-transparent enamel, or glass, which has a single perforation. Obviously, a tube arranged in concentric layers of different colors was first made, then cut into sections at intervals, and each section ground (= geslepen) to the present shape. It is beautifully tinted, and plainly the work of a skilled artisan.„ (ib., p. 305).

Het reusachtige verschil dus tusschen de degelijke behandeling van de kwestie der zigzag-kleurkralen door prof. Haldeman, en de wilde bespiegelingen van Dr. Andree (gebouwd op één, hoogst zeldzame, Palao-kraal van dien aard en eenige dergelijke, gevonden in Indianen-graven van Noord-Amerika) is dit:

het motief, de oorspronkelijke gedachte, de „vinding„ zoo te zeggen van dit „star pattern„, brengt prof. Haldeman terecht terug tot hoogen ouderdom — evenals de meeste „gelukkige gedachten„ op kunst- en nijverheidsgebied overoud immers zijn! —; en dan wel speciaal tot de sinds eeuwen als hoog ontwikkeld bekende glasnijverheid in het aêloude Egypte; maar onderscheidt daarvan scherp het doorgaan op die gelukkige gedachte door de beroemde en reusachtig produceerende Venetiaansche glaskraal-fabrikatie, die eerst in ± 1250 A. D. kwam rijzen, om naar Oost en West, en vooral sinds de ontdekkingen van 1492—1498 naar Amerika en Indië per scheepsgelegenheid, haar glaskralen en edelsteen-imitaties bij kisten vol uit te storten;

terwijl Dr. Andree van dit alles — men zie toch hierachter blz. 553—554 — één historisch mengsel maakt, en een groot deel van den heelen voorraad glaskralen, over Oude en Nieuwe Wereld verspreid, ontsproten acht uit oud-Egypte; een bewering van hetzelfde gehalte als wanneer, stel over 2000 jaren, een geleerd en befaamd ethnoloog van dantertijd bij het aanschouwen der ruïnen misschien van de stad München, tot de conclusie komt: „de Glyptotheek en Pinakotheek en Propylaeën alhier zijn door de oude Grieken gebouwd!„

5°. De kust van Guinee. Met een gelijke „historische doodsverachting„ onderwerpt Dr. Andree de Guineesche aggri kralen

aan een ethnologisch onderzoek. Ook hier komt de waardij der redeneering het best uit, bij een letterlijke aanhaling der woorden :

„Lassen wir auch die von Herodot berichtete Erzählung ausser Acht, dass phönizische Seeleute auf Befehl des Königs Necho ganz Afrika vom rothen Meere ausgehend bis zu den Säulen des Herkules umschifften, so bleibt uns doch die sichere Fahrt Hannos, welche bis über das Kap Verde hinaus in den Guineabusen reichte. Damit ist im fünften Jahrhundert vor Chr. punischer Verkehr bis in jene Gegenden dargethan. Dass jene geriebenen Händler Waaren aller Art damals schon mit sich führten und dass unter diesen Glaswaaren, Edelstein-und Bernsteinarbeiten, Perlen genannt werden, ist auch bekannt. Wie heute noch Glas- und Porzellanperlen massenhaft nach dem schwarzen Erdtheil exportirt werden, so war dieses auch im hohen Althertlum der Fall, und es hat nichts unwahrscheinliches, wenn wir die an der Guineaküste ausgegrabenen alten Perlen, die dort Aggri heissen, auf jene Frühzeit des Handels zurückführen und sie aus den Mittelmeerländern ableiten.

Die „Agries-Steine" sagt Bowdich ...", en nu komt naar de in 1820 te Weimar uitgegeven Duitsche verkorte vertaling van het werk van Bowdich („Mission von Cape Coast Castle nach Ashantee", p. 364) [1] de hiervóór, blz. 498—499, naar den origineel-Engelschen tekst afgedrukte periode, waarin Bowdich over aggri-kralen spreekt. Daarop:

„Soweit Bowdich. Ich füge hinzu, dass auch im deutschen Schutzgebiete an der Sklavenküste, im Togolande, diese Aggri-Perlen in der Erde gefunden werden. Nach Missionar J. Steinemann (Mittheil. der k. k. geogr. Gesellsch. Wien 1863. S. 39) gräbt man sie bei Povo (Popo) und unterscheidet man drei Sorten: zui, die fleischrothe; kploti, die himmelblaue und dzagba, die hellbraune Sorte. Die dortigen Schwarzen glauben, dass sie aus dem Leibe der Riesenschlange stammen. [2]

[1] Bij vergelijking van de in Duitsche vertaling door Dr. Andree aangehaalde periode met de analoge, over aggri-kralen gegeven, zinsneden op p. 165—166 in de hiervóór (blz. 497, noot 2) genoemde Holl. beknopte vertolking uit hetzelfde jaar 1820 van Bowdich' zijn boek, blijkt dat de Holl. vertaling nog heel wat meer ingekort werd dan de Duitsche.

[2] De eigen tekst van den zendeling J. Steinemann in zijne „Einige Notizen über die Sklavenküste von West-Afrika" („Abhandlungen der K. K. Geographischen Gesellschaft", VII, Wien 1863, p. 30-44; vóór de Abh. gaan de „Berichte über die Versammlungen d. k. k. g. G.", de Notulen dus, met af-

Die Schilderung Bowdich's ist ausführlich und die in europäischen Museen befindlichen Aggri-Exemplare stimmen mit derselben überein. Aus beiden aber erkennen wir, dass es sich hier un dieselben Perlen handelt, die wir bereits aus der Südsee, Asien, Nordamerika erwähnten und die aus ein und derselben Quelle stammen dürften, als uralte Zeugen frühhistorischen oder prähistorischen Handels." (loc. cit., p. 112—113.)

Het zal wel niet noodig zijn na het vele wat hiervóór, onder **B** sub **a** en **b**, over de Guinee'sche "aggri"- EN ANDERE kralen gezegd is geworden, uit heel wat ouder bronnen dan Bowdich in 1819 en Steinemann in 1863, de roekelooze generalizeeringen en geschiedkundige salto-mortale's van Dr. Andree nog met den vinger aan te wijzen. Dat blijve aan het gezond verstand van den lezer overgelaten. Doch één opmerking wil me niet in de pen blijven: is het niet bar — om nu maar eens in rond Hollandsch te spreken —, dat een man van zoo'n gezag als Dr. Richard Andree, voor het aanwezig zijn van "hoch geschätzt(e)" "Aggri-(??) Perlen" op Timor en Flores den heer A. Langen in 1884 als autoriteit noemt [1], en voor de heusche of

zonderlijke pagineering; te zamen vormen zij de „Mittheilungen d. k. k. g. G."; ex. in het Kon. Inst.) luidt: „Und weil der Regenbogen (die Seele der Riesenschlange) so vielfarbig und so schön, so schliesst der Weer", — versta: de negers die We spreken, in het landschap Weew, benoorden de zeekust van Togo en Popo, half tot het Duitsche Togo, half tot het Fransche Dahomey nu behoorend — „die Riesenschlange müsse feine Perlen von verschiedener Farbe in ihrem Leibe haben; Perlen, welche in Weda (Popo) aus der Erde gegraben werden und sehr theuer sind, als: Zui, die fleischrothe, Kploti, die himmelblaue, dzagba, die hellbraune diese kommen von der Riesenschlange her, desshalb spiegelt sie sich auch so schön und vielfarbig in den Wolken ab. Und - - weiss die Volkssage zu erzählen — wenn die Seele der Riesenschlange auf ihrer Luftfahrt über den Wolken ist und es begibt sich, dass einer, der um die Dinge Bescheid weiss, sie schiesst, so findet man in der verbrannten Asche die oben beschriebenen Perlen, welche dem Neger die kostbarsten sind, die er kennt. Es hängt ohne Zweifel mit dieser Anschauung zusammen, dass sich in Afrika das weibliche Geschlecht, namentlich die Jungfrauen, so allgemein mit Perlen behängen, oft beladen, und je mehr eine diess thun kann, desto sicherer hat sie die Augen des männlichen Geschlechtes auf sich. Die Bekleidung einer echten We-Jungfrau besteht in einem reichen Perlenschmuck um ihre Lenden. Wenn man bedenkt, dass der Neger die ganze Erde als eine beseelte Masse ansieht, diese Perlen aber wie das Metall aus ihr gegraben werden, so sieht man leicht ein, wie der Neger zu der Ansicht gekommen ist, diese Erdgeister seien auch Besitzer ihrer Schätze". (loc. cit. p. 39).

[1] Om toch vooral niet van onjuist overbrengen verdacht te worden, volge

quasi-aggrikralen aan de Kust van Guinee geen andere zegslui vermeldt dan Bowdich en den zendeling Steinemann; m. a. w. dat een ethnoloog van die reputatie, welke bovendien zéér goed Hollandsch verstaat, alle Nederlandsche en oudere bronnen eenvoudig onbestudeerd heeft gelaten?!

6°. Europa, wel te verstaan het voorhistorisch en oudhistorisch Europa. Ziehier het betoog:

„Auch unser Erdtheil ist reich au solchen Perlenfunden. Für das ferne Irland hat sie J. W. Knowles nachgewiesen (Journ. of the roy. historical and archaeological Association of Ireland. July 1881. vol. V. p. 522), doch bemerkt er, dass die ornamentirten Perlen Irlands grösser als die englischen seien. In alten römischen und angelsächsischen Gräbern England's kommen sie häufig und sehr schön vor; jene im Museum von Colchester beschrieb J. E. Price (Journal Anthropol. Institut. XII. p. 64), welchem gleichfalls ihre Uebereinstimmung met den afrikanischen Aggriperlen auffällt. Diejenigen dieser Perlen, welche aus einen Wikingergrabe der Hebrideninsel Islay entnommen wurden, zusammen mit einer Münze des Königs Coenwulf von Mercia (8. Jahrh.), beschrieb W. Campbell (Proceedings of the Soc of antiquaries of Scotland. 1879—80. II. p. 67).

Ungemein reich ist unser Vaterland an solchen Perlen, die hier meist der frühen la Tène-Periode angehören. [1] Gross ist

---

hier het eigen zeggen van Dr. Andree: „Um im fernen Osten zu bleiben, so hat A. Langen (Verhandl. 1881, S. 427) sie [scil. die Aggri-Perlen] auch von Timor und Flores nachgewiesen, wo sie hoch geschätzt werden. Er zeigte ganz richtig, dass sie mit den braunen und gelben Perlen, die auf den Palau-Inseln das Geld bilden, übereinstimmen". (loc. cit., p. 110). Dat is dus: de ook hiervóór (blz. 427) afgedrukte losse mededeeling van Langen „Noch eine Bemerkung, welche Sie interessiren wird. Die auf den Pelewinseln im Stillen Ocean so hoch geschätzten braunen und gelben Perlen sind dieselben, welche auf Timor so hoch gehalten werden und von Flores kommen, wo sie, wie gesagt wird, in der Erde gefunden werden" (Verhandl. d. Berl. Gesellsch. 1881, p. 427) was voor Dr. Andree het doorslaande *bewijs:* 1°. dát zulke kralen op Timor en Flores voorkwamen; wat hem hierdoor dus eerst geopenbaard werd; 2°. dat zij identiek waren met de Palao'sche kralen. Mits men maar gauw tevreden zij....!

[1] Met de La Tène-periode bedoelt men de bloeiende ijzer-periode onder hoofdzakelijk Gallische stammen vóór de komst der Romeinen, dus zeg een periode van 500—50 vóór Chr., in een Keltische streek, waarvan Midden-Frankrijk, Zwitserland, en een deel van Zuidelijk-Duitschland het hart uitmaakten. De naam is gegeven naar een plek bij het meer van Neuchâtel (bij

die Zahl der Fundorte, welche von Tröltsch (Fundstatistik 80) für Perlen aufführt, wenn auch nicht stets behauptet werden kann, dass dieselben mit den Aggriperlen identisch sind und auf dieselbe Quelle hinweisen. Gewiss befinden sich darunter aber übereinstimmende. Zu letzteren möchte ich die von Lindenschmit beschriebenen Perlen aus den Gräbern von Hedingen (Alterthümer der Hohenzollern'schen Sammlungen zu Sigmaringen. 57 und Taf. V, Fig. 23) rechnen, bei denen auch Thonperlen" — sic! "Thonperlen", leem-kralen!! — "in orange, hellgelb und roth vorkommen, welche durch künstliche Verschmelzung und Zusammensetzung farbiger Fritte" — versta in 't algemeen "Fritte" = "gloeiingsmassa", "gloeiingsmengsel" [1] — "gebildet sind. Prachtvolle Proben, namentlich aus

Marin, vlak bij de stad Neuchâtel), waar in 1858 tallooze voorwerpen van ijzer werden gevonden. Zooals men weet, bezit de stad Neuchâtel-zelf een collectie van allerlei oudheden (Musée des Beaux-Arts); en Lausanne tal van paalwoningen-antiquiteiten in zijn Musée Cantonal.

[1] Dit woord is natuurlijk van Italiaanschen oorsprong, en daar een technische term der glasfabrikatie. Petrocchi (Novo Dizionario Universale della Lingua Italiana), Milaan, 1887—1891, 2 dln., verklaart „Fritta" als: „Mescolanza di tarso pesto con sale di polverino, calcinato per farne vetro", d. i. dus „mengsel van fijngestampt wit-Carrarisch-marmer (tarso) met zout van Levantijnsche-asch (polverino), in den gloeioven verhit (calcinato) om er glas van te maken." Meyers Konv. Lexikon, 5e ed., VI, 1894, verklaart daarnevens: „Fritten, eine pulverförmige oder aus oberflächlich verbundenen Partikelchen bestehende Masse bis zum Erweichen erhitzen, so dass die einzelnen Teile zusammenkleben oder zintern [d. i. tot slakken worden], ohne dass die ganze Masse (Fritte, van friggere [lat. frigĕre], backen, rösten) in vollkommenen Flusz gerät. Frittenfarben, Porzellan -, Fayence - und Glasfarben, die gefrittet und gemahlen sind". En van daar ook Duitsch „Frittenporzellan" = Fr. „porcelaine tendre", ons „fijn aardewerk", wat als een soort namaak-porselein beschouwd kan worden, immers, daargelaten een uitwendig doorzichtig glas-vernis, homogeen is in massa, en dus scherp onderscheiden moet worden van het gewone „faience" = „faience emaillée" = „geëmailleerd aarde-werk", dat bij doorbreking altijd blijkt uit een grover kern en een fijner opgelegd, ondoorzichtig, en overgesmeerd émail te bestaan. Om één voorbeeld te noemen: het „oude Delftsch" was „geëmailleerd aardewerk" (faience émaillée), het „nieuwe Delftsch" van „De Porceleyne Fles" (Thooft en Labouchère) is „fijn aardewerk" (porcelaine tendre). Men legge maar eens een scherf van beide naast elkaar! — De uitduiding van „Fritte", b.v. in Dr. Sicherer en Akveld „Hoogduitsch—Nederlandsch .... Woordenboek", Amsterdam (zonder jaartal, maar ± 1890) „Fritte .... (Glasbl.) fritte, glasmengsel, glasmassa, die tot smelting gebrand en gegloeid is", zou ten onrechte doen gelooven, dat het woord alleen bij de glasvervaardiging van toepassing was. Trouwens, Andree, in den tekst hier-

Frauengräbern der Merowingerzeit, befinden sich im Mainzer Museum ...« — en hier beeldt Andree op p. 114 twee colliers van kralen af (een klein en een groot); welke dus volgens zijn eigen woorden uit materie van KLEI in diverse kleuren samengebakken zijn; er zijn hieronder rechthoekige, cilindervormige, ook plat-ovale leem-kralen (en dus tot het Goudschekaasjestype naderend); terwijl bij 2 van deze plat-ovale leemkralen, de eene een dubbelen zigzag-band draagt — het idee dus van het »star pattern« — en de andere een daartoe naderenden slingerband heeft. — »Diese zahllosen Schmuckperlen, die aufgereiht als Arm-oder Halsbänder dienten, zeigen z. Th. identische Farben, wie wir sie auf den Palau-Inseln finden und dabei die mannichfaltige Abwechslung, wie sie von den Aggriperlen der Goldküste beschrieben wird.

Wie in den Schweizer Pfahlbauten, ist das Vorkommen gleicher und ähnlicher Glasflüsse und Perlen dargethan in Italien (schöne Proben im Museo civico in Bologna) und vielfach in den Mittelmeerländern. Mit ägyptischen Porzellan zusammen fand Schliemann in der dritten Stadt Troja's, der verbrannten, Glasknöpfe, Glaskugeln und eine Glasperle; die durchbohrten Knöpfe bestehen aus grüner Glasmasse und zeigen eine Verzierung von weissen oder gelben Spirallinien, die nicht aufgemalt, sondern im Glase selbst enthalten sind. Es sind diese Knöpfe und Perlen die einzigen Gegenstände von Glas, die Schliemann im Hissarlik fand (Ilios S. 480 und Fig. 549—555). Auch im Novum Ilium fand Schliemann dahin gehörige Glasperlen (das. S. 694).

Wir sind jetzt der Quelle jener Perlen näher gekommen. Ohne behaupten zu wollen, dass alle hier aufgeführten Objekte in dieselbe Kategorie gehören und einerlei Ursprungs sind, ist dieses doch gewiss bei den meisten der Fall. Die Uebereinstimmung in Farbe, Form und Mustern führt dahin und die

---

boven, gebruikt het van een leem-massa die sterk gegloeid werd en zoo samenbakte. — Wie een uitstekend boekje wil hebben om „pottebakkerswerk" (terre cuite), „geglazuurd aardewerk" (poterie vernissée), „geëmailleerd aardewerk" (faïence émaillée), „fijn aardewerk" (deels faïence fine, deels porcelaine tendre), en „echt porselein" (porcelaine dure) scherp van elkaar te leeren onderscheiden, koope den mooien catalogus ad hoc van de verzameling in de Porte de Hal te Brussel (het zoogenaamde „Musée Royal d'Antiquités et d'Armures") door Fr. Fétis „Catalogue des collections de poteries, faïences et porcelaines". (30 centimes!!).

vergleichende Behandlung, welche uns durch das ferne Ostasien, die Südsee, den Norden Amerika's, über Afrika und durch unsern Kontinent nach dem Orient leitet, liefert uns Bestätigung für unsere Ansicht." (loc. cit. p. 113—114).

En daar begint de peroratie, de "clou" van het stuk:

"Aegyptisches Glas war frühzeitig berühmt. Priester des Nillandes hatten den Kaiser Hadrian mit farbigen Glaskelchen beschenkt, die nur bei hohen Festen gebraucht werden durften. Bereits vor 3500 Jahren bliesen die alten Aegypter Glas, wie die Darstellungen von Theben zeigen, und eine Glasperle von Theben aus dem Jahre 1500 vor Christus ist konstatirt (Wilkinson, ancient Egyptians III, p. 90). Wenn Strabo (ed. Casaubonus p. 758) erzählt, er habe in Alexandria von Glasbläsern gehört, dass Aegypten eine Glaserde berge, ohne die es nicht möglich sei, die vielfarbigen und köstlichen Glaswaaren zu fertigen, so sehen wir daraus, dass noch zur Römerzeit dieses Gewerbe dort blühte. Man nimmt an, dass unter der Erde die Soda zu verstehen sei; die aus der Asche des Mesembryanthenum copticum gewonnen wurde. Venedig bezog noch im Mittelalter ägyptische Soda zu seiner Glasfabrikation. So strahlt von Aegypten die Glasfabrikation aus, und wenn man die polychromen, genetzten und gebänderten ägyptischen Glassachen unserer Museen betrachtet, die an jene Venedigs erinnern, so wird man zu Vergleichen mit den Aggriperlen angeregt. Auch nach Palästina muss die ägyptische Glasfabrikation vorgedrungen sein. So wenigstens lässt sich das noch heute bestehende isolirte Vorkommen in Hebron erklären. Die Stadt hatte schon zu Abrahams Zeiten lebhafte Verbindung mit Aegypten, und im Mittelalter wird die Herstellung der bunten Glasringe und Perlen dort erwähnt. Ihre Ursprünge aber liegen sicher weiter zurück. Dieser Industriezweig (überhaupt ein seltener und lokalisirter) bei der arabischen Bevölkerung ragt als ein Ueberbleibsel aus uralter Zeit in unsere Zeit herein und deutet die Quelle an, aus der ein grosser Theil der merkwürdig übereinstimmenden Perlen stammt, die jetzt aus der Erde gegraben, uns von alten Handelsbeziehungen reden. Als die Heimath kann Aegypten, der Ursitz der Glasfabrikation, angesehen werden; Verbreiter der Perlen auf dem Handelswege waren wohl die Phönizier.

In mancher Beziehung lässt sich die Aggri-Perle mit dem

Bernstein und der Kaurischnecke vergleichen. Wie diese beiden, ist sie schon in prähistorischer und frühhistorischer Zeit durch den Handel weit von ihrem Ursprungslande verbreitet und durch Zwischenhändler in die weitesten Fernen getragen worden, wo sie denn, heute aufgefunden, wie ein Wunder angestaunt wird und zu Sagen Anlass giebt. Die Verbreitung dieser Perle aus dem Orient nach der Guineaküste oder dem indischen Archipel erscheint aber nicht auffallender, als die auf dem Handelswege erfolgte Verbreitung der aus dem indischen Ozean stammenden Cypraea moneta nach dem Kaukasus oder in die prähistorischen Gräber an der Ostsee u. s. w. Aber das Ursprungsland der Schnecke oder des Bernsteins war uns nicht verborgen, während bei den Glasperlen dasselbe erst zu suchen war." (loc. cit. p. 115).

Als men nu bedenkt dat (zie hiervóór blz. 539—540) Dr. Andree zijn opstel aanving met het verwijzen naar de determineering der door Langen op Savoe opgegraven kralen door prof. Virchow, en dat prof. Virchow op de aldus aangeduide plek "Verhandl. 1884, S. 593" — gelijk men controleeren kan door de heele periode te herlezen, welke hiervóór op blz. 428—430 daarnaar werd overgenomen — het gansche woord "Aggri-Perlen" niet noemt, en de in 't graf van Savoe gevonden kralen determineert als in groote hoofdzaak uit kornalijn of sardonyx bestaande, met enkele daaronder uit steen of koraal, of schijnbaar uit gebakken leem, of uit been, en slechts aan 't einde zijner specificatie bij "ein Paar ganz feine, längere Hohlcylinder" twijfelt "ob sie aus Glas oder aus einer Thierschale bestehen", maar verder ook het woord glas heelemaal daar niet noemt, — dan wrijft men zijn oogen uit, als men met zóó'n begin ten slotte uitkomt op de ontraadselde herkomst van "Glasperlen", welke onder den naam van "Aggri-Perlen" zouden te verstaan zijn "in allen fünf Erdtheilen".

Onderstel dat er voorwerpen van ijzer in dat Savoe'sche graf gevonden waren, dan zou niemand, en allerminst Dr. Andree, deze stukken hebben doen dienen als eerste getuigen voor een kwestie over brons. Maar nu het kralen gold van kornalijn of sardonyx, van natuurlijk kwartsgesteente dus, nu moesten deze zoowaar dienen als eerste getuigen voor, en als aanloop tot een vraagstuk over kralen van fabrieksglas, kunstmatig door menschenhanden gesmolten glaskralen!

Het zachtste wat men hiervan kan zeggen is: dat het niet alleen

Kubary is geweest, welke geen flauw begrip had van de grondbeginselen der mineralogie! Kubary, integendeel, kan dubbel getroost zijn.

Geen wonder dan ook, dat prof. Virchow protest aanteekende tegen zulk een „ethnologisch” verwarren.

In de zitting van 18 Juli 1885 der Berliner Gesellschaft kwam hij met een nieuwe bespreking over „Bronzen und Perlen aus Gräbern von Savoe und Samal”, en kwam daarbij aan het slot speciaal terug op de Savoe'sche kralen, welke hij nu tegelijk (zie het houtsneetje in Verhandl. Berl. Ges. 1885, p. 328) afbeeldde in natuurlijke grootte: bovenaan, gekenmerkt door de letter A, 5 verschillende typen der kralen van „Karneol”, alléén van kornalijn nu, met weglating van het vroegere „oder Sardonyx”, zeker als gevolg van nauwkeuriger determineering; dan daaronder, gekenmerkt door de letter B, 5 stuks weer, waarvan de 2 eerste „gebrannter Thon” waren, en wel de eene bruin, de andere geel, de 3e „geschnittene Muschel oder Koralle” is, de 2 laatste en zéér kleine weer „brauner gebrannter Thon”. En naast dit 10-tal typen van Savoe'sche antieke kralen, nog onder de letter C een tweetal „Hohle Cylinder, wahrscheinlich Thierstacheln”; waarbij dus nu de mogelijkheid van glas zelfs heelemaal weggelaten werd! [1]

[1] Het is eenigszins jammer, dat Prof. Virchow bij deze afbeelding der antieke Savoe'sche kralen op p. 328, niet meer uitdrukkelijk er de aandacht op gevestigd heeft, ja zelfs in zijn bijbehoorenden tekst met geen woord over die afbeelding rept, maar de kralen integendeel met een kort onderschrift geheel op zich zelf liet staan; zoodat alleen door vergelijking met de vroegere determineering van Prof. Virchow blijkt, dat inderdaad àl de typen van Savoe'sche kralen hier teruggegeven zijn, die Langen in de graven gevonden had. Neemt men toch den tekst van Prof. Virchow's beschrijving dier kralen uit 1884 ter hand (zie hiervóór blz. 428—429), en houdt die naast deze houtsnede van 1885, dan vindt men op de bovenste lijn A van 5 kornalijn-kralen, de fig. c, d, en e = n° 1 der determineering, fig. a = n° 2 van idem, fig. b = n° 3 van idem; dan overgaande tot de 5 soort kralen op de benedenlijn B — hetgeen alle kralen zijn van àndere materie dan kwarts — is fig. b = n° 4 der determineering [alleen ditmaal met het verschil, dat de bepaling in 1884 luidde „aus Stein oder Koralle”, en nu in 1885 „gebrannter Thon, gelb”; waarschijnlijk ten gevolge van juister herkennen]; fig. a = n° 5; fig. d (2 stuks) = n° 6; fig. e = n° 7. Terwijl eindelijk de 2 stuks onder fig. C voorgesteld, in de determineering van 1884 heetten „ein Paar ganz feine, längere Hohlcylinder, von denen ich zweifelhaft bin, ob sie aus Glas oder aus einer Thierschale bestehen”, terwijl het nu in 1885 heet „C. Hohle Cylinder, wahrscheinlich Thierstacheln.”

We mogen zeer blij zijn, dat prof. Virchow hier die Savoe'sche kralen-typen alsnog heeft weergegeven; een enkele afbeelding pakt zooveel meer dan regels vol beschrijving. En hoezeer in zijn eerste, en uitvoerige bericht over deze vondst van Langen, de afmetingen uitstekend waren opgegeven, zoo zien we ineens op dit houtsneetje nog veel duidelijker: hoe klein deze antieke Savoe'sche kralen eigenlijk zijn — alle trouwens, op één na, van minder dan 1 cM. lengte! —, hoe karakteristiek daarnevens meestal veelvlakkig toegespitst naar beide zijden, dan wel zeldzamer ovaalrond, of meer rolrond, of ook — juist de 1e en de 3e van letter B — in echte Goudschekaasjes-vorm, zooals nù tegenwoordig nog de groote hoop der moetisalah's in de Timor-groep zijn!

En naast deze kleine doch instructieve afbeelding, volgt dan de wraking van Andree's onkritische hypothese. Want, na herinnerd te hebben hoe eerst Langen gegeneraliseerd had met de Palaukralen = de Timor-kralen te stellen, en Riedel hem geschreven had hoe de Timorlaoet-kralen = de Timor-kralen waren, teekende dan prof. Virchow aldus protest aan tegen de stellingen van Dr. Andree:

„H. Richard Andree (Zeitschr. f. Ethnol. 1884 S. 110) ist dann noch einen Schritt weiter gegangen und hat die Perlen der Molukken und der Palau's mit den afrikanischen Agri oder Aggri, ja selbst mit Perlen aus nordamerikanischen Funden zusammengefasst, und alle diese auf alten phönicischen Import gedeutet.

Gegen eine so weite Combination muss ich entschieden Einspruch erheben. Die Perlen von Savoe sind, wie ich schon in meiner ersten Mittheilung anführte, ihrer Mehrzahl nach aus Karneol gefertigt. Herr. Riedel zog, als er sie später bei mir sah, seine frühere, schriftlich gethane Aeusserung zurück. Ich muss ferner sagen, dass die mir bekannten Agri-Perlen aus blauem, mit bunten Bändern durchzogenem Glasflusse bestanden. Hier liegt wohl keinerlei Analogie vor. Unter den Savoe-Perlen giebt es ein Paar braune und gelbe, welche soviel ich, ohne sie zu zerstören, erkennen kann, aus gebranntem Thon bestehen. Ob sie mit den Karneolperlen zusammen eingeführt oder im Lande selbst erzeugt wurden, vermag ich nicht zu entscheiden; dies zu ermitteln, würde die Sache der Localforscher sein. Was dagegen die Karneolproben betrifft, so sind sie mit so grosser Sicherheit nach bekannten Mustern geschnitten und gebohrt, dass an ihrer Herkunft von irgend einen grösserem Fabrikationsorte her nicht gezweifelt werden

kann. Aber wo lag dieser Fabrikationort? Ich möchte unsere Freunde in Indonesien auffordern, sich mit dieser Frage etwas eingehender zu beschäftigen, insbesondere festzustellen, ob von China aus ein solcher Import stattgefunden hat. In Indien und von da an bis nach Transkaukasien sind Karneolperlen äusserst verbreitet; für den Kaukasus habe ich in meiner Schrift über Koban (S. 103) die nöthigen Nachweise zusammengestellt. [1] Es wäre daher wohl möglich, dass solche Perlen durch Hindu oder durch Araber bis in diese Gegenden verbreitet wurden ″ (Verhandl. d. Berl. Ges. 1885, p. 328—329).

Dit is voortreffelijke taal.

Aan prof. Virchow komt de eer toe, niet enkel door zijn deskundige determineering der op Savoe opgegraven kralen, een gegeven van groote geschiedkundige waarde voor onzen Archipel aan de hand te hebben gedaan; maar ook degene te zijn geweest, die, in de verwarring door een autoriteit als Dr. Andree ter zake gesticht, dadelijk protesteerde tegen een vergelijking zooals deze zich veroorloofd had:

k w a r t s-kralen = g l a s-kralen = l e e m-kralen = oud-Egyptische glaskralen!!

Pro memorie hoeft hier slechts vermeld dat Dr. Jagor, dezelfde die in 1882 al eens een korte mededeeling had gedaan over kornalijnen kralen in graven van Zuidelijk Voor-Indië, en deze toen, óók al generaliseerend, ″ungefähr den Agyiri (Agries) ähnliche Perlen″ genoemd had (zie de aanhaling hiervóór, p. 501—502), nu de korte opmerking maakte, na prof. Virchow's woorden:

″Hr. Jagor bestätigt, dass die Verfertigung von Karneolperlen noch heute einen beliebten Industriezweig in Indien bilde. (ib., p. 329),

een zeker sobere mededeeling, maar toch van belang, als van iemand die zelve Britsch-Indië bereisd had.

Doch belangrijk weer is een tweede referaat van prof. Virchow, nu over de ″heusche″, d. w. z. de Guineesche dusgenoemde

[1] Dit afzonderlijke werk van prof. Virchow over de resultaten van zijn opgravingen in den Kaukasus, heb ik niet in handen kunnen krijgen. De quintessence der vondsten van kornalijnen-kralen in de graven van Koban werden echter reeds in 1881 aan de Berliner Gesellschaft f. Ethn. etc. medegedeeld, en staan afgedrukt hiervóór blz. 511--512.

aggri-kralen; óók dit was een terugslag op de meeningen van Dr. Andree, en waren de woorden die Virchow sprak, toen de hiervóór (blz. 541—543) teruggegeven brief van dezen laatste dd. 11 Oct. 1885 voorgelezen was in de Vergadering der Berliner Gesellschaft van 17 Oct, waarbij Dr. Andree zijn Wijnland en zijn oud-Egypte had prijsgegeven, doch met taktischen zin zijn terugtocht zooveel mogelijk gedekt had; er volgde toen:

„In Bezug auf die afrikanischen Agri-Perlen bringt (Hr Virchow) einige Notizen in Erinnerung, welche Lisch vor mehr als 40 Jahren geliefert hat. In dem VII. Jahrg. der Jahresberichte des Mekl. Vereins (1842. S. 31) theilte er mit, dass der Hamburger Kaufmann Epffenhausen, welcher an der Goldküste Handel treibe, daselbst werthvolle Glasperlen kennen gelernt habe, deren vollkommene Analoga er in der Schweriner Sammlung vaterländischer Alterthümer wieder gefunden. Es heisst darüber: „Im Innern von Afrika, und von hier, nach Ueberlieferungen, nach Aegypten hin werden alte Glasperlen mit eingeschmolzenen bunten Glasflüssen, gewöhnlich in Gestalt von Augen, Kreisen oder Sternen, am häufigsten in blau, weiss und gelb, gefunden, welche durch das Alter ein opalisirendes Ansehen haben. Mit diesen Glasperlen wird an der Goldküste, wo sie wie Edelsteine geschätzt und mit dem doppelten Gewichte des Goldes bezahlt werden, ein nicht unbedeutender Handel getrieben. Diese ächten Perlen werden jedoch von den Eingeborenen an ihrem geringeren specifischen Gewichte leicht erkannt und es hat nirgends, selbst nicht in Venedig, und nicht für grosse Opfer, gelingen wollen, sie, namentlich in Beziehung auf die specifische Schwere, genau nachzuahmen." Hr. Epffenhausen wollte ähnliche auch an ägyptischen Mumien beobachtet haben und Lisch fügt hinzu, dass sie auch in Scandinavien vorkämen. Im folgenden Jahresbericht (VIII. 1843. S. 76) kam er noch einmal darauf zurück, nachdem Epffenhausen dem Schweriner Museum eine ächte Agri-Perle geschenkt hatte. „Dieselbe ist aus porösem Glasflusse, von stenglichter Form, cylindrisch, in scharfen Flächen aus einem längeren, gebogenen, runden Wulste geschnitten, hochgelb von Farbe in der Grundmasse und mosaikartig mit eingelegten, sich durchkreuzenden Bändern von blauen, rothen und weissen Streifen verziert." Lisch betont nachdrücklich, dass die Verzierungsbänder tief eingelegte Massen, die Perlen also Mosaikarbeit seien, gerade so wie die analogen einheimischen Perlen, welche nach

den Funden von Pritzier[1] der Eisenperiode zugerechnet werden müssten." (ib., p. 374).

Het bewijst opnieuw den hoogen ouderdom der gedachte van veelkleurig-gesterde, als het ware met glasmozaïek ingelegde glaskralen, doch doet vermoeden, dat al moge in de oudheid de Egyptische glasnijverheid wel het hoogste hebben gestaan, deze daarom volstrekt niet het monopolie behoeft gehad te hebben op dat gebied, van vernuftige, en in hun vernuftigheid onsterfelijke vindingen.

En, voorzoover het nog noodig was, viel zelfs in de concrete vraag naar de herkomst der Guineesche en Amerikaansche zigzagkleurkralen ("star pattern" of "chevron pattern"), een andere groote autoriteit der ethnologie, de — vaak in raadselen sprekende!! — "Altmeister" dezer wetenschap, prof. Bastian, van Dr. Andree af, en toonde zijn geneigdheid om aan Venetië de eere te geven die het toekwam, toen hij onmiddellijk na Andree's brief en Virchow's referaat, het volgende als samenvatting der kwestie en als zijn oordeel gaf:

"Die Controverse über die Aggrie-Perlen ist eine bereits langdauerende. Die auf europäische Einführung bei den Wilden aus venetianischer Fabrikation zurückführende Ansicht, welche besonders durch A. W Franks, Director der ethnologischen Sammlung im British Museum, vertreten wurde, hat neuerdings eine durchschlagende Bestätigung erhalten in zwei dem Kgl. Museum zugegangenen Funden aus Loanda und dem Innern Brasilien's, wie ich in damaliger Sitzung der Gesellschaft bemerkte.[2] Veraltete

[1] Pritzier ligt in Mecklenburg, halverwege tusschen Schwerin en Lüneburg in.

[2] Dit ziet op de korte mededeeling van Prof. Bastian uit **1882** over nieuwe aanwinsten van het Kön. Mus. f. Völkerkunde te Berlijn: „Betreffs der vielfach behandelten Frage der sog. Aggrie-beads aus Africa, besonders von der Goldküste, zu der ich bei der afrikanischen Reise (1875) dem Museum einen kleinen Beitrag von den Niger-Gegenden schaffen konnte (cf. Deutsche Expedition an der Loango-Küste, Bd. 1, 115), sind neuerdings zwei interessante Erwerbungen hinzugekommen, die eine aus Loanda durch Dr. Buchner, die andere aus Brasilien durch Dr. von Ihering in Novo Mundo, und werden beide bei fernerer Entscheidung über diese Controverse für die von A. W. Franks bereits seit länger vertretene Auffassung in's Gewicht zu fallen haben." (Verhandl. d. Berl. Ges. 1882, p. 516). Men lette er op, dat dit uit 1882 is, en Dr. Andree's studie uit 1885. - De studie van Franks, waarheen prof. Bastian in 1882 verwees als een „bereits seit länger (von diesem) vertretene Auffassung," is natuurlijk het hiervóór, blz. 545, door prof. Haldeman in zijn rapport van 1877 genoemde referaat van A. W. Franks in de „Proceedings of the Society of Antiquaries" van 28 Jan. **1864**.

Formen werden nach Aenderung des Modegeschmackes beim Wiederauffinden durch das sonderbar Ungewohnte mit heiligem Charakter bekleidet, wie ähnlich bei den, aus früheren chinesischem (oder indochinesischem) Handel, nach dessen Unterbrechung, herrührenden Importen des indischen Archipels. Bei den amerikanischen und afrikanischen Naturstämmen fällt der hier maassgebende Wendepunkt vielleicht in den Uebergang der Thalassokratie" — versta: zeeheerschappij — "von den Portugiesen und Spaniern, die sich aus Italien (unter alten Reminiscenzen bis Aegypten und Phönicien in europäischem Culturkreis) versahen, auf die Seemächte Nord-Europas, Holland und England, mit Handelsartikelen aus einheimischer Manufactur." (ib., p. 374).

D. i. dus, en eenigszins precizeerende in jaartallen: volgens prof. Bastian zouden de van 1471— ± 1600 door de Portugeezen aan de Kust van Guinee [1], en de van 1492— ± 1600 door de Span-

[1] Zie hier een paar jaartallen dienomtrent: 21 Aug. 1415 verovering van Ceuta door koning D. João I; 1434 voorbijzeiling van kaap Bojador door Gil Eanes; 1445 voorbijvaring van den Senegal en ontdekking van kaap Verd door Diniz Diaz Fernandez; 1462 ontdekking der Serra Lião - (= Sierra Leone-) kust door Pero de Cintra; 1471 ontdekking der Goudkust („A Mina" = De (Goud-)Mijn) door Fernão Gomez; 3 Jan. 1482 stichting van het Port. fort te S. Jorge da Mina (= St. George d'Elmina) door Diogo d'Azambuja, tevens eersten kapitein van het fort, dat op 15 Maart 1486 tot den rang van stad („cidade") werd verheven door koning D. João II; 1482 — niet in 1481; zie de studie van Luc. Cordeiro in het Boletim da Sociedade de Geographia, 11ª Serie, 1892, p. 93—163, „Diogo Cão" — ontdekking van de Zaire- of Congo-rivier, door Diogo Cão; 1486 omzeiling van de Kaap der Stormen („o Cabo Tormentoso") door Bartholomeu Diaz. In 1637 ging het Port. fort te St. George d'Elmina in de handen der Nederlanders over; zie Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge „De oorsprong van Nederland's Bezittingen op de Kust van Guinea", 's Gravenhage 1871, p. 19 20. Den datum 3 Jan. 1482 ontleen ik aan J. A. de Marrée „Reizen op en beschrijving van de Goudkust van Guinea," 's Gravenhage—Amsterdam, II, 1818, p. 1, naar een steen met inscriptie in het oude fort, die ook „den toenmaligen Neger-Koning Caramanda" zou vermelden. Nu blijkt echter uit Barros, Dec. I, lib. III, cap. 1, dat eerst op St. Sebastiaans-dag, 20 Jan. 1482, de onderhandelingen met den neger-potentaat „Caramança" door Diogo d'Azambuja begonnen werden, terwijl in 't volgende cap. 2 het begin der werkzaamheden op den volgenden dag, dus 21 Jan. wordt gesteld, en gezegd wordt, dat al na 20 dagen de ringmuur van het kasteel en de wachttoren een eind opgetrokken waren. Er hapert hier dus iets, of bij den een, of bij den ander. En daarnevens leest men weer bij Teixera de Aragão in zijn „Descripção geral e historica das moedas cunhadas etc.", Lissabon, I, 1875, p. 239, dat Diogo d'Azambuja op 12 Dec. 1481 bezit nam van de Kust van Guinee.

jaarden in Midden-, Zuid- (en Noord-)Amerika ingevoerde Venetiaansche glaskralen — zelve ontstaan onder nàwerking der antieke beschaving, en wel speciaal der Aegyptische glasnijverheid en Phoenicische zeevaart —, na de opkomst der zeeheerschappij van Holland en Engeland in ± 1600, de rol zijn gaan vervullen van antiquiteiten, met een stralenkrans van geheimzinnigheid, dus heiligheid omgeven; op dezelfde wijze, als nu nog in den Indischen Archipel oude scherven van weleer ingevoerd Chineesch porcelein en dergelijke, geëerbiedigd worden bij de inlandsche bevolkingen als dingen van hooger orde.

Dit een en ander brengt ons na de verbazingwekkende hypothesen van Dr. Andree tot de werkelijkheid terug. En ik geloof dan ook dat een drie maanden later, in de zitting dd. 7 Jan. **1886** van de „Physikalisch-Oekonomische Gesellschaft zu Königsberg in Pr.", Dr O. Tischler vrijwel het algemeene gevoelen teruggaf, toen hij zijn verdienstelijke studie „Ueber Aggry-Perlen und über die Herstellung farbiger Gläser im Alterthume", daar voorgelezen, aldus aanhief, na vermelding der ontvangst van een uit Brazilië afkomstige „aggri-kraal": [1]

„Diese Perlen, in letzter Zeit mit dem Namen Aggry-Perlen bezeichnet, obwohl die Bezeichnung jedenfalls zu allgemein ist, haben schon lange die Aufmerksamkeit der Forscher und Sammler erregt, auch zu vielen ungerechtfertigten Hypothesen und Phan-

---

[1] Dr. Schmeltz was het, die in zijn noot 2 op pag. 6 van Kubary's meergenoemde studie uit 1889 over het Palao-geld, de aandacht vestigde op de voorlezing van Dr. Tischler; het genoemde boekwerk mocht ik te leen krijgen uit de Bibliotheek van Teyler's Stichting. Deze Dr. O. Tischler is natuurlijk dezelfde als „Herr Dr. Tischler (aus Königsberg i. Pr.)" zie hiervóór, blz. 448! — van wien Jacobsen ter aangehaalde plaatse (in 1896 afgedrukt) vermeldt, dat deze de door Jacobsen in 1888 te Laga, op Portugeesch-Timor, aangekochte roode en gele moetisala'hs herkend had als „Glasflüsse von unbestimmbar hohem Alter"; vermoedelijk is Dr. Tischler kort na Jacobsen's terugkeer naar Duitschland overleden, dus ± 1890; in 1896 was hij blijkbaar al eenige jaren geleden gestorven. — Dr. Tischler zegt in zijn aanhef over de „aggri-kraal" die aanleiding gaf tot zijn studie van begin 1886: „Von Herrn Dr. v. Ihering aus Brasilien ist mir eine Perle zugesandt worden, welche beim Roden eines Urwaldes zu Mundo novo in der Provinz Rio grande do Sul gefunden wurde." D. i. dus: dezelfde Dr. Von Ihering in Brazilië, welke in 1882 een zigzag-kleurkraal (star pattern) aan het Museum f. Völkerkunde te Berlijn had gezonden (zie hiervóór, blz. 559 noot 2), had nu een tweede aan Dr. Tischler ten geschenke gestuurd. De studie van Dr. Tischler komt nog nader onder **D**, sub *b* ter sprake.

tasien Anlass gegeben. Die neueste Arbeit von Richard Andree (Zeitschrift für Ethnologie 1885 III) "Aggry-Perlen" hat die sich hieran knüpfenden Fragen auch nicht geklärt, indem sie allerlei verschiedene Perlenformen, die unter sich gar keine Verwandschaft haben, miteinander in Verbindung bringt." (p. 5—6 van het "Bericht über die Sitzungen etc. im Jahre 1886", in de Schriften der Physik. Oekonom. Gesellsch. z. Königsberg in Pr., XXVII, 1887).

Maar een paar heel andere vragen zijn nog deze.

Eerstens: maakt het niet een koddigen indruk èn in de studie van John Brent "On Glass Beads with a Chevron Pattern" (in "Archaeologica: or, Miscellaneous Tracts relating to antiquity, published by the Society of Antiquaries of London", XLV, 1880, p. 297—308; met plaat XXII, waarop 6 zigzag-kleurkralen zijn afgebeeld)[1], èn in de, ook door Andree aangehaalde, studie van J. E. Price "On Aggri Beads" (Journal of the Anthropol. Inst. of Great Brit. and Ireland, XII, 1883, p. 64—68), èn door Andree zelf, èn in het hiervóór (blz. 543—546) overgenomen rapport van prof. Haldeman, èn in de daarjuist genoemde verdienstelijke studie van Dr. Tischler, met de grootste zorg te zien opgeteld het aantal diergelijke kralen van het "star pattern" of "chevron pattern", in Europa, in Amerika, in Afrika, op de Palao-eilanden (4 stuks blijkens Kubary!) aangetroffen, — en dat niet één dezer schrijvers ook maar even melding maakt, noch van de duizende diergelijke onder de Dajaks van Borneo verspreid, noch van de honderde diergelijke welke in de Timor-groep dienst doen als aangename afwisseling tusschen een snoer gele of oranje moetisalah's; zoodat b.v. 's Rijks Ethn. Museum te Leiden alléén reeds zijn zigzag-kleurkralen bij honderden telt, en aan één snoertje moetisalah's in de Ethnogr. Verzameling der Indische Instelling te Delft er alleen 5 zitten, méér dus dan aan het kostbare en unieke snoer der dochter van den radja van Palao, door Kubary hiervóór (blz. 526) beschreven? Ook, hoe komt dit eigenlijk? Is het omdat Nederlanders nog zoo weinig studie maakten op dit gebied, zoo weinig of niet er over publiceerden; of is het, dat de buitenlanders geen Nederlandsche musea bezoeken, dan wel de Nederlandsche litteratuur onbestudeerd laten? Dit zij zooals het

[1] Ook op deze studie vestigde Dr. Schmeltz de aandacht aan 't eind van zijn noot op p. 13 bij Kubary (1889.) De Kon. Bibl. (Den Haag) bezit dit seriewerk. Evenzeer wordt onder **D**, sub *b* teruggekomen op dit opstel van Brent.

weze, het blijft voor ons, Nederlanders, vermakelijk te zien, hoe gretig Dr. Andree partij trok van die éene afbeelding (in vooren zijaanzicht) van één der 4 kalĕboekoeb's in „star pattern" aanwezig op de Palao-eilanden [1], terwijl hij hun voorkomen binnen onzen Archipel, doch vooral op Borneo, maar voor het grijpen had!

Doch een andere, en veel ernstiger vraag is deze: is men niet schromelijk in de war, sinds dat men, laat ik zeggen sinds 1850 zoowat, begonnen is deze zigzag-kleurkralen als „aggri-kralen" te betitelen, ja, te beschouwen als dè „aggri-kralen par excellence"? Doet het daareven genoemde zeggen van Dr. Tischler: „Diese Perlen, in letzter Zeit mit den Namen Aggry-Perlen bezeichnet", niet reeds eenigszins vermoeden, dat het toepassen van den oud-Guineeschen term speciaal op dit soort kralen, eigenlijk een nieuwerwetschheid is? Zou het moeilijk vallen met bewijzen aan te toonen, dat er in de 17e en 18e ceuw aan de Kust van Guinee met het daar inheemsche woord „aggri-kraal" volstrekt géén zigzag-kleurkralen (star pattern, chevron pattern) be-

---

[1] Het kan misschien zijn nut hebben precies aan te geven, wèlke afbeeldingen Dr. Andree in 1885 (op p. 110 van het Zeitschr. f. Ethn.) ontleend heeft aan plaat 2 van Kubary's studie uit 1874, en wèlke daarvan weer terug te vinden zijn op plaat I van Kubary's studie uit 1889. Aangezien in beide gevallen Kubary zijn figuren genommerd heeft, is het voor een duidelijke herkenning alleen noodig de 6 figuren bij Andree van „Palau-Geld" denkbeeldig te nummeren met 1, 2, 3, 4, 5, 6, daarbij beginnende te tellen van de linkerhand; en alsdan zijn respectievelijk de nos 4, 5, 6, 7, en 8 + 9 (vóór- en zijaanzicht der zeldzame Palao'sche zigzag-kleurkraal, „star pattern," „chevron pattern") van Kubary in 1874 = nos 4, 5, 6, 1, en 2 + 3 (idem voor- en zijaanzicht) bij Andree in 1885 = nos 31, 44, 16, 53 van Kubary in 1889; terwijl de zigzag-kleurkraal, als gezegd, in 1889 bij Kubary geheel ontbreekt. Zooals men tevens hierdoor beter zal zien, heeft Andree in zijn afbeelding van 1885 alléén kalĕboekoeb's van Kubary overgenomen, doch èn de kaldoyok's (bij Kubary in 1874 fig. 10–13), èn de bĕrak's + boengau's (bij Kubary in 1874 fig. 1—3) geheel overgeslagen; terwijl juist alléén op deze Palao'sche bĕrak's en boengau's het zeggen van Langen uit 1881 kon slaan over analogie met de „braunen und gelben Perlen" op Timor en Flores, en dàt weer wèl door Dr. Andree als kostbaar argument voor zijn redeneering (?) werd gebruikt (zie o. a. hiervóór blz. 549, noot 1)! Hoe vindt men zulk argumenteeren?! [In plaats van „een 5-tal," hiervóór op blz. 515, leze men „een 6-tal;" ik had daarbij fig. 2 en 3 bij Andree als één geteld, immers als voor- en zijaanzicht van dezelfde kraal; doch dan had ik ook het aantal afbeeldingen bij Kubary in 1874 als 12 moeten tellen; omdat ook daar fig. 8 en 9 bijéén behooren. In zijn studie van 1889 heeft Kubary terecht het verschillend aanzicht van eenzelfde kraal onder één nummer gegeven.].

doeld werden? En dat, dierhalve, het tegenwoordige gebruik van dien naam voor dat soort kralen één kolossaal misverstand eigenlijk is, één roekeloos uitbreiden van een verkeerd verstaan begrip op dingen, waarmee het oorspronkelijk niet het minste te maken had?

Ook hierop zal getracht worden in het nu volgende een zoo duidelijk mogelijk antwoord te geven, langs den éénigen zekeren, den kritisch-historischen weg.

D.

Het eigenlijke doel van dit hoofdstuk zal zijn: één gedeelte van de verwarde kralen-kwestie op te lossen op een wijze die geen tegenspraak duldt; immers, gegrond is op een aanzienlijke reeks van elkaar krachtig steunende historische getuigenissen, die liefst beginnen in de eerste eeuw onzer jaartelling, hun concentratie vinden in een groot aantal uit den Portugeesch-Indischen tijd (1500- 1600) en uit in hoofdzaak Portugeesche bronnen, waarbij "het Boek" ("O Livro") van Duarte Barbosa uit 1516 den voorrang heeft, vervolgd kunnen worden door de 17e en 18e eeuw, en op de meest sprekende wijze hun afsluiting vinden in een "wolk van getuigen" uit deze eeuw en de allerlaatste jaren, zeer bepaaldelijk in een voortreffelijk-mineralogische studie ad hoc van J. M. Campbell uit 1880.

Dit hoofddoel zal dan wezen: aan te toonen dat de velerlei kralen van kwartsgesteente, allereerst van KORNALIJN, van CHALCEDOON, van JASPIS, en VERDERE KWARTS- OF OPAAL-VARIËTEITEN, welke over Afrika, Zuid-Oost-Europa, en gansch Azië, verbreid zijn, sinds eeuwenlang één groote, gemeenschappelijke bron hadden: het LAND VAN CAMBAY EN GOEDJRAT (Gujarat, Guzerat), de kornalijn-, chalcedoon- en jaspis-mijnen van RATANPUR (Ratanpoor) BIJ BHARŌCH, HET ANTIEKE BARYGAZA, en omstreken, en de sinds eeuwen bestaande slijperijen van kwarts-kralen daar ter plaatse, deels ook eerst wel in datzelfde antieke Barygaza = Bharōch, daarna, en zeer zeker sinds ± 1300, in de eigen stad Cambay, waarvan, vooral in de periode 1300—1550 de "Guzeratze Mooren" en de Hindoesche Banyan's de groote verspreiders zijn geweest; terwijl diezelfde Guzeratsche Mooren, tegelijkertijd optredend als felle propagandisten van den Islam, — daargelaten

andere vrachtvaart —, in dezen kralen-handel en kralen-fabrikatie van hun eigen gebied, plus de van ouds beroemde katoenen „Cambaysche kleedjes", twee handelsartikelen bezaten van de grootste beteekenis voor hun toenmaals overal heenstevenende scheepvaart, waardoor zij tegelijkertijd mèt Cambay-kleedjes en mèt Cambay-kwartskralen, óók den Islam hebben verbreid, langs directen zeeweg, naar Oost-Afrika, naar Malabar, naar onzen Indischen Archipel, en zelfs tot bij Timor. Waardoor dus tevens de antieke, de eerste, de zoo te zeggen „heusche" moetisalah's van den Timor-Archipel, gelijk de op Savoe in 1884 opgegravene, kornalijnen kralen zullen blijken uit datzelfde Cambay herkomstig, en door Guzeratten en Banyans deels indirect, deels ook wel rechtstreeks, daarhenen gebracht.

Doch naast dit HOOFDDOEL van deze heele tegenwoordige studie, wat ten minste zekerheid zal brengen voor een belangrijk gedeelte der over meer dan een werelddeel verspreide kralen, zal daarnevens worden getracht, zooal geen oplossing, dan toch licht te brengen voor de andere soorten van kralen; daarbij uitgaande van de leidende gedachte, dat, wil men te eenigertijd óók voor die gedeelten der verwarde kralen-kwestie een afdoende oplossing kùnnen vinden, het eerst van al noodig zal zijn scherp te formuleeren, WÀT VOOR SOORT VAN KRALEN men hier, of daar, of ginds, nu eigenlijk onderscheiden kan.

Op de meest natuurlijke wijze splitst zich daardoor het nu volgend betoog in vier rubrieken:

a. De herkomst der kornalijnen en andere kwarts-kralen uit Cambay.

b. Het onderzoek naar de juiste beteekenis van het woord „aggri-kraal".

c. De internationale verspreiding van glas-kralen, en hun voorname herkomst.

d. Het onderzoek naar den oorsprong der „tegenwoordige" moetisalah's in de Timor-groep.

Indien dan aan dat eerste gedeelte volstrekte historische zekerheid gegeven zal zijn met tal van bewijsplaatsen, die — wonderlijk genoeg!! — nog nooit de aandacht hebben getrokken, zoo moge het weinige en gedeeltelijk nog zeer onzekere wat voor de drie verdere rubrieken te berde zal worden gebracht, bij anderen den lust wekken om te beproeven ook dáárvoor vaste zekerheid te verkrijgen.

Want, gelijk gezegd, de beantwoording van het eerste deel blijft hier hoofdzaak en hoofddoel.

a. De Herkomst der Kornalijnen en andere Kwartskralen uit Cambay.

De grondslag, waarvan hier zal worden uitgegaan, is de uitmuntende beschrijving van den Cambay'schen kralenhandel, zooals die vervat is in „Het Boek” („O Livro”) van Duarte Barbosa, uit **1516**.

Over deze kostbare Portugeesche bron heb ik, in deze zelfde Bijdragen (blz. 125—128, 145, en vooral 180—189) reeds zoo ruimschoots gesproken, dat ik ditmaal eenvoudig daarheen verwijzen mag bij 't herinneren, hoe er van Barbosa's Livro 3 gedrukte teksten bestaan: 1°. een oud-Italiaansche vertaling, voor het eerst afgedrukt te Venetië in **1550** in dl. I van Ramusio's „Delle navigationi et viaggi etc.”; 2°. een Portugeesche tekst, het eerst verschenen te Lissabon in **1813** en herdrukt in **1867**, als N° VII van Deel II der „Collecção de Noticias para a historia e geografia das nações ultramarinas etc.”; 3°. een Engelsche vertaling naar een oud-Spaansch translaat, in originali te Barcelona berustende, welke Engelsche vertaling, bezorgd door Hon. H. E. J. Stanley, in **1866** verscheen als n° 35 der Londensche Hakluyt-uitgaven onder den titel „A description of the coasts of East Africa and Malabar in the beginning of the sixteenth century, by Duarte Barbosa, a Portuguese.”

Dit zullen de hoofdteksten natuurlijk zijn; en respectievelijk worden aangehaald als „Ramusio”, n.l. naar den 2^{en} druk van diens dl. I, in **1554** verschenen (ex. Leidsche Univ. Bibl.); als „Port.”, en wel naar den 2^{en} druk van **1867** (ex. Kon. Bibl.); en als „Stanley”, naar den eenigen druk van **1866** (ex. Kon. Bibl.).

Doch daarnevens zal óók gebruik worden gemaakt van de twee Münchener handschriften A en B, evenzeer vroeger in de aangehaalde bladzijden van deze Bijdragen besproken, vooral blz. 128 en 188—189, met hun oud-Spaansche translaten van den zelfden tekst van Barbosa, zooals het hs. te Barcelona dien bevat; waarnaar Stanley weer vertaald heeft. Niet alleen zijn deze van waarde om Stanley in zijn vertolking — die meer dan eens onvoldoende, hier en daar zelfs beslist foutief is — te controleeren; maar kunnen door hun varianten, en hun aansluiting nu eens bij dezen

dan bij dien gedrukten tekst van Barbosa's Livro [1], als belangrijke hulpmiddelen dienen om den juisten tekst vast te stellen, zooals die in 1516 moet geweest zijn, dan wel blijkbaar in de eerste jaren daarna geïnterpoleerd werd door personen die toch óók wel kennis van Indische zaken hadden. Geenszins mag ik vergeten hierbij te vermelden dat ik aan de groote vriendelijkheid van Dr. G. von Laubmann te München, Director der K. Baier. Hof- und Staats-Bibliothek aldaar, het dank, deze beide handschriften nog tot mijn beschikking te hebben hier in den Haag.

De Port. tekst zal echter, als de meest origineele, en — hoezeer eerst een copie uit ± 1558 — zeker de meest zuivere, steeds vooropgaan. Naar dezen wordt hier voortdurend vertaald; en eerst daarna en daarnaast wordt gevraagd wat de andere teksten bevatten, deels als bevestiging of verheldering van den Portugeeschen tekst, deels als afwijkingen daarop.

Wanneer dan aan de hand van Barbosa's Livro onloochenbaar aangetoond zal zijn, dat er in **1516** in Cambay een reusachtige kralenindustrie en kralenhandel bloeide van kornalijnen allereerst, dan ook van chalcedonen, welke gebracht werden naar de kusten van Zuid-Oost-Afrika, allereerst naar Sofala voor invoer in het

---

[1] Het is mij een plicht hier een onaangename fout te herstellen, die ik in deze Bijdragen blz. 188—189 beging. Voortgezette studie van de Münchener hss. A en B, juist in die gedeelten welke aan de beschrijving van den Maleischen archipel voorafgaan, hebben mij geleerd dat niet alleen Stanley's woorden „perhaps N° 571" — d. i. hs. B te München — „agrees more exactly with the Barcelona Ms.", volkomen juist zijn, en dat dus mijn protest daartegen op de genoemde bladzijden ten onrechte geschiedde: maar dat men zelfs nader kan zeggen: n° 571 München (= B) is een soort van slordige copie naar het Barcelona'sche hs., terwijl n° 570 München (= A) meermalen een onafhankelijke plaats inneemt tegenover èn Ramusio èn de twee andere Sp. teksten (Barcelona + B), doch daarentegen een merkwaardige aansluiting vertoont met den Port. tekst. Ook is het onjuist wat ik blz. 188 schreef: dat Stanley van de Münchener hss. A en B „alleen de aanwezigheid te München en hun nummers aldaar kenbaar" maakte; want Stanley heeft wel degelijk op p. 148—149 een zelfstandige periode uit A gepubliceerd (hoewel die precies zoo, óók voorkomt in den Port. tekst). Na deze billijke verontschuldigingen, moet ik echter twee aanmerkingen op Stanley handhaven: 1°. meermalen heeft hij zijn tekst of onvoldoende of verkeerd begrepen; 2°. den Port. tekst heeft hij zoo goed als onbestudeerd gelaten, ondanks diens hooge waardij. — Nog een tweede onaangename fout moge ik hier herstellen: voor „Celebes = wel te verstaan Zuidwest-Celebes," op blz. 145, leze men „Celebes = wel te verstaan Noordoost-Celebes (de Minahasa)".

goudrijke Monomotapa, naar Aden, naar de Roode Zee, naar Nubië, naar Perzië èn ook... naar Malaka met bestemming voor Timor; — dan zullen eerst daarna in historische reeks al de andere bewijsplaatsen worden gegeven, die dit kostbaar en hoogst deskundig getuigenis van den tolk en handelsman en factoor Duarte Barbosa ondersteunen en uitbreiden.

Dat Barbosa juist zoo vele inlichtingen geeft over deze kralenbranche, is niet zoo zonderling; blijkbaar heeft deze auteur veel kennis van het vak der edelsteenen en halve edelsteenen gehad; waar het maar kan, weidt hij evengoed uit over de Narsinga'sche diamanten, de Ceyloneesche en Pegoe'sche robijnen, de Ceyloneesche saffieren, hyacinten, topazen, de Perzische turkooizen, de Irak'sche smaragden, de Pegoe'sche spinellen, de paarlvisscherijen van de Basaruto-eilanden („Hucicas grandes") beZ. Sofala, van Bahrein (Perzische Golf), van Cael (Golf van Manār, tusschen Ceylon en 't vasteland), èn ook van de Soeloe- of Joló-eilanden in onzen Ind. Archipel; ja zelfs, sprekende van Tjampa, zegt hij dat daar ergens in de buurt een eiland is „waarvan ik den naam niet weet" („ha que nom sei ho nome"; alléén te vinden in Port. p. 373), waar veel diamanten — van wat minder waardij dan die van Narsinga (Bisinagar, Widjajanagara, in Centraal-Dekhan) — werden gevonden en voor export verkocht; waaruit we, door contemporaire berichten, kunnen begrijpen dat bedoeld was: de sinds eeuwen vermaarde diamanten-rijkdom van Tandjoeng poera op Borneo, dus het Soekadana'sche en Landak'sche gebied. Kortom: er heeft in Barbosa een halve juwelier gezeten; [1] behalve een koopman, en een Malabaarsche tolk, en een geographisch-ethnologisch landbeschrijver, van zeer buitengemeene bekwaamheid. En waar hij zooveel oog had voor de heusche edelsteenen, zijn ook van hem dergelijke degelijke mededeelingen afkomstig, omtrent den handel in en de vervaardiging van kralen uit die „halve edelsteenen",

[1] Het Appendix tot Barbosa's Livro, „de lijst van Oostersche handelsartikelen" zooals ik dat in deze Bijdragen blz. 145 noemde, is alléén aanwezig bij Ramusio, in het hs. te Barcelona (dus bij Stanley op p. 208—224), en in het Münchener hs. B; doch in Port. en in A ontbreekt het. Het bevat eerst een beschrijving der verschillende vindplaatsen en waarden van Indische edelsteenen (Stanley p. 208—218), en daarna een dergelijke opgaaf voor verschillende specerijen en drogerijen zooals die verhandeld werden te Calicoet (Stanley p. 219—221). — Voor de merkwaardige juistheid van Barbosa's opgaven over deze edelsteenen, zie het getuigenis van den juwelier Henry Capt te Genève bij Stanley p. 218 noot 3, en vooral diens eigen schrijven op p. 230.

waartoe de kornalijnen, de onyxen, de chalcedonen en verdere kwartsverwanten behooren.

Als men in aanmerking neemt dat zijn "Boek", zijn Kusten- en Landen-beschrijving van de heele toenmaals bekende Indische Wereld, begint bij "De Kaap St. Sebastiaan voorbij de Kaap de Goede Hoop", d. i dus bij de kaap boven kaap Corrientes en de Delagoa-baai, op 22° 30′ Z. B., en dan geleidelijk de heele Oostkust van Afrika langs gaat, de Roode Zee in, langs Arabië, de Perzische Golf en Perzië, naar Indië; dit weer geleidelijk volgt langs de heele West- en de heele Oostkust; dan de heele Westkust van Achter-Indië beschrijft tot bij Malaka; en daarop overgaat tot ons gansche Insulinde (voorzoover in 1516 bekend); evenals te voren noch het eiland Madagascar ("Ilha de Sam Lourenço"), noch Socotora, noch de Maldiven, noch Ceylon, noch de Nikobaren vergeten waren; om eindelijk te sluiten met Tjampa, met China, en de Lioe-Kioe-eilanden, — dan ligt het voor de hand, dat wij zijn zelfde volgorde eerbiedigen, en aan zullen vangen met den invoer van Cambay'sche kralen in Sofala, bestemd voor het rijk Monomotapa; als middelpunt zullen krijgen de merkwaardige beschrijving der hoogontwikkelde kwartskralen-industrie in het land en de stad Cambay van toenmaals; en als slot zullen vinden den invoer van Cambay'sche kralen in het sandelhout-rijke Timor.

De Port. tekst zal telkens naast zijn vertaling worden gedrukt. In die vertaling wordt het meest merkwaardige voor ons onderwerp gespatieerd. En zoo vinden we dan achtereenvolgen bij Barbosa:

over **Sofala** (Port. p. 247) ("Çofala").

"hos Movros desta pouoaçam falaom Arauia, e tem hvm Rei sobre sy que está ha obediencia delRey N. Sr., ha maneira de sev trato era qve a elles uinhaom em peqvenos nauios, qve chamaom zambvquos do regno de Qviloa, Mombaça, e Melynde mvytos panos pintados dalgodam, ovtros branqvos e azvis, delles de seda, e mvytas continhas pardas, e roxas, e amarellas, qve ha hos

De "Mooren" (= Mohammedanen) dezer plaats spreken Arabisch, en hebben over zich een Koning, die in gehoorzaamheid staat tot den Koning onzen Heer. De wijze van hun handel was [scil. vóór de Portugeezen in 1505 een fort te Sofala bouwden, en daardoor de stad blijvend overheerschten], dat tot hen kwamen in kleine schepen, die zij samboek's [zambuço's; een Arab. soort "logger";

ditos regnos uem em ovtros navios mayores do gram regno de Cambaya, has qvaes mercadorias hos ditos Movros qve uinhaom de Melynde e Mombaça (hier is een lacune blijkbaar in Port.; aangevuld in de Port. uitgaaf naar de woorden bij Ramusio, fol. 320 verso „comprano, & riceuono da gli altri Mori, che quiui le portano”) e lhas pagaom em ovro pelo preço de qve elles hiaom mvyto contentes; ho qval ovro lhe daaom ha pezo: hos Movros de Çofala goardauaom estas mercadorias, e has uendiaom depois ha hos Gentios do Regno de Benametapa qve aly uinhaom carregados dovro; ho qval ovro lhe dauaom ha troqvo dos ditos panos sem pezo, em tanta cantidade qve bem ganhaom cento por hvv.”

zie Hobson-Jobson, 1886, i. v. „Sambook”] noemen, van het rijk van Kilwa, Mombasa en Melinde, vele geverfde katoenen kleedjes, andere wit en blauw, deels van zijde, en vele grauwe, en roode, en gele kraaltjes, die naar de gezegde rijken kwamen in andere grootere schepen van het groote rijk van Cambay, dewelke koopwaren de gezegde „Mooren” die van Melinde en Mombasa kwamen („koopen, en ontvangen van de andere „Mooren”, die ze hier brengen”), en zij betalen (sic!) die in goud voor een prijs waarmee die (anderen) zeer tevreê waren (sic!); welk goud ze hun geven (sic!) op gewicht. De „Mooren” van Sofala bewaarden (sic!) deze koopwaren, en verkochten ze daarna aan de Heidenen van het Rijk van Monomotapa die daarheen kwamen, beladen met goud; welk goud ze hun gaven in ruil voor die kleedjes, zonder gewicht, in zoo groote hoeveelheid, dat zij wel winnen (sic!) honderd voor een.

Het bovenstaande schildert dus den toestand van Sofala, in hoofdzaak vóór 1505, toen de Portugeezen er de hand op legden; maar het aardige overspringen van verleden op tegenwoordigen tijd, en dan weer op verleden tijd, duidt genoegzaam aan, hoe diezelfde import in 1516 nog niet geheel afhandig was gemaakt aan de Mohammedanen; dat de Portugeezen van hun kant dezen handel en invoer van Cambay'sche kralen in Sofala voortzett'en, zal straks blijken. Alleen worde hier er op gewezen .... dat nù blijkt wààr Dapper in 1668 zijn „asverwige en gele en rode Kambaische kralen” (zie hiervóór blz. 509) vandaan had gehaald, welke te

„Sofale" zouden ingevoerd worden. Als men zich de moeite wil geven het daar afgedrukte te vergelijken met het hierbovenstaande, dan ziet men onmiddelijk, hoe Dapper weinig anders deed dan vrij letterlijk vertalen naar een hem ten dienste staanden tekst van Barbosa uit 1516; en uit zijn toevoeging in margine „Od. Barb.", d. i. „Odoardo Barbosa", blijkt dat hij de een of andere editie van Ramusio heeft gebruikt, waar immers de Port. voornaam „Duarte" (= ons „Eduard") was omgedoopt in „Odoardo". Natuurlijk trouwens! Geen andere tekst dan de Italiaansche vertaling was in 1668 van Barbosa's Livro gedrukt aanwezig! Doch het is een bewijs te meer, hoe men een gecompileerde landbeschrijving als die van Dapper kritisch lezen moet, daar immers Dapper in 1668 iets als een bestaanden toestand in Sofala voorstelt, wat 150 jaar vroeger heusch waar was geweest. Ten zeerste valt het daarom te waardeeren, dat Dr. O. Dapper zulk een eerlijk compilator is geweest, en hetzij in zijn voorrede, hetzij in zijn marginale noten, van zijn bronnen man en paard placht te noemen.

Het bovenstaande omtrent Cambay'sche „kraaltjes" („continhas", van „conta" = kraal), die grauw („pardas") en rood („roxas") en geel („amarellas") naar Sofala, bestemd voor de goudlanden van Transvaal en Rhodesia, door Mohammedaanschen kusthandel werden aangevoerd, is in zichzelf afdoende duidelijk. Naar het Sp. handschrift te Barcelona vertaalt Stanley p. 5: „they (scil. de „zanbucs") bring much cotton cloth of many colours, and white and blue, and some of silk; and grey, and red, and yellow beads, which come to the said kingdoms in other larger ships from the great kingdom of Cambay etc." Het hs. A leest „z (= &; het ouderwetsche teeken daarvoor) trahen muchos paños pintados z blancos z azules de seda y q̃tas pardillas z bermejas z amarillas q̃ a los dichos rreynos vienen en otros navios mayores. del gran Reyno de cambaya/:"; d. i. dus, leest „q̃tas" = „quentas" = modern Sp. „cuentas" = kralen. Het hs. B leest, in meer moderne spelling: „cuentas pardillas y bermejas y amarillas que etc.". En Ramusio, fol. 320 verso heeft hier: „& pater nostri berrettini, gialli, & rossi, che etc.", waarin dat „berrettino" — nu nog alleen gebruikt in den zin van „kwaadaardig, slecht" — een geheel verouderde en mij onduidelijke term is voor een kleurschakeering, die Dapper echter wel goed met „asch-vervig" vertaald zal hebben; ten minste eene grijze, grauwe tint moet wezen.

Toch zij hier even stil gestaan bij de steeds in den Port. tekst

voorkomende uitdrukking "contas" voor "kralen", of in diminutief "continhas" = kraaltjes, waarvoor het Sp. steeds de gelijkluidende woorden "cuentas" en soms ook "cuentecitas" heeft; terwijl Ramusio steeds vertaalt "pater nostri", het Engelsch niet anders kan zeggen dan "beads", en wij "kralen" of "kraaltjes", de Duitschers "Perlen", de Franschen hetzij "grains" hetzij ook wel "patenôtres". Geheel in overeenstemming met het oude overwicht van het Katholicisme, zijn de meeste dezer termen aan het tellen der gebeden met den rozenkrans ontleend, waaraan ieder kraal een "verricht", d. i. een "geteld" gebed vertegenwoordigt; vandaar Port. conta = Sp. cuenta = eene (aan den rozenkrans) getelde = een kraal; vandaar Ramusio's "pater nostri" = onze "paternosters", d. i. de grooter soort bid-kralen die telkens na een "tientje", d. i. een 10-tal kleinere (welke 10 Ave-Maria-gebeden voorstellen), er aan herinneren, dat men dan een "Onze Vader" moet bidden; vandaar ook Eng. bead = bede = (één) gebed; vandaar ook het wat verouderde Ital. woord "conteria" (met accent op i), of liever in meervoud "conterie" = het Dapper'sche woord "krael-werk", d. i. "allerlei soort kralen", met name de gekleurde. Ook bij ons was weleer het woord "paternoster" algemeen in gebruik om de grootere (doch ook wel de kleinere) kralen van een rozenkrans (of "rozen-hoed", of bij uitbreiding óók "paternoster") aan te duiden, gelijk men het beste kan zien door het slot van noot 2 op blz. 462 hiervóór te herlezen, in welken tekst van 1602 (herdrukt in 1650) "paternoster" niets anders is dan "(rozenkrans)-kraal", en het ietwat raadselachtige "groote ronde Contoirtekens" óók vermoedelijk met Port. "conta", en oud-Ital. "conteria" in verband staat, en dus wil zeggen: de groote ronde tel-teekens van een rozenkrans, m. a. w. de grootste soort paternoster-kralen. Dat wij met ons "kraal" teruggaan op "koraal", d. i. zeekoraal, en wel de roode variëteit, het bloedkoraal; dat de Duitschers met hun "Perlen" zich het dichtst hebben gehouden bij het Lat. "margarita", hetgeen alleen = parel, paarl, zeeparel was, maar in middeneeuwsch Ital. al weldra toegepast werd op de "perles fausses", de glas-kralen van Venetiaansche factuur, zoodat zelfs Ital. "margaritaio" = de glaskraal-vervaardiger werd; dat er in den tijd van Sabellicus (1495) in de eigen stad Venetië een wijk "Margarita" bestond, toen door volders enz. bewoond, maar eertijds de wijk der namakers in glas van allerlei echte paarlen en edelsteenen, die sinds ± 1292 evenwel naar Murano

verhuisd waren; — dit moge hier slechts even bij elkaar worden gesteld, als bij elkaar hoorende. Maar **nergens** gebruikt Ramusio in zijn vertaling de gewone tegenwoordige Ital. uitdrukking voor de kleinere kralen van een rozekrans "grani" (Fr. grains); doch overal heet het bij hem "pater nostri" (Fr. patenôtres), waarvan aan een gewonen rozenhoed van 5 (òf 3) + 5 × 10 + 4 = 59 (dan wel 57) kralen eigenlijk maar 6 (of 5) diergelijke grootere, te vinden zijn. Trouwens, èn vroeger èn nu zelfs nog heetten in Venetië de makers van allerlei kralen, tot aanrijgen aan een bidsnoer bestemd, zelven óók "paternostri". [1]

---

[1]) Een paar bewijsplaatsen. Garnier in zijn reeds vermelde „Histoire de la Verrerie etc.," Tours 1886, p. 106 sprekende over het maken van kralen voor rozekransen in Venetië, voegt in noot 3 toe: „Les verriers qui fabriquaient ces sortes de perles avaient reçu le nom de paternostri: il en est souvent question dans les actes du XVe siècle et cette dénomination est encore employée de nos jours." Dan even verder op pag. 107: „Quant aux perles ordinaires ou conterie, celles qui servirent à Christophe Colomb et à Fernand Cortez à entrer en relations avec les Américains, qui aujourd'hui encore sont exportées en Afrique et en Asie en quantités considérables et etc." En, sprekende over de opkomst der vervaardiging van glazen kralen voor export naar 't Oosten, na de terugkomst van Marco Polo in zijn vaderstad Venetië (1295), schrijft Gerspach in zijn ook hiervóór (blz. 517, noot) genoemd werk „L'Art de la Verrerie," Parijs 1885, op p. 147—148: „Ce mouvement commercial donna une très grande extension à l'industrie nommée arte del margaritaio, les grenats et autres pierres précieuses étant, à cette époque, connus sous le nom de margarita. Le mot venait de l'antiquité: on appelait à Rome, margaritarii, les joailliers. Les margaritaires se bornaient à la verroterie (= klein glaswerk), aux grains (= kralen) de couleur et aux menus articles de verre dont les peuples de l'Asie et de l'Afrique ont toujours aimé à parer leur corps et leurs vêtements." En uit het, óók hiervóór genoemde, belangrijke artikel van Vincenzo Lazari in de Gazette des Beaux-Arts, XI, 1861, p. 326—327: „Les perles fausses, fabriquées par les patenôtriers et les perliers, aussi bien à Murano qu'à Venise, distinguées en paternostri a rosette et oldani, destinées dans l'origine à faire des chapelets de dévotion, des jouets ou des ornements de femmes (du latin comptus, d'où le nom de conterie, verroteries), qui furent plus tard un article d'un commerce d'exportation si important en Orient et dans les contrées sauvages, devinrent toujours de plus en plus belles de couleurs et de formes." — Het hoeft wel nauwelijks gezegd hoe de uitduiding in „Van Dale's Groot Woordenboek der Nederl. taal," 4[en] druk, 1898, van „rozenkrans" = „paternoster, snoer koralen bestaande uit 15 maal 10 kleine kralen, waarop telkens een groote volgt" geheel onjuist is; trouwens, bijna geen enkele speciaal-Katholieke term wordt in dit „Groote" Wdb. zonder dikker of dunner fouten uitgelegd, terwijl talrijke andere geheel ontbreken. De kennis der Protestanten van Roomsche zaken is gewoonlijk erbarmelijk. Schrijver dezes — óók een Protestant, maar die lang in

Daarna volgt bij Barbosa:

over Zimbabye[1] (= het hof van den Koning van Monomotapa) (Port. p. 249) („Zimbaoche")

„nesta mesma pouoaçam de Benemetapa he ho assento mais accostvmado do Rei em hvv logar mvyto grande, donde trazem hos mercadores ovro dentro ha Cofala, ho qval daom ha hos Movros sem peso por panos pintados e por contas, qve antre elles saom mvyto estimadas, has qvaes contas nem de Cambaya: dizem estes Movros de Benametapa qve ainda este ovro uem de mvyto mais longe, de contra ho cabo de Boa esperança, dovtro regno qve he sugeito ha este de Benametapa."

„in deze zelfde stad van Monomotapa (n.l. in de hofstad, in Zimbabye, of Simbabwe, Barros' zijn Symbaoe) is de meest gewone zetel van den Koning in een zeer groote plek; van waar de kooplieden goud brengen binnen Sofala, hetgeen zij geven aan de Mooren zonder gewicht voor geverfde kleedjes, *en voor kralen, die onder hen zeer geacht zijn, dewelke kralen komen van Cambay*; deze Mooren zeggen van Monomotapa, dat dit goud nog van heel verre komt, van naar den kant van de Kaap de Goede Hoop, van een ander rijk wat aan dit van Monomotapa ondergeschikt is."

Roomsche landen verbleef — kan hier dezen juisteren uitleg geven: een rozenkrans begint met een crucifixje, waarop volgen in ons land 5, in Spanje maar 3 kralen; waarvan de laatste steeds een groote paternoster-kraal is; dan splitst zich het koord, en begint het eigenlijke rozenhoedje, met 10 kleine + 1 groote + 10 kleine + 1 groote + 10 kleine + 1 groote + 10 kleine + 1 groote + 10 kleine kralen, waarmee de rozenkrans sluit, en men weer aangeland is bij den grooten bidkraal van 't gemeenschappelijk begin. Bij iedere groote kraal bidt men een „Onze Vader" (Pater noster caet.), de 10 kleine kralen = „een tientje" volgen dan als 10 „Wees Gegroet's" (Ave Maria caet.), gezamenlijk besloten door een „Glorie" (Gloria Patri caet.) aan 't eind; daarmee is men weer op een nieuw „Onze Vader" gekomen, enz.: zoo bidt men 5 tientjes = 50 bidkralen, waarom een paternoster ook 50 daarvan bezit, en *niet* 150 als Van Dale zegt. Slechts bij zeer bizondere omstandigheden bidt men zijn rozenkrans 3 maal, dus 150 Ave Maria's. Behalve het gewone „rozenkrans" en „paternoster" is ook het Hoottiaansche „rozenhoed" — Sal nemmermeer gebeuren mij dan nae dese stond, enz. — nog als „rozenhoedje" algemeen bij Ned. Katholieken in gebruik. Men vergelijke eens Van Dale's 4e druk, 1898, op „rozenhoed' en „tientje"!! In de gebeden bij de aan de éérste groote rozenkrans-kraal voorafgaande 4 dan wel 2 kralen plus crucifix, heerscht verschil; bij ons begint men b. v. met het Credo, in Spanje met de Akte van Berouw (Acto de Contrición); dit zijn diergelijke locale afwijkingen, als dat men in Spanje steeds *in vijven* een kruis slaat (hoofd, borst, linkerzij, rechterzij, èn mond), elders en ook bij ons steeds *in vieren*.

[1] Een interessant en zeer oud rapport (dd. 20 Nov. 1506, geschreven door Diogo d'Alcaçova te Cochin) over Sofala, onmiddelijk na oprichting van het

In dezen Port. tekst zouden we de duidelijke voorstelling hebben dat er toenmaals óók al Mohammedanen in de binnenlandsche hofstad waren gevestigd, die in geregeld ruilverkeer stonden met hun geloofsgenooten te Sofala, indien we het "dizem estes Mouros de Benametapa que etc." naar de gewone wijze vertaalden met "deze Mooren van Monomotapa zeggen, dat etc."; de bovenstaande vertaling moet de juiste daarom wezen, hoezeer gegrond op een afwijkende constructie. Maar èn het voorafgaande, èn de andere 4 teksten die allen er van gemaakt hebben "en die lui van de stad van Monomatapa zeggen dat etc.", zònder opnieuw "Mooren" te noemen [1], wijzen genoegzaam aan: dat de heidensche kooplui van

fort (= kasteel) aldaar, is afgedrukt in „Alguns Documentos etc.," Lissabon 1892, p. 153-157. Hierin wordt o. a. gesproken over de stagnatie in den goudhandel te Sofala door dynastieke twisten in het land Monomotapa, welke al 12—13 jaar geduurd hadden, en nog niet geëindigd waren; verder wordt de hofdstad er eens als „Zumubauy," en eens als „Zunbauhy" vermeld, geconstateerd dat die 10—12 flinke dagreizen van Sofala verwijderd is, doch dat de Kaffers daar wel 20-21 dagen over doen, voorts dat de Mooren van Sofala zich niet elders dan aan de zeekust en tot 4 mijl landwaarts in durven wagen, doch verder niet; alsmede dat, naast den van ouds grooten goud-uitvoer te Sofala, het eigenlijke middelpunt daarvoor, ook een klein gedeelte zijn weg vond naar de haven „Angoje" = Angotsche. Deze, van Barbosa geheel onafhankelijke en 10 jaar vroegere, mededeelingen illustreeren den tekst hierboven op waardevolle wijze.

[1] Ook in andere opzichten wijken hier de 4 verdere teksten wel wat af, hoewel niet in hetgeen de Cambay'sche kralen betreft. Stanley (p. 7) heeft o. a.: „And in the said Benamatapa, which is a very large town, the king is used to make his longest residence; and it is thence that the merchants bring to Sofala the gold which they sell to the Moors without weighing it, for coloured stuffs and beads of Cambay, which are much used and valued amongst them; and the people of this city of Benamatapa say that etc." A heeft „ y ẽ la dha (= dicha) buenamatapa ques muy grande pueblo acostunbra el Ry Resydir lo mas e de alli trahen los mercaderes de (sic!) zofala a vender su oro el qual dan a los moros syn peso por paños pintados e por q̃tas (= quentas) de cambaya q̃ entre hellos sõ muy usadas z apresciadas z dizẽ los desta cibdad de benamapata (sic!) q̃ etc.," volzinnen die zeker corrupt zijn, doch alleen duidelijk aangeven, dat met name de Cambay'sche kralen veel gebruikt en veel geliefd waren onder de lui van Monomotapa. B sluit zich aan bij Stanley, en zegt o. a.: „y de alli traen los mercaderes a (terecht! niet „de" zooals A) çofala a bender su oro etc." En ook Ramusio, fol. 320 verso stelt het zoo voor, dat de (heidensche) kooplui van Monomotapa naar Sofala gingen met hun goud, en dat daar inruilden aan de Mooren „senza peso par pãni dipinti, et per pater nostri di Cambaia, che fra questi Gentili sono molto usati et apprezzati," en hoe „die (lui) van de stad Monomatapa zeiden dat enz." Het zonderlinge is, dat daarvóór de 4 andere teksten alle een „stad van Benamatapa" inschuiven, die op 6

het rijk Monomotapa gingen naar Sofala met hun goud, en daar, zoo op het oog maar, zonder gebruik van gewicht, de kleurige Cambay'sche katoenen kleedjes en de grauwe (grijzige) en roode en gele kralen en kraaltjes uit Cambay "vermangelden" (inruilden) tegen hun goud, aan de Sofala'sche Mohammedanen.

En mochten we soms twijfelen of dit wel heusch Cambay'sche kralen waren, dan leert ons Barbosa:

over (DE TOENMALIGE GROOTE MOORSCHE NEDERZETTING VAN) **Angotsche**
(tusschen Quilimane en Moçambique) (Port. p. 250) ("Amgoya").

"Indo ha ho diante leyxando-se este Cvama ha cento corenta legoas delle, ha ho longvo da costa, está hva mvy grande pouoaçam de Movros que chamaom Amgoya [1]. Uiuem nella mvytos mercadores qve trataom em ovro, e em marfim, em panos de seda e algodam, e contas de Cambaya [2]; assy como sohiaom de fazer hos de Çofala: has qvaes mercadorias lhe trazem hos Movros de Çofala, de Mombaça, de Melynde, e Qviloa, em hvvs nauios, mvyto peqvenos es-

"Gaande naar verderop met verlating van dezen Zambesi (= Cuama of Kwama indertijd) op 140 mijlen vandien, langs de kust, ligt een heel groote stad van Mooren die zij Angotsche noemen. In haar wonen vele kooplieden die handelen in goud, en in ivoor, en kleedjes van zijde en katoen, en kralen van Cambay; evenals plachten te doen die van Sofala; dewelke koopwaren hun brengen de Mooren van Sofala, van Mombasa, van Melinde, en Kilwa, in heele kleine

dagreizen afstands zou gelegen zijn van de stad „Zinbaoch," welke zelve weer volgens alle 5 de teksten op 15 dagreizen zoowat van Sofala was verwijderd (Port. zegt „15 of 20"). Geheel ten onrechte, m. i., heeft Port. deze interpolaties in cursief-letters overgenomen; duidelijk toch blijkt dat men had een land Monomotapa, en een hoofdstad Zimbabye; maar niet óók nog een tweede stad Monomotapa. Het kan natuurlijk zeer goed zijn, dat in den Port. tekst het 2e „Movros" een vergissing is van den copist, en dat men lezen moet „dizem estes de Benametapa qve," waardoor de vertaling gelijk wordt aan die der 4 andere teksten, en gewoon zou luiden: „deze (lieden) van Monomotapa zeggen dat etc." Ik voor mij geloof, dat dit wel het rechte moet wezen.

[1] Hierachter schuiven de 4 andere teksten alle in: „en heeft een (eigen) koning," iets wat Port. in cursief-letters ten onrechte m. i. overneemt.

[2] Stanley p. 9 „beads of Cambay;" Ramusio fol. 321 recto: „& paternostri di Cambaya;" A „ĉ q̃tas de canbaya;" B „y quentas de cambaya;" alle hetzelfde dus.

condidamente dos nossos nauios, de maneira qve daly leuão mvy gram soma de marfim, e mvyto ovro.... Estes Mouros has uezes estaom ha obediencia de elRei N. Sr., outras uezes estaom aleuantados por estarem apartados das nosas fortalezas.″	vaartuigen verheimelijkt voor onze schepen, zoodat zij vandaar halen (een) zeer grooten berg (= een heelen boel) ivoor, en veel goud.... Deze Mooren zijn nu eens in gehoorzaamheid aan den Koning onzen Heer, dan weer zijn ze in opstand wegens (hun) verwijderdliggen van onze forteressen.″

Duidelijk voelt men hier hoe de opperheerschappij der Portugeezen in de belangrijkste plaatsen van Afrika's Zuid-Oostkust — fort in Sofala gebouwd, 1505; idem te Moçambique, den Port. hoofdzetel, 1507 (begonnen in 1505), en een nieuw fort aldaar 1545; fort te Kilwa (den Moorschen hoofdzetel van vroeger) gebouwd, na groote verwoesting der stad, 1505 — daarom nog volstrekt geen einde had gemaakt aan de sinds eeuwen bestaande zeehegemonie der Mohammedanen. Het bloed kroop waar het niet gaan kon; en de vervolgde Mooren sloegen elders de tenten op voor hun ruilhandel en kust-nederzettingen. Zoo was Angotsche een centrum van Moorschen handel in 1516, dat in de plaats was getreden voor de verminderde krachten der oudere Muzelmansche zeesteden aldaar.

En daarna begint Barbosa te vertellen:

over De stad van Aden (Port. p. 262) (″Ha cidade Dadem″).

″Ha ho porto desta cidade uem muytas náos de todalas partes, principalmente do porto de Juda, donde lhe trazem muyto cobre, azougue, vermelham, coral, e muytos panos de lãa e seda; do que leuaom em retorno muyta especiaria, e dragoarias, panos dalgodãm e outras mercadorias do grande regno de Cambaya; de Zeila, e Barbora uẽ aqui ter muytas náos com mũytos mantimentos[lacune??] e has de Cambaya uem caregadas de muytos panos, e he tanta ha	″Naar de haven van deze stad komen veel schepen van alle kanten, vooral van de haven van Djidda, vanwaar zij er brengen veel koper, kwik, vermiljoen, (bloed)koraal, en vele kleedjes van wol en zijde: (en) van welke zij in terugvracht meenemen veel specerij, en drogerijen, katoenen kleedjes en andere koopwaren van het groote rijk van Cambay; van Zeila, en Berberá komen hier aan, vele schepen met vele victualiën [lacune??], en die van Cambay komen be-

soma delas que parece cousa espantosa; trazẽ como diguo algodam, muyta dragoaria, pedraria, muyto aljofar, alaquequas; donde leuaom em retorno pera ho dito regnȯ de Cambaya muyta ruuia, opeo, pasas,

laden met vele kleedjes, en zoo groot is de berg daarvan dat het verschrikkelijk lijkt; zij brengen, zooals ik zeg, katoen, veel drogerij, edelgesteente, veel parelzaad, [1]

---

[1] Zoowel in Dr. W. H. Engelmann's „Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe", Leiden 1861, als in den reusachtig vermeerderden 2[en] druk van dit werk door prof. Dozy, Leiden—Parijs 1869, wordt Port. „aljofar" = Arab. „al-djauhar", verklaard met „parel, paarlen." Toch is het een feit, dat in de koloniale Port. bronnen „aljofar" en „perolas" steeds worden onderscheiden, en met het eerste de mindere en kleinere soort paarlen bedoeld worden, en met het tweede de groote, mooie exemplaren. Datzelfde geven de Port. dictionnaires alle ook aan. B heeft hier „perlas," en desgelijks Stanley p. 27 „pearls," en Ramusio fol. 324 recto „perle;" doch A behoudt „aljofar," evenals het soms wel meer typisch-Port. woorden behoudt, b. v. Port. „sertão" (= binnenland), vaak vertaalt met een (niet bestaand) Sp. „sartan". De interessantste plaats (juist ook voor ons Nederlanders, met ons „moeti-salah" in Timor) in de Port. oudere litteratuur over paarlen, is wel wat de vermaarde Dr. Garcia da Orta, de Portugeesche en oudere Rumphius mag men zeggen, jarenlang in de buurt van Bombay gevestigd, in **1563** liet afdrukken in zijn, toen voor 't eerst te Goa verschenen, „Gesprekken over de Kruiden en Drogerijen van Indië" („Coloquios dos Simples e Drogas da India"), in zijn XXXVe Gesprek, dat — geordend als deze alle zijn naar de alphabetische opvolging der beginletters van de behandelde onderwerpen — het heeft over „Margarita," dus de „Parel;" en waarvan de aanhef aldus luidt in den dialoog-vorm waarvan Orta zich bediende:

„Ruano [de gewone steller der vragen]: Eene van de medicinale steenen is het parelzaad („o aljofar); of het een steen worde genoemd of niet, in de natuurkunde pleegt het aldus te heeten.

Orta [de auteur-zelve; tevens de gewone beantwoorder der vragen]: Het heet „perla" in Kastieljaansch, en „perola" in Portugeesch, en in het Latijn „unio" [volgens K. E. Georges' „Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch," 7[en] druk, Leipzig, II, 1880, is inderdaad „unio" = „eine einzelne grosze Perle, eine Zahlperle]: en dat (wel) in het groote parelzaad („e isto no aljofar grande), omdat het kleingoed („o meudo") in Latijn „margarita" heet; en in 't Arabisch „loeloe" („lulu"), en in 't Perzisch; en bij de andere volken van Indië („nas outras gerações da India") „moti"; en in 't Malabaarsch „moetoe („mutu"); en in Portugeesch en Kastieljaansch „aljofar." p. 119 van dl. II (1895) der uitmuntende (3[e]) uitgaaf van dit werk, met ondersteuning van de Akademie van Wetenschappen te Lissabon, door den Graaf de Ficalho („o Conde de Ficalho"), een bekend Port. pharmacoloog en tevens degelijk onderzoeker der oudere Port. litteratuur en koloniale geschiedenis. Dl. I. verscheen in 1890; de talrijke en hoogst deskundige noten achter ieder hoofdstuk, vereenigd met de strenge tekst-uitgave, maken van dit werk een inderdaad kranig Portugeesch boek; een ex. werd korte maanden geleden aangekocht door het Kon. Inst. In zijn noot op

cobre, azougue, vermelham, et muyta soma de agoas rosadas, que se aquy fazem, e tambem leuaom muytos panos de lãa, ueludos pintados de Meca, ouro em pedaços, amoedado e por amoedar, e outro enfiado, e chamalotes; e parece cousa imposiuel poderem-se gastar tantos panos dalgodam, como estas náos trazem de Cambaya:"

KORNALIJNEN; (en) vanwaar zij in terugvracht meenemen naar het gezegde rijk van Cambay veel meekrap, opium, rozijnen, koper, kwik, vermiljoen, en een boel rozewaters, die ze hier maken, en ook nemen ze mee veel kleedjes van wol, geverfde fluweelen van Mekka, goud in brokken, (en) gemunt en om te munten, en ander (goud) (aan draden) geregen, en kamelotten [geitenhaar-kleedjes]; en het lijkt iets onmogelijks, dat er zóóveel katoenen kleedjes worden verbruikt, als deze schepen brengen van Cambay."

We hebben hier een mooi beeld van de groote handelsbeweging in dat emporium, dat Aden heette; welke stad, door haar ligging aan den ingang der Roode Zee, — evenals Ormuz desgelijks voor het verkeer in en uit de Perzische Golf —, een stapelplaats van tusschenhandel was voor alles wat naar Djidda ("Juda") moest, om zoo, langs karavaanwegen, Alexandrië, of Aleppo en andere Levantsche plaatsen te bereiken, waar Venetiaansche en Genueesche kooplui het weer opwachtten; dan wel, omgekeerd, voor wat van Egypte en den Levant kwam, en over Djidda—Aden naar Indië moest; of ook voor wat binnen de Roode Zee bleef, en via Massoewa naar Abessynië ("Paep-Jans Lant"). of via Soeakim naar Nubië gedirigeerd werd, dan wel, bij Djidda zelf, naar Mekka en elders in Arabië ging. Wat Malaka in ± 1510 (vóór de Portugeezen ook daar de hand op legden) was, als groot tusschen-station tusschen Voor- en westelijk Achter-Indië eenerzijds, en onzen Archipel, Siam, Kambodja, Tjampa en China

het bovenstaande, p. 125—126, bevestigt Ficalho de juistheid der door Orta opgesomde namen, en voegt er aan toe dat het Hindustani o. a. „muti" zegt voor parel, en het Tamiel „mutu;" doch leidt deze dan verkeerdelijk af van een Sanskr. „muktā". Dit laatste weten wij beter, zie hiervóór blz. 425, noot 1. Maar op het hoogstbelangrijk getuigenis van Orta uit **1563** omtrent het Voor-Indische moeti = moetoe = parel, wordt bij de behandeling der „tegenwoordige" moeti-salah's van Timor, sub *d*, nog teruggekomen.

Men ziet echter dat óók Orta onderscheidt tusschen „perolas" = groote, zware paarlen, en „aljofar" = klein grut, ongeveer ons „parelzaad" (of „parelgruis"), of als men wil „ordinaire paarlen", „pareltjes".

anderzijds, dat is Aden nog lange jaren daarna als kruispunt der Muzelmansche scheepvaart in het Noorden gebleven. Hetgeen Albuquerque ook zeer wel wist, toen hij in 1513 zijn aanslag op en zijn beklautering der muren van Aden beraamde; wat echter mislukte, en eerst in 1548 gewroken werd voor zéér korte poos.

We zien hier verder naar Aden komen het bloedkoraal uit de Middellandsche Zee [1]; terwijl van Cambay naar Aden kwamen: 1°. de befaamde Cambay'sche "katoentjes", in schrikkelijke hoeveelheden; 2°. specerijen en drogerijen; dat is: bijna alle uit het Malabaar'sche (peper en gember), uit onze Molukken (nagelen, noot, foelie), Java (cubebe, cardamom), "Soenda" (peper) Noord-Sumatra (peper, kamfer, benzoë), en uit Ceylon (kaneel), herkomstig; zoodat daarvoor dan ook Calicoet de stapelplaats, en de Guzeratten en Banyanen de vrachtvaarders waren; 3°. (in Cambay bewerkte) edelsteenen; 4°. (in de Perzische Golf gevischte) groote parelen ("perolas"), en kleine parelen (parelzaad of parelgruis) ("aljofar"), 5°. "ALAQUEQUAS = modern Port. "ALAQUECAS" = Sp. "alaqueccas" of "alaqueques" = **kornalijnen** (van Cambay!!).

Nu we voor het eerst hier dit eigenaardige Arabisch-Portugeesche, en ook Arabisch-Spaansche woord aantreffen — waar trouwens op op blz. 430, noot 2 hiervóór, al even van gerept werd —, moeten wij er een oogenblik bij stilstaan, omdat dit hèt woord, het technische woord is in alle oudere Port. en Sp. bronnen voor ons "kornalijn".

Stanley, p. 27 vertaalt deze plaats aldus: "Many ships also touch there (scil. Aden) from Zeyla and Berbera with provisions . . . and also from Cambay, whence they bring much cotton stuff, spices, drugs, jewels and pearls, alaquequas, etc."; terwijl hij in noot 2 aldaar aanteekent: "Alaquequa is an Indian stone which stops the flow of blood; alaquequas (sic!) are glass beads. Dictionary

[1] Zie over den uitvoer van bloedkoraal van de Middellandsche Zee (met name oudtijds van de Hyères-eilanden, de Stoechaden toen genaamd) naar Indië, reeds in den tijd van Plinius (± 75 A. D.) en van den Periplus Maris Erythraei [vroeger aan Arrianus toegeschreven] (± 85 A. D.), het belangwekkend artikel van S. Reinach „Le corail dans l'industrie celtique," in de Revue Celtique van 1899, p. 13-29 en 117-131 (ex. Kon. Bibl.), en daarin vooral p. 123-126. De heer A. J. de Mare van de Kon. Bibl. was zoo goed mij op deze studie attent te maken. Ook straks in den tekst zullen nog eenige afdoende getuigenissen voorkomen over de voorliefde in Indië voor Zuid-Europeesch bloedkoraal, evenals Europa sinds oudsher Indische paarlen placht in te voeren.

of V. Salva (lees Salvá), Paris, 1856", een uitleg die in zijn eerste lid totaal onvoldoende, en in zijn laatste lid totaal valsch is; al kan men hierbij tot verontschuldiging van Stanley aanvoeren, dat de Spaansche dictionnaires inderdaad zeer gebrekkig zijn, zelfs tegenwoordig nog, zoowel in 't verklaren van "alaqueca", als van "alaqueque(s)" (bij Stanley verkeerdelijk "alaquequas"). [1] A leest hier: "& aqui vienen muchas naos tanbien de ceyla & barbara cou mantenymientos . . & ansy de canbaya donde trae͂ muchos paños de algodon y especeria e drogueria pedreria e aljofar alaq̃cas (= alaquecas) etc."; B heeft: "e portan alli muchas naos de zeila e barbara con mantenimie͂ (= mantenimientos) . . . e asi mismo de canbaia adonde traen muchos paños de algodon y especeria drogueria joias y perlas alaquequas etc." Dit alles is gelijkluidend; en we hebben hierdoor de zekerheid dat er óók in het Spaansch in 3 teksten staat "alaquequa" = "alaqueca". Het komt er dan enkel nog op aan, door ontwijfelbare getuigenissen vast te stellen dat "ALAQUECA" = KORNALIJN is.

Eerstens hebben we de vertaling van Ramusio, die in Barbosa's eigen eeuw, in **1550**, aldus overzette: "anchora arriuano quiui molte naui de Zeila, & Barbora con vettouaglie . . . & similmente di Cãbaia, d'onde portano molti panni di bambagio, specie, & droghe, gioie, & perle, corniole, etc." (fol. 324 recto). Dus: kornalijnen.

Dan hebben we de uitleggingen der Port. dictionnaires, welke te vermoeden geven dat er kornalijn mee bedoeld moet zijn en

---

[1] B.v. het „Neues spanisch-deutsches und deutsch-spanisches Wörterbuch" van L. Tolhausen, 2e ed., Leipzig, I, 1891 zegt: „alaqueca ostindischer, blutstillende Kraft besitzender Marmor (sic!!)", en daarop „alaqueques. Glasperlchen". De anders zoo voortreffelijke Sp.-Sp. dictionnaire „Campano ilustrado. Diccionario Castellano Enciclopédico", door Manuel González de la Rosa, 4e dr., Parijs 1897 — uitgegeven bij Garnier; een woordenboek wat ik iedereen ten hartelijkste kan aanraden, om den rijkdom en uitgebreidheid, zoowel als om den geringen prijs (6 francs); de druk is echter stereotiep, en mijn 3e druk van 1894 is precies gelijk aan den 4en van 1897 — zegt ook al voor „Alaqueca. Amerikaansch marmer(!!), met rood gevlekt, waar de Indiërs (scil. zoowel de Oost-Indiërs als de Indianen, „los Indios") geneeskrachtige eigenschappen aan toeschrijven"; doch verklaart ten minste „Alaqueques" beter, geeft het echter verkeerdelijk als enkelvoud (Tolhausen zegt terecht mv.), maar dan, bijna goed: „Alaqueques" = „Alaqueca". Prof. Dozy heeft deze beide Sp. woorden blijkbaar niet aangetroffen in de dictionnaires welke hij tot 1869 kon raadplegen, en daardoor „alaqueca" als een uitsluitend Port. woord opgegeven, met „laqueca" als Port. variant.

niets anders, deels ook op de Arabische herkomst wijzen, deels zelfs direct met „kornalijn" vertalen. Zoo b.v. geeft het zeer goede „Neues Wörterbuch der portugiesischen und deutschen Sprache", van H. Michaelis, 2ᵉ druk, Leipzig **1891**: „Alaqueca" = „Laqueca" = „ein asiatischer, milchweiszer od. gelbrötlicher Edelstein"; terwijl de bizonder verdienstelijke „Novo Diccionario critico e etymologico da Lingua Portugueza" van F. S. Constancio, 9ᵉ druk, Parijs **1868** (ex. Kon. Bibl.), desgelijks, maar ruimer nog, zegt: „Alaqueca" = „Laqueca" = „(van het Arab. â q u i c a), een blinkende steen, van melkachtig-witte kleur, of van oranje-rood" [„(do Arab. âq u i c a), pedra lustrosa, de côr branca leitenta, ou de vermelho alaranjado"]; en de in menig opzicht zeer aardige Port.-Port. dictionnaire van F. A. Coelho „Diccionario manual etymologico da Lingua Portugueza", Lissabon, zonder jaartal (maar is van **1889**), behelst alleen „alaqueca" maar verklaart dit: „Blinkende steen van Indië, waaraan de kracht werd toegeschreven om het uitvloeien van bloed te doen ophouden. (Arabisch a l - q u î k a, kornalijn)" [„Pedra brilhante da India a que se attribuia o poder de fazer parar o fluxo do sangue. (Arabe a l - q u î k a, cornalina)"], wat zeker wel steunen zal op de uitlegging van 20 jaar vroeger door prof. Dozy.

Want dan hebben we de besliste determineering in den, reeds hiervóór (blz. 578, noot 1) genoemden, 2ᵉⁿ druk uit **1869** van het „Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe" door prof. Dozy en dr. Engelmann, waar het heet (n i e t voorkomend in den 1ᵉⁿ druk van 1861):

„A l a q u e c a, *p(ortu)g(ais)* aussi laqueca, pierre brillante des Indes qui arrête le flux de sang, comme disent les dictionnaires. C'est . . . *al-'aquíca, cornaline,* pierre précieuse qui, selon les Arabes, arrête le flux de sang (voyez Ibn-al-Baitâr, II, 201)."

Toen ik, naar aanleiding hiervan, en geheel vreemd als ik ben aan eenige de minste kennis van Arabisch — reden waarom ik daar juist ook de door prof. Dozy gegeven Arab. karakters maar door eenige tittels verving —, mij wendde tot dr. G. v a n V l o t e n om nadere inlichting over deze plaats bij Dozy-Engelmann, kreeg ik bij briefkaart dd. Leiden 24 Juni vriendelijk het volgende antwoord:

„Ziehier de vertaling van Ibn Baitâr II, 128 (gedrukte uitgaaf).

„Aristoteles [zegt] er zijn verschillende soorten van [n.l. van 'a q î q = k o r n a l i j n] en de plaatsen waar hij gevonden wordt zijn vele. Hij komt [o. a.] van Jemen en van de kusten der

Grieksche Zee. De schoonste zijn die, waarvan de roode kleur het sterkst is en die het meeste schitteren [lichten]. Eene soort die het minst schoon en glansrijk is, waarvan de kleur op die van het water gelijkt dat uit vleesch komt, wanneer daarop zout gestrooid wordt en waarop witte, verborgen lijnen zijn (op den steen n.l.), doet, in een zegelring gebruikt, den angst bij het rechtsgeding bedaren en stelpt het bloed, uit welke plaats des lichaams ook, in 't bizonder bij vrouwen wier menstruatie te lang duurt. Wie met gruis van dezen steen, van welke soort ook, de tanden wrijft, verwijdert daarvan de roest en de groeven, maakt hen wit, en verhindert het vloeien van bloed uit hun wortels. Een ander [auteur zegt] verbrand, bevestigt deze steen loszittende tanden.""

Dit is een getuigenis uit ± **1240** van den in Hedjra 646 = 1248 A. D. overleden Spaanschen Arabier Ibn Baitâr, geboren te Málaga, en schrijver van een alphabetisch geordende pharmacopee; welk werk in 1840—1842 in 2 deelen vertaald werd door Dr. J. v. Sontheimer, naar welke editie prof. Dozy blijkbaar met zijn "II, 201" verwees. [1]

Het hier en elders steeds in 't Arabisch gebruikte woord voor kornalijn — àlle deze dingen dank ik aan Dr. van Vloten — is ʻaqîq, waarvan het "nomen unitatis" het door prof. Dozy aangevoerde "ʼaquîca" is, hetgeen weer geboorte gaf aan het Port. èn ook Spaansche "alaqueca". En niet alleen vertelt Ibn Baitâr dit verhaaltje op gezag van Aristoteles — in diens verloren geschrift *Περὶ μετάλλων*? hetgeen ons tot ± 330 vóór Chr., en misschien een oorspronkelijk Grieksch bijgeloof zou terugvoeren [2] —, maar kort

[1] „Grosse Zusammenstellung über die Kräfte der bekannten einfachen Heil- und Nahrungsmittel von Abu Mohammed Abdallah ben Ahmed aus Malaga bekannt under dem Namen Ebn Baithar. Aus d. Arab. übersetzt von Dr. J. v. Sontheimer", Stuttgart, 1840-1842, 2 dln. Zie daar de door prof. Dozy bedoelde plaats over Akik = Carneola, in dl. II, p. 201 (ex. Univ. Bibl. te Leiden). Een andere vertaling, in Fransch, der plaats van Ibn Baitâr, kan men vinden in de mij ook door Dr. van Vloten aangewezen overzetting van deze Arabische pharmacopee door L. Leclerc in „Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale," dl. XXV, Parijs 1881, p. 457—158.

[2] Op p. 13 van de inleiding der zoo dadelijk te noemen studie van Clément—Mullet „Essai sur la minéralogie arabe" (Journ. Asiat. 1868, I), noemt deze ook als een der bronnen, door hem gebruikt „le Livre des pierres d'Aristote traduit par Luca ben Sérapion," en waarvan blijkens de noot, nog een 2e Arab. vertaling moet hebben bestaan. Nu maakt de heer K. H. E. de Jong, doctorandus in de oude letteren, mij op-

na hem wordt precies dezelfde plaats ook aangetroffen bij den in 682 Hedjra = **1283** A. D. gestorven Q a z w î n i in dl. I, p. 230 der uitgave van Wüstenfeld, en in een te Leiden berustend handschrift (Legatum Warnerianum) van H a d j i Z a i n A t t ā r, getiteld Ikhtiārāt-i-badîi, geschreven in 770 Hedjra = **1368** A. D.

Doch veel uitvoeriger spreekt een tijdgenoot van Ibn Baitâr, T e i f a s c h i, over 'a q î q = k o r n a l ij n. In de bizonder interessante, mij door Dr. van Vloten aangewezen, studie van Clément-Mullet „Essai sur la minéralogie arabe", in het Journal Asiatique van 1868, I, p. 5—81, 109—253, en 502—522, wordt op p. 157—159 besproken hetgeen Teifaschi, die ± **1240** werkte (zie de inleiding p. 10), meedeelt over de 5 soorten van kornalijn die hij onderscheidt; als: 1° de roode kornalijn; 2° de geelroode; 3° de blauwe; 4° de zwarte; 5° de witte. Clément-Mullet begint daarbij zijn overzicht over „La Cornaline" = „A q î q" aldus:

„La traduction du mot 'a q î q par „cornaline" ne présente pas le moindre doute. Cette interprétation est généralement admise, mais en réalité c'est un nom générique qui s'applique à un groupe de *quartz-agates* qui se distinguent entre eux par la variété des couleurs". (p. 157).

En dan gaat hij over de door Teifaschi in ± **1240** onderscheiden 5 soorten van 'aqîq aldus voort:

„La cornaline rouge est sans aucun doute le *corneolus* des anciens, le *quartz-agate cornaline* des minéralogistes ou cornaline de *vieille roche*, *cornaline mâle des lapidaires*, (Brard, *Minéralogie appliquée aux arts*, III, p. 272)" . . . (en dan volgt de plaats van Ibn Baitâr welke boven, in haar geheel vertaald, teruggegeven werd; en van welke soort van s l a p - v l e e s c h k l e u r i g k o r n a l ij n, als waarover Ibn Baitâr, op gezag van Aristoteles, beweert dat die bizonder bloedstelpend was, Clément-Mullet oordeelt: „Cette pierre, d'une nuance plus pâle et de moindre valeur, est

---

merkzaam op deze plaats in het artikel over „Aristoteles," in de „Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology" van W. Smith, London, I, 1870, p. 329, omtrent verloren werken van A.: „Separate treatises on the inorganic bodies of the same class, e. g. *περὶ μετάλλων* . . . . . . and *περὶ τῆς λίθου* . . . . . have perished."

Zou het nu kunnen zijn, dat de bovengenoemde Arab. vertalingen teruggaan tot (waarschijnlijk) het eerste dier van Aristoteles in originali verloren werken? Het klassieke „metallum" had een zeer ruime beteekenis, en beantwoordt in menig opzicht aan ons „mineraal."

sans doute aussi de la classe des *cornalines femelles*". Doch daarop gaat hij weer voort over de 4 andere variëteiten van 'aqîq, door Teifaschi genoemd :)

"Cornaline rouge passant au jaune, simplement *cornaline*, ou *cornaline femelle* (*Ibid.* scil. *Brard*, p. 273).

Cornaline bleue; nous pensons que c'est la *saphyrine Haüyne* des minéralogistes, appelée encore *latialite*, du Latium où se trouve un de ses gisements. C'est un composé de potasse et d'alumine silicatées. Conséquemment elle sort de la famille des quartz.

Cornaline noire; nous sommes porté à voir dans cette cornaline noire la *sardoine* ou *quartz-agate-sardoine*, passant au brun noirâtre *parce qu'on est convenu*, dit Brard (*loc. cit.*) de réunir sous la dénomination de *sardoine* toutes les agates dont la couleur tire sur le brun.

Cornaline blanche; c'est, croyons-nous, la calcédoine, qui est communénent d'un blanc laiteux, passant quelquefois au blanc bleuâtre. On y avait réuni la saphirine... On donne parfois aussi le nom de *cornaline blanche* à la simple calcédoine. (Brard, *loc. cit.*" (p. 158—159.)

Naast welke onderscheiding van Teifaschi uit ± 1240 van 5 soorten "kornalijn" ('aqîq) en de daaraan gegeven nadere uitduiding door Clément-Mullet, zeker ook behoort gesteld te worden wat een ander Arab. schrijver, van onbekenden leeftijd, maar — daar hij Teifaschi o. a. aanhaalt — in allen gevalle jonger dan deze [1], blijkens de studie van Clément-Mullet p. 159 over "'aqîq" nog meedeelt.

"Il y a trois espèces de cornaline: la rouge, qui comprend diverses nuances; la jaune, qui (elle aussi) en comprend diverses; celle de couleur d'or est la plus belle des nuances jaunes; enfin la troisième couleur est la cornaline noire; mais la plus recherchée de toutes est celle de couleur rouge vif." Waarop Clément-Mullet onmiddellijk aanteekent: "Ce manuscrit ne dit rien de la couleur bleue, de même qu'il passe sous silence la blanche. Il cite la couleur jaune et surtout la nuance dorée dans lesquelles nous

[1] In zijn „Observations Préliminaires" zegt Clément—Mullet op p. 13 het volgende o. a. over dit hs., waarvan hij den titel vertaalt als „Le secret des secrets dans la connaissance des gemmes et des pierres": „Il n'y a ni date ni nom d'auteur, la préface est presque nulle . . . . . . Ce livre traite de 76 pierres, nombre trois fois plus fort que celui de Teifaschi. Ce dernier y est peu cité, Al-Kendi et Al-Ghafaki le sont assez souvent."

pensons trouver la cornaline orangée et ses nuances au jaune clair, que nous retrouvons sans doute dans la cornaline femelle.” (ib.)

Daargelaten mag, of de door Teifaschi genoemde blauwe variëteit van "'aqîq" inderdaad hauyn is geweest, zooals Clément-Mullet vermoedt, en niet veeleer de onmiddelijk aan hauyn mineralogisch-verwante lazuursteen (lapis lazuli) [1], welke laatste immers sinds eeuwen tot halfedelsteen verwerkt is geworden, terwijl de hauyn (de eigen naam duidt het aan; de Fransche mineraloog Hauy stierf in 1822) een nieuw herkend mineraal is; daargelaten moet ook, wat het werk van Brard, door Clément-Mullet veel gebruikt, over kornalijnen zegt, aangezien het mij niet toegankelijk is [2]; maar aan de hand van de plaatsen bij Ibn Baitâr en Teifaschi, beide uit ± 1240 A. D., en van het verder door Clément-Mullet aangevoerde, kan aldus besloten worden:

2 variëteiten van 'aqîq = kornalijn waren vóór alles aan de Muzelmannen bekend: 1°. de donker-bloedkleurige, de mannelijke, de mooie kornalijn, die óók door Plinius (± 75 A. D.) en óók door den leerling van Aristoteles, Theophrastus (± 300 vóór Chr.), als de mannelijke kornalijn (Lat. sarda; Gr. sardios) [3] waren beschreven geworden; 2°. de slap-

---

[1] Aan mijn oude dictaat over mineralogie uit 1877-79 — toen ik onder prof. Behrens 2 jaar voor mijn-ingenieur te Delft heb gestudeerd — ontleen ik het volgende over de Nephelien-groep (behoorende weer tot de grootere groep der Monosilicaten): daartoe behooren 1° Nephelien, 2° Sodalieth, 3° Noseaan; en dan: „Als met de Noseaan identiek moet worden beschouwd: de Hauyn $2(Na_2\,Ca)\,Al_2\,Si_2\,O_8 + (N_2\,K_2\,Ca)\,S\,O_4$, welke met de Noseaan in alles overeenstemt, en blauw tot hoofdkleur heeft. Dan hoort ook hierbij: de Lazuursteen, n. l. een onreine variëteit van Hauyn, zelden gekristalliseerd. Sterk vetglanzend. Lazuur- tot Berlijnsch-blauw. De chemische samenstelling als van Hauyn.”

[2] „C. P. Brard. Minéralogie appliquée aux arts,” Parijs 1821, 3 dln. Ook een ander, kleiner werk, door Clément—Mullet meer dan eens gebruikt en met onderscheiding genoemd: „Ch. Barbot. Guide pratique du joaillier ou Traité complet des pierres précieuses,” Parijs 1867, vermocht ik evenmin te vinden; en de poging om het door een mij bekend Haagsch juwelier van een zijner collega's in handen te krijgen, mislukte evenzeer; drie der beste Haagsche juweliers bleken de titels dezer boeken zelfs niet eens te kennen!

[3] Het reeds aangehaalde groote Lat. Duitsche Wdb. van Georges, 7en druk, Leipzig 1879—1880, vermeldt i. v. sarda: „II. ein Edelstein, die männliche Art unser Sard, die weibliche der Carneol, Plin. 37, 105.” En de Duitsche encyclopaediën geven weer „Sardachāt (*Sarder*), so viel wie Karneol.” Tevergeefs zal men echter bij Georges zoeken naar het door Von Sontheimer genoemde Lat. „carneola,” of het door Clément—Mullet genoemde Lat. „cor-

vleeschkleurige, de vrouwelijke, de flauwe kornalijn, evenzeer door Plinius en Theophrastus als de vrouwelijke variëteit beschreven; welke soort echter, volgens een opvatting die inderdaad door Aristoteles (± 330 vóór Chr.) het eerst schijnt geboekt te zijn, de merkwaardige eigenschap bezat bloed te kunnen stelpen; een bijgeloof dat onder de Mohammedanen, van 1200—1600 A. D. ongeveer, inderdaad levendig is geweest en waarschijnlijk ook nu nog niet geheel uitgestorven zal wezen. En daarnaast onderscheidden de Arabisch-sprekenden nog 3°. een zwarte, eerder donkere variëteit, misschien sardonyx (?), of een soort rookkwarts (?); en ook 4°. een witte soort, zéér waarschijnlijk wel chalcedoon; terwijl de natuur van de 5e, de blauwe soort, indien deze inderdaad lazuursteen is geweest, ons zou verbieden deze ook tegenwoordig nog op te nemen onder de kornalijn-variëteiten, daar dit mineraal als een natrium-calcium-aluminium-silicaat tot een totaal andere groep, de zoogenaamde nephelien-groep, behoort.

Maar er is nòg een aardig bewijs hoe niet alleen Port. „alaqueca" = kornalijn is, maar ook hoe in de 16e eeuw en in Voor-Indië het Muzelmansche bijgeloof aan de bloedstelpende eigenschappen van dezen steen, zóó veelverbreid was, dat een deskundig Portugeesch schrijver in **1563** precies hetzelfde verhaal doet. De reeds hiervóór (blz. 578, noot 1) genoemde „Portugeesche Rumphius", Dr. Garcia da Orta, liet in dat jaar te Goa in zijn XLIVe Gesprek — naar de uitmuntende uitgaaf door den Graaf De Ficalho -- ook dit drukken :

„De *alaqueca* (dus)genoemd door ons [die in het Arabisch wordt genoemd *quequi*], kost (per) een pond van den bewerkten steen in kleine stukken een Kastieljaanschen reaal; en deze steen bezit de deugdzaamheid veel duidelijker dan alle andere, omdat hij het bloed stelpt zeer plotseling." [1] (II, p. 222).

---

neolus," in den zin van kornalijn. — En het groote Grieksch-Duitsche Wdb. van Dr. W. Pape, 2e druk, Brunswijk 1877, vermeldt i. v.: „sardion. . . Plat. Phaedr. 110 *d*; auch sardios . . . . ein bes. zu Siegelringen gebrauchter Edelstein, der durchsichtige, röthliche, unser Carneol hiesz der weibliche, der bräunliche, unser Sard der männliche, Theophr. u. A." De eigen woorden van Theophrastus, in originali en in vertaling, over de mannelijke en de vrouwelijke kornalijnen vindt men bij Clément-Mullet, p. 161: „Comme Pline, qui l'a peut-être copié, il dit que la pierre la plus diaphane et la moins foncée en couleur est la femelle, et celle qui l'est davantage le mâle."

[1] De Port. tekst luidt: „A *alaqueca* chamada de nós (que he em Arabio

Waarbij de commentator, Ficalho, in zijn kranige noten dit aanteekent op p. 230:

„De *laqueca* of *alaqueca* was de roode of vleeschkleurige variëteit van het CHALCEDOON (een amorph en half-doorzichtig *kwarts*) gemeenlijk tegenwoordig genoemd *cornalina* of *cornelina* [= KORNALIJN dus]. De oude Portugeesche naam kwam van het Arabische *'aqíqá* („quequi„ van onzen Orta) gekoppeld aan het lidwoord, ... *al'aqiqa* (Sousa, *Vestigios*, 143; Dozy, 56)„,[1]

d. i. dus, behalve prof. Dozy als getuige noemend, ook aanhalend den Portugeeschen Arabist uit het eind der vorige eeuw, fr. João de Sousa, wiens werk reeds door Dr. Engelmann in 1861 genoemd werd.[2] En daarop vermeldt Ficalho als historische bewijzen, een plaats van Barbosa die straks gegeven wordt, en een ander Port. gegeven uit 1525 dat ook zijn plaats verderop zal vinden.

Hiermede is afdoende dus bewezen dat Port. en Sp. ALAQUECA = Arab. ʻaqīq = ons KORNALIJN is, en niets anders; terwijl het bijgeloof dat deze steen het uitvloeien van bloed tegenhield, ook wel zijn invloed zal hebben doen gevoelen op de geliefdheid er van bij de Mohammedanen in onzen Indischen Archipel; al moge het dan zijn, dat wij, met een juist voor Insulinde hoogstinteressant voorbeeld uit Juni **1511**, kunnen bewijzen dat óók Java een geheim middel voor bloedstelping bezat, waarvan de aard echter nog nooit, zoover ik weet, nauwkeurig onderzocht is.[3]

---

chamada *quequi*), val hum arratel desta pedra lavrada em peças meudas hum real castelhano; e esta pedra tem a vertude mais crara que todallas outras, porque estanca o sangue mui de supito." 1 arratel = 0,46 KG.

[1] „A *laqueca* ou *alaqueca* era a variedade vermelha ou côr de carne da CALCEDONIA (um *quartzo* amorpho e semi-transparente) vulgarmente chamada hoje *cornalina* ou *cornelina*. O antige nome portuguez vinha do arabico *'aqíqá* („quequi" do nosso Orta), junto ao artigo, ... *al 'aqiqa*".

[2] „Vestigios da lingoa arabica em Portugal," Lissabon 1789. Deze zelfde geestelijke publiceerde in 1790 te Lissabon zijn „Documentos arabigos para a historia portugueza".

[3] Het interessante verhaal is te vinden bij Barros, IIe Decade (1553), lib. VI, cap. 2; Castanheda in zijn Liv. III (1552), cap. 51, loopt er vrij wel overheen. Barros vertelt, hoe Aff. d'Albuquerque, vertrokken van Cochin (op 20 April 1511) met zijn vloot naar Malaka, om dit te gaan onderwerpen, eerst aandeed Pedir, en daarna Pasei, na onderweg 5 Guzeratsche schepen te hebben buitgemaakt voor Malaka en Sumatra bestemd; te Pedir was men te weten gekomen, hoe een zekere Nachoda „Beguea" — dien Castanheda loc. cit. bepaaldelijk noemt den vroegeren „sjahbandar der Guzeratten" te Malaka; en welke Guzerat een der hoofdaanleggers of de hoofdaanlegger was

En hiermee keeren we terug tot Barbosa.

Zooals men misschien zal hebben opgemerkt, werd mid'en in den Port. tekst, hierboven over Aden, het woord "[lacune?]" ingeschoven; en werden bij de aanhalingen der overeenkomstige andere 4 teksten tittels gezet, daar waar de zin overging van de schepen

---

geweest in 1509 bij het verraad tegen de Port. schepen onder Diogo Lopes de Sequeira, den „ontdekker" van Malaka; doch toen zelf later voor den toorn van den Sultan te Malaka naar Pedir had moeten vluchten; — nu, bij Albuquerque's komst voor Pedir, heimelijk door den Sultan van Pedir naar Malaka was gestuurd, om daar bericht te doen van het naderen der Portugeezen; daarop vertrokken met zijn schepen van Pasei, en koers zettende naar Malaka, had Albuquerque zijn kleinere schepen deels langs de kusten en deels verder zeewaarts in laten stevenen, om de naderende droogten (op de hoogte van Tamiang) te verkennen, terwijl de zwaardere schepen tusschen beide in koers hielden. En, luidt nu het verhaal: „Gaande aldus in deze volgorde, kwam Aires Pereira de Berredo, kapitein van eene kleine taforea" — een platboomd vaartuig, vooral voor transport van paarden gebruikt; verg. Dozy et Engelmann, Glossaire etc. 1869 i. v. „tafurea" — „te stooten op eene „pangajóa"" — wat is dit toch?? herhaalde malen komt het in de oude Port. bronnen voor en àltijd in de buurten van Sumatra, Malaka, Java; Michaelis, 1891 verklaart „leichte asiatische Fahrzeug;" Constancio, 1868 verklaart wat nader „vaartuig van Azië, met roeiriemen;" doch het moet een speciaal Maleisch (roei-?)vaartuig geweest zijn; kan er iets inzitten van een mogelijk Mal. pĕntjiauan, van Mal. Chin. tjiau, mĕntjiau = met lange riemen staande roeien?? — „die heimelijk voortging ver van de kust uit vrees van de (= onze) schepen: in dewelke ging Nachoda Beguea („Nehodá Beguea"), die niet alleen verdedigde het binnengaan van zijn „pangajóa" (opnieuw!), maar zelfs als dapper man met geweld binnendrong in de schuit van Aires Pereira: & zóó weerde hij zich tegen hem, dat er niemand in de schuit („o batel," een klein scheepje, dus de taforea) bleef die niet door hem verwond werd, en hij niet door een (hunner): totdat hij, meer afgemat dan overwonnen, half ge'tjintjang'd („meyo atassalhado") neerviel, waar hij met de handen aangegrepen werd, zonder uitkomst te hebben van sterven, noch van bloed te storten hoeveel wonden hij ook had. Eenige der matrozen, aangezien hij keurig in zijn kleeding stak, beginnende hem te berooven, troffen het, van op hem te vinden eenen armband („hũa manilha)" van been, ingekast („encastoada") in goud van den bovenkant, & (van) been aan den kant van het vleesch van den arm waar hij dien (armband) droeg: dewelke hem weggenomen zijnde, liep hij leeg van bloed en blies den adem uit. De onzen, ontsteld door zulk een nieuw ding (= verschijnsel), vernamen van de Mooren die zij daar pakten, dat dat been was van een gedierte dat er in Java was, hetgeen zij noemden Cabal (souberão . . . . . que aquelle osso era de hũa alimaria q̃ auia na Iauha, a que elles chamauão Cabal"): iets zeer geachts onder de voornamen („os principes") van die streken, hetgeen de deugd bezat het bloed tegen te houden op de wijze als zij zagen. Aires Pereira, meer tevrêe met den armband dan met de overwinning, bracht hem naar Affonso d'Alboquerque, die hem op

van Zeila en Berbera op die van Cambay. Het zonderlinge feit doet zich toch voor, dat alle 4 de teksten hier een interpolatie, dan wel een in het Portugeesch alleen uitgevallen zin, bevatten, die nog belangrijk meer nieuws geeft over den kornalijnen-handel in Aden dan het reeds vertaalde. Het uitvoerigst hierbij spreekt A; gelijkluidend blijven Stanley en B, dit laatste hs. echter in

---

hoogen prijs schatte: & later verloor hij hem met veel andere kleinoodiën bij den terugkeer van Malaka in het schip „Frol de la mar" (= de Zeebloem), zooals verderop zal blijken." (ed. 1628, fol. 135 recto-verso). Dat Albuquerque inderdaad veel prijs stelde op dezen geheimzinnigen armband, blijkt o. a. uit zijn eigen brieven, waar hij in zijn schrijven dd. 1 April 1512 uit Cochin aan koning D. Manuel, behalve over andere voorwerpen welke bij zijn ongelukkige terugvaart van Malaka naar Cochin door schipbreuk verloren gingen, ook met name vermeldt: „In (de) Froll de la Mar ging verloren de armband dien men buitmaakte op Nachoda Begea („a manilha que se tomou a Nahoda Begea"), Cartas d. Aff. d. Alb. I, Lissabon 1884, p. 59; en ook te vinden in Alguns Documentos, etc., Lissabon 1892, p. 256. — Nu is blijkens Roorda-Vreede's Jav. Ned. Hwdb., 3[en] dr., 1886: Jav. kabal = tĕgoeh = timboel = onkwetsbaar; d. i. dus: Barros vertelt hier een waarachtig-gebeurd verhaal met een goed-Javaanschen term! Maar natuurlijk is men hiermee niets verder, wat aangaat het herkennen van dat „gedierte" of „beest" („alimaria;" oorspronkelijk een corruptie van „animalia") op Java, waarvan het been („osso") tot zulke bijgeloovige doeleinden diende; ja, men zou haast door de levendige voorstelling van Barros zeggen, inderdaad een wonderlijk-bloedstelpende kracht had. Wie kan hier een mouw aan passen??

Wonderlijk ook is dat hier juist een Guzerat, niet met een nationalen kornalijn-, doch met een Javaanschen kabal-steen als talisman gewapend was!

Over dezen Guzerat verg. het eenigszins afwijkende bij Tiele, Bijdr. Kon. Inst., 4, I, 1878, p. 336—337, die de voorstelling van Giovanni d'Empoli volgt, maar geen naam noemt, noch rept van bovenstaande geschiedenis. Verg. verder de „Commentarios de Afonso Dalboquerque" (1[en] dr. 1557) van Albuquerque's natuurlijken zoon, Parte III, cap. 14—15 (ed. 1774, p. 70—74), die, evenals Giov. d'Empoli in den brief aan zijn vader van 1514 (Archivio Storico Italiano, Appendice, III, 1846, p. 57), het voorstelt alsof niet de Sultan van Pedir, doch die van Pasei den Guzeratschen Nachoda in heimelijke kondschap naar Malaka had gestuurd, doch overigens bijna hetzelfde verhaal geeft, als Barros in 1552 had doen drukken; ook spreekt van „pangajaoa" en het verklaart: „dat lange, zeer snelzeilende schepen zijn van dat land" („que são huns navios compridos muito veleiros daquella terra," p. 72); maar van den wonder-armband zegt dat de Mooren hiervan vertelden, hoe „de armband een been was van beesten, die „Cabais" [meervoud van „cabal"] heetten, (en) die voorkwamen in de gebergten van het Koninkrijk van Siam" („a manilha era hum osso de humas alimarias, que se chamavam Cabais, que se creavam nas serras do Reyno de Sião", p. 74). Dit is een vrij sterke variant, doch maakt de zaak allerminst duidelijker. Wie vermag de afdoende verklaring te geven?

zeer korrupte taal; het soberst is Ramusio, die weliswaar ook van handel in kornalijnen en (andere) kralen spreekt, maar aan den zin een geheel andere wending geeft, waardoor deze zijn voorname kracht verliest. Deze interpolatie (?) bij Stanley p. 27 luidt aldus — daarbij het boven reeds gegeven, en hier ter herkenning even herhaalde, begin en eind tusschen groote haken zettend; en het belangrijkste spatiëerend —:

[„Many ships also touch there (scil. Aden) from Zeyla and Berbera with provisions] and other goods, and carry away from there stuffs from Cambay, alaquequas (lees „carnelians„ dus), and large and small beads perforated for stringing, with which they trade in Arabia Felix, and in the country of Prester John. Some ships from Ormuz likewise touch there to trade, [and also from Cambay etc.„]

Hier wordt dus ineens het voor ons bizonder belangrijke bericht gevonden — het zij dan interpolatie of niet —, dat schepen van Zeila en Berbera, d. i. dus van de kust van Harrar tegenover Aden, nààr Aden victualiën en diergelijke brachten, maar vàn Aden, behalve Cambay'sche katoentjes, óók meenamen Cambay'sche kornalijnen, en groote en kleine (Cambay'sche andere) kralen, die zij van de hand zett'en in het binnenland van eigenlijk Arabië (= Arabia Felix) en in Abessynië (= Paep-Jans Land, the country of Prester John)! Waar zoo duidelijk het feit van aanrijgen vermeld wordt, kunnen we als doel haast niet anders aannemen, dan dat ze moesten dienen: in Arabië voor Mohammedaansche rozenkransen, en in Abessynië voor een dergelijk Christelijk doel, wie weet ook, voor doorvoer verder naar het westen; terwijl ook een deel dezer kralen wel tot enkel sieraad bestemd zal zijn geweest.

En desgelijks, ja nog wat meer zegt A, die leest:

„[en hier (scil. te Aden) komen ook vele schepen van Zeila en Berbera met victualiën] en andere koopwaren, en halen vanhier (weg) de kleedjes van Cambay en kornalijnen en kraaltjes en DOORBOORDE GRANATEN waarmee zij handel drijven in Arabia Felix en in het land van Priester Jan; ook komen naar deze haven eenige schepen van de stad van Ormuz en handelen (hier) [en evenzeer van Cambay etc.„] [1]

---

[1] De Sp. tekst luidt: „[z aqui vienen muchas naos tanbien de ceyla z barbara con mantenymientos] z otras mercadurias e lleban de aqui los paños de canbaya e alaquecas e continas (sic!) e granadas horadadas con q̃ tratan en

Behalve Cambay'sche kornalijnen, worden hier dus ook granaten (van Ceylon?) genoemd, tot aanrijgen bestemd.

Terwijl B zich geheel bij Stanley aansluit, doch in een groote verknoeiing van woorden, zooals uit noot [1] blijkt.

Alleen Ramusio is afwijkend in zijn tusschenzin; hij zegt, zoo letterlijk mogelijk vertaald:

"[ook komen daar (scil. te Aden) vele schepen van Zeila, & Berbera met victualiën,] & andere koopwaren, & halen van daar kleedjes van Cambay, de kornalijn-steenen, & kralen kleine & groote. tegenwoordig ("hora") ieder koopman die handelt in Arabia Felix, & in het land van Priester Jan, evenzoo komt (die) daar aan, & er komen de schepen van de stad van Ormuz om te handelen, [& desgelijks van Cambay etc."] [2].

Men ziet: ondanks dat Ramusio óók kornalijnen (van Cambay), en kleine en groote (andere, kralen noemt, vervalt de heele zin omtrent den invoer van deze in Arabië en Abessynië.

Wien moeten wij geloof schenken? En, zoo we meenen dat er in den Port. tekst een leemte inderdaad aanwezig is, aan welken der varianten moeten we dan de voorkeur geven? Toch is in A dat geheel òn-Spaansche "continas" (= Port. continhas; ten rechte had er dan nog moeten staan in A "contiñas"; doch in goed-Spaansch "cuentecitas" of "cuentecicas"), weer een zóó eigenaardige aanduiding omtrent getrouwe aansluiting van A bij een Port. origineel, dat, naar mijn inzien, in A de waarschijnlijk-

coravia (sic! lees „aravia") feliz y en la tierra del preste Juan tanbien bienen a este puerto algunas naos de la ciudad de oromuz e tratan [z ansy de canbaya etc.]".

[1] De Sp. tekst luidt: „[e portan alli muchas naos de zeila e barbara con mantenimie (= mantenimientos)] y otras mercaderias y lleuan de alli los paños de canbaia. alaqueqnas (sic! lees „alaquequas") y mentas (sic!! lees „cuentas") pequenas (sic) y grandes bracadas (sic!! lees „horadadas") con que tratan en arabia. felix y en la tierra del preste Juan. ansi mismo aportã alli algunas naos de la ciudad de /ormuz a tratar. [e asi mismo de canbaia etc.]"

[2] De Ital. tekst luidt: „[anchora arriuano quiui molte naui di Zeila, & Barbora con vettouaglie,] & altre mercantie, & cauano di li panni di Cambaia, le pietre corniole, & pater nostri piccoli & grandi. hora ogni mercatante che traffica in Arabia felice, & nella terra del prete Ianni, medesimamente capita quiui, & vi vengon le naui della città di Ormuz a trafficare, [& similmente di Cãbaia, etc.]". Men mag gerust vragen, of dat onaannemelijke „hora" bij Ramusio, niet inderdaad pleit voor een oorspronkelijk „horadadas" in zijn grondttekst, evenals de 3 Spaansche translaten alle ook hebben, en of dus Ramusio er in zijn vertaling maar niet wat van gemaakt heeft, zooals hij immers zoo vaak zich placht te veroorloven.

origineele lezing van Barbosa's tekst in dezen teruggevonden wordt.

Maar dit zij zooals het weze, — de bevestiging dat er inderdaad groote kornalijnen-handel in Cambay bestond werkende voor export naar Egypte, Arabië, Perzië en Voor-Indië, laat óók in den Portugeeschen tekst niet op zich wachten; want we komen nu aan Barbosa's uiterst merkwaardige beschrijving van dat centrum van kornalijngesteente, kornalijn-bewerking, kornalijn-uitvoer, en van àndere kralen-, edelsteen- en halfedelsteen-bewerking, hetwelk CAMBAY heette. Slechts datgene wat bepaald niet tot ons onderwerp behoort, moge onvertaald blijven; maar al het andere is in zijn verband veel te hooggewichtig, om het niet in extenso op te nemen. Barbosa zegt dan:

over De schoone stad van Cambay (Port. p. 285—286) („Ha fermosa cidade de Cambaya„)

„Entrando por Guandarim, que he pelo rio dentro, estaa hũa grande e fermosa cidade que chamaom Cambaya, que he pouoada de Mouros e Gentios	Binnengaande door „Guandarim„ [de vóórhaven van de stad Cambay], dat is (dus) door de rivier (naar) binnen [1], ligt (er) een groote en schoone stad die ze Cambay noemen, die bevolkt is door Mooren en Heidenen . . . .
. . . ha na cidade grosos mercadores e grandes homeins de fazendas, asy Mouros como Gentios, ha nela muytos oficiaes de oficios macaniquos, de sotis obras de muytas maneiras asy como em Frandes, e tudo muyto barato. Aquy se fazem muytos panos dalgodam branquos muyto delguados	. . . . er zijn in de (= deze) stad machtige kooplieden en groote mannen van zaken, zoowel Mooren als Heidenen; er zijn daar vele werklieden van (= in) mechanische werkplaatsen, van allerlei fijne arbeid-stukken, evenzoo als in Vlaanderen, en

[1] Vlak te voren toch werd de beschrijving van „Guindarim" (sic!) aldus aangevangen: „Gaande verderop . . . ligt (er meer) naar binnen een plaats die zij Guindarim noemen, aan den mond van een rivier, wat een plaats is van (een) heel goede haven, waar vele soorten van koopwaren verhandeld worden, naardien aan dezelfde rivier naar binnen (= stroomopwaarts) de groote stad van Cambay ligt". (Port. p. 285.)

e grosos, e outros pintados em fórma, e muytos panos de seda, muytos ueludos baixos pintados, muytos setins auelutados e tafetas, e muytas alcatifas grosas	alles heel goedkoop. Hier worden gemaakt vele witte katoenen kleedjes, heele fijne en grove, EN ANDERE GEVERFD (gekleurd) IN-MODEL (d. i. met mallen, met stempels, met tjap's!!) [1], en vele kleedjes van zijde, vele ordinaire geverfde fluweelen, veel fluweel-satijnen, en taffen, en vele grove vloerkleeden (alcatiefen) . . . .
. . . . Nesta cidade se gasta grande	. . . . In deze stad wordt ver-

[1] DIT MOET ZOO ZIJN! Ook even verder, sprekende over Chaul, een eindje bezuiden Bombay, en toenmaals een groote nijverheidsplaats en handelshaven, zelfs uitvoerhaven van heel Noordwest-Dekhan, zegt Port. p. 290: dat de „beirami's" geheeten katoentjes (verg. Hobson-Jobson, 1886, i. v. „Beiramee"), eerst ruw (d. i. ongebleekt, onafgewerkt) aan 't lijf gedragen werden, en daarna werden wit gemaakt en gegomd, en daarna dan overal heen verkocht werden, waardoor er wel eens véél kapotte onder liepen; èn, voegt alléén Port. (èn A!) toe: „ook maken ze van hen na gedragen te zijn, mantels [= slendang's ongeveer] ZE TEGEN-MEKAAR-BRENGENDE TWEE AAN TWEE en VERVENDE ZE IN-MODEL (= met stempels!!) IN HEEL GOEDE KLEUREN, en aldus dragen ze ze onder de armen doorgeslagen als mantels [dus slendang's], omdat dit hunne dracht is, met etc." („tambem fazem deles depois de trazidos, capas, ajuntando-os de dous em dous e pintando-os em fórma de muy boas cores, e asy hos trazem sobraçados por capas, porque este he ho seu trajo, com etc." Al de andere teksten missen datgene, wat hier bij de aanhalingsteekens begint, en nog een eindje doorloopt; doch alléén óók A heeft, wat Port. hier zegt; de meestzeggende woorden in A luiden daarbij: „ajuntanlos de doss en dos /pintados en forma de muy hermosas/ pinturas/ z colores e asy los trahen etc." Deze twee passages behooren tot het allerbelangrijkste in Barbosa's belangrijk Boek: ze zijn het bewijs dat men in **1516** IN CAMBAY EN IN CHAUL GEVERFDE KLEEDJES MAAKTE MET STEMPELDRUK; èn, DAT MEN IN CHAUL MAAR AAN ÉÉNEN KANT DAN TJAP'TE!! Verdere uitweidingen over deze veelbeteekenende feiten moeten hier nagelaten worden. Dit zal elders zijn plaats vinden. Alleen dit nog: óók slechts in A komt de boven in den tekst genoemde bizonderheid der Cambay'sche katoen-techniek onloochenbaar uit, daar er hier, analoog aan Port. gezegd wordt: „aqui (scil. te Cambay) se hazen muchos paños de algodõ delgados e blancos e gruesos y otros pintados/ de todas suertes e dellos texidos e dellos pintados despues en forma z ansy etc.", dus zelfs nog iets ruimer dan Port.; terwijl daarentegen Stanley p. 65 alleen heeft „and other woven and coloured fabrics of all kinds", en evenzoo B „y otros de todas suertes. texidos y pintados y ansy etc.", en evenzoo Ram., fol. 330 recto „panni . . ., & di varie sorte tessuti & dipinti, similmẽte etc.", waarbij dus juist de quintessence der techniek met stempels ònvermeld bleef.

soma de marfim, em obras que se nela fazem muyto sotis e marchetadas, e outras obras de torno, como saom manilhas cabos dadaguas, e em tresados, joguos demxadres, e tauolas, porque ha hy muy deliquados torneyros que fazem tudo; e muytos leytos de marfim, de torno, de muy sotis obras, e contas de muytas maneyras, pretas, amarelas, azuis, e uermelhas, e de muytos cores, que daquy leuaom pera muytas partes; ha aquy tambem grandes lapidarios, e falsifiquadores de pedraria, e perolas falsas de muytas maneiras, que parecem naturaes, tambem ha muy bõos ouriuezes, de muy sotis obras . . . .

. . . . Aquy se laura tambem muyto coral, e alaquequas, e toda outra pedraria, de maneira que ha nesta cidade muy primos oficiaes de todalas obras.

bruikt een groote berg ivoor, in arbeid-stukken die men daarin maakt heel fijn en ingelegd, en andere werkstukken van draaiwerk, als daar zijn armbanden, gevesten van dolken, en aan zwaarden, schaak-spellen, en tafels, want daar zijn zeer handige draaiers die alles maken; en vele rustbedden van ivoor, van draaiwerk, van zeer fijne bearbeiding, en KRALEN VAN VELE SOORTEN, ZWARTE, GELE, BLAUWE, EN ROODE, EN VEELKLEURIGE („van vele kleuren"), DIE ZE VAN HIER BRENGEN NAAR VELE STREKEN; er zijn hier ook groote edelsteen-bewerkers, en vervalschers van edelgesteente, en valsche groote paarlen [1] van vele soorten, die echte lijken; ook zijn er heel goede goudsmeden, van heel fijne werken . . . .

. . . . Ook bearbeidt men hier veel bloedkoraal, EN KORNALIJNEN, en allerlei ander edelgesteente, zoodanig dat er in deze stad zeer puike werklieden zijn van allerlei soort arbeid.

LIMADURA.

Indo mais ha ho diante desta cidade de Cambaya ha ho certam dela, está hũu lugar que chamaom Limadura, honde está hũa pedra

(De) Slijperij. [2]

Gaande verderop van deze stad van Cambay naar het binnenland daarvan, ligt er een plaats die ze (de) Slijperij [2] noemen,

[1] „perolas" = groote parelen, in tegenstelling tot Port. „aljofar" pareltjes; zooals hiervóór, blz. 578 noot 1 al besproken werd.

[2] Over dit Limadura = (De) Slijperij zoo straks, in den hoofdtekst.

dalaquequa, que he huma pedra branqua leitenta e uermelha, e dentro no foguo ha fazem muyto mas uermelha; aranquam-na em muy grandes pedaços, e aquy ha grandes mestres que ha lauraom, e furaom e fazem de muytas feiçõis, scilicet, compridas, outauadas, redondas, folhas doliueta, e em muytos aneis, cabos de tresados, e adaguas, e de outras maneiras: hos mercadores de Cambaya has uem aquy comprar pera has uenderem pera ho maar roxo, donde hiaom pera has nosas partes pola uia do Cairo e Alexandria; tambem has leuaom caminho Darabia e Persia, e pera ha India, donde has nosas gentes has compraom pera leuarem ha Portugal; aqui achaom tambem muyta soma de babagoure, que nós chamamos calsadonia, que saom hũas pedras de hũas ueias pardas e branquas, que eles fazem muyto redondas, e furadas trazem-nas hos Mouros nos braços, em lugar que lhe toquem na carne, dizendo que saom boas pera guardarem castidade; saom pedras de pouqua ualia porque ha hy muytas."

WAAR EEN GESTEENTE [1] ZICH BEVINDT VAN KORNALIJN, WAT EEN MELKACHTIG-WITTE EN ROODE STEEN IS, EN IN HET VUUR MAKEN ZE DIEN VEEL MEER ROOD; ze rukken hem los in heel groote brokken, en hier zijn groote meesters die hem bewerken, EN UITBOREN en maken in vele fatsoenen, scilicet (= te weten), LANGWERPIGE, ACHT-KANTIGE, (BOL-)RONDE, OLIJFJES-BLADEN [2], en tot vele ringen, gevesten van zwaarden en dolken, en op vele manieren: DE KOOPLIEDEN VAN CAMBAY KOMEN ZE ["ze" = letterlijk "de vele fatsoenen"] HIER KOOPEN OM ZE TE VÈRKOOPEN NAAR DE ROODE ZEE, vanwaar ze (weleer) naar onze streken gingen langs den weg van Cairo en Alexandrië; EVENZER BRENGEN ZIJ ZE WEG NAAR ARABIË EN PERZIË, EN NAAR INDIË, alwaar onze lieden [scil. de Portugeezen] ze (tegenwoordig!) koopen om ze naar Portugal te brengen. HIER VINDEN ZE OOK EEN HEELEN BOEL "BABAGORI" [3], WAT WÌJ CHALCEDOON NOEMEN, dat steenen zijn van grauwe en witte aderen, die zij heel (bol-)rond maken, en (zijn zij) doorboord (dan) dragen ze de

---

[1] Port. „está hũa pedra" hier in de ruimer beteekenis van pedra = gesteente, niet alleen = steen. Zie ook hierover den hoofdtekst verderop.

[2] „folhas doliueta" kan niets anders wezen dan „bladen van een kleinen olijf-boom" („oliva"; diminutief „oliveta", hoewel dit laatste niet in Port. woordenboeken voorkomt). Zie ook over dezen kornalijn-vorm den verderen tekst.

[3] „Babagoure", in Port., luidt, aangezien Port. ou = ons o klinkt en een Port. slot-e den klank van i of ie heeft, in Ned. transcriptie zuiver „babagori."

Mooren aan hun armen, op (een) plaats waar zij het vleesch raken, zeggende dat ze goed zijn om kuischheid te bewaren; HET ZIJN STEENEN VAN WEINIG WAARDE OMDAT ER DAAR VEEL ZIJN."

Is het te sterk gezegd, indien men beweert dat dit een technische beschrijving is zooals men geen beslissender zou kunnen verlangen? En is het niet verbazingwekkend, dat een zóó voortreffelijke en duidelijke uitleg nog nooit de aandacht heeft getrokken van hen, die belangstelden in de diverse vragen der ingewikkelde kralen-kwestie?

Op meesterlijke wijze vinden we hier eerstens geschetst de overwegende positie die Cambay innam als fabriekscentrum van allerlei geverfde en ongeverfde kleedjes en gewaden in katoen en in zijde; zooals ook door andere bronnen gestaafd en uitgebreider nog aldus aangegeven wordt: dat de goedkoope soorten de kracht vormden der Cambay'sche nijverheid, terwijl daarentegen de meer kostbare gewaden en kostbaarder geverfde stoffen kwamen van de kust van Koromandel, vooral Palikat en Negapatnam, later ook Meliapor (Madras), Caliatur, enz.; waarnevens Bengalen de specialiteit bezat, van de vooral in Indië zoo geliefde ragfijne en doorzichtige stoffen te maken, de gazen, sinabaffen, chautaren enz.

Doch buiten deze groot-industrie op het gebied der kleedingstoffen, fluweelen, en verwante artikelen, wat evenzeer den Cambay'schen handel voedde, als indertijd de wolhandel het den Engelschen deed, een tweede nijverheid op groote schaal: het bewerken van ivoor, van edelsteenen (gedeeltelijk zelfs vervalscht), van kralen in allerlei soorten — zwart, geel, blauw, rood, veelkleurig — voor export bestemd, van bloedkoraal, en goud; en zeer bepaaldelijk ook van kornalijnen

Geen wonder! De "steengroeve" der kornalijnen was in de buurt, een eindje in 't binnenland van Cambay!

En wat Barbosa van deze plek vertelt, kan voor ons onderwerp moeilijk genoegzaam worden hooggeschat. We vinden hier àlles wat verheldering kan geven voor tal van reeds te berde gekomen vragen. Hier hebben we dan in 1516, dicht bij Cambay, en op dit centrum van handel, uitvoer en industrie geheel steu-

nende, een plek van mijnnijverheid en van kralen-fabrikatie, arbeidende in kornalijn voor de heele door Guzeratten en Banyans bevaren Indische wereld; daarnevens ook arbeidende in het goedkoopere chalcedoon. Kornalijnen werden er gefatsoeneerd uit de brokken van losgeslagen gesteente; kunstmatig dan door inwerking van vuur in kleur verhoogd; vervolgens doorboord; en dan geslepen in een viertal met name genoemde vormen, waarvan de drie eerste ons voortreffelijk reeds bekend zijn: 1° de langwerpige, dus de ton- en cylindervormige, 2° de acht-vlakkige, dus wel dubbel-pyramidale,[1] en 3° de bolronde; kralen die alle een zuivere afwerking, een jarenlang geoefende techniek, en een vaste, duurzame markt van afzet eischten; terwijl in de vierde plaats wordt genoemd een model, dat niets anders kàn beteekenen dan „olijfjes-blad", wat dus een aan beide zijden nog al toegespitste kraalsoort vermoedelijk geweest is, waarvan de lengte een keer of 3 de breedte overtrof; een vorm die als „olivetten" zoo goed als zeker óók voorkomt in oud-Hollandsche stukken over de Kust van Guinee, misschien ook dat fatsoen naderde wat hiervóór blz. 462, noot 2, in den tekst van (feitelijk) 1602, „boonen"-vorm wordt genoemd.[2]

---

[1] Daar deze „achtvlakkige" kralen als een soort tegenstelling worden genoemd tegenover de „langwerpige", is de mogelijkheid zoo goed als uitgesloten dat er achtkantige zuiltjes mee bedoeld zouden zijn; doch moeten ze meer of min pyramidaal aan beide zijden tevens toegespitst zijn geweest.

[2] In een later te berde komende Port. bron uit 1525, kort na Barbosa dus, en geheel onafhankelijk van dezen, worden als vormen der te Cambay vervaardigde kornalijnen genoemd: 1°. pijpjes-kornalijnen („alaquequas de quanudo" = modern Port. „alaquecas de canudo"), dus de langwerpige, 2°. olijfjes-kornalijnen („alaquequa dolyueta), 3°. een onbegrijpelijk „cosouro"-kornalijnsoort („alaquequa de cosouro"). Wij vinden hier dus „oliveta" = Fr. olivette = olijfje terug, doch zònder bijvoeging van olijfjes-„bladen", zooals in Barbosa. Nu is zelfs nog in tegenwoordig Fransch „olivette" een bekende kraalvorm, van 't fatsoen eener kleine groene olijf, dus eenigszins in den vorm van een meezenei; zie b.v. Kramers-Bonte „Nouveau Dictionnaire Français-Néerlandais", Gouda 1881, „Olivette .... [Joail(lerie)] O-s, olijfvormige of langwerpige koralen, glaspaarlen, enz. olivetten." Als import-artikel aan de Kust van Guinee worden „Olivetten" genoemd in het Journael van Louis Dammaert uit 1652—1656, in het vorig jaar door het Kon. Inst. present gegeven aan het Rijksarchief (verg. Bijdragen, 6, V, 1898, p. XXXVII—XXXVIII), zonder dat daar echter nader blijkt of er kralen mee bedoeld zijn of iets anders; toch moeten dit wel degelijk olijf-vormige kralen zijn geweest, wanneer men in de onmiddelijk hier volgende noot ziet, hoe nog tegenwoordig in Idar en Oberstein (verg. ook hiervóór blz. 472—473!) in de éérste plaats, als model voor „amuletten" (lees „kralen") van agaat, aldaar met het oog op export naar Afrika vervaardigd, worden genoemd „Oliven"!

Voorts vinden we hier voor het eerst melding gemaakt van een nog niet besproken bizonderheid der kornalijnen-industrie: het kunstmatig verhoogen van de roode kleur door roosting. Voor wie bedenkt hoe de tint der kornalijnen aan een fijn tusschenverdeeld ijzergehalte is te danken, bevat dit bericht niets wonderbaarlijks; het ligt integendeel voor de hand door gloeiing dit pigment geheel in roodkleurig en dus ook roodkleurend ijzeroxyde te doen overgaan; een "roosting" dus, die tevens gewilde "roesting" is. Toch is het belangrijk, dat deze handigheid — want het is en blijft een truc, evengoed als het sinds 1813 en 1819 te Idar en Oberstein in zwang gekomen kunstmatig veranderen der kleur van agaatgesteente een fabrikanten-slimheid blijft — reeds zóó vroeg, reeds in **1516** een doodgewone bewerking was voor Cambay'sche kornalijnen, terwijl men in Duitschland eerst na **1813** er achterkwam!! [1] Hadden de Europeesche bewerkers van

---

[1] Het volgende zij overgenomen uit het art. „Achāt", in Meyers Konversations-Lexikon, 5en druk, I, 1893: „in der Gegend von Idar und Oberstein bildet die Achatschleiferei eine fabrikmäszige Industrie, welche sich ursprünglich auf das Vorkommen des Achats in der dortigen Gegend stützte und deren Anfänge bis ins Mittelalter zurückgehen. Zu Anfang des 17. Jahrh. war sie bereits zu ziemlicher Bedeutung herangewachsen; einen groszen Aufschwung aber nahm sie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrh., wo man anfing, Achatwaren zuerst in Silber, dann in vergoldeten Tombak zu fassen. Diese Bijouterie fausse bildete sich namentlich in Oberstein aus und brachte später auch reine Metallwaren auf den Markt. Nach 1813 entdeckte man die Farbenveränderungen der Steine durch Brennen, und seit 1819 kennt man in Idar das Geheimnisz des Schwarzfärbens. Die Färberei des Achats wurde eine der Hauptursachen des Aufblühens der Achatindustrie, welche bald auch fremdländische Steine, namentlich A. aus Uruguay, verarbeitete. Seit 1834 kam dies Material nach Idar, und nun entwickelte sich die Achatindustrie in bisher nicht gekannter Weise, besonders auch, da die reichlich aus Südamerika eintreffenden Onyxe das Aufblühen der Steinschneidekunst in Paris und Idar veranlaszten. Man fertigt hauptsächlich Kameen, jetzt auch Intaglien, zum Teil von hohem Kunstwert, und macht mit denselben grosze Geschäfte. Für Afrika werden aus streifigem A. Amulette (Oliven, Turmringe etc.) gearbeitet. Die Zahl der Achatschleifereien beträgt gegenwärtig 153, für welche 1400 Schleifer thätig sind. Vgl. Lange, die Halbedelsteine aus der Familie der Quarze und die Geschichte der Achatindustrie (Kreuznach 1868); Nöggerath, Die Achatindustrie im Fürstentum Birkenfeld (Berl. 1877)". Aangezien noch het werk van (G.?) Lange, noch dat van J. Nöggerath mij ten dienste staan, kan ik een en ander niet verifieeren; doch er mag wel vertrouwd, dat een groote Duitsche encycl. een juist beeld geeft van een eigenaardige Duitsche nijverheid. Over de techniek der kunstmatige kleurverandering wordt even te voren nog gezegd: „Häufig wird der A(chat) gefärbt. Die einzelnen Lagen des Steines sind zum Theil porös

agaat, kornalijn, en verdere lichtelijk ijzerhoudende kwartsverwanten, maar eens in Barbosa's Boek gekeken, dan hadden zij sinds 1550 (1[en] druk van Ramusio's I[e] Deel) op de hoogte kunnen wezen! Dat nog tegenwoordig in de kornalijn-mijnen van Ratanpur bij Bharōch en Cambay, datzelfde oud-Indische roostings-procédé wordt voortgezet als waarvan Barbosa hier, bijna 400 jaar geleden, getuigd heeft, zal verderop uit de reeds genoemde voortreffelijke studie van J. M. Campbell (1880) blijken. Trouwens, niet alleen in het Cambay'sche was het in Barbosa's tijd een gewone handigheid, maar precies hetzelfde wordt in zijn Boek 66k verteld van het kunstmatig verhoogen in kleur der robijnen op Ceilon, door de edelsteen-bewerkers daar te lande [1]. Maar dat voor het toe-

genug, um Flüssigkeiten aufzusaugen, während andre dies nicht thun. Zur Herstellung von Onyx wird z. B. der A(chat) in verdünnter Honig-oder Zuckerlösung 2—3 Wochen erwärmt und dann in konzentrierter Schwefelsäure gekocht, wobei der Honig verkohlt, so dass die poröse Schicht sich schwarz färbt, während die undurchdringliche weisze, kristallinische Schicht noch heller und glänzender erscheint. Durch verschiedene Chemikalien lassen sich beliebige Farben erzeugen. Vor der Verarbeitung wird der Stein oft gebrannt, um seine Farbe zu verändern, und dann noch 1—2 Wochen in Schwefel-oder Salpetersäure gelegt. Das Färben aber wird meist erst an den geschliffenen Steinen vorgenommen."

[1] De Port. tekst is hier het minst uitvoerig, en zegt alleen incidenteel, p. 351, hoe de juweliers („lapidarios") in Ceilon, die dadelijk van een handvol aarde zullen zeggen of daar robijnen of saffieren in kunnen zitten, „even zoo als ze zien een robijn of een anderen steen, zeggen: deze zal (het) zooveel uren in het vuur uithouden, en zal heel helder („muyto crara"; versta: krachtig van kleur) en goed zijn; de Koning bijwijlen waagt het een robijn in een zeer sterk vuur van houtskool te laten, den tijd dien de juwelier hem zegt, en als een het verduurt zonder in gevaar te komen (dan) blijft hij veel volkomener in kleur." Doch de 4 andere teksten doen aan ditzelfde verhaal een stellige mededeeling omtrent het roosten der robijnen voorafgaan; zoo b.v. Stanley p. 169: „And in order to make them of a deeper colour they put them into the fire"; en evenzoo wordt in het Appendix — wat alleen Ramusio, Stanley en B bezitten — door Barbosa bij het bespreken der robijnen van Ceylon — „which the Indians call manica", Stanley p. 211; Ramusio fol. 355 verso zegt „Maneca", B „manyca"; en verg. nu Klinkert's Nieuw Mal-Nederl. Zakwoordenboek, Leiden—Batavia 1892, „mânikam, Tam(iel) e(en) s(oort) v(an) edelsteen, robijn, karbonkel"!! — ook gezegd: „and when the lapidaries clean them if they find one very white they put it by his (scil. the king's) orders into the fire for a certain number of hours, and if it endures the fire and comes out sound it remains of a brighter colour" (loc. cit.).

Wat Clément-Mullet vertaalt uit het ongedateerde Arab. hs. van nà Teifaschi, dus van nà 1240 in ieder geval: „Le même manuscrit mentionne l'action du feu sur la cornaline en ces termes .... „Ce qui dans les cornalines est d'un rouge très-intense et de ce jaune connu sous le nom de *roux* et ce qui

passen van een dergelijke „finesse” van het vak, een reeds eeuwenlang bestaande nijverheid in diezelfde artikelen, en een eeuwenlange ervaring noodig is, zal wel nauwelijks verzekerd hoeven te worden.

Waar lag die plek precies? Hoe heette zij ten juiste? En werd terecht daarnet het Port. „pedra” eerst met „gesteente” en daarop gewoon met „steen” vertaald. In omgekeerde volgorde mogen deze bijeenbehoorende vragen beantwoord worden.

De vraag of men Port. „honde está hũa pedra dalaquequa, que he huma pedra branca leitenta e uermelha, e etc.” wel terecht vertaalt met „waar een gesteente zich bevindt van kornalijn, wat een melkachtig-witte en roode steen is, en etc.”, zou

---

leur est analogue .... devient blanc quand il a été exposé au feu.” Ce procédé de l'application du feu pour modifier la nuance des cornalines est bien connu et en usage parmi les joailliers. (Voy. Brard, *Minér. appl. aux arts* (1821), III, 274, et Ch. Barbot, *Guide des joailliers* (1867), 156)”, — berust echter op een misverstand bij den Arab. schrijver, daar zoowel het gloeien der kornalijnen als het roosten van robijnen steeds moest dienen om de kleur te verhoogen, en alléén in een reductie-vlam het tegenovergestelde effekt zou kunnen verkregen worden. Aan den anderen kant blijkt uit de door Clément-Mullet vertaalde perioden van Arab. schrijvers de belangrijke ouderdom van het Ceiloneesche procédé der roosting van robijnen, tot verhooging van hun kleur; evenals hoe reeds in de 13e eeuw onder Arabieren zeer welbekend was het kunstmatig mooier maken van onyx, door die in olie te koken; ja zelfs, Aristoteles schijnt het kunstmatig kleuren van bergkristal en robijnen te hebben geweten!! Immers: 1°. In den in 681 Hedjra = **1282** A. D. te Cairo geschreven „Kenz al-Tidjâr” wordt op de onmiskenbaarste wijze de robijn-roosting op Serandib = Ceilon beschreven, zie Clément-Mullet, loc. cit. p. 48—49 (en verg. over den ouderdom van het hs. Kenz al-Tidjâr, p. 12); 2°. Hetzelfde hs. zegt duidelijk „L'onyx acquiert de la beauté quand on le fait bouillir dans l'huile” (ib. p. 167); en 3° geeft Qazwini (gestorven **1283**) een plaats uit Aristoteles over bergkristal, en voegt toe: „Le texte d'Aristote ajoute: on le teint (scil. le cristal de roche) de diverses nuances, car il admet très-bien la coloration (artificielle)”, (ib. p. 232), terwijl Teifaschi (± **1240**) zegt: „Aristote raconte, dans son livre sur les pierres, que le rubis rouge gagne en beauté et en (vivacité de sa couleur) rouge, quand il a été dans le feu et qu'on soufflé dessus” (ib. p. 46)! Waar Aristoteles dit laatste reeds geweten schijnt te hebben, zal ook het Ceiloneesche procédé, in dit moederland van robijnen, wel teruggaan tot ettelijke eeuwen vóór onze jaartelling!

Daarnevens kent Teifaschi ook het vuur als empirisch middel om echte robijnen van valsche te onderscheiden, daar de echte hun roode kleur behielden, de andere soorten niet (ib. p. 47—48), en noemt de Kenz al-Tidjâr hetzelfde middel om echten lazuursteen te herkennen, daar ook deze zijn blauwe kleur in het vuur niet verloor (ib. p. 193—194). Verder herinnert Clément-Mullet er nog aan hoe de granaten in vuur hun kleur verliezen (p. 115); evenals de saffieren; welk laatste óók al door Teifaschi vermeld wordt (p. 47—50).

eigenlijk nauwelijks een vraag mogen zijn, indien niet de diverse translaten hier allemaal wat omheen waren geloopen, en zelfs een geboren Portugees als de graaf De Ficalho geheel noodeloos het eerste "pedra" wilde commenteeren met "pedreira", dus "steengroeve"..... juist dezelfde verbetering (?) die óók Ramusio en hs. A in hun vertaling hebben gebracht, hoezeer Barbosa's woorden volstrekt duidelijk zijn! Immers de kracht der onderscheiding wordt bij Barbosa bepaald door het "honde está" = "waar zich bevindt", tegenover het onmiddellijk volgende "que he" = "wat is" = "wat van aard, van nature is", en dus slaande op kornalijn ("alaquequa"), en dààrop alléén. Barbosa zegt dus eerst: dat op de plaats, die hij "Limadura" noemt, zich bevond wat de Duitschers, met hun natuurlijken rijkdom aan mineralogische en geologische technische termen, "ein anstehendes Gestein" noemen, en wat wij vrij goed met "gesteente", desnoods ook nog met "steenrots" kunnen teruggeven; doch dit daar ter plaatse "anstehendes Gestein" was van aard en samenstelling kornalijn, was kornalijn-steen, en dien kornalijn-steen beschrijft Barbosa nu nader. Alle ontwijkingen van, of verbeteringen op Barbosa's duidelijke woorden verraden gemis aan petrographisch begrijpen. [1]

Hoe heette de plek? Ik weet dat ik hier eenigszins een stoutheid beging door "Limadura" te vertalen, en niet op te blijven vatten als een eigennaam, dien Barbosa opving uit den mond van Voor-Indiërs. Stanley p. 66 zet gewoon "Limadura" boven dit hoofdstukje, en denkt niet aan verklaren noch vertalen; en desgelijks Ramusio, fol. 330 recto; evenzeer A en B. Ook Ficalho, in zijn hier juist in de noot vermelde aanhaling van Barbosa's

---

[1] Ficalho in zijn noot op p. 230 van dl. II zijner uitgaaf van Garcia da Orta's Coloquios (1895), haalt Barbosa aldus aan: „Limadura, honde está hũa pedra (pedreira) 'dalaqueca, etc." Ramusio, fol. 330 recto heeft: „Limadura, doue è la minera (= de mijn!) delle corniole, delle quali si fanno pater nostri etc." A zegt: „limadura/ donde esta una pedrera (= Port. pedreira = steengroeve) donde se arrãcan todas las alaquecas q̃ es una piedra blãca e (sic! „en") lechenta e bermeja e con frego („met wrijving"!; lees „con fuego" = met vuur!!) las hazen mas bermejas etc." Men ziet: Ramusio huppelt er over heen, A maakt een bedenkelijke emendatie en later een dikke fout, Ficalho geeft een onnoodige tusschenvoeging. Maar ook Stanley en B die wel „piedra" behouden, evenals Port., geven er evengoed een anderen draai aan, zooals in den hoofdtekst verderop blijken zal. Kortom: alléén Port. geeft de juiste nuance van Barbosa's woordschikking terug.

beschrijving dezer plek, zwijgt over den naam, die bij alle teksten in de 4 talen „Limadura" blijft heeten. Doch het is zeer aannemelijk dat we hier een zuiver-Portugeesche naamgeving voor ons hebben[1]! En dit toegestemd, dan kan Limadura — van „limar" = vijlen, polijsten, slijpen — niets anders beteekenen dan „Slijperij", de (kornalijnen-)Slijperij! Het karakter van de door Barbosa beschreven kornalijn-groeve wordt er scherper nog door uitgedrukt: de plaats was tegelijk steengroeve, en tegelijk plek van bewerking voor een groot deel der kralen, voor zoover de stad Cambay, als centrum van kralen-bewerking en kornalijnen-slijperij, niet evenzeer haar machtig aandeel daarin had Ja, de Cambay'sche kooplieden kwamen naar deze plek toe, om er „de vele fatsoenen" van aldaar reeds gereedgemaakte kornalijn-kralen op te koopen, kant en klaar, en dan, met hun handelsbetrekkingen, ze naar alle windstreken te verschepen en aan den man te brengen. Slechts een deel der kornalijnen werd in de stad Cambay zelve verwerkt; welke stad Cambay echter het middelpunt van vervaardiging was der ànder soortige kralen dan kornalijnen, dus van de zwarte, de gele, de blauwe, de (gewoon-) roode, en de veelkleurige kraalsoorten.[2]

Doch hoe heette dan deze plek inderdaad, d. i. hoe heette ze bij de inlanders, de Cambay'ers allereerst zelven? En waar lag ze

---

[1] Evenwel: in het mij nu pas in handen gekomen VIe Dl. der Bombay Gazetteer (1880) — verg. hierachter blz. 605, noot 1 — zegt Campbell op p. 206 Limadura = Limodra of Nimodra, en op p. 207 noot 1 „Limadura is Nimodra, a village close to the Rájpipla agate mines." Toch kan Barbosa dezen heuschen naam, die mij nu eerst heden bekend wordt, geheel op zijn Port. opgevat hebben.

[2] Het hoeft wel nauwelijks gezegd, hoe aan 't eind van het stukje over de stad Cambay-zelf Ramusio fol. 330 recto sprak van „corniole," terwijl Stanley p. 66, A en B „alaquequas" hebben. Van de veelkleurige kralen in de stad Cambay zegt Ramusio: „pater nostri di molte sorti, negri, gialli, azurri, rossi, che son cõdotti poi p per diuerse parti." Daarnaast zei A over Cambay-zelf: dat men daar o. a. maakte „cuẽtas de todas maneras prietas e amarillas z azules bermejas. q̃ llevan para todas las pts;" B leest hier: „quentas de muy grandes mañas (= „maneras") („van heel groote soorten," sic!) prietas amarillas azules coloradas que lleban para todos las partes," en desgelijks vertaalt (?) Stanley p. 66 „beads of great size, brown (lees „black"!,) yellow, blue and coloured (lees „red"!!), which they export to all parts." Die „kralen van groote fatsoenen" zijn wel wat gewaagd, om op gezag van het hs. te Barcelona en B te München zoo maar aan te nemen. De kralen „van vele kleuren", de veelkleurige, vermeldt echter alléén Port.!

precies ten opzichte van Cambay? Al neemt men ook aan dat Barbosa inderdaad met „Limadura" bedoeld heeft Nimodra, zelf geweest is hij er wel nooit; want geen der teksten geeft den afstand waarop deze kornalijnen-Slijperij van de stad Cambay zou verwijderd zijn geweest, ondanks dat het hs. te Barcelona (Stanley) en hs. B te München op tal van plaatsen duidelijke interpolaties bevatten, omtrent windrichting en distanties. Des te meer bewondering moet men hebben voor een man die zoo voortreffelijk inlichtingen wist in te winnen omtrent een plaats waar hijzelf nooit vertoefd had, en bij het te boek stellen dezer inlichtingen zoozeer het belangrijkste op den voorgrond liet treden; men vergelijke daarbij, wat Barbosa zelf zegt over de wijze waarop hij zijn Boek samenstelde (deze Bijdragen, blz. 180—181, met noot 1). Doch, al heeft Barbosa het dan ook niet precies geweten, in het nu volgende zal op verschillende wijzen blijken dat deze kornalijn- en chalcedoon-mijn, met bijbehoorende slijperijen, RATANPUR (Ratanpoor), Juweelen-stad (rĕtnåpoerå), heette en heet, gelegen in het tegenwoordig district Rewa Kantha; behoorende tot het gebied van den Rajah van Rájpipla, dicht bij de Zuidwestelijke hellingen van de „Rájpipla Hills", recht Oost van Bharōch (ook wel Barotsche, ja Broach gespeld), recht Zuid van Baroda, Z.O. van Cambay (Kambhayat), bij den linkeroever der rivier de Nerbudda (Narbada), 22° 20′ N. B. en 73° 10′ O. L; en dat daar vlak bij Nimodra = Limadura (?) lag.

Doch niet alleen kornalijnen werden hier gevonden, zegt reeds Barbosa; „ook een heele boel BABAGORI, wat wij CHALCEDOON noemen." Welnu, óók hier heeft Barbosa den juisten inlandschen term teruggegeven. Laten we maar eens opslaan wat dat voortreffelijke lexicon van Yule en Burnell „Hobson-Jobson; being a Glossary of Anglo-Indian colloquial words and phrases", Londen 1886, geeft in voce: „BABAGOOREE. s(ubstantive). H(industani) Bābāghūrī, the white agate (or chalcedony?) of Cambay. It is apparently so-called from the patron saint or martyr of the district containing the mines, under whose especial protection the miners place themselves before descending into the shafts. Tradition alleges that he was a prince of the great Ghorī dynasty [1],

[1] D. i. de Afghaansche Ghoriden-dynastie, die in 1152 de Mohammedaansch-Turksche Ghaznawiden-dynastie (met Ghazni in Afghanistan als hoofdplaats) in de oppermacht verving, en, evenzeer als deze Ghaznawiden-dynastie van 997—1152 haar macht over Indië had uitgebreid (van Lahore tot den Ganges; en tocht in 1021 naar den Çiwa-tempel te Somnath in Goedjrat, zie hiervóór

who was killed in a great battle in that region. But this prince will hardly be found in history." Waarna in een reeksje van 5 historische getuigenissen, Barbosa als oudste auteur optreedt, bevestigd door twee Voor-Indische en Muzelmansche geschiedschrijvers van zijn eigen 16e eeuw, en door twee Engelsche schrijvers uit onzen tijd; het mooiste compliment zeker wel, wat in dezen aan Barbosa kon gebracht worden. En behalve hieraan, mag zeker ook wel plaats worden gegund aan de volgende bij uitstek deskundige woorden van den reeds genoemden J. M. Campbell, in zijn mijnbouwkundige en mineralogische beschrijving der kornalijngroeven van Ratanpur uit 1880: "The contractor divides the stones into two classes, those which should and those which should not be baked. Three stones are left unbaked: an onyx called *mora* or *bawa ghori*, the cats'-eye called *cheshamdar* or *dola*, and a yellow half-clear pebble called *rori* or *lasania*. Of these the *mora* or *bawa ghori* onyx [een noot is hier uitgevallen!] is of two kinds, one dark with white veins, the other greyish-white with dark veins... Except these three varieties, all Ratanpur pebbles are baked to bring out their colours." [1] We zien hier Barbosa's "babagori" van 1516 als Cambay'sche kwartsvariëteit die geen roosting onderging, op de mooiste wijze beves-

---

blz. 510, noot 1), ook al meer en meer een Hindostan'sche dynastie werd, hoezeer ook Ghazni nog de hoofdplaats bleef. Zoo kwamen de Ghoriden in 1193 tot Benares, in 1199 tot Bengalen; maar met het vermoord-worden van den grooten veroveraar Mohammed Ghori in 1206, begon het Sultanaat van Delhi, wat weer in 1294 overweldigd werd door den in genoemde noot vermelden Allah-oed-din Khildji, die in 1297 Kathiawar, Cambay en Goedjrat voorgoed Muzelmansch maakte, de stad Cambay in 1304 veroverend.

[1] Aangehaald naar p. 507 bij V. Ball „A manual of the geology of India", Part III, Calcutta, 1881; welk, voor deze mijne studie onschatbaar, boekwerk ik dank aan de groote voorkomendheid van prof. Wichmann te Utrecht, die het mij toestuurde op mijn vraag of hem ook een speciaal-vakkundige beschrijving bekend was over de kornalijn-mijnen van Ratanpur. Niet genoeg dankbaar kan ik hiervoor wezen. Want Ball geeft „*verbatim*" zooals hij p. 506 zelf zegt, op p. 507—513 de volledige beschrijving weer van J. M. Campbell in The Bombay Gazetteer, dl. VI, Bombay 1880. En ondanks alle moeite is het mij niet mogen gelukken dit boekdeel in originali in handen te krijgen. — Het bovenstaande was reeds gezet, toen ik eindelijk en ten laatste door directen aankoop van dat dl. VI te Londen, Campbell's eigen studie in handen kreeg. Het bovenstaande bevindt zich daar op p. 199. De bij Ball uitgevallen noot bevat slechts „The true or Sulimáni onyx comes to Cambay from Jabalpur." (loc. cit., noot 1). Jabalpur ligt in de Central Provinces, beZ. Z. W. Allahabad.

tigd, evenals ook het standhouden op groote schaal der kunstmatige kleurverhooging van alle andere Ratanpur'sche "'aqîq"-variëteiten, Barbosa's "alaqueca's". En mocht het wezen dat we twijfelden of dit Arabische woord nog wel tegenwoordig ook in de Cambay'sche kornalijn-industrie gebruikt wordt, gelijk Barbosa in 1516 het daaraan ontleende, dan zij dit ééne voldoende: dat blijkens dezelfde studie van Campbell de Cambay'sche kornalijnhandelaars — Campbell noemt ze ietwat onzuiver "agate dealers" — "akikias" heeten! Immers hij zegt, loc. cit. bij Ball, p. 512: "From the richest of the workshop heads, the highest class of agate workers, the agate dealers, *akikias*, are recruited. The *akikia*, who must be a man of some capital, buys the stones as they come rough into the Cambay market. In his factory the rough stones are sawn and chiselled, and then, according to the nature of the stone and the use to which it is to be put, he hands it over to the headman of one of the polishing factories. When the work is completed, the Cambay dealer disposes of the finished articles to the agate merchants of Bombay, or sends them through Bombay to Calcutta, China, or Jedda. According to the returns, the number of agate dealers, *akikias*, in Cambay has, during the last twenty-five years [d.i. dus ongeveer 1855—1880], fallen from 100 to 50." We merken hier dus tevens, hoe, terwijl in Barbosa's tijd nog een goed deel der kornalijn- en chalcedoonkralen ter plaatse zelve van de steengroef afgewerkt werd, in later eeuwen de stad Cambay als centrum van industrie die vervaardiging geheel tot zich trok. De bizonderheid welke Barbosa nog van den chalcedoon-steen vertelt, n.l. dat de Muzelmannen hem tegen het vleesch van den arm droegen als middel om kuischheid te bewaren, heb ik nergens elders uitdrukkelijk bevestigd kunnen vinden; een zijdelingsche aanwijzing in dien trant is echter wel vervat in wat de Kenz al-Tidjâr van **1282** A. D. over de onyx — zeker de kwarts-variëteit die het àllermeeste uiterlijk gelijkt op wat wij "chalcedoon" noemen! — vertelt bij Clément-Mullet p. 166, als woordafleiding liefst van "djaz'" = onyx: "d'après les savants le nom arabe de l'onyx . . . dérive du radical . . . "être triste", parce que cette pierre engendre la tristesse dans le coeur et que celui qui la porte en collier ou en cachet sent ses idées tristes grandir et qu'il a des rêves affreux, etc." Het was dus een soort heimwee-gevende steen, die onyx; de bleeke steen wekte "bleeke gedachten"; en Barbosa's verhaal

over het kuischheid-bewaren van chalcedoon wordt er begrijpelijker door. Vooral bij de lange zeereizen en het zwerven in vreemde landen der toenmalige Muzelmannen, kan het goed te pas zijn gekomen!

En eindelijk; Barbosa's voorstelling van den export der kornalijnen en andere kralen naar alle hemelstreken! In den Port. tekst worden met volkomen klaarheid genoemd als feitelijke bestemmingen, toenmaals in 1516: 1°. De Roode Zee; 2°. Arabië; 3°. Perzië; 4°. Indië, d.i. Port. Voor-Indië, volgens het gewone Port. spraakgebruik, „waar onze lieden ze koopen (scil. de kornalijnen) om ze naar Portugal te brengen", terwijl even te voren bij den export naar de Roode Zee toegevoegd werd „vanwaar zij gingen (sic! verleden tijd!) naar onze streken langs den weg van Cairo en Alexandrië". Deze tegenstelling is voor mij de goede reden geweest om in de vertaling hierboven door een tusschen haakjes gezet „(weleer)" en „(tegenwoordig!)" te doen gevoelen, hoe óók in dezen kornalijnen-handel de komst der eigen Portugeezen binnen Indië verandering had gebracht; immers, evenals bij zoo vele andere artikelen, was sinds 1498 (aankomen van Vasco da Gama te Calicoet) de zeeweg om de Kaap de Goede Hoop in de plaats getreden van den vroegeren land- en karavanen-weg over de landengte van Suez, evenals omgekeerd, sinds 1869, het kanaal van Suez weer in de plaats trad voor den weg om de Kaap. En terwijl dus tot en met 1500 A. D. de bewoners van Zuid-Europa hun kornalijnen en onyxen en agaten en chalcedonen kregen op dezelfde wijze als de Periplus Maris Erythraei in ± 85 A. D. reeds uitdrukkelijk vermeldt voor de uit Barygaza = Bharōch herkomstige „onyx-steenen", n.l. over land, en door in Neder-Egypte gevestigde Zuid-Europeesche commissionairs (of factoors), zoo werd nà 1500 A. D. de zeeweg gekozen en was Lissabon óók de hoofdmarkt voor deze zaken, waar Venetianen en andere Italianen te koop moesten gaan

Doch waren deze kornalijnen en verdere kwarts-verwanten alléén voor Zuid-Europa bestemd?

En hier komen we ineens te staan tegenover een zéér merkwaardigen variant op Barbosa's Port. tekst.

Stanley p. 66—67 toch leest aldus:

„Limadura.

Leaving this city of Cambay there is a town inland called Limadura, where there is a stone with which they make aquequas

(lees „carnelians"!), FOR MAKING BEADS FOR BERBERIA (!!). It is a stone white as milk, and has some red in it, and with fire they heighten the colour, and they extract it in large blocks. In these places there are great artists who manufacture and pierce these beads in various fashions, oval, octagonal, round, and of other shapes (sic!); and with this stone they make rings, buttons, and knife handles. And the Cambay merchants go there to buy them, and they harden(???) them to take them away to sell in the Red Sea, from whence they are(!!) in the habit of arriving in our parts by way of Cairo or Alexandria: and they also carry them throughout all Arabia, Persia, AND NUBIA(!!), and now they take them (sic!) to India, because (sic!) our people buy them. They also find in this town much chalcedony, which they call *babagore.* They make beads with it, and other things which they wear about them, so that they touch the skin, as they say that it is good for chastity. These stones are of little value there, for there are many of them."

In het bovenstaande zal ieder, bij vergelijking met den hiervóór vertaalden Port. tekst, allereerst wel getroffen worden door het vele wat in het Spaansch translaat te Barcelona, waarnaar Stanley vertaalde, verloren is gegaan. En dat Stanley niet gefantaseerd heeft in zijn Eng. vertaling, zal het best blijken door vergelijking hieronder met wat hs. B te München vertelt, dat vrijwel een afschaduwing in slechter spelling pleegt te zijn van het Barcelona'sche ms.[1] En evenveel, ja nòg een klein beetje meer, heeft de tekst

[1] Hs. B leest aldus: limadura. Saliendo. dela. dha (= dicha). ciudad de cambaya („a" vergeten!) la. tierra adentro esta un lugar que se dize limadura. adonde esta una piedra. de la qual hazen aquequas. para hazer quentas para berueria. en (lees „es"!) una piedra blanca. como leche y tiene de lo bermejo y con fuego las hazen. mas coloradas las quales sacan en grandes pedacos (sic) y en aquestos lugares ay grandes maestros que las labran. y horadan de muchas faziones (sic! = Fr. façon: doch een niet-bestaand woord in Spaansch!). largas y/o chauadas rredondas y de/ otra manera y dellas hazen anillos y botones y cabos de terziados y los mercaderes de camvaya. las van alli. a conprar. y las enxertan (sic! „zij oculeeren ze", van enxertar = enjertar = oculeeren, enten; Barcelona leest „enyertan", waarmee Stanley in zijn maag zit; en op een, voor kwarts onmogelijke manier, dan vertaalt naar Sp. yerto = hard; en vandaar zijn boven met drie vraagteekens door mij voorzien „and they harden them" neerschrijft: juist het „enxertan" van B duidt afdoende aan, hoe „ensartan" = „zij rijgen ze aaneen," de juiste lezing is) para las lleuar a bender en el mar vermejo. de adonde suelen benir a nras (= nuestras) partes. via del cayro/. o alexandria y ansi las lleban para toda. arrauia y persia y para nubia y agora las lleban. a la.

bij Ramusio geleden, gelijk ook uit de noot hieronder ampel blijken zal.[1] Want niet alleen noemt Ramusio maar 2 vormen van kralen waarin het kornalijn „in de plaats gezegd Limadura" zou geslepen worden, n.l. den langwerpigen en den achtkantigen, doch ook Barcelona en B noemen daarnevens nog slechts den (bol)-ronden, doch laten den zeker door hen niet begrepen Port. term „folhas dolieuta" weg, en zetten daarvoor „en van andere soort"; terwijl Ramusio, die 2 van de 4 onvermeld liet, bij wijze van vergoeding, zelfs zegt „en vele andere soorten en vormen". Maar de heele zin omtrent den invoer in Indië-zelf, in Port. Voor-Indië dus, wordt bij alle drie verdraaid: Barcelona plus B maken er den nonsens van, dat nù eerst de kornalijnen naar (Voor-)Indië (zoowat Goa, Calicoet, Cochin) zouden geëxporteerd worden òmdat de Portugeezen ze daar opkochten; terwijl Ramusio, die voor zulken onzin te veel gezond verstand had, op eigen hand er van maakt dat de export naar „Indië", dus wel het gebied van Goa etc., nu begonnen was, omdat de „M o o r e n" ze zoo graag daar opkochten; buitendien zijn alle 3 eenstemmig, dat de kornalijnen nog toenmaals,

---

yndia porque los nuestros las conpran. allan (lees „alla ay"!) tanvien en la dha. villa. mucha calcedonia. a que ellos (sic! zij, de Indiërs, niet „wij"; de zin is immers net omgekeerd, bij Port. vergeleken!) llaman babago. rre (sic!) hacen dellas cuentas y otras cosas que traen sobre sy para que les llegue a la carne diziendo ques buena para. la castidad son alla piedras de poco balor porque ay muchas." Men ziet hoe Stanley en B hier beide „a q u e q u a" = aqueca hebben; een zeer goed mogelijke vorm, even goed als Port. „laqueca," doch niet in Sp. woordenboeken te vinden.

[1] Ramusio fol. 330 recto-verso leest: „*Del luogho detto Limadura.* Passata la città di Cambaia andãdo piu fra terra, si truoua vn luogho detto Limadura, doue è la minera delle corniole, delle quali si fanno li pater nostri per Barberia, q̃sta è vna pietra biancha como il latte, che ha anco del rosso, il qual col fuoco lo fanno piu colorito, ne cauano pezzi grandi, delle quali vi son grã maestri che li lauorano in diuersi modi, cioè di lũghi, in otto faccie, & di molte altre maniere & foggie: ne fanno anco anelli, bottoni, & manichi di spade. li mercatanti di Cambaia li vanno à cõprare, & l'infilzano (= Fr. „enfiler" = „Sp. ensartar;" Port. zegt echter niet het minste van „aanrijgen;" wèl van „doorboren") p portarli à vendere nel mar Rosso, di donde sono poi condotti alle nostre parti per via di Cairo, & Alessandria, & similmente le portano per tutta l'Arabia, Persia, & per la Nubia. al presente le vanno à vendere in India, perche li mori volentieri le comprano: si trouano similmente in detto luogo molte pietre di calcedonia. la qual loro chiamano Babayore (sic!), & di q̃ste ne fanno pater nostri & altre cose da portar sopra la persona, que li tocchi la carne, dicendo che è bona per conseruarsi in castita. queste tal pietre sono iui in poco pretio per esserne grande abondanza."

in 1516, via Cairo en Alexandrië, Zuid-Europa, casu quo Portugal, bereikten; welk laatste in vollen strijd is met den duidelijken Port. tekst, die ook in-zichzelf verreweg de waarschijnlijkste is.

Doch dit daargelaten, het wonderlijke is dat èn het hs. te Barcelona (bij Stanley) èn B te München èn Ramusio in 1550 hebben ingeschoven: 1°. dat de kornalijnen vooral ook, ja in de allereerste plaats, te Cambay en „Limadura" gemaakt werden voor Barbarije; 2°. dat de export, behalve naar de Roode Zee, Zuid-Europa, Arabië, Perzië, en Voor-Indië, ook naar Nubië rechtstreeks plaats had.

Over één tektst is hierbij nog niet gesproken: over hs. A te München. Wat nu behelst dit? Met groote angstvalligheid blijkt dit zich aan te sluiten bij den Port. tekst eenerzijds, doch aan den anderen kant weer verscheiden varianten te bevatten die geheel kloppen met de afwijkingen in de 3 andere teksten van den Port. Het bevat niet het inschuifsel over Barbarije; volgt ook niet de gebrekkige optelling der 4 kornalijn-vormen, maar geeft ze evenals Port., zelfs quasi-duidelijker nog terug, immers met wat meer woorden, zonder dat men er evenwel meer zekerheid door krijgt; ook verder schuift het nog meer woorden hier en daar in, als een soort poging om den Port. tekst te verhelderen; maar daarentegen stelt het evenals de 3 andere het voor, alsof de kornalijnen nog steeds via Cairo en Alexandrië naar Zuid-Europa kwamen, en alsof de kornalijnen eerst naar (Voor-)Indië, dus de buurten van Goa enz., gingen, sinds dat de Portugeezen daar gekomen waren; en verder spreekt het ook wel degelijk van export naar Nubië, evengoed als naar Perzië en Arabië.[1]

---

[1] Hs. A. leest aldus: „limadura. E ssaliendo desta cibdad de canbaya a la trra (= tierra) della esta un lugar q̃ se llama limadura/ donde esta una pedrera donde se arrãcan todas las alaq̃cas („alle de kornalijnen"! A zet de dingen wat aan!) q̃es una piedra blãca e lechenta e bermeja (A maakt er 3 kleuren van, door inschuiving van een eerste „e") e con frego („met wrijving" lees „con fuego"!) las hazen mas bermejas. las quales arrancan/ en grandes pedaços/ en este lugar ay grandes maestros q̃ las labran y horacan (lees „horadan"!) en muchas maneras de cõplidas (moest zijn „largas" of „larguillas," doch is een vertaling in niet-bestaand Spaansch naar het Port. „compridas" = langwerpig!) e ochavadas e rredondas y acosonfadas (ra, ra?? kan dit misschien zijn = cocon-vormig??) /e fechura de oliueta y en anillos botones e cabos de terçiados dagũas (= dagas) e de otras muchas buenas lavores y hechura e los mercaderes de canbaya las vienẽ aqui a conprar e las ensartan y enhilan („snoeren ze en rijgen ze aan een draad") para yrlas a vẽder por el mar Roxo adonde vienen a tener (men proeft het Port. „donde vem a ter," waarin „ter" = bereiken is, een beteekenis die Sp. „tener"

Drie teksten dus noemen Barbarije als belangrijk import-land voor kornalijnen; vier teksten wijzen eenstemmig Nubië aan. Doch is dit nu te vertrouwen, ook al mag Barbosa het misschien heelemaal niet gezegd hebben?

Ik geloof van wèl! Is het niet merkwaardig dat de Spaansche Moor Ibn Baitâr, de uit Málaga geboortige, het oudste bericht heeft over het onder Arabieren overgeplant (oud-Grieksche?) bijgeloof aan bloedstelpende eigenschappen van bleeken kornalijn-steen? Mag men vergeten hoe in 1492 met den val van Granada, dus in de eigen jaren dat Barbosa een jongentje was, Marocco en Mauretanië en verder Barbarije al meer en meer de verzamelplaats werd van àlle Westersche Muzelmannen oftewel Mogrebijnen (Maghribijnen)? En zou dus een goed deel der kornalijnen welke naar "de Landen der Middellandsche Zee" gingen — want zóó is Barbosa's "naar onze streken" ("pera has nosas partes") nog het allerbeste te vertalen —, niet inderdaad bestemd zijn geweest voor de Mohammedaansche bevolkingen van Noord-West-Afrika, evenals voor de nog in Andalucië achtergeblevene Morisken ("Moriscos")?

En wat het andere betreft: zou Nubië niet inderdaad evengoed kornalijnen hebben getrokken als Arabië en Perzië en Neder-Egypte — hetzij deze laatste dan deels nog naar de Middellandsche Zee doorgingen of niet —; en evengoed ook als Aden, zooals we te voren zagen? Moeten we ons hierbij zelfs niet uitdrukkelijk herinneren, hoe juist in den tekst over Aden (hiervóór blz. 590—592) alle de 4 teksten — daargelaten de Port. — een periode behelsden (of inschoven?) over import van kornalijnen uit Aden naar Abessynië? Alles schijnt er mij dus voor te pleiten dat inderdaad Nubië tot de landen behoorde, waar in het eerste kwartaal der 16e eeuw Cambay'sche kornalijnen werden ingevoerd. En mogen we dit aan-

nooit heeft!) las nras (= nuestras) pts (= partes) por via del cayro e alexãdria e tanbien las llevan pa (= para) toda aravia e persya e para toda nubra (lees „nubia"!) /e agora (oud = ahora) las llevan pa la yndia porq̃ las gentes portuguesas las conprã(.)en este lugar de limadura / hallan tanbien suma de babagore a q̃ nos otros llamamos/ calçidonias q̃ son unas/ priedas (lees „piedras"!) de unas venas pardas e blancas/ q̃ ellos hazen cuentas Redondas e horacãlas (lees wederom „horadãlas") e tra~las los moros consyguo enrrededor de la cinta e de los braços (Port. zegt alleen dat de Mooren die chalcedoon-kralen om hun armen droegen; volgens A zouden ze ook om het middel zijn gegaan (?); dan zeker aan een langen band!) q̃ les toq̃ en carne dizẽ q̃ son buenas pa la castidad son piedras de poca valia porq̃ ay della mucha suma." Kan er inderdaad nog een 5e kraalvorm schuilen in dat „acosonfadas" wat alléén A heeft, en nog onbegrijpelijk is op den koop toe?

nemen, dan weten we door een merkwaardige plaats uit de Brieven van Albuquerque dat Soeakim de importhaven moet zijn geweest ook voor deze artikelen, evenals voor andere naar Nubië bestemde handelswaar. [1]

Nog twee vragen blijven over.

Volgens alle teksten had er in ± 1516 invoer van Cambay'sche kornalijnen in Portugal plaats; luidens den Port. tekst alléén toen nog maar direct over zee met Port. retourschepen, volgens de andere teksten óók nog via de landengte van Suez. En alle 5 gaan daarin conform dat vóór 1500 diezelfde Cambay'sche kornalijnen de landen der Middellandsche Zee, en zeer bepaaldelijk ook Portugal, bereikten over Cairo en Alexandrië. Nu is dit de vraag: is er niet groote waarschijnlijkheid dat sinds **1471** (jaar der ontdekking van de Goudkust, zie hiervóór blz. 560, noot 1) een deel dezer Cambay'sche kornalijnen via Portugal de Kust van Guinee begon te bereiken?

---

[1] In zijn brief dd. 4 Dec. 1513 uit Cananoor aan koning D. Manuel, waarin o. a. verslag wordt gedaan van den mislukten aanval op Aden in dat eigen voorjaar, en de daarop gevolgde rondvaart in de Roode Zee — de eerste Eur. vloot die deze ooit bevoer! —, schrijft hij o. a.: „maar mij dunkt, indien Gij u sterk maaktet in de Roode Zee, dat Gij allen rijkdom der wereld in handen zoudt hebben, omdat alle goud van Priester Jan (= Abessynië) in uwe handen zou zijn, (en dat) is zoo'n groote berg dat ik (er) niet van durf spreken, voor (= tegen) specerijen en koopwaren van gene streken; en voorts zoudt Gij verhinderen dat via Cairo koopwaren in de Indiën kwamen van die van gene streken (d. i. dus van Zuid-Eur. herkomst), behalve die welke Uwe schepen brengen, wat een zoo groote berg van rijkdom is dat ik vrees daarover te spreken, naardien ik „den honger" („a fome") zie die in Indië bestaat naar koopwaren van daar, welke plachten binnen te komen in deze streken, elk jaar in grooten overvloed; en voorts alle parelzaad (= „aljofar") (zoudt gij hebben) dat gevischt wordt in de Roode Zee, en alle goud dat komt naar Soeakim, wat de Mooren zeggen dat komt van Nubië („e todo ouro que vem a Çuaqem, que dizem os mouros que vem de Nuba)," omdat zijlui Ethiopië Nubië noemen, en ook niet ver is de Roode zee van de zee van Guinee, omdat dwarsdoortrekkende van de Roode Zee naar Congo over land („nem he longe o mar Roxo do mar de Gujnee, porque atravesamdo do mar Roxo a Manicomgo per terra") zal het minder zijn dan 600 (zee-)mijlen naar mijn dunken." (Alguns Documentos, Lissabon 1892, p. 335; en evenzoo Cartas de Aff. d. Alb. I, Lissabon 1884, p. 237). Waar kwam dat Abessynische en Nubische goud vandaan? Is het gewaagd — juist nu zoo ongezocht Albuquerque-zelf in één adem over de Kust van Guinee spreekt, en over den weg daarheen overland — te vermoeden dat de Guineesche Goudkust omtrent 1500 A. D. in geregelde handels- en karavaan-relatie stond met Opper- en Midden-Egypte?

Dat later, in de tweede helft der 18e eeuw, een gedeelte der Cambay'sche kornalijnen inderdaad onmiddelijk naar deze streken verzonden werd, EN ZEER BEPAALDELIJK DE ACHTKANTIGE KRALEN (!!), daarvan hebben we een mooi getuigenis uit het dagboek van een Poolschen dokter in den tijd der Engelsch-Indische Compagnie, dd. Woensdag 28 Dec. **1787**; immers, bij zijne later hier in hun geheel terug te geven zinsneden over zijn bezoek aan Cambay, en onder de toen gemaakte opmerkingen omtrent de kralen-industrie aldaar in kornalijn-steen, schrijft Dr. T. Hove zeer beslist: "The cornelian being chiefly exported for Mocca, derived its name in England after that city, but they are, properly, Guzerat stones. The stone is dug on the Narbedah, on the borders of the Cooly (Rajpeopla) Country, and imported to Broach [= Bharōch], where it is prepared in the sun and in fire, and wherein it opens the various colours. From Broach it is exported to Cambay, where it is polished, adapted for the different markets. Those for seals are exported for Europe and Mocca; those for China in the shape of a pearl, and of the size of a pistol ball. The octagons are exported for the Guinea Coast, and Mozambique". [1] Derhalve: in **1787** werden zeer bepaaldelijk de achtkantige Cambay'sche kornalijnen, Hove's "octagons" en Barbosa's "feiçõis outauadas", uitgevoerd naar de Kust van Guinee; waardoor we ineens de oplossing hebben voor de mededeelingen van den heer P. Staudinger in 1896 en 1897 (zie hiervóór blz. 471—473) omtrent o. a. "sechs-und achteckig geschliffene, längliche (Achat-und Carneol-)Perlen", en "theilweise die nach einem Ende zu sich mehr verjüngende 4- oder 6 seitige Form", welke te Idar en Oberstein in heusch agaat en kornalijn, doch in glas te Venetië en te Gablonz in Bohemen en in 't Fichtelgebergte, "nach uralten Vorbildern in Europa hergestellt" worden, voor export naar West-Soedan en de Guineesche kusten;

[1] Ik dank het aan de voorkomendheid van den heer Ch. H. Tauncy, bibliothecaris van het India Office, dat mij Hove's Dagboek uit Londen ter leen werd gezonden. Het dagboek loopt van 3 April 1787—1 Febr. 1789, heeft tot titel „Tours in Guzerat, Kattiawar, and the Conkuns (d. i. Konkan, de kuststreek tusschen Bombay en Goa,)" en werd naar het hs., te Bombay in 1855 afgedrukt als N° XVI der „Selections from the Records of the Bombay Government." Zie aldaar op p. 49 het boven gegeven citaat. — De heer G. J. Bekink, van de Kon. Bibl., had mij den goeden raad gegeven voor dit in Holland onvindbare boekwerk mij direct tot het India Office te wenden. — By Hove's zeggen omtrent de roosting der kornalijnen te „Broach", teekent de uitgever terecht aan „Are they not prepared on the spot?"

doch zònder dat Staudinger achter de herkomst vermocht te komen, zelfs van West-Afrikaansche negers vernam dat er geen kornalijnen van Cambay naar Guinea werden ingevoerd. Wij weten nu beter, en hebben het duidelijk bewijs in handen dat het geheugen en de handelskennis van tegenwoordige Guinee'sche negers een onzuivere historische bron mag heeten. Integendeel: de in ± 1750 eerst krachtig opgekomen kornalijn- en agaat-industrie van Idar en Oberstein (zie hiervóór blz. 599, noot 1) doet niets anders, dan oude Cambay'sche kornalijn-fatsoenen namaken voor haar dito-export naar West-Afrika; en de in 1655 door Louis Dammaert (zie hiervóór blz. 598, en noot 2) reeds uitdrukkelijk voor de Kust van Guinee genoemde "olivetten" als import-artikel daar,[1] moeten evenzeer in hun oorsprong worden teruggebracht tot Cambay'sche prototypen uit 1516 en eerder, waarnaar vervolgens Venetië in glas, en sinds ± 1820 Idar en Oberstein in heusch agaat of kornalijn hun "olijfjes"-imitaties zijn gaan vervaardigen. Des te meer klemt daarom de vraag: kunnen de Portugeezen al niet reeds sinds 1471, en vooral sedert zij den Indischen zeeweg ontdekten, dus vanaf ± 1500, Cambay'sche kornalijnen zijn gaan invoeren naar de Goudkust, waar zij hun kasteel S. Jorge da Mina (St. George d'Elmina) hadden sinds 1482; en zoo verderop naar de Slavenkust, met Benin als centrum; enz.?

Onwillekeurig komen we daarmee terug op de kwestie *van den invoer der Maldivi'sche kauri's binnen Guinee*, waarover hiervóór blz. 460 noot 1, reeds verschillende dingen gezegd zijn, en aangetoond werd dat Barros in **1563** zeer beslist van dergelijken invoer spreekt, over zee, en via Portugal, bestemd voor Benin en Congo. Over de kauri-afbeeldingen nu op de in 1897 door de Engelschen buitgemaakte Benin'sche bronzen, oordeelen Read en Dalton in hun hiervóór blz. 478 vgg. meermalen aangehaald werk "Antiquities from the City of Benin", Londen 1899, op p. 24, aldus:

[1] In dato 7 Jan. 1655 worden hier als „Factuira der coopmanschappen, gecocht en ontvangen wt tschip 't Notulbladt" en „Inde Logie d'goede Hoop tot Adja" achtereenvolgens opgesomd: „lijwaat, slaaplakens, wirrij (??) of rouwhessens (= rouwkielen?), zaay (= saai), coperwercq, staven jeser, lavendel, OLIVETTEN, qua qua cleeden." Voor Quaqua-kleeden, zie hiervóór blz. 461. Adja is een plaatsje tusschen Anomabo en Akemfo, dus een eindje Oost van Cape Coast Castle (oudtijds „Cabo Corso"!), alwaar de Holl. een kleine loge hadden die in 1665 door de Engelschen vernield werd.

„It remains to say a few words about the cowrie shells which are so frequently seen adorning the head-dresses on the bronze castings. They are commonly supposed to have been introduced into West Africa from the Indian Ocean in the sixteenth century by European traders, the variety imported being presumably the small white Indian shell. It seems a question whether the Indian or the larger Zanzibar cowrie may not have been traded into the interior of East Africa by the Arabs at an earlier period. Ibn Batutah noticed that the people of Mali and Gago used shells for money and these may have been cowries. De Bry's authority" — versta: Pieter de Marees in 1602 — „does not seem to mention shells as a currency in A. D. 1600: on the other hand, in the account of the voyage of the ship *Richard of Arundell* to Benin in 1588, written by James Welsh, master, it is stated that „their money is pretie white shels, for golde and silver we saw none." [Hakluyt, 1599, vol. II, part 2, p. 127].[1] Perhaps cowries were only introduced in really large quantities by the early European merchants. As they seem to be freely worn by attendants," — hier verwijzen Read en Dalton naar een hunner afbeeldingen, waar een hoogere in rang geflankeerd wordt door twee mannen, wier helmen duidelijk met kauri-schelpen zijn versierd — „we may perhaps conclude that they were already plentiful in Benin when these castings were made. In modern times the finer Indian cowries are worn in Yoruba by priests, and used to decorate idols."

In het licht der mededeelingen van Barros van 1563, mogen we gerust aannemen dat de kauri's welke de Engelschen in 1589 te Benin vonden, in hoofdzaak door Portugeezen er van de Maldiven gebracht waren, langs de Kaap, en over Lissabon. En uit de heele reeks

---

[1] Lees „p. 129." De tekst in Richard Hakluyt's „The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the *English Nation*", 2 dln., Londen 1599 (waarvan weer dl. II in 2 gedeelten is gesplitst met afzonderlijke pagineering), geeft letterlijk (ex. Kon. Bibl.): „Their money is pretie white shels for golde and silver we law (sic!) none." Even daarvóór gaat, op p. 128: „The commodities that we caried in this voyage were cloth both linnen & wollen, yron worke of sundry sorts, Manillios or bracelets of copper, glasse beades, and corall." De reis begon te Plymouth 14 Dec. 1588 en eindigde 2 Oct. 1589 te Londen, speciaal heengericht naar Benin. Van Benin'sche ivoor-snijkunst wordt hier reeds verhaald: „spoones of Elephants teeth (they make) very curiously wrought with diuers proportions of foules (= fowls) and beasts made upon them." (p. 129), een interessant gegeven, wat Read en Dalton liefst heelemaal onvermeld lieten bij de behandeling van deze kunst in hun prachtuitgaaf, p. 14, en 33—41!

van, alle Arabische, getuigenissen welke Yule and Burnell's voortreffelijk Hobson-Jobson, Londen 1886, i. v. „Cowry" opsomt, vinden we vóór 1500: 1°. een van Mas'oedi, ± 943, over deze schelpmunt der Maldiven; 2°. een dito van Albiroeni, ± 1020; 3°. het gebruik van Maldivi'sche kauri's in Bengalen, volgens een ander Moh. geschrift van ± 1240; 4°. Ibn Batoeta's getuigen omtrent de Maldivi'sche kauri's o. a. óók in de geïslamiseerde Nigerstaten van Mali en Djoedjoe (= Gūgū = Djoudjou = Gago = Djudju; 0° 10′ O.L. en 16° 20′ N.B.), uit ± 1350; iets wat dubbele beteekenis heeft, omdat Ibn Batoeta eerstens een geboren Marokkaan was, dan West-Soedan zelf bereisd had, en voorts bij zijn Indische omzwervingen anderhalf jaar stil was geweest op de Maldiven, zoodat zijn beschrijving van dit laatste verblijf in de standaard-editie plus Fr. vertaling van Defrémery en Sanguinetti niet minder beslaat dan 56 pagina's (IV, p. 110—165); [1] en eindelijk 5°. Makrizi's mededeeling uit ± 1420, hoe de Maldivi'sche kauri's toenmaals ook zeer welbekend waren in Egypte. Waar Arabieren zoo uitstekende bekendheid toonen met deze Voor-Indische schelpmunt in de 10e—15e eeuw, en Ibn Batoeta's zeggen hun aanwezigheid en betrekkelijk

---

[1] Aangezien in Hobson-Jobson juist een voor ons belangrijk tusschenzinnetje wordt overgeslagen, moge hier de volle tekst worden gegeven naar de genoemde Fr. uitgaaf van de Société Asiatique, „Voyages d'Ibn Batoutah", dl. IV, 2en dr., Parijs 1879 (ex. Kon. Inst.), p. 121—122: „La monnaie des habitants de ces iles consiste en cauris (al-wada'). On nomme ainsi un animal (un mollusque) qu'ils ramassent dans la mer, et qu'ils déposent dans des fosses creusées sur le rivage. Sa chair se consume et il n'en reste qu'un os blanc. On appelle cent de ces coquillages *syâh*, et sept cents, *fâl*; douze mille se nomment *cotta*, et cent mille *bostoû*. On conclut des marchés au moyen de ces cauris, sur le pied de quatre *bostoû* pour un dinâr d'or. Souvent ils sont à bas prix, de sorte qu'on en vend douze *bostoû* pour un dinâr. Les insulaires en vendent aux habitants du Bengale pour du riz, car c'est aussi la monnaie en usage chez ceux-ci. Ils en vendent également aux gens du Yaman, qui les mettent dans leurs navires *comme lest* (= als ballast!), en place de sable. Ces cauris servent aussi de moyen d'échange aux nègres dans leur pays natal. Je les ai vu vendre, à Mâly et a Djoudjou (Hobson-Jobson transcribeert: „Mālī and Gūgū [on the Niger]"), sur le pied de onze cent cinquante pour un dinâr d'or." In 't begin zei Ibn Bat., die er van 1343—eind 1344 vertoefde: „Tous les habitants de ces iles sont des musulmans, hommes pieux et honnêtes" (p. 111), wier bekeering was gebeurd door een Moghrebijn, zoodat zij ook Mâlekieten waren. — Over Ibn Batoeta's heldendaden op sexueel gebied in deze eilanden, zie genoemde uitgaaf p. 113—114, wat hij aan veel gebruik van klappernoot èn van visch toeschrijft. Blijkbaar vond hij het onnoodig kralen van chalcedoon om zijn blooten arm te dragen!

hooge marktwaarde (van 1150 stuks tegen 1 gouden dînar) constateert in de Moh. staten van den midden-Niger in ± 1350 A. D., ja, bovendien vermeldt hoe de Moh. zeevaarders van Jemen ze in dienzelfden tijd reeds als ballast voor hun schepen medenamen naar hun land — een praktijk, die de Portugeezen hun 2 eeuwen later waarschijnlijk hebben afgekeken! —, daar komt de vraag ook van zelve rijzen: of er in die tijden niet reeds Cambay'sche kornalijnen overland naar West-Afrika kunnen zijn vervoerd, via Aden als overlaadhaven, en waarschijnlijk met Soeakim of een andere Egyptische zeeplaats als invoerplek? Zoo dadelijk wordt daarop teruggekomen.

Maar voorzoover de tijden nà 1500 betreft, toen de Portugeezen de zee gingen beheerschen, kan al reeds dadelijk door een merkwaardige plaats in onzen zelfden Barbosa bewezen worden hoe, in 1516 dus, zooal niet Maldivi'sche kauri's, dan toch de grootere Sokotora'sche schelpen door de Portugeezen aan de Goudkust van Guinee werden ingevoerd; vermoedelijk wel die variëteit welke hierboven door Read en Dalton "the larger Zanzibar cowrie" werd genoemd. Want aan het slot van zijn beschrijving van Sokotora ("Çacotora") sprekende over de twee kleine eilandjes bewesten daarvan (de zoogenaamde "Broeder"-eil.), zegt hij: "in dewelke eilanden wordt gevonden vele en goede amber, en schelpen van die welke waarde hebben in de (Goud-)Mijn (= *S. Jorge da Mina*), en veel drakenbloed, en Sokotora'sche aloë" ("em has quais ilhas se acha muyto e bõo ambar, e conchas das que ualem na Mina, e muyto sangue de drago, e aloes çacotorim"; p. 264); een interessante mededeeling, welke in de vertaling naar het Sp. door Stanley p. 30 totaal verknoeid is [1]. Bij zijn beschrijving van de "Maldivi'sche eilanden" ("Ilhas de Maldio") daarentegen, Port. p.

[1] Stanley leest „In these two islands much amber and of good quality is found, and many shells of the valuable and precious kind in the mine, and much dragon's blood and aloes of Socotra"; door niets te vermoeden van „the mine" = „St. George d'Elmina," of „Del Mina" zooals het bij ons in de 17e eeuw meest heette, heeft Stanley er volstrekten nonsens van gemaakt, even mooi als waar hij hiervóór (zie blz. 603 noot 2) Sp. „coloradas" met „coloured" vertaalde, in plaats van met „red". A zegt hier „muchas conchas de las que valen en la mina"; B leest „muchas conchas de las q̃ balen. y son presçiadas mjna (sic! „en la" weggevallen!)"; terwijl Ramusio, die er blijkbaar ook mee in zijn maag zat evenals Stanley, er zoowaar „in Mekka" van durft maken en de schelpen (Ital. „nicchij") tot onyxen („Niccoli") promoveert (!!): „& molte pietre dette Niccoli di quelle, che vagliono, & sono stimate in la Mecca" (fol. 324 verso); een zeker zeldzame vertalers-brutaliteit!

347—349, vertelt Barbosa niet van uitvoer reeds naar Portugal met bestemming voor Guinee, wèl van uitvoer naar Cambay en Bengalen. Immers hij zegt van hen: "vanhier halen ze ook (weg) zekere kleine schelpen ("boesjes, boesies"!; "hũus buzios pequenos"), wat groote koopwaar is voor het rijk van Cambay en Bengalen, waar ze gangbaar zijn als kleine munt ("honde corem por moeda baixa"), en ze houden die voor meer zuiver en beter dan die van koper." (p. 348). Terwijl hij over de groote Moh. scheepvaartbeweging bij deze eilanden als belangrijke ververschingsplaats, nog vertelt: "Bij deze eilanden komen aanleggen ("Ha estas ilhas uem ter") vele schepen van Mooren welke van China en Ternate ("Maluco"), Pegoe, Malaka, Sumatra (speciaal Pasei = Samoedra; "Çamatra"), Bengalen en Ceilon, voorbijvaren naar de Roode Zee, en doen hier versch water op ("fazem aquy sua agoada"), en nemen provisiën in, en andere dingen noodig voor hun reizen." (p. 349). Zoodat de plek een dergelijke beteekenis had, als in ± 1575—1620 de haven van Bantĕn bezat; doch een beteekenis die minstens van 1300—1500 heeft stand gehouden, en eerst geknakt werd doordat de Portugeezen de Moh. scheepvaart knakten.

Dus: in Barbosa's tijd (1516) gingen Sokotora'sche schelpen reeds, of rechtstreeks of via Lissabon, naar St. George d'Elmina aan de Goudkust; gingen Maldivi'sche kauri's, behalve naar Bengalen (waar ze sinds eeuwen inderdaad als munt gebruikt werden), óók naar Cambay, en hierheen zoo goed als zeker — al zegt Barbosa dit niet, maar dit blijkt nu weer uit Ibn Batoeta — om verder Westwaarts te gaan naar Aden, en Jemen, en Egypte, en waarschijnlijk óók wel naar de Niger-staten, gelijk Ibn Batoeta in ± 1350 ze daar al aantrof; en in Barros' lateren leeftijd (1563), een 45 jaar na Barbosa, gingen reeds — in Jemen'schen trant — scheepsladingen Maldivi'sche kauri's als ballast naar Lissabon, en vandaar naar de Bocht van Guinee. Wordt het niet hoogst-, hoogstwaarschijnlijk dat in den kolonialen bloeitijd der Portugeezen (± 1500—1580; tot de annexatie door Spanje), óók allengs Cambay'sche kornalijnen, evengoed als Maldivi'sche kauri's, hun weg hebben gevonden naar Goud- en Slavenkust, over zee, en met Lissabon als overlaadhaven? Is dit niet even hoogwaarschijnlijk als dat, via Aden, reeds vóór 1500 A. D., Cambay'sche kornalijnen West-Afrika zullen hebben bereikt langs den landweg?

Want voor dit laatste pleiten veel redenen. Het is teven de laatste vraag die ons in zake de stad Cambay en haar reusachtigen kralen-

handel zal bezig houden. Dr. Hove, dezelfde die in 1787 het vervoer van achtkantige Cambay'sche kornalijnen naar de Kust van Guinee, en Moçambique constateerde, heeft onwillekeurig ook die vraag aangeroerd met zijn wijzen op den toenmaals reeds bestaanden en nu nog welbekenden Eng. term "Mocha-stones", waarvan Hove echter opmerkte: "but, they are, properly, Guzerat stones." De oorsprong van den naam ligt voor de hand. Gedurende 1650—1840 ongeveer heeft Aden zijn overwicht moeten afstaan aan Mokka, en wat in Barbosa's tijd, en in de heele periode 1500—1650 met recht "Aden-steenen" hadden kunnen heeten, dat waren daarna de bij de Engelschen ook nu nog als Mocha-stones bekende Cambay'sche agaten en kornalijnen.[1] En .... dit waren óók voor een goed deel de Jemen-kornalijnen der oudere Arabische schrijvers, uit de periode 1200—1500! Want waar Plinius reeds in ± 75 A. D. uitdrukkelijk zegt: "De Indische (kornalijnen) zijn doorschijnend; de Arabische

[1] Volgens den reusachtig uitgebreiden „The Century Dictionary. An encyclopedic lexicon of the English Language, prepared under the superintendence of W. Dwight-Whitney," New York 1889—1891, 6 dln., is i. v. „Stone" in dl. V (1890): „Mocha stone [formerly also *Moco stone*; also *Mocha pebble*; so called from *Mocha* in Arabia, where the stone is plentiful (? ?)], a variety of dendritic agate, containing dark outlines of arborization, like vegetable filaments, due to the presence of metallic oxids, as of manganese and iron; moss-agate." In dit zelfde hoofd wordt onder „Cambay stones' verwezen naar „Carnelian," en daar wordt in dl. I (1889) o. a. gezegd: „The finest specimens come from Cambay (hence allo called *Cambay stones*) and Surat, in India." Ook in kleinere Eng. dictionaires pleegt „Mocha-stone" als „dendritic agate" of (wat hetzelfde is) „moss-agate," ons „mos-agaat" verklaard te worden. Hobson-Jobson, 1886, heeft het woord niet. Doch aan de hand van Dr. Hove, die medicus en botanicus was, en wiens reizen door Goedjrat, Kathiawar en Konkan in 1787—1789 speciaal tot doel hadden den toenmaligen inlandschen katoen-teelt daar te onderzoeken, mogen we gerust aannemen, dat toenmaals het Eng. woord den door hem gegeven ruimeren zin had. En de uitgever van 1855 (Alex. Gibson) zet dan ook op pag. 49 bij Hove als noot deze vraag: „Is not the Akeek (sic!!) or Agate (lees Carnelian!!) called Mocca Stone? They come from Cubbut Winge or Punge (Kupperwunje)." Nu zal uit de meergenoemde voortreffelijke mineralogische studie van Campbell (1880) over Ratanpur en de Cambay-kralenindustrie van tegenwoordig, blijken, dat in Cambay behalve de Ratanpur'sche kornalijnen óók o. a. verwerkt worden „the Kapadvanj agate", van Kapadvanj (= Gibson's „Kupperwunje" van 1855!) in Kaira, een eindje beN. N.-O. van de stad Cambay, en mos-agaat van Tankara in Morvi, d. i. in Noordoost-Kathiawar, beN. W. de stad Cambay! De verklaring van Dr. Hove uit 1787 wordt hiermee tot volle zekerheid; dus „Mocha-stones" = „Cambay-stones."

zijn meer verdikt (= ondoorzichtiger)" ("Indicae — scil. sardae — perlucent: crassiores sunt Arabicae", Historia Naturalis, Lib. XXXVII, cap. 31), daar mag getwijfeld worden aan de juiste plaatsbepaling der mooie soort kornalijnen, zooals die bij Clément-Mullet gegeven wordt door het helaas ongedateerde hs., maar wat in elk geval van nà Teifaschi, van nà 1240 A. D. is: "On tire la cornaline du Çanâ dans l'Yémen (Sana, recht Oost van het eiland Kamaran, in Jemen s binnenland, 15° 20′ N.B. en 44° 10′ O.L), de l'Inde et du Sinde. On dit même qu'il y en a des gisements dans le pays du Maghreb, connu sous le nom de *pays de Roum*; mais les plus belles viennent de l'Yémen." (Journ Asiat. 1868, I, p 160). Waarbij Clément-Mullet zelf aanteekent: "Aujourd'hui, la plus grande partie des cornalines vient du Japon, ou de la province de Guzarate par Bombay," zeker wel op gezag van de door hem veel geraadpleegde werken van Brard (1821) en Barbot (1867). Inderdaad: de woorden van Barbosa uit 1516 geven op de duidelijkste wijze aan, hoe er toen groote uitvoer van Cambay'sche kornalijnen o. a. ook naar Arabië plaats had, en hoe Aden daarbij een verdeelpunt was van deze Cambay-kwartskralen; evenals ook reeds Plinius niet minder dan 3 soorten van Indische, goeddeels zeker wel Barygaza'sche, dus Ratanpur'sche, kornalijnen onderscheidde. En als men dan nog eens gelieft na te zien hoe (hiervóór, blz. 582—583) Ibn Baitâr in ± 1240 aanhaalt dat Aristoteles, dus in ± 330 vóór Chr., zou gezegd hebben hoe de kornalijnen kwamen "[o. a] van Jemen en van de kusten der Grieksche Zee", dan begint men al sterker te gelooven dat hetgeen de Arab. schrijvers, met de hun eigen neiging om maar steeds van mekaar over te schrijven overal waar eigen heusche kennis ontbrak, Jemen-kornalijnen noemden, inderdaad = Aden-steenen = Mocha-stones = Cambay-stones = echt-Guzeratsche 'aqîq's (kornalijnen, deels ook agaten) waren.

Als slotsom van het bovenstaande hebben we dus: dat *zeer zekerlijk* in 1516 Cambay'sche kornalijnen in groote hoeveelheden en in een 4-tal hoofdvormen verscheept werden naar Aden, naar verder Arabië, naar Perzië, naar Portugeesch Voor-Indië (dus vooral de heele kust van Kanara en Malabar, van Goa tot Cochin); dat ze van hier door de eigen Portugeezen naar Portugal werden vervoerd over zee, om deels naar Barbarije, deels — waarschijnlijk — óók naar de Kust van Guinee te worden verscheept; alsmede dat vóór 1500 A. D. de Indische kornalijnen Zuid-Europa waren blijven bereiken via Cairo en Alexandrië, doch dat dit vervoer aan het

uitsterven toen was. En naast deze volstrekt vaste gegevens (waarvan alleen dat voor de Guinea-Kust niet zeker staat), hebben we als *groote waarschijnlijkheid*: dat over Aden weer kornalijnen werden doorgevoerd naar Abessynië en Nubië, vanwaar een gedeelte, evengoed als een zeker quantum Maldivi'sche kauri's, zoowel in de jaren 1300—1500, als nog gedurende de periode 1500—1550, de voornaamste Neger-staten aan den Niger en de Bocht van Guinee bereikte; totdat sinds ± 1550 en met het al sterker bevaren worden der Guineesche Kust door Portugeezen, èn ook Engelschen,[1] sinds 1600 dan ook door Hollanders (en andere natiën), de Mal-

[1] In dl. II, 2e Gedeelte, van Hakluyt's reeds hiervóór (blz. 615, noot 1) genoemd verzamelwerk van 1599, vindt men, als reizen van Engelschen achtereenvolgens naar de Kust van Guinee gedaan: 1° 1553 naar Guinee en Benin, p. 9—11 (dit is de reis die bedoeld werd door Read en Dalton, hiervóór blz. 487, noot 1); 2° 1554 naar Guinee, p. 14—23; 3° 1555 naar Guinee, p. 23—36; 4° 1556 naar Guinee en Del Mina, p. 36—43; 5° 1557 naar Guinee, p. 41—54; 6° 1562 naar Guinee, p. 54—55; 7° 1564 naar Guinee, p. 55—56; 8° 1566 naar Guinee en de Kaap-Verdische eil., p. 57—61; 9° 1588 naar Benin, p. 126—130; 10° 1590 naar Benin, p. 130—133; 11° 1591 naar den Senegal en Gambia, p. 188—193. Men ziet: een 11-tal reizen van 1553—1591; en eerst daarnà traden de Hollanders op, eerst sinds 1593 (verg. De Jonge, De oorsprong van Nederland's Bezittingen op de Kust van Guinea, 's Gravenhage 1871, p. 7—8), om echter spoedig het overwicht te krijgen op de Guineesche Kust. — Merkwaardig daarnevens is, dat — gelijk uit een Lat. beklagbrief van Burgemeesters en Schepenen van Antwerpen dd. 26 Febr. 1517 aan koning D. Manuel blijkt, gepubliceerd in Alguns Documentos, Lissabon 1892, p. 397—398 — nog veel vroeger de Antwerpenaars Dirck en Christoffel „De Haro," met den Koning v. Portugal „overeengekomen waren in zekere rivieren van Guinee eenige jaren recht te hebben hunnen handel te drijven; en in goed vertrouwen op deze overeenkomst 15 of 16 schepen met koopwaar beladen er heen hadden gestuurd" („pactos esse in certis fluvijs in Guinea ad annos aliquot jus exercendae sue negociationis; atque eius pacti fiducia misisse naves quindecim aut sedecim mercibus onustas"); doch dat daarvan in 1515 een zekere Estevão Jusarte („Stephanus cognomento Yusart") 7 schepen had buitgemaakt, ter waarde van meer dan 18000 ducaten; waarvoor nu vergoeding gevraagd werd. Deze Christoffel „van Haere" (?) was zelve in Lissabon eerst gevestigd, en had daar o. a. een grooten handel op Port. Indië; doch deze Guineesche geschiedenis werd oorzaak, dat hij in midden 1519 zijn heil ging zoeken in Spanje en te Sevilla, waar de ook uit Portugal gewekene Portugees Magalhães op het punt stond zijn beroemden zeetocht te aanvaarden, en waarin „de Haro" dan ook één 5e als aandeel nam; zie over dezen verspaanschten „Cristóbal de Haro", Navarrete, Coleccion de las Viages y Descubrimientos etc., IV, Madrid 1837, p. XXXIII, LXXIV—LXXVI, 153—155, 182, en 254; die echter den Antwerpschen gemeentelijken brief alleen gekend heeft uit een kort extract van Muñoz, wat echter zéér onzuiver was, blijkens den nu in Alguns Doc. afgedrukten tekst.

divi'sche kauri's zoo goed als uitsluitend den zeeweg kozen, en de toevloed van Europeesche glaskralen van Venetiaansch (en ander) fabrikaat er de overhand kreeg door massalen aanvoer; zonder dat dit echter verhinderen kon, dat zelfs in het laatst der vorige eeuw Cambay'sche kornalijnen van den geliefden achtkantigen vorm, nu uitsluitend over zee, naar Guinea kwamen; en eerst in den aanvang van onze eeuw de Oberstein- en Idar-agaten en kornalijnen daarmee in concurrentie zijn getreden, onderworpen echter aan de noodzakelijkheid diezelfde oude Cambay'sche kraalfatsoenen tot model te nemen en na te maken.

Men zal opgemerkt hebben, hoe bij deze Cambay'sche kornalijnen niet nog gesproken is van die zwarte, en gele, en blauwe, en roode, en veelkleurige kralen, welke in de stad Cambay zelve vervaardigd werden, zonder dat — helaas! — Barbosa hun substantie aangeeft; niet ook nader gesproken werd van de grauwe, en roode, en gele kraaltjes, welke we te Sofala van Cambay zagen aanvoeren, met bestemming naar Monomotapa, en die, zoo goed als volstrekt zeker, identiek waren met degene, welke in 1516 de Moorsche haven Angotsche (tusschen Quilimane en Moçambique, op 16° 30′ Z.B.) invoerde; niet ook nog gesproken is van Malaka en Timor.

Dit laatste is hetgeen ons nu wacht. Want veel verderop, tegen het einde van zijn Boek, vertelt Barbosa o. a.:

over De stad van Malaka, en (het) **rijk** (Port. p. 365—366) („Ha cidade de Malaca, e regno").

..... Desta cidade de Malaca uaom náos has ilhas de Maluco (de que adiante tratarei) aly careguar muyto crauo, e leuam mercadoria de muytos panos de Cambaya, e toda sorte dalgodam, e seda, e asy outros panos de Paleacate e Bengala, azougue, cobre laurado, sinos, e bacias, e moedas da China, pimenta, porcelanas, alhos, cebolas, e outras muytas mercadorias de Cambaya; e asy nauegaom desta cidade de Malaca pera todalas ilhas que estaom por todo ese maar, e	.... Van deze stad van Malaka gaan schepen naar de Ternataansche eilanden [waarover ik verderop zal handelen] (om) veel kruidnagelen daar (te) laden, en nemen mee (als) koopwaar vele kleedjes van Cambay, en allerlei soort katoen, en zijde, en evenzoo andere (= óók) kleedjes van Palikat (Kling'sche kust) en Bengalen, kwik, bewerkt koper, klokken (= gong's!), en (koperen) kommen, en munten van China (= pitjis, kepeng's, „caixas" of cassies!], peper, porceleinen,

pera Timor; donde trazem todolo sandalo branquo, que antre hos Mouros he muy estimado e ual muyto; pera laa leuaom fero, machados, facas, cutelos, espadas, panos de Paleacate, cobre, azougue, uermelham, estanho, chumbo, muytas continhas de Cambaya; em retorno disto caregaom além do sandalo, de meel, cêra, escrauos. Nauegaom tambem estas náos de Malaca pera hũas ilhas que chamaom Bandam, careguar de nos moscada, e de maças, honde leuaom ha vender has couzas de Cambaya;" . . . .

knoflook, uien, en vele andere koopwaren van Cambay; en evenzoo varen ze (scil. de schepen) van deze stad van Malaka naar alle de eilanden die liggen door heel die zee, EN NAAR TIMOR; vanwaar (scil. *uit* Timor) ze halen al het witte sandelhout, wat onder de Mooren zeer geacht is en veel waarde heeft; daarheen (scil. *naar* Timor, brengen ze ijzer, bijlen, zichten (grasmessen, arit's), messen, zwaarden, kleedjes van Palikat, koper, kwik, vermiljoen, tin, lood, VELE KRAALTJES VAN CAMBAY; in terugvracht daarvan laden zij, behalve het sandelhout, honing, was, (en) slaven. Deze schepen van Malaka varen ook naar zekere eilanden die ze Banda(-eilanden) noemen, (om te) laden nootmuskaat, en foelies, (doch) waar ze heenbrengen om te verkoopen de dingen (= artikelen) van Cambay;" . . . .

En als onmiddellijk daarbij behoorend, moet hieraan toegevoegd wat Barbosa zegt:

over (het) **Eiland van Timor** (Port. p. 370) ("Ilha de Timor").

"Indo mais ha ho diante, leyxando estas ilhas de Jaoa maior e menor, ha ho maar dela estaom outras muytas, grandes e pequenas, pouoadas de Gentios, e Mouros alguns, antre has quaes estaa hũa que chamaom Timor, que tem Rey e lingua sobre sy: nesta ilha ha muytos sandalos branquos que hos Mouros muyto estimaom na India e Persia,

"Gaande verderop, verlatende deze eilanden van Groot-Java en Klein-Java (bij Barbosa = Soembawa), liggen in de zee daarvan (= in de Java-Zee) vele andere (eilanden), groote en kleine, bevolkt door Heidenen, en enkele Mooren, onder dewelke (eilanden) (er) een is dat zij Timor noemen, hetgeen een eigen Koning en

honde se gasta muyta soma deles e tem grande ualia no Malabar, Narsyngua, e Cambaya: has náos de Malaca e Jaoa que aquy vem por ele, leuaom por retorno, machados, machadinhas, cotelos, espadas, panos de Cambaya, e de Paleacate, porcelanas, continhas de cores, estanho, azougue, chumbo e outras mercadorias, com que caregaom ho dito sandalo, de mel, cera, escrauos, e dalgũa pimenta que na tera ha."

taal heeft: in dit eiland zijn vele witte sandelhouten (sic!) welke de Mooren zeer waardeeren in Indië en Perzië, alwaar men een heelen berg daarvan verbruikt, en ze (scil. de sandelhouten, het sandelhout) hebben hoogen prijs in Malabar, Narsinga (= Centraal-Dekhan), en Cambay: de schepen van Malaka en Java die hier daarvoor komen, brengen mee in weêrvracht bijlen, bijltjes, messen, zwaarden, kleedjes van Cambay, en van Palikat, porceleinen, GEKLEURDE KRAALTJES (letterlijk: "kraaltjes van kleuren"), tin, kwik, lood en andere koopwaren, waarmee (= waartegen) zij laden het gezegde sandelhout, honig, was, slaven, en eenige peper die er in het land is."

Zekerlijk: beide beschrijvingen behooren bij elkaar! Want alleen door hun onmiddellijk verband hebben we de volstrekte zekerheid: dat de "gekleurde kraaltjes" welke in Timor aangevoerd werden van uit Malaka, CAMBAY-KRAALTJES [1] waren, en geene andere.

[1] In de periode over Malaca heeft Stanley p. 192 „little beads from Cambay of all sorts;" A „cuentezitas de canbaya z de todas suertes;" B „cuentezitas de canvaya y de todas suertes;" Ramusio fol. 352 recto „paternostri di ciascuna sorte di Cãbaia"; dus zeggen het allemaal nog wat sterker dan Port. En in de periode over Timor, heeft Stanley p. 199 „small beads of all kinds;" A „quẽtecicas de todas/ suertes;" B „cuentezidas (sic!) de todas suertes;" Ramusio fol. 353 verso „paternostri d'ogni sorte," waarbij dus alléén Port. „gekleurde" vermeldt, terwijl al de 4 andere er „veelsoortig" van maken. — *In een* 6ᵉⁿ *tekst van Barbosa's Livro*, welke mij eerst in begin van dit jaar bekend werd in hs. te Lissabon te bestaan — dank zij de opmerking op p. 46 in den verdienstelijken arbeid van Sousa Viterbo „Trabalhos Nauticos dos Portuguezes nos seculos XVI e XVII. Parte I. Marinharia," Lissabon 1898 —, en van welk hs. ik in begin Maart j.l. door bemiddeling van den Ned. consul-generaal te Lissabon, den heer Ernst George, een afschrift ont-

Het is eigenlijk onnoodig hier nog iets naders te zeggen over de voortreffelijkheid, óók hier weer, van Barbosa's mededeelingen omtrent den handel van Malaka op Timor, en wederkeerig. Deze man, die zeker nooit zelf te Malaka is geweest, doch door vriendschapsbetrekkingen en andere relatiën uitnemend te weten was gekomen wat daar omging, geeft als stapelartikelen van Timor juist diegene op welke vóór hem en na hem steeds Timor's rijkdom bleven uitmaken; allereerst, en verreweg het voornaamste, het welriekende witte sandelhout, het tjĕṇḍana, wat door een speling van het lot zelfs den naam heeft gegeven niet aan het sandelhout-rijke Timor, doch aan het vrijwel sandelhout-arme Soemba [1]; hooggewaardeerd en van ouds geliefd bij al wat Hindoe was, gelijk de eigen Sanskrietsche Javaansch-Maleische term aan-

---

ving voorzoover den Mal. Archipel betreft, heet het in Port. over Malaka „comtynhas de cambaya de toda sorte," en bij Timor „comtynhas de toda a sorte," lezingen dus die aansluiten bij de 4 andere teksten. Dit 2e Port. hs. is hier en daar uitvoerig geïnterpoleerd, en is zeker van nà 1540, aangezien b. v. de zoogenaamde schrijver, inderdaad de interpolator, zegt dat hij in 1540 te Banda was; het zou kunnen zijn, dat die dubbelganger van Duarte Barbosa, van gelijken naam en welke in 1527 aan de factorij te Cananoor moet geweest zijn, en van welken, naar het schijnt, zelfden persoon Barros in zijn Dec. IV, lib. IV, cap. 3 vertelt dat in 1530 een „Duarte Barbosa Schrijver der Factorij van Cananoor" was (ed. 1615, p. 199), degene is geweest welke het Boek van den op 1 Mei 1521 te Cebú om het leven gekomen Malabaar'schen tolk Duarte Barbosa, op eigen rekening heeft willen schrijven, en het in allen gevalle als zoodanig interpoleerde. Een afdoend oordeel kan hierover eerst uitgesproken worden, wanneer men den 2en Port. tekst van Barbosa's Boek in zijn geheel te Lissabon zal uitgeven. Doch geheel ten onrechte, m. i., heeft Sousa Viterbo in zijn genoemd werk, p. 43—46, twijfel geopperd aan de juistheid der levensdata van Duarte Barbosa, den met eere bekenden Malabaarschen tolk, en zwager van Magalhães. Diens dood te Cebú staat muurvast door de bescheiden over den eersten wereldtocht onder Magalhães-d'Elcano, en even muurvast staat diens auteurschap van het beroemde Boek.

[1] De eerste maal dat men Soemba = Tjĕṇḍana kan aantreffen is, geloof ik, bij Pigafetta in begin 1522; want in zijn „Relazione sul primo viaggio intorno al globo" (ed. Andrea da Mosto, Rome 1894) wordt wel is waar geen Tjĕṇḍana in den tekst vermeld, doch teekent hij op zijn kaartje van p. 109 benoorden Timor's Westpunt een eilandje „Chendam," wat niets anders als Soemba kan wezen! — Het „lucus a non lucendo," waarover prof. Wichmann spreekt in zijn vermelden van Soemba = Sandelhout-eiland („Bericht etc." in Tijdschr. Aardr. Gen. 2, IX, 1892, p. 255) is echter wel wat te sterk gezegd. — Dat het oudere sandelhout den meer geliefden geligen tint heeft, doch het jonge hout wit is, teekent prof Veth naar Miquel aan als noot 16 op p. 354 zijner vertaling van Wallace's „The Eastern Archipelago," Amsterdam, I, 1870.

toont; een geliefdheid die met gelijke gretigheid door Voor-Indische, Perzische en andere Mohammedanen was overgenomen en gekoesterd bleef; en voorts honig + was, het product der tallooze bijenzwermen die in deze Timoreesche sandelhout-, eucalyptus- en andere woudboomen hun reuzenraten maken, gelijk daarvan Wallace wel de treffendste schildering ons gegeven heeft. („Insulinde:.... vertaald door Prof. Veth„, I, Amsterdam 1870, p. 344—347), en waarvan de was als „Timor-was„ nog heden ten dage de prima kwaliteit batik-was is.

Vandaar dan ook het Chineesche bericht over Timor uit **1436:** „the mountains are covered with sandal-trees and the country produces nothing else„, (Groeneveldt, Notes on the Malay Archipelago and Malacca, Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880, 1e Stuk, p. 116); welk laatste, blijkens Barbosa's Boek van 80 jaar later, ook toen al wel niet geheel juist zal geweest zijn; vandaar ook in datzelfde Chin. bericht een ander, en zeer eigenaardig, bewijs voor de veel-bevarenheid van Timor toenmaals reeds: „When merchant-vessels arrive there, the women come on bord to trade and many men get infected with disease; from those who get ill, eight or nine out of ten die, which is caused by the unhealthiness of the country and their secret diseases„ (loc. cit.); welke radjasinga-ziekte inderdaad zeer welbekend was aan het hof van Madjapahit, gelijk o. a. uit het stichtelijke verhaal in de Babad Tanah Djawi, I, p. 34 afdoende blijkt, ja aanleiding gaf, door kruising met een Papoea-vrouw, tot de geboorte des stamvaders van het Mataram'sche vorstengeslacht (!!); zoodat, naardien Pigafetta in eind 1521 en begin 1522 constateert dat deze ziekte overal in de buurt der Molukken, doch nergens zoo erg als op Timor voorkwam, en dat de inlanders haar de „Portugeesche kwaal„ noemden, die inlanders rechtvaardiger hadden gedaan door eerder van „morbus Javanicus„ of „Madjapahitoïdes„ te spreken! [1]

---

[1]) Na in zijn Relazione etc. (ed. Andrea da Mosto, Rome 1894, p. 107) van Timor verteld te hebben: „al het sandelhout en de was, wat die (lui) van Java en Malaka aankoopen, koopen ze van dezen (Noord-) kant; hier vonden wij een jonk van Luzon (sic!) gekomen om in sandelhout te handelen; deze volken zijn Heidenen, en, wanneer zij het sandelhout gaan kappen, zooals zij ons zeiden, vertoont zich hun de duivel in verscheidene vormen... door welke verschijning zij eenige dagen ziek zijn; het sandelhout kapt men op een zeker getijde van de maan, omdat het anders niet goed zou zijn; de koopwaar die hier prijs houdt voor het sandelhout, is rood doek (= roode

Genoeg bewijzen, dat noch in 1516, noch ook in 1436 de scheepvaart op Timor pas geboren was; integendeel; de Hindoe-trek naar sandelhout, en de hoezeer ook schaarsche aanwijzingen in de Chineesche bronnen van sandelhout dat heette voor te komen op Java-zelf, reeds onder de Soeng-dynastie (960—1279; zie Groeneveldt, op. cit. p. 16), doen op goeden grond vermoeden: dat de vaart op Timor van (Oost-)Java uit reeds geboren was in ± 1000 A. D., en dat de Mohammedanen die in ± 1400 A. D. zich te Grĕsik begonnen neer te zetten, van stonden aan ook Timor plachten te bezeilen.

„Vele kraaltjes van Cambay" gingen er dus in 1516 naar Timor, volgens Barbosa's hoofdstuk over Malaka; „gekleurde kraaltjes" werden door de schepen van Malaka en Java op Timor volgens hem ingevoerd, in de eigen beschrijving van het eiland. Onmiddellijk valt het rechtstreeksche verband op, zoowel met wat Barbosa alreeds (zie hiervóór blz 569—577) vertelde over „*grauwe*, en *roode*, en *gele* kraaltjes" die in Sofala van Cambay werden ingevoerd, doch sinds ± 1505 meer den weg naar Monomotapa hadden moeten kiezen over de nieuw-opgekomen Moh. haven Angotsche — voor zoover de Portugeezen-zelve ze niet in bleven voeren te Sofala —; alsook met de „kralen van vele soorten, zwarte, gele, blauwe, en roode, en veelkleurige, die ze van hier brengen naar vele streken" (hiervóór blz. 595), welke in de eigen stad Cambay vervaardigd werden, en waarvan

kleedjes), (wit) goed, bijlen, ijzer en spijkers" („panno rosso, tella, accete, fero et chiodi"), — gaat Pigafetta aldus door: „en het heet Timor; in alle de eilanden (die) wij hebben gevonden in dezen archipel, heerscht de kwaal van Sint-Job, en hier (nog) meer dan op (een) andere plaats; en ze noemen het for franchi, dat is (de) Portugeesche kwaal" („in tutte le ysolle havemo trovate in questo arcipelago regnia lo mal de san Iop, et più quiui, che in altro luocho, e lo chiamano for franchi, çioè mal portughese"). — Daarnevens echter zie men eens hoe reeds de Chin. berichten uit de T'ang Dynastie, 618—906 A. D.!!, van Java = Kaling schrijven: „In this country there are poisonous girls; when one has intercourse with them, he gets painful ulcers and dies, but his body doet not decay". (Groeneveldt, op. cit., p. 13). Dat „for franchi' van Pigafetta is wel Mal. poeroe faranggi, Frankische (Portugeesche) zweren. — Men ziet hoe Pigafetta het nog altijd bestaande bijgeloof reeds vermeldt, wat de sandelhout-boomen met een soort van ontzag behandelde; evenals het kappen van aguila-hout in Tjampa (Aloëxylon agallochum) met bizonder ceremonieel gepaard ging en gaat. Ook ziet men hoe Pigafetta's woorden op onafhankelijke wijze de opgaven van Barbosa bevestigen, doch niet reppen van kralen-invoer uit Cambay.

zeker de Port. tekst het meest omstandig vertelt (verg. noot 2 op blz. 603). Het mag bitter jammer heeten, dat Barbosa van deze diverse gekleurde kralen en kraaltjes UIT DE EIGEN STAD CAMBAY, nagelaten heeft de substantie te bepalen. Doch eenerzijds weer in aanmerking nemend de frappante overeenstemming tusschen "moetisalah's", en wat Merensky en Bartels in 1882 en 1891 mededeelden over oude Monomotapa'sche kralen van gele, roode, zwarte, ook wel blauwe, bonte en witte kleur, die niet smolten (zie hiervóór blz. 495—497, en 501—506); en daarnevens dat in 1884 in de oude Savoe'sche graven, BEHALVE VELE KORNALIJNEN DIE VERRE DE MEERDERHEID UITMAAKTEN, óók daartusschen, volgens prof. Virchow's determineering van 1884 (20 Dec) en zijn nadere mededeeling van 1885 (18 Juli), gevonden werden eenige bruinroode en gele kraaltjes, welke hoogstwaarschijnlijk uit gebakken klei bestaan (zie hiervóór blz. 428—429, met blz. 555—556); — zoo mogen we aldus concludeeren:

1°. MET VOLSTREKTE GEWISHEID zijn de in 1884 uit de graven van Savoe opgedolven tarijke KORNALIJNEN van uitstekende afwerking en welbekende vormen, Cambay'sche, d. w. z. Ratanpur'sche kornalijnen, van klein type; Cambay'sche "kraaltjes" dus van 'aqîq = kornalijn; Barbosa's "alaquecas", klein model.

2°. MET HOOGE WAARSCHIJNLIJKHEID zijn de weinige bruinroode en gele kraaltjes, tegelijkertijd daar toen gevonden, en (naar prof. Virchow) zoo goed als zeker uit gebrande klei bestaande, niet alleen van gelijken ouderdom en gelijke herkomst als die oud-Cambay'sche kornalijntjes, maar zijn, blijkens hun kleur en hun door prof. Virchow in 1885 afgebeelde vormen, de prototypen der "tegenwoordige" moetisalah's; m. a. w. óók de tegenwoordige, liefst gele en oranje, moetisalah's van de Timorgroep, die deels den schijfjes-vorm, deels den pijpjes-vorm hebben, gaan in hun geheelen habitus van vorm en kleur oorspronkelijk terug tot LEEMEN KRAALTJES, welke in de stad Cambay vervaardigd wierden; terwijl hun tegenwoordige glas-substantie jonger namaak moet vertegenwoordigen naar die oud-Cambay'sche leemkralen; een jongere namaak die onder *d* verder onderzocht zal worden.

3°. MET BIJNA VOLSTREKTE ZEKERHEID heeft de aanvoer van kornalijntjes uit Cambay, via Malaka, op Timor opgehouden, ten tijde dat de Portugeezen de scheepvaart der Mohammedaansche

Voor-Indiërs naar Malaka en den Maleischen Archipel voorgoed geknakt hadden; waaraan de van 12 Sept. 1545—6 Juni 1548 als Gouv.-Gen. regeerende krijgshaftige en zeevaartkundige D. João de Castro wel den genadestoot heeft gegeven; d. i. dus in ± 1550; zoodat ongeveer in de periode 1550—1600 de ommekeer moet hebben plaatsgehad in de substantie der oud-Cambay'sche "moetisalah's van leem" op Timor, tot de tegenwoordige, óók al antieke, "moetisalah's van glas" aldaar.

4°. De op Savoe in 1884 uitgegravene talrijke kornalijntjes, en schaarsche leemen kraaltjes van bruinroode en gele kleur, moeten naar Timor zijn gebracht tusschen ± 1400—1550, zijn dus van een leeftijd dien we het veiligst op ± 1500 A. D. kunnen precizeeren; en zijn, wat den kornalijn-steen betreft, zeker en gewis uit Ratanpur (Barbosa's "Limadura" of (?) Nimodra); wat de leem-kraaltjes aangaat, hoogstwaarschijnlijk uit de eigen stad Cambay.

Terwijl nu alles wat tot de "tegenwoordige" moetisalah's van de Timor-groep in verband staat, bewaard blijve voor de behandeling onder *d*, moet hier teruggegeven worden de ontwikkeling van den Cambay'schen kornalijn-handel aan de hand der daartoe ten dienste staande bronnen. Het zal daarbij blijken, dat die Cambay'sche kornalijnen ook tegenwoordig nog, van den bekenden veelvlakkigen vorm, doch tevens van zeer langgerekte afmeting — in tegenstelling dus tot de óók veelvlakkige, maar nog geen vollen centimeter lange oud-Savoe'sche kornalijntjes —, in flinke hoeveelheid uit Cambay via Bombay-Singapore de Dajak's op Borneo bereiken, daar geliefd zijn onder den naam van "lameang", en bij hen zelfs nog na-polijsting ondergaan; terwijl evenmin aan Timoreesche snoeren van "tegenwoordige" moetisalah's, Cambay'sche kornalijntjes van den bekenden acht-vlakkigen dubbel-pyramidalen vorm geheel plegen te ontbreken, doch integendeel voorkomen als afwisseling tusschen de welbekende gele en oranje schijfjes en pijpjes van antiek glas, welke bij uitstek moetisalah's heeten tegenwoordig.

In verband daarmee kan het alleen nog van waarde zijn hier te vragen, of ook nù nog de kornalijn-steen als zoodanig, de Arab. 'aqîq, iets bekends is in onzen Archipel? En wel degelijk is dat het geval! In het Javaansch — ik erken hier dankbaar de hulp van Mr. G. J. Grashuis, die mij door Soendaneesch "angkik" op het spoor bracht — geeft Roorda-Vreede's Jav. Ned. Hwdb , 3e

druk, Amsterdam 1886: „akik. K(râmâ) N(goko) agaat", wat niet ten volle zuiver is; in het Soendaneesch werd het tot angkik, hetgeen Coolsma's Soend. Holl. Wdb., Leiden (1884) verklaart als „een edelgesteente; de sardonix", evenmin geheel zuiver; doch Klinkert's Nieuw Mal.-Ned. Zakwdb., Leiden—Batavia 1892, heeft geheel juist: „ākík, Arab. kornalijn, karneool."

Zoo mogen dan nu volgen de diverse historische getuigenissen omtrent den kornalijn-handel van het Cambay'sche. Meermalen zal daarbij nuttig gebruik worden gemaakt van het in menig opzicht uitstekend geschiedkundig overzicht, wat de meergenoemde J. M. Campbell op p. 205—207 van den „Gazetteer of the Bombay Presidency" oftewel Bombay Gazetteer, VI, Bombay 1880, liet volgen op de beschrijving der tegenwoordige kornalijn-mijnen van Ratanpur; hoezeer de juistheid der litteratuur- opgaven bij hem nog al wat te wenschen over laat.

± 85 A. D

Door den Periplus Maris Erythraei, „dit voor de handelsgeschiedenis zoo uiterst belangrijke geschrift, dat tusschen 80 en 90 na Chr. moet zijn ontstaan" (Dr. Vogel in deze Bijdragen, blz. 91) [1], wordt niet alleen de groote handelsbeteekenis van de koopstad Barygaza, het latere Bharōch, aan de rivier „Namnadios" (= Narmadâ, Narbada, Nerbudda), door tal van met name genoemde uitvoer- en invoer-producten gestaafd, waarbij o. a. katoenen kleedingstof (σινδών, ὀθόνιον) reeds een belangrijke plaats beslaat

[1] In de reeds hiervóór, blz. 580 noot 1, genoemde studie van Reinach „Le corail dans l'industrie celtique", schrijft deze o. a. over den Periplus: „Ce précieux petit livre, autrefois attribué à tort à Arrien, occupe une place à part dans la littérature antique. Ce n'est ni un portulan (= havengids), ni un récit de voyage, mais un guide à l'usage des commerçants d'Alexandrie, rédigé sans doute par l'un d'eux. L'auteur est surtout préoccupé de faire connaître les produits qu' Alexandrie peut envoyer dans les différents ports et les marchandises qu'elle peut en rapporter." (Revue Celtique, XX, 1899, p. 123). En even verder, op p. 124: „La date du *Périple* a pu être déterminée avec certitude. En effet, il y est dit que le roi Zoscales règne sur le royaume éthiopien d'Auxuma; or, ce Zoscales est le Za Hakale qui, d'après les annales abyssines, occupe le trône de 77—89 ap. J.-C., c'est-à-dire sous les règnes de Titus et de Domitien. Le *Périple* a donc été écrit une dizaine d'années après la mort de Pline, vers 85 ap. J.-C. [Bunbury, *History of ancient Geography*, t. II, p. 445]". Over dat oude Aksoemitische rijk, verg. de opmerking hiervóór, blz. 493 noot 1.

als export-artikel, evenzoowel als zijde (σηρικόν), doch wordt ook meer dan eens gesproken van onyxen die daar werden uitgevoerd. Terwijl toch in cap. 41—51 (ed. van C. Müller bij Didot, Geographi Graeci Minores, I, Parijs 1882, p. 289—294) in het algemeen het emporium, genaamd Barygaza (τὰ Βαρύγαζα), wordt beschreven, constateert cap. 49 dat onder den import bloedkoraal behoorde, doch onder de export-artikelen, behalve katoen, zijde, specerijen enz., ook onyx-steenen en vloeispaathen (ὀνυχίνη λιθία καὶ μουρρίνη); waarbij dat lang raadselachtig gebleven „murrinus" inderdaad wel als „uit vloeispaath" moet opgevat worden. Doch in cap. 48 daarvóór, was eerst al gezegd dat onyxen en vloeispaathen van „Ozênê" = Ujjain in Malwa, dus een flink eind beO.N.O. Bharoch, naar Barygaza kwamen om daar verscheept te worden [1]; terwijl in cap. 51 volgt, dat „de meeste

[1] Over de kwestie wàt nu toch eigenlijk die „murrina (myrrhina) vasa," waren, van welke de oude schrijvers zoo'n ophef maken, kan men geen voortreffelijker artikel lezen dan dat van W(itzschel) in Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft (1ᵉⁿ druk), Stuttgart, V, 1848, p. 253—259 (ex. Univ. Bibl. Leiden), alsmede de belangrijke noot van C. Müller in zijn bovengenoemde uitgaaf bij Didot der Geographi Graeci Minores, I, 1882, p. 261—262 bij cap. 6 van den Periplus. De eer van in de „murrina vasa" bokalen van vloeispaath herkend te hebben, komt toe aan den Franschen mijn-ingenieur Rozière met zijn „Mémoire sur les vases murrhins" in de „Description de l'Egypte," 2ᵉ ed., VI, Parijs 1822, p. 227—250 (ex. Kon. Bibl.). Toch gelooven nog velen, ook tegenwoordig, dat er bokalen van kornalijn (aldus Ball in zijn „A manual of the Geology of India," Part III, Calcutta 1881, p. 449 en 504), of van mosagaat mee bedoeld waren (aldus vrijwel Campbell in de Gazetteer of the Bombay Presidency, VI, 1880, p. 205) mee bedoeld waren; daarbij vooral steunende op wat de Periplus over hun uitvoer uit Barygaza zegt. M. i. is, mineralogisch gesproken, geen krachtiger bewijs te vinden voor de overtuiging dat de murrina vasa van géén kwarts-gesteente kùnnen geweest zijn, dan het zeggen van Plinius in zijn Historia Naturalis, Lib. XXXVII, cap. 7 over een dergelijken bokaal — naar de vertaling van E. Littré, in de ed. bij Didot, II, Parijs 1850, p. 539—: „Un consulaire qui se servait de cette coupe il y a quelques années se passionna tellement pour elle, qu'il en rongea le bord („potavit ex eo ante hos annos consularis, ob amorem abroso ejus margine"). Dit nu is onmogelijk bij een mineraal van een hardheid 7 zooals kwarts, doch is uitstekend mogelijk bij een substantie als vloeispaath met een hardheid 4 (zie hiervóór blz. 519, noot 1). Evenwel — en deze opmerking is uitstekend door Ball op de aangegeven plaatsen gedaan — indien het werkelijk vloeispaath geweest is, dan moet het tòch in Barygaza niet uit Ujjain-zelf gekomen zijn, maar kan Ujjain daarbij slechts de rol van bemiddelend centrum gespeeld hebben; want eerst zegt Ball: „The scarcity of known localities where fluor spar occurs

onyx-steenen" (ὀνυχίνη λιθία πλείστη) kwamen van "Paithana" = Paithan aan den bovenloop van de Godavery, een nog wat grooter eind Z.O. van Bharoch; waaraan nog toegevoegd wordt, dat deze laatste plaats 20 dagreizen Zuid-op van Barygaza verwijderd lag. Waar nu niet alleen Indische onyx-steenen en vloeispaath-bokalen zoo buitengewoon geliefd waren bij de Romeinen respectievelijk voor kameeën en drinkvaten, maar ook het aantal kornalijnen, wat als gemmen, kameeën en diergelijke door hen gesneden en versierd werd, bij duizenden te tellen is, hoeven we wel niet te vragen of soms in datzelfde Barygaza, alwaar, van plaatsen die op 20 dagreizen afstands N.O. en Z.O. lagen in het binnenland, onyxen en vloeispaath ter bewerking en tot uitvoer werden heengebracht, de op een 13 mijlen slechts verwijderde natuurlijke vindplaats van kornalijn en chalcedoon over het hoofd zal zijn gezien. En er is dan ook alle reden om met Lassen (Indische Alterthumskunde, I, Bonn 1847, p. 243 noot 1) aan te nemen dat "het Sardonyx-gebergte, waarin het gelijknamig gesteente", waarvan in ± 140 A. D. Ptolemaeus in zijn Lib. VII, cap. 1 de vermelding doet en de geographische ligging aangeeft (ὁ Σαρδώνυξ ὄρος, ἐν ᾧ ὁ ὁμώνυμος λίθος), zeer zeker vereenzelvigd moet worden met de kornalijn- en chalcedoon-groeven van de tegenwoordige Rájpipla Hills [1].

---

in India is remarkable" (p. 449), gelijk hij p. 449—450 ook afdoend bewijst; en dan: „But if obtained (scil. „the *murrha*" = „fluor spar") at Ouzein, the modern Oujein, it is extremely improbable that it was other than one of the chalcedonic minerals" (p. 504). De eenige steekhoudende oplossing van een en ander zou dan zijn: dat weleer vloeispaath uit Perzië (Parthië en Carmanië, waarvan Plinius spreekt) over Ujjain naar Barygaza kwam, om daar verwerkt en uitgevoerd te worden. Doch is dit nu weer mogelijk met het oog op de toenmalige handelsbeweging? Men ziet: eigenlijk nog altijd blijven de „murrina vasa" een moeilijkheid.

[1] Ptolemaeus in zijn Lib. VII, cap. 1 (ed. Venetië, 1612, „Geographia Cl. Ptolemaei Alexandrini . . . . . redacta a Josepho Moletio mathematico") bepaalt eerst de ligging van den „Sardonix mons" op 21° N. B. en 117° 30′ O. L. (n.l. van Ferro = de Insulae Fortunatae) (p. 245), en daarna die van het „Barygaza emporium" op 17° 20′ N. B. en 113° 15′ O. L. (p. 250) (inderdaad ligt Barygaza = Bharōch 21° 40′ N. B., 91° O. L.). Schijnbaar zou dus de Sardonyx-Berg flink wat N. O. van Barygaza hebben gelegen. Ziehier echter de bedoelde woorden van Lassen: „Ptolemaios setzt das Sardonyx-Gebirge in gleicher Breite (21°) mit dem Bettigo (21°—20°), aber westlicher (117° 30′, den Bettigo 122°—130°); der Vindhja ist im nördlicher als beide (26°—27°) dem Sardonyx östlich (127°—135°). Den Adisathros mit der Kâvêrî-Quelle entfernt er von den Westghat und verlegt ihn in's innere Land (132° O., 23° N.). Der Sardonyx S. W. von Vindhja und westlicher als jedes andere Gebirge, also

En, voorzoover het noodig mocht zijn aan te toonen hoezeer de Indische kornalijnen en andere kwarts-variëteiten in den eigen tijd van den Periplus door het Romeinsche Rijk bekend waren, kan men op niets beter beroep doen dan op de Historia Naturalis van den ouderen Plinius uit ± 75 A. D. (Plinius Maior stierf in 79), welke daar in Liber XXXVII allerlei soort edelsteenen en half-edelsteenen (te zamen „gemmae") beschreven heeft; beginnende allereerst met diezelfde zoolang raadselachtige „murrina (murrhina)", waarbij hij echter (cap. VIII) niet Barygaza als plek van herkomst noemt gelijk de Periplus, doch wèl Parthië, en de mooiste uit Carmanië (= het Land van Ormuz) heet; hetgeen toch beide vrij sterk óók in Indië's richting wijst. Maar dan komen na het bergkristal, barnsteen, diamant, smaragd, en beryl — van welke laatste drie hij meedeelt, dat ze alle uit Oostersche en Indische streken komen — eerst de opalen, waarvan hij zeer goed o.a. zegt (hier en verderop steeds naar de uitgave van tekst met Fr. vertaling door E. Littré, bij Didot, II, Parijs 1850):

„Les opales .... C'est aussi l'Inde seule qui en est la mère. Formées de ce qui fait le mérite des pierreries les plus précieuses, elles ont offert à la description des difficultés infinies; car en elles se trouve le feu subtil de l'escarboucle, l'éclat purpurin de l'améthyste, le vert de mer de l'émeraude; et toutes ces teintes y brillent, merveilleusement fondues" (cap. XXI; p. 549—550); een zeker beste karakteriseering van het eigenaardige „opaliseeren" bij deze steenen.

Dan spreekt hij over den sardonyx, en, daarbij aanhalende een veel door hem geraadpleegden Zenothemis die ook al een Periplus (Roudvaart) doch in poëzie (!?) geschreven had, zegt hij de volgende voor ons zéér merkwaardige dingen, à-propos ook van den naam sard-onyx, d. i. letterlijk „kornalijn-onyx", of, nòg letterlijker „vleeschsteen-nagelsteen":

„Jadis la sardoine (sardonyches), comme le nom l'indique, était caractérisée par une partie blanche reposant sur la sarde [het kornalijn, van vleeschroode kleur] comme l'ongle humain [d.i.

---

der Westküste nahe, musz der Râg'apippali (= Rájpipla) met den Karneol-Gruben seyn." Tegenover deze duidelijke redeneering, komen mij de woorden van Campbell op p. 205 van den Bombay Gazetteer, VI, 1880: „Others hold that, under the name of Sardonyx Mons, Ptolemy (150) referred to the Rájpipla mines. But Ptolemy's Sardonyx hills are far inland," hoogstgewaagd voor; en verg. ib. p. 198, noot 3.

onyx, ὄνυξ] repose sur la chair, cette partie et la sarde étant toutes deux transparentes. Telles sont les sardoines indiennes, ... Zénothémis écrit que les Indiens n'estimaient pas les sardoines, quoiqu'ils en eussent d'assez grosses pour faire des poignées d'épée; que dans l'Inde les torrents les mettent à nu, et que c'est dans le monde romain qu'elles ont été d'abord recherchées, parce que, seules presque parmi les pierres qu'on grave, elles n'enlèvent pas la cire en formant le cachet [hoogstwaarschijnlijk wegens een gering watergehalte!]. Notre exemple a été persuasif pour les Indiens, qui maintenant en font cas. CHEZ EUX LE PEUPLE LES PERCE ET LES PORTE, MAIS SEULEMENT EN COLLIER; C'EST À QUOI L'ON CONNAÎT AUJOURD'HUI LES SARDOINES DE L'INDE [1]. Les sardoines d'Arabie sont remarquables par un cercle d'une blancheur éclatante.... Ce fond, dans les sardoines indiennes, est couleur de cire ou de corne, avec un cercle blanc aussi. On y trouve un certain reflet de l'arc-en-ciel. La surface est plus rouge que le têt [= schaal] d'une langouste." (cap. XXIII, p. 550—551).

Zoover ik weet heeft deze periode nog nooit de aandacht getrokken van hen, die zich voor de kralen-kwestie interesseerden; toch is ze hoogstmerkwaardig, aangezien ze op onloochenbare wijze constateert: dat minstens in de éérste eeuw onzer jaartelling de Romeinen wisten hoe de Voor-Indiërs kralen droegen van sardonyx, welke in het eigen Indië vervaardigd werden uit sardonyx-steenen die in de beddingen van Indische stroomen werden aangetroffen! En als men dan weer bedenkt hoe het "Sardonyx-gebergte" van den Alexandrijn Claudius Ptolemaeus uit ± 140 A. D., met hooge waarschijnlijkheid Barbosa's kornalijn- en chalcedoongroeven van "Limadura" zijn; terwijl de heusche wijze van aantreffen (daar en in de verdere Cambay-buurten) dezer halfedelsteenen, voor een deel werkelijk in den vorm van rolsteenen in rivierbeddingen is; dan mogen we bijna met zekerheid besluiten:

---

[1] De eigen Lat. tekst dezer merkwaardige woorden is: „Has (scil. sardonyches) Indis non habitas in honore Zenothemis scribit: tantae alias magnitudinis, ut inde capulos factitarent. Etenim constat ibi torrentibus detegi. Et placuisse in nostro orbe initio, quoniam solae prope gemmarum scalptae ceram non auferrent. Persuasimus deinde et Indis, ut ipsi quoque iis gauderent: utiturque perforatis utique vulgus, tantum in collo: et hoc est nunc Indicarum argumentum." (loc. cit. p. 551, 1e kol.)

een goed deel van de "sardonyx"-kralen die de Indiërs volgens Plinius den Oudere toenmaals om hun halzen plachten te dragen, waren Ratanpur'sche kornalijnen, chalcedonen, enz.; die of daar ter plaatse, of, waarschijnlijker nog, in het groote emporium Barygaza = Bharōch uit de ruwe steenen tot kralen werden geslepen! Terwijl, reeds vóór de Indiërs, de Romeinen deze "sardonyx"-steenen op prijs hadden gesteld [1], ja, door hun voorbeeld, ze in het eigen Indische vaderland dier "gemmae", doch in kraal-vorm, in de mode hadden gebracht. Dat dit laatste op zich zelf weer pleit voor een reeds vóór Christus bij Indiërs aanwezige gewoonte, om meer of min kostbare kralen aan colliers te dragen — iets wat weer door de oudste Hindoe-plastiek (periode van Açoka; Adjanta, Santschi, Barahat, Gaya, Amararavati, Udayagiri; ± 250 vóór Chr.) op de treffendste wijze bevestigd wordt; en door taalkundigen waarschijnlijk even treffend uit oud-Indische geschriften gestaafd zou kunnen worden [2]; ook al is een goed deel dezer halskralen bij rijkeren zeker paarlen geweest! —; en dat dit weer een reeds lang vóór Christus in Indië levende kralen-industrie postuleert; — dit begrijpt ieder.

Dan gaat Plinius over tot den onyx: "Il faut traiter maintenant de l'onyx même, à cause de son nom, partie de celui de la sardoine Ce nom, attribué à un marbre de Carmanie, [3] est devenu celui d'une pierre. Sudinès dit que l'onyx-pierrerie a une portion blanche semblable à un ongle humain, et de plus les couleurs de la chrysolithe, de la sarde et du jaspe. Suivant Zénothémis, l'onyx indien présente différentes nuances, une couleur de feu, une teinte noire, une teinte cornée avec des veines blanches qui les cerclent

---

[1] Aangezien Plinius even te voren over den sardonyx nog zei, dat „prior Africanus," d. i. Scipio Africanus Maior, de eerste Romein was geweest die zulk een steen had gedragen, en dat „depuis lors cette pierre est en grande estime chez les Romains" (p. 550), zoo moet de sardonyx onder de Romeinen in zwang zijn gekomen in (vrij juist) 200 vóór Chr., en moet die steen, aangezien Plinius daarbij zich weer op zijn voorganger Zenothemis beroept, in de 1e eeuw vóór Christus in Indië-zelf in de mode zijn geraakt.

[2] Een aanwijzing in dien geest vindt men reeds bij Lassen, Ind. Alterthumskunde, I (1847), p. 573 en 574 noot 1, en II (1849), p. 551, waar hij het „vaidûrja" van het Mahâbhârata als „onyx" verklaart, van de monding der Narmadâ (= Nerbudda) herkomstig, d. i. van de Râjpipla Hills.

[3] Dit is inderdaad een albast-variëteit; verg. Clément-Mullet, loc. cit. p. 167.

comme une sorte d'oeil, ou des veines obliques qui les traversent. Sotacus parle d'un onyx d'Arabie différent des autres: l'onyx indien a de petits feux entourés chacun d'une zone blanche ou de plusieurs, et présente une disposition différente de la sardoine indienne, qui a des points, tandis qu'ici ce sont des cercles. Au contraire, l'onyx d'Arabie est noir, avec des zones blanches. Satyrus dit qu'il y a des onyx de l'Inde charnus [= vleezig; Lat. „carnosas esse Indicas (scil. onyches)"], tenant en partie de l'escarboucle [= robijn, karbonkel], en partie de la chrysolithe et de l'améthyste; il rejette toutes ces variétés. Suivant lui, le véritable onyx a des veines nombreuses et variées, avec des zones laiteuses; toutes ces nuances, qui passent de l'une à l'autre, donnant une teinte qu'on ne peut décrire, et se fondant en un ensemble harmonieux et d'un aspect charmant." (cap. XXIV, p. 551); een beschrijving die vooral haar beteekenis krijgt, als men bedenkt hoe de Periplus speciaal Barygaza als Indische uitvoerhaven van onyx-steenen noemde; terwijl uit de woorden van den het laatst door Plinius genoemden Satyrus blijkt hoezeer ook deze, evenals wij, bij voorkeur die steenen „onyxen" noemde, welke, bij een zekere afwisseling van verschillende lagen in den trant van agaat, een in hoofdzaak bleeke steen bleef gelijk de chalcedoon, doch daarnevens een reflectie-spel van kleuren te zien gaf, zooals de opaal dat het sterkst van deze kwarts-variëteiten bezit.

Doch dan, na een tusschenperiode van cap. XXV—XXX over karbonkels (robijnen) en andere „vurige steenen" (ardentes gemmae), wier slot-horoscoop hij trekt met deze woorden: „Au reste, toutes les pierres ardentes opposent une résistance extrême à la gravure, et, servant de cachet, emportent une partie de la cire" (p. 554), gaat hij onmiddelijk over tot de beschrijving van „la sarde" (sarda) = kornalijn, met deze woorden:

Au contraire, la sarde se grave et cachète très-bien, la sarde, dont le nom fait partie de celui de la sardoine. Cette pierre est commune. On la trouva d'abord auprès de Sardes; mais les plus estimées viennent des environs de Babylone, où, en entamant certaines carrières, on les rencontre adhérentes à la roche, en forme de coeur. On dit que cette production fossile s'est épuisée en Perse; mais plusieurs autres lieux en fournissent, par exemple Paros et Assos. L'Inde a trois espèces de sardes: une rouge, une seconde qu'on nomme pione [„pionas"; eigenlijk Gr. van πίων = vet] à cause de son aspect gras, une troisième sous

laquelle on met des feuilles d'argent. Les sardes indiennes sont transparentes; les arabiques sont plus opaques. On en trouve aussi autour de Leucade d'Epire et en Egypte, qu'on garnit en dessous de feuilles d'or. Parmi ces sardes, les mâles ont un éclat plus vif; celui des femelles est plus faible et plus mat. Anciennement aucune pierre n'était plus en usage: du moins est-ce de celle-là qu'on fait parade dans les comédies de Ménandre et de Philémon. De toutes les pierres transparentes, c'est celle qui, mouillée, se ternit le plus lentement; mais de tous les liquides l'huile agit le plus sur elles. On fait peu de cas des sardes couleur de miel, et encore moins des sardes couleur de poterie" (cap. XXXI, p. 554).

In den tijd dus der blijspeldichters Menandrus en Philemon, ± 300 vóór Chr., waren de kornalijnen reeds buitengewoon in Griekenland geliefd volgens Plinius; d.i. in den eigensten tijd van den leerling van Aristoteles, Theophrastus, die óók al de kornalijnen in mannelijke en vrouwelijke onderscheiden had, en wiens werk door Plinius in menig opzicht gevolgd werd (zie hiervóór blz. 586—587, en noot 3). De waarschijnlijkheid dat Ibn Baitâr in ± 1240 A. D. heuschelijk vertaald heeft naar een tekst van Aristoteles — dan wel over een heusche Arab. vertaling beschikt heeft —, wordt daarmee haast tot volstrekte zekerheid; zoodat aldus de wonderlijke continuïteit waarmee, eerst door de Oude Grieken, en daarna door Middeleeuwsche en moderne Arabieren, aan den bleeken kornalijnsteen bloedstelpende eigenschappen werden toegekend, tevens zoo goed als strikt bewezen is. In allen gevalle: in de 4e eeuw vóór Christus waren kornalijnen bij de Grieken (en Romeinen) uit-end'-er-na bekend, veelgeliefd, veelgebruikt. En waar daarnevens Plinius, behalve een uitgeputte Perzische kornalijn-mijn, en enkele vindplaatsen binnen de Antieke Wereld, en ééne Arabische soort, niet minder dan drie Indische variëteiten onderscheidt, daar mag men gerust besluiten: dat óók reeds in de 4e eeuw vóór Christus een zeker quantum Indische kornalijnen de volken der Middellandsche Zee bereikte, evenals nog in 1500 A. D. desgelijks het geval was.

Dan volgt wat Plinius over jaspis zegt, dien hij vooral in zijn groene (door koperzouten gekleurde?) variëteiten gekend heeft, waardoor ook de groene bijlsteen (nephriet, jade, niersteen) bij hem daaronder heeft kunnen wegschuilen (zie hiervóór blz. 533, noot 1).

Toch heeft hij ook wel degelijk de roodkleurige gekend; terwijl hij tevens iets over het gebruik meedeelt dat van belang is. "Le jaspe est vert, et souvent diaphane [= doorzichtig]. Quoique le cédant à plusieurs pierreries, il a conservé la renommée qu'il avait dans l'antiquité. Plusieurs contrées produisent le jaspe: l'Inde, un jaspe semblable à l'émeraude [dus groen en doorzichtig als smaragd] . . . . pourpre en Phrygie; d'un pourpre bleu, triste et sans rayonnement, en Cappadoce. Amisos [in Pontus] en fournit un semblable au jaspe indien. . . . On trouve aussi un jaspe qui ressemble à la sarde, et un autre qui imite la couleur de la violette . . . . Tout l'Orient, dit on, porte les jaspes en amulettes . . . Il y a le jaspe joint à l'onyx, et nommé jasponyx . . . ." (cap. XXXVII, p. 555—556). Het mag jammer heeten dat Plinius niet vertelt, welke kleur de jaspis-amuletten hadden die men in het Oosten algemeen moet gedragen hebben; ook al geeft zijn eigen "zegt men" ("traditur") daaraan geen zekerheid nog. Toch is zeker zijn beschrijving van jaspis wel het verst afwijkend van datgene wat wij tegenwoordig er vooral onder verstaan, n.l. de roodkleurige agaat-soorten.

Doch over het agaat-zelf is zijn spreken weer zóó uitstekend duidelijk, als men maar wenschen kan. "L'agathe était très-estimée; aujourd'hui on n'en fait aucun cas. On la trouva d'abord en Sicile, auprès d'un fleuve qui porte le même nom; depuis, on l'a rencontrée en plusieurs localités. Elle l'emporte en grosseur sur les autres et offre un grand nombre de variétés, d'après lesquelles varient les surnoms; on distingue: la jaspagathe, la céragathe, la sardagathe, l'haemagathe [bloed-agaat], la leucagathe, la dendragathe [boom-agaat, mos-agaat] qui est comme décorée d'arbustes; . . . . la coralloagathe, parsemée, comme le saphir, de gouttes d'or, très-commune en Crète, où on la nomme sacrée; on la regarde comme bonne contre les blessures faites par les araignées et les scorpions . . . Les agathes qu'on rencontre dans l'Inde ont la même vertu, et bien d'autres qui sont merveilleuses. Elles offrent les images de fleuves, de bois, de bêtes de somme, de chariots, de harnois et d'ornements pour les chevaux . . " (cap. LIV, p. 559—560). Men hoeft wel nauwelijks te vragen of Plinius niet al die dendriten van kwarts gekend heeft, welke tegenwoordig vooral als "mosagaat" ("Mocha-stones") bekend zijn gebleven. En ook hier mag gevraagd worden, of niet een deel dezer mosagaten toen reeds "Cambay-stones"

waren; die "dendrachates", zooals hijzelf ze noemt. En juist waar Plinius zóó goed den habitus der diverse agaat-variëteiten gekend heeft, mag het gerust ijdel worden genoemd nog te gelooven, dat hij onder de door hem in ditzelfde 37e Boek, cap. VII—VIII, beschreven "murrhina", welke (volgens den Periplus) uit Barygaza uitgevoerd werden, iets verstaan zou hebben dat mosagaat kòn wezen.

Over één merkwaardig ding bij Plinius in deze beschrijving der "gemmae", is nog gezwegen: het feit dat hij meer dan eens spreekt van namaak in glas naar deze edelsteenen en halfedelsteenen; en dat hij daarbij met name vertelt, hoe ver de Indiërs het hadden gebracht in het nabootsen van vooral opaal, èn ook blijkbaar van andere "gemmae"!

Wat hij daarbij eerst zegt over het bergkristal, hoeft slechts pro memorie herinnerd te worden, daar er hier van geen namaak sprake is, doch alleen van het natuurlijke feit, dat goed vervaardigd glas een gelijke kristallijnen doorzichtigheid bezit. Zijn woorden dus aan 't eind van cap. X: "Présentement on fait des vases de verre qui ressemblent merveilleusement au cristal; et néanmoins, chose étonnante, le cristal, loin de diminuer de prix, a augmenté." (p. 511), pleiten er alleen voor, dat Plinius mooie glazen bokalen nog als iets zeer bizonders beschouwde, en tòch bleef voelen dat het "het echte" niet was. Maar dan in zijn cap. XXII over de eigenaardigheden van opaal, heet het zoowaar:

"Il n'est pas de pierre que les Indiens imitent mieux; ils emploient le verre coloré, et c'est à s'y méprendre.[1] On ne reconnaît la tromperie qu'au soleil: les opales fausses, exposées aux rayons de cet astre et tenues entre un doigt et le pouce, ne donnent qu'une seule et même couleur, qui est bornée au corps de la pierre; les opales vraies offrent des nuances successives, donnent des reflets plus vifs, tantôt dans un sens, tantôt dans un autre, et projettent un éclat lumineux sur les doigts." (p. 550).

Men ziet dat het getuigen van Barbosa uit 1516 over Indische edelsteen-vervalschers (bij hem toen speciaal in Cambay), niet iets was, wat sinds vandaag of gisteren bestond; doch een Indische nijverheid vertegenwoordigde, welke men minstens 15 eeuwen bij

---

[1] De tekst dezer merkwaardige woorden is: „nullosque (scil. opalos) magis India similitudine indiscreta vitro adulterat". (loc. cit. p. 550, 1e kol.). Plinius spreekt alleen van namaken in „glas"; Littré zegt voor de duidelijkheid „verre coloré".

de hand had gehad! En bovendien: terwijl Barbosa in het midden liet met welk materiaal men dan toch wel nabootste, spreekt Plinius zeer uitdrukkelijk van glas; het ligt ten zeerste voor de hand, dat de Cambay'sche „industrieelen" van 1516 A. D. evenzeer glas zullen gebruikt hebben voor hun namaak. En men ziet hier ten overvloede, nog wel uit den mond van een man als Plinius, die zich wis altijd nog lichter over Egyptische dan over Indische zaken heeft kunnen informeeren, hoe Egypte allerminst het monopolie bezat van een hoog ontwikkelde glas-vervaardiging.

En evenzoo zegt Plinius nog in zijn cap. XXXVII, à-propos van jaspis: „On fait de faux jaspes avec du verre; on les reconnaît à ce qu'ils jettent leur feux au loin, au lieu de les concentrer en eux-mêmes" (p. 556). Het echte jaspis was dus stiller; het jaspis van glas blonk veel meer. Jammer genoeg, dat Plinius niet vertelt waar men dezen namaak vervaardigde.

Toch is er nog een dergelijk gegeven uit denzelfden tijd, en nu heusch uit Egypte. Plinius maakt geen melding van namaak der kostbare murrina vasa; maar de Periplus, van een 10 jaar later, doet het wel degelijk; sprekende over verschillende zaken die in de Abessynische haven „Adoulí" — een eindje bez. het tegenwoordige Massoewa; in den inham dien de Ethiopische kustlijn daar maakt — ingevoerd werden met bestemming naar het Aksoemitische Rijk, waar vorst Zooskalês regeerde, noemt het ook: „verscheiden soorten van glas-gesteente [= glas] alsmede van murrhine(- glas), van dat (wat) gemaakt (wordt) in Diospolis (= Thebe)" (*καὶ λιθίας ὑαλῆς πλείονα γένη καὶ ἄλλης μοῤῥίνης, τῆς γινομένης ἐν Διοσπόλει*) (ed. C. Müller, in Geographi Graeci Minores, I, bij Didot, Parijs 1882, p. 261).[1] Maar juist uit het feit dat Plinius van zulken namaak zwijgt, terwijl hij wèl spreekt over Indische imitatie-opalen enz., en over imitatie-jaspis, welke blijkbaar tot binnen het bereik der Romeinen kwamen, mag de gevolgtrekking worden gemaakt: dat de namaak in glas te Thebe van de vloeispaath-vazen iets bleef, waarmee de Egyptenaars alleen Ethiopiërs, Troglodyten en dergelijke halve barbaren aan de kusten van de Roode Zee gelukkig maakten.

915 A. D. (303 Hedjra).

Het eerstvolgende spreekt beslist over de stad Cambay, is boven-

[1] In alles wat de murrina vasa betreft, ben ik zeer veel verschuldigd aan de deskundige aanwijzingen van den reeds genoemden heer K. H. E. de Jong, doctorandus in de oude letteren.

dien een Moh. bericht, en geeft al duidelijk aan hoe er zich nijverheid te Cambay bevond; daarbij beschrijft het op schilderachtige wijze dat eigenaardig verschijnsel waaraan zoowel de golf van Cambay, als de golf van Martaban (bij Pegoe en Rangoon), als in Europa de scherpe inham van de kust bij St. Malo en vooral Mont St. Michel, van ouds een eigenaardige vermaardheid dankten: het abnormale vloedgetij, feitelijk steeds een springtij, dat in deze zakvormige zeeboezems zijn water opstuwde met de snelheid en den plotselingen aandrang van een bandjir; en welke dagelijksche springvloed dan nog tweemaal per maand, bij nieuwe en bij volle maan, een geheel ongehoorde kracht bereikte. Dat dit typisch-Cambay'sche verschijnsel weer terugwerkte op het karakter der zeevaart van de stad, laat zich hooren; ook moet de sinds ± 1600 A. D. dreigend begonnen aanslibbing der Golf van Cambay, welke weer het onherroepelijk verval der zeestad ten gevolge had, wel daaraan vooral geweten worden; en evenzeer laat het zich begrijpen, dat bijna alle reizigers die Cambay bezochten in den loop der tijden, het in hun gedenkschriften memoreerden, zoowel de oudere Muzelmansche met hun naschrijvers, als de Europeesche der 16e en 17e eeuw; welke laatsten het met den nog onverklaarden term van "macareo" (Port.; "maccareo" Ital.; zie Hobson-Jobson, 1886 i. v.) bestempelden. [1] Hoewel dus niet over kralen of kornalijnen sprekende, moge het eerste en zeer treffende relaas van deze Cambay-bizonderheid hier zijn plaats vinden, zooals de Moh. reiziger en landbeschrijver Mas'oedi het uit eigen ervaring opteekende:

"Voici ce que j'ai vu dans l'Inde, sur le territoire de la ville

---

[1] De term „macareo" komt nog niet voor bij Barbosa, hoewel hij wel degelijk over het verschijnsel spreekt; want in zijn hoofdstukje over de hiervóór, blz. 593 noot 1, genoemde voorhaven der stad Cambay, „Guindarim" of „Guandarim", zegt hij: „De scheepvaart dezer plaatsen is zeer gevaarlijk voor een kielschip, omdat, terwijl het voor anker ligt, valt het water hier in dezen zeeboezem („enseada") zooveel, dat in heel weinig tijds de zee vier of vijf (zee-)mijlen bloot legt, op enkele plekken meer, op andere minder," èn, voegt alleen Port. p. 285 toe: „en wanneer het getijde rijst, rijst het zóó sterk, dat ze zeggen dat een man met alle (hard)loopen het niet ontvlieden kan"; zoodat men loodsen daar uit het land moest nemen, die de plekken wisten waar het water in kuilen en hun bekende plaatsen bleef staan; weer een uitstekend deskundige uitleg! — Het oudste voorbeeld van „macareo" geeft Hobson-Jobson uit Barros' zijn IIe Decade (1553), lib. II, cap 9 (ed. 1628, fol. 48 verso).

de Cambaye, célèbre par ces sandales, nommées sandales de Cambaye, qui y sont d'usage, ainsi que dans les villes voisines, telles que Sendan et Soufareh (Soufalah) [1]. J'étais à Cambaye dans l'année 303 [= 915—916, A. D.], alors qu'un brahme nommé Bania y régnait au nom du Balhara, souverain de Mankir [d. i. waarschijnlijk nabij het reeds genoemde Ujjain in Malwa, beN. O. van de stad Cambay]. Ce Bania traitait avec la plus grande faveur les musulmans et les sectateurs d'autres religions qui arrivaient dans son pays. La ville de Cambaye est située sur une baie profonde, plus large que le Nil, que le Tigre, ou que l'Euphrate, dont les bords sont parsemés de villes, de métairies, de champs cultivés, de jardins plantés de cocotiers, et où se trouvent des paons, des perroquets et d'autres espèces d'oiseaux de l'Inde qui habitent ces parages. Entre la ville et la mer qui forme cette baie il y a un peu moins de deux journées. Cependant le reflux s'y fait sentir avec tant de force, que l'on distingue sans peine le sable qui est au fond, et qu'il ne reste que peu d'eau au milieu même du canal. Je vis un chien couché sur ce sable que l'eau avait laissé à sec, et qui ressemblait à la plaine aride du désert. Tout à coup le flux s'avança de l'ouverture de la baie, pareil à une haute montagne. Le chien, s'apercevant du danger qu'il courait, ramassa toutes ses forces pour gagner la terre ferme; mais le flot rapide et impétueux l'atteignit dans sa course et le submergea." (p. 253—255 van dl. I, Parijs 1861, ed. "Maçoudi. Les Prairies d'Or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille") (ex. Univ. Bibl., Leiden).

Van een kralen-industrie is hier nog geen spoor; wel van een sandalen-, dus leder-fabrikatie die reeds bekendheid had, en voor export werkte naar Zuidelijk nabijgelegen kuststeden. En toch is er verderop bij Mas'oedi een plaats, die wel degelijk ook op een ontluikende nijverheid van edelsteenen en halfedelsteenen wijst; want het heet in dl. III, 1864, p. 47—48:

"Une province de l'Inde, le Sindân [= Sindh] et les environs de Kambaye dans les états du Balhara roi de Mankir, fournissent une espèce d'émeraude qui égale celles dont nous avons parlé, pour l'éclat, le beau vert et le brillant des reflets; mais elle est d'un grain plus dur et plus pesant. Il faut d'ailleurs une grande expérience

[1] Voor Sendan en Soebâra (Soufarah) zie V. d. Lith en Devic „Livre des Merveilles de l'Inde", Leiden 1883—1886, p. 225—227 (naar Yule). En voor Mânkir verg. aldaar p. 229—230.

et beaucoup d'habileté pour distinguer cette espèce des quatre autres que nous venons de décrire. L'émeraude de l'Inde reçoit des joailliers le nom de *Mekki*, parce qu'elle est portée à la Mecque, après avoir passé de l'Inde à Aden et dans les autres ports du Yémen. Telle est l'origine du nom que porte cette pierre précieuse.„

Èn in zichzelf is dit berichtje van belang, èn nog veel meer in verband met enkele reeds besproken analoge feiten. Zeker waren deze Cambay'sche smaragden geen product van den omtrek, doch kwamen daarheen uit andere streken, om er bewerkt te worden; doch het feit dat men in ± 900 A. D. deze Cambay-smaragden in Mekka-smaragden verdoopte, omdat, gelijk Mas'oedi, die zelve Cambay bezocht, uitdrukkelijk getuigt, deze edelsteenen van Indië via Aden naar Mekka gingen, en daar blijkbaar hun hoofdmarkt hadden, dus daaraan ook bij de Arab. juweliers hun internationalen naam ontleenden, — is een soortgelijk iets, als dat dergelijke Cambay'sche steenen, maar nu kornalijnen en agaten, sinds de 17e eeuw bij de Engelsche „Mocha-stones„ kwamen te heeten, en waarover hiervóór, blz. 619—620, reeds gesproken werd. Te meer wordt het nu waarschijnlijk: dat de Jemen-kornalijnen van welke (blijkens Ibn Baitâr) Aristoteles al sprak, ook voor een goed deel inderdaad Indische, en dan wel bepaald Barygaza'sche kornalijnen geweest zijn. [1]

---

[1] Campbell die in den Bombay Gazetteer, VI, 1880, p. 206 noot 1 van deze plaats bij Mas'oedi even melding maakt, zegt echter „It was called *makki* because the Arabs carried it from India to Aden and on to Mokha"; dus verwisselt (hoewel zich van dezelfde Fr. vertaling bedienende, blijkens zijn „Prairies d'Or, III. 49") Mekka tegen Mokha. — Een andere opmerking van hem, op p. 205 noot 1: „Herodotus (484 B. C.) speaks of the sard and onyx being brought from India to be used as finger rings," is geheel onjuist; de zoo buitengewoon uitgebreide „Thesaurus Graecae Linguae, ab Henrico Stephano constructus," 3e ed. door C. B. Hase en W. en L. Dindorf, Parijs, 1812 vlg., 9 fol. dln., geeft noch i. v. ὄνυξ noch i. v. σάρδιος λίθος eenige plaats van Herodotus op; en een geraadpleegd speciaal Wdb. op Herodotus bevatte alsmede geen enkele verwijzing. — Dan vermeldt Campbell nog op p. 206, noot 1: „A doubtful passage would seem to show that in the eighth century, Gujarát was so famous for its agates as to be called *Akikshetra* or agate land. Wilson's Mackenzie Collection, I, c. 11 (sic!);" dit is het werk van H. H. Wilson „Mackenzie Collection. A descriptive catalogue of the oriental manuscripts . . . . collected by the late Lieut.-Col. Colin Mackenzie, Surveyor-General of India," Calcutta 1828, 2 dln., waar Wilson in dl. I, p. CII (aldus!) der „Introduction" spreekt van *Ahikshetra* (sic!) en *Vallabhipur* (een

± 1293 A. D.

Kort vóór het Mohammedaansch-worden van Cambay beschrijft Marco Polo de stad, op zijn terugreis reeds; en waarschijnlijk als gevolg van dier groote ontwikkeling in de ongeveer $3\frac{1}{2}$ eeuw nadat Mas'oedi (gest. 956 A. D.) zijn beschrijving van Cambay te boek stelde, deels ook wel als gevolg van meerdere begaafdheid om het essentieele op den voorgrond te stellen, spreekt Polo met nadruk van den grooten zeehandel en van den omvang der katoen-industrie waarin Cambay zich toen verheugde, nog onder Hindoesch bewind; ook rept hij van een aanzienlijken handel in huiden, wat bij Mas'oedi's vermelden van Cambay-sandalen wonderwel aansluit;[1] doch helaas spreekt hij van een kralen-nijverheid niet, doch vat de andere handelswaren der stad samen in een algemeene frase, waardoor niets wordt bevestigd, en niets ook wordt tegengesproken. Zijn woorden dan zijn, naar de voorbeeldige uitgave van den hoogverdienstelijken Yule „The Book of Ser Marco Polo," 2en druk, Londen 1875, II, p. 388—389:

„Cambaet is a great kingdom . . . . The people are Idolaters, and have a language of their own, and a king of their own, and are tributary to nobody . . . There is a great deal of trade in this country. It produces indigo in great abundance; and they also make much fine buckram [= geweven katoen]. There is also a quantity of cotton which is exported hence to many quarters; and there is a great trade in hides, which are very well dressed; with many others kinds of merchandize too tedious to mention [helaas! tenzij het gebrek aan zaakkennis geweest is].[2] Merchants come here with many ships and

oude stad, nu Wala, beW. Cambay, in Kathiawar) (ex. Kon. Inst.). — Het mag jammer heeten dat Clément-Mullet in zijn meergenoemde studie geen oudere Arab. bronnen bewerkt heeft dan Teifaschi (± 1240 A. D.), en dus bij zijn behandeling der smaragden (Journ. Asiat. 1868, I, p. 64—81) de gegevens bij Mas'oedi ter zijde liet.

[1] Zie trouwens over deze belangrijke leer-nijverheid in heel Goedjrat, de mededeelingen van Marco Polo op blz. 383—385 in dl. II van Yule's uitgaaf, 2en druk. Campbell vermoedt (Bombay Gaz., VI, 1880, p. 191 noot 9) dat deze Cambay'sche industrie reeds in 't begin der 16e eeuw tot verval was geraakt, omdat Barbosa er niet uitdrukkelijk melding van doet; ja, hij zegt daar zelfs: „One of the chief changes in Cambay trade during the sixteenth century was the decay in the leather manufacture".

[2] De meest belangrijke zinsneden in den oorspronkelijken, oud-Franschen, tekst van Marco Polo's Reisverhaal zijn hier: „En ceste reingne (scil. „Canbaet") se fait grant mercandies e hi a ynde [= indigo] mout bonne et en

cargoes, but what they chiefly bring is gold, silver, copper. . . . There are no pirates from this country; the inhabitants are good people, and live bij their trade and manufactures.„

De aanvoer van goud, zilver, koper, wijst duidelijk naar een aantal kundige goudsmeden daar ter plaatse, waarvan Barbosa in 1516 ook met name vertelt. Des te meer reden is er om te gelooven, dat onder de vele handelsartikelen welke Marco Polo te vervelend vond om op te sommen, zeer goed een groot quantum van kralen in verscheiden soorten kan geweest zijn; al blijft het zonderling — óók dit moet openhartig erkend — dat een Venetiaan als hij, wiens Oostersche verhalen bij zijn terugkomst te Venetië in 1295 nog wel een grooten stoot gaven aan de daar pas in opkomst geraakte glas- en kralen-industrie, juist dit onderwerp nu over het hoofd zou hebben gezien. Toch is het een feit, dat men in Yule's uitgebreid register achteraan dl. II te vergeefs naar een artikeltje „beads,„ of „glass,„ zoeken zal. Volkomen juist is dan ook de opmerking van Campbell: „Marco Polo (1290) says nothing of a special agate trade, either in his description of Cambay or in the notices of the Arabian and African ports then connected by commerce with Gujarát.„ (Bomb. Gaz., VI, 1880, p. 206). Doch óók mogen we niet vergeten dat Marco Polo persoonlijk niet in Cambay geweest is, doch van Ceylon in eens overstak naar Ormuz, en van daar over land verder trok naar Venetië.

Maar zelfs een ander, nu Moh. reiziger, die Cambay wèl met eigen oogen zag, Ibn Batoeta, meervermeld, spreekt evenmin over fabrikatie van of handel in kwarts-kralen daar ter plaatse. Evenwel draagt zijn beschrijving der stad (in de reeds genoemde uitgaaf van den tekst met Fr. vertaling door Defrémery en Sanguinetti, IV, 1879, p. 53—57) zoozeer den stempel van vluch-

---

grant abondence. Hil hi a bocaran [= Eng. buckram, stijf linnen of katoen; hier zeker katoen] e banbace [katoen, vooral grof katoen; Ital. „bambagio" of „bambagia" = katoen] en grant quantité: car de ceste reingne s'aportent por maintes provences et reingne. Et encore hi si fait grant mercandies de curiames [huiden, van Fr. „cuir"] afaités [toebereid] et adobés [gelooid] e ce est en grant quantité, par ce qe il le laborent ausi bien come en autre païs. Et encore vos di qe il hi a encore maintes mercandies, desquelz ne firai memoire (en) nostre livre, par ce qe trop seroit longaine matiere à mentovoir." Aangehaald naar de standaard-uitgave van de Fr. Société de Géographie (Recueil de Voyages et de Mémoires, I, Parijs 1824) in „I Viaggi di Marco Polo . . . . . per cura di A. Bartoli," Florence 1863, p. 369—370.

tigheid en lust om liefst van al anecdoten te vertellen, dat we ook zijn zwijgen uit ± **1350** niet te hoog moeten aanslaan. Het meest essentieele wat hij over den belangrijken handel van Kinbâyah = Cambay meedeelt, is dit: "Kinbâyah est au nombre des plus belles villes, par l'élégance de sa construction et la solidité de ses mosquées. Cela vient de ce que la plupart de ses habitants sont des marchands étrangers, qui y bâtissent continuellement de belles maisons et de superbes temples, ils cherchent en cela à se surpasser les uns les autres." (p. 53). Alleen in verband met Marco Polo's getuigen uit ± 1293 krijgen deze weinige zinnen hooger beteekenis; ze bewijzen hoe krachtig-Muzelmansch Cambay geworden was, sinds het in 1304, kort na Polo, door den Islam veroverd was (verg. hiervóór, blz. 604 noot 1); tevens, hoezeer Cambay een plek was, waar al meer en meer rijke Mohammedaansche kooplieden uit allerlei landen zich gingen neerzetten, en zoo de groote bloeiperiode der stad (± 1400—1550) voorbereidden.

Niet minder zonderling is het, dat de verdere Arab. landbeschrijvers, welke korter of langer van Cambay spreken, gelijk daarvan de plaatsen (naar Yule) opgegeven worden op p. 225 in Van der Lith en Devic's "Livre des Merveilles de l'Inde," Leiden 1883—1886, geen van allen reppen van kornalijnen of agaten of wat voor soort kralen ook in Cambay; doch integendeel, evenzeer als Ibn Batoeta, er volstrekt over zwijgen; want — gelijk Dr. van Vloten zoo vriendelijk was voor mij na te gaan — noch Mas'oedi's tijdgenoot Ibn Haukal (± 943) op p. 234, noch de gelijktijdige Istakhrî (± 951) op p. 189, en Mokaddasî (± 975) op p. 486, noch de ietwat latere Al-Biroenî (± 1020) op p. 121 zijner Fragments (bij Reinaud), noch Ibn Batoeta's landgenoot en beroemde voorganger Edrîsî (± 1150) op p. 171—172, der van hen gebruikelijke uitgaven, alwaar zij van de stad Cambay spreken, zeggen iet het minste over kornalijn-industrie of kralenhandel; zij geven òf onbeduidende mededeelingen omtrent de ligging der stad, òf, indien zij iets vermelden, zoo is het, evenals in de eigen Merveilles de l'Inde (Adjâib) van ± 345 Hedjra = 957 A. D. op p. 123, een anecdote, dan wel de merkwaardige springvloed der Golf. Slechts de onmiddelijk aan Ibn Batoeta voorafgaande historicus en geograaf Aboe'l-feda (± 1320), die, zonder te Cambay geweest te zijn evenmin als de genoemden, waarschijnlijk nòg wat vlijtiger verschillende berichtjes over die stad bijeenzocht, vertelt op gezag van een ongenoemden reiziger die er wèl was geweest,

o. a. dat men .... wit marmer te Cambay vond;[1] en aangezien tegelijk diezelfde persoon zegt, dat de inwoners er Mohammedanen waren, moet deze zonderlinge mededeeling uit de periode tusschen 1304 en 1331 (sterfjaar van Aboe'l-feda) zijn.

Hoe het zij, het is een feit dat de eigen Arabische bronnen, van Mas'oedi tot en met Ibn Batoeta, de 4 eeuwen lang dus van ± 950—1350 A. D., geen enkel bericht behelzen over Cambay, wat uitbreiding zou geven aan Mas'oedi's spreken over Cambay-smaragden die in Mekka-smaragden verdoopt werden; dan wel aan de uit dezen langen tijd meest kostbare berichten omtrent Cambay van den Venetiaan Marco Polo, iets zouden toevoegen wat zekerheid bracht, of onder de Cambay'sche handelsartikelen welke deze niet verkoos op te sommen, al dan niet kornalijnen en andere kralen ook begrepen waren. Dit alles blijft te zonderlinger, omdat het nu volgend getuigenis, al weder van een Europeaan en tevens van iemand die Cambay zelf bezocht, niet alleen de verdere woorden van Marco Polo krachtig bevestigt, doch uitdrukkelijk tevens in ± 1432 A. D., en zelfs als alleréérste bericht, vertelt dat hier in deze streek de sardonyx-steen gevonden werd. Waar dit toenmaals reeds als van de meeste importantie vóór alles genoemd werd; waar de, meestal óók allemaal, Europeesche bronnen, van 1500 A. D. af, in eens in grooten getale gaan spreken van een buitengewone kralen-nijverheid in het Cambay'sche; waar de Arabische bronnen uit 900—1350 A. D., Mas'oedi en Ibn Batoeta meegerekend, zoo weinig zakelijks vertellen over den aard van den toen aldoor aanzwellenden handel en scheepvaart der stad Cambay; niets zeker, wat op gelijke lijn staat met dat ééne stukje van Marco Polo; — daar mogen we het zwijgen dier Arabische schrijvers niet van afdoende beduidenis achten; en, daarlatende wat

[1] Deze woorden van Aboe'l-feda luiden in de Fr. vertaling (met uitvoerige Inleiding) van Reinaud „Geographie d'Aboulféda traduite de l'Arabe en Français . . . . . par M. Reinaud," dl. I en dl. II Première Partie, Parijs 1848, plus de „Seconde Partie . . . . traduite de l'Arabe en Français . . . par M. Stanislas Guyard", eerst in 1883 te Parijs verschenen met Register (ex. Univ. Bibl., Leiden), in dl. II, 2e Partie, p. 118 (dus met de woorden van Guyard): „On lit chez Ibn Sa'id: Cambaïe est etc. . . . . On lit dans le *Qânoûn:* Cambaïe, ville de l'Inde, est située etc. . . . . Une personne qui l'a visitée rapporte que cette ville est à l'ouest du Malabar (wel, wel!), située sur un golfe dont la longueur est de trois journées. Elle ajoute que c'est un bel endroit, ..., que les constructions y sont en briques et que ses habitants professent l'islamisme; qu'on y trouve du marbre blanc; enfin, que les vergers y sont peu nombreux (!?). Selon Edrisî, Cambaïe est etc . . . ."

Polo misschien niet heeft willen of kunnen zeggen bij gebrek aan vertoef in de eigen stad, met goed recht aannemen: dat gedurende de eerste eeuw van Cambay's Mohammedaansch-zijn, 1304—1400, de kralenindustrie er in opkomst moet zijn geweest.

± 1432.

Niccolò de' Conti, een Venetiaan evenals Marco Polo, langen tijd eerst koopman te Damascus, goed het Arabisch machtig, ving in ± 1430 een Oostersche reis aan met een karavaan, verbleef eenigen tijd te Calayate („Calacatia") (aan de kust van Maskate, in de Golf van Oman, een eindje beN. W. kaap Ras el Hadd — het latere „Rosalgate" der Portugeezen —) om in die, destijds belangrijke en geheel Perzische, havenstad eerst Perzisch te leeren (het toenmalige Engelsch van handel en scheepvaart); en ging daarop in compagnie-schap met een paar Perzen en met eigen scheepsgelegenheid de reis naar Indië aanvaarden. De eerste stad welke aan werd gedaan, was Cambay; en — zoo heet het in zijn reisverhaal, dat later, tusschen 1439 en 1442 in ieder geval, uit zijn mond in Latijn werd opgeschreven door den Pauselijken secretaris Gian-Francesco Poggio Bracciolini, toen Conti aan Paus Eugenius IV tijdens diens tweede verblijf te Florence (1439—1442) vergiffenis kwam vragen voor zijn tijdelijken afval van het Christelijk geloof, „door vrees voor den dood gedwongen" („mortis metu coactus") op zijn terugreis al, in de Roode Zee —:

„ . . . een gansche maand varende, werd hij gevoerd naar de erentfeste stad genaamd Combahita (=Kambayat, Cambay: Fedrici's „Cambaiette" uit 1587 nog), in den tweeden zeeboezem na de monding van den Indus-stroom, in welke streek de sardonyx-steen wordt aangetroffen"; [1]

waarop hij nog uit diezelfde stad Cambay van weduwen-verbranding aldaar vertelt, en dan over zijn verdere reizen verhaalt.

---

[1] De Lat. tekst naar de eenige goede uitgave van het door Poggio opgeschreven reisverhaal van Conti, te vinden in de editio princeps „Poggii Bracciolini Fiorentini Historiae de Varietate Fortunae libri quatuor . . . . . nunc primum editi, & Notis illustrati a Dom. Georgio," Parijs 1723 (ex. Leidsche Univ. Bibl.), zegt in Lib. IV (wat de „varia Nicolai cujusdam Veneti itinera" bevat): „. . . . integro mense navigans, defertur ad civitatem nobilem Combahitam nomine, in secundo post ostia Indi fluminis sinu, qua in regione sardonius lapis reperitur." (p. 128). Zie ook de reproductie van Poggio's tekst in Dr. F. Kunstmann's „Die Kenntnisz Indiens im fünfzehnten Jahrhunderte", München 1863, en het bovenstaande op p. 37 aldaar. Doch Kunstmann's herdruk heeft op meer dan een plaats zeer hinderlijke fouten;

Volkomen goed resumeert dan ook Major in de Introduction p. LXI van zijn in de noot genoemde uitgaaf "India in the Fifteenth Century", Londen 1857: "The first Indian city which Conti reached was Cambaya, where he notices the number of the precious stones called sardonixes, and also the prevalence of the custom of Suttee". Nu dit het allereerste is wat Conti van Indië vertelt (de twee eenige dingen bovendien, welke hij op zijn uitreis van Cambay vermeldt), daarbij den Cambay'schen sardonyx-steen in één adem noemend met de voor ieder nieuweling verbazingwekkende gewoonte der Hindoesche weduwen-verbranding, mag gerust gezegd worden dat hij deze dingen uit den koker der hem begeleidende Perzen had; en blijkt daaruit weer: dat in ± 1432 voor Perzische kooplieden de Cambay'sche kwartssteenen en kwarts-kralen iets overbekends was.

Doch ook op zijn terugreis, na Voor-Indië, Achter-Indië, Sumatra's Noordkust, Java (??), en een deel van Cochin-China en China bezocht te hebben, deed hij opnieuw Cambay aan, nu komende van Calicoet ("Collicuthia"), en vertelt daarvan uit ± 1438:

---

men vergelijke b. v. eens de periode die over Sumatra en Java handelt. Van Conti's reisverhaal gaf R. H. Major (eigenlijk Winter Jones) eene Eng. vertaling in de Hakluyt- uitgave n° 22, „India in the Fifteenth Century, being a collection of narratives of voyages to India. . . . . from Latin, Persian, Russian, and Italian Sources, now first translated into English," Londen 1857, en wel als n° II; daar n° I de „Journey of Abd-er-Razzak" (uit het Perz.) is, n° III de „Travels of Nikitin" (uit het Russ.) bevat, en n° IV de „Journey of Hieronimo di Santo Stefano" (uit het Ital.); alle 4 de stukken zijn afzonderlijk gepagineerd; onze plaats luidt aldaar, met nog al groote vrijheid van vertaling: „. . . . he arrived in the course of a month at the very noble city of Cambay, situated in the second gulf after having passed the mouth of the river Indus. In this country are found those precious stones called sardonixes." (II, p. 5—6). Het register achteraan i. v. „Cambay" is toevallig zeer onvolledig, en moet aangevuld worden met II, 5—6, 13; en III, 21. De plaats II, 13 bevat de merkwaardige mededeeling: „. . throughout all India they do not use paper excepting in the city of Cambay." — De inlichtingen van Major (of Winter Jones?) over Conti (in zijn Introduction, p. LX) zijn weinig beslist, en, aangezien in den tekst der vertaling juist de eigenlijke aanhef van Poggio is weggelaten, komt nergens krachtig uit hoe Poggio zelve daar zei: „dat (het lot) (dezen) man [n.l. Conti] van de einden der wereld na 25 jaar zwalkens door zooveel zeeën en landen ongedeerd in Italië teruggevoerd had"; d. i. dus, dat Conti van ± 1415—1440 in het Oosten geweest was; zijn wonen te Damaskus daarbij zeker meegerekend. Kunstmann in zijn brochure geeft dit alles beter; ook Poggio's vollen tekst; zie daar b.v. p. 12 en 35. Maar we mogen daardoor den aanvang van Conti's reis op ± 1430 stellen.

„Hierna, werd hij in 15 dagen gevoerd naar de stad Cambaita (= te voren Combahita), aan zee, twaalf mijlen in omtrek, Westwaarts-op, rijk aan nardus, lak, indigo, myrobolanen, en zeer veel zijde" [1]; waaraan hij alweer een verhaaltje over weduwenverbranding aldaar vastknoopt. Nu zwijgt hij daarentegen over „sardonyx", doch noemt o. a. indigo evenals Marco Polo; vermeldt veel zijde, doch geen katoen; maar wel weer een paar drogerijen, die zeker niet te Cambay inheemsch waren, doch er kwamen over zee.

Het hortende en stootende dezer berichten wordt ten volle verklaard door de wijze waarop zij, uit het geheugen verteld na afloop van alle reiswederwaardigheden, werden opgeschreven door een ander die, aan het eind, nog eens verschillende vragen ging stellen aan den reiziger over allerlei Indische zeden en gewoonten. Het zeer fragmentarische van het geheel vindt op die wijze zijn verontschuldiging, tegenover het onuitputtelijk vele wat Indië toentertijd aan een wildvreemd ingekomen Europeaan te zien moet hebben gegeven. Doch zoolang eerste indrukken bij het reizen nog altijd tot de allerdiepste zullen blijven behooren, mag het vermelden door Conti van de Cambay'sche sardonyxen bij het intreden van Indië, tot die heugenissen worden gerekend welke geheel buiten twijfel zijn.

± 1470.

Uit dit jaar getuigt een Russisch koopman, Athanasius Nikitin, die in (waarschijnlijk) 1468 van Twer (beN.W. Moskou) uitging, en in 1474 Rusland weer bereikte. Toen in 1475 zijn journaal door den kroniekschrijver die het copieerde, ontvangen werd, was Nikitin-zelf gestorven; en eerst in 1821 werd er in Rusland

---

[1] De Lat. tekst luidt: „Post haec, diebus XV. ad Cambaitam civitatem, juxta mare, duodecim milliarium circuitu, delatus est, Occidentem versus, spiconardo, lacca, indico, myrobolanis, & plurimo serico opulentam". (Poggius, 1723, p. 138; of Kunstmann, 1863, p. 49, doch minder precies). De vrije vertaling van Winter Jones (bij Major) luidt hier: „Departing from Calicut, he proceeded next westward to Cambay, which he reached in fifteen days. Cambay is situated near to the sea, and is twelve miles in circuit; it abounds in spikenard, lac, indigo, myrobalans (sic!), and silks" (II, p. 20). In Yule and Burnell's Hobson-Jobson, Londen 1886, is in voce „Cambay" alleen dit laatste opgenomen, doch niet het belangrijke eerste zeggen van Conti over sardonyx-steen aldaar; misschien is dit wel te wijten aan Major's gebrekkig register. Doch Campbell heeft beide, alsmede Conti's spreken over papier-gebruik te Cambay; hoewel ook dit in Major's index ontbreekt.

de nadere aandacht op gevestigd; naar een beter, later gevonden, manuscript van dit zelf-opgesteld reisverhaal, maakte de Russische graaf Wielhorsky, secretaris van de Russische Legatie te Londen, een Eng. vertaling en stond die af aan bovengenoemden heer Major, om in diens genoemde werk „India in the fifteenth century”, Londen 1857, als III[e] Stuk afgedrukt te worden, onder den titel „Travels of Nikitin”. [1] Voorzoover dus de vertaling uit het verstaanbare Russisch aangaat, mogen we gerust zijn; een andere zaak is, dat Nikitin zooveel Oostersche woorden en zinnen tusschen zijn gewoon relaas heeft opgenomen, waarover bij Major op p. LXXVI der Inleiding dit gelezen wordt van de hand van den vertaler, graaf Wielhorsky: „Some of these have been translated, while others have been necessarily left without explanation. As to the Russian text itself, it is in some instances obscure, and in others utterly unintelligible; a circumstance which could not fail to be apparent in the translation.”

Dit in aanmerking nemende, zoo vinden we dan bij Nikitin het volgende over Cambay, met opneming der daaraan toegevoegde noten tusschen groote haken:

„Cambayat (Cambai) is a port of the whole Indian sea, and a manufacturing place for every sort of goods; as talach [long gowns, still worn by Tartars, of a striped material, half cotton half silk], damask, khan [a sort of satin from China], kiota [blankets], and there they prepare the blue stone colour. There also grows *lek daakhyk dalon*” (p. 19).

Behalve over een groote fabrikatie van kleedingstoffen, spreekt dus Nikitin ook over het vervaardigen te Cambay van een blijkbare welbekende blauwe kleurstof, waaronder moeilijk iets anders verstaan kan worden dan het maken van ultramarijn uit Perzischen lazuursteen (nl. uit Badakschan, Perzië's N.O. punt; aansluitende bij het Pamir-gebied, en beN N.W. Peschawar bij den Khyber-pas). Maar dan noemt hij als producten daar drie namen, wier beteekenis noch aan graaf Wielhorsky, noch aan Major bekend waren,

---

[1] Over de wijze waarop deze Russ. tekst in 1821 bekendheid kreeg (in de *Sofiyski Premennik*, Novgorod 1821, II, p. 145—164), en over Wielhorsky's vertaling voor Hakluyt's Society vervaardigd, zie Major's Introduction, p. LXXIV—LXXX, alsmede de „Editor's Preface” geheel vooraan. Uit deze laatste blijkt tevens dat de zeer vrije vertaling naar Poggio's Lat. tekst van Conti's reizen, eigenlijk van Winter Jones is.

doch in wier middelste men onmiddellijk vermeent 'aqîq = kornalijn te mogen herkennen. Te meer vermoedt men dat omdat Nikitin, even verder, aldus verschillende landen met hun producten opsomt:

"At Ceylon you find etc....; at Lecot (Calicut?) etc ....; at Guzrat the Indigo colour; at Cambat the agate; at Rachoor the diamond." (ib., p. 21).

En het vermoeden wordt tot zekerheid, als men nog wat verder leest over een plaats "Kooroola" welke bij Kulburga (= Gulbargah) moet gelegen hebben, en dus in het gebied tusschen den bovenloop van de Godavery en de Krishna (Kistna):

"From Kulburga I went to *Kooroola*, where the *akhik* is produced and worked, and from whence it is exported to all parts of the world. Three hundred dealers in diamonds reside in this place, but no *sulakhmyk*. I stopped there five months and then proceeded to Calica (Calicut), ..." (p. 30).

Al heeft ook hier vertaler noch uitgever met een noot verhelderd wat onder "akhik" te verstaan zou zijn, zoo hoeven wij hierbij niet meer te twijfelen; jammer is slechts dat "sulakhmyk" onbegrijpelijk blijft, hoewel het in tegenstelling staat tot diamantenhandelaars, die om begrijpelijke redenen veel aanwezig kunnen geweest zijn in een plaats, welke — blijkens de nabijheid van Gulbargah — niet ver ook van Golkonda zal gelegen hebben; ja, mijns inziens is waarschijnlijk Nikitin's "Kooroola," waarvoor het andere Russ. hs. den variant "Kulura" heeft, identiek met Kollur beO.Z.O. Golkonda. Doch hetzij hetzelfde als dit, hetzij elders in de buurt van zoowel Gulbargah èn Golkonda, zoo hebben we hier niet alleen de zekerheid dat er in ± 1470 te "Kooroola" ("Kulura") een groote diamanten-handel èn een belangrijke kornalijn-nijverheid bestond, doch dat ook het "daakhyk" wat Nikitin van Cambay vermeldt, kornalijn is geweest, evengoed als Nikitin bepaaldelijk van Cambay'schen agaat-steen spreekt als een bekend product.

En mag men G. Percy Badger gelooven, die de inleiding en de noten schreef bij die andere Hakluyt-uitgave, n° 32, "The travels of Ludovico di Varthema .... A. D. 1503 to 1508. Translated from the original Italian edition of 1510 ... by J. Winter Jones", Londen 1863, dan zouden alle drie de woorden van Nikitin over Cambay te begrijpen zijn. Want Badger toch schrijft achteraan noot 1 op p 107 van genoemde uitgaaf;

" ... and Nikitin mentions "lek daakyk (sic) dalon" as among its (scil. Cambay's) produce. These latter I take to be, lac; '*akeek*,

the Arabic for agates (lees „carnelians"); and *dâl*, the Hindostani for lentils, *phaseolus aconitifolius.*"

Ook al mocht men twijfelen of Badger de twee andere termen goed heeft uitgelegd, zoo komen zijn woorden het boven reeds aangevoerde versterken, dat Nikitin in ± 1470 inderdaad van Cambay'sche kornalijnen gesproken heeft; terwijl, indien we terecht mogen gelooven dat Nikitin's „Kooroola" of „Kulura" = Kollur is in het gebied van Golkonda, aan de Krishna (Kistna), 16° 42,5′ N. B en 80° O. L., we hier niet alleen de beroemde diamantmijnen terugvinden welke Tavernier in 1678 als „Gani" of „Coulour" zou beschrijven, doch buitendien de merkwaardige nieuwigheid vernemen dat óók daar in 1470 een groote, en voor export werkende, kornalijn-industrie bestond; iets wat weer herinnert aan de onyxen die in ± 85 A. D. van „Paithana" = Paithan naar Barygaza gingen (zie hiervóór, blz. 631—632), en die misschien later verwerkt begonnen te worden in de weer Z. O. van Paithan gelegen groote diamant-plek Kollur. [1]

---

[1] Over „Kollur (the *Gani Coulour* of Tavernier)," zie de belangrijke beschouwingen van V. Ball in zijn „A Manual of the Geology of India," Part III, Calcutta 1881, p. 16—22, die terecht verwijst naar J. B. Tavernier's „Les Six Voyages . . . . en Turquie, en Perse, et aux Indes," Parijs(—Amsterdam) 1678, 2 dln., en speciaal naar dl. II, p. 353—367. Zie voorts bij Ball het situatie-kaartje op p. 24: „Map of the so called Golconda Diamond mines, in the Kistna and Godovari districts," waar Kollur geheel in 't westen voorkomt, vlak vóór de fiksche Noordelijke kromming die de Kistna maakt, aleer zij de zijrivier Munyer opneemt; volgens Ball is voorts de Groot-Mogol (waarvan Tavernier, loc. cit. p. 288 en 354, constateert dat die reuzendiamant te „Coulour" gevonden werd) = de nu aan de Eng. Kroon toebehoorende „Koh-i-nur" (wat zelf weer van „Kollur" gemaakt zou zijn!?). Nikitin's Kulura (Kooroola) is echter aan Ball's aandacht ontsnapt; hetgeen zeer jammer mag heeten; doch aan vindplaatsen in Centraal-Dekhan van kornalijn, agaat, onyx, jaspis, enz., kent Ball op p. 505 alleen Paithan; geen plaats evenwel die Nikitin's verdere woorden zou bevestigen. Wat Golkonda betreft, lette men op Ball's woorden: „Golconda (*Kala-Kandar*), itself, never produced diamonds; it was in fact merely the mart where they were bought and sold," (p. 4), een mooi analogon dus — al is de afstand van Golkonda (vlak bij Hyderabad) tot de heusche diamant-vindplaatsen aan de Kistna-rivier slechts een 7 dagreizen O.Z.O. op —, van de door Mas'oedi genoemde Cambay-smaragden die Mekka-smaragden werden geheeten. — De eigen woorden van Tavernier, loc. cit., II, p. 353 zijn: „A Sept journées de Golconda tirant droit au Levant, il y a une mine de diamans appellée *Gani* dans la langue du païs, & *Coulour* en langue Persienne," maar, voegt hij er weldra aan toe „Il n'y a qu'environ cent ans que cette mine a esté découverte;" iets wat dus Nikitin's „Kulura" („Kooroola") weer zou uitsluiten; de vraag is echter in hoeverre dit laatste van Tavernier juist is. [Ball's opgaaf van bladzijden bij Tavernier is óf foutief, óf naar een anderen druk; hierboven gaf ik de goede der 1e ed.]

1506.

Doch dit alles, het moet erkend, is nog niet heel krachtig. Terecht zegt Campbell in den Bombay Gazetteer, VI, Bombay 1880: „The fifteenth century travellers make only a casual reference to the agate as one of the products of Cambay” (p. 206): nadat hij te voren, op p. 189 met noot 4, in zijn mededeeling over den handel van Cambay in de 15e eeuw: „The chief articles of Cambay trade mentioned by travellers of the fifteenth century are sardonyx, spikenard, lac, indigo, myrobolans, silks, and paper,” blijk had gegeven hoe noch de zinsneden van Conti, noch die van Nikitin hem ontsnapt waren in Major's Hakluyt-uitgave van 1857.

Maar met de intrêe der Portugeezen in Indië, beginnen de berichten omtrent Cambay's grooten kornalijn- en kralenhandel letterlijk te regenen. De conclusie welke Campbell, loc. cit. p. 206, daaruit trekt: „Early in the sixteenth century, the agate trade seems to have risen to importance”, — dunkt mij echter beslist onjuist. Want die berichten zijn zóó vele, zóó stellige, en zóó vroeg beginnende, dat — afgezien nu heelemaal van Barbosa's buitengewone schildering uit 1516 — een dergelijke omvangrijke industrie niet maar plotseling sinds ± 1500 A. D. van plantje tot boom kan zijn geworden, doch een langdurige vóór-bereiding en vóór-geschiedenis moet hebben gehad, waarvan de berichten uit ± 1432 en ± 1470 niet dan zéér fragmentarisch verhalen. En dat te meer, waar Campbell zelve op p. 189—190 bij zijn hoofdstuk over „Trade” te Cambay, aldus den omvang van den handel in de 16e tegenover dien in de 15e eeuw stelt:

„Shortly after the beginning of the sixteenth century, the control of the sea trade of Cambay passed from the king of Gujarát to the Portuguese. Perhaps because much more information is available, the sixteenth century is generally considered the time of Cambay's chief prosperity. But it seems doubtful if the trade of Cambay was ever again so great as it was during the reign of Mahmud Begada (1459—1513). In spite of the successes of the early years (1526—1530) of Bahádur's reign, the sixteenth century was, on the whole, a time of decline in Gujarát; and though the Portuguese may have increased the demand for Cambay products, and, to some extent, have improved navigation, they, for several years (1529—1534), spared no effort to injure the harbours and shipping of Gujarát. Even when (1533) they became

the acknowledged rulers of the Cambay seas [1], it was their interest to reduce Cambay to a local port, and draw the foreign trade to their own cities Diu, Chaul, and Goa. With the decline of Portuguese power [1580; gelijk terecht Campbell in zijn noot 1 op p. 190 ook stelt; met de annexatie door Spanje], the trade between Cambay and the Red Sea revived, and before the English (1608) came to Gujarát, it was again of considerable consequence."

Niet anders dan aan schaarschheid van vooral inlandsche bronnen in de 15^{e}, en aan overvloed van vooral Europeesche bronnen in de 16^{e} eeuw, zal het evenzeer toe te schrijven zijn dat het ons toedunkt, alsof de Cambay'sche kornalijnen- en kralenhandel met ± 1500 A. D. in eens een sprong neemt. Doch evenals het voortduren van de beteekenis der Cambay'sche leder-industrie sinds minstens 900 A. D.; en het overgroote gewicht van de fabrikatie der witte, en geverfde, en gedrukte), Cambay-kleedjes van vooral katoen, dan ook zijde, minstens sedert Marco Polo geboekstaafd is; zoo moet ook de kralen-nijverheid er van ± 1304—1400 in opkomst, en van ± 1400—1500 in een eerste bloeiperiode zijn geweest, welke alleen verklaarbaar maken de reeks getuigenissen die nu volgen.

Het eerste van deze, uit **1506**, en van zeer merkwaardige zijde, is aan Campbell ontsnapt. Doch Yule en Burnell hebben er in hun Hobson-Jobson, Londen 1886, de aandacht op gevestigd i. v. "Cambay".

De commercieele agent van de Venetiaansche Republiek te Lissabon, Lunardo da Cha'Masser, aldaar 3 Oct. 1504 aangekomen om zooveel mogelijk er te weten te krijgen van de vaart en den handel der Portugeezen op Indië, en daarvan bericht te doen aan zijn Hoogmogende lastgevers te Venetië — de stad, die meer dan eenige andere haar bestaan op het spel had zien zetten door Vasco da Gama —, stelt na 2 jaren van voortdurend verblijf in de Portugeesche hoofdstad een Verslag ("Relazione") op, dat eerst sinds 1845 voor elk toegankelijk is, door afgedrukt te worden in het Appendice Tomo II van het welbekende, te Florence uitgegeven,

---

[1] Versta: met den vrede op 23 Dec. 1534 door den Gouv. Gen. van Port. Indië, Nuno da Cunha (18 Nov. 1529—14 Sept. 1538), met Sultan Bahadur, na de overgaaf van Bassein aan de Port., gesloten; terwijl men te Diu eerst in Febr. 1531 onverrichterzake teruggekeerd was, begon men er daarop in eind Oct. 1535 een Port. fort te stichten. Bahadur kwam op 14 Febr. 1537 om het leven, en werd opgevolgd door Mahmud Khan. Verg. Tiele „Nuno da Cunha in het Oosten," Gids van 1879, III, p. 251—274.

historische serie-werk „Archivio Storico Italiano". Hoewel niet gedateerd, en waarschijnlijk dus met een geleidebrief naar Venetië opgezonden, zoo wijzen de eigen bewoordingen in den tekst aan, dat dit Verslag in het najaar van 1506 werd afgesloten. [1]

Met de zaakrijkheid van een echt koopman, wordt in dit, slechts 35 bladzijden 8° druks groote stuk, de eene belangrijke en deskundige mededeeling op de andere gestapeld. En zoo, na de diverse Port. zeetochten van 1497—6 April 1506 (9 stuks) een voor een beschreven te hebben, zegt hij in een opsomming der havensteden en gebieden op den weg naar Indië en in Indië-zelf (Malaka als stad wordt vaak, en Sumatra als eiland een enkelen keer flauw vermeld), met hun handelswaren, ook het volgende over „Combea" = Cambay:

„In Cambay is (het een) land van Mooren, en zijn Koning is Moorsch; en het is een groot land, en daar groeit turbith(-wortel), en nardus, en indigo, lakken, kornalijnen, chalcedonen, katoenen, ... ; en hier vindt men kleedjes van katoen van alle soorten, hoogst vele." [2] (loc. cit. p. 26).

Waar aldus door een man van zaken in een geheim rapport, voor Venetië bovendien door een Venetiaan geschreven, kornalijnen en chalcedonen onder *dè* artikelen van Cambay worden genoemd; en diezelfde handelsagent even verder allerlei inlichtingen geeft omtrent het beheer van de „casa da Mina" te Lissabon, d. i. „het Oost-Indische Huis, waar alle koloniale lading in pakhuis kwam" (deze Bijdragen, blz. 138), of zooals Cha'Masser zelve verklaart: „en alles wordt ontladen in de casa della Mina, dat is

[1] Dat Cha' Masser 2 volle jaren in Lissabon was geweest, toen hij zijn Relazione opstelde, wordt door hem in den aanhef geconstateerd („Essendo stato, . . doi anni continui in Portugallo," p. 13); zijn aankomst te Lissabon op 3 Oct. 1504 blijkt op p. 35 („El zonzer" — Venet. voor „giunger" — „mio di lì (scil. Venezia) in Portugallo nella città di Lisbona, fu alli 5 Ottubrio del 1501,"); en op p. 23 spreekt hij nog over de aankomst van een Port. retourschip op 3 Juni („Zugno") 1506. Latere data komen niet voor.

[2] De Ital. tekst luidt: „In Combea è terra de Mori, et il suo Re è Moro; et è una gran terra, e lì nasce turbiti, e spigonardo e milò (lees „nilo"), lache, corniole, calcedonie, gotoni, ...; e qui se trova pani de goton de tutte sorte assaissimi." De verbetering van „milò" in „nilo" werd reeds scherpzinnig aangegeven door Hobson-Jobson, loc. cit; de Ital. uitgever had in een noot bij „milò" verklaard, dat het woord hem onbegrijpelijk was. Turbith-wortel, van een winde-soort, Convolvulus Turpethum L., was een weleer veel gebruikte drogerij, en wordt ook door anderen als Indisch (Marco Polo) en Cambay'sch product (Lud. di Varthema) genoemd.

hun douane nieuwelings voor dit doel gemaakt; en ieder schip heeft (er) zijn magazijn. In de gezegde douane zijn 20 magazijnen, . .″ (loc. cit. p. 29); — daar mag gerust aangenomen, dat reeds toentertijd (1504—1506) Cambay'sche kwartskralen niet slechts van hooren zeggen te Lissabon bekend waren, doch er ook door retourschepen uit Indië begonnen heen te worden gebracht; gelijk Barbosa in 1516 van de Cambay'sche kornalijnen uitdrukkelijk zou getuigen.

1510.

Uit dit jaar (6 Februari) bezitten we sinds kort, sinds 1892, een gegeven dat vooral ons, met het oog op den Maleischen Archipel, buitengewoon interesseeren moet. En ondanks zijn laconiciteit, is het bizonder veelzeggend.

Ruy d'Araujo, vriend van den sinds 4 Sept. 1509 als Gouv.-Gen. van Port.-Indië opgetreden Affonso d'Albuquerque, antagonist daarentegen van Diogo Lopez de Sequeira, doch met dezen laatsten (min of meer als dwarskijker!) meegegaan op den ontdekkingstocht naar de stad Malaka, kwam aldus op 11 Sept. 1509 in Sequeira's eskader van 5 schepen daar op de reede aan; den historischen dag, toen Malaka door de Portugeezen ″gevonden″ werd, en weldra (16 Aug. 1511) door verovering geheel zou getrokken worden binnen Europeesche invloedssfeer.

Doch door Sequeira bij voorkeur naar Malaka aan den wal gestuurd om als factoor den inkoop van specerijen er te bestieren, geenszins zonder de bijbedoeling om, mocht er iets gebeuren, dezen man op een goede manier kwijt te raken, werd Ruy d'Araujo inderdaad — ten gevolge van een samenzwering te Malaka, waarover Veth's Java, 2e druk, I, 1896, p. 258—259 even vertelt — met 19 andere Portugeezen gevangen genomen door de Maleiers, en bleven ze hulpeloos achter toen Sequeira in eind Sept. naar Port.-Indië terug zeilde. Maar met behulp van een Moor Abdallah (″Amdala″) die met een schip van Malaka naar Cochin vertrok, wist Ruy d'Araujo aan zijn beschermer Albuquerque te doen toekomen één langen geheimen, en één korteren open brief, beide aan het slot gedateerd Malaka, 6 Febr. 1510, en als één geheel tegenwoordig afgedrukt op p. 220—225 van ″Alguns Documentos do Archivo Nacional da Torre do Tombo″, Lissabon 1892; gelijk in deze Bijdragen, blz. 171 noot 1, daarop al even de aandacht gevestigd werd.

In het open gedeelte van dezen brief nu, geeft Araujo een lijstje van de koopwaren welke Albuquerque met vrucht uit Port.-

Indië (dus vooral Cochin, Calicoet, Goa) naar Malaka zou kunnen dirigeeren, en zoo lezen we daar:

„De koopwaren die Uwe Genade moet laten (hierheen) brengen zijn deze: te weten: kwik; alle soort van ... (lacune!); auripigment; saffraan; scharlakens; alle andere goed van wol en linnen; van alle soort anders (= voorts) van kleedjes van .... (lacune!), omdat (dat) meer waarde heeft dan wij wisten toen wij pas hier kwamen; fluweelen, satijnen, zoo ze daar (scil. in Port.-Indië) zijn, zouden ook verkocht worden; en brillen; en kralen van allerlei soort, omdat ze veel naar die vragen, (al) zijn (het) van die van Portugal." [1] (p. 225).

Zeker, van Cambay wordt hier niet gesproken. Maar in verband met de gewichtige mededeelingen uit 1516 van Barbosa over den handel in Cambay-kraaltjes te Malaka, en hun bepaalde bestemming vandaar weer o. a. naar Timor (zie hiervóór, blz. 623—624), hebben we hier zoowel een kostbare bevestiging van de graagte waarmee Malaka, toen het nog zijn eigen Sultan had, allerlei kralen opkocht, om ze natuurlijk weer hoofdzakelijk in ons Indië en wel vooral de Molukken-buurt, van de hand te zetten tegen specerijen, sandelhout, en diergelijke; als een eerste verrassende mededeeling hoe „kralen... van die van Portugal" in 1510 een handelsartikel

[1] De Port. tekst luidt: „As mercadaryas que Vosa Merçe deve de mandar trazer sam estas, saber: azouge; toda sorte de ....; azernefe; açafram; escarlatas; quallquer outro pano de lam e de linho; de toda sorte outra de panos de ...., porque tem majs valia do que soubemos quando logo aquy chegamos; veludos, çetins, se hos ahy ouver, tambem se despacharam; e ocolos; e contas de quallquer sorte, porque perguntam muito por elas, sejam das de Portugall". De vertaling van „azernefe" dank ik aan den hiervóór (blz. 582) genoemden Port.-Port. dict. van Coelho die i. v. „Azarnefe" = Arzenefe" het verklaart met „alchimistische naam van het gele sulfuried van arsenicum," d. i. dus auripigment (operment); zie trouwens alreeds Dozy en Engelmann „Glossaire des mots espagnols et portugais etc.", 2[en] dr., Leiden—Parijs 1869, i. v. „azarnefe". — In Araujo's schrijven gaat nog een belangwekkend zinnetje over Malaka vooraf: „Van diamanten, zie ik hier meer hoeveelheid, dan van eenige andere koopwaar" (loc. cit. p. 225), hetgeen dus blijkbaar moet wijzen op de diamanten van Tandjoeng poera op Borneo (zie hiervóór, blz. 568); ja, zoowaar Cha'Masser schreef al in in 1506 — toen Malaka door de Portugeezen nog niet ontdekt was!! — over het aankomen te Calicoet „der schepen van Malaka, dewelke van alle soort specerijen brengen, en ook eenig edelgesteente, dat is (te zeggen) robijnen en diamanten komen daar (n. l. van Malaka te Calicoet)". (loc. cit. p. 27). Doch de diverse plaatsen in de oude koloniale bronnen over de Tandjoengpoera'sche diamanten hoop ik later eens afzonderlijk bij elkaar te stellen.

vormden, wat een te Malaka gevangen Portugees voor import naar dit uiterste Oosten kon aanbevelen aan Indië's Gouverneur-Generaal.

Of zulke „kralen van Portugal" toen reeds ingevoerd werden in Port. Indië, dan wel of dit zeggen pas een aanmoediging daartoe was van een helderziend koopman en factoor, gelijk Ruy d'Araujo, — dit kan wel vrij goed nagegaan worden aan de hand van de daareven behandelde „Relazione" van Lunardo da Cha' Masser, uit 1506.

Immers bij diens relaas over de 9 zeetochten door de Portugeezen in 1497—6 April 1506 ondernomen naar Indië, geeft hij zooveel mogelijk op wat voor handelswaar zij daarheen meevoerden. Aldus noemt hij onder de lading van de vrij groote 6e vloot (11 schepen) welke in 't voorjaar van 1504 onder Lopo Soarez d'Albergaria (den opvolger van d'Albuquerque later als Gouv. Gen.) naar Indie stevende, behalve koper, lood, cinnaber (vermiljoen), en kwik, óók „bloed-koralen, wel te verstaan, knoopen Onsen 6500", („corali, zoè, botoni O. 6500", loc. cit. p. 18; „zoè", Venet. dialect voor „cioè"); dan bij de 7e nog grooter vloot (20 schepen) die in begin 1505 onder den 1en Gouv. Gen. (èn Onderkoning) van Port. Indië, D. Francisco d'Almeida, Lissabon verliet, alweer „bloed-koralen Centenaars ?) 42" („corali K. 42", p. 20; K. = Port. „quintal"?), waarop even verder nog een kleine hoeveelheid „witte koralen" („corali bianchi") genoemd worden, vermoedelijk bleek bloedkoraal; dan worden verschillende verkoop-prijzen der vloot van Lopo Soarez in Indië vermeld, en daaronder ook „bloedkoralen, wel te verstaan, knoopen Onsen 6500, tegen dukaten een het ons" („corali cioè botoni K. [lees O.] [1] 6500, a ducati uno l'onza", p. 20); en eindelijk bij de 9e en laatste vloot die hij beschrijft (10 + 4

[1] Deze drukfout blijkt uit een eenvoudige vergelijking van wat Cha' Masser op p. 18 opsomt als in 1504 door Lopo Soarez als lading meegenomen naar Indië, met wat op p. 20 genoemd wordt als in 1505, bij de thuiskomst dezer vloot, in Indië verkocht. — Dat „K" bij hem ongeveer een Port. „quintal" (ons „centenaar") is, blijkt op p. 26 waar hij 1 „K" = 4 „farasoli" = 150 Venetiaansche L. (= Libbra; Pond) stelt. En o. a. door Barbosa (zie b. v. Stanley p. 221) weten we dat 1 (Malabaar'sche) faraçola = 22 Port. ponden („arrateis") was, dus 4 faraçolas = 88 arrateis; en inderdaad was de oude Port. quintal = 112 arrateis = 51,408 KG., en de (sinds ± 1505) ingevoerde nieuwe Port. quintal = 128 arrateis = 58,752 KG. — Toch geven deze afkortingen nog wel last, en erkent de Ital. uitgever (G. Scopoli) zelf, op p. 26 noot 1, dat hij omtrent eenige daarvan te Venetië geen uitleg kon krijgen. Misschien heeft Cha' Masser ook met K. bedoeld het Ital. „cantaro," d. i. centenaar; wat trouwens zoowat gelijk zou uitkomen.

schepen), welke in 't voorjaar van 1506 onder Tristão da Cunha en Aff. d'Albuquerque naar Indië koers zette, noemt Cha'Masser alweder, behalve cinnaber, kwik, lood, berg-aluin („lume de rocca"), groenspaan („verderami"), en „risegali" ??), óók „knoopen van bloedkoraal voor rekening van den Koning, Onsen 5000" („botoni de corallo per conto del Re, O. 5000", p. 22).

Uit dit alles blijkt met bijna volle zekerheid: dat tot en met **1506** **wèl, en geregeld zelfs, bloedkoraal naar Indië werd meegenomen door de Port. vloten, maar géén glazen kralen, van welk fabrikaat dan ook**; trouwens, evenzoo herhaaldelijk wordt in Barbosa's Livro van 1516 wel gesproken over bloedkoraal („coral"), doch nergens over glaskralen van Europeesch maaksel; en, evenzeer als dat reeds in den tijd van Plinius en den Periplus (zie hiervóór blz. 580 noot 1, en blz. 631) het geval was, treedt uit de oudste Port. en andere Europeesche Oostersch-koloniale bronnen steeds de uitwisseling aan den dag, waardoor Indië van Zuid-Europa *bloedkoraal* ontving, doch naar Zuid-Europa zijn *paarlen* van verschillende grootte terugstuurde. Toch zou de aanvoer overzee van Eur. glaskralen in het Oosten niet lang op zich doen wachten; Magalhães, bij zijn uitzeilen te Sevilla op 10 Aug. **1519**, nam een aardige factuur mee, zooals onder *c* nader aangegeven zal worden. Aan den anderen kant hebben we weer een merkwaardig gegeven uit **1513** (1 Dec.), toen Aff. d'Albuquerque in een brief aan koning D. Manuel verschillende handelsartikelen opsomde, welke in de verschillende gedeelten van Indië (Calicoet, Cambay, Abessynië, Pegóe en Siam, Malaka, Ormuz, Narsinga en (Noord)-Dekhan, Bengalen, Noord-Sumatra met Pasei als centrum) uit Portugal met aandrang gevraagd werden, en waarin metalen plus fijne luxe-stoffen de hoofdrol spelen, dan vermiljoen, saffraan, rozenwaters, aluin, olijfolie, suiker, en van Calicoet beslist gezegd wordt in den aanhef: „Eerstelijk Calicoet vraagt (een) grooten berg van bewerkt bloedkoraal en (bloedkoraal) in natura, en het meest daarvan (wel) in natura" [1],

[1] De tekst luidt: „Primeyramente Calecut pede grande soma de coral lavrado e em rama, e o mais d ele em rama," zie Alguns Documentos, Lissabon 1892, p. 299, of Cartas de Affonso de Albuquerque, 1, Lissabon 1884, p. 168; en verg. de daar dan onmiddelijk volgende perioden. — Om maar enkele plaatsen over bloedkoraal in Barbosa te noemen, wijs ik — in Stanley's uitgave; die echter een hoogst gebrekkigen Index helaas heeft, en heelemaal geen art. „Coral" — op p. 141 (de Kling's in Malabar handelden

d. i. dus èn bewerkt èn liefst onbewerkt (ruw) zeekoraal, — doch in welke gansche opsomming het woord kralen (″contas″) evenmin voorkomt.

We mogen zoo op goeden grond beweren: dat het spreken van Ruy d'Araujo in begin 1510 over desnoods ″kralen van die van Portugal″, d. i. glaskralen, welke met profijt te Malaka zouden in te voeren zijn, niet een artikel bedoelde wat de Port. reeds naar hunne Indiën brachten; doch iets, waarvan de te Malaka gevangen gehouden factoor het plaatselijk nut ″desnoods″ inzag; een commercieele vingerwijzing, waaraan Magalhães in 1519 gevolg zou geven.

Alleen wat nog den term ″kralen van die van Portugal″ betreft, zoo hoeft niet geaarzeld te worden daaronder Venetiaansche

daarin), p. 147 (schepen van de Roode Zee brachten koraal in Calicoet), p. 177 (Palikat), p. 184 (Pegóe; „coral in strings, in branches, and polished"), p. 186 (Ava), p. 188 (Siam), p. 191 (Malaka; „coral polished and rough"); p. 206–207 (de Chineezen haalden uit Malaka „coral wrought and unwrought"); enz.; van Aden zagen wij het reeds hiervóór, blz. 577, van de stad Cambay hiervóór, blz. 595. — Wat Plinius aangaat, kan men geen treffender getuigenis aanhalen dan het zeggen in Lib. XXXII, cap. 11 zijner Historia Naturalis: „Zooveel prijs als bij ons gesteld wordt op Indische paarlen,... zooveel waarde hecht men bij de Indiërs aan het koraal" („Quantum apud nos Indicis margaritis pretium est,... tantum apud Indos curalio"). Waarop dan nog bij Plinius (ed. Littré, bij Didot, 1850, II, p. 374–375) onmiddelijk volgt: „Les grains („baccae") de corail sont aussi estimés dans l'Inde, même par les hommes, que les grosses perles („uniones") de l'Inde le sont par nos femmes; leurs aruspices et leurs devins pensent que c'est un amulette excellent pour écarter les périls; de la sorte, le corail est pour eux un objet d'ornement et de religion. Avant qu'on connût la prédilection des Indiens pour le corail, les Gaulois en ornaient leurs glaives, leurs boucliers et leurs casques. Maintenant l'exportation rend cette matière si rare, qu'on ne la voit plus guère dans les pays qui la produisent." (Lib. XXXII, cap. 11); uit hetwelk Reinach in zijn genoemd artikel, Revue Celtique, XX, 1899, p. 123 de natuurlijke conclusie trekt: „Or, il est évident que les Indiens n'ont pu se montrer avides du corail de Marseille [n. l. van de Stoechaden, de Hyères-eil., door Plinius vooral genoemd] que lorsque le commerce grec eût pénétré dans l'Inde, c'est-à-dire après la mort d'Alexandre, à partir de la fin du IVe siècle (vóór Chr.!)". Cha' Masser van zijn kant in 1506 spreekt herhaaldelijk van paarlen welke de Port. retourschepen naar Lissabon meebrachten, b. v. p. 20: „paarlen van een ons, onsen 750, ter waarde van 4000 dukaten" („perle da onza, onze 750, per valuta de ducati 4000"), in 1505 door Lopo Soarez, en p. 23: „paarlen centenaars (?) 700, wel te verstaan alle kleine paarlen" („perle K. 700, cioè tutte perle menude"), in 1506 door een deel der vloot van Almeida thuisgebracht. Dus zoowel groote paarlen (Port. „perolas", Sp. „perlas"), als kleine paarlen of parelzaad (parelgruis) (Port. èn Sp. „aljofar"). Dozy-Engelmann, 1869, geeft „aljofar" alleen als Port., doch zie Hobson-Jobson, 1886, p. 755 (gegeven uit 1401) en elken modernen Sp. dict. i. v. „aljófar".

glaskralen te verstaan, over Lissabon verscheept. In het slot van zijn Relazione zegt Cha' Masser, zijn oordeel samenvattend over Portugal, zijn bewoners, zijn bronnen, zijn zeevaart, zijn werkzaamheid, niets wat op eenig fabriekwezen, eenige industrie zou duiden; integendeel: een deel van den bodem was onbevolkt en onbebouwd, terwijl graan van Vlaanderen en de Azoren te hulp moest komen; veeteelt was spaarzaam; hout ontbrak, zoodat de meeste schepen moesten gemaakt worden in Vizcaya (Baskische Prov.) en Vlaanderen, evenals Vlaanderen tal van andere zaken leverde: eigenlijke koophandel was in minachting; slechts de gewone Zuidvruchten waren er behoorlijk veel; en dan.... hing alles aan de zeevaart, alles aan de schatten die in Indië verdiend werden, en verdiend konden worden; vermetele zeelieden, onverschrokken waaghalzen te water en te land, met een Koninklijk Hof als nationaal middelpunt dat de Indische inkomsten kwistiglijk verdeelde en verdeed, — ziedaar het beeld, dat Cha' Masser in de tweede helft van 1506 van het Koninkrijk Portugal ontwerpt, aan het slot zijner „Relazione" (vooral p. 46—47).

We hoeven dus niet te vragen, of onder Ruy d'Araujo's „kralen van die van Portugal", inderdaad Venetiaansche glaskralen moeten worden verstaan; glas-kralen, die evenwel in 1510 te Malaka nog een onbekend surrogaat waren.

1510.

In ditzelfde jaar, aan het einde (6 December), verscheen te Rome het reisverhaal van den Bolognees, Ludovico di Varthema, die van eind 1502—1507 rondgezworven had in het heele Oosten, zich bij den aanvang daarvan zelfs Islamiet had gemaakt, de Mekkaansche pelgrimsfeesten in 1503 bijwoonde (de éérste Europeaan die dit, zoover bekend is, volbracht!), in Aden als verdacht van spionnage in den kerker werd geworpen, verlost werd, toen over Diu naar Ormuz en Perzië (??) raakte, en, weer over Ormuz terug, zijn eigenlijk zijn in Indië aanving met een verblijf te Cambay; waarop zijn verdere omzwervingen door Voor- en Achter-Indië zouden beginnen, om hun uiterste grens te vinden in Pedir en de stad Malaka, alwaar hij diverse dingen opving omtrent de Molukken, Broenei en Java, hetgeen hij op niet ongebruikelijke manier heeft te boek gesteld alsof hij zelf er geweest was, doch waarvan het gehalte doet kennen dat hij nooit verder dan Malaka kwam; eindelijk aanvaardde hij de terugreis en zocht op avontuurlijke manier in Dec. 1505 zijn toevlucht bij de Portugeezen te Cananoor,

waardoor hij ten slotte langs den weg om de Kaap naar Portugal kwam en zijn vaderland terug zag.

Als herinnering dus aan een persoonlijk bezoek te Cambay in eind 1503 of begin 1504, liet hij voor het eerst in 1510 het volgende drukken over die stad — naar de vertaling van J. Winter Jones "from the original Italian edition of 1510"; uitgegeven, en van noten en een Inleiding voorzien door G. Percy Badger, als "The travels of Ludovico di Varthema", Londen 1863 (Hakluyt-uitgave n°. 32) [1] —: eerst spreekt hij over het springtij in de Golf van Cambay, ("Combeia"), dan over de ommuurdheid der stad, haar rijkdom aan granen en vruchten, de daar talrijk te vinden "kleine

[1] Reeds werd deze uitgaaf hiervóór, blz. 652, vermeld; deze Winter Jones is natuurlijk dezelfde die ook de vertaling gaf van Conti's Lat. tekst, opgenomen in Major's „India in the Fifteenth Century," Londen 1857 (Hakluyt-uitgave n° 22), zie hiervóór blz. 648 noot 1; bovendien gaf Winter Jones in de Hakluyt-uigave n° 32 een „Preface", waarin hij een waardevolle bibliografie opstelde over de verschillende oude drukken van Varthema's „Itinerario". Aangezien hij zelve erkent, dat de 1e druk dd. Rome 6 Dec. 1510 „is of excessive rarity" (loc. cit. p. IV), doch hij zich mocht bedienen van een ex. in de buitengewoon-rijke Grenville Library in het Britsch Museum, blijft het bitter, bitter jammer, dat hij den oorspronkelijken tekst niet tevens afgedrukt heeft. — Een jongere, veel minder waardevolle uitgaaf van Varthema, nu de reproductie van een oud-Fransche vertaling van J. Balerin de Raconis (onder François I; ± 1530; naar de hs. n°s 5640 en 14681 in de Bibl. Nationale te Parijs), verscheen als n° IX van den „Recueil de Voyages et de Documents pour servir à l'histoire de la Géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle," uitgegeven te Parijs door Ch. Schefer en H. Cordier — de serie is in de Kon. Bibl., Den Haag — onder den titel „Les Voyages de Ludovico di Varthema ou le Viateur en la plus grande partie d'Orient. . . . Publié et annoté par M. Ch. Schefer," Parijs 1887. Behalve de noten (die in gehalte en overvloed echter vrij veel achterstaan bij die van Badger), is Schefer's „Introduction" naast die van Badger te raadplegen, terwijl hij daar ook (p. LXIV—LXXI) enkele toevoegingen geeft voor de bibliografie over Varthema. — Een Ital. herdruk naar den Venetiaanschen herdruk van 3 Maart 1521 (Schefer zegt, p. LXVI, verkeerdelijk „Milan, 1517") verscheen in 1885 te Bologna, bezorgd door A. Bacchi della Lega, doch mocht mij nog niet in handen komen. — In de genoemde oud-Fr. vertaling heet bovenstaande periode over de Cambay'sche kornalijnen en chalcedonen. „L'on trouve encoires audict royaulme une montaigne d'où se tyrent les carnyoles et la montaigne des calcedoines." (p. 120). Ramusio, die ook in dl. I zijner Navigationi et Viaggi (1en druk, Venetië 1550) Varthema's Reisverhaal heeft opgenomen, doch geen zuiveren tekst tot zijn beschikking had, en daarom, ter verbetering, tevens gebruik maakte van een Sp. translaat naar een Lat. overzetting (!!), heeft deze periode aldus: „trouasi anchora in questo regno di Cambaia appresso a sei giornate, la montagna doue si cauano le Corniole,

specerijen", waaronder we den door Cha'Masser reeds genoemden turbith-wortel, nardus en lak terugvinden, en galanga (Alpinia galanga) met duivelsdrek (Asa foetida) voor 't eerst genoemd worden; en dan:

"An immense quantity of cotton is produced here, so that every year forty or fifty vessels are laden with cotton and silk stuffs, which stuffs are carried into different countries. In this kingdom of Combeia also, about six days' journey, there is the mountain whence cornelians are extracted, and the mountain of chalcedonies. Nine days' journey from Combeia there is another mountain in which diamonds are found." (p. 107.)

Naast welke mededeeling, die zoowel bij Cha'Masser's Relazione van 1506 als bij Barbosa's Livro van 1516 uitstekend aansluit, nog het volgende behoort, omdat dit het gebied bepaalt van Cambay's handel:

"This city, and another of which I will speak at the proper season, supply all Persia, Tartary, Turkey, Syria, Barbary, that is Africa, Arabia Felix, Ethiopia, India, and a multitude of inhabited islands, with silks and cotton stuff." (p. 111); met welke andere stad bijna volstrekt zeker Chaul ("Cevul") door hem bedoeld wordt, waarvan hij even verder immers zegt: "It possesses an extremely beautiful river, by which a very great number of foreign vessels go and return, ... and cotton stuffs are manufactured here in great abundance .... There are in this city a very great number of Moorish merchants." (p. 114); wat dan weer geheel harmonieert met wat Barbosa in 1516 mee zou deelen over de groote katoennijverheid te Cambay en Chaul (zie hiervóór, blz. 594 noot 1), en op treffende wijze hierachter door Fedrici in 1587 bevestigd zal worden.

Waar Varthema aldus het reusachtige handelsgebied van Cambay omschrijft, tegelijk ook spreekt over de katoenindustrie èn over "den berg (bij Cambay) waaruit de kornalijnen gehaald worden" —

et la montagna delli Calcedonij." (2e ed. 1554, fol. 170 verso). — Voor de tijdsbepaling „Dec. 1505" dat Varthema toevlucht ging zoeken bij D. Lourenço d'Almeida te Cananoor, zie Tiele „De vestiging der Portugeezen in Indië," Gids 1875, III, p. 224 noot 1. De 7 jaren welke Varthema zou gezworven hebben in het Oosten, zooals het Privilegie vóór den 1en druk van 1510 vermeldt (ed. Badger, vlak vóór p. 1 der vertaling), kunnen alleen verklaard worden door èn het jaar van vertrek (1502), èn het jaar van aankomst te Lissabon per schip (voorjaar 1508) mede te rekenen.

gezwegen nog van de chalcedonen —, daar krijgen we in beknopten vorm hetzelfde beeld vam den omvang van Cambay's kralenhandel als Barbosa uitvoerig zou teruggeven.

Wat Varthema met den „diamant-berg" bedoeld kan hebben, die een 3 dagreizen verder lag dan Ratanpur of Barbosa's „Limadura" (Nimodra), is minder duidelijk. Badger in zijn noot 2 op p. 107 der genoemde Hakluyt-uitgave teekent dit aan: „Cambay is still famous for agates, cornelians, and onyxes, which are wrought into a great variety of ornaments. The best agates and cornelians are found in a peculiar stratum, about thirty feet below the surface, in a small tract among the Rajpeepla Hills, on the banks of the Nerbudda, abouth seventy miles to the south-east of Cambay. I am not aware of any diamond mines existing in or about Guzerat. Probably those at Golconda, are indicated." Doch waaromtrent Campbell (Bombay Gazetteer, VI, 1880, p. 206 noot 2) veel juister aanteekent: „The diamonds were perhaps the crystals still found in Káthiawár. So Caesar Frederic (1585), among the products of Cambay, talks of several varieties of natural diamonds. Hakluyt's Voyages, II, 343", een getuigenis dat we naar den oorspronkelijken Venetiaanschen druk van Fedrici uit 1587 (aldus!) hierachter zullen krijgen. De poging van Badger om aan de Golconda'sche diamantmijnen te denken, die niet 9 doch misschien wel 40 dagreizen toenmaals van Cambay verwijderd lagen, mag in allen gevalle mislukt heeten.

1516.

Dd. 6 Januari 1515 (ouden stijl) = 6 Jan. 1516 (nieuwen stijl) *(aangezien het oude kerkelijke jaar met Maria-Boodschap*, 25 *Maart*, *begon)* sloot de Florentijn Andrea Corsali een brief af te Cochin aan den hertog Giuliano (II) de' Medici, waarin hij hem een verhaal deed van wat hij ervaren had op zijn heenreis naar Indië, terwijl in het tweede gedeelte een beschrijving wordt gegeven van verschillende Indische landstreken tusschen Ormuz en China, een kort overzicht inderdaad van Ormuz met omgeving, van Cambay, de kust van Malabar enz. Tegelijkertijd met een anderen brief van denzelfden aan hertog Lorenzo (II) de' Medici, dd. Cochin 28 (?) *December* (er staat 18 *September*) 1517, waarin Corsali verslag doet over den door hem bijgewoonden scheepstocht naar de Roode Zee onder den Gouv. Gen. Lopo Soarez — denzelfden waarmee óók Barbosa meeging, na zijn Boek aan de Kust van Malabar beëindigd te hebben! zie deze Bijdragen blz. 125

noot 1, en blz. 186 noot 2 —, heeft Ramusio reeds in 1550 beide afgedrukt als een soort inleiding tot de vertaling van de in 1540 te Lissabon verschenen Reis naar Ethiopië van D. Francisco Alvarez, om een voorrede uit te sparen, zooals Ramusio zelf zegt in zijn Voorwoord („Discorso"). [1]

---

[1] „..queste lettere del Corsali stampandole auanti detto uiaggio (n. l. van „Don Francesco Aluarez") iscusariano per un Proemio" (ed. 1554, fol. 193 verso). — Merkwaardig is: dat waarschijnlijk in Corsali's 2en brief de bron schuilt van den flater van Barros, waarop ik in deze Bijdragen blz. 186 noot 2 wees, om n. l. den aanvang te Goa der expeditie van Lopo Soarez naar de Roode Zee op 8 Febr. 1516, in plaats van op 8 Febr. 1517 te stellen. Immers in dien brief dd. Cochin 18 Sept. 1517 (sic!), welke een volledig verslag bevat, hoe hij op Kerstdag („il giorno di Natale)", Cochin verliet, en „op den achtsten van Februari. MDXVI (sic!)" Goa („Partimmo poi della città & isola di Goa, alli otto di Febraio. MDXVI," loc. cit. fol. 199 verso), wordt dan verteld hoe zij op 14 Maart te Aden kwamen, 17 Maart straat Bab el Mandeb inzeilden, 1 Mei voor de Dahlak-eil. tegenover Massoewa lagen om daar den Port. gezant (D. Franc. Alvarez) naar Abessynië aan wal te zetten, toen naar Djidda gingen, daarop terug naar het eiland Kamaran, waar zij tot 12 Juni (lees Juli!) bleven, toen op den dag van de H. Maria Magdalena (d. i. 22 Juli!) voor Zeila kwamen en dit innamen en verwoestten, teruggingen naar Aden en Calayate, vanwaar de Gouv.-Gen. 4 schepen naar Indië vooruitstuurde onder een neef van hem, en eindelijk huiswaarts keerden naar Goa en Cochin, waarvan Corsali zegt: „Cochin, waar wij aankwamen in de maand van December, en hier eindigden wij, een jaar precies sinds den dag dat wij van daar vertrokken waren" (loc. cit. fol. 207 verso); waarop hij onmiddelijk doet volgen: „Hier bevind ik mij nu, den eenen dag nog meer dan den anderen den hoogsten heere Jezus Christus dankende, van mij in redding te hebben geleid, & bevrijd van zoovele gevaren enz.," alsmede nog over schepen die „in deze heele maand van Januari zullen vertrekken." D. i. dus: de brief (*die helaas zijn datum aan 't eind mist, terwijl de eerste dien wel bezit;* alleen in den titel zegt Ramusio dat deze 2e brief te Cochin op 18 September 1517 geschreven was!) moet geschreven zijn in eind Dec. 1517 te Cochin, onmiddelijk na Corsali's thuiskomst, terwijl zijn vermelden van 8 Febr. 1516 als vertrekdag van Goa inderdaad volgens den ouden stijl = 8 Febr. 1517 nieuwen stijl is. — Wij weten hiermee den juisten dag (22 Juli 1517) waarop Barbosa de inneming van Zeila bijwoonde; en moet Barbosa naar Portugal terug zijn gegaan met een karveel uit Calayate; verg. deze Bijdragen blz. 125, noot 1; en tevens kunnen we nu vermoeden hoe Barros aan zijn misrekening van een heel jaar is gekomen, door niet in aanmerking te nemen dat eerst op 25 Maart voor Corsali 1516 in 1517 overging, evenals diens eigenhandig onderteekende brief dd. Cochin 6 Jan. 1515 inderdaad van 6 Jan. 1516 is. Dat dit laatste zoo gelezen moest worden gaf Tiele reeds aan, waar hij (Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878, p. 353, noot 2) schreef „vergelijk ook den brief van Andrea Corsali van 6 Jan. 1515 (lees 1516) bij Ramusio, I, 180 v°.," doch er niet bijvoegde waarom. Dat echter de datum van den 2en brief niet 18 *Sept.* doch

In dezen eersten brief dan spreekt Corsali, die weldra Barbosa's tochtgenoot zou worden en mogelijkerwijs hem zoo persoonlijk heeft leeren kennen, eerst over Perzië, en o. a.: "In deze landen van Perzië, vindt men den lazuursteen, & de turkooizen"; maar dan over Cambay ("Cãbaia"), vertelt hij eerst van "de heidenen genaamd Guzeratten, dat allergrootste kooplieden zijn", waaronder hij echter — zonder den naam te noemen — bepaaldelijk de Banianen verstaan heeft, omdat hij van hun eigenschap spreekt niets te eten wat bloed had, noch "onder elkander toestaan dat men kwaad doe aan eenig levend wezen, evenals onze Leonardo da Vinci (!!)" maar dat ze rijst, melk en diergelijke gebruikten, en dat "wegens het zijn van deze natuur, zij onderworpen zijn geworden door de Mooren", zoodat zij nu een Moh. Vorst hadden; maar dan:

"In dit land wast Indigo, Storax liquidus (= vloeibare amber, Liquidambar orientalis), Kornalijnen, Chalcedonen, in overgroote hoeveelheid: & van die worden gemaakt alleruitstekendste gevesten van dolken, en ponjaarden". [1]

Dit aardige getuigenis uit hetzelfde jaar van Barbosa's Boek,

---

28 (?) *Dec.* 1517 moet zijn, blijkt op interessante wijze uit een tegenwoordig in Alguns Documentos, Lissabon 1892, p. 407—413 afgedrukten brief dd. Cochin 2 Januari 1518 (sic!), waarin Dinis Fernandez aan koning D. Manuel óók uitvoerig verslag doet van dezen zelfden zeetocht, en als datums o. a. noemt dat men op 5 Dec. (1517) te Goa, en op 15 Dec. (1517) te Cochin terug was gekomen. Derhalve: 13 (?) dagen na zijn thuiskomst te Cochin heeft Andrea Corsali zich aan 't schrijven gezet aan hertog Lorenzo (den II^{en}) de' Medici! daarmee tevens beantwoordend — zooals Corsali zelf in den aanhef van zijn 2^{en} brief zegt — een schrijven van dezen hertog aan hem, waarin deze hem o. a. had medegedeeld het overlijden van hertog Giuliano (II; gest. 17 Maart 1516!) aan wien Corsali zijn 1^{en} brief dd. Cochin 6 Jan. 1515 (= 6 Jan. 1516) gericht had, en zijn eigen optreden als Hertog (van Urbino; inderdaad in 1516!). [Tiele in „De opvolgers van Aff. d'Albuquerque," Gids 1877, IV, p. 37 noot 1 noemt 18 Sept. 1517 over, doch geeft in den hoofdtekst 8 Febr. 1517 als vertrekdag der vloot, wat hij in Bijdr. Kon. Inst. 4, I, 1878, p. 322 ten onrechte in 1516 veranderde]. — Voor het óók vroeger met 1 Maart beginnen van het Romeinsche jaar, waardoor nog altijd de schrikkeldag aan het eind van onze maand Februari komt (en Sept.—Dec. de 7^{e}—10^{e} maand blijven, volgens hun naamsoorsprong), zie Dr. Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XLI, 1899, p. 31, en de daaraan vastgeknoopte buitengewoon merkwaardige opmerking.

[1] De tekst luidt bij Ramusio, I, 2e ed. 1554: „In questa terra nasce Indaco, Storace liquido, Carniuole, Calcidonij, in quantità grandissima: & di essi lavorano, manichi di daghe, & pugnali eccellentissimi." (fol. 197 verso).

schijnt nog nooit iemands aandacht te hebben getrokken, hoezeer het verdienstelijk register op Ramusio's I[e] deel (vooraan; i. v. „Corniole, & sua minera in Cambaia"), behalve naar de plaatsen bij Ludovico di Varthema en Odoardo Barbosa, óók hierheen verwijst.

1516.

Wat, kort na Corsali, door Barbosa werd geschreven, is hiervóór reeds ampel nagegaan. Alleen moet aan Campbell de eer gegeven, dat *hij* ten minste niet het buitengewoon vele wat Barbosa voor ons onderwerp behelst, over het hoofd heeft gezien; doch aan de hand van Stanley's vertaling (waarvan hij met name p. 5, 27, 31, en 65—67 aanhaalt) blijk geeft Barbosa's getuigenissen over Sofala, Aden, en Cambay met „Limadura (Limodra or Nimodra)", integendeel ernstig te hebben nagegaan, terwijl hem — natuurlijk wegens Stanley's ellendig-onvoldoenden Index achteraan — die over Zimbabye, Angotsche, en Malaka + Timor ontsnapt zijn (Bombay Gazetteer, VI, 1880, p. 206—207). Ook geeft hij reeds (p. 206, noot 4) de juiste konjektuur, naar aanleiding van Barbosa's woord „alaquequa", wat door Stanley onvertaald overgenomen was: „This word probably comes from the Arabic „*al akik*"", en vertaalt dit met „agate". Slechts mag gevraagd worden, of Campbell niet een beetje ging fantaseeren toen hij schreef: „At Cambay itself, besides some Moorish women who worked in coral, agate (lees „carnelian"), and other stones, this traveller (scil. Barbosa) found skilled artists with the lathe (= draaibank) turning beads of great size, brown, yellow, and blue, and cunning lapidaries and imitators of precious stones of all kinds" (p. 206). Immers nergens, noch bij Stanley dien Campbell volgt, noch in den Port. tekst wordt iets gezegd van vrouwen die aan dergelijk werk bezig waren te Cambay. En wat de mannen zou aangaan, die een draaibank gebruikten voor hun kralen-vervaardiging, zoo wordt slechts in algemeenen zin èn door Stanley's vertaling èn door den Port. tekst het vele draaiers-werk vermeld wat te Cambay gemaakt werd; zoodat Campbell's mededeeling voor zijn eigen rekening blijft, en niet mag voorgesteld worden alsof Barbosa haar gedaan had; ook al blijft het waar, dat Campbell's opvatting de hooge waarschijnlijkheid voor zich heeft, èn om Barbosa's roemen van de vaardigheid der Cambay'sche draaiers, èn omdat de reeds hiervóór (blz. 613) vermelde Dr. Hove in 1787 van de techniek der kralen-doorboring te Cambay deze besliste beschrijving geeft:

„The drilling or perforating the cornelian is quite a different branch from the rest, to wich the people are brought up from their youth. This is performed by a diamond, which is set in iron, and secured immoveable, to wich the proposed object is applied, and drilled in the same manner as our turners do in Europe." (Selections f. t. Records o. t. Bombay Gov., XVI, Bombay 1855, p. 51). [1]

---

[1]) Toch is zeer goed begrijpelijk hoe Campbell aan zijn combinatie kwam. Wat de onderstelling van de draaibank betreft, zoo heeft hij dat blijkbaar opgemaakt uit deze periode in Stanley's vertaling, p. 66.: There [scil. in Cambay] are also great artists with the turning lathe, who make large bedsteads, and they make beads of great size, brown, yellow, blue and coloured, which they export to all parts." Een beetje snel lezen, en ..... het lijkt of Barbosa zou gezegd hebben, dat zulke kralen op de draaibank te Cambay gemaakt werden. Men vergelijke echter eens den Port. tekst en diens letterlijke vertaling, hiervóór blz. 595, en bedenke dat Stanley juist in deze periode vrij grove fouten maakte (zie hiervóór, blz. 603 noot 2). Even beslist als Port., scheidt ook hs. A te München het draaierswerk van het maken der kralen, immers leest: „aquy [scil. te Cambay] ay grandes torneros y sotiles que hazẽ camas de torno muy bu^as^. (= buenas). z de muy grandes obras/ aqui se hazen cuẽtas de todas maneras prietas e amarillas z azules bermejas. q̃ llevan para todas las pts (= partes)," dus splitst nog zelfs opzettelijk met een „hier maakt men kralen enz.;" desgelijks leest B: „ay alli grandes/ oficiales de torno que hazen camas de muy grandes/ obras. alli se hazen quentas etc." Alleen Ramusio fol. 330 recto smelt de zinnen samen, en laat blijkbaar door de draaiers ook de kralen maken: „qui sono grã maéstri di lauorare à torno, che fanno lettere [= letti] bẽ lauorate, pater nostri di molte sorti, etc."; maar hoe vrij Ramusio met zijn teksten omsprong, is al meer dan eens gebleken. — En evenzoo is wat Campbell zegt over de Moh. vrouwen die te Cambay, volgens Barbosa, zouden gewerkt hebben in koraal, agaat (lees kornalijn!), en andere steenen, enkel gevolg van vlug lezen; want hier heeft Stanley, p. 66: „There are many Moorish women who produce very delicate needlework. They work there too in coral alaquecuas and other stones," waarin dat „they" natuurlijk niet op „women" slaat, maar = „men, ze" is. De Port. tekst geeft dit op de meest volstrekte wijze aan, waar aan de periode „Aquy se laura enz." (= „Hier bearbeidt men enz.," of „Hier wordt bearbeid enz.;" zie hiervóór blz. 595), onmiddelijk voorafgaat: „ha tambem muytas laurandeiras mouras, que fazem muy deliquados lauores e sotis obras." (p. 286), wat dus geheel op zichzelf staat; en precies zoo lezen A en B te München, waarbij ook geen kwestie is dat Moh. vrouwen te Cambay aan kralen-fabrikatie zouden gedaan hebben; zelfs A scheidt alweer scherper en zegt: „en esta cibdad se labra coral z alaquecas e toda otra pedreria;" terwijl B met lichte wijziging heeft: „alli se labra. coral. y alaquequas y otras piedras." Ja, Ramusio laat alle vermelding van vrouwen eenvoudig weg, en eindigt dan: „q (= qui) si accõciano coralli, corniole, et ogni sorte di gioie, di pietre." (fol. 330 recto)! Dat overigens Port. „lavrar" en Sp. „labrar" een eenigzins dubbelzinnige beteekenis hebben waar het vrouwen geldt, en evengoed „werken" in het algemeen, als „werken met de

Doch tegen een ander zeggen van Campbell moet geprotesteerd, als in hooge mate ònwaarschijnlijk. Even vóór de 14 regels plus 2 noten, waarin hij Barbosa's beschrijving van Cambay en "Limadura" ten opzichte der "Cambay Stones" samenvat, aan de hand van Stanley's vertaling, had hij aan de hand der uitgaaf van Badger en Winter Jones het getuigenis van "Varthema (1503—1508)" in in 3 regels vermeld, en doet daar onmiddelijk, als overgang tot Barbosa, op volgen:

"About this time, according to a tradition of the Cambay agate workers, an Abyssinian merchant came to Gujarát, and established an agate factory at Nándod in Rájpipla. At first the stones were prepared by Musalmáns, but the Kanbis [een kaste van landbouwers in het "district" (= ongeveer ons "residentie") Rewa Kantha, waarin Ratanpur en Nimodra liggen, blijkens p. 24 in ditzelfde deel v. d. Bombay Gaz.] were not long in learning the craft [= handwerk]. The merchant died at Nándod, and his tomb is near (sic!?) the well known tomb of Báwa Ghor at the ford of that name across the river Narbada. After some time, according to the same account, the Kanbi agate workers left Nándod and came to settle in Broach, and from Broach went to Cambay." Waarbij dan nog in noot 3 volgt: "The Sidi merchant is still remembered by the Hindu agate workers. Each year on the day of his death *Shrávan sud purnima* (July—August full-moon), they offer flowers and

naald" dan beteekenen, werd reeds opgemerkt in deze Bijdragen blz. 195, noot 54. — De plaats nog door Campbell aangehaald „Stanley p. 31" handelt over „Xeher," d. i. oud-Port. „Xaer", nu Schehr, aan de kust van Hadramaut tusschen Makalla en Keschin, toenmaals een groote Arab. haven, waarvan Stanley's vertaling p. 31 zegt: „it has a large trade in the stuffs, which the Moors of Cambay, Chaul, Dabul, and Baticala, and the country of Malabar, bring in their ships to this port and town of Xeher; these are coarse and fine cotton stuffs, with which they clothe themselves; granates on strings and several other jewels of small value, much rice, sugar, and etc." Geheel in denzelfden geest spreekt Port. p. 265 over „muytas granadas enfiadas, e outra muyta pedraria baixa," welke door diverse schepen te „Xaer" werden aangebracht; en evenzoo de andere 3 teksten; doch omdat èn hier alleen van aaneengeregen granaat-steentjes sprake was, èn geenszins blijkt dat deze bepaaldelijk uit Cambay kwamen (hoezeer dit heel wel mogelijk is), werd om goede redenen dit zeggen van Barbosa door mij overgeslagen. Dat overigens hs. A te München (doch ook dit alléén) van invoer van doorboorde granaten te Aden uit Cambay sprak, werd hiervóór blz. 591—592 opgemerkt en besproken. Ook B spreekt bij „Xeher" van „granadas enxartadas y mucha. otra pedreria. de poco balor;" en evenzoo Ramusio fol. 324 verso, bij „Pecher" (sic!!) van „granate in filze, & molte altre pietre di poco valore."

cocoanuts at his tomb. As it is far to go from Cambay to Báwa Ghor, they have in Cambay a cenotaph, *takiya*, in his honour, and those of them who are settled in Bombay have brought with them this memorial of the founder of their craft. The Cambay agate workers assert that the well known shrine of Báwa Ghor was raised in honour of their patron. According to their story, while wandering from place to place as a religious beggar, the Báwa did business in precious stones, and, becoming skilled in agates, set up a factory at Nimodra. Here he prospered and died rich. The local legend of the saint of Báwa Ghor makes no mention of his success as an agate dealer. The colony of Sidis found by Captain Fulljames in 1832 was, perhaps, a remnant of the original band of Abyssinian agate workers. Trans. Bom. Geo. Soc. 2-76." (loc. cit. p. 206). En daarbij weder behoort, hetgeen in ditzelfde deel op p. 167—168 gegeven wordt als beschrijving van Ratanpur: "RATANPUR, north latitude 21° 24′, east longitude 73° 26′, [1] in the Rupnagar sub-division of Rájpipla, stands on the top of one of a series of small rounded hills, about fourteen miles above Broach [= Bharōch] . . . . At the foot of a hill, in an uncultivated tract, about five miles southwest of Ratanpur, and three miles east of the village of Limodra, commonly called Nimodra, are the celebrated carnelian mines. Formerly all the stones were burnt at Limodra, but, about 1850, two other establishments were opened, one at Sultánpur and the other at Rámpura. On the top of the hill above the mines is the tomb of Báwa Ghor. Of the origin of the tomb, the servant, *mujávar*, in charge gives the following account. A long time ago the goddess Mákhan Devi lived on the hill and near her a lamp, fed by fifty pounds of butter, continually burned. So strong was the light, that the prophet Muhammad at Mecca asked Shaikh Ghori Siddi or Báwa Ghor to see whence the light came. On the coming of Báwa Ghor, Mákhan Devi sank under the ground, and the saint settling there worked, and still works, miracles. Even a tiger obeys his orders,

---

[1] Hier hebben we dus de zuivere plaatsbepaling van Ratanpur, terwijl de hiervóór op blz. 604 gegevene genomen was naar Johnston's Atlas of India, Edinburgh and London, 1894. [Het spreekt van zelf dat men daar voor 22° 20′ N. B. moet lezen 21° 20′ N. B., gelijk uit de verdere plaatsbepaling aldaar volgt; en de ligging van Bharoch trouwens, hiervóór op blz. 632, noot 1, ook naar de kaart bepaald werd op 21° 40′ N. B., en 91° O. L. (van Ferro) = 73° O. L. (van Greenwich)].

and, if his victim only calls on the saint's name, the tiger stops eating him. A fair is held every year on the 6th of the Muhammedan month of *Rajjab*, when, according to the season of the year, from 100 to 500 Muhammedan worshippers come from all parts of Gujarát. The Rájpipla chief has granted lands yielding about £ 20 15*s.* 7*d* (Rs. 207 *as.* 12) a year to maintain this tomb. On the same hill, at a little distance from Báwa Ghor's tomb, are the tombs of Báwa Habash and Mái Meshra, the brothers of Báwa Ghor [hier zegt noot 3: "This Báwa Ghor was an Abyssinian carnelian merchant."], who, when twelve years had passed, came from Mecca to look after their brother. Near this tomb is a *ráyan*, Mimusops indica, tree, commonly resorted to as a tree of ordeal. Its intertwined branches form a loop [= lus, strik], through which suspected persons are made to pass, the popular belief being that while shrinking and holding fast the guilty, the loop allows the innocent to pass through unhindered."

In deze beschrijving -- waarbij het soms is, alsof we van een "kramat" op Java hoorden vertellen! — wordt dus aangenomen, dat Bawa Ghor een Abessynisch (Afghaansch??) Mohammedaan zou geweest zijn, die in ± 1500 A. D. van Mekka naar Limodra of Ratanpur zou gekomen zijn, daar de kornalijn-industrie tot hooger bloei zou hebben gebracht, het bedrijf aan de Hindoe-kaste der landbouwende Kanbi's zou hebben geleerd, welke laatsten daarop dit handwerk overbrachten eerst naar Bharoch, en daarop naar de stad Cambay.

Maar . . . reeds in **1516** (volgens Campbell-zelf reeds in **1514**, die daarin Stanley's dwaze opvatting volgt), [1] spreekt Barbosa van "babagori" = chalcedoon; en haalt Campbell, ietwat onzuiver, nog een Moh. getuigenis uit 1554 aan (wat ook later hier volgen zal) over "a profusion of bābāghūrī and carnelians" in Goedjrat toenmaals.

---

[1] Stanley toch op p. II van zijn Translator's Preface" zegt, dat verschillende bizonderheden in Barbosa's Boek „fix pretty nearly the exact date at which this narrative was composed as the year 1514," hetgeen hem niet verhinderde aan het hoofd van zijn Vertaling, p. 1 met de opmerking „Translated from the Portuguese Edition, Lisbon, 1812 (lees 1813)" de voorrede te vertalen, welke alléén bij Ramusio bewaard bleef met 1516 aan het eind (zie deze Bijdragen, blz. 181 en noot 1), en welken aanhef de Port. ed. weer naar Ramusio vertaalde, en tot alle duidelijkheid (gelijk deze Port. ed. dan steeds doet) *cursief* drukte. Stanley had dus niet eens opgemerkt, dat Ramusio de bron was van dit Voorwoord van 1516!! Campbell schrijft natuurlijk, daarin Stanley volgende, „Barbosa (1514)" (loc. cit. p. 206), hoewel hij p. 217, noot 2 toch zegt: „Barbosa's travels probably lasted from about 1501 to 1517."

Nu brengen zoowel Yule en Burnell in hun Hobson-Jobson, Londen 1886, uitdrukkelijk dien Hindustani-term „babagori" in verband met den te Ratanpur en Nimodra vereerden patroon der mijnwerkers Bawa Ghor — zie hiervóór, blz. 604—605 —; als dat Campbell, zonder dit nu bepaaldelijk te zeggen, [1] van de „onyx"-varieteit „called *mora* or *bawa ghori*" te Ratanpur het niet daarop toepassen van roosting vertelt, en dier habitus beschrijft als deels „dark with white veins," deels „greyish-white with dark veins", waaruit ten duidelijkste blijkt dat óók hij met „bawa ghori" de chalcedonen = babagori's van Barbosa in 1516 bedoelt; gelijk op de aangehaalde plaats hiervóór reeds opgemerkt werd.

Derhalve: indien we, om goede redenen, mogen aannemen, dat er zekere grond van waarheid ligt in het door Campbell medegedeelde inlandsche verhaal omtrent den plaatselijken mijnwerkheilige Bawa Ghor te Ratanpur, dan moet deze Moh. Abessyniër (Afghaan??) uiterlijk in ± 1450 A. D. naar „Limadura" = Limodra = Nimodra zijn gekomen, en daar specialen invloed hebben uitgeoefend op de exploitatie der chalcedonen en andere bleekkleurige agaat-steenen; zoodat daardoor reeds in Barbosa's tijd de chalcedonen „babagori's" konden heeten.

Maar wat Campbell wil: Bawa Ghor speciaal in verband brengen met de kornalijnen, en zijn komst te Ratanpur op ± 1500 A. D. stellen, is onaannemelijk tegenover de gegevens bij Barbosa. De ontwikkeling der Cambay'sche kornalijn-industrie moet hebben plaats gevonden vóór Bawa Ghor naar Limodra kwam, vóór 1450 minstens, en zelfs lang vóór 1450, hoogstwaarschijnlijk. Of, mocht men dit laatste betwijfelen, dan is daarvoor nog een aardige indirecte aanwijzing bij Campbell-zelf. Immers, even vóór de beschrijving van Ratanpur, zegt hij het volgende van het

[1] Integendeel; de plaats welke in Hobson-Jobson (1886) i. v. „Babagooree" aangehaald staat als: „1554. „In this country (Guzerat) is a profusion of Bābāghūrī and cornelians; but etc.," haalt Campbell p. 207 naar dezelfde vertaling in het Journal o. t. Asiat. Soc. of Bengal aldus (in 1880) aan: „One in 1554 speaks of a profusion of carnelians, *bábághor*." Misschien echter is het woord „babagori" toch nog langs een anderen weg verwant met kornalijn; want de beschrijving der „Rájpipla Carnelians" bij Campbell, spreekt in den aanhef (p. 198) o. a aldus: „ . . . the most important is the agate, known from its fleshy colour, as carnelian. In its natural state, of a dull cloudy brown or yellow, the carnelian is in Gujaráti called *ghár* and when worked up *akik*." Kan „ghár" te maken hebben met „babagori"?

plaatsje Limodra, wat, gelijk we daarnet zagen, op 3 mijlen Westwaarts van de kornalijn-mijnen ligt, terwijl Ratanpur op 5 mijlen N.O. van deze zelfde kornalijn-groeven zich bevindt:

„LIMODRA, in Rájpipla, has a temple of Rikhavdevji. From an inscription on the footstool of the image, it appears to have been set up on *Márghirsh sud* 14th, S. 1120 (December 1064) [1]. The image was lost till 1864 (S. 1920), when it was found in a field in Limodra. The Rája built a temple and placed the image in it on *Mágh vad* 5th, S. 1928 (February 1872). The expenses of the temple are defrayed from the rents of some houses and shops attached to it amounting to £ 15 (Rs. 150) a year, and the offerings of the Jain devotees who flock there every year on *Kártik sud* 15th (November) and *Mágh vad* 5th (February). The fair lasts for a day and is attended generally by not more than 150 pilgrims. The only trade is in grain sold for food to the amount of £ 5 of £ 6 (Rs. 50—60).” (Bombay Gazetteer, VI, 1880, p. 162).

D. i. dus — en met voorbijgang van het feit, dat tegenwoordig een deel van den ouden kornalijn-handel blijkbaar te Limodra = Nimodra verdwenen is, doch Ratanpur, hoezeer het iets verder van de groeven met dier sanctuarium van Bawa Ghor [2] afligt, het in aanzien overvleugelde —: Limodra, Barbosa's „Limadura” uit 1516, bestaat al minstens sinds 1064 A. D.

Altijd: indien we hier niet met een vroom bedrog te doen hebben, en de inscriptie op het in 1864 teruggevonden beeld vervalscht is!

Slot volgt.

---

[1] Dit is natuurlijk volgens de algemeen in Voor-Indië gebruikelijke Samwat-aera die in 56 vóór Chr. begint, met koning Wikramâditya.

[2] De tegenstrijdigheid bij Campbell dat hij één keer (hiervóór, blz. 670) het graf van den Abessyniër (?) „near the well known tomb of Báwa Ghor” noemt, doch het verder telkens daarmee vereenzelvigt, kan ik niet oplossen.

ERRATA.

blz. 440 r. 3 v. b. Lees „negentiend'eeuwsche — Europeesche glaskralen"
„ 471 „ 16 „ o. „ „Gablonz i. B.,"
„ 478 „ 6 v. b. „ „Ch. H. Read en O. M. Dalton"
„ 485 „ 8-7 v. o. „ „langgerekt-ovaalvormige"
„ 515 „ 16 „ „ „ „een 6-tal,"
„ 518 „ 3 v. b. Er staat „Parijs", lees „Tours"
„ 520 „ 8 v. o. „ „ „(Noot) 2", „ „(Noot) 1"
„ 537 „ 18 „ „ „ „ „parelgruis", „ „parelzaad (aljofar)"
„ 578 „ 16 v. b. Aljofar is óók Sp.; verg. blz. 660, noot 1 aan 't eind.
„ 601 „ 11 v. o. Lees „et qu'on a soufflé dessus".
„ 604 „ 19 „ „ „ „21° 20' N.B." Zie blz. 671, noot 1.
„ 616 „ 14 v. b. „ „Defrémery"
„ 619 „ 3 v. o. „ „W. ten N. van de stad Cambay!"
„ 641 „ 15 „ „ „ „beZ. W. Cambay,"
Op p. 595 r. 4 v. b. (Port. tekst) bleef een komma onafgedrukt achter „manilhas", en ib. „ 3 v. o. een = teeken vóór „pareltjes".

Wat aangaat Barbosa's „Limadura", ben ik steeds meer tot de overtuiging gekomen dat dit geheel en al = Limodra = Nimodra is, en het feit dat men dit woord óók als goed-Port. vertalen kàn, een merkwaardig toeval slechts. Had inderdaad Barbosa een Port. naam bedoeld, dan zou hij dit wel op de een of andere wijze ingelascht hebben tusschen zijn woorden over „Limadura" (hiervóór, blz 595—596); bovendien: „limadura" is ten rechte „vijling, polijsting, slijping", dus de daad; had de plek willen aangeduid worden, dan moest het nog altijd geweest zijn Limaduria (met accent op i) = Polijsterij, Slijperij. Deze laatste opvatting moet dus vervallen; evenals mijn aarzeling om Limadura = Limodra = Nimodra te stellen, ongegrond was. Reeds tegen 1700 vindt men den vorm „Nimodra", gelijk verderop zal blijken.

De op blz. 624, noot 1, vermelde 6e tekst van Barbosa's Livro (tevens de 2e Portugeesche) is waarschijnlijk in ± 1545 in Portugal geschreven; want de interpolator vertelt onder het hoofd Ternate („Maluco") „toen ik uit (Port.-)Indië vertrok (in het) jaar van duizend vijfhonderd drie en veertig, bleven allen nog in Goa etc." De interpolaties zijn echter zoo brutaal, dat de waarde van dit hs. zéér betrekkelijk is. De heidensche Vorst van Java heet hier „patehuda".

DE PALATALEN IN HET BAREË.

PROEVE EENER BEHANDELING VAN HET KLANKSTELSEL DER BAREË-TAAL.

DOOR

Dr. N. ADRIANI.

De Palatalen of Gehemelte-klanken van het Bareë zijn ntj, dj, ndj, nj en j.

De eenvoudigste onderscheiding dezer klanken is die in genasaleerde en niet-genasaleerde. Tot de eerste soort behooren dan ntj en ndj, tot de tweede dj, nj en j. De nj, wel verre van een ganasaleerde j te zijn, zooals de schrijfwijze zou doen vermoeden, is een gepalataliseerde n, zooals beneden zal aangetoond worden.

Volgens hetzelfde beginsel geschreven, zou de klank die hier met ntj is voorgesteld, nsj moeten gespeld worden, daar zij uit nasaleering van de s is ontstaan. De enkele personen die dezen klank niet zooals bijna iedereen uitspreken, laten dan ook een gepalataliseerde s na den palatalen neusklank hooren, doch een zeer zachte t-klank tusschen de nasaal en de palatale s wordt steeds daarbij gehoord; bij deze uitspraak klinkt bijv. het woord bentji, de naam der wilde koe-antilope van Celebes (Anoa depressicornis) als bentsji, met zeer zachten t-klank.

Den klank tj kent het Bareë niet. De tj van vreemde woorden wordt als s, soms als ntj uitgesproken. De s nu is in 't Bareë wel geen palataal, maar toch in geslacht nauw verwant aan de palatalen. Bij hare uitspraak wordt de punt der tong niet gebogen en raakt noch de tanden, noch het gehemelte, maar is toch zeer dicht bij de boventanden en daar deze bij mannen en vrouwen zeer kort worden afgevijld, is de afstand tusschen eene supradentale (alveolare) en cacuminale uitspraak zeer gering. De vooruitstekende lippen maken de mondbuis langer, waardoor bij personen wier lippen bijzonder naar voren komen, de s geheel vóór in den mond

wordt gevormd en bijna klinkt als de Fransche ch in mâcher, alleen meer gemouilleerd. In de talen van de bergvolken ten W. en ten Z.W. van het gebied der Bareë-taal is bij de uitspraak der s de punt der tong nog iets verder van de tandwortels verwijderd en schuurt de luchtstroom niet zóó dicht langs de punt der tong en de binnenvlakte der boventanden, dat zij nog een sisklank kan heeten, zooals de Bareë s, maar zij klinkt daar geheel als h. Aldus is het in 't Napoe'sch, Besóa'sch, Sigi'sch en Koelawi'sch. Wanneer nu in 't Bareë de s genasaleerd wordt, vormt de nasaal, zich richtende naar den komenden cacuminaal, vanzelf zich tot een gehemelte-klank en daardoor bereikt de tong, nadat zij dezen klank gevormd heeft, niet meer de lagere plaats waar de gewone s gevormd wordt, maar spreekt, te zamen met de n den palataal tj uit. Aldus ontstaat de genasaleerde palataal ntj, die wel met onze ntj in "Jantje" is te vergelijken, indien men zooveel mogelijk vóór in den mond spreekt, de mondhoeken niet naar binnen trekt en de articulatie zóó zacht verrichte als bij eene duidelijke uitspraak slechts mogelijk is

In het Koelawi'sch wordt de ntj met sissing uitgesproken, ongeveer zooals Prof. Pijnappel meende dat de Mal. tj moest klinken.

Voorbeelden van de ntj in het Bareë zijn:

mantjèla "afscheuren", van den stam sela.

mantjòko "vatten", van den stam soko.

nontju "rijstblok", Niasch losu, Mal. lĕsung, enz.

bantju, Oostel. Bar., baso, W.lijk Bar. "draagmand".

antja "zure mangga-soort", ontjo "eene zure groente", Jav. asĕm, Mal. asam, enz.

suntju "iets dat op iets anders ligt", Mal. susun.

wontju "uittrekken", osu, id.

mata ntjopu "blaasroer-pijl", van mata en sopu.

Van de ntj is het dus reeds duidelijk dat zij eene door nasaleering gepalataliseerde s is. Evenzeer kan van de nj gezegd worden dat zij eene gepalataliseerde n is. De nj is een vrij zeldzame klank in het Bareë. Dat men haar toch vrij dikwijls hoort, komt doordat het zoo druk gebruikte achtervoegsel van den 3[den] persoon, dat tevens vaak eene soort van lidwoord is, -nja luidt. Dit nja nu is ontstaan uit na, den vorm van het suffix in de Parigisch-Kailische talen, om van andere Indonesische talen nog niet te

spreken. Reeds het ontbreken van nj in het met 't Bareë zoo nauw verwante Parigisch, dat overigens wel palatalen kent, nl. de ndj (gelijkwaardig met Bar. ntj en ndj) en de dj (gelijkwaardig met Bar. dj), terwijl het meer ouderwetsche Paloe'sch (zeer nauw met 't Parigi'sch verwant) alleen ndj als palataal heeft, bewijst dat na ouder is dan nja. De Parigisch-Kailische bergtalen, Koelawi'sch, Pobatoea'sch en Lindoe'sch, palataliseeren alleen de s, het Koelawi'sch en Lindoe'sch tot ntj, het Pobatoea'sch tot nj. De onvolkomen uitspraak der s, die bijv. in 't Koel. en Pobat. als h klinkt, is dus de voornaamste reden van hare palataliseering; dat de nj in al die talen niet bestaat, is ongetwijfeld een ouder stadium. De Pobat. nj is, zooals ik gezegd heb, geen gepalataliseerde n.

Hier volgt een lijstje van alle Bareë woorden die ik ken, welke eene nj vertoonen. Ik zonder het reeds besproken pron. suff. nja uit en daardoor vanzelf kanja en banja, waarvan ik reeds elders [1] heb aangetoond dat zij het suff. -nja bevatten.

Njami, in monjami „smakelijk".

njangi, in monjangi „kauwen".

njanja in manjanja „gewend, op zijn gemak, familiaar".

njaua „een kleine soort van wesp".

njenje en njeu „gonzen", van wespen, muggen, en dergelijk gedierte.

njonje „ratelen, klepperen", ook van „babbelen" gezegd, njo Westel. Bareë „boeltje, rommel, vuilnis", ook „huisraad en kleeren", iemands „hebben-en-houën".

kanjo, in kangkanjo-ngkanjo „wemelen, wriemelen", bijv. van een school jonge visschen die in 't water dartelen.

kinja, manjodjo „rups" in kangkinja-ngkinja „schitterend, blinkend".

sinjanju, naam van een boom.

njara „paard".

Van deze woorden is njami een bijvorm van nami „smaak", bijv. madajo naminja „lekker is de smaak er van". Dat de n hier oorspronkelijk is, wijst niet alleen de Gorontaleesche vorm lamito „smaak" aan, waarin de l de regelmatige vervangster der n is, maar wordt ook bewezen door de talrijke vormen met t, nl. Tag. Bis. tamis, Loindangsch, Bobongko'sch, Ponos. tami; 't

---

[1] Tijdsch. Bat. Gen.

Niasch heeft nami-namito „flauw” (eig. „met een smaakje”). Of men recht heeft dit woord regelrecht te vergelijken met Mal. Jav. Bal. manis, zou ik willen betwijfelen, daar 't Bar. voor „zoet” nog momi heeft, in welk woord de o voor a kan staan; de Par.-Kail. talen hebben namomi. Een merkwaardigen vorm vertoont het Petapa'sch, nl. neemis (gerekt), waarin de e door de i der volgende lettergreep, uit a is ontstaan; 't is dus identisch met Dano'sch ĕmis, Soend. amis. De vormen met m en die met n in 't midden zullen dus wel van ouds naast elkaar gestaan hebben. Nj beeft ook Boeg. njame „proeven, smaken”.

De vraag, wat aanleiding kan gegeven hebben tot het palataliseeren der n, kan, evenals voor het volgende woord njangi, beantwoord worden met de onderstelling dat de i der tweede lettergreep daarop van invloed is geweest. Intusschen zou het ook kunnen zijn dat men beide woorden, die min- of meer klanknabootsend zijn, heeft willen versterken door palataliseering van den beginner, waardoor de nabootsing duidelijker en dus de kracht van het woord grooter werd.

Njanja wisselt af met naja in manaja „tam, gewillig, volgzaam” en nara in mekanarasi of mompakanarasi „vleien, zacht of gunstig stemmen” en naram in de talen der Minahassa „tam, gewend”, Sang. nalang „huisdier, tam dier om mee te spelen”, vandaar ook „speelgoed”, en in dezelfde taal narang, waarvan kanarang „vriend, vriendin”. Eene r in de 2de lettergreep hebben ook Mak. narang, Bim. nara. De 2e nj van Bar. njanja is dus uit j ontstaan, die op hare beurt een verloopen r of l is; de eerste nj blijkt duidelijk uit n te zijn voortgekomen. Aan njanja gaat dus de vorm naja onmiddellijk vooraf. De palataliseering der n en de nasaleering der j zijn, dunkt mij, te verklaren uit kruislingsche werking van de n op de j, die daardoor genasaleerd en tot nj werd, wat weer heeft teruggewerkt op de n, die daardoor tot nj werd.

Njaua heeft eene reeds oude nj, getuigen de equivalen Bal. njawan, Soend. njiruan, Mad. njaruan. Dat 't Bataksch (Toba'sch) in harinuan geen nj vertoont, bewijst niets, daar alleen 't Mandailingsch de nj kent.

Evenals in dit woord, kan in de 3 volgende:

njenje, njeu, njonge, de nj het brommend of gonzend geluid weergeven, zoowel van wespen, bijen en muggen, als van vele sprekende menschen. De menigvuldigheid van bewegen zal

dan in de nj van kanjo, dat steeds in herhaalden vorm ngkanjo-ngkanjo voorkomt, worden uitgedrukt.

Njo is een woord dat ik alleen in 't Westelijke Bareë heb gehoord. Het beteekent „rommel, vuil, boel, prullen", verder ook „zaakjes, boeltje, huisraad"; het kan zeer goed worden weergegeven met 't Duitsche „Siebensachen". Ook is njo een klanknabootsend woord voor een dreunend geluid; zoo wordt in het bekende verhaal „De Spookaap en de Apen" verteld dat de Spookaap een bijen-nest bewaakt en aan de Apen wijs maakt dat het een trom is. Zij krijgen na lang praten verlof om er op te slaan: sa-njo dja natingko, kû.... ma'imo uani „slechts één bom gaven ze er op, hoe.... daar kwamen de bijen op hen aan." Njo (niet het klanknabootsende) is een even vaag woord als ons „boel" en zal in zijn nj ook wel dezelfde versterkende of vermenigvuldigende kracht hebben als kanjo dat misschien van denzelfden wortel is. Het frequentatief infix -al- en zijne nevenvormen kan men als een guṇa-vorm van deze palataliseering beschouwen.

In kinja moet de nj ook de kracht hebben om trillingen of flikkeringen weer te geven.

Manjonjo vertoont twee nj's die afwisselen met ndj en j, in mendjojo „kruipen", zooals slangen en wormen, en met l en d in lodo, waarvan tolodo „worm", woordelijk „kruiper", alles van den wortel lar, lĕr, lir, enz. die o. a. in 't Javaansch dient om iets langs aan te duiden [1]. Dezelfde wortel is te vinden in jojo „lang, smal uiteinde", lolo, ongeveer 't zelfde, lodjo „smal, langwerpig, meer lang dan breed", zooals een rijstkorrel of een ei, 't geen doet vermoeden dat ook 't Mal. tĕlor en verwanten (Bar. toju, Par. tolu, Pal. intalu) van dezen wortel komen. Waarschijnlijk is bij manjonjo assimileerende nasaleering in 't werk geweest, zóó dat bij manjonjo, welks voorlaatste vorm wel jojo zal zijn geweest, de eerste j, door invloed van het voorvoegsel, zal zijn genasaleerd, waarop de nasaleering der tweede j zal gevolgd zijn. [2]

---

[1] Zie Vreede „De wortelwoorden in de Javaansche taal," bl. 7 van den overdruk, en Hazeu, Proefschrift, bl. 22.

[2] Aanwijzing van het gebied der hier vermelde talen en voorbeelden die de hier genoemde klankverschijnselen staven, vindt men in de „Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap," Deel 42, bl. 536 vlgg.

In den boomnaam sinjanju is si blijkbaar een voorvoegsel; in het Sangireesch heet deze boom nanau, in het Ponosakansch nanajup, zoodat wij mogen aannemen dat de i van het voorvoegsel de palataliseering der oorspronkelijke n van de tweede lettergreep heeft veroorzaakt. De oorspronkelijke vorm moet dan (si)naju zijn geweest en de tweede nj een genasaleerde j zijn, door assimilatie aan de eerste ontstaan.

Njara is zonder twijfel een vreemd woord. Het paard is in de Toradja landen oorspronkelijk niet inheemsch en komt ook nu nog in de bovenlanden niet voor, alleen op de hoogvlakte van Napoe, Bessa en Bada worden paarden gevonden. Het woord is waarschijnlijk 't Boeg. anjarang; het Parigisch heeft djara, overeenkomend met Mak. djarang.

De palataliseering van de n heeft dus geen groote uitgebreidheid in het Bareë en is waarschijnlijk nog niet oud, daar de scheiding van de Posso'sch-Todjo'sche en Parigisch-Hailische talen zeker nog niet vele eeuwen telt.

De j is in het Bareë grootendeels uit l ontstaan en slechts voor een klein deel oorspronkelijk. Dit blijkt niet alleen uit de vormen die de woorden welke in 't Bareë j hebben, in de verwante talen vertoonen, maar uit bijvormen in het Bareë zelf, waar de l naast de j optreedt. Voorbeelden: landa, W. Bar. janda O. Bar. "sago uittreden"; jaja "scherp, bijtend", lada "Spaansche peper"; jajo "bosch, woud", in jopo jajo, lalo id. in lalo wara "afgebrand bosch"; jara "genezen", van eene wond, en lara "litteeken"; jau "daar ginds" en lau, id., jojo "smal uiteinde" en lolo, id.; jome "nat, vochtig" en lome, id.; kajoro en koloro "touw"; jondo "brug, vlonder" en landa "treden, heen en weer loopen"; kajai "jachtspriet met weerhaak", met infix -al- van kai "haken"; jangi "hemel", maar langi in de plaatsnamen Nalengko Langi en Langi Meta'a.

De verwante talen vertoonen ook doorgaans l, waar het Bar. j heeft, bijv. jangi, Mal. enz. langit; wojo, Mal. enz. buluh; toju, Mal. tĕlor, enz.; jawa, Mal. Jav. lawan; jabi, Mal. lĕbih, enz. Ook het Parig. vertoont geregeld l tegen Bar. j, bijv. jae, Par. lae "geleding, middengedeelte tusschen de uiteinden"; ajuta, Par. luta "hout"; joi "pis", Par. loi; jombori "riet", Par. lambori; jumu "doodkist", Par. lumu; aja "gelooven", ala, en zoo voorts.

Van afwisseling met d zijn voorbeelden: juli en duli "rollen", juju en dudu "oprollen".

De dj en ndj wisselen af met palatalen en supradentalen in 't Bareë, nl. j, l, d en r en in de verwante talen met dezelfde klanken, voorzoover ook niet daar de dj wordt gevonden, wat bijv. geregeld het geval is in 't Bataksch en meestal ook in 't Mak. en Boegineesch In 't Boeloesch vindt men op de plaats der Bar. dj doorgaans de aan die taal en het Dano'sch eigene linguale r en de met dezen klank nauw verwante l; in de Filippijnsche talen (incl. Sangireesch) r (d) en l. Voorbeelden:

adje "kin", Boel. Dan. are, Sang. are.

apodju "gal", Boel. apĕru, Sang. pĕdu, Tag. Bis. apdu.

djanga "pan", Tag. dangkal, Bis. dangkau, Boel. rangau, Sang. dango.

djila "tong", Fil. Sang. dila, Boel. lila.

kudja "wat", Boel. kura (gutt. r).

podjo "wil", Bareë puru "genegen", Sang. pulu.

sodjo "mier", Boel. sĕrĕm.

tudju "wijzen", Boel. turu.

udja "regen", Boel. uran.

Daar deze talen de palatalen missen, kunnen ze verder buiten beschouwing blijven en om dezelfde reden het Ponosakausch en 't Mongondousch, die voornamelijk j op de plaats der Bar. dj hebben, bijv. adje, P. M. ajoi; apodju, M. opoju; dja'a "slecht", M. ja'at; sodjo, P. sojom, M. tojom.

De afwisseling met j is ook de regelmatige in het Parigisch. Hoewel deze taal de dj bezit en druk gebruikt, zoo is toch in vele woorden de j de regelmatige vertegenwoordiger der Bar. dj in 't Parigisch. Het Mongondousch leert ons dat dit een ouder stadium is. Waar wij dus ook nog in 't Bar. zelf de dj en ndj met j en l (de moeder der Bar. j) vinden afgewisseld, mogen we gerust besluiten tot de betrekkelijk late ontwikkeling der dj in 't Bareë, voornamelijk uit l, die zich deels tot j, deels nog verder tot dj heeft ontwikkeld, nadat het Bareë en het Parigisch reeds twee afzonderlijke talen waren. Voorbeelden:

Bar.	jadjo,	Par.	lajo,	een vogel.
"	badju,	"	baju,	"rijst stampen".
"	kadju,	"	kaju,	"boom, hout".
"	hodjo,	"	kojo,	"insnijden".

Bar.	kudja,	Par.	kuju,	"hoe, wat?".
"	opodjo,	"	poju,	"gal".
"	sodjo,	"	sojo,	"mier".
"	mbadju,	"	mbaju,	"vorm, soort".
"	adja,	"	aja,	"strikken".

De ndj is grootendeels nasaleering van de dj, anderdeels nasaleering van de j, die in plaats van tot nj, tot ndj is geworden, omdat de uitspraak van dezen klank gemakkelijker is dan die van de nj. Zoo b. v. in pendjoa "recht door, door en door", van joa "recht"; ndjau "daar, daar beneden, ginds", (vgl. Fransch là-bas) van jau: bijvorm van lau; ndjai, genasaleerde bijvorm van lai "te" en ndji, id. van het synonieme ri; ndjóu, naast lòu "daar ginds in de verte, heengegaan, gaan". Ook waar geen tusschenvormen met j bestaan, moet men de ndj als nasaleering van de j beschouwen, daar de vorm met l onmogelijk te nasaleeren is. Zeer duidelijk staan nj en ndj naast elkander in den uitroep anjo of andja, waarmee de hoorders den verteller aanmoedigen.

Dat de Parigische j niet uit dj kan ontstaan zijn, maar oorspronkelijker is dan deze, blijkt uit woorden als baju "rijststampen", naast Sang. bawalu "stamper", als werktuignaam gereduplieeerd, van den stam balu, waar de l in overeenstemming is met die van kalu "boom, hout", Par. en tal van Indon. talen kaju en aja "met een strik vangen", vgl. Sang. aḽa "nemen, halen", en aḽapĕ "wenken" (met de hand naar zich toehalen), Jav. alap.

Voor een ander deel is de ndj nasaleering van de dj en wel in verreweg de meeste gevallen, bijv. dja'i "familie", wa'a ndja'i "de heele familie"; djau, mondjau "naaien"; djojo, mendjojo "kruipen"; lindja van den stam wortel dja, Jav. djak, dak, bijv. in idjak, djĕdjak, Mal. indjak, Bat. djodjak, waarvan ook Bar. edja "trap" en idja of indja "treden"; tudju en tundju "toonen, wijzen", tondju "aangeven"; tindjoli "jonge paling" van djoli, Par. nog over in de bet. "vlug"; tindjolo en djolo "steken, porren".

Tindja "stijl, paal, rechtopstaande balk" is waarschijnlijk verwant met tindo "steil, rechtopgaand" van eene berghelling en zal dus wel door palataliseering van nd tot ndj zijn gevormd; tundju "verbranden" heeft naast zich tunu "in brand steken"; men mag dus van dit woord veronderstellen dat het gevormd is

door palataliseering van de n, met inlassching van d, om de uitspraak gemakkelijker te maken.

Lendje „vorm, voorkomen”, ondju en undju „wrijven, strijken” zijn op zijn Parigisch gevormd, daar in het Bareë nevenvormen met s voorkomen, n.l. lese „fraai, welgevormd” en isu „strijken, schuren langs”. Het Parigisch medialiseert zoowel ngk tot ngg als ntj tot ndj, zoodat ook de genasaleerde s in deze taal ndj wordt, bijv. puendjapo „huisheer” van pue „eigenaar” en sapo „huis”. Het Baria heeft lentje, 't geen waarschijnlijk maakt dat lendje in het Bareë uit het Parigisch is overgenomen. Van ondju en undju is dit niet waarschijnlijk. Andere voorbeelden van zulke Parigismen ken ik niet.

Voor de duidelijkheid zij hier bijgevoegd, dat het Bareë 't midden houdt tusschen talen als het Napoesch en Lindoesch, die aan tenues de voorkeur geven boven mediae en talen als 't Parigisch, Paloesch, Sigisah, die gaarne tenues medialiseeren.

Ook de dj wisselt in het Bareë af met verwante klanken, in de eerste plaats met d, waarvan hier voorbeelden volgen:

dede „rij, reeks”, djidjiri id., bijv. radjidjiri oli suporongo „de stukken die den bruidschat uitmaken worden uitgestald”.

kedje „penis” en kede „jongetje, ventje”.

baladu „proppeschieter” en baladju id.

doro „druk, levendig”, djuju „met zijn velen doen”.

Vervolgens wisselt dj af met l, zooals in:

djojo „kruipen”, lodo id. in tolodo „worm”.

djodjo „rollen”, lolo „lang, smal uiteinde”, zooals van een jong blad dat nog opgerold is.

djelo „met de tong klappen”, lelo „met den staart kwispelen”.

djuja, eene wilde pinangsoort, luja „pinangkauwen”.

djeme „met den vinger in iets weeks steken” en leme, id.; makodje „dapper”, mokole „vorst”.

In madjulea „minzaam, gezellig, vriendelijk pratend” is de dj waarschijnlijk reduplicator van de l, indien de stam n l. is lea, in het Oostelijk Bareë het gebruikelijke woord voor „vriend”.

Waar de dj aan 't begin is afgevallen, is zij wellicht in hare laatste bestaansperiode j geweest of misschien juister: waar een vorm zonder dj naast een vorm met dj staat, is de afgevallen klank waarschijnlijk geen dj geweest. Het zijn juist de supradentalen

lingualen en palatalen, die als stam-beginners vaak afvallen, vooral wanneer een gelijkslachtige klank een der volgende lettergrepen begint. Voorbeelden: inodo „geklopte boombast", voor dinodo, van dodo (mandodo) „bast kloppen" met infix — in —; alima „vijf", voor lalima, Pal.; rede „kort, laag" waarvan nog een bijvorm dele „ondiep" bestaat in den riviernaam Ue Dele „ondiep water". djompo „afsluiten" en ompo id.; rini „dauw" en ini „zweet"; engko „grap, streek" en denggo „krom", enz.

Ook van afwisseling met r zijn eenige voorbeelden te geven, zooals kodjo „echt, waar" en koro „lichaam, zelf." Wanneer men bijv. bij eene boete van vijf buffels er drie mag vervangen door dingen van mindere waarde, maar de twee overblijvende in natura moet geven, dan heet dat: tatogo rakamba, radua koronja „drie te vervangen door stukken van minder waarde, twee in levenden lijve" (dus echte buffels). Hier nadert koro zeer dicht de beteekenis van kodjo. Verder in ngudju „snuit, uitwendige mond," en urungi „kaap", waarvoor ook wel njudju wordt gebruikt, bijv. in Ngudju Apu, Tandjung Agi, een bekende kaap aan de Z. kust der Tominibocht, de O. grens der Posso'sch-Todjo'sche talen. Verder in nodjo „mug" en Par. kanoro, gevormd met het voor diernamen gewone prefix ka-, en podjo „willen", naast puru „genegen", reeds boven genoemd. Zeker is de r hier oorspronkelijker dan de dj; het woord urungi heeft zelfs zijn nasalen sluiter nog, het is dus (ongerekend het afvallen van de ng, waarschijnlijk om den kort daarop volgenden sluiter ng) ouderwetscher van vorm dan ngudju. De dj zal in dit laatste woord dus wel een gepalataliseerde d zijn, evenals in todjo „stijf, vermoeid" en toro „gestold, stijf geworden". Merkwaardig is het dat al deze voorbeelden o of u tot klinkers hebben. De invloed dier klinkers kan den overgang van r tot d (linguaal) bewerkt hebben. Njudu is nog de vorm in de Par. Kail. talen.

Van de Mal. dj zegt Dr. Fokker op bl. 37 van zijne Maleische klankleer dat zij blijkbaar eene latere ontwikkeling van eene oorspronkelijke d is, van de tj dat zij uit de t schijnt ontwikkeld te zijn en van de nj dat zij zeer waarschijnlijk uit n is ontstaan. Omtrent de palatalen in het Bareë is ook in 't algemeen te zeggen dat zij van betrekkelijk jonge ontwikkeling zijn. De ntj is een onvolkomene genasaleerde s, door het palataal karakter van dezen klank en van de voorgevoegde ñ met deze tot ntj geworden; de

nj is grootendeels een gepalataliseerde n, de dj is voornamelijk uit l ontstaan, met een tusschenstadium j; de ndj is deels een genasaleerde dj, deels een genasaleerde j met vergemakkelijkte uitspraak en de j is een verloopen l. Het behoeft ons dus niet te verwonderen dat in de naast verwante talen de palatalen òf niet, òf niet in die mate als in 't Bareë ontwikkeld zijn. Het Napoe'sch heeft ze in het geheel niet, de To Napoe kunnen ze zelfs niet uitspreken; ook die van hen welke op hunne veelvuldige zwerftochten door het land der To Pebato goed Bareë hebben leeren spreken, zeggen toch gewoonlijk d voor dj, nd voor ndj, nt voor ntj, l voor j en n voor nj. De j, die in hunne eigene taal zoo goed als niet voorkomt, kunnen zij wel uitspreken en de half-palatale s is bij hen h geworden.

Van de Parigisch-Kailische talen is dit overzicht te geven, een uittreksel van 't geen door den heer Kruyt en mij is medegedeeld in de Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap, Deel 42, bl. 153 vlgg.

Parigisch, Tawailisch, Sigisch: ndj (meest medialiseering van ntj = ns), dj, j (uit r, d).

Baria ntj (= Bareë ntj), j (= Parigisch).

Saoesoe'sch dj (weinig), ndj (= Parigisch).

Paloe'sch, Pakoelisch ndj (= ns).

Koelawi'sch ntj (= ns), Lindoe'sch id.

Pobatoea'sch nj (= ns), dj, ndj.

Van de Posso'sch- Todjo'sche en Parigisch-Kailische talen heeft dus het Bareë de palatalen 't meest ontwikkeld; grootendeels uit bijvormen in de taal zelve, is hunne betrekkelijk jonge ontwikkeling aan te toonen. Verder valt uit het bovenstaande opnieuw eene bevestiging te verkrijgen van 't geen reeds kan gebleken zijn uit het boven aangehaalde „Overzicht van de talen van Midden-Selebes", dat de Posso'sch-Todjo'sche talen, bij zeer groote overeenkomst met de Parigisch-Kailische groep, op eenige hoofdpunten zich van deze onderscheiden.

Het zou niet weinig gewaagd zijn nu reeds conclusies te trekken omtrent de afkomst der verschillende stammen die deze talen spreken. De legende die mededeelt dat Parigiërs en Paloëers oudtijds van elkanders bestaan niet afwisten, te vinden in Deel 42 der boven aangehaalde „Mededeelingen", bl. 443, brengt ons zeker op een dwaalspoor, daar het Parigisch nog meer met

het Paloe'sch overeenkomt dan met het Bareë. De Bareë sprekende stammen komen, naar luid van beter betrouwbare legenden, gesteund door andere gegevens, van den O.kant van 't Meer uit Ondaë en Lamoesa. Ook van de To Napoe wordt gezegd dat zij daar gewoond hebben. In den Z.O. hoek van het Meer is een ondiepe baai, in welks N.lijk gedeelte men op den oever zeven groote steenen vindt, naar luid der legende [1] opgericht door de stammen die om het Meer hebben gewoond, bij hunne scheiding. Rijstkorrels en kralen (e n u) worden daar gestrooid (m a n-t j a w u, van s a w u), om de eigenaars (de hoofden der stammen die ze in den ouden tijd hebben opgericht) te eeren; daarnaar heet de nabijgelegen hoofdplaats van L a m o e s a: P a n t j a w u E n u „kralen-strooiing". Onder die steenen is er één van de To Napoe.

Waarschijnlijk is Celebes-op-zijn-smalst gelijktijdig aan zijne beide kusten van uit het binnenland bevolkt, maar de West-kust is voor den handel zooveel meer geschikt, dat de O.-kust wel nooit in die mate gewild zal zijn geweest bij de stammen die zich aan zee gingen vestigen als de W.kust. Uit den nauwen onderlingen samenhang van de Parigisch-Kailische talen, die ook weder overtuigend blijkt uit de gelijke behandeling der palatalen volgt dat ook de volken die deze talen spreken in engeren zin tot ééne groep behooren. De Parigiërs zouden, bij deze onderstelling van het W. moeten gekomen zijn, bijv. uit Sigi. De samenhang van Bareë en Parigisch is vooral een groote overeenkomst in woordenschat. De grammatische vormen loopen meer uiteen dan men van twee zoo nabij elkaar gelegen talen zou verwachten. En juist in het bronnenland der Poloe-rivier, aan welker middelloop dan de gemeenschappelijke voorouders van Parigiërs en Sigiërs kunnen gewoond hebben, vindt men de bergtalen, die meer met het Napoesch overeenkomen, dat tot de Posso'sch-Todjo'sche groep behoort. Indien de streken uit het Oosten bevolkt zijn, is het mogelijk dat, door de aanwezigheid der Parigisch-Kailische volken hunne verdere verspreiding naar het W. is tegengehouden.

Het is intusschen veilig hier aftebreken en te wachten op meerdere gegevens, die ons omtrent dit belangrijke vraagpunt meer klaarheid van inzicht brengen.

PANTA
Zuid-kust der Tominibocht.
Mei, 1899.

[1] Reeds medegedeeld door den Heer Kruijt „Mededeelingen" XLII, 97.

EENIGE MENSCH-DIERVERHALEN UIT JAVA

VERZAMELD DOOR

Dr. G. A. J. HAZEU.

Voor eenigen tijd werd ik door den heer Hazeu, leeraar in de Javaansche taal aan de Instelling voor opleiding van Ambtenaren te Batavia, verrast met de toezending van vier fabelen over Mensch-dieren, uit de residenties Djapara en Semarang afkomstig, meer in het bijzonder uit de landstreek bezuiden Koedoes. Hij wenschte, zoo schreef hij mij, te toonen, dat mijn onderstelling als zouden er op Java dergelijke verhalen in omloop zijn als door mij in het afgeloopen jaar in dit Tijdschrift (blz. 549 en vlg.) werden gepubliceerd, gegrond was. Voor de pers had hij het viertal niet bestemd. Toch schijnen zij belangrijk genoeg om nevens de interessante bladzijden, door den heer Rouffaer in dit deel (blz. 67 vlg.) aan het onderwerp gewijd, een plaats in te nemen, vooral als aansporing tot verder onderzoek.

Met opzet druk ik de verhalen woordelijk af zooals ik ze van den heer Hazeu ontving. Want hijzelf had ze in dien vorm woordelijk uit den mond zijner verhalers op het papier gebracht, ten einde het Javaansche cachet zooveel mogelijk te behouden.

J. J. M. De Groot.

I.

In vroegeren tijd was er eens een man, die ging leeren bij een goeroe in 't gebied van Koedoes. Toen die man veel geleerdheid verworven had, nam kyaï goeroe hem tot schoonzoon aan: hij gaf hem zijn dochter tot vrouw.

Toen hij twee kinderen bij die vrouw had, begon hij sterk te verlangen zijn ouders eens weer te zien, en daarom vroeg hij kyaï goeroe verlof om met zijn vrouw hen te bezoeken. Kyaï goeroe

gaf zijn toestemming; slechts voegde hij er de vermaning bij: „Denk er vooral om uw vrouw niet te wekken als zij slaapt. Als gij dat doet, dan komt er ongeluk".

De schoonzoon en zijn vrouw gingen op weg. Nadat ze lang geloopen hadden in de brandende zon, bereikten ze eindelijk een bosch. Zij gingen wat uitrusten onder een boom, en de vrouw viel weldra in slaap. Doch toen het langzamerhand wat laat in den middag geworden was, werd de man bang dat zij misschien door den nacht zouden worden overvallen. Hij wilde zijn vrouw wekken, maar dacht met angst aan de waarschuwing van zijn schoonvader. Doch aan den anderen kant, als hij haar niet wekte, dan — zoo vreesde hij — zouden zij, nog in 't bosch, door den nacht overvallen worden en niet verder kunnen. Eindelijk besloot hij: „Kom, ik zal maar eens probeeren haar te wekken; wat zou 't eigenlijk voor kwaad kunnen?" Toen wekte hij zijn vrouw. [1] Maar mèt dat ze wakker werd, veranderde zij van gedaante: ze veranderde in een tijgerin. [2] En die tijgerin wilde den man verslinden. Maar hij trok zijn kris, en met een paar wel toegebrachte steken doodde hij het dier. Daarop begroef hij de tijgerin-vrouw.

De plaats waar hij haar begroef, was gelegen in de desa Pråtå [3].

Nadat hij haar begraven had, besloot hij zijn bezoek aan zijn ouders er aan te geven en keerde hij terug naar zijn schoonvader. Daar gekomen, vertelde hij hem alles wat er onderweg gebeurd was. Kyaï goeroe zeide: „Ja, wat kan men er aan veranderen; men moet er in berusten". Toen zond kyaï goeroe, die tevens loerah was, een bode naar de desabewoners, met 't bevel dat zij de wacht moesten houden bij 't graf van zijn dochter, die als tijgerin gestorven was; elk op zijn beurt 40 dagen. Telkens na 40 dagen zouden zij elkaar aflossen. Dit geschiedde zoo. Men vertelt: als die menschen, die de wacht hadden bij 't graf, hongerig werden,

---

[1] Er wordt niet bij verteld hoe hij dit deed. De verteller beweerde, dat hij haar even in het been kneep en sprak: „Hé vrouw (adi), word wakker!" Op mijn vraag, of hij misschien haar naam noemde, antwoordde hij, dat dit nooit mocht.

[2] Hier ziet men dus de in mijn verhandeling over den Weertijger (blz. 575) gestelde vraag of ook op Java, evenals in China, vrouwen tijgers kunnen worden, opgelost in bevestigenden zin. D. G.

[3] Op de kaart van Stemfoort en Ten Siethoff staat deze desa aangegeven als Broto, enkele palen bewesten Grobogan, tegen de grens van het Djapara'sche. D. G.

gingen zij in tijgergedaante rouddolen in de naburige desa's, en roofden en verslonden kippen, schapen en buffels.

Men moet namelijk weten, dat al de bewoners van deze desa Prata „matjan gaḍoengan” zijn. De kyaï goeroe, bovengenoemd, was de „loerah matjan gaḍoengan”. [1]

Tot op den huidigen dag mag geen mensch, die een baadje „koeloewatoe” (d. i. donkerblauw met strepen van gouddraad er doorheen) draagt, in deze desa komen. — En wanneer iemand uit een andere desa trouwt met een meisje uit de desa Prata, dan is die vreemde gedwongen een cijns te betalen. Doet hij dat niet, dan wordt zijn desa elken nacht door matjan gaḍoengan lastig gevallen.

Men vertelt nog omtrent de bewoners van de desa Prata: „Als zij de tijgergedaante willen aannemen, dan keeren zij hun baadje binnenste-buiten en buitelen met ingehouden adem driemaal over hun hoofd. Dan zijn ze tijgers.

Ook zegt men nog: Die „wong gaḍoengan" zijn niet in alle opzichten gelijk aan andere menschen; ze hebben 2 kenteekenen: n. l. ze hebben geen hielen [2] en ook geen geultje in de bovenlip. Wat dit betreft, ik zelf heb 't nooit gezien, maar ik vertel het slechts zooals mijn oom, loerah van Djadjar in Koedoes, 't mij vertelde

II.

Er was eens een man, die op reis ging. Eens op een avond bevond hij zich in een bosch, en bang dat de nacht hem daar zou verrassen, deed hij alle moeite om een nachtverblijf te vinden. Eindelijk kwam hij terecht in de desa Prata. — Die man nu wist niet, dat de desa Prata een „panggonan gaḍoengan” (een verblijf van gaḍoengan) was. Weldra kwam hij iemand tegen, wien hij dadelijk om een nachtverblijf vroeg. „Als je in deze desa wilt overnachten, ga dan maar naar den loerah”, was 't norsche antwoord. Na eenig zoeken vond onze man 't huis van den loerah; hij ging er binnen en kreeg op zijn verzoek daar nachtverblijf.

Toen het ongeveer elf uur in den avond was, sprak de loerah tot hem: „Ik ga uit. Straks, als je gaat slapen, doe dan de lamp

[1] Een nieuw bewijs dus, dat het weertijgerschap vaak wordt toegeschreven aan bewoners van bepaalde streken: — zie mijne verhandeling, blz. 553. D. G.

[2] Evenals in China reeds vóór zestien eeuwen! Zie id., blz. 555. D. G.

uit". De gast beloofde dit, en de loerah vertrok. Nadat de loerah vertrokken was, sprak de gast bij zichzelf: "'t Is vreemd! Nu gaat mas-loerah uit, en laat mij alleen in zijn huis achter, terwijl hij mij nog nauwelijks kent. Zooeven heeft hij mij voor 't eerst gezien. Die loerah is al erg goed van vertrouwen! Maar toch, ik voel mij niet op mijn gemak". Nadat hij aldus bij zichzelf overlegd had, ging hij languit liggen in de djrambah (binnengalerij), om wat te dutten. Terwijl hij daar zoo op zijn rug lag te dommelen, sloeg hij toevallig eens even de oogen op en keek naar boven: o! hoe ontstelde hij toen! Hij begon over al zijn leden te beven, en mompelde bij zich zelf· "Wat zijn dat daar voor beenderen? Hoe komen hier al die beenderen opgestapeld? O! nu zal ik zeker gedood worden!" Boven op de "langitan" had hij namelijk groote stapels menschenbeenderen ontdekt. Na eenig nadenken bedacht hij: "Kom, ik zal mij maar gauw gaan verschuilen op de langitan, onder al die beenderen daar". Fluks klom hij langs een der deurstijlen naar boven, en verborg zich onder een der hoopen beenderen, die daar boven opgestapeld lagen, zoodat zijn gansche lichaam er onder bedolven was en men van hem niets zien kon.

Vertellen we nu van den loerah. Deze was uitgegaan om aan zijn kameraden mee te deelen, dat er in zijn huis een "lekker beetje" was. Dadelijk veranderden zij allen zich in tijgers. Nadat zij deze gedaanteverwisseling bewerkstelligd hadden door hun baadje binnenstebuiten te keeren en driemaal over hun hoofd te buitelen, trokken zij gezamenlijk naar de woning van den "loerah gaḍoengan". Bij hun aankomst aldaar klopte de loerah gaḍoengan aan de deur — 't was toen ongeveer half-drie in den nacht — en vroeg zijn gast de deur te willen openen. Doch deze gaf geen antwoord: hij was doodsbang toen hij 't gebrul van al deze "matjan gaḍoengan" hoorde. De loerah was erg in zijn schik, want hij meende dat zijn gast al sliep. Vervolgens sloeg hij de deur in, en dadelijk gingen al de matjan-gaḍoengan 't huis binnen. Ze gingen met ijver hun prooi zoeken, maar vonden hem niet. Al 't huisraad haalden zij overhoop. De man, die daar boven op de langitan zich verscholen had, was als verlamd van angst; hij was meer dood dan levend toen hij al die tijgers daar zag rondloopen en hoorde brullen. Nadat zij langen tijd vruchteloos hadden gezocht, gingen ze beraadslagen. Een van hen zeide: "Ja, 't schijnt wel dat die man wondermachtig is, dat hij zich zoo kan onzichtbaar maken". Anderen zeiden: "Wel neen, hij is stilletjes ontkomen". Toen

sprak de loerah: "'t Beste is, dat wij allen ons hier en daar op de wegen in hinderlaag leggen en hem opwachten, opdat hij ons niet ontsnappe". Dit gebeurde: de "matjan gadoengan" met den loerah verlieten 't huis en gingen buiten overal de wacht houden, om den man 't ontsnappen te beletten.

Toen al de matjan-gadoengan weg waren, kwam onze man van de langitan naar beneden. 't Was toen reeds bijna dag. Hij ging weer plat op den grond liggen in de djrambah. Toen de loerah-gadoengan — nu weer in menschengedaante — terugkwam, ontstelde hij vreeselijk: daar lag zijn gast kalm te slapen in de djrambah. Toen vermoedde hij, dat deze man in 't bezit was van een bijzondere toovermacht. Kort daarop ontwaakte de gast, en zeide: "Ik heb u van nacht tot één uur toe gewacht, maar ge kwaamt maar niet". De loerah antwoorde: "Wel, wij hebben u gezocht, maar ge waart niet hier; ik wilde u namelijk in kennis brengen met mijn kameraden". De gast antwoordde: "Wel, wie heeft gezegd dat ik niet hier was? Immers den geheelen nacht ben ik niet uit geweest, maar heb rustig hier in de djrambah liggen slapen".

Nu was de loerah nog meer verbaasd; hij voelde dat hij overtroffen was in toovermacht. Nu vroeg de gast verlof om zijn reis voort te zetten. De loerah gaf het hem, en gaf hem voor zijn tocht tien klaargemaakte sirihpruimpjes mee, waarbij hij den raad voegde: "Indien gij onderweg een tijger mocht tegenkomen, bespuit hem dan maar met sirihkauwsel". De gast beloofde dit en vertrok.

Na ongeveer vijf minuten geloopen te hebben, zag hij een tijger in zijn onmiddellijke nabijheid: hij spuwde naar hem met sirihkauwsel, en dadelijk veranderde de tijger in een mensch, die hem vriendelijk den heilgroet bracht. Zoo deed hij telkens als hij een tijger tegenkwam, en steeds met hetzelfde gevolg. Toen eindelijk al zijn sirihpruimpjes op waren, toen zag hij ook geen tijgers meer. Verder zette hij ongestoord zijn tocht voort. Onderwijl mompelde hij zoo voor zich heen: "Bij Allah! gelukkig werd ik beschermd door de lĕloehoer (voorouders). Als die mij niet beschermd hadden, dan had ik er zeker van nacht 't leven bij ingeschoten". Zoo mompelde hij maar aldoor voor zich heen, tot hij goed en wel zijn huis bereikt had.

Naar aanleiding hiervan zeggen de ouden van dagen ook nog: "Dikwijls zijn de menschen reeds door 't uur hunner geboorte

voorbeschikt om door tijgers opgegeten te worden. Zoo b. v. wie geboren wordt vlak vóór of kort na zonsop- of ondergang (djoeloeng), die is vast voorbestemd de prooi te worden van een tijger".

III.

In 't jaar 1898 was er in de desa Kanoman (district Rĕdjawinangoen) een man, die na zijn dood een hond werd. Daaromtrent vertelt men het volgende: —

Die man had tijdens zijn leven gestudeerd bij een ouden goeroe, die bekend stond als erg schrander en knap. Bij dezen leerde hij de "elmoe sampoernaning pati".

Toen die man nu drie dagen dood was, en men in zijn huis "de slamĕtan van den derden dag" te zijner eere hield, kwam er achter bij den haard een groote hond zitten, die geheel anders deed dan de gewone honden, en zich ook niet onder zijn rasgenooten mengde. De menschen zagen dien vreemden hond wel, maar niemand had er erg in.

Bij de slamĕtan van den 7den dag kwam die hond weer; maar nog vermoedde niemand iets. En na den 7den dag kwam die hond om zoo te zeggen iederen nacht. Toen vermoedde de oudste broeder van den overledene, dat het misschien wel zijn gestorven broeder kon zijn, die een hond was geworden. Tot den 40sten dag koesterde hij bij zich zelf dat geheime vermoeden. Toen op den 40sten dag de hond zich nòg weer vertoonde [ter gelegenheid van de slamĕtan], toen maakte hij jacht op hem. De hond liep hard weg tot aan het graf van den overledene; en daar gekomen, verdween hij plotseling. Bij onderzoek bleek, dat het graf hol (leeg) was. Toen ging hij een "sarat" zoeken bij iemand die knap was in de "elmoe sadjati" (de wetenschap om zijn oorspronkelijke gedaante weer aan te nemen). Nadat deze sarat op 't graf aangewend was, vertoonde de hond zich niet meer. [1]

IV.

In de desa Tråmpå (distrikt Kĕṇḍal, regentschap Kĕṇḍal) woonde een man, kyaï Sampoer geheeten. Het was bekend, dat hij de ge-

---

[1] Dus gelooft ook de Javaan wel degelijk in de mogelijkheid van verandering der dooden in dieren. Zie mijne verhandeling, blz. 561. D. G.

daante van een tijger kon aannemen, en dat wel omdat hij in 't bezit was van een tooverspreuk, n.l. de "adji-adji matjan galoer". [1]

Toen deze kyaï Sampoer gestorven was, vertelde men dan ook, dat hij een tijger geworden was. Men vermoedde dit, omdat na kyaï Sampoer's dood zich in dat dorp herhaaldelijk een tijger vertoonde, die daar in den nacht rondzwierf en vooral vaak gezien werd op 't erf van de vroegere woning van wijlen kyaï Sampoer. In de eerste 40 dagen na Sampoer's dood vertoonde de tijger zich geregeld elken nacht. Doch toen de 40ste dag voorbij was, zag men hem slechts op bepaalde dagen, zooals in den nacht van Anggårå-kasih (= Sĕlåså-kliwon) en van Djoemoewah-kliwon. [Dit zijn de nachten waarop men gewoon is te "nĕnĕpi" op de graven der voorouders]. Telkens als de tijger zich vertoonde, veroorzaakte dit hevige ontsteltenis onder de desabewoners. Doch weldra bleek het, dat de tijger geen kwaad durfde te doen aan de menschen, wier levenswandel braaf was en wier gedachten onschuldig waren; de slechte, zondige menschen echter viel hij aan en verslond hij. Zoo vertelde men ten minste.

Aangezien nu dit alles de desabewoners in voortdurende onrust deed verkeeren, gingen eindelijk de oudsten van hen tot den oudsten broeder van wijlen kyaï Sampoer, en gaven hem in overweging een toovermiddel (afweringsmiddel, "sarat") tegen dezen tijger te zoeken, opdat men niet voortdurend door angst en onrust zou gekweld worden. Deze raad werd opgevolgd. Sampoer's broeder vond een krachtig werkende "sarat"; en nadat hij dit afweringsmiddel op 't graf van den overledene had aangewend, verdween de tijger voorgoed: men zag hem niet meer terug.

---

[1] Vergelijk mijne verhandeling, blz. 560. D. G.

HET HUWELIJK BIJ DE KODJA'S. [1]

Tot de vreemde Oosterlingen, waaruit voor een klein gedeelte de bevolking van Java bestaat, behooren de Kodja's (Mooren), na de Chineezen het talrijkst onder de Oostersche vreemdelingen, die zich sedert eeuwen in ons gastvrij land hebben gevestigd.

In alle steden, groot en klein, hebben de Kodja's hun kampement, hier onder den naam "pĕkodjan" bekend. Hun aantal op kleine plaatsen is zeer gering, vandaar dat zij dan ook slechts in de voornaamste hoofdsteden hun eigen hoofden hebben, wien de Regeering den titel verleent van "Kapitein der Mooren".

Evenals nagenoeg alle andere vreemde Aziaten hier te lande, leggen de Kodja's zich voornamelijk op den handel toe. Door een pĕkodjan gaande zal men bemerken, dat zoo niet in alle, dan toch in de meeste woningen koopwaren zijn uitgestald. Het meerendeel dier huizen heeft geen voorerf, staat onmiddellijk aan den straatweg en is aan weerszijden door hooge omheiningen ingesloten. Dit laatste, en ook 't feit, dat daar waar geen toko gehouden wordt, instrijd met de Indische gewoonte om open huizen te hebben, de voordeur eener Kodja-woning steeds gesloten is, vindt zijn oorsprong in de omstandigheid, dat de vrouwelijke leden van het huisgezin aan geen vreemde blikken mogen zijn blootgesteld.

Ziet men jonge Moorsche vrouwen al heel zelden hare schulpen uitkruipen, de jonge meisjes vindt men er nooit buiten. Wanneer wij het bovenstaande neerschrijven, denken wij niet aan enkele zeer vermogende Moorsche families op groote plaatsen, in wier woningen de alles overheerschende Westersche beschaving is doorgedrongen. Dáár heeft men met de oude traditie gebroken, die gebiedt aan jonge vrouwen: steeds in huis te blijven; aan jonge meisjes: zich aan geen vreemdenoog te vertoonen.

---

* Ingezonden door Raden Mas Adipati Ario Sosro Ningrat, Regent van Japara.

Dáár krijgen de dochters aan huis, van Europeesche onderwijzeressen, onderricht in alles, wat een beschaafd Europeesch meisje weten en kennen moet; kleeden zij zich in japonnen en gaan met mama in victoria's bezoeken afleggen of winkelen; komen zij op feesten en andere publieke vermakelijkheden, en zelfs ziet men nu eenige Moorsche jonge dames op stalen rossen de straten voorbij snorren.

Doch aan deze vooruitstrevenden is dit opstelletje niet gewijd; het handelt over de Kodja's in 't algemeen, in het bijzonder over de wijze van trouwen bij dezen volksstam. Het huwelijk is, gelijk men weet, bij de Oostersche volken meer een zaak van de wederzijdsche families, dan van de betrokken personen zelf, dit laatste in het bijzonder van het meisje, dat men het dobberend huwelijksbootje induwt.

Worden de jonge mannen er in gekend, wanneer men trouwplannen met hen voorheeft, of wel maken zij zelf 't hunnen ouders bekend indien zij zich eene levensgezellin wenschen, — de meisjes negeert men daarbij geheel.

De ouders beschikken vrij over de hand hunner dochters, die zij wegschenken aan wien zij willen, zonder er met haar ook maar een enkel woordje over te reppen.

Huwelijken bij de Kodja's komen grootendeels enkel en alleen door wederzijdsche informaties tot stand.

Jongelieden van beiderlei seksen houdt men in strenge afzondering van elkaar. Nagenoeg alle Moorsche meisjes kennen en zien, behalve hare vaders, broers, ooms en dienstbaren, geen andere leden van 't sterke geslacht van haar eigen ras.

Zorgvuldig worden zij verborgen gehouden voor het oog van hen, die òf hare echtgenooten òf hare schoonouders worden kunnen.

Treedt men het huis van een Kodja binnen, hoogst zelden dat men er de jonge meisjes aantreft; zoodra maar een vreemde zijn neus even om het hoekje van de deur steekt stuiven zij verschrikt uiteen en houden zij zich schuil, om niet eer te voorschijn te komen, voor zij verzekerd zijn, dat de bezoeker of bezoekster minstens een mijl van haar af zit.

Wanneer een jonge Kodja 't jonggezellen-leven moede is, wendt hij zich tot zijne ouders en, zoo deze er niet meer zijn, tot zijne andere naaste familieleden; deze nemen de taak op zich voor den trouwlustige eene vrouw te zoeken. Is 't meisje, dat daarvoor

volgens ingewonnen informaties geschikt zou zijn, gevonden, dan begeven zich de ouders van den jonkman naar die van het meisje, op dezen tocht medenemende pisang, pinangnoten en sirih, welke artikelen dengenen aangeboden worden, wier kind zij tot schoondochter begeeren.

Deze geschenken aannemende geeft men te kennen, dat men genegen is in onderhandeling te treden omtrent het door de gevers gewenschte huwelijk. Aan de ouders van het meisje is thans de beurt, om onderzoek te doen naar den persoon van den huwelijkscandidaat; bevredigen hun de over dezen ingewonnen inlichtingen, dan bespreken beide families verder alles over het huwelijk en wanneer beide partijen het eens zijn met elkaar over alles, geeft de familie van den jongen man, aan die van het meisje voor haar een geschenk, hetwelk men „pĕrtondo" noemt en uit kleedingstukken bestaat. Gegoeden geven compleete stellen „pakeans" (kleeren), terwijl een minvermogende het aantal daarvan tot een enkel stuk beperkt, gewoonlijk uit een „slendang" bestaande.

De jongelieden zijn nu verloofd en de trouwdag wordt bepaald. Ongeveer een maand of drie vóór dezen, bezoekt de familie van den man nog eens die der bruid, om met haar kennis te maken. Het jonge meisje wordt aan hare aanstaande familie voorgesteld, aan welke zij een voetkus brengt. Haar wordt dan een geschenk namens haren verloofde overhandigd. Het is het een of ander voorwerp, te kiezen uit het gebied der kleinoodiën en heet „pĕningsĕt".

Den avond vóór den trouwdag, die „Brinei" wordt genoemd, neemt bij de bruid de huwelijksplechtigheid een aanvang met „patjar-patjar." Reeds dagen te voren verven bruid en bruidegom zich de nagels, de laatste ook zijne voetzolen met „patjar"-rood. Patjar is fijn gemalen bladeren van den patjarboom, die overal op Java groeit en welks loof algemeen gebruikt wordt om nagels rood te kleuren.

In het grootste vertrek der feestelijk versierde woning is een „kwadé," een soort van troonhemel, opgeslagen, waaronder een bank is geplaatst en hiervoor bevinden zich de benoodigdheden van de „patjar-patjar". Naast een blaadje, waarop een vingerkom en een servet staan, ziet men een „sĕmbrit" (schaal op voetstuk), die zeven verschillende parfumeriën in fleschjes bevat, benevens vijf kommetjes gevuld met „patjar," „glĕpoong lawar" (rijstmeel), „loeloer" (wrijfmiddel om de huid te verfraaien), ménjak wangie" (een zekere oliesoort) en „beras koening" (geelgemaakte rijstkorrels).

De bruid kleedt zich op dezen, haar laatsten meisjesavond, in een roode "kain koerassi" (rood katoenen kain), — rijken dragen "kain tjaool poetih", een kostbare stof uit Arabië — en een witte "badjoe koerong" (baadje); hare voetjes steken in kousen en muiltjes, en een roode koralen halssnoer omsluit strak haar hals, terwijl juweelen haar borst, armen en ooren sieren, zoomede eenige bloemen het haar. Zij zit op de bank in de "kwadé" en om haar heen scharen zich de vrouwelijke gasten, allen op den grond zittend. Een rood kussentje ligt op haar schoot, waarop zij hare handen, met de palmen naar boven gekeerd legt. Op den grond naast haar zet zich een vrouw neer, die haar straks bij de "patjar patjar" behulpzaam zal zijn.

Het oudste familielid, b. v. de grootmoeder der bruid, opent de plechtigheid. Zij komt voor de heldin van 't feest zitten, waarop deze zich van hare zitplaats laat glijden en haar een "voetkus" geeft. Zij neemt onmiddellijk hierna hare plaats op de bank weêr in en houdt hare handen weer op de voorgeschreven wijze op 't kussentje. De oude vrouw parfumeert nu die lichaamsdeelen met al de reukwerken en belegt ze vervolgens met een beetje "patjar" en voorts met al de andere zaakjes, die op de "sĕmbrit" staan. Is dit geschied, dan ontdoet de vrouw, die bij de bruid zit, deze van de ingrediënten op hare handen en wascht en droogt ze met 't servet af. Nogmaals daalt de bruid van hare verheven zitplaats af en kust hare grootmoeder den voet, waarop laatstgenoemde zich verwijdert en een ander haar plaats komt innemen, om de "patjargeschiedenis" van voren af aan te herhalen. Al de gasten krijgen een beurt en aan allen geeft de bruid, den ouderen een voetkus en den jongeren een handkus.

Zijn de wederzijdsche families welgestelde lieden en wordt de bruiloft dus op ruimen voet gevierd, dan komt de bruidegom op de Brinei ook ten huize zijner bruid: echter mag hij haar niet zien, zoodat hij in een ander vertrek moet vertoeven.

Den volgenden dag begeeft zich de bruidegom met de walie zijner bruid, dit is òf haar vader, òf haar broer, òf haar oom van vaderskant, naar de Missigit (Moskee), waar de Pangoeloe (hoofdpriester) het huwelijk inzegent.

In den vooravond van denzelfden dag, of wel in den namiddag reeds, heeft de plechtige ontmoeting tusschen de beide elkaar wildvreemde echtgenooten plaats.

Voor deze gelegenheid steekt de bruid zich in een "kain songket-

(een zijden met goud doorweven kain) en een effen rood katoenen of zijden baadje. Haar voorhoofd is langs het hoofdhaar met zwarte boogjes en driehoekjes beschilderd, die scherp afsteken tegen het wit gepoederd gelaat. Donkerblauwe, bijna zwarte randen zijn om de oogen geverfd, die hierdoor grooter en dieper schijnen, dan ze werkelijk zijn. Veel bloemen en juweelen voltooien het bruidstoilet. De bruidegom is gekleed in Arabische dracht en steekt zich boven de ooren eenige bloemen.

In de „kwadé" gezeten, wacht de bruid haren bruidegom af en als een tambourin-geroffel de komst van den verwachte meldt, sluit men fluks alle deuren, die toegang verleenen tot 't vertrek waarin zij zich met de vrouwelijke gasten bevindt. Twee vrouwen vatten achter de deur, waardoor straks de jonge man zal binnentreden, post, met haar beiden een slendang strak gespannen houdend, bij wijze van versperring.

De bruidegom, voorafgegaan en gevolgd door een drom van vrienden en kennissen en de bij zulk eene gelegenheid nooit ontbrekende „nontanners" (toeschouwers), is het huis zijner bruid genaderd en daar opeens daalt een regen van bloemen, „beraskoening" en duiten op hem en zijne gezellen neer. Deze vreemdsoortige regen, aan een paar „nenneks" (oude vrouwen), die voor 't huis staan en een paar koperen kommen vol van bovengenoemde artikelen in hare armen houden, zijn ontstaan dankend, zal volgens oude overleveringen het jonge paar voor onheil behoeden.

De stoet trekt door en bereikt onder voortdurend bombardement met die vreemde projectielen de huisdeur. Deze gesloten vindend, bonzen bruidegom en zijne gezellen er met alle macht op, trachtend haar met geweld open te krijgen; doch de vrouwen daar binnen bieden krachtig weerstand.

„Doe open! Doe open!" brullen de buitenstaanden, waarop de vrouwen antwoorden: „De deur zal open gaan, als gij ons eerst betaalt!"

De mannen stemmen toe en onder groot gejuich van dezen wordt de deur ontsloten. De slendangversperring staat er echter nog voor, doch zij verdwijnt wanneer de bruidegom de „toekang paès" (eene vrouw, die zich speciaal met 't aankleeden van bruiden belast, natuurlijk tegen belooning) eenig zilver in de hand stopt. Twee vrouwen vatten den jongen man bij den arm en brengen hem naar zijne vrouw, die hem, geleid door de „toekang paès", een paar schreden tegemoet komt. De jongelieden reiken elkaar de

hand, waarop de vrouw zich bukt en haar man de hand kust; als zij haar hoofd opheft, neemt zij zijn eerste geschenk als echtgenoot, welke hij haar toesteekt, in ontvangst. Het is een metalen peperhuisje, gevuld met sirih en geld.

Het jonge paar neemt op de bank in de "kwadé" plaats, en aan weerskanten zetten zich de vrouwelijke gasten neer, de mannen zitten in een ander vertrek.

Na een poosje komt de "toekang paès" de bruid haar cadeau, hetwelk zij aldoor in hare hand op den schoot heeft gehouden, ontnemen; eerstgenoemde behoudt 't dan.

Een bord "nasih koening" (geelgekleurde rijst) wordt thans het bruidspaar voorgezet en midden in de kamer stapelt men een heelen berg gekleurde, hardgekookte eieren, die de Kodja's "adjoeran" noemen. De "toekang paès" neemt nu een hand vol van de rijst en maakt daar 2 ballen van, die zij aan elk der echtgenooten ter hand stelt. Een klucht volgt: man en vrouwen stoppen elkaar wederkeerig de rijst in den mond, terwijl het gezelschap de "adjoeran" plundert. Als alles weêr op rust is gekomen, worden den gasten allerlei versnaperingen aangeboden en kort daarop vereenigen zij allen zich aan een groote "slamětan" (offermaaltijd). Tot laat in den nacht, ook als het bruidspaar zich reeds verwijderd heeft, blijft men onder een gezellig "ommong ommong" (praatje) bijeen zitten.

Gedurende drie dagen, die op de bruiloft volgen, blijft de bruid onzichtbaar. Zij mag het huis niet uit en brengt dien tijd grootendeels in de bruidskamer door, waar ons de oogen zeer doen van al het helrood, dat men er aanschouwt. Het bruidsbed namelijk is omhangen met roode gordijnen en verder is al 't beddegoed van rood katoen of van roode zijde vervaardigd.

Wanneer de drie dagen huisarrest verstreken zijn, heeft de "mandi-mandi" (badplechtigheid) plaats.

Ergens op 't erf, in de nabijheid eener put, worden de toebereidselen daarvoor klaar gemaakt. Tusschen een paar vruchtdragende pisangboomen en "těboe's rědjoeno" (een dik soort suikerriet) in, voor deze gelegenheid daar in den grond gestoken, staat een bank en daarvoor een "papan tjoeki" (een soort dambord) waarop een paar schoven padi liggen. De pisangboomen, het suikerriet en de padi moeten de zwijgende bede der familie aan den Allerhoogsten vertolken. Moge de echt vruchtbaar als de pisangboomen, het huwelijksleven immer zoet gelijk het suikerriet zijn, en dat 't den jonggetrouwden nimmer aan 't onmisbare — rijst — ontbreke!

In de nabijheid van de bank bevindt zich een tafel, waarop staan een paar „tjĕngkir's gading" (jonge goudgele klappers), van de stelen ontdaan en op de bast beschreven met zegenformulieren in het Arabisch, een kĕndie door geestelijken met gewijde spreuken geheiligd water, een groote kom „loeloer", een paar kaarsen en twee gele kains. Twee groote bakken staan er naast, de eene gevuld met helder putwater en de andere met „aèr sĕtaman" (water waarin allerlei bloemen zijn gedaan.) Hand aan hand begeven zich de jonge echtelieden in trouwgewaden, vergezeld van familie en vrouwelijke bekenden naar de badplaats, waar zij na aankomst hunne mooie kleeren afleggen en daarvoor in de plaats de gele kains omdoen, waarna zij zich op de bank nederzetten. Oude bloedverwanten storten hun eenige emmers water over het hoofd leeg en wrijven dan hun gezicht, handen en voeten flink met „loeloer" in. Hierop worden zij met het bloemenwater begoten en eindelijk laat men de klappers, die beide nog boordevol van hun eigen nat zitten, boven hunne hoofden leegloopen. Beiden krijgen nu ieder een paar slokjes van het geheiligde water te drinken, waarvan zij wat in den mond overhouden moeten en op een gegeven oogenblik spuiten zij dat vocht elkaar in het aangezicht.

De kaarsen worden aangestoken; twee personen, ieder een anderen kant uitgaande, loopen daarmee driemalen om het echtpaar heen. Bij 't einde van den laatsten rondgang houden zij den jongen echtgenooten de kaarsen voor, die de lichtjes gelijktijdig moeten uitblazen. Wiens kaars nu 't eerst uitgaat zal de mindere in het huwelijksleven zijn.

Tijdens het bad wrijven de toeschouwers elkaar met „loeloer" in, hetwelk een leven van belang veroorzaakt. Niet zelden ontstaat er, door deze inwrijving tegen wil en dank, tusschen hen een hoogloopende woordenstrijd, vaak eindigend in een algemeene klop-, scheld- en krabpartij.

Wanneer het druipnatte paar de „mandi-mandi" verlaat, nemen een paar oude lui de padischoven van de „papan-tjoekie" op en slaan ze onder het prevelen van gebeden driemalen tegen den grond, waarna zij die laten vallen. Verwoed valt het publiek de schoven aan, met elkaar vechtend, om toch maar een paar aren er van te kunnen bemachtigen, waarmee de gelukkige dan op den loop gaat. Deze padi brengt volgens de oude overleveringen den bezitter geluk aan.

Een groote „slametan" is aangericht en na afloop van de „mandi-

mandi" zitten daar al de gasten aan, benevens de jonggehuwden, die weêr hunne trouwkleeren aanhebben. Na den maaltijd gaat 't jonge paar met eenige familieleden bij bloedverwanten, vrienden en bekenden op bezoek, om hun den voet of de hand te kussen.

Gewoonlijk vijf dagen na het huwelijk komen de ouders van den man, hunne schoondochter en zoon halen om eenigen tijd ten hunnent te verblijven.

Heeft de jonge man zelf nog geene woning en wonen zijne beide, eigen en aangetrouwde ouders op dezelfde plaats, dan neemt hij met zijne vrouw om de beurten eenige weken bij beide families zijn intrek.

NOTULEN

VAN DE

BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

1898—'99.

BESTUURSVERGADERING

VAN 18 JUNI 1898.

Aanwezig de H.H. Kern (Ondervoorzitter), Spanjaard, Martin, Niemann, Heeres, Immink, J. J. M. de Groot en Kielstra (Secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de H.H. der Kinderen (Voorzitter), J. H. de Groot (Penningmeester), Henny en Vreede.

De notulen der bestuursvergaderingen van 21 Mei en 4 Juni, alsmede die der algemeene vergadering van 4 Juni jl. worden gelezen en — wat de laatste betreft voorloopig — vastgesteld.

De Secretaris deelt mede dat hij, wegens verhindering van den Voorzitter en den Ondervoorzitter, den 13[n] dezer, in tegenwoordigheid van de bestuursleden Spanjaard, Heeres en J. J. M. de Groot het diploma van eerelidmaatschap aan het bestuurslid Niemann heeft aangeboden, en dat deze hem bij herhaling verzocht ter zake zijn diepgevoelden dank aan het bestuur over te brengen.

De Ondervoorzitter betuigt den heer Niemann zijn leedwezen dat hij wegens de op denzelfden dag gehouden vergadering van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen niet bij het jubilé aanwezig kon zijn, doch verklaart nogmaals dat hij met groot genoegen het voorstel om den heer Niemann tot eerelid te benoemen aan de algemeene vergadering heeft gedaan. Hij wenscht hem hartelijk geluk met die erkenning zijner groote verdiensten op wetenschappelijk gebied door zijne medeleden, en tevens met de benoeming tot Ridder van den Nederlandschen Leeuw door H. M. de Koningin, — met den wensch dat het eerelid Niemann nog langen tijd onder de bekwaamste mannen op Indologisch gebied moge gerekend blijven. (Toejuiching).

De heer Niemann zegt den Ondervoorzitter en verdere bestuursleden dank.

Ingekomen zijn:

1°. bericht van het overlijden van het buitenlandsch lid Dr. Friedrich Müller;

2°. mededeeling van het lid H. Nijgh, dat hij met het einde des jaars zijn lidmaatschap wenscht te doen eindigen, en

3°. opgaaf van veranderd adres van de leden Dames Visser en Hendriks.

Notificatie.

Van den Algemeenen Rijksarchivaris is dd. 14 dezer n° 200 eene dankbetuiging ontvangen ter zake van het ten geschenke aangeboden journaal van Louis Dammaert.

Notificatie.

Van de firma Martinus Nijhoff is ontvangen de afrekening over 1897, sluitende met een saldo van f 811.62, over welk bedrag op 15 Augustus a. s. kan worden beschikt.

Notificatie.

Van The American Philosophical Society te Philadelphia en van Prof. E. Durkheim te Bordeaux als uitgever van l'année sociologique is het voorstel ontvangen tot wederzijdsche ruiling der edita.

Na eenige gedachtenwisseling wordt besloten, aan dit voorstel gevolg te geven.

Het Bestuurslid Heeres brengt verslag uit over het in de vorige bestuursvergadering in zijne handen gesteld manuscript, hetwelk geschreven blijkt te zijn in de tweede helft der 18e eeuw. Naar zijne meening is het werk niet geschikt om, geheel of gedeeltelijk, vanwege het Instituut te worden uitgegeven, maar verdient het wel ter raadpleging bewaard te blijven.

Hij geeft dus in overweging, den heer de Groot te verzoeken, pogingen in het werk te stellen om het handschrift te doen afstaan aan het Instituut, opdat het in de handschriftenverzameling worde opgenomen.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

Het Bestuurslid Heeres deelt voorts mede dat in het Rijksarchief aanwezig zijn vier deelen tractaten en contracten met inlandsche vorsten, loopende van den aanvang onzer vestiging in

Indie tot het jaar 1792, en vermoedelijk geheel compleet. De kennis dier overeenkomsten is voor de beoefenaren der Indische geschiedenis van veel belang, daar zij de verhouding der O. I. C. tegenover die vorsten duidelijk aangeven; en hij zou het dus hoogst wenschelijk achten indien zij alsnog, voor zoover noodig met toelichtingen, zouden kunnen worden openbaar gemaakt.

Hij stelt daarom de vraag of, voor het geval de Rijksarchivaris en de Minister van Koloniën tegen die openbaarmaking geen bezwaar maken, het Instituutsbestuur bereid zou zijn de uitgaaf op zich te nemen?

Bij bespreking blijken alle bestuursleden in te stemmen met de wenschelijkheid der uitgaaf, wanneer deze de financieele middelen van het Instituut niet te boven gaat, — zoodat de heer Heeres wordt uitgenoodigd daartoe verder het noodige te verrichten.

De Secretaris vraagt vergunning om, in het belang der ordening van de bibliotheek, deze gedurende eenige weken, vermoedelijk van half Augustus tot half September, te sluiten.

De vergunning wordt verleend.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 17 SEPTEMBER 1898.

Aanwezig de H.H. Kern (Ondervoorzitter), Immink, Heeres, Spanjaard, Henny, J. J. M. de Groot, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris). Afwezig met kennisgeving de H.H. der Kinderen (Voorzitter), Vreede, Niemann en Martin.

De Secretaris deelt mede dat de gezondheidstoestand des Voorzitters dezen verhinderde ter vergadering tegenwoordig te zijn; zeer tot zijn leedwezen vooral ditmaal, nu het hem een aangename taak

zou zijn geweest, ook namens het bestuur hulde te brengen aan den heer Kern bij gelegenheid van diens benoeming tot Commandeur, en aan Dr. de Groot wegens diens benoeming tot ridder in de orde van den Ned. Leeuw. De Secretaris meent in den geest des heeren der Kinderen te handelen indien hij thans diens taak overneemt en namens alle bestuursleden de H.H. Kern en de Groot geluk wenscht met de hun ten deel gevallen onderscheiding, die het bewijs levert dat de Nederlandsche Regeering degenen eert die de wetenschap op zoo voortreffelijke wijze dienen. (Toejuiching).

De Ondervoorzitter dankt, ook namens Dr. de Groot, den Secretaris voor diens woorden, en verzoekt hem ook den Voorzitter, wiens afwezigheid zeer wordt betreurd, hunnen dank over te brengen voor zijne vriendschappelijke bedoeling.

De notulen der vergadering van 18 Juni 1898 worden gelezen en goedgekeurd.

Van de H.H. G. J. F. Biegman, J. H. Laats, D. Vooren, R. T. Mees en L. Th. Maijer is bericht ontvangen dat zij het lidmaatschap van het Instituut aanvaarden;

van de leden Scherer, Coblijn en Bezemer, dat zij hun lidmaatschap met het einde des jaars wenschen te doen eindigen;

van de leden Beeger, Hendriks, de Groot, den Hamer, Hordijk, Jacobs en Snijder van Wissekerke, opgaaf van veranderd adres.

Notificatie.

Op voordracht van den Secretaris wordt tot lid benoemd de heer W. E. Asbeek Brusse, 1e luit. der Infe. te 's-Gravenhage.

De Secretaris stelt voor, H. M. de Koningin geluk te wenschen met Hare inhuldiging, en Haar te verzoeken, als Beschermvrouw der Instelling op te treden.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De Secretaris stelt voor, met ingang van 1 Juli jl. den heer G. P. Rouffaer te benoemen tot adjunct-secretaris, overeenkomstig art. 9, slot, van het Reglement.

Algemeen vindt dit voorstel instemming.

Van den Commissaris van het Instituut te Batavia, Dr. van Ronkel, zijn ontvangen twee brieven, dd. 10 Juni en 30 Juli jl.,

waarvan de laatste de afrekening over het 1e halfjaar 1898 en een wissel ad f 200.— bevat. Deze wissel is aan den penningmeester ter hand gesteld.

In den brief van 10 Juni wordt ten behoeve van Dr. F. de Haan te Batavia toezending gevraagd van eenige handschriften, uit den tijd van den Gouverneur-Generaal Joan van Hoorn, bij het Instituut berustende. Aangezien deze handschriften in vergelijking met die welke bij het Rijksarchief aanwezig zijn van weinig belang zijn, en het afgeven van handschriften, vooral het verzenden naar Indië, in strijd moet geacht worden met art. 8 van het Reglement op de Bibliotheken, wordt na discussie besloten, den Commissaris van Ronkel te antwoorden dat tegen het afgeven der handschriften bezwaar moet worden gemaakt; dat er geen bezwaar zou bestaan, daarvan voor rekening van Dr. de Haan afschriften te doen vervaardigen, doch dat vermoedelijk daarmede niet aan diens bedoeling zoude worden beantwoord, en dat het bestuur hem daarom in overweging zoude wenschen te geven zich te wenden tot Prof. Heeres, die gaarne bereid is hem ook omtrent de in het Rijksarchief voorhanden stukken inlichtingen te geven.

Het Verein zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen te Stettin deed bij briefkaart dd. 29 Juni jl. het verzoek, tot ruiling zijner jaarberichten met de edita van het Instituut.

Na gedachtenwisseling wordt besloten, aan dit verzoek geen gevolg te geven, aangezien beide instellingen niet op elkanders gebied werkzaam zijn.

Ingekomen is een schrijven dd. 3 Augustus 1898 La A 1 n° 13, van den Minister van Koloniën, houdende mededeeling dat de Regeering bereid is, 50 exemplaren van de Minangkabausche Spraakkunst van Van der Toorn te ontvangen tegen betaling van f 500.—.

Notificatie.

Op het verzoek van het Bestuur dd. 11 Juni n° 7 om den thans op de Indische begrooting voorkomenden post van f 1500.— voor subsidie tot het doen van historische onderzoekingen in het India Office ook in de eerstvolgende jaren op de begrooting te behouden, is dd. 7 Juli La A 1 n° 18 van den Minister van Koloniën ten antwoord ontvangen dat Z.Exc. daartegen bezwaar moet maken.

Algemeen is het bestuur van meening dat er niet aan te denken is, het werk voor rekening van het Instituut voort te zetten: eene uitgaaf van een paar duizend gulden 's jaars, eenige jaren lang zou de geldmiddelen veel te veel uitputten.

Na uitvoerige gedachtenwisseling wordt derhalve besloten — hoe zeer het bestuur den loop der zaak betreurt — den arbeid aan het India Office te staken, en de hoop uit te spreken dat die arbeid later kan worden hervat.

Op voorstel van den Secretaris wordt besloten tot aankoop van Abel Tasman's Journaal van 1642, dezer dagen bij Frederik Muller te Amsterdam verschijnende (Prijs f 84.—).

Van het Comité tot organisatie van het XIIe orientalisten-congres, van 1 tot 12 October 1899 te Rome te houden, is eene circulaire ontvangen met bulletin n° 1, welke stukken voor notificatie worden aangenomen.

De Ondervoorzitter, voornemens het Congres bij te wonen, verklaart zich bereid als gedelegeerde van het Instituut op te treden.

Naar aanleiding van het verhandelde in de vorige bestuursvergadering deelt de heer J. J. M. de Groot mede dat zijne pogingen om het daar besproken handschrift voor het Instituut te verkrijgen niet met goed gevolg werden bekroond, zoodat het aan de eigenares is teruggezonden.

Notificatie.

Door den penningmeester wordt medegedeeld dat hij uit Indië heeft ontvangen de eindafrekening over 1897 met een saldo van f 519 —, terwijl op rekening van het loopende jaar reeds is overgemaakt f 1386.—.

Notificatie.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 15 OCTOBER 1898.

Aanwezig de HH. der Kinderen (Voorzitter), Kern (Ondervoorzitter), Spanjaard, Martin, Niemann, Immink, Henny en Kielstra (Secretaris).

Afwezig met kennisgeving de HH. Heeres, Vreede, J. J. M. de Groot en J. H. de Groot (Penningmeester).

De notulen der vergadering van 17 September worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

a. berichten van de HH. G. C. Th. d'Arnaud Gerkens, W. E. Asbeek Brusse, A. J. M. A. ridder van der Does de Bye, H. G. Harloff, J. H. Hiebink Rooker en Mr. J. F. Krämer, dat zij het lidmaatschap aanvaarden;

b. kennisgeving van de leden J. F. Breyer, H. A. Lesturgeon en Jhr. L. de Stuers, dat zij met het einde des jaars hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen;

c. opgaaf van veranderd adres van het lid G. G. C. Notten.

d. bericht van het overlijden van het lid W. F. R. Suringar.

Notificatie.

Namens H. M. de Koningin is dd. 21 September jl. eene dankbetuiging ontvangen voor de H. D. door het Instituut aangeboden gelukwenschen, met de mededeeling dat eene beschikking op het verzoek, om op te treden als Beschermvrouw van het Instituut, nader zal volgen.

Notificatie.

De Secretaris stelt voor een ex. van Tjandi Prambanan af te staan aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid te Amsterdam.

Dienovereenkomstig wordt besloten.

De heer Niemann geeft in overweging, pogingen aan te wenden

om het tijdschrift Globus, in ruil voor onze edita, voor de bibliotheek te verkrijgen.

Conform besloten.

De heer Niemann deelt mede dat van de Minangkabausch-Maleische Spraakkunst van Van der Toorn bereids elf vellen zijn afgedrukt, zoodat het werk vermoedelijk in den aanvang van het volgende jaar zal kunnen verschijnen.

Notificatie.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 19 NOVEMBER 1898.

Aanwezig de H.H.: Kern (Ondervoorzitter), Spanjaard, Martin, Niemann, Heeres, Immink, Henny, Vreede, J. J. M. de Groot en Kielstra (Secretaris). Afwezig: met kennisgeving, de H H. der Kinderen (Voorzitter) en J. H de Groot (Penningmeester)

De notulen der vergadering van 15 October worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

a. berichten van de H.H. G. M. Bleckman, L. G Bertsch, Mr. D. H. van Gelder en H. J. Monod de Froideville, dat zij het lidmaatschap van het Instituut gaarne aanvaarden, — de laatste in te gaan met het jaar 1899;

b. bericht van de leden Van der Kaay, Vetter, Van Heurn, Soeters, Derx, P. K. W. Kern, Renaud, Winckel en Ernste, dat zij het lidmaatschap met het einde des jaars wenschen te doen eindigen;

c. van de leden Helfrich en Van Wijk, opgaaf van veranderd adres;

d. bericht van het lid Brandes, dat hij bereid is wederom als commissaris van het Instituut op te treden;

e. dankbetuiging van den directeur der Rijksschool voor Kunstnijverheid voor het gezonden ex. der Tjandi Prambanan.

Notificatie.

Naar aanleiding van het verhandelde in de vorige vergadering deelt de Secretaris mede, dat van het Buitenlandsch lid Dr. R. Andree het Tijdschrift Globus in ruil voor de door dezen heer aangevraagde uitgaven van het Instituut ontvangen is.

Voorts geeft de Secretaris in overweging, een ex. van de Tjandi Prambanan ten geschenke aan te bieden aan het Museum für Völkenkunde te Berlijn.

Conform besloten.

Naar aanleiding van een door hem ontvangen schrijven van den heer Mr. W. Roosegaarde Bisschop stelt de Secretaris voor, dien heer mede te deelen dat hij nog over hoogstens een duizend gulden zal kunnen beschikken, onder voorwaarde dat zijn werk dan een afgerond geheel vormt.

Als toelichting deelt de Secretaris mede dat van het Gouvernements-subsidie nog c.c. f 250.— beschikbaar is; dat het Instituut tot dusver voor het in het India Office verrichte werk geen geld heeft behoeven uit te geven, en dat z. i. eene totale uitgaaf van c c. f 750.— voor de kas des Instituuts niet te bezwaard kan worden geacht.

Na discussie wordt het voorstel van den Secretaris algemeen goedgekeurd.

Door het lid Dr. de Groot wordt ter tafel gebracht een hem door den Schrijver, het lid W. E. Asbeek Brusse, toegezonden handschrift over „Militaire O. I. Volkenkunde”.

Het komt hem voor dat dit werk niet voor eene uitgaaf vanwege het Instituut kan in aanmerking komen, aangezien het geheel het karakter draagt van eene compilatie, en het uitgeven van dergelijke werken niet op den weg ligt van het Instituut.

De Secretaris deelt mede dat hij, van het handschrift kennis genomen hebbende, zich geheel met het advies van den heer de Groot vereenigt.

Overeenkomstig dat advies wordt besloten, het werk onder dankbetuiging aan den Schrijver terug te zenden.

De Secretaris stelt voor, eene kleine wijziging te brengen in de jaarlijksche begrooting van uitgaven.

Op die begrooting komt n.l. voor: toelage voor een schrijver f 200.—; in overleg met den penningmeester acht hij het wenschelijk, daarvoor in de plaats te stellen: toelage voor schrijfwerk f 200.—, met de bedoeling dat deze som zal worden uitbetaald als persoonlijke toelage aan den amanuensis, die daarentegen voor de goede uitvoering van het noodige schrijfwerk heeft te zorgen en hiervoor de noodige uitgaven zal hebben te dragen.

Conform besloten.

Namens den Penningmeester deelt de Secretaris eindelijk nog mede, dat uit Indie een wissel ad f 1200.— is ontvangen op afrekening van de contributie over 1898.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 17 DECEMBER 1898.

Aanwezig: de HH. Kern (onder-voorzitter), Spanjaard, Heeres, Immink, J. H. de Groot (penningmeester) en Kielstra (secretaris). Afwezig, met kennisgeving, de HH. Martin, Henny, Vreede en J. J. M. de Groot.

De notulen der vergadering van 15 November jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is eene mededeeling van Mevrouw de Weduwe der Kinderen—de Pauly, betreffende het overlijden op 2 December jl. van haren Echtgenoot, Mr. T. H. der Kinderen.

De onder-voorzitter deelt mede, dat namens het bestuur een krans werd gelegd op het graf van den zeer betreurden voorzitter van het Instituut, hetwelk bij de ter aardebestelling werd vertegenwoordigd door hem met verscheiden andere bestuursleden. Bij die gelegenheid heeft de onder-voorzitter uiting gegeven aan de gevoelens welke de bestuursleden bezielden toen zij het bericht vernamen van het overlijden van den man, van wien wel kan worden gezegd dat hij heeft gewerkt zoolang het dag was, die door zijne beminnelijke hoedanigheden vele vrienden telde en die, ondanks het klimmen zijner jaren, steeds met warme belangstelling bezield bleef voor alles wat èn Indië, èn de wetenschap betrof. De herinnering aan den voortreffelijken voorzitter zal bij de leden van het bestuur van het Indisch Instituut zeker niet licht verloren gaan.

Wordt besloten, de ontvangen mededeeling met eenen brief van rouwbeklag te beantwoorden.

Ingekomen is:

1°. mededeeling van de HH. A. E. J. Bruinsma en J. Kluiver, dat zij het lidmaatschap des Instituuts aanvaarden;

2°. opgave van veranderd adres van de leden Hepp, J. A. Kroesen en Knappert;

3°. Dankbetuiging van Mr. W. Roosegaarde Bisschop betreffende het in de vorige vergadering door het bestuur genomen besluit omtrent de tijdelijke voortzetting van den arbeid in het *India Office*.

Notificatie.

Van het Bestuur der Internationale Maatschappij voor Ethnographie is dd. 23 November jl. het verzoek ontvangen om den tot dusver verleenden steun tot de uitgaaf van het International Archiv für Ethnographie ook verder te verstrekken, aangezien hij nog niet kan worden ontbeerd.

Na gedachtenwisseling wordt besloten te antwoorden dat het bestuur bereid is, tot wederopzeggens toe de bedoelde uitgaaf te blijven bevorderen door den aankoop van een exemplaar van genoemd tijdschrift tegen betaling van f 50.— 's jaars.

Door den Penningmeester wordt ter tafel gebracht de begrooting van 1899 welke, na toelichting van de posten die afwijken van de begrooting van 1898, wordt goedgekeurd.

De heer Heeres deelt mede, dat blijkens een door hem ontvangen schrijven van den Algemeenen Rijksarchivaris, bij de Regeering geen bezwaar bestaat tegen de publicatie van de contracten en tractaten, vóór het jaar 1800 met vorsten in den Indischen Archipel gesloten.

Verder stelt genoemd bestuurslid voor, de eerstvolgende bestuursvergadering te houden op Zaterdag den 28n Januari a. s.

Conform besloten.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 28 JANUARI 1899.

Tegenwoordig zijn de HH. Kern (onder-voorzitter), Spanjaard, Heeres, Vreede, J. J. M. de Groot, J. H. de Groot (penningmeester) en Kielstra (secretaris). Afwezig met kennisgeving, de HH. Martin, Niemann, Immink en Henny.

De notulen der vergadering van 17 December jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Overeenkomstig het daartoe gedaan aanzoek worden de Hoogere Krijgsschool te 's-Gravenhage en de Koninklijke Militaire Academie te Breda geplaatst op de lijst der contribueerende Instellingen.

Op voorstel van den Secretaris wordt besloten, aan beide inrichtingen de tot dus ver verschenen edita van het Instituut, voor zoover beschikbaar, ten geschenke aan te bieden.

De Secretaris deelt mede dat de Minangkabausche Spraakkunst van J. L. van der Toorn het licht heeft gezien, en de boekhandelsprijs, in overleg met de firma Mart[s] Nijhoff, is bepaald op f 5.—. Voorts, dat van het werk 50 exx. op bestelling geleverd zijn aan het Departement van Koloniën en 25 exx. ten verkoop zijn toegezonden aan het lid Biegman te Fort de Kock.

Door de „Naturhistorische Gesellschaft" te Nürnberg is het voorstel gedaan tot wederzijdsche ruiling van werken.

Na bespreking wordt besloten aan dit voorstel geen gevolg te geven, aangezien de werkkring van de Gesellschaft een geheel andere is als die van het Instituut.

Van de Commissie van Redactie voor den Catalogus der bijzondere Commissie van groep XVII (Wereldtentoonstelling te Parijs in 1900) is dd. 25 Januari 1899 een schrijven ontvangen betreffende de door het Instituut te verleenen medewerking.

Wordt besloten, de Commissie te antwoorden dat de arbeid van het Instituut bestaat in het uitgeven van een tijdschrift en van afzonderlijke werken, en dat het voornemen bestaat deze uitgaven

gezamenlijk met die van het Nederlandsche Bijbelgenootschap te exposeeren.

Het bestuurslid Kern stelt voor, vanwege het Instituut de uitgaaf te bezorgen van het Oud-Javaansch gedicht Rāmāyaṇa, waarvan de tekst door hem, na vergelijking van verschillende handschriften, is vastgesteld, — en van een daarop door Dr. H. H. Juynboll vervaardigd glossarium.

Nadat de heer Vreede hulde heeft gebracht aan den heer Kern voor den door hem verrichten omvangrijken arbeid, die van zoo groot belang is voor de Javaansche taalstudie, en de heer Kern nog eenige inlichtingen heeft gegeven omtrent de vermoedelijke kosten der uitgaaf, wordt met algemeene stemmen hiertoe besloten; aan de Algemeene Vergadering zal worden voorgesteld, op deze uitgaaf — en ook op den herdruk van het 2e stuk der Babad Tanah Djawi — het tweede lid van art. 13 van het Reglement toe te passen.

De secretaris leest het door hem opgemaakt jaarverslag over 1898, hetwelk wordt goedgekeurd.

De Penningmeester doet rekening en verantwoording van het door hem over het afgeloopen jaar gevoerd beheer; na onderzoek der stukken door de HH. Kern en Spanjaard bestaat daartegen bij het Bestuur geen bezwaar.

Overeenkomstig het slot van art. 4 van het Reglement wordt besloten, de leden P. C. Huyser en J. W. A van Soest uit te noodigen, in de a. s. algemeene vergadering, die op 18 Februari zal worden gehouden, over de verantwoording verslag uit te brengen.

Tot nieuwe leden worden benoemd:

a. In Nederland, de HH.

P. N. Adriani, te Rotterdam; C. C. F. van Baak, te Leiden: C. G. van Baerle, te 's-Gravenhage; mr. C. Bake te 's-Gravenhage; F. de Bas te 's-Gravenhage; dr. W. van Bemmelen, te Utrecht, tijdelijk te Batavia; J. Beukhof te Doetinchem; H. C. A. de Block, te 's-Gravenhage; dr. M. G. de Boer; te Amsterdam; G. D. Bom HGz., te Amsterdam; mr. A. C. Bondam, te 's Hertogenbosch; dr. H. Brugman, te 's-Gravenhage; dr. J. R. Callenbach, te Hoorn; A. van Delden, te 's-Gravenhage; mr. Ch. M. Dozy, te Leiden; mr. A. J. Driessen te Amsterdam; mr. J. A Feith, te

Groningen; James de Fremery, te 's-Gravenzande; dr. W. van Geer, te Utrecht; mr. J. C. van Harencarpsel, te 's-Gravenhage; Jhr. mr. J. E. Huydecoper van Maarsseveen en Nigtevegt, te Utrecht; A. A. Knuyver, te 's-Gravenhage; T. C. van der Kulk, te 's-Gravenhage; P. Landberg, te 's-Gravenhage; dr. L. A. van Langeraad, te Lekkerkerk; mr. J. Last, te 's-Gravenhage; mr. P. H. P. van Marle, te 's-Gravenhage; J. de Meester, te Rotterdam; Anton Mensing, te Amsterdam; mr. A. Nilant te 's-Gravenhage; Raden mas Pandji Sosro Kertono, 's-Gravenhage; I. C. R. Schenk, te 's-Gravenhage; Jhr. mr. J. W. M. Schorer, te 's-Gravenhage; mr. A. Slotemaker, te 's-Gravenhage; dr. D. A. Sloos, te Amsterdam; J. H. W. Unger, te Rotterdam; mr. W. R. Veder, te Amsterdam; dr. J. Ph. Vogel, te Amsterdam; E. Vonck, te 's-Gravenhage; F. M. de Vries van Heyst, te Delft; P. G. Wieseman, te 's-Gravenhage.

b. In Nederlandsch-Indië, de HH.:

H. P. A. Bakker, H. J. M. Baumann, Jhr. mr. T. J. van Beyma thoe Kingma, F. A. Bol, mr. A. Brouwer, L. D. van Capelle, G. C. E. van Daalen, J. G. Doorman, E. F. L. J. H. van Eelders, W. F. Engelbert van Bevervoorde, J. Eschbach, mr. J. W. van Goens, J. A. P. Grevers, dr. F. de Haan, mr. A. C. J. Helfrich, H. J. Hooghwinkel, Jang di pertoewan besar Sjarif Hasjim Abdoel Djalil Saifoeddin, J. P. Jannette Walen, A. A. de Jongh, mr. Ph. S. de Laat de Kanter, E. S. Luypen, mr. J. Luyten, Ma'amoen al Rasjid Perkasa Alam Sjah, H. J. Meertens, mr. Th. H. de Meester, J. P. Michielse, Mohamad Adil Chalifatoel Moeminin, C. H. D. Monod de Froideville, mr. A. Paets tot Gansoyen, Pangeran Aria Mataram, A. E. Piera, Raden Adipati Danoe Redjo, Raden Adipati Sosro Diningrat, Raden Mas Adipati Ario Sasraningrat, Raden Mas Toemenggoeng Soeria di Koesoema, J. Reisenbach, Th. A. M. Ruys, J. A. Schuurman, mr. H. Schuyten, mr. J. M. G. baron van Slingelandt, G. F. Soeters, P. A. van de Stadt, F. J. Stokhuyzen, E. G. Taylor, mr. Th. Thomas, C. F. H. Tuckerman, mr. W. de Veer, A. H. J. G. Walbeehm, L. C. Welsink, mr. H. Wichers, H. G. Willems, R. P. O. D. Wijnmalen, A. E. Wijss, mr. P. J. van der Zweep.

c. In het buitenland, de heer Leo Bouchal, te Weenen.

Voor de vervulling der vacatures in het bestuur worden de volgende drietallen opgemaakt:

I. Vacature—Der Kinderen:

Mr. O. J. H. Graaf van Limburg Stirum.
Mr. D. Mounier.
Mr. Caesar Voûte.

II. Vacature—Kielstra:

E. B. Kielstra.
Mr. J. W. L. M. van Oordt.
Mr. C. Th. van Deventer.

III. Vacature—Spanjaard:

Prof. mr. P. A. van der Lith.
P. H. van der Kemp.
Prof. A. L. van Hasselt.

IV. Vacature—Martin:

Mr. C. Pijnacker Hordijk.
W. P. Groeneveldt.
W. O. Gallois.

De heer Spanjaard, thans volgens art. 8 van het Reglement aftredende, zegt den bestuursleden dank voor de steeds van hen ondervonden welwillendheid en beveelt zich in hunne vriendschap aan; hij wordt door den Ondervoorzitter beantwoord.

De vergadering wordt gesloten.

JAARVERSLAG OVER 1898.

Het Bestuur bestond in het afgeloopen jaar uit de HH.: mr. T. H. der Kinderen (voorzitter), Prof. dr. J. H. C. Kern, (ondervoorzitter), Prof. dr. J Spanjaard, Prof. dr. K. Martin, Prof. dr. G. K. Niemann, Prof. mr. J. E Heeres, mr. A. J. Immink, mr. J. E. Henny, Prof. dr. A. C. Vreede, Prof. dr. J. J. M. de Groot, J. H. de Groot (penningmeester) en E. B. Kielstra (secretaris).

Een groot verlies leed het Instituut den 2ⁿ December jl. door het overlijden van zijnen voorzitter, mr. der Kinderen. Hem zij in dit verslag een woord van hulde gebracht voor de vele diensten, welke hij in zijn welbesteed leven aan Indië en aan de Indologische wetenschappen bewees.

Ingevolge art. 8 van het Reglement treden thans de HH. Spanjaard, Martin en Kielstra af.

Het aantal gewone leden bleef nagenoeg gelijk: het bedroeg op 1 Januari 568, tegen 566 het jaar te voren.

Tot eerelid werd, in de Algemeene Vergadering van 4 Juni 1898, benoemd het lid Prof. dr. G. K. Niemann.

Door den dood ontvielen ons, behalve de voorzitter, het buitenlandsch lid dr. Friedrich Müller te Weenen, en de gewone leden dr. A. T. van Aken, H. P. J. van den Berg, Jhr. mr. W. M. de Brauw, Jhr. C. J. H. Goldman, Hendrik Muller Sz., J. D. Oortman Gerlings, W. P. van Stockum, Mr. W. A. baron van Verschuer, L. Wessels, P. A. Daum, D. Groeneveld, Jhr. H. de Kock, J. M. G. Numans en J. G. Schot.

De Commissaris van het Instituut te Batavia, de heer B. Hoetink, werd door de Indische Regeering met eene zending naar China belast en moest dienteugevolge het commissariaat nederleggen. Het bestuur verheugt zich, dr. J. L. A. Brandes bereid te hebben gevonden,

in de plaats des heeren Hoeting weder als commissaris op te treden. Met den heer dr. Ph. S. van Ronkel hebben genoemde Heeren als naar gewoonte de belangen van het Instituut op alleszins te waardeeren wijze behartigd.

In den loop des jaars besloot het bestuur, gebruik te maken van de in het slot van art. 9 van het Reglement toegekende bevoegdheid en den heer G. P. Rouffaer te benoemen tot adjunct-secretaris. Er is alle reden om te verwachten, dat deze benoeming den geregelden gang van zaken, vooral ten opzichte van de steeds in omvang en belangrijkheid toenemende bibliotheek, ten goede zal komen.

De werkzaamheden van het Instituut bestonden in de geregelde uitgaaf der Bijdragen (deel XLIX der geheele reeks), en in de ten vorigen jare aangekondigde uitgaaf van de Minangkabausche spraakkunst, door den heer J. L. van der Toorn.

Voorts werd besloten tot den herdruk van het tweede gedeelte der Babad Tanah Djawi, waarvan het eerste gedeelte in 1884 werd herdrukt, doch welk werk destijds ten gevolge van den dood van Prof. Meinsma, en ook uit overwegingen van financieelen aard werd gestaakt.

Het bestuurslid, Prof. Vreede, nam welwillend de zorg voor den herdruk op zich, welke thans nagenoeg is voltooid.

De inventaris der kaartenverzameling van het Instituut werd gedrukt en aan de leden toegezonden.

Voor het geval dat daarmede aan de financieele middelen van het Instituut geen te hooge eischen worde gesteld, werd verder besloten tot de uitgaaf der tractaten en contracten met inlandsche vorsten in de 17e en 18e eeuw, welke — vermoedelijk geheel compleet — in het Rijksarchief aanwezig zijn. Tot die uitgaaf heeft Prof. Heeres zijne medewerking toegezegd.

Tot groote teleurstelling van het bestuur vond Z. Exc. de Minister van Koloniën in den min gunstigen toestand der Indische financiën aanleiding, voor den arbeid van mr. W. Roosegaarde Bisschop in het India Office geen verdere subsidie toe te staan, zoodat het werk nog gedurende de eerste maanden van 1899 voor rekening van het Instituut wordt voortgezet, doch daarna moet worden gestaakt.

In het jaar 1898 is door Mr. Roosegaarde Bisschop met veel ijver gearbeid, gelijk, naar het bestuur vertrouwt, zal blijken uit het te goeder tijd door hem in te dienen verslag.

Het is voorzeker te betreuren dat, nu het werk goed op gang was en over de deskundige en welwillende hulp van mr. Roosegaarde Bisschop kon worden beschikt, daaraan thans een einde moet worden gemaakt; doch de geldmiddelen van het Instituut lieten niet toe, anders te handelen, en wij kunnen dus slechts de hoop uitspreken dat weldra weder termen gevonden kunnen worden om het subsidie te herstellen, en dat dan ook de heer Roosegaarde Bisschop nog bereid en in staat zal zijn, het werk in het India Office te leiden.

De ordening van de bibliotheek is thans sedert ruim een half jaar in vollen gang; zoodra zij afgeloopen is zal de catalogus ter perse kunnen worden gelegd.

De financieele toestand van het Instituut is bevredigend; behalve het gebouw met meubilair, de bibliotheek en het boekenfonds is de instelling in het bezit van f 21830 aan effecten en van f 262.31 aan kasgeld.

Doch — gelijk reeds in de vorige verslagen werd opgemerkt — vooruitgang blijft noodig omdat de bibliotheek steeds hoogere eischen stelt, ook voor doelmatige berging, en dus gaandeweg verhuizing naar een ruimer gebouw noodzakelijk wordt. En afgescheiden daarvan is vooruitgang der financiën wenschelijk, met het oog op het vele dat het Instituut ten bate der Indologische wetenschappen zoude kunnen doen wanneer het over ruimere middelen beschikken kon; wanneer het voor zijne werkzaamheid niet, gelijk dit jaar weer bleek, afhankelijk was van wisselvallige subsidiën.

Moge nog eenmaal de tijd komen, dat het Instituut in financieelen zin geheel onafhankelijk zich gevoelt... En waar in Nederland de mannen schijnen te ontbreken die voor de bevordering der wetenschappen hunne kapitalen beschikbaar stellen, daar moge een steeds toenemend ledental dat gemis vergoeden!

ALGEMEENE VERGADERING

GEHOUDEN OP ZATERDAG 18 FEBRUARI 1899.

Aanwezig: de bestuursleden Kern (onder-voorzitter), Niemann, Immink, Henny, Vreede, J. J. M. de Groot, J. H. de Groot (penningmeester), en Kielstra (secretaris); verder de gewone leden Matthes, van Soest, Huyser, van der Kemp, van Schouwenburg, van Gelder, Quarles van Ufford, Pijnacker Hordijk, van Limburg Stirum, Prins, van der Toorn en Rouffaer, en het correspondeerend lid Schmeltz. Afwezig met kennisgeving: de HH. Spanjaard en Heeres.

De Onder-voorzitter opent de Vergadering, en herinnert aan het groote verlies hetwelk het Instituut sedert de vorige Algemeene Vergadering geleden heeft door het overlijden van zijnen Voorzitter.

De notulen der Vergadering van 4 Juni 1898, welke reeds gedrukt en aan de leden verzonden zijn, worden goedgekeurd.

De Secretaris leest daarop het jaarverslag over 1898, hetwelk tot geene opmerkingen aanleiding geeft.

Door het lid van Soest, met het lid Huyser uitgenoodigd de rekening en verantwoording van den penningmeester over 1898 na te zien, wordt mede namens laatstgenoemden heer ter zake verslag uitgebracht, luidende dat alles in goede orde is bevonden, zoodat voorgesteld wordt den penningmeester acquit en decharge te verleenen onder dankbetuiging voor het gevoerd beheer.

Dienovereenkomstig wordt besloten, waarna de penningmeester omtrent de belangrijkste posten zijner rekening nog eenige toelichtingen geeft.

De Voorzitter deelt mede dat door het bestuur werd besloten tot den herdruk van het tweede gedeelte der Babad Tanah Djawi

en tot de uitgaaf van het oud-Javaansch gedicht Rāmāyaṇa met daarbij behoorend woordenboek. Bedoelde herdruk is bijna voltooid, terwijl met de nieuwe uitgaaf vermoedelijk nog een paar jaren zullen verloopen. Namens het bestuur stelt hij thans voor, op beide uitgaven het 2e lid van art. 13 van het Reglement (beschikbaarstelling voor de leden tegen de helft van den boekhandelsprijs) toe te passen.

Het lid Rouffaer geeft in overweging, aan de Babad nog een register voor het geheele werk toe te voegen. De Voorzitter stemt met de wenschelijkheid dier toevoeging in en verklaart de zaak nader met de bestuursleden te zullen bespreken.

Het voorstel wordt daarop goedgekeurd.

De Voorzitter stelt voor, thans over te gaan tot de verkiezing van bestuursleden in de plaats van de HH. der Kinderen (overleden), Spanjaard en Martin (aftredend, niet herkiesbaar) en Kielstra (aftredend, herkiesbaar), — en noodigt de HH. van der Kemp en van Gelder uit, als stemopnemers te willen fungeeren.

De uitslag is dat met groote meerderheid werden gekozen:

voor de vacature der Kinderen, mr. O. J. H. Graaf van Limburg Stirum,
" " " Kielstra, E. B. Kielstra;
" " " Spanjaard, Prof. mr. P. A. van der Lith;
" " " Martin, mr. C. Pijnacker Hordijk.

De HH. van Limburg Stirum, Pijnacker Hordijk en Kielstra, ter vergadering aanwezig, verklaren zich bereid, in het bestuur zitting te nemen; den heer van der Lith zal schriftelijk worden kennis gegeven van de op hem uitgebrachte benoeming.

De Secretaris leest de lijst der in de bestuursvergadering van 28 Januari jl. nieuw benoemde leden.

Aangezien niemand verder het woord verlangt, wordt de vergadering daarna gesloten.

Voorloopig vastgesteld in de Bestuursvergadering van 18 Maart 1899.

BESTUURSVERGADERING

VAN 18 FEBRUARI 1899.

Aanwezig de HH. Kern (voorzitter), Pijnacker Hordijk (onder-voorzitter) Niemann, Immink, Henny, Vreede, J. J. M. de Groot, van Limburg Stirum, J. H. de Groot (penningmeester), Kielstra (secretaris).

Afwezig, met kennisgeving, de heer Heeres.

Tot Voorzitter wordt gekozen de heer Kern, tot Onder-Voorzitter de heer Pijnacker Hordijk, tot Penningmeester de heer de Groot, tot Secretaris de heer Kielstra, die zich allen bereid verklaren de benoeming te aanvaarden.

De notulen der vergadering van 28 Januari jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Door den Directeur van het Koloniaal Museum te Haarlem is bij schrijven van 1 Febr. jl. n° 94 het verzoek gedaan, voor zoover doenlijk gratis een exemplaar te ontvangen van de door het Instituut uitgegeven werken.

Wordt besloten, aan dat verzoek te voldoen.

Van wege het Science College, Imperial University te Tokio is het verzoek gedaan tot ruiling der wederzijdsche uitgaven.

Idem.

Het lid D. F. W. van Rees heeft bij schrijven van 11 Januari jl. zijn wensch te kennen gegeven, zijn lidmaatschap te doen eindigen.

Wordt besloten hiervan aanteekening te houden in verband met art. 6 (slot) van het Reglement.

De Voorzitter geeft in overweging, hem met den Penningmeester en Secretaris te machtigen, overeenkomstig art. 8 van het huishoudelijk Reglement de noodige overeenkomsten te sluiten voor den druk van Rāmāyaṇa met glossaar.

Goedgekeurd.

De vergadering wordt gesloten.

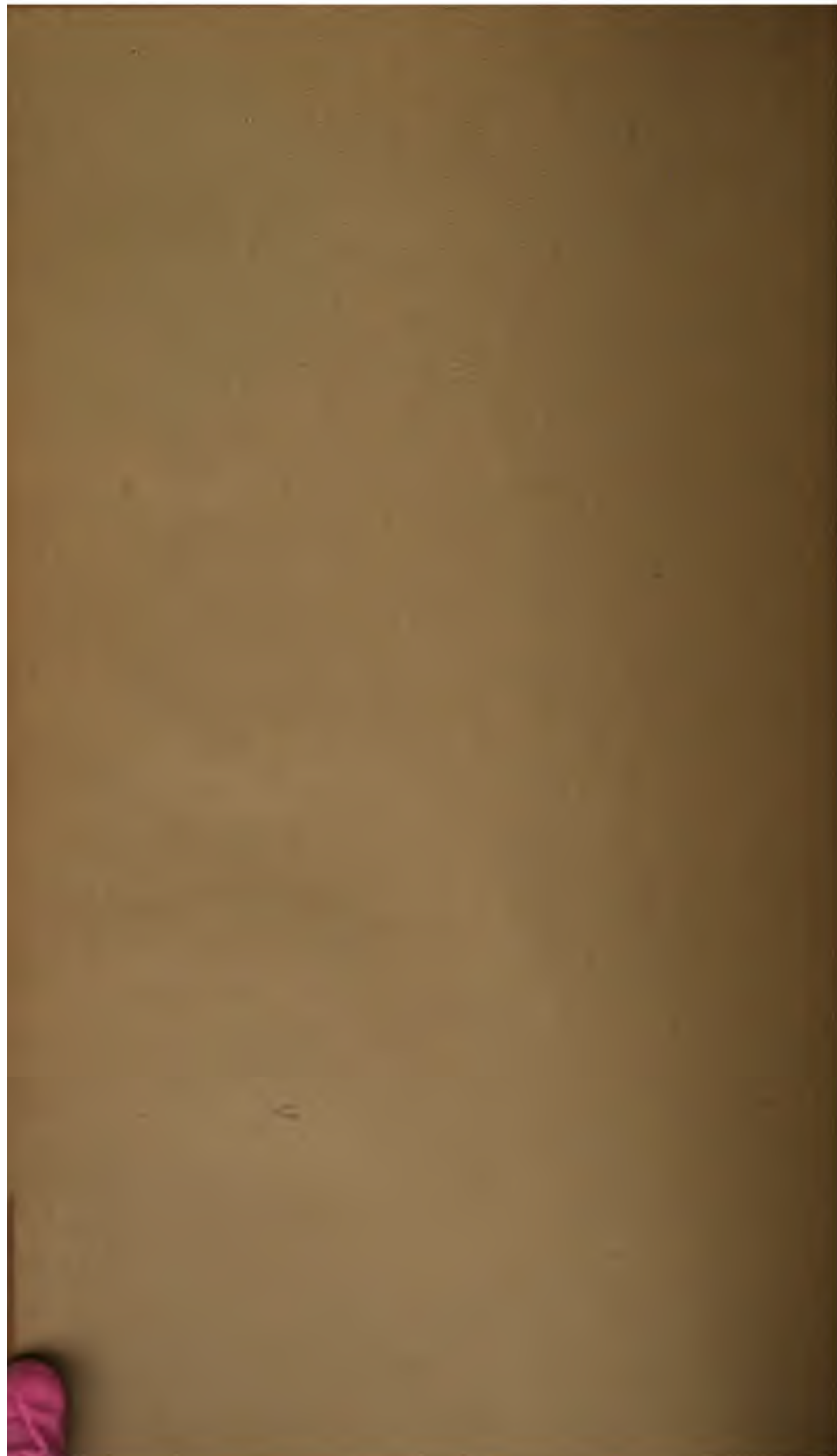
De Bijdragen van het Koninklijk Instituut verschijnen in driemaandelijksche afleveringen van 8 à 10 vel druks. De prijs wordt berekend à 20 cents per vel druks, en à 10 cents per plaat. Bij de 4e aflevering van ieder deel ontvangen de inteekenaren titel en inhoud voor het geheele deel. Iedere aflevering is afzonderlijk verkrijgbaar.

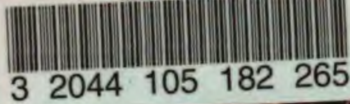

De Bibliotheken van het Instituut en het Indisch Genootschap (Heerengracht, nº. 21) zijn voor de leden toegankelijk van 10 tot 12 en van 2 tot 4 uur op alle werkdagen, behalve des Donderdags.

Heeren Leden, vooral in Indië, worden **dringend** verzocht, bij verandering van woonplaats of bij niet geregelde ontvangst der Bijdragen en Werken, daarvan kennis te geven aan den Secretaris.

3 2044 105 182 265